

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

TANZİMAT'TAN MEŞRUTİYET'E
OSMANLI TARİHYAZIMINDA DÜNYA ALGISİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Emrah YILDIZ

DOKTORA TEZİ

Mersin, 2015

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

TANZİMAT'TAN MEŞRUTİYET'E
OSMANLI TARİHYAZIMINDA DÜNYA ALGISİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Emrah YILDIZ

Danışman: Prof. Dr. Fevzi DEMİR

DOKTORA TEZİ

Mersin, 2015

T.C.
MERSİN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Osmanlı Tarih Yazımında Dünya Algısının Dönüşümü” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel etik kurallara ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini onurumla doğrularım.

Tarih

10.07.2015

Emrah YILDIZ

(İmza)

Mersin Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Emrah YILDIZ tarafından hazırlanan “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Osmanlı Tarihyazımında Dünya Algısının Dönüşümü” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalında DOKTARA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başarılı

Başarısız

Üye

Prof. Dr. Fevzi DEMİR
(Danışman)

Üye

Prof. Dr. Efrumiye
ERTEKİN

Üye

Prof. Dr. Mustafa
ORAL

Üye

Prof. Dr. Bülent
ÇUKUROVA

Üye

Yrd. Doç. Dr.
İbrahim BOZKURT

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

Onay
03.07.2015
Prof. Dr. Süleyman DEĞİRMEN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İlköğretim ve lise eğitimini 1980’li ve 90’lı yılların devlet okullarında geçiren çoğu kişi gibi ben de resmi ideolojinin belirlediği bir tarih bilinci çerçevesinde eğitim gördüm. Diğer ülke ve toplumların tarihlerine ilgisizlik, karşılaştırmalı analizden yoksunluk, dört bir yanının düşmanlarla dolu olduğu ve kutsallık yüklenen bir coğrafya vurgusu resmi ideolojinin benimsetmeye çalıştığı tarih bilincinin temel özellikleriydi. Devletler ve toplumlar arası ilişkilerin savaşlar, fetihler, anlaşmalar vb. siyasi ve askeri anlatıdan ibaret zannedildiği anlayışıyla donatılan bir birey olarak eğitim hayatımın özellikle lisans dönemi, Türkiye tarihçiliğinin içine düştüğü sığılığı fark etmemde ve yeni yaklaşımlarla tanışmamda önemli bir evreydi. Yüksek lisans yılları ve doktora dönemindeki dersler ise nasıl bir tarih yaklaşımı izleyeceğimi belirlemede çok daha yol gösterici ve faydalı oldu. 2000’li yılların başlarında çoğu üniversitenin lisans programlarının dahi geleneksel tarih anlayışını sürdürdüğü bir ortamda *Tarih Felsefesi*, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, *Çağdaş Dünya Tarihi* ve özellikle de *İnsanlık Tarihine Giriş* dersleri benim için ufuk açıcı oldu. Zira bir bütün olarak insanlık ve dünya tarihinin çeşitli felsefi yaklaşım ve kuramlarla izahını gerçekleştiren bir tarihçiliğin yükseköğretimde bile yaygın olduğunu yüksek lisans ve doktora sırasında daha iyi anladım. Bu süreçte dar kalıplara hapsolmuş bir bakış açısı yerine, geniş ölçekli zaman ve zeminden hareket eden tarihçilik anlayışı edinmemde kuşkusuz en önemli kişi söz konusu dersleri de veren hocam ve tez danışmanın Prof. Dr. Fevzi Demir’di. Onun danışmanlığı altında yaptığım yüksek lisans çalışması Türkiye’deki tarihçiliğin sorunlarını milliyetçilik-tarih-iktidar ilişkisi dahilinde tanımamda önemli bir adımdı.

“Tarih-i Umumi” yazıcılığından yola çıkarak Osmanlı tarihçiliğinin dünya kavrayışındaki değişimleri izleme önerisini de Prof. Dr. Fevzi Demir tarafından sunuldu

ve yine onun danışmanlığında yazıldı. Başka bir ifadeyle *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Tarihyazımında Dünya Algısının Dönüşümü* isimli bu çalışma, tarihe standardın dışına çıkarak geniş ölçeklerle ve farklı pencerelerden yaklaşmak isteyen anlayışın bir yansımasıdır. Konuyu benim için cazip kılan etkenlerden biri dünya tarihçiliği fikriydi. Çalışmanın, dünya tarihçiliğinin serüvenini ve ne anlama geldiğini araştırdığım bölümler benim için oldukça öğretici oldu. Özellikle David Christian, Jerry H. Bentley, Peter. N. Stearns, Patrick Manning vb. yazarların bütünsel tarihe getirdikleri yaklaşımlar ilgi çekiciydi. Öte yandan Osmanlı örneğinde incelenecek olsa bile böyle bir çalışma dünya tarihi metinleriyle baş başa kalmak, tarihçiliğe farklı bir yönden bakmak anlamına geliyordu. Osmanlı tarihçilerinin nasıl bir dünya tasavvuruna sahip oldukları, kendilerine nasıl bir konum belirledikleri, dünyayı tanımadaki ilgi, merak ve isteklerinin boyutları böylesi bütünsel çalışmalardan daha açık izlenebilirdi.

Konunun cezbedici diğer bir tarafı da Osmanlı dünya tarihçiliğiyle ilgilenmenin, Türkiye tarihçiliğinin bu alandaki eksiklik veya yetersizliğinin nedenleri hakkında fikirler sunabileceği ihtimaliydi. Çünkü Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki tarihsel süreklilik birçok alanda olduğu gibi tarihçiliğin de mirasını sağlamıştı. Dolayısıyla ülkemizdeki tarihçilik geleneğinin Osmanlı tarihçiliğinden etkilenmediğini düşünmek gerçeği inkardan başka bir şey olmazdı. Zira çalışmanın sonuç bölümünde söz konusu mirasa ve sorunlara değindim.

Çalışmanın birinci bölümü dünya tarihçiliğinin “ne”liği ve gelişimi üzerinedir. Osmanlı tarihçiliğini büyük oranda etkilediği için İslam tarihçiliği, İslamiyet'in tarih ve zaman yorumları da ilk bölümde ele aldım. Sonraki bölümde ise kuruluştan on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı tarihçiliğinin dünyayı nasıl idrak ettiğini farklı türden metinler eşliğinde anlatmaya çalıştım. Üçüncü ve son bölümde de, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren

Osmanlı tarihçiliğinin değişen yüzünü, dünya kavrayışındaki dönüşümünü belirlediğim yazarlar ve eserleri ışığında açıklamaya çalıştım.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında en çok emeği geçen kişi beni tarihçilikte yeni ufuklara sevk eden, çalışma süreci boyunca yol göstericiliğini hiç esirgemeyen ve tez danışmanlığımı üstlenen ve aynı zamanda konunun fikir babası olan sn. Prof. Dr. Fevzi Demir'dir. Kendisine, üzerimdeki ve çalışmamdaki emekleri için çok teşekkür ederim. Bu süreçte metinle ilgili önerilerini ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve aynı zamanda Tez İzleme Komite'mde görev alan sn. Prof. Dr. Efrumiye ERTEKİN'e ve sn. Yrd. Doç. Dr. İbrahim Bozkurt'a teşekkürlerimi sunarım. Öte yandan sn. Prof. Dr. Mustafa Oral ve sn. Prof. Dr. Bülent ÇUKUROVA'ya ise, tez metnini okumakta gösterdikleri iyi niyet, sabır, çaba ve önerilerinden dolayı müteşekkirim.

Sonsuz teşekkürlerim ise sevgi ve desteklerini bir an olsa bile esirgemeyen, her zaman yanımda olan aileme ve varlığıyla bana güç veren nişanlım Berna YALÇIN'adır.

ÖZET

Dünya tarihçiliği farklı bir tavidir. “Makro tarih”, “büyük tarih”, “evrensel tarih”, “küresel tarih” vb. daha geniş ölçekli terimlerden aslında farklı fakat bazen de onları ifade etmekte kullanılan “dünya tarihi” geçmişi değerlendirmede yeni tercihler sunar; geniş ölçekli zaman ve mekan anlayışından hareket ettiği için bölgeler ve toplumlararası karşılaştırma imkanı sağlar. Toplumların tarihsel süreci değerlendirme tarzları, kendilerini bu süreçte nasıl konumladıkları, başkalarını tasvir ederken takındıkları tutumlar ve bunlarda meydana gelen değişikliklerin ipuçları dünya tarihçiliğinden yola çıkılarak bulunabilir.

Osmanlı dünya tarihçiliği söz konusu olduğunda da aynı ifadeler rahatlıkla kullanılabilir. İslami etkiyle yoğrulan Osmanlı tarihçilik geleneğinde on dokuzuncu yüzyıl öncesinde bu alana yönelik çeşitli isimlerle yazılan tarihler, yazarların dünya kavrayışlarındaki tercihleri açıkça ortaya koymaktadır. İslam ve Osmanlı coğrafyasıyla sınırlı, diğer coğrafyalara pek de yer vermeyen, üstelik onlara karşı olumsuz söylemlerin kullanılabildiği dünya tarihi yaklaşımı devletin Batı ile temaslarını yoğunlaştırdığı, dünya sistemiyle bütünleşmeye başladığı 19. yüzyılda değişmeye başlar. Devletin duraklama ve gerileme sürecine girmesine paralel, tarihçiliğinin dünya tasarımı da farklı bir hal alır. Söz konusu tasarımda merkezietini kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti’nin karşısında “ilerleme”nin vücut bulduğu ve tarihsel süreci değiştirecek önemli olayların gerçekleştiği mekan olarak Batı vardır. Tarihin Avrupamerkezci anlatımı Batılı kaynakların kullanılmasıyla birlikte Osmanlı tarihçiliğinde daha da etkili olur.

19. yüzyıl bir yandan da Osmanlı Devleti’nde tarihçiliğin yeni yöntemlerle tanıştığı ve ayrı bir bilimsel disiplin olarak geliştiği dönemi temsil eder. Pozitivist tarih görüşünün etkisi altında Kutsal Tarih’ten Medeni Tarih’e bir dönüşüm başlar. II.

Meşrutiyet döneminde hızlanan süreç Cumhuriyet döneminde daha kararlı olarak sürdürülecek ve tarihçilik bu dönemde yeni bir dönüşüme uğrayacaktır.

ABSTRACT

World Historiography is a unique attitude. ‘World history’, which is different from large-scale terms; ‘macro history’, ‘great history’, ‘global history’, ‘universal history’ etc. but sometimes includes them, offers new preferences to study past events. It allows us to compare between regions and society since it has a large-scale time and space considerations. The historical process of the evaluation of society, how they position themselves in this process, their attitude of describing the others and the clues of changes in those attitudes can only be figured out by world historiography studies.

When The Ottoman Historiography is considered, the same arguments can be put forward. In Ottoman Historiography tradition which is shaped by Islamic influences, the chronicles written under different titles before 19th c., show their authors’ preferences in the perception of the concept ‘world’. World History approaches which is limited to the geography of Islam and Ottoman Empire, having a negative discourse against them, starts to change in 19th c. when the government intensifies contact with the Western societies and starts integrating with the global system. In harmony with the stagnation and decline of the Empire, the design of the ‘world’ by Ottoman historians also enters into a new stage. In this design, ‘West’ is a place where progress is shaped and where important events changing the historical process in opposition to The Ottoman Empire which starts to lose its central authority. Eurocentric narration of history with using Western resources becomes more effective in Ottoman Historiography.

The 19th c. represents the period which historicism meets new methods and improves itself as an independent scientific discipline. Under the influence of positivist History approaches, a shift from a Sacred History to a Civil History, takes place in this

period. This change, which speeds up in the Second Constitutionalism, will keep on in the Republican Era and historicism will enter into a new phase.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ	1
I. DÜNYA TARİHÇİLİĞİ	18
I.1. Dünya Tarihi Nedir, Ne Değildir?	18
I.1.1. Farklı Bir Yol Olarak Dünya Tarihi Yaklaşımı	18
I.1.2. Bir İhtiyaç Olarak Dünya Tarihçiliği	23
I.2. Dünya Tarihçiliğinin Tarihi Üzerine	27
I.2.1. Klasik Dönem Dünya Tarihçiliği	27
I.2.2. Pre-Modern Dönem Dünya Tarihçiliği	33
I.2.3. Modern Dönem: Avrupa Merkezli Dünya Tarihçiliği	38
I.2.4. Dünya Tarihçiliğinde Yeni Yaklaşımlar	44
II. İSLAM DÜNYASINDA TARİHÇİLİK	53
II.1. Zaman ve Tarih Algısı	53
II.2. İslam Tarih Yazıcılığının Ortaya Çıkışı	57

II.3. İslami Dünya Tarihçiliği	63
II.4. Haritanın Merkezi ve Mekanın Tasviri	71
II.4. Eski Türk Geleneği: Yedi İklim-Dört Köşe	76
III. OSMANLI TARİHÇİLİĞİNDE DÜNYA VE GÖRÜNÜMLERİ	80
III.1. İlk Dönem Osmanlı Metinlerindeki Dünya	80
III.2. Vekayinamelerle Devam Eden Gelenek	86
III.3. Osmanlı'da Dünya Tarihi Yazıcılığı	94
III.4. Coğrafi Dünya Algısı ve Haritacılık Bilgisi	100
III.5. On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinin Dünyası	107
IV. TANZİMAT'TAN MEŞRUTİYET'E OSMANLI DÜNYA TARİHLERİ VE TARİHÇİLERİ	119
IV.1. Osmanlı Tarihçiliğinin Değişen Yüzü	119
IV.1.1. Geleneksel Tarihçilikten Modern Tarihçiliğe	119
IV.1.2. Bir Muasırlaşma Çabası Olarak Eğitim-Öğretimde Modernleşme: Umumi Tarih Dersleri	126
III.1.3. Dünya Tasvirinde Yeni Yaklaşımlar	131
IV.2. Ahmed Midhat Efendi ve Dünya Tarihçiliği	140
IV.2.1. Dünya Tarihi Girişimi	140
IV.2.2. Tarih İlmi ve Dünya Tarihçiliği Hakkındaki Görüşleri	145

III.2.3. Hilkat-i Alem ve İnsanlık Tarihi.....	153
IV.2.4. Tarihlendirme ve Dünya Tarihinin Taksimi.....	163
IV.2.5. Tarihte İlk Zamanlar ve Medeniyetin Eskiliği.....	165
IV.2.6. Orta Çağ: “Koyu Bir Cehalet ve Dini Taassup Dönemi”.....	171
IV.2.7. Yeni Çağ: Dünyanın Yeni Görünümü.....	177
IV.2.8. Gelişen Dünya Karşısında Osmanlı.....	183
IV.3. Süleyman Hüsnü Paşa ve <i>Tarih-i Alem</i>.....	192
IV.3.1. İslam Akaidi ve Milli Ahlak Yolunda Bir Tarih Tasarımı.....	192
IV.3.2. Doğa Bilimlerine Yanıt: “İnsan Büyük Maymundan Gelmez”.....	197
IV.3.3. <i>Tarih Alem</i> ’e Bir Nazar.....	201
IV.4. Mizancı Mehmed Murad ve Dünya Tarihçiliği.....	205
IV.4.1. <i>Tarih-i Umumi</i> ’ye Giriş	205
IV.4.2. Medeniyetin Kökleri: Yunan ve Roma’nın Hakimiyeti.....	212
IV.4.3. İki Dünya İki Millet.....	218
IV.4.4. Avrupa’nın Değişen Dinamikleri.....	225
IV.4.5. Zincirin Eksik Halkası: İslam Medeniyeti.....	228
IV.4.6. Dönüşüm Başlıyor: İnkılablar Devri.....	235
IV.4.7. Madalyonun Öteki Yüzü: Sömürgecilik.....	242

IV.4.8. Avrupa Dengesi Meselesi.....	244
IV.4.9. Yeniçağ Medeniyeti ve Büyük İhtilal.....	248
IV.4.10. Haritanın Bütünü ve Medeniyet-i Hazıra.....	253
IV.5. Diyarbakırlı Said Paşa.....	262
IV.5.1.Tarihin Anlamı: İbretler Aynası.....	262
IV.5.2. Avrupa Merkezci Irkçı Yaklaşımın Kabulü.....	264
IV.5.3. Tarihe Yardımcı Bilimler.....	265
IV.5.4. Medeni Tarihin Gelişimine Organizmacı Yaklaşım.....	269
IV.5.5. Mukaddes Tarih Algısının Devamı: İlkçağ Tasviri.....	273
IV.6. İbrahim Hakkı Paşa	282
IV.6.1. <i>Tarih-i Umumi</i> ve İçeriği: Mizancı Etkisi.....	282
IV.6.2. Tarihin Tanımı, Sınırları, Diğer Disiplinlerle İlişkisi.....	285
IV.6.3. Tarihin İlk Zamanları.....	287
IV.6.4. İslam Medeniyetinin Üstünlüğü.....	289
IV.7. Ali Tevfik ve <i>Fezleke-i Tarih-i Umumi</i>.....	293
IV.8. Kısa Bir Dünya Tarihi Çalışması: Mehmed Şükrü ve <i>Tarih-i Umumi</i>.....	302
IV.9. Abdurrahman Şeref Efendi: Hikayelerin Özü.....	311
IV.10. Sabri Cemil: <i>Küçük Tarih-i Umumi</i>.....	322

IV.10.1. Milli Menfaatler Yolunda Dünya Tarihinin Gerekliliği.....	322
IV.10.2. Kutsal Tarih'ten Medeni Tarih'e.....	326
IV.10.3. Tarih-i Asr-ı Hazır ve Osmanlı Devleti.....	330
IV.11. Ahmed Refik ve Dünya Tarihçiliği.....	339
IV.11.1. “Mükemmel” Bir Dünya Tarihi Girişimi: <i>Büyük Tarih-i Umumi</i>	339
IV.11.2. <i>Büyük Tarih-i Umumi</i> 'ye Küçük Bir Bakış.....	342
IV.11.3. Bir Fenn Olarak Tarih ve Dünya Tarihçiliği Tartışması.....	346
IV.11.4. Tarihin Devirlere Taksimi.....	353
IV.11.5. Arz ve Beşer: Bilimsel Gerçeklerin Zaferi.....	355
IV.11.6. İlkçağ Asya Medeniyetinin Dünya Tarihindeki Konumu.....	360
IV.11.7. Medeniyete Şekil Verenler.....	366
IV.11.8. Doğu Medeniyetinin Hakimiyeti.....	372
IV.11.8.1. Bizans'ın Yükselişi.....	372
IV.11.8.2. İslam Medeniyeti: Karanlık ve Vahşete Karşı İlim ve İrfan Işığı.....	376
IV.11.8.3. Türk Tarihine Yaklaşım.....	382
IV.11.9. Avrupa İlerlemesinde Büyük Bir Dinamik: Ticaret.....	385
IV.12. Midhat Sadullah ve <i>Mücmel Tarih-i Umumi Dersleri</i>.....	390

IV.12.2. İstibdadın Reddi, Meşrutiyet'in Savunusu.....	394
IV.12.3. Tarih-i Asr-ı Hazır: İlerleme Yüzyılı ve Büyük Savaş Tehlikesi.....	397
IV.13. Ali Razi ve <i>Hülasetü't-Tevarih</i>.....	400
IV.13.1. Vahşiyetten Medeniyete İlkçağ Tarihi.....	401
IV.13.2. Şark'ı Aydınlatan Işık.....	403
IV.13.3. Ezmine-i Cedide: Avrupa'ya Ait Bir Tarih.....	405
IV.13.4. Cihan İmparatorluğu Algısının Sonu.....	408
IV.14. Ali Reşad'ın Dünyası.....	410
IV.14.1. Tarihin Tarifi ve Önemi.....	412
IV.14.2. Tarihin Taksimi ve Kaynakları.....	415
IV.14.3. Beyaz Irkın Tarihi.....	417
IV.14.4. Yeni Bir Dünyaya Yolculuk.....	421
IV.14.5. On Sekizinci Yüzyıl: Mutlakiyetin Reddi.....	426
IV.14.6. “Tebaa”dan “Vatandaş”a.....	431
IV.14.7. Avrupa Medeniyetinin Zaferi.....	433
IV.14.8. Dünya Tasavvurunda Osmanlı Tarihi.....	436
IV.14.8.1 On Yedinci Yüzyıl'a Kadar Osmanlı Devleti.....	436
IV.14.8.2. “Kadim”den “Cedid”e.....	438

SONUÇ.....441

KAYNAKÇA.....463

EKLER

GİRİŞ

*Kutsal Varlıklar yıldızları gökyüzüne
dikkatlice astular ve bitkileri yeryüzüne koydular.
Fakat (kaosu ve ahlaki düzene başkaldırmaı temsil eden)
hilekar tanrı Çakal geldi ve her şeyi darmadağın hale getirerek,
dünyayı allak bullak etti. Sonra büyük bir sele yol açtı.
Bu da insanları dünyanın yüzeyine getirdi.*

Kızılderili Navajo Yaratılış Efsanesi¹

“Alem”i ve insanlığı Tanrısal iradenin yansıması olarak gören düşünce, Osmanlı tarihçiliğinin de önemli ve vazgeçilmez özelliklerinden olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından ve özellikle de II. Meşrutiyet döneminden itibaren pozitivizmin etkisiyle “kutsal”dan dünyeviye bir yönelme olsa da Osmanlı tarihçiliğinde tarihsel sürecin Tanrısal plan dahilinde yorumlarına son dönemlere kadar rastlanılır. Söz konusu tutum, Osmanlı tarihçilerinin dünya kavrayışını, olayları tasvirini, diğer toplumlara yaklaşımını, onlar karşısında kendilerine biçtikleri rolü ve konumu vs. belirlemede son derece etkili olmuştur.

Osmanlı’ya İslam tarihçilik geleneğinin etkisi olan, tarihsel sürecin Tanrı merkezli yorumu, köken olarak ilk uygarlıkların yaratılış mitlerine kadar götürülebilir. Başka bir ifadeyle kozmosun kavranılmasında ilk rolün, böylesi sözlü geleneğe ait olduğu söylenebilir. Çünkü mitler evren hakkında bilgiler verdiği gibi, kozmik ve toplumsal varoluşu yöneten ilkeleri de öğrenme yoludur.² Başka bir ifadeyle kozmogoniler insanların; dünyanın düzenini, işleyişini kavrayışının anahtarıdır. Yaratılış mitlerinin en

¹ Ardea Skybreak, *Evrin Bilimi ve Yaratılış Efsanesi*, (Çev. Betül Çelik), Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s. 28-29.

² Richard F. Townsend, *Aztekler*, (Çev. Meltem Özdemir), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001, s. 124.

³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C. I, (Çev. Ali Berktaş), Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 93.

⁴ Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenler Antolojisi*, (Yay. Haz. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 539; Diğer bazı medeniyetlerin mitlerinde de benzer temalara rastlanılır. Örneğin İskandinav mitolojisinde “bir zamanlar hiçbir şey yoktu. Ne kara, ne deniz, ne de buz gibi dalgalar; Dünya yoktu, ne de yüce gökler. Var olan yalnızca boşluktu. Yaşam diye bir şey yoktu.” R. I. Page, *İskandinav Mitleri*, (Çev. İsmail Yılmaz), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009, s. 106; Yine İnkaz kozmolojisinde zamanın başlangıcı ezeli bir karanlıktı. Bu ezeli karanlığın içinden yaratıcı bir Tanrı ortaya çıkar. Gary R. Hart, *İnkaz Mitleri*, (Çev. Meltem Özdemir), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001, s. 124.

⁵ *Mitoloji*, (Yay. Haz. Emre Ergüven), NTV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 71.

önemli, aynı zamanda miras bıraktığı özelliği Tanrı(lar) merkezli bir kainat sistemidir. Evren bu mitlerde öncelikle *bilinmezlik*, *karanlık*, *karmaşıklık*, *kaos*, *boşluk* vb. olarak tasavvur edilir. Tanrısal yaratıcılığın devreye girmesiyle evren bir şekil ve düzen alır. Örneğin, Sümer kozmogonisinde dünya, kaotik ve şeytani “ezeliyetle”; tanrısal yaratıcılık, varlık ve bilgeliğin bir “karışımı”dır.³ Çin mitolojisinde ise başlangıçta bir yumurta tüm evreni içinde barındıran karanlık, kaotik bir kitledir. Bu karanlık kitleden ilk varlık olarak oluşan Pangu, evrene bir düzen getirmeye karar verir.⁴ Mısır’da ise yaratılıştan önce dingin, ışıksız ve suyla dolu bir uçurum vardır. Tanrılar, boşluğa düzen verirler.⁵ Antik Yunan mitolojisinde de başlangıçta *kaos* denilen geniş, karanlık bir ıssızlık vardır. Boşluktan yaratıcı güç ortaya çıkar.⁶ Kısacası kozmogoniler her şeyden önce, insanlara; doğada kendi varlıklarını aşan, eylemlerini yönlendiren, kuralları Tanrılar veya kutsal varlıklar tarafından belirlenen bir düzen olduğu fikrini aşlamıştır. Kendilerine karşı gelindiğinde veya kurdukları düzende bir *kaos* doğduğunda Tanrılar, yaşamın dengesini tekrar kurmak için tufanlar yaratırlar.⁷ Dünyanın dönemsel yenilenmesi etrafında eklemlenmiş böylesi kadim düşünceler ilerleyen dönemlerde Yakındoğu’nun birçok dinsel sistemi içinde yeniden yorumlanıp, onlarla bütünleştirilecektir.⁸

³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C. I, (Çev. Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 93.

⁴ Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenler Antolojisi*, (Yay. Haz. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 539; Diğer bazı medeniyetlerin mitlerinde de benzer temalara rastlanılır. Örneğin İskandinav mitolojisinde “bir zamanlar hiçbir şey yoktu. Ne kara, ne deniz, ne de buz gibi dalgalar; Dünya yoktu, ne de yüce gökler. Var olan yalnızca boşluktu. Yaşam diye bir şey yoktu.” R. I. Page, *İskandinav Mitleri*, (Çev. İsmail Yılmaz), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009, s. 106; Yine İnkazozmolojisinde zamanın başlangıcı ezeli bir karanlıktı. Bu ezeli karanlığın içinden yaratıcı bir Tanrı ortaya çıkar. Gary Urton, *İnkaz Mitleri*, (Çev. İsmail Yılmaz), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009, s. 54;

⁵ *Mitoloji*, (Yay. Haz. Emre Ergüven), NTV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 71.

⁶ Philip Wilkinson, *Kökenleri ve Anlamlarıyla Efsaneler ve Mitler*, (Çev. Emel Lakşe), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2011, s. 16.

⁷ Doğum-olgunluk-ölüm-yeniden doğuş döngüsünde anlamını bulan bu süreç, birçok kozmogoninin ortak yönüdür. Rosenberg, *a.g.e.*, s. 15-19.

⁸ Tarım kültürleri kozmik din adı verilebilecek böyle bir olguyu geliştirmeye daha yatkınlardı. Anlayışın temelinde bir organizma olarak tasarlanan dünyanın düzenli aralıklarla yenilenmesi düşüncesi vardı. Tıpkı insanın varoluşu için geçerli olduğu gibi, kozmik ritimler de bitkisel hayattan alınmış terimlerle ifade edilirdi. Her Yeni Yıl’da, kozmogoni ritüel biçiminde yinelenirdi. Dünya ve insan varoluşu bitkisel hayat terimleriyle

Bunlardan biri olan Yahudi yazılı külliyatı söz konusu gelenekleri yüzyıllar boyunca ve farklı ortamlarda yeniden yorumlamış, düzeltmiş ve kağıda dökmüştür.⁹ Yahudiliğin getirdiği yeniliklerden biri, çok Tanrılı *kozmos* yerine, tüm kutsallığın ona yöneldiği tek Tanrı inancıydı. Yaratılış sonsuz, mutlak ve her şeye gücü yeten tek bir Tanrı'nın eseri idi; kutsiyet atfedilebilecek başka bir varlık veya element yoktu.¹⁰ Diğer yandan İsrail'in dinsel dehası, Tanrı'nın seçilmiş halkla ilişkilerini o zamana dek bilinmeyen türde bir Kutsal Tarih'e dönüştürmüştür. Kutsal tarih ise dünyanın kökenini ve aynı zamanda insanlığın güncel durumunu açıklamaktaydı. Yahudiler açısından İbrahim'den sonra ve özellikle de Musa'yla birlikte Kutsal Tarih, belli bir andan itibaren bütün insanlık için ders alınacak bir tarihe dönüştü.¹¹

İbrani dini “zaman” anlayışı açısından da dünya algısında bir dönüşüme yol açtı; döngünün geleneksel tasavvurunu yani her şeyin ebediyyen tekrarlanacağı düşüncesini aşmayı başardı.¹² Evrensel tarihi oluşturan olaylar artık ezeli ve ebedi kozmik

---

değerlendirildiklerine göre kozmik döngü de aynı ritmin sonsuz tekrarı olarak algılanmıştı. Eliade, *a.g.e.*, s. 60-82; Yine Hind kültürü bir kozmik devreler doktriniyle yoğrulmuştur. Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1992, s. 51; Ayrıca bkz. Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev. Ümit Altuğ), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994; Bultman'a göre, bilinen dünyanın sonu ve yıkılışı anlamına gelen, aynı zamanda Batı tarihi için kesin bir önemi olan eskatoloji, dünyevi olayların devreselliği kavramından gelişmiştir. Rudolf Bultmann, *Tarih ve Eskatoloji*, (Çev. Emir Kuşçu), Elis Yayınları, Ankara, 2006, s. 29.

⁹ *Tekvin*'in ilk 11 bölümü, Yaratılış'tan Tufan'a ve Babil Kulesi'nin inşasına kadar İbrahim Peygamber'den önceki mucizevi olayları anlatır. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s. 204.

¹⁰ *Tekvin*'e göre Tanrı, gökleri ve yeryüzünü yaratmak için işe koyulduğunda, etrafında *kaosve boşluk* vardı. Tanrı, ilk günde *ışık olsun* diye buyurdu ve ışık oldu; altı günde evreni ve içindeki diğer varlıklarla birlikte insanı yarattı. Robert Graves-Raphael Patai, *İbrani Mitleri*, (Çev. Uğur Akpur), Say Yayınları, İstanbul, 2009, s. 49-56; Russ'a göre, tanrılarla dolu kozmosun yerini tek, kusursuz, aşkın ve yaratıcı bir tanrının alması, insanların dünya anlayışlarını değiştiren bir devrimdi. Bu andan itibaren insanı tarihsel bir varlık olarak gören tarih düşüncesi, Hıristiyanlığın kurucu paradigması olarak devreye girmekteydi. Helenik düşünce gerçek anlamda tarihsel insandan, yani belli bir zaman diliminde yaşayan ve belli bir gelişim gösteren insan düşüncesinden habersizdir. Sürekli tekrarlanan ve Helenik kozmosta yer alan döngüsel değişimler Yahudi/Hıristiyan geleneğiyle birlikte belli bir yönü olan ve belli bir anlam içeren zamansallığa yerini bırakmıştır. Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, (Çev. Özcan Doğan), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011, s. 58-62

¹¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s. 211-216.

¹² Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, s. 104-105; Tek yönlü tarih düşüncesi, ne ölçüde laikleşmiş olursa olsun, izleyen süreçte Batı düşüncesinin ürettiği hemen tüm tarih felsefelerine sinecekti. Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2010s. 29-30.

döngü ritmini yansıtmıyor, Tanrı'nın planı uyarınca geliyordu.¹³ Yunanlılara göre bir mekan olan dünya, Yahudilere göre temelde, yaratılışla birlikte başlayan ve nihai sona doğru ilerleyen bir tarihti. Yani Yahudilik, Helen dünyasının gerçeklik anlayışını zamansallaştırmıştı.¹⁴ Tüm insanlık, başı ve sonu olan belli bir zaman kesiti içinde yaşıyordu. Bu da insanı, tarihsel zaman içinde görmek demektir. İnsanların tarihsel zamandaki faaliyetleri, Tanrı'nın onlar için hazırladığı 'son'la ilgiliydi.¹⁵

Erken Hıristiyan topluluğu, eskatolojik vaazı sürdürdü ve Yahudi Kıyametçi edebiyattan gelen bazı temaları benimseyerek zenginleştirdi.¹⁶ Yani Ortaçağ tarihçiliği "İlahi Kudret" in bir kez daha teyidi idi. Gerçek tarih, insanlığın İsa kanalıyla kurtuluşunun

¹³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C. 2, s. 304.

¹⁴ Salih Özer, "İslam Düşüncesinde Kutsal (Zaman) Kavramı" *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 18, S. 3, 2005, ss. 305-322, s. 307.

¹⁵ Kubilay Aysevener, "Antikçağ'dan Günümüze Tarih Tasarımları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 18-19, 2009 Bahar-Güz, ss. 1-19, s. 9-10

¹⁶ Bultmann, *a.g.e.*, s. 37-38; Aslında dinsel ve mitsel bir inanç olarak insanların, hayatları boyunca yaptıkları eylemlerden dolayı belli bir "son" da yargılanacakları düşüncesi daha önceki kültürlerde de vardı. Fakat Yahudi/Hıristiyan inancı ile bunlar arasındaki fark yargılamanın zamanı konusunda ortaya çıktı. Örneğin Eski Mısır'da insanların yargılanması hemen ölümden sonra gerçekleşiyordu. Oysa Yahudilik ve Hıristiyanlık daha sonra da İslamiyet, tüm insanlığın topluca yargılanacakları bir kıyamet anlayışı getirdi. Böylece bu dinler Mısırlılardan sonra Greklerde rastlanan "öteki dünya" anlayışından ayrılarak, tarihsel zaman bilincini de getirdiler. Sergei A. Tokarev, *Dünya Halklarının Dinler Tarihi*, (Çev. Rauf Aksungur), Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 349 ve 389; St. Augustinus'a göre dünya zamanla birlikte aynı anda yaratılmıştı. Zaman, yaratılış ve varlıklar yüzünden vardı; çünkü zaman varlıkların yaratılmasının bir sonucuydu. Bu zamanın bir başlangıcı ve bir de sonu vardı. Bu nedenle zaman bir kere yaşanılacak bir süreçti. Onu, tekrar eden ve benzer olayların yaşandığı bir süreç olarak düşünmek, tarihi anlamsız hale getirmekle eş anlamlıydı. A. Kadir Çüçen, "Ortaçağ Felsefesinde Zaman Kavramı", *Felsefe Dünyası*, S. 20, Bahar 1996, ss. 73-79, s. 74-79; İnsanlık tarihi, Augustinus'a göre, Tanrı Devleti ile Şeytan Devleti'nin birbirlerinden ayrılmasının bir süreciydi. Amaç, yeniden Tanrı Devleti'ne ulaşmaktı. Aysevener, "Tarih ve Döngüsellik", *Felsefe Dünyası*, S. 3, Mart 1992, ss. 81-89, s. 84; Augustine'nin metafizik düşünceleri, platonik felsefe yorumları, iki şehir biçiminde karakterize ettiği sistem ve olayların bir çizgi üzerinde gerçekleşmesi Ortaçağ Batı kozmolojisini ve Thomas Aquinas'ın çalışmalarını şekillendirmişti. Philip Daffara, "Macrohistory and City Futures", *Journal of Futures Studies*, August 2004, 9(1): ss. 13-30, s. 14, <http://www.jfs.tku.edu.tw/9-1/03.pdf>, Erişim: 03.10.2013.

öyküsüydü.¹⁷ Tarihsel süreç insanın isteklerinin değil, Tanrı'nın bir eseri idi. İnsan yalnızca Tanrı'nın hedeflerinin gerçekleşmesi için bir araçtı.¹⁸

15. ve 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da meydana gelen birtakım gelişmeler Tanrı merkezli dünya anlayışını sarsmaya başladı. Süreç, *ilerleme* inancının doğuşuna da eşlik etmekteydi. Attali, daha 1492 yılı sona erdiğinde ilerlemeye duyulan inancın elle tutulur bir gerçek haline geldiğini belirtmiştir.¹⁹ Rönesans, Hümanizm, Reform, coğrafi keşifler, teknik ve bilimsel düşüncedeki cesur atılımlar ve bireyin öne çıkarılması... Bunlar, bitmek üzere olan bir çağdaki etkin dönüşümlerin temelini attığı ve insanlığı yepyeni bir gerçeklik anlayışına götüren temel kırılma noktalarıydı.²⁰ Fransız tarihçi Michelet'e göre, Rönesans, dünyayı ve insanı keşfetmekti.²¹ Tek gözlü ejderlerle ve tuhaf halklarla ilgili akıl almaz masallar silinmeye başlamaktaydı.²² İnsanlar keşif arzusuyla bilinmeyene, Kaf Dağı'nın ardına yolculuklara başlıyor; dünyanın hem mekansal hem de algısal sınırlarını genişletiyorlardı. Avrupa yeni bir dünya imgesiyle karşı karşıyaydı. Dünya'nın düz olduğu ve evrenin merkezinde yer aldığı düşüncesi sarsıldı. Teologlar eski dünya sistemini anlatmaya devam ederken, gökbilimciler ve haritacılar dünyanın yeni

¹⁷ Ernst Breisach, *Tarihyazını*, (Çev. Hülya Kocaoluk), YKY, İstanbul, 2009, s. 170; Fakat genel olarak bakıldığında Ortaçağ tarihçiliği de Yunan ve Roma mirasını geliştiremedi. Masal anlatma veya dinlemenin bu çağda hala evrensel bir hoşnutluğu vardı. Yıllıklar başta olmak üzere, evrensel ve ulusal tarihler, kilise tarihleri tarih kitabı olarak görülüyordu. Bunlar gerçeklerden ziyade düşsel tasvirlerle sahipti. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Opus Yayınları, Ankara, 1998, s.163-170.

¹⁸ R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s. 81-82; Diğer yandan Yunan kökenli astronom, matematikçi ve coğrafyacı Batlamyus'un yarı-merkezli ve sonlu dünya sistemi 15. yüzyıla kadar, Ortaçağ kozmolojisini bilimsel açıdan da yapılandıracaktır.

¹⁹ Değişimin artık tek bir yönde, daha iyi'nin gelişmesi yönünde ilerlediğine inanılmaktadır. Zaman yönlendirilmiştir. Hareketsiz denge dünyasından, dengesizliğe, ileriye doğru gidişe geçilmektedir. Tarih mümkün hale gelmektedir. Jacques Attali, *1492*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 241; Özlem, *a.g.e.*, s. 61.

²⁰ Russ, *a.g.e.*, s. 100.

²¹ Jules Michelet, *Rönesans*, (Çev. Kazım Berker), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 4.

²² Armand Mattelart, *Gezegensel Ütopya Tarihi: Kehanetsel Kentten Küresel Topluma*, (Çev. Şule Çiltaş), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23.

görüntüsünü oluşturmaya çalışmaktaydı. Kapalı bir dünyadan sonsuz bir evrene geçiş yapıyordu.²³

*Daha az Tanrı, daha fazla insan formülasyonu*²⁴ birlikte Rönesans insanı artık, zihnini ahiret düşüncesiyle meşgul etmekten vazgeçip, gözlerini gerçek dünyaya çevirmekteydi. “Öteki dünya” yerine “yeryüzü cenneti”ne yönelen Avrupalılar için artık başka bir dünyadaki gelecek değil, yeryüzünde yaşadığı sorunlar ve temel değerler ön plandaydı.²⁵

Bu sıralarda gözler İslami gelenekleri hayatının her alanında benimseyen Osmanlı’ya çevrildiğinde ise tarihçilerin, dünya kavrayışında ve tarihsel sürece yaklaşımda uhrevi tasavvuru korudukları görülmektedir. İslamiyet’e göre Allah, içindeki canlı ve cansız tüm varlıklarıyla Kainat’ı yaratandır. O, dünya hayatını ancak kendisinin bileceği bir zamanda sona erdirecek, tüm insanları Hesap Günü’nde kendisine itaat edip etmediği

²³ Russ, *a.g.e.*, s. 103-104; Cusali Nicholas (1401-1464) dünyanın, evrenin merkezi olamayacağını ve dolayısıyla hareketsiz de kalamayacağını; Tanrı’yla doğayı birbirinden ayırarak, evrenin sonsuz bir değişim içinde olduğunu belirtti. Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı: Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, (Çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001, s. 169; Osman Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 169; Kopernik, birçok yönden Aristoteles görüşünden ve Batlamyus sisteminden ayrılmamasına rağmen, dünyanın çapını, Ortaçağ’da kabul gören dünya çapından 2000 kat artırdı. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 82-84; Paolo Rossi, *Modern Bilimin Doğuşu*, (Çev. Neşener Domaniç), Literatür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 70-71; Russ, *a.g.e.*, s. 106; Evrenin sonsuzluğu kavrayan Giordano Bruno (1548-1600) Tanrı-Evren ilişkisine dair fikirleri yüzünden Engizisyonca yakıldı. Bruno, Aristoteles’in evreni bölümlere ayırmasını gülünç buluyor, Tanrı ve Evren’in bir olduğunu düşünüyordu. Tanrı evrenin yaratıcısı değil, kendisiydi. Yaratılan bir şey yoktu, olmakta olan bir şey vardı. Ne yaratan vardır, ne de özgürce bir yaratma işi. Ölüm ise hayatın değişmesinden başka bir şey değildi. Doğa’da, bizlerin kurup çattığımız anlamda bir ölüm olamaz. Sadece her şey sürekli değişir, o kadar. Bu değişme sonsuzdur. Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s. 170; Bruno sonsuzluk kavramının sadece Tanrı’nın tekelinde kalması anlayışını yıkmakta, sonsuzluk düşüncesini içeren kozmoloji anlayışında önemli bir atılım gerçekleştirmekteydi. Russ, *a.g.e.*, s. 107-108; Galileo (1564-1642) ise doğa yasalarıyla ilgili tartışmada Kitab-ı Mukaddes’in ikincil bir rol oynaması gerektiğini savunuyordu. O, dünyada bilinebilecek ve keşfedilecek her şeyi zaten biliyor olduğumuzu iddia etmeye kim cesaret edebilirdi ki, diye soruyordu. Galileo’ya göre bilim, Kitab-ı Mukaddes yorumlarına değil, Kitab-ı Mukaddes yorumları bilimin ortaya koyduğu sonuçlara uyum sağlamak zorundaydı. Federico Mayor-Augusto Forti, *Bilim ve İktidar*, (Çev. Mehmet Küçük), Tübitak Yayınları, Ankara, 2008, s. 26-27.

²⁴ Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 352-354.

²⁵ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 78; Şirin’e göre bu, Anabaptistler sayesinde olmuştu. İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınları, Ankara, 2009, s. 103; Artık hiç kimse aziz Augustinus gibi, “biz bu dünyada, ölümden sonra nefes alan yolcularız” dememekte ve hiç kimse “bu hayatın bir yaşamdan çok bir ölüm olduğunu” düşünmemektedir. Hayat, değerine ve kapsamına yeniden kavuşmaktadır. Braudel, *a.g.e.*, s. 360.

konusunda yargılayacaktır. Cennet ödül, Cehennem de cezadır.²⁶ Yahudi/Hıristiyan inancı gibi, İslamiyet de Kıyametçi bir anlayışla yeryüzü ve öteki dünya ayrımı yaparak, aslolanın öteki dünya olduğu ve yeryüzünün nimetlerine kanılmaması gerektiğini bildirir. Osmanlı tarihçileri de İslami idealler çerçevesinde, mutluluğu “öteki dünya”da arama ve yeryüzünü asıl dünyaya ulaşmakta sadece bir araç olarak görme düşüncesini son dönemlere kadar sürdürmüşlerdir. 19. yüzyıl öncesi Osmanlı dünya tarihlerine baktığımızda öncelikle “Tarih-i Mukaddes” adı altında alemin yaratılışına ve düzenine ilişkin Tanrısal kelimeler söz konusudur. Fakat Timur’un da belirttiği gibi Osmanlılarda tarih ilminin “kutsal” nitelikte olması tarihi gelişimin rasyonel bir yaklaşımla yorumlanmasını da engellemiştir.²⁷ Dünya ve insanlık hakkında yeni bilgiler ortaya çıkmasına karşılık Osmanlı tarihçiliği bu gelişmelere uzak kalmış, devlet ve toplum düzeninde başgösteren bozulmalara karşı çözümü, yöneticilerin yaptığı gibi iç dinamiklerinde ve “Kanun-ı Kadime”e dönüş özelemlerinde aramayı tercih etmişlerdir. Gelişen ve dönüşen bir coğrafya olarak Avrupa’daki gelişmelere, dönüşümü sağlayan temel koşullara birkaç istisna dışında, eserlerde neredeyse değinilmemiştir. Dolayısıyla tarihçilerin diğer toplumlar hakkında bilgileri de sınırlı düzeylerde kalmıştır.

Osmanlı tarihçileri tarihsel süreci hala “kutsal” bir kavrayışla değerlendirmelerine karşın Avrupa’da tarih araştırmalarında doğaüstü açıklamalar yerine artık akli yaklaşımlar merkeze alınmaktaydı. Böylece modern çağın tarih bilincine evrilen bir süreç de başlamıştı.²⁸ Aydınlanma’yla birlikte ilerleme ve insanlığın, önceki dönemlerden daha iyi bir geleceğe yönelebileceği inancı yaygınlaştı. Geçmiş, Aydınlanma tarihçileri ve filozofları tarafından ilerleme düşüncesine göre yorumlanıyordu. Çünkü aklın

²⁶ M.G.S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, C. I, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, 3-4.

²⁷ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s. 159-160.

²⁸ Mustafa Oral, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik, 1910-1940*, Asil Yayınları, Ankara, 2006, s. 40.

egemenliğinde insanlık, maddi ve manevi bakımdan daha iyiye gidiyordu.²⁹ Modern bilimsel ruh, tarihsel sürecin merkezine alınmıştı.³⁰ Pozitivist tarih düşüncesi bu anlayışına son şeklini vermiş ve günümüze kadar gelmesini sağlamıştı. İlerlemeci tarih aslında dini/Hıristiyanlık referanslı çizgisel tarih kurgusunun, dinden arındırılmış ve bir şekilde dünyevileştirilmiş modern bir versiyonuydu.³¹ Gelişim artık ruhani bir amaç değil, insanın bu dünyadaki iyiliği, refahı ve saadeti doğrultusunda bir ilerlemeydi. Bu ilerlemede artık İlahi Kudret değil akıl ön plana geçiyordu.³² Stefan Zweig'in ifadeleriyle "...kesintisiz, dur durak bilmeyen 'ilerleme'ye duyulan inanç, bu dönemde gerçekten de bir dinin gücüne sahipti; insanlar bu ilerlemeye Kutsal Kitap'ta yazılanlardan daha fazla inanıyorlardı..."³³

Meydana gelen dönüşüm Avrupa'yı yine kendi elleriyle tarihte farklı bir mekan olarak icadına da götürmüştür. Süreç içinde dünyanın geri kalanı hakkında bilgi sahibi olma ayrıcalığını elde eden Avrupalılar, Kılıçbay'ın da dediği gibi sadece kendi

²⁹ Tosh, a.g.e., s. 13.

³⁰ Aysevener, "Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 41,1, 2001, ss. 171-186, s. 176; Fakat bu dönemlerde ulusların ve kültürlerin yaşam biçimlerini döngüsel bir zaman anlayışıyla açıklayanlar yine de olmuştur. Giambattista Vico (1668-1744) bunlardan biridir. Vico, *Nuova Scienza (Yeni Bilim)* adlı yapıtında tarihi üç çağa ayırmıştı: Tanrılar, kahramanlar ve insanlar çağı. İlki teokratik, ikincisi mitolojik, üçüncü çağ ise rasyoneldir. Tüm çağlar tarihin akışı içinde kendi içlerinde dönenirler. Tarihin gerçek telos'u düşüş ve batıştır. İlerleyen bir süreçten (Corso), bir geriye dönüşe (Ricorso) geçilir ve yine bir barbarlık, sonrasında da bir yükseliş meydana gelir. Özlem, a.g.e., s. 278-279.

³¹ Necmettin Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında 'Üç'lü Sistem ve 'Avrupa Merkezci' Tarih Kurgusu", *Uluslararası Sosyal araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, Volume 2/9, Fall 2009, ss. 23-42, s. 28; Fakat Evans, Aydınlanma'nın akılcı tarihçilerinin, insani güçlere dayanan açıklama biçimini kabul etseler de yaptıkları işe hala ahlaki bir açıklama olarak baktıklarını belirtmiştir. Richard Evans, *Tarihin Savunusu*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 23.

³² Ernst Breisach, *Tarihyazını*, (Çev. H. Kocaoluk), YKY, İstanbul, 2009, s. 264-265; Örneğin Giambattista Vico (1668-1744), insanlığın tarihini öne çıkarır; duyguların ve imgelemin hakim olduğu geçmiş yüzyıllardan geçerek akılcı bir evreye ulaşan bir insanlık. Aziz Augustinus *Tanrı'nın Şehri* adlı eserinde Hıristiyan merkezli bir anlayış inşa ederken, Vico İncil'e dayanan yorumları terk eder ve belli bir açıdan bu türden temalara seküler bir nitelik kazandırır. Russ, a.g.e., s. 193; Tarihte sonul bir amacın olduğu düşüncesi on dokuzuncu yüzyılda da cazibesini korumuştur. Bu tarihsel süreç düşüncesi, G.W.F. Hegel'de (1770-1831) "tin'in açılımı"na, August Comte'da (1798-1857) "üç hal", Karl Marx'da (1818-1883) ise "tarih yasası"na bürünmüştür. Her üç düşünür de varılacak hedefi özgürlük olarak belirlemişlerdir. Fakat çeşitli dönemlerde bu ilerlemeci tarih anlayışına tepkiler de gelmiştir. Örneğin Spengler ve Toynbee, ortaya koydukları tablolarla çizgisel tarih anlayışının yerine döngüsel bir tarihi savunmuşlardır. Dawson, a.g.e. s. 45.

³³ Stefan Zweig, *Dünün Dünyası*, (Çev. Gülperi Sert), Can Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

tarihlerini değil “Dünya Tarihi”ni de inşa etmeye başladılar.³⁴ Amin’e göre, Avrupa’nın dünyanın geri kalanıyla ilişkilerinde bir dönüm noktası olması açısından Rönesans, Avrupamerkezciliğin temeliydi de.³⁵ Batı, Aydınlanma döneminde ise, açıkça ortaya çıkan *Tek Avrupa* düşüncesi ve *Avrupalılık* kimliğinden hareket etti. Çek yazar Comenius, gerçek adıyla Jean-Amos Komensky (1592-1670), “biz Avrupalılar kendimizi aynı gemide yol alan yolcular olarak görmeliyiz” diyordu. Leibniz ise, Avrupa devletlerini bir araya getirmeyi hayal ediyordu.³⁶ *Tek Avrupa* düşüncesi, Avrupa tarihini diğerlerinden ayıran ve farklı bir gelişim çizgisi düşüncesini de getirmekteydi. Aynı gemide yol almayanların tarihi ise, dışlanıyor ve önemsizleştiriliyordu. J.G. Herder’in (1744-1803) de etkisiyle 19. yüzyılda dünya tarihine yönelen Avrupalılar, tarihin merkezine kendi kıtalarını yerleştirdi. Leopold von Ranke (1795-1886), tarihçinin her dönemi evrensel tarihin bir parçası gibi düşünüp ele alması gerektiğini savundu. Ranke için dünya tarihi, Avrupa’nın tarihiydi.³⁷ Batı artık “ilerleme”, “modern”, “medeni” kelimelerinin gerçek anlamlarını bulduğu mekandı. Batı’nın karşıtı olarak kurulan, “ötekileştirilen” Doğu ise tarih-dışıydı. Huricihan İnan’a göre Doğu’nun tarih-dışılığının temelinde, onun tarihinin Batı hegemonyasının

---

³⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, “Tarihsizliğin Marjından Marjinalleştiren Tarih Alanına: Avrupa’nın Kendini ve Dünyayı İnşa Etmesi”, *Doğu-Batı*, Yıl 4, S. 14, 2001, ss. 95-101; Braudel de feodalitenin Avrupa’yı inşa ettiğini, onu on birinci ve on ikinci yüzyıllar arasındaki ilk gençliğine ve gücüne kavuşturduğunu belirtmiştir. Braudel, *a.g.e.*, s. 329.

³⁵ Samir Amin, *Avrupa-merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, (Çev. Mehmet Sert), Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 15.

³⁶ Russ, *a.g.e.*, s. 194-195.

³⁷ Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 69-70 .

dilinde yazılması yatmaktadır.³⁸ Jack Goddy ise Avrupa'nın bu tutumunu *tarih hırsızlığı* olarak adlandırmıştır.³⁹

Avrupalı dünya görüşünün Doğu-Batı zıtlığı üzerine kurulan somut ifade biçimleri Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) yaklaşımında kendisini gösterdiği gibi,⁴⁰ Avrupamerkezci anlayışın temellendirilmesinde ve Batılı modern kimliğin oluşumunda oryantalist söylemler 19. yüzyılda antropoloji biliminden de destek buldu. Toplumların “ilkelden” moderne evrildiğini ortaya koyan antropolojik çalışmalar; Batı'nın diğer toplumlar karşısında üstünlüğünü ve modernini temsil ettiğini de vurgulamaktaydı. Şirin'e göre antropolojiye arız olan illet; Amerika'nın keşfiyle birlikte Batı düşüncesinde

³⁸ Aydınlanma çağının yazarları ve Hegel'in katkıları ile Avrupalı dünya görüşünün bir parçası olarak ortaya çıkan bu söylem Doğu ile Batı tarihlerinin, özde bir ikilikten, bir karşıtlıktan kaynaklandığı görüşü ile temellendirildi. Dinamik, akılcı, demokratik değişime ve gelişmeye dayalı bir Batı, dünya tarihinin ayrıcalıklı bir bölgesi olarak görülürken; durağan, akıldışı, otoriter bir Doğu bu ayrıcalıktan yoksun, “tarihsiz” bir bölge olarak görüldü. Bu kavramsal çerçevede, Doğu'nun tarihi Batı'nın olumsuzuydu. Bu arada İnan, I. Wallerstein tarafından ortaya atılan Dünya Sistemi Perspektifi'nin, dünya tarihi üzerindeki tarih-dışı ve ikilemler görüşleri tartışmaya açtığını da belirtir. Huricihan İnan, “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, *Toplum ve Bilim*, S. 23, Güz 1983, ss. 9-39, s. 10.

³⁹ Bu kavram geçmişin Batı ölçeğinde olup bitenlere göre kavramsallaştırılıp sunulmasını, ardından da dünyanın geri kalanına dayatılmasını ifade etmektedir. Yazar, önde gelen tarihçilerden Trevor-Roper'in *The Rise of Christian Europe* adlı yapıtında kullandığı ifadelerle vurgu yaparak Batı'nın tarih üzerindeki tahakkümü konusunda ne kadar iddialı olduğunu gösterir: Dünyanın yeni hükümler - bunlar kim olursa olsun - Avrupa, yalnızca Avrupa tarafından inşa edilmiş bir konumun mirasçısı olacaklardır. Avrupa dışındaki dünyayı sarsarak onları geçmişlerinden - Afrika'daki barbarlıktan, Asya'daki çok daha eski, yavaş, daha görkemli bir uygarlıktan - koparanlar Avrupa teknikleri, Avrupa örnekleri, Avrupai düşüncelerdir; ve dünya tarihi, son beş yüzyıldır, öneminden dolayı çoğunlukla Avrupa tarihi olmuştur. Bkz. Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 1-2.

⁴⁰ ATÜT; Batılı olmayan, Batı uygarlığının toplumsal değişimine benzemeyen “diğerleri”nin incelenmesine adanmış Marxist bir üretim tarzı kavramıdır. Genel bir ifadeyle Asyalı olarak nitelendirilen bu toplumların gelişme aşamaları, ilkel-feodal-kapitalist-sosyalist toplum düzeneğine uymadığından, bu toplumlar için ATÜT adında bir kuramsal çerçeve çizilmiştir. Recep Boztemur, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet-Toplum İlişkileri: Araştırma Yöntemlerinde ve Kurumsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 9, 1998, ss. 79-110, s. 80; Bu formülasyonun kökeni Aristoteles'e kadar uzatılabilir. Aristoteles'e göre Asya devletleri Avrupa'dakilere göre aşağı konumdadır; aykırı sesin çıkmadığı bu toplumlar despotik idareye katlanmak zorundadırlar. Suna B. Avcılar, “Asya Tipi Üretim Tarzına Veda”, *Bilig*, Yaz 2002, Sayı 22, ss. 1-28, s. 5-6; Aydınlanma çağının düşünürleri despotizm anlayışına daha genel bir kapsam kazandırır. Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Asya'daki tüm siyasal yapılar, coğrafi etkenlerin sosyo-politik oluşumlar üzerindeki rolü de vurgulanarak, bu kapsam çerçevesinde betimlenir. Ayrıca farklı politik yapıların karşılaştırılması, Doğu ve Batı toplumlarında devlet-toplum ilişkileri gibi konular on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılda vazgeçilmez entelektüel çalışma alanları haline gelir. Marx ve Engels'in ATÜT kavramı da işte böyle bir kuramsal bağlam içinde ele alınır. İnan, *a.g.m.*, s. 12-13

ortaya çıkan “biz-onlar, ilkel-çağdaş, vahşi-medeni” ikileminin bıraktığı zihinsel sömürüydü.⁴¹

1980’ler sonrası keşifler ve fetihler tarihinin tekrar yazıldığı çalışmalarda ve antropolojide, bakan ve bakılan bağlamında eleştiriler de ortaya çıktı.⁴² Levi-Strauss, günümüzde antropolojinin karşısındaki en büyük sorun olarak, Batı modelinin üstünlüğünün yaklaşık yüz yıldır birbirinin peşi sıra bütün toplumlarca kabul edilmesini görmekteydi.⁴³ Ranajit Guha ise, *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih* adlı eserinde dünya tarihine, onun içinde her şeyin bulunabileceği taraftan bakmaktaydı. Guha eleştirilerinden birini *tarihsiz halklar* kavramı üzerinden yapıyordu.⁴⁴

Tarihyazımında geleneksel anlayışa yönelik en önemli itirazlardan bir kısmı da post-kolonyalist akımlardan gelmişti. Post-kolonyalistlerin eleştirisi, tarihin “kazananlar” tarafından kendilerini haklı çıkarmak amacıyla yazıldığıydı. Post-kolonyalistlere göre böyle bir tarih, odak noktasını Avrupa ideolojisinin oluşturduğu, diğer kültürlerin, uygarlıkların geçmişlerinin gözardı edildiği bir özelliğe sahipti. Bu nedenle modern tarih, açık veya dolaylı olarak 19. ve 20. yüzyılın emperyalizminin fikir ve ideallerini

⁴¹ Şirin, *a.g.e.*, s. 27-28.

⁴² Eric Wolf, *Avrupa ve Tarihsiz İnsanlar*’ı (1982), Marshall Sahlins *Tarih Adaları*’nı (1985) Tzvetan Todorov *Amerika’nın Fethi*’ni (1992) yazar. Afrikamerkezci tarihyazımı, İslami köktendincilik, milliyetçi refleksler, sömürgecilik karşıtı veya etnik merkezci bakış açıları merkezci karşı duruşlara örnektir. Kerem Karaosmanoğlu-Defne Karaosmanoğlu, “Avrupamerkezçiliği Eleştirmek: Çıkmazlar ve Alternatif Bakışlar”, *İnsan ve Toplum*, C. 3, S. 6, 2013, ss. 49-68, s. 53-54.

⁴³ Claude Levi-Strauss, *Modern Dünya’nın Sorunları Karşısında Antropoloji*, (Çev. Akın Terzi), Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 97.

⁴⁴ Rönesans Avrupası, Amerika’nın keşfiyle ortaya çıkan söz konusu kavram sayesinde kendi kimliğini bir dolu ırk, din, dil ve kültürün başkılığıyla tanımlamayı öğrendi. Eski dünyanın bilgi sistemlerinin Yeni Dünya’nın yarattığı acil ihtiyaçlara karşılık vermesi için icat edilen isimler ve kategorilerden biri de bu *tarihsiz halklardı*. İspanyol fatihlerin gözünden bakıldığında, fethettikleri halklar tarihten dışlanmış ve tarihin kenarına itilmiş halklardı. Aynı fikir üç yüz yıl sonra Güney Asya kıyılarına ulaşacak ve Hindistan yarımadasını da tarihin dışına taşıyacaktı. Ranajit Guha, *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, (Çev. Erkan Ünal), Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 21-22; İnan’a göre Wallerstein’in dünya sistemi perspektifi, Doğu’nun tarih-dışılığı aşmakta önemlidir. Çünkü kuram, tarih-dışılığı ve ikilemler görüşleri tartışmaya açarken, farklı bölgelerdeki tarihsel gelişmelerin kültürel ya da jeopolitik öğelerce belirlenmiş ideal tipler ile açıklanabileceği görüşünü yadsımaktadır. İnan, *a.g.m.*, s. 11.

yansıtıyordu.⁴⁵ Oksidentalizm⁴⁶ (Garbiyatçılık) Batılı olmayanın tarih-dışılığını aşma yolunda oryantalizmin karşıtı ve Avrupamerkezci yaklaşıma eleştiri olarak ortaya çıkmıştı. “Oryantalizme, Oksidentalizmle karşılık verilmelidir”⁴⁷ türünden düşünceler son zamanlara kadar yankı bulabilmiştir. Fakat Oksidentalizm, Oryantalizm kadar net bir kavram değildir. Oksidentalizmin tarihi gelişim çizgisi de, hiçbir şekilde oryantalizmin gelişim aşamalarına benzemez.⁴⁸ Diğer yandan oksidentalizmin yine Batılı isimler tarafından geliştirilmesi ve içeriğinin doldurulmaya çalışılması gibi bir ironi de mevcuttur.⁴⁹ Şirin’e göre oryantalist üretimi sorgusuz kabul etmek kadar, onu tersine çevirip kullanmak da hatalı bir davranıştır. Böyle bir yaklaşım yabancı düşmanlığı ve kendini diğerlerinden üstün görmek gibi bir komplekse de yol açabilecektir.⁵⁰

Avrupamerkezci tarih anlayışının dayattığı üstünlük, ilerilik, modernlik gibi temalara, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılan Osmanlı dünya tarihlerinde de rastlanılmaktadır. Avrupamerkezci yaklaşımın Osmanlı tarihçiliğindeki etkisi Tanzimat’ın ilanını izleyen yıllarda başlar. Çünkü Osmanlı Devleti’nin daha önceki dönemlerden gelen ve kendisini diğer toplumlardan üstün gören, ideal devlet ve toplum düzenini kurduğuna inandığı geleneksel dünya tasavvuru ve güven duygusu sarsılmıştır. Dolayısıyla devlet kademelerinde sorunların çözümünü geleneklere ya da “Kanun-ı Kadim”e dönüş

⁴⁵ Beverley Southgate, *Tarih: Ne ve Neden? Antik, Modern ve Postmodern Yaklaşımlar*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012, s. 167.

⁴⁶ Oksidentalizm, Fransızca’da Batı anlamına gelen “occident” kelimesinden türemiştir. Doğu-Batı ikilemi Orient-Occident şeklinde ifade edilirken, Doğulu/Doğu’ya özgü olan Oriental, Batılı/Batı’ya özgü olan ise Occidental olarak nitelenmiştir. Batı’nın Arapça karşılığı ise Garb’tır. Oksidentalizm Türkçe’de bu karşılıktan hareketle ‘garbiyat’ olarak çevrilmekle beraber, garbiyat (Batı’ya ait olanlar) oksidentalizm’den ziyade oksidentalite karşılmaktadır. Arapça’da oksidentalizmi tam olarak karşılayan kelime ise ‘istiğrab’dır.

⁴⁷ Oğuz Adanır, “Occidentalisme!” *Doğu-Batı*, 4/14, ss. 102-107, s. 103. Abdullah Metin, *Oksidentalizm: İki Doğu İki Batı*, Açılım Kitap, İstanbul, 2013, s. 65.

⁴⁸ Alim Arlı, *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s. 59-60; Metin, Oksidentalizmle ilgili tanımları üç şekilde sınıflandırır: 1- Oksidentalizmi, Doğu’nun kendi çıkarları doğrultusunda Batı’yı incelemesi ve bir savunma yöntemi olarak ele alan görüşler, 2- Oksidentalizmi, Batı düşmanlığı olarak ele alan görüşler, 3- Oksidentalizmi, nasıl daha iyi Batı olunur, sorusunun cevabını verebilecek bir söylem veya bilim olarak ele alan görüşler. Metin, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁹ Yücel Bulut, “Orientalism’in Ardından”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 24, 2012/1, ss. 1-57, s. 52.

⁵⁰ Şirin, *a.g.e.*, s. 31.

özlemlerinde arama çabaları da yerini “Cedid”e bırakır. Tanzimat döneminde belirginleşen düşünce açıkça budur. Batı “Cedid”i temsil etmektedir ve bir zamanlar olumsuz imajlar yüklenen ve değersiz görülen Avrupa, Tanzimat döneminde bazı kesimlerce teknik anlamda bazılarınca da bütün yönleriyle örnek alınması gerekli bir yapıdır. Bu yüzden Batı’nın artık daha iyi tanınması, onun gelişiminin altında yatan etkenlerin araştırılması ve tarihi gelişim sürecinin irdelenmesi gerektiği inancı yaygınlaşmıştır. Geleneksel kalıpları aşan bir dünya tarihçiliği perspektifi, bu gerekliliğin bir yansıması olarak doğmuştu. Tanzimat döneminden itibaren umumi tarih derslerinin müfredatlara konulması ve eserlerde Avrupa’ya odaklanması Osmanlı dünya tarihçiliğindeki dönüşümün göstergelerindendir.

Tanzimat döneminin özelliklerinden biri de Batı dilleri bilen aydınların yetişmesi ve bunların Batılı eserlerden faydalanabilmeleriydi. Osmanlı dünya tarihçiliğinin gelişiminde bu etken oldukça önemliydi. Nitekim, 19. yüzyılın ikini yarısından itibaren önce çeviri sonra da Batılı kaynaklardan faydalanmalar yoluyla Osmanlı dünya tarihleri daha bütünsel bir çerçeveye kavuştu. Fakat Batılı kaynakların kullanılması Avrupamerkezciliğin Osmanlı tarihçiliğini etkilemesi sonucunu da doğurdu. Tarihçiler dünya tarihini Batılıların gözünden, Batılı dönemlendirmeler ve kavramlar eşliğinde incelemeye başladılar. Bazı noktalarında Avrupamerkezci bu yaklaşım aşılmaya çalışılmadı değil. Örneğin Abdurrahman Şeref Efendi *Zübdetü’t-Kıyas*’da Doğu medeniyetini ön plana aldı. Öte yandan Ahmed Midhat ve Tüccarzade İbrahim Hilmi dünya tarihine Osmanlı gözüyle bakabilmenin önemine işaret ettiler. Mizancı başta olmak üzere çoğu tarihçi Avrupa ve bugünkü medeniyetin gelişiminde İslami temelleri vurguladı. Bazılarıysa çağların başlangıç ve bitiş zamanlarında İslam ve Osmanlı merkezli olayları esas aldı. Yine Mizancı, gelişen Avrupalıların “medeni”liğine sert eleştiriler yöneltti ve 19.

yüzyıl dünyasını tasvirinde medeniyet coğrafyasını daha da genişletti. Fakat özellikle de Ortaçağın sonlarından itibaren tarihinin gidişatını belirleyen ana etkenin Avrupa olduğu, dünya tarihinin neredeyse bir Avrupa tarihine dönüştüğü vurgusu Osmanlı dünya tarihlerinin çoğunda mevcuttu. Ayrıca bu eserlerden bazıları Avrupamerkezci ırk ayrımına da uyararak, medeni ve idrak sahibi olma özelliğini bir ırka özgü görüp diğerlerini gelişimde geri veya akılsız olarak görebilmiştir. Böylece dünya tarihi de medeni gelişim yeteneğine sahip Beyaz ırkın tarihiydi ve diğerleri bu tarihin dışındaydı. Beyaz ırk içinde ise en gelişmiş olanlar Avrupalıydı.

Tanzimat sonrası Osmanlı dünya tarihçiliğinde görülen dönüşüm sadece diğer toplumlara ve dünyaya bakışta gözlenmez. Pozitivist tarih anlayışının etkisiyle tarihsel sürecin ilerlemeci bir yaklaşımla ele alınması, tarihin ibret verici hikayeler olmaktan çıkıp bir fen olarak tanımlanması, “Kutsal Tarih”ten “Medeni Tarih”e geçiş; dünyanın oluşumuna, insanoğlunun ilk zamanlarına, yaşayışlarına ve yayılmalarına yönelik doğa bililerinin ulaştığı sonuçlara yer verme; tarih ve dünya tarihçiliğine yönelik geniş ve çeşitli açıklamalarda bulunma, eleştiriler yöneltme vs. daha birçok gelişme Osmanlı dünya tarihçiliğinin dönüşümünü gösteren özelliklerdir. *Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Osmanlı Tarihyazımında Dünya Algısının Dönüşümü* başlıklı bu tez çalışması da, dünya bilgisi ve kavrayışında görülen söz konusu farklılıkları ve değişimleri ortaya koymayı hedeflemektedir.

Türkiye tarihçiliğinin son yıllardaki serüveninde Osmanlı tarihinin dünya tarihi içindeki yeri ve öneminin tespit edilmesine dair çalışmalara yeterince ilgi gösterilmemiş veya böylesi konular ilgisini kaybetmiştir.⁵¹ Oysa, Demir’in de belirttiği üzere, makro tarih çalışmalarına katılmak günümüzün dünyası içinde kültürümüzü sürdürebilmenin

⁵¹ A. Teyfur Erdoğan, “2000’den Sonra Türkiye’de Tarihçilik”, *M. Fuat Köprülü*, (Ed. Yahya Kemal Taştan), T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, ss. 277-302, s. 286.

yollarından biridir. Güçlü bir dünya tarihçiliği geleneği bulunmayan; daha doğrusu bu geleneği unutmuş görünen Türk tarihçiliği için böylesi çalışmalar oldukça elzemdir.⁵² Dolayısıyla bu doktora çalışmasında da söz konusu gereklilik yolunda bir adım atılmaya çalışılmakta, Osmanlı dünya tarihleri gözünden Osmanlı tarihçiliğinin nasıl bir dünya tasavvuruna sahip olduğu dair izler bulmak amaçlanmaktadır. Bunun için, kapsamı daha da genişletilebilecek çeşitli sorular eşliğinde bir metin oluşturulmaya çalışılmıştır: Tanzimat öncesi Osmanlı tarihçiliği nasıl bir dünya ve tarih görüşüne sahiptir? Tarihçilerin dünyaya yaklaşımında belirleyici unsurlar nelerdir? Dünya tarihlerinin diğer metinlerle benzerlikleri veya farklılıkları nelerdir? Diğer toplumlar nasıl tasvir edilir ve hangi kimliklerle tanımlanır? Osmanlı tarihçileri kendilerini bütünsel çerçevede nereye ve nasıl konumlandırır? Tanzimat sonrası çalışmaları öncekilerden farklılaştıran özellikler nelerdir? Değişimin kaynakları ve niteliği nedir? Çağdaş dünya ne ölçüde değerlendirilir? Osmanlı tarihçilerinin dünyası ne ölçüde dünyadır? Haritanın tamamını kapsamakta mıdır? Alternatif bakış açıları söz konusu mudur? Tarihçiler dünya tarihinin hangi yönlerini ön plana çıkarırlar? Osmanlı tarihçilerine göre tarih nedir? Tarihe nasıl bir işlev yüklenir? Dünya tarihçiliğine dair ne düşünürler?

19. yüzyıldan başlayıp Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar devam eden süreç, tez çalışmasının zamansal sınırını oluşturmaktadır. Söz konusu süreç, dünya tarihi niteliğindeki eserler üzerinden değerlendirilmektedir. Zamansal ve metinsel bir karşılaştırma olması bakımından 19. yüzyıl öncesine ait dünya tarihçiliğinin dışında gazavatname, menakıbname, vekayiname türünden bazı metinler de incelenmiştir.

---

⁵² Fevzi Demir, "Türkiye'de Makro Tarih Eğitiminin Aciliyeti Üzerine Düşünceler", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, (Ed. Mehmet Öz), TTK Yayınları, Ankara, 2011, ss. 731-745, s. 736.

Çalışmada veri toplama tekniği olarak belgesel kaynak derlemesine⁵³ ve döküman analizi yöntemine başvurulmuştur. Öte yandan çeşitli dönemler ve olaylara yaklaşım konusunda yazar ve eserler arasında karşılaştırmalar da yapılmıştır. Son olarak belirlenen eserler “metinlerarasılık”⁵⁴ yaklaşımı çerçevesinde de ele alınmıştır.

Tezde, on dört Osmanlı tarihçisi ve eserleri incelenmektedir. Bunların dışında “tarih-i umumi” adı altında yazılan başka çalışmalar da mevcuttur. Kimisinin doğrudan çeviri olması, kimisine ulaşılamaması, bazılarının çok eksik düzeyde kalması; diğer yandan çalışma süresinin elvermemesi gibi sebeplerle söz konusu eserler değerlendirmeye alınmamıştır. Ahmed Midhat Efendi’nin 15 ciltlik *Kainat* (1870-81)’ı, 2 ciltlik *Tarih-i Umumi*’sinin birinci cildi ve 3 ciltlik *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)’si; Süleyman Hüsni Paşa’nın *Tarih-i Alem* (1876)’i, Mizancı Murad’ın 6. ciltlik *Tarih-i Umumi* (1880-1882)’si, Diyarbakırlı Said Paşa’nın 10 ciltlik *Miratü’l İber* (1886-1889)’inin ilk 9 cildi, İbrahim Hakkı’nın 3 ciltlik *Tarih-i Umumi* (1887-1889)’si, Ali Tefik’in 3 ciltlik *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)’si, Mehmed Şükrü’nün *Tarih-i Umumi* (1896)’si, Abdurrahman Şeref Efendi’nin 2 ciltlik *Zübdetü’t-Kıyas* (1897-1899)’ı, Sabri Cemil’in *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)’si, Ahmed Refik’in 6 ciltlik *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)’si, Midhat Sadullah’ın *Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri* (1911), Ali Razi’nin *Hülasetü’t-Tevarih* (1911/1912)’i, son olarak da Ali Reşat’ın önce Ali Seydi ile yazdığı 3 ciltlik, sonra kendisinin yazdığı 4 ciltlik *Tarih-i Umumi* (1909-10 /1912-1921)’si incelenen eserlerdir. Sayısal değerlerle ifade edecek olursak, 14 Osmanlı tarihçisi ve toplamda 60 cilt olan 16 eser çalışmada kullanılmıştır.

⁵³ Belgesel kaynak derlemesi, konu hakkında kişi ve kurumlar tarafından yazılmış, hazırlanmış veya yaratılmış çeşitli yazılı kaynakların, yapım veya kalıntının toplanması ve incelenmesidir. Halil Seyidoğlu, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2003, s. 44.

⁵⁴ Disiplinlerarası bir kavram olan metinlerarasılık, bir metnin bir başka, öncel metinle olan ilişkisi, hatta başka metinlerin dönüşüme uğramasıdır. Tefik Ekiz, “Alımlama Estetiği mi Metinlerarasılık mı?” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 2, 2007, ss. 119-127, s. 124; Çalışmada incelenen Osmanlı dünya tarihlerinden bazılarının da, önceli bir eserden doğrudan etkilendiğini ya da bazı kavramların veya olayların anlatımında benzer sözcüklerle benzer açılardan yaklaştığı görülmüştür.

Yararlanılan eserlerden *Kainat* (1870-81), *Tarih-i Alem* (1876), *Miratü'l İber*, *Zübdetü't-Kıyas* (1897-1899), *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911) tamamlanamayan tarihler kategorisine girmektedir. Öte yandan incelenen eserlerden bazıları, aynı zamanda Osmanlı eğitim kurumlarının çeşitli kademelerine yönelik hazırlanmıştır. Süleyman Hüsnü Paşa, Ali Tevfik, Abdurrahman Şeref Efendi, Sabri Cemil ve Mehmed Şükrü idadilere, Midhat Sadullah idadi ve rüştiyelere; Ali Reşat ve Ali Seydi mülki idadiler ve sultani mekteplerine, İbrahim Hakkı hukuk yüksek okuluna dünya tarihi hazırlamıştır.

İncelenen yazarların bazıları hakkında biyografi ve monografi niteliğinde veya onları belli yönleriyle inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Erol Özbilgen, aslı bir doktora çalışması olan *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi: Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi* adlı eserinde Süleyman Hüsnü Paşa'nın geniş bir biyografisini yazar. Özbilgen burada *Tarih-i Alem*'in içeriği hakkında da özet bilgiler verir.⁵⁵ Bayram Eyüp Ertürk'ün *Ali Reşat ve Tarihçiliği* hakkında bilgiler verdiği doktora çalışması vardır.⁵⁶ Diğer yandan Ahmed Midhat Efendi, Mizancı Murad, Ahmed Refik gibi yazarlar hakkında da yığınla bilimsel çalışmalar mevcuttur. Hatta Mizancı Murad ve Ahmed Refik'in *Tarih-i Umumileri* sadeleştirilmiş bir şekilde Türkçe'ye çevrilmiştir.⁵⁷ Tahir Nakıp'ın, *Osmanlı Devleti'nde Geç Dönem Tarih-i Umumiler* başlıklı yüksek lisans çalışması ise, doktora tezi olarak yaptığımız bu çalışmadan önce, Osmanlı dünya tarihlerinden hareketle yapılan ilk ve tek çalışmadır. Bir yüksek lisans çalışması kapsamında Nakıp daha çok, Osmanlı tarihçilerinin tarihin tanımı, önemi, faydası, kaynakları, başlangıcı, çeşitleri; dünya tarihini dönemlendirmeleri, vb. tarihçilikle ilgili görüşlerine yer verdikten sonra, eserler hakkında

⁵⁵ Bkz. Erol Özbilgen, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi: Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012; Kitabın doktora tezi olarak özgün adı *Müşir Süleyman Hüsnü Paşa: Hayatı, Kişiliği, Eserleri*'dir.

⁵⁶ Bayram Eyüp Ertürk, *Ali Reşat ve Tarihçiliği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999, (Basılmamış doktora tezi).

⁵⁷ Her iki eserin sadeleştirilmiş basımları için bkz. Mizancı Murad, *Tarih-i Umumi*, C. I-VI, (Sadeleştiren Faruk Yılmaz), Berikan Yayınları, Ankara, 2007; Ahmet Refik Altınay, *Büyük Dünya Tarihi*, Cilt I-VI, (Sadeleştiren Faruk Yılmaz), Berikan Yayınevi, Ankara, 2008.

yüzeysel bir içerik tasviri yapar. Nakıp, önemli gördüğü bazı noktaları bir iki paragrafta dile getirir. Bu nedenle söz konusu eser daha çok, Osmanlı'nın son döneminde yazılan dünya tarihlerinin kısa bir tanıtımı niteliğindedir. İbrahim Şirin ise, tezin amacına benzer bir çalışmayı yani Osmanlı'nın Avrupa bilgisini ve algısındaki dönüşümleri seyahatnamelerden yola çıkarak *Osmanlı İmgeleminde Avrupa* başlıklı eseriyle yapmıştır. Dünya tarihlerini örnek alan böyle bir çalışma ise, mevcut değildir. Seyahatnameler yaşanılan zamanın gözlemine yönelik tasvirleri içerirken dünya tarihleri çok geniş bir zaman aralığı içinde tarihsel süreçleri değerlendirip bir sonuç ortaya koyar. Dolayısıyla Osmanlı dünya tarihi yazarlarının tarihsel süreçlere yaklaşım tarzları, hangi olayları ön plana çıkarttıkları, değişen ve dönüşen dünyayı nasıl gözledikleri, dönüşümün altında yatan nedenleri nasıl tanımladıkları ve en önemlisi de Osmanlı Devleti'ni bu süreç içinde nasıl konumlandıkları dünya tarihlerinden yola çıkarak belirlenebilir. Bu hedef ve amaçlar doğrultusunda yaptığımız *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Tarihyazımında Dünya Algısının Dönüşümü* başlıklı doktora tezi alanında ilk çalışma özelliğini taşımaktadır.

I. BÖLÜM: DÜNYA TARİHÇİLİĞİ

I.1. Dünya Tarihi Nedir, Ne Değildir?

I.1.1. Farklı Bir Yol Olarak Dünya Tarihi Yaklaşımı

“Dünya tarihi” terimi, tarihyazıcılığının en eski, kalıcı ve esnek formlarından birini ifade etmektedir. Tarz, yapı ve kapsam olarak geniş ölçüde çeşitlilik gösteren dünya tarihleri için sade bir metodolojik tanım yapmak mümkün değildir. Dahası bunları tanımlamak için, “evrensel tarih”, “ekümenik (tüm Hristiyan dünyasını temsil eden) tarih”, “bölgesel tarih”, “karşılaştırmalı tarih”, “dünya sistemleri tarihi”, “makro tarih”, “milletler-

üstü tarih”, “büyük tarih”, “yeni dünya tarihi” ve “yeni küresel tarih” de dâhil olmak üzere, geniş bir etiket kümesi kullanılmaktadır. Terminolojik farklılıklara rağmen dünya tarihleri, tarihçiler tarafından anlamlı bir “dünya” (varoluşun ve faaliyetin bütün bir anlamlı sistemi için ele alınan âlem veya alan) kurgusu ve dolayısıyla bu “dünya”ya bir rehber sunma amacını paylaşmaktadır. Hughes-Warrington’a göre bu anlamda bütün tarihler aslında dünya tarihidir. Tarihlerin farklılık gösterdiği nokta ise dünya kurgusu hedefinin belirgin olma derecesidir.⁵⁸

1990’ların başından beri Avusturalya kökenli Amerikan tarihçi David Christian, insan tarihinin; yeryüzü, biyosfer ve kainat evriminde bir evre olarak gördüğü yekpare geçmiş anlayışını geliştirmektedir.⁵⁹ Christian’a göre “makro tarih” bir “dünya tarihi” değildir. O, dünya tarihinin kapsadığından daha geniş ölçekleri kapsar; dünya tarihinin ve tarihsel sosyolojinin ölçeklerini olduğu kadar, jeolojik hatta kozmolojik zamanı kapsayan “büyük tarih”in çok daha geniş ölçeklerini de içermektedir. Bu şekilde tanımlandığında makro tarih, Christian’a göre “Büyük Tarih” anlamına gelmektedir.⁶⁰ Nazaretyan’a göre de “Büyük Tarih”, ‘büyük patlama’dan bugüne geçmişin bütünleyici bir görüntüsünü sunar ve bu anlamda dünya tarihinden daha geniş bir ölçeği kapsar. Bu, disiplinler arası merakın yeni konusudur ve bir anlayış olarak 1980-90’larda, insanlık ve bilimlerdeki ilgili öncüller olgunlaştıktan sonra farklı ülkelerde eş zamanlı olarak oluşturulmuştur. Son zamanlarda ise birçok analist, insanlığın tüm tarihinin tek bir tutarlı

⁵⁸ Marnie Hughes-Warrington, “Writing World History”, *Berkshire Encyclopedia of World History*, Vol. 5, (Ed. J.H. Bentley, D. Christian, D. Levinson, J.R. McNeill, H. Roupp, J. P. Zinsser), 2005, ss. 2095-2013, s. 2095-2096.

⁵⁹ Akop P. Nazaretyan, “Big (Universal) History Paradigm: Versions and Approaches”, *Social Evolution & History*, Vol. 4, No. 1, March 2005, ss. 61-86, s. 62, Uchitel Publishing House, <http://www.socionauki.ru/journal/articles/128202/>, Erişim: 20.04.2013.

⁶⁰ David Christian, “Macrohistory: The Play of Scales”, *Social Evolution & History*, Vol. 4, No. 1, ss. 22-59, s. 22-23. http://www.socionauki.ru/journal/files/seh/2005_1/macrohistory_the_play_of_scales.pdf, Erişim: 20.04.2013.

hikaye olarak aktarılmasına olan ilginin hızla arttığını belirtmektedir. Bunun nedeni küresel tahminin gereksinimleridir.⁶¹

David Christian makro ya da “Büyük Tarih”in dünya tarihinden farklı olmakla birlikte onunla yakın akraba olduğunu ifade eder. Dünya tarihçileri de geçmişi tipik olarak kıtasal veya küresel ölçeklerde, birkaç yüzyıl ila birçok bin yıl arasında değişen geniş zaman yelpazeleri dahilinde araştırırlar. Bu yüzden makro tarihle ilgili argümanların birçoğu dünya tarihiyle ilgili olanlara benzer. Ancak önemli farklılıkları da vardır. Makro tarih dünya tarihine benzer ölçekler içerir, ancak bunların ötesine de geçer. Bu fark çok önemlidir. Dünya tarihçileri genel olarak tarih ilminin metodolojik ve kavramsal sınırları içinde kalırken, makro tarihçiler bu sınırları aşmak zorundadırlar. Dünya tarihi disiplinler arası olabilir, makro tarih ise disiplinler arası olmak zorundadır. Bu nedenle makro tarihçiler farklı teknikler, paradigmalar, kanıt formları kullanmaya istekli olmak zorunda kalacak ve tarihçiler kadar bilim adamlarıyla da bağlantılı olduklarını keşfedeceklerdir. Christian’a göre dünya tarihi makro tarih değildir ama kullanabileceğimiz ölçeklerden biridir ve birçok modern dünya tarihi ders kitaplarına hakim olan bir ölçektir; 5000 yıllık bir zaman dilimini kapsar. İlk defa yaklaşık 5000 yıl önce ortaya çıkmış bir insan topluluğu tipi olan okuryazar, zirai medeniyetlerin rolünü net bir odak noktası haline getirir. Bu ölçekte kimlik soruları büyük ölçüde uygar olmanın ne anlama geldiği ve kalkınma meseleleri üzerine yoğunlaşır. Belirli zirai medeniyetlerin ayırt edici özellikleri de göze çarpar. Fakat dünya tarihi ölçeğinde tarih öncesi evre bulanıklaşır ve tarıma dayalı olmayan, devlet olarak örgütlenmemiş ve okuryazarlığı olmayan toplumlar kenara itilebilirler. Onların kimlikleri de kolayca alakasız veya en iyi ihtimalle ikincil görülebilir. Makro ya da “Büyük Tarih” ölçeği ise 13 milyar yıllık büyük bir zamanı kapsar ve daha

⁶¹ Nazaretyan, Christian’ın “Büyük Tarih” terimini yaratıcısı olduğunu belirtir. Onunla eş zamanlı olarak ‘evrensel evrimcilik’, ‘evrensel tarih’ ve ‘mega-tarih’ gibi denk terimler de ilgili Rusça belgelerde kullanılmıştır. Nazaretyan, *a.g.m.*, s. 61-62.

yekpare bir anlayış sunar. Kişisel olanla, insani ve evrensel olan arasındaki ilişkiyi yalnızca bu geniş yelpazeler üzerinde ciddi bir şekilde araştırabiliriz.⁶² Fakat, her ne kadar çeşitli açılardan aralarında farklılıklar olsa da geniş ölçekli paradigmlar veya çalışmalar çoğu araştırmacı tarafından dünya tarihi kapsamında değerlendirilmektedir.

Dünya tarihi üzerine çalışmanın temel gerekçelerinden biri, bugün içinde yaşadığımız küreselleşmiş topluma dair tarihsel bağlama erişmeyi sağlamasıdır. Salt ulusal veya bölgesel tarihler, bir dünya tarihi yaklaşımının yanında son derece faydalı olabilseler de artık tek başlarına işe yaramamaktadırlar.⁶³ Bu durum ulusal, bölgesel ya da mikro/yerel tarihlerden vazgeçilmesi anlamına gelmemelidir. Çünkü makro/dünya tarihi, yerel veya ulusal tarihleri kenara itecek bir alternatif değildir. O ayrıca, yerel veya ulusal tarihlerin birleştirilmesiyle meydana gelen bir yapı da değildir. Dünya tarihinin iddiası tarihin sadece yakın ve yerel olaylarla değil daha uzun ömürlü olaylarla da şekillendiği, zamansal ve mekansal olarak daha geniş perspektiflere ihtiyacımız olduğudur.⁶⁴ Dünya tarihi bu anlamda en sade şekliyle, farklı bir yol izlemektir. O, ulusal yaklaşıma karşı çıkmak veya ulusal kimliklere saldırmak niyetinde değildir. Amaç, tarihsel bir mercekle aracılığıyla küresel şartları anlamaktır.⁶⁵ Bu anlamda daha geniş bakış açısına sahip olan dünya tarihi yerel veya ulusal tarihlere destek sağlamış olur.

---

⁶² Christian, makro tarih öğretmenlerinin ve öğrencilerinin kullanabilecekleri ölçeklerin zamansal açıdan yedi farklı şekilde olabileceğini belirtmiştir. Bu ölçekler aynı zamanda kimlik sorunlarının üstesinden gelmede ve hepimizi şekillendiren birçok farklı kimliğin hem zenginliğini hem de tutarlılığını ifade etmede bizlere yardımcı olacaktır. Bu ölçekler şunlardır: 1) Mikro tarih ölçeği: Bireysel ve özel olandır. 2) Modern tarihçiliğin geleneksel ölçekleri: Etnik köken ve milliyetle ilgilidir. 3) Küresel tarih ölçeği: Çağdaşlık, kültürel bölgeler ve 'Batı'. 4) Dünya tarihi ölçeği:5000 yıllık tarihin öyküsü. 5) İnsanlık tarihi ölçeği: 100.000-4 milyon yıllık zaman dilimini kapsayan geniş bir ölçektir. Birleşik bir tür olarak insanoğlunun tarihinin araştırıldığı yelpazedir. 6) Geleneksel ölçek: 4.6 milyar yıllık zamanı kapsar. İnsanın çevreyle ve biyosferle ilişkisinin incelendiği ölçektir. Daha pratik bir düzeyde, biyosfer üzerinde insan etkisi meselesini incelemek için elverişli bir ölçektir. Çünkü bu ölçek, insan etkisinin astroitler veya başka organizma türlerindeki gibi diğer önemli etkilerle nasıl kıyaslandığını aratırmaya imkan sağlar. 7) Büyük tarih ölçeği: Bütünlük anlayışı. 13 milyar yıllık bir zaman kesiti. Christian, *a.g.m.*, s. 24 ve 34-35.

⁶³ Peter N. Stearns, *World History: The Basics*, Routledge, New York, 2011, s. 1.

⁶⁴ Demir, "Türkiye'de Makro Tarih Eğitiminin Aciliyeti Üzerine Düşünceler", s. 732.

⁶⁵ Stearns, *a.g.e.*, s. 3-4.

Dünya tarihi, ulusal tarihlerin toplamı olmadığı gibi bir “Batı/Avrupa Medeniyeti” tarihi de değildir. Fakat uzunca bir süreden beri Avrupamerkezci yaklaşım Batı tarihini bir dünya tarihi olarak sunagelmıştır. Dünya tarihine yönelik tepkilerin nedenlerinden biri de bu odak noktasının kaybedileceği kaygısıdır. Stearns da aynı fikirdedir. Yazara göre, ulusal kimlik ve kültüre yönelik kaygıların Amerika’da dünya tarihine karşı olan tepkide önemli olduğunu belirtir. 1994’te, üniversite tarihçileri ve lise tarih öğretmenlerinden oluşan büyük bir komite tarafından liseler için tasarlanmış dünya tarihi planına karşı ABD Senatosu 99-1 aleyhte oy kullanmıştır. Burada da dünya tarihinin, ABD’de önemli kültürel ve politik temaların atası olarak kabul edilen Batı medeniyetine ait özel nitelikleri bozacak gibi görünmesi Senato’yu endişelendirmiştir. Verilen karar, herhangi bir ulusal tarih projesinin “Batı medeniyetinin geleneklerine yeterli saygıyı göstermesi gerektiği” mesajını iletmiştir.⁶⁶ Üstelik bu karşı duruş 21. yüzyılın başlarında dahi kendisini göstermiştir.⁶⁷ Hughes-Warrington’a göre, bugüne kadar gelen birçok Avrupalı evrensel tarihte ırk ve cinsiyet tipolojileri dışı Doğu’nun duraklaması ve eril Batı’nın gelişen yetkinliğini işlemiştir. “Modern” ve “Batılı” medeniyete dair daha iyimser değerlendirmeler ise modernizasyoncu akademisyenlerin eserlerinde yer almıştır. Bu

---

⁶⁶ *A.g.e.*, s. 3.

⁶⁷ Örneğin Ane Lintvedt, dünya tarihi derslerinin Amerikan üniversitelerinde yaygınlaştırılması fikrine karşı oluşan tepkileri dile getirir. Buna göre, Amerikan Tarih Kurumu’nun (American Historical Association) Ocak 2003’te yapılan 117. toplantısında “Küresel Çağda Batı Medeniyetleri Tarihi’ni Yazmak: Bir Yuvarlak Masa Toplantısı” adlı başbakanlığa ait bir panel düzenlenmişti. Hepsi Avrupa tarihi ders kitaplarının yazarları olan beş profesör “Batı Medeniyetleri”nin kolej ve üniversitelerde temel bir inceleme dersi olarak verilmesinin ne kadar uygun olacağını, buna karşın “Dünya Tarihi” dersinin temel bir ders olarak bu eğitim kurumlarında verilmesinin bir o kadar uygunsuz olacağını belirten sunumlar yaptılar. Lintvedt’e göre buna neden olan en önemli faktör, Dünya Tarihi dersinin “geleneksel” Batı Medeniyetleri ve hatta Amerikan Tarihi derslerinin yerini alacağı korkusuydu. Böyle bir korku ise, küresel trendleri, süreçleri ve etkileşimleri çalışarak öğrencilerin kendi ulusal geçmişini ya da Batı medeniyetlerinin Avrupa’ya ait olan kültür ve bilgi temellerini asla öğrenemeyecekleri düşüncesinden doğmaktaydı. Lintvedt ise, Dünya Tarihi’nin lise ve kolej öğrencileri için verilebilecek ideal bir temel ders olduğunu savunur. Ane Lintvedt, “Teaching the World History Survey Course in the 21st Century: Rationales, Research, and Themes”, *Bridging World History: Annenberg/CBP* 2004, s. 1. http://www.learner.org/courses/worldhistory/whatis_articles.html, Erişim: 14.08.2013; Oktay Özel de, özellikle 1980 askeri darbesi ile başlayan süreçte Türkiye’de eğitim ve öğretim sisteminin Türk ve İslam kimliklerini korumak ve geliştirmek adına yoğun bir çabaya giriştiğini, bu süreçte dünya tarihinden kopuk yaklaşımların yoğunlaştığını belirtmiştir. Oktay Özel, *Dün Sancısı: Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 43-66.

akademisyenler “gelişen” dünyada gelişimi incelemek ve teşvik etmek için de kullanılabilen, Batı’daki gelişimin tarihi yollarına özel bir ilgi göstermişlerdir.⁶⁸ Batı medeniyetini diğerlerinden ayıran ve onlar arasından sıvırlan etken, dünyadaki hakimiyetini meşrulaştırmak, genişletmek ve idame ettirmek için kullandığı gücün geçen yüzyıl boyunca kendisinde olmasıdır.⁶⁹ Bu güç Batı tarihini dünya tarihi olarak göstermiş, en iyimser bakışla dünya tarihinin merkezinde Batı’yı görmüştür. Fakat gerçek bir dünya tarihi sadece Batı ve Batı’nın zaman içindeki gelişimini değil, onun dışında kalan ve yok sayılan diğer mekan ve zamanları, kültürleri, bunların birbirleri ile bağlantılarını, etkileşimlerini de içermelidir. Manning’in belirttiği üzere, küresel geçmişimizi anlayabilmek için kültürlerarası temaslara da odaklanmamız gerekir.⁷⁰ Bu da Batı ile birlikte diğerlerinin de bir potada değerlendirilmesi ile mümkün olabilir. Nitekim modern üniversiteler, gittikçe artan bir oranda öğrencilerine dünyanın geçerli evrimsel tablosu hakkında net bir fikir verebilmek amacıyla “makro”, “mega”, “evrensel”, “büyük” veya “dünya tarihi” olarak adlandırılın, müfredatlarına geniş ölçekli zaman ve mekansal bilgiler veren dersler eklemektedir.⁷¹

I.1.2. Bir İhtiyaç Olarak Dünya Tarihçiliği

Dünya tarihi aynı zamanda bir ihtiyaçtır. David Christian, *This Fleeting World: A Short of Humanity* adlı çalışmasının geniş önsözünde, son zamanlarda yapılan ve 75’i aşkın dünya tarihçisinin toplandığı bir çalıştaydan bahseder. Burada yaşananlar aslında

⁶⁸ Modernizasyon analizine önemli katkılar sunan çalışmalara şu eserleri örnek verir: W.W. Rostow, *Her Şey Nasıl Başladı: Modern Ekonominin Kökenleri* (1975); Cyril Black, *Modernizasyonun Dinamikleri: Bir Karşılaştırmalı Tarih Çalışması* (1966); Reinhard Bendix, *Ulus Oluşumu ve Vatandaşlık* (1977); E.L. Jones, *Avrupa Mucizesi: Avrupa ve Asya’nın Tarihindeki Çevreler, Ekonomiler ve Jeopolitikler* (1986). Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2098-2099.

⁶⁹ Andre Gunder Frunk, “Eurocentrism”, *Berkshire Encyclopedia of World History*, Vol. 2, ss. 688-691, s. 688.

⁷⁰ Patrick Manning, “The Problem of Interactions in World History”, *The American Historical Review*, Vol. 101, No. 3 (Jun. 1996), ss. 771-782, s. 780, Bridging World History, http://www.learner.org/courses/worldhistory/whatis_articles.html, Erişim: 14.08.2013.

⁷¹ Nazaretyan, *a.g.m.*, s. 63.

dünya tarihinin niçin gerekli olduğunun net bir yanıtıdır. Çalışmaya katılan dünya tarihçisi ve öğretmenlerden öncelikle beş dakikada Amerika Birleşik Devletleri'nin kısa bir tarihini anlatmaları istenir. Hepsi hızlıca, bilindik çağları, olayları ve onlar arasındaki ilişkiyi açıklamaya koyulur. Bunların çoğu ABD'nin büyüme ve gelişmesini açıklayan benzer bir hikaye kurgular: Amerikan yerlileri, Avrupalı yerleşimci ve sömürgeciler, bağımsızlık savaşı ve anayasa, iç savaş ve yeniden yapılanma, genişleme ve sanayileşme, Dünya Savaşları, depresyon ve Yeni Program, Soğuk Savaş, sivil haklar vb. bazı önemli olaylar... Daha sonra bu tarihçilerden yine beş dakikada bu kez Batı uygarlığının öyküsünü anlatmaları istenir. Bir önceki soruda gösterilen hüner, ikincisini yanıtlarken de gösterilir: Nehir vadisi medeniyetleri, Klasik Akdeniz uygarlığı, Ortaçağ, Rönesans, Reform, Aydınlanma, ulus-devletler, keşifler, demokratik devrimler ve sanayileşme olmak üzere öykülerin hemen hepsi benzer dönüm noktalarını ve olayları içerir. Bu tabloya göre sadece daha küçük ölçeklerde görülebilen tarihsel ayrıntıların yerinin belirlendiği ve zaman içindeki değişikliklerinin anlatıldığı Batı'nın ve ABD tarihinin "büyük resim"i bu öğretmenlere kullanışlı ve kolay görünmüştür. Ancak bunlardan beş dakikada dünya tarihinin öyküsünü yaratmaları istendiğinde tepkiler farklılaşır. Bazıları hikayeye başlangıç noktası seçmek için mücadele ederken, bazıları da dünyanın Batı dışındaki diğer bölgeleri ve belirli zaman periyodları hakkında bilgi eksikliklerini itiraf ederler. Bazıları ise Çin ve Hindistan gibi bölgelerden bahsetse bile tarihsel dünyanın Avrupamerkezci yorumunu yaparlar. Christian'a göre burada göze çarpan en büyük ve önemli sorun tarihçilerin dünya tarihini tek çerçeve içine sokacak geniş ölçekli bir hikaye kurgulayamamalarıdır. Kabul edilebilir mevcut büyük bir resim olmadan bu tarihçiler ve öğretmenler ayrıntılar içinde boğulma hissi duyduklarını bildirirler. Çünkü böylesine geniş ölçekli bir çerçevenin neyi içereceği, neyi dışarda bırakacağı, hangi şeylerin birbirleriyle bağlantılı olduğu vb.

unsurlar tarihçileri zorlayan faktörlerdi.⁷² Ancak, anlamlı bir tarihsel bağlamda bugünün dünyasına bakmak onların ortak geçmişini, tarihsel deneyimlerini incelemekle mümkün olabilir. Bu da geçmişe küresel bir gözle yaklaşan dünya tarihi veya daha geniş ölçekli diğer çalışmalar ile mümkündür. Başka bir deyişle dünya tarihi, insanlığın küreselleşme çağında tamamen kendisini anlama ihtiyacını karşılamaya yönelik bir çabanın ürünü olduğu için gereklidir.⁷³ Moore'da aynı düşünceyi paylaşır. Ona göre son yirmi yıldır dünya tarihinin hızlı gelişimi için tek bir neden varsa o da, başka hiçbir alternatif paradigmanın, içinde yaşadığımız dünyayı anlamaya dair bariz ve acil ihtiyacı karşılayabilmek için yeterli itibara layık olmamasındır.⁷⁴

Lintvedt, dünya tarihi'nin eğitim kurumlarında öğrenciler için verilebilecek ideal bir temel ders olduğunu belirtir. Çünkü, zaman ve mekan olarak geniş bir alana yayılan küresel süreçleri çalışmak, onlara belirli bölgelerin ya da ulus-devletlerin arasındaki benzerlikleri ya da eşsizlikleri anlayabilecek bir temel oluşturur. Böyle bir temelin verilmemesi halinde öğrencilerin, uzun bir geçmişi olan gelenekler üzerine düşünürken herhangi bir sonuca varmalarını ya da yaratıcı fikirler ve reaksiyonlar üretmelerini sağlamak yerine onları, sadece bölgesel ve dar ölçekli tarihler okumaya mahkum ederiz. Bu tutum tarih bilimine olduğu kadar günümüz koşullarına da aykırıdır. Lintvedt'e göre eğer 21. yüzyılın gençleri üzerinde "Her şey bu zamanla, her şey benimle ilgili" yazan giysilerin felsefesini benimseyen "triumphalist" ulus-devletçi eğitim sistemiyle eğitilirse, bu anlayışla ileride birer politik, ekonomik ve sosyal aktörler olarak karşılaşacakları lokal, ulusal veya küresel karmaşıklıklara çok az ilgi ve reaksiyon

⁷² David Christian, *The Fleeting World: A Short of Humanity*, Berkshire Publishing Group, Great Barrington, Massachusetts, 2008, s. IX-X (Önsöz).

⁷³ Candice Goucher-Linda Walton, "What is World History", *Bridging World History*, 2004, <http://www.learner.org/courses/worldhistory/whatis.html>, Erişim: 14.08.2013.

⁷⁴ R.I. Moore, "World History", *Companion to Historiography*, (Edt. Michael Bentley), Routledge, London and Newyork, 1997, ss. 918-936, s. 922.

göstereceklerdir. Eğer daha az karmaşık problemlerle yüz yüze gelirlerse bunlara karşı ürettikleri çözümler de gayet nüanssız ve sığ olacaktır.⁷⁵ Buradan anlaşılacağı üzere, hangi sözcükle adlandırılırsa adlandırılınsın geniş ölçekli çalışmaların, yerel veya bölgesel tarihlerin bir rakibi veya onların alternatifini olmadığı görüşü destek bulmaktadır. Tam aksine geçmişe küresel bir bakış bölgesel ve ulusal tarihlere yönelik çalışmaların analizinde ve tutarlı hale gelmesinde yardımcı bir etken olacaktır. Örneğin, *On Studying Some World History* adlı ideolojik içerikli eserinde Shih Chun, Çin devrimini ve sosyalist devrimi anlamak için onu dünya tarihi bağlamında düşünmek gerektiğini belirtir. Çünkü Çin Devrimi bölgesel bir olay değil, dünya devriminin bir parçasıdır. Bu nedenle Çin Devrimi bütün dünya insanların devrimci mücadeleleriyle yakından bağlantılıdır. Çin Devrimi ve dünya devrimi arasında bağlantı kurmak onu daha da geliştirecektir.⁷⁶ Christian' da bu anlamda, dünya tarihinden daha geniş ölçekte gördüğü makro tarihin, mikro tarihlerin zıttı olmaktan çok tamamlayıcısı olduğunu söyler. Çünkü geçmişe birçok farklı zaman çerçevesinden bakmak, onun genel hatlarıyla daha zengin, daha bütün ve tutarlı anlaşılmasını sağlar. Geniş ölçekte hareket ederek ve haritalar kullanarak sokaktan şehre, şehirden ülkeye, ülkeden dünyaya doğru genişleyen zengin ve güçlü veriler oluşturulabilir. Her ölçek yeni anlayışlar ve yanıtlar sunar. Bölgesel düzeyde öğrenciler yerel durumlarını daha iyi anlayabilir, ülkelerinin ulusal ve uluslararası ticaret ve ulaşım sistemlerinde nasıl yer aldığını görmeye başlayabilirler. Küresel haritalar ise dünyadaki

---

⁷⁵ Lintvedt, böylesi bir eğitim sistemi anlayışını bencilce bulmakta ve onu “dar kafalılık” olarak nitelendirmektedir. Lintvedt, *a.g.m.*, s. 1; Triumphalism, belirli bir öğretinin, özellikle dini veya siyasi bir teorinin diğerlerinden üstün olduğu düşüncesidir. Bkz. <http://www.seslisozluk.net/nedir/triumphalism>, Erişim: 14.08.2014.

⁷⁶ Chun'a göre bugünün dünyası dünün dünyasının bir gelişimidir. Emperyalizme ve onun uşaklarına karşı dünya nüfusunun çağdaş mücadeleleri, yabancı işgalciler ve sömürgeci yönetimler tarafından yapılan baskılara, özellikle de sınıf baskısına karşı geçmiş ve uzun mücadelelerin bir devamıdır. Dünya tarihini çalışmak bu nedenle devrimci güçlere günümüz dünyasının durumunu, özelliklerini daha iyi anlamada, devrimci insanların ve proleteryanın zaferine olan güvenlerinin güçlenmesinde, enternasyonal ve yurtsever proleter bilinçlerini yükseltmede, onun genel eğilimi hakkında öngörü sahibi olmada, tarihsel deneyim üzerine bir plan ve dünya tarihine giriş sürecinin bilgisini edinmeye imkan verecektir. Shih Chun, *On Studying Some World History*, Foreign Languages Press, Peking, 1973, s. 1-2.

yerlerini bir bütün olarak anlamalarını sağlayabilir. Kısacası Christian'a göre makro ve mikro tarihler bir çember etrafındaki farklı yönlerden ibarettir. Çok küçük olana bakarken bazen çok büyük olanı görebilirsiniz. Bunun tersi de mümkündür; çok geniş konuları anlamaya çalışırken yakın ve şahsi olanın, etrafınızı çevirmiş olduğunuzu fark edebilirsiniz. Makro tarih, her birimizin geniş toplum yapılarında, biyosferde ve evrende kapladığı yegane yeri anlamasına yardımcı olarak bireysellik algımıza seslenmekte ne kadar iyi olduğunu şaşırtıcı bir şekilde kanıtlayabilir.⁷⁷

İnayatullah ise geniş ölçekli çalışmaların özellikle de makro tarihin niçin gerekli olduğunu geleceğe vurgu yaparak anlatmaya çalışır. Makro tarihlerin ve tarihçilerin gelecek çalışmalarına verecek çok şeyleri vardır. Böyle çalışmalar, tarihin yapısı hakkındaki tanımlamaları boyunca geleceğe dair kavrama yeteneği oluşturabilecek bir yapı ve bütünlük sağlar. Makro tarih, tarihin ağırlığını gelecek hayalinin çekiciliğiyle dengeleyerek bize sunar; bize insanlığın durumuyla alakalı fikirler verirken geçmişini şimdiki ve geleceği açıklamak niyetindedir ve bir ölçüde zaman boyunca birimlerin hareketlerini öngörür.⁷⁸

Kısacası dünya tarihi veya daha geniş ölçekli çalışmalar, çağdaş küresel toplumun ortaya çıkardığı ve çıkaracağı meseleleri incelemek üzere insanları her düzeyde hazırlayan analiz yöntemleri geliştirmektedir. Gerek ulusal kültürün yok olacağı kaygısından gerekse kapsadığı geniş zaman ve mekan itibarıyla zor bir çalışma alanı olarak görülen dünya tarihi kaçınılmaz olarak tartışmalara neden olur; ancak, çeşitli çevrelerde hızlı ve yaygın bir ilgi de uyandırır. Alanın ana hedefi (mevcut küresel ilişkilerin ve meselelerin kökenlerini ve gelişimini inceleyecek yeni bir tarih türü kullanmak) eninde sonunda hem öğretim programlarının uygulanabilirliğini hem de bugün her ulusu

⁷⁷ Christian, "Macrohistory: The Play of Scales", s. 27-28.

⁷⁸ Sohail Inayatullah, "Macrohistory and Futures Studies", *Futures*, Vol. 30, No. 5, ss. 381-394, 1998, Great Britain, ss. 381-394, s. 381-382.

çevreleyen küresel ilişkileri daha iyi anlamak isteyen insanların gözündeki bariz cazibesini açıklamaktadır.⁷⁹

I.2. Dünya Tarihçiliğinin Tarihi Üzerine

I.2.1. Klasik Dönem Dünya Tarihçiliği

“Tarihin babası” olarak tanınan Herodot’un (MÖ 484-MÖ 425) aynı zamanda tarihin, dünyayı anlamanın bir yolu olabileceğinin farkına varmış olduğuna inanılır. Herodot, tarihlerinde barbar “ötekiler”i ayırt ederek Yunanların askeri ve politik tarihini bir nebze sınırlamış ve böylelikle dünya tarihi yazıcılığı ile gerçek ve arzu edilen dünya düzenleri arasında bağ kurmuştur. Ancak tipik olarak alan çalışmaları daha sonraki bir noktada, “evrensel tarih” türünün ortaya çıkışıyla yani Yunan yazar Ephoros (ykl. M.Ö. 405-330) ile Büyük İskender’in fetihlerinin meydana getirdiği kozmopolit havayla başladı.⁸⁰ İskender’in seferleri, Yunanlıları kalıcı bir biçimde farklı kültürlerle temasa geçirmişti. Bunlar Yunan merakını tahrik ederek ortaya pek çok etnografik ve coğrafi malzeme çıkmasını sağladı. Fakat daha çok Yunan yarımadasında yaşayan tarihçiler bu malzemeleri de değerlendirecek biçimde yarı-evrensel tarihler yazmaya hevesliydiler. Anakaradaki Yunan tarihçilerin çoğu ise hala yerel ve bölgesel tarihlerle yetindiler.⁸¹

⁷⁹ Stearns, *a.g.e.*, s. 2 ve 15.

⁸⁰ Hughes-Warrington’a göre evrensel tarihin en az dört anlamı vardır. İlk olarak, bilinen dünyanın veya evrenin kapsamlı veya muhtemelen birleştirilmiş tarihini ifade eder. İkinci olarak, tüm dünyaya ait olduğu düşünülen doğruları, idealleri ve prensipleri aydınlatan bir tarihi; üçüncü olarak, dünyanın tek bir zihnin çalışmaları tarafından birleştirilmiş tarihini; son olarak da dünyanın kesintisiz bir iletim hattı üzerinden nesilden nesile geçen tarihini ifade etmektedir. Raoul Mortley, bu türün ortaya çıkışındaki Aristocu felsefenin etkisini de göstermeye çalışmıştır ancak, Helenistik edebiyatın yüzde beşinden daha azının hayatta kalmış olması genel açıklamaların formüleştirelmesini zorlaştırmaktadır. Ek olarak, hala var olan tarihlerin evrensel tarihin bölümleri olup olmadığı konusu her zaman net değildir. Örneğin eleştirilenler, Roman tarihçi Arrian’ın (yaklaşık M.S. 92-180) Anabasis Alexandri (İskender’in Seferleri) ve İndica eserlerinin başlangıçta birleşik olduğunu tartışmaktadır. Hatta José Miguel Alonso-Núñez’in “en eski zamanlardan itibaren ve dünyanın onlar için bilindik olan her köşesindeki insanlığın tarihiyle uğraşanlar” olarak ilk evrensel tarihçilerle ilgili yapmış olduğu daha içerikli tanım ise sorunsaldır, çünkü biyografik kataloglar oluşturan kişilerin - özellikle kadınların - katkılarını maskeleymektedir. Zaman ve uzam açısından detaylı olmasalar da biyografik kataloglar, evrensel sosyal, ahlaki veya politik prensipleri aydınlatmak üzere tasarlanmışlardır. Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2096.

⁸¹ Breisach, *a.g.e.*, s. 54.

Bu arada bilinen dünyanın mekansal tasvirini içeren haritalarda, dünya tarihçiliği ve coğrafyacılığıyla birlikte gelişim gösteriyor, çeşitli dünya haritaları çiziliyordu. Aslında bu haritaların dünya tarihçiliğine yönelik eserlerden daha önce bir başlangıç zamanı vardı. Homeros (ykl. MÖ 900), Anaksimandros (MÖ 610- 546) ve Miletli Anaksimenes'ten (MÖ 585-525) sonra Hekataios (MÖ 550-480) dünyanın şekli ve görünüşü hakkında eser ve çizimler hazırlar.⁸² Yine MÖ 600 yıllarına ait olan bir tablet üzerinde Babil'in dünya görüşünü yansıtan bir dünya çizimine rastlanır.⁸³ Eratosthenes (MÖ 276-194) küresel dünya anlayışını benimseyen bilginlerin çalışmalarını toplayarak o günün bilinen dünyasının bir haritasını çizer.⁸⁴ Dünyaya olan merak arttıkça haritalarda ve tarihi eserlerde de gelişimler yaşanacaktır.

Roma İmparatorluğu döneminde tarihçiler için, uygun bir yorum bulduklarında, Akdeniz halklarının tarihlerini tek bir birim içinde kaynaştırma fırsatı doğdu. Polybios (MÖ 203-MÖ 120) bunda başarı sağladı, fakat onun *Tarihler*'i iki anlamda kapsamlı değildi: Birincisi, halkların uzak geçmişlerine dek gitmiyor; ikincisi de Roma'yla doğrudan ilgisi bulunmayan alanlara hiç değinmiyordu. Polybios'un tarihi, MÖ. 140 tarihinde Roma ne ölçüde evrensel ise, o ölçüde evrenseldi.⁸⁵ Yani Polybios'un Dünya Tarihi Roma'nın tüm Akdeniz dünyasındaki yayılmasından söz etmekteydi.⁸⁶ Apameialı Posidonius'tu (MÖ 135-MÖ 51), Rodoslu retorik ustası Kastor, Timagenes (MÖ 80/75-MS 10) Roma çatısı altında birlik" teması kullanmadan, toplu bir Akdeniz tarihi veya geniş içerikli çalışmalara ortaya koydular. Şamlı Nikolaos'un Tarih'i ise, daha önceki anlatılardan muazzam bir evrensel tarih derlediğine bir işarettir. Onun eseri, Helen tarihsel

⁸²Osman Gümüşçü, *Tarih-i Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 79.

⁸³http://www.karto.itu.edu.tr/derslerimiz/hartarihi/Piri_reis_ve_ilk_dunya.pdf, Erişim: 15.08.2014.

⁸⁴Hüseyin G. Topdemir, "Eratosthenes ve Helenistik Çağ'da Coğrafya", *Bilim ve Teknik*, Eylül 2011, ss. 90-91, http://vizyon21yy.com/documan/egitim_ogretim/Onemli_Insanlari/Yab_Bilim_Insnlari_1/Eratosthenes/Eratosthenes_ve_Helenistik.pdf, Erişim: 21.03.2014.

⁸⁵Breisach, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁸⁶Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler: Tarih Yazıcılığına Giriş*, (Çev. Emine Sonnur Özcan), Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011, s. 30.

derleme türünün bir örneğiydi; ana bir tema etrafında toplanmayan pek çok konuya yer verilmişti. Diodoros Sikellotes'in (MÖ. 90- MÖ 21) Tarih Kütüphanesi adlı çalışması ise, onun seyahatlerinden ve diğer tarihçilerin edindiği bilgiler üzerinde temellenmiş ve Sikellotes, bunların isimleri kaynak olarak belirtmiştir. Evrensel tarihin bütün insanlığa hizmet ettiği düşüncesinde olan Sikellotes, Roma'yı yakın tarihin başlıca unsuru olarak alsa da, evrensel tarihin Roma'yla başlamadığını ve nihai amacının da Roma olmadığını göstermiştir. O, mitoloji yazarlarından beri ilk kez, insan tarihini çok uzak bir geçmişe kadar izlemiş ve onu kozmolojik bir çerçeve içine oturtmuştur. Bunlar dışında Kelt Trogus Pompeius (MÖ 27-MS 14), Yahudi Flavius Josephus'un (MS 37-MS 100) da yarı-evrensel denilebilecek tarih çalışmaları vardı.⁸⁷

Roma tarihyazımında dünya tarihçiliğinin ortaya çıkmasını engelleyen en önemli unsurun Roma dünyasını aşmayı teşvik edecek bir dürtünün olmaması gösterilir. Romalı olmayan tarihçiler bunu denediklerinde ve birleştirici unsur olarak Roma'yı dışarıda bıraktıkları zaman yalnızca milletlerin paralel tarihini yazabilmişler veya yalnızca kültürel panoramalar veya cetvel tarzı, kullanışlı tarihler üretebilmişlerdir.⁸⁸ Buna rağmen dünya'nın çizim çabaları devam etmektedir. Romalı general ve siyaset adamı Marcus Vipsanius Agrippa (MÖ 63-12) da Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının belirtildiği bir dünya haritası çizer.⁸⁹ MS 1. yüzyılda Strabon, 2. yüzyılda ise Ptolemaios (Batlamyus) (MS 85-165) birer dünya haritası meydana getirirler.

Hıristiyan tarih görüşü, Yunan ve Roma'nın taşralı ve ben-merkezci saplantılarının ilerisine geçen, daha geniş görüşlü biçimlere kapı aralamıştır. Fakat buna rağmen erken Hıristiyanlar tarihi bir bilinç geliştirememişlerdi. Onlar kendilerinin küçük,

⁸⁷Kastor'un, Asurlulardan başlayıp M.Ö. 60'a kadarki olayları anlatan Tarihçe'sinde kullandığı teknikler geç dönem antikçağ ve ortaçağ dünya tarihçilerini etkilemişti. Timagenes'in çalışması ise bu kez Makedonya ağırlıklıydı. Breisach, *a.g.e.*, s. 86-99.

⁸⁸Breisach, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁹http://www.karto.itu.edu.tr/derslerimiz/hartarihi/Piri_reis_ve_ilk_dunya.pdf, Erişim: 15.08.2014.

kapalı bir evrende, zamanın sonuna çok yakın bir şekilde yaşadıklarını düşünüyorlardı. Çünkü, dünyanın sonu ve İsa'nın İkinci Geliş'i, beklentilerine hakimdi; gelecek beklentileri, geçmiş algılamalarından daha fazla öneme sahipti. Sonrasında, dini kehanetlerinin gerçekleşmediği gerçeğiyle karşılaştıklarında, tarihi meselelerle tanışmaktan kaçınmadılar.⁹⁰ Hıristiyan tarihsel düşüncesi Augustine zamanında paradigmatik bir evrensel tarih etrafında inşa edilmişti. Tüm tarihsel olaylar için tek bir evrensel kronolojik tablo ortaya çıkmış oluyordu. Bu, Aydınlanma'ya kadar Avrupa tarihsel düşüncesinin çerçevesini hatta bugünkü Hıristiyan köktendinciliğinin çerçevesini oluşturmuştur.⁹¹

Hıristiyanlar, insanlığın gelişiminin yaratılıştan başlayarak Kıyamet Günü'ne kadar uzanan bir zaman çizgisi üzerinde seyrettiğine inanıyor ve bu doğrultuda çeşitli dönemlendirmeler yapıyorlardı. Örneğin Augustinus, Daniel'in Dünya Kenti'ndeki dört imparatorluk vizyonuna başvurmayarak kitaplı, kitapsız ve Mesih'in aydınlatacağı üç ayrı çizelgeden söz etmişti. Bir başka çizelgede ise insanlık tarihini altı döneme ayırmıştı. Bu dönemlerin belirlenmesinde insan yaşamındaki dönemlerden esinlenmişti. Paulus Orosius (414-417) ise, Augustinus'un altı dönemine değil, Daniel'in dörtlü şemasına geri dönmüştür. Söz konusu dörtlü şema Ortaçağ tarihçileri için bir model oluşturmuş; bunlar, tarihin dört imparatorlukla sınırlanmasından, dünya tarihinin artık o günden Kıyamet'e değin Hıristiyanların anlattığı şekliyle Roma tarihi olacağı anlamını çıkarmışlardır. Fakat Roma İmparatorluğu'nun Germen kavimleri sonucu yıkılması bu görüşün de sarsılmasına yol açtı. Bu nedenle Hıristiyanlar bir kez daha dünya işleriyle ilgili olarak, Tanrı'nın planlarını nasıl, ne zaman ve nerede açığa vurduğu gibi bazı temel sorularla karşı karşıya kaldılar. Bu soruları yanıtlama gayreti içinde de kronolojik ve evrensel tarih çalışmalarına

⁹⁰ Gilderhus, *a.g.e.*, s. 32.

⁹¹ Christian, "The Return of Universal History", ss. 1-16, s. 4, <http://thegreatstory.org/universal-history.pdf>, Erişim: 09.09.2013.

giriştiler; kehanetleri incelemeye, günah ve kefarete döngüsüne başvurmaya, mucizeleri yorumlamaya ve fena alametlerden dem vurmaya başlamışlardı.⁹²

Bu dönemlerde Taberi gibi İslamcı yazarlar da evrensel tarihi art arda geçen çağlar içinde yapılandırdılar. Ancak bunlar dünya tarihini daha çok yedi değil üç asır olarak düşünür ve olaylara dair açıklamalarını gelecek yargı tahminleri ile harmanladılar. Bu açıklamalar, isnatlardan yani rivayet zincirinden oluşan yapılarından dolayı, kısmen dünya tarihleri statüsü elde etmişlerdi. Böylece Abbasi Hanedanı'nın birçok İslamcı yazarına göre evrensel tarih, hem kronolojik hem tarihyazımsal süreklilik gerektirmişti.

Kronolojik olarak düzenlenmiş evrensel tarihler Çin'de de meydana geldi. Bunları diğer tarihyazıcılığı geleneklerinden ayrı tutan etken ise, resmi Çin tarihlerinin senkronik ve ansiklopedik yapısıydı.⁹³ Hughes-Warrington'a göre, herhangi bir alan tarihinin aynı zamanda, sırasıyla en az M.Ö. 3. yüzyıla ve M.S. 9. yüzyıla dayanan zengin Çinli ve İslami evrensel tarihyazıcılığının geleneğini de dikkate alması gerekmektedir. Evrensel tarih türünün, toplayıcılık devrinden beri tüm dünya halkları tarafından anlatılan hem sözlü hem yazılı yaratılış veya başlangıç hikayeleriyle de ilişkisi olması muhtemeldir. Bu nedenle evrensel tarih ve sonuç olarak dünya tarihi, sırf yayılma yoluyla dünyaya

⁹² Breisach, *a.g.e.*, s. 126. Orosius bu dörtlü şemaya geri dönerken St. Jerome'nin Daniel güncellenmiş yeniden okumaları, üçüncü yüzyıldaki yargıları ve buluşları üzerinden hareket etmişti. St. Jerome, Daniel'in dört imparatorluğunu birbirini izleyen Babil, Med ve İran, Makedonya ve son olarak Roma İmparatorluğu olarak haritalandırmıştı. Michael I. Allen, "Universal History 300-1000: Origins and Western Developments", *Historiography in the Middle Ages*, (Ed. Deborah Mauskopf Deliyannis), Brill, Leiden, Netherlands, 2003, ss. 17-42, s. 28.

⁹³ Sima Guang'ın (1019-1086) Zizhi Tong Jian (Devlete Yardımcı Olacak Kapsamlı Ayna) eseri bunun kanıtıdır. Tarihlerin imparatorluk yıllıkları (benji), çizelgeler (biao), bilimsel eserler (shu) ve biyografiler veya anı yazıları (juanorliezhaun) olarak dört bölüme ayrılması, ilk dört resmi tarihle gerçekleştirilmiştir: Sima Tan (ölümü yaklaşık M.Ö. 110) tarafından başlanıp Sima Qian (M.Ö. 145-80) tarafından tamamlanan Shiji (Büyük Tarihinin Kayıtları); Ban Gu (MS. 32-92) tarafından tamamlanan Hanshu (Eski Han Hanedanının Tarihi); Chen Shou (ölümü M.S. 297) tarafından tamamlanan Sanguozhi (Üç Krallığın Tarihi) ve Fan Ye (M.S. 398-445) tarafından tamamlanan Hou Hanshu (Sonraki Han'ın Tarihi). Bu eserlerden her birinin ilk bölümü imparatorluk ailelerindeki mühim olayları; ikinci bölümü devlet dairelerine ilişkin aylık olayları; üçüncü bölüm muazzam bir etkinlik yelpazesi ile ilgili malumatı ve dördüncü bölüm de erdemli, ünlü kişilerin ve kolektif biyografilerin açıklamalarını belgelemiştir. Bu yapı, değiştirilerek de olsa, Qingshigao (Qing Hanedanının Taslak Tarihi, 1928)'ne kadar resmi tarihlerde kullanılmıştır. Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2097.

dağıtılmış Batılı belgesel formu değildir. Eski evrensel tarihin yıldızı siyasi genişleme kampanyaları, standart kronoloji sistemlerinin ortaya çıkışı, Hıristiyanlık ve İslam gibi tek tanrılı dinlerin yayılmasından sonra parlamıştır. Yazılan evrensel tarihlerde ise tek bir şablon kullanılmamış ve çalışmalar kapsam, yapı ve dünya görüşü açısından geniş ölçüde çeşitlilik göstermiştir.⁹⁴

Diğer yandan Ortaçağ dünya algısının teolojik düşünceleri bu dönemde çizilen dünya haritalarında da kendine yer bulur. Bu dönem haritacılığının kalitesinde azalmalar görülür. Kilise'nin desteği altında T-O olarak bilinen, stilize ve basitleştirilmiş dünya haritaları ortaya çıkar. Bu haritalar bir daire biçiminde olup, bu dairenin içine T işaretinin konulması ile oluşturulmuştur. Dairenin üst yarısı Asya; alttaki yarısının sol tarafı Avrupa, sağ tarafı ise Afrika kıtasını belirtir. Haritanın tam ortasında yani merkezde Kudüs bulunur. Bu haritalar Ortaçağ boyunca çoğu insan için dünyanın mekansal görüntüsünü ifade etmiş;⁹⁵ enlem-boylam belirtilmeksizin ve coğrafi doğruluk aranamaksızın teolojik düşünceleri mekansal gerçeklermiş gibi göstermeye çalışmışlardır. Ayrıca bu haritaların yapımında dini düşünceler ortaya çıktığı için, T-O haritalarının Asya'yı belirten üst kısmında Adem ile Havva figürü bulunan cennet vardır. Bunun sebepleri arasında Ortaçağ dünya algısında Doğu'nun kazandığı önem yatmaktadır. Ortaçağ'da Batı bir gerileme içindeyken Doğu, İslam ticareti sayesinde büyük bir zenginlik içindedir. Dolayısıyla bu

⁹⁴ Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2096; David Christian da yaratılış efsaneleri ile makro tarih arasındaki paralelliğin bir öğretim alanı olarak çok faydalı olacağını düşünür. Ona göre yaratılış efsaneleri, bizim toplumlarımızdan yanibaşımızda yaşayan hayvanlara; yeryüzünden Ay'a ve gökyüzüne kadar her şeyin nasıl başladığını çekici ve güvenilir bir biçimde açıklayarak, insanların kendi mevcudiyetleri üzerinde düşünebilecekleri ve her şeyin içinde bulunduğu geniş düzende bireysel rollerini farkedebilecekleri evrensel haritaları sağlamaktadırlar. Yaratılış efsaneleri bu denli güçlüdürler. Çünkü yer ve ait olma duygusuna olan derin ruhsal, psişik ve sosyal ihtiyacımıza cevap verirler. Şahsi olanla evrensel olan arasına çizgi çekerek temel bir yönelim bilinci sağlarlar. Bu yüzden, Yahudi-Hıristiyan geleneğindeki Doğuş hikayesi gibi yaratılış efsanelerinin sık sık dini düşünceye derin düzeylerde entegre edilmeleri şaşırtıcı değildir. Christian, "Macrohistory: The Play of Scales", s. 29; Inayatullah ise makro tarih çalışmalarının kökeni anlamında ilk makro tarihçinin muhtemelen Çinli Ssu-Ma Ch'ien (M.Ö. 145-90) olduğunu belirtir. Inayatullah, *a.g.m.*, s. 382.

⁹⁵ <http://geography.about.com/library/weekly/aa082597.htm>, Erişim: 15.08.2014.

zenginlik Batı'dakilerin hayallerini süslemektedir. Diğer yandan tek Tanrılı dinlerin Doğu'da ortaya çıkması ve Kudus'ün merkez kabul edilmesi de Asya'nın "cennet" olduğu fikrini yaygınlaştırmış, T-O haritada da bu şekilde yer almasını sağlamıştır.⁹⁶

I.2.2. Pre-Modern Dönem Dünya Tarihçiliği

15. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gelişmeler, özellikle de Avrupalıların küresel keşif hareketleri çoğu araştırmacı tarafından klasik dönemin sonu ve erken modern dönemin başlangıcı kabul edilir.⁹⁷ Bu dönemden itibaren kentleşme, kendine yeten bir ekonomiye veya feodal düzene uymayan bir nüfus artışı, ticari devrim, akılcılık, verimlilik ve bireysel maddi refah vb. değerler Ortaçağın Hıristiyan düşüncesinin dünya tarihine yönelik geliştirdiği geleneksel çerçeve ve algının kırılmasında ilk adımlardır. Fakat hümanist tarihçilerin dünya tarihi yazma konusundaki isteksizlikleri 16. yüzyılın ortalarına kadar devam edecektir. Jacopo Filippo Foresti'nin 1483'te ortaya çıkardığı dünya tarihçesi, Hartmann Schedel'in büyük ölçüde Foresti'den alıntı yaparak 1490'larda oluşturduğu dünya tarihi, 1550'lerde Paolo Giovio'nun *Zamanın Tarihi* adlı yapıtı bu dönemdeki evrensel tarihlerdendi. Foresti ve Schedel'in tarihleri ansiklopedi tarzı bir anlatıydı fakat Giovio'nun eseri alışılmışın dışında bir evrensel tarihin izlerini taşıyordu. Giovio, tarihe yön veren unsur olarak insan edimlerine daha çok önem vermişti. Ona göre, bu küçük dünyayı bir arada tutan, ruhani değil dünyevi güçlerdi. Fakat hümanist tarihçiler her ne kadar insanoğluna daha büyük ölçüde özerklik tanımışlarsa da Hıristiyan tarihyazımının genel çerçevesini tümüyle kabul etmişlerdi. Çünkü başvurmak ve kullanmak istemiş

⁹⁶Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁹⁷ Stearns 1492'de Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından keşfedilmesini açık bir şekilde klasik periyodu daha doğrusu post-klasik dönemi sona erdiren son adım olarak görür. Bu dönemden sonra yeni bir Avrupa etkisi altında bölgesel ticaret yerini küresel ticarete bırakacaktı. Stearns, *a.g.e.*, s. 36.

olsalar da zaten Hıristiyan evrensel tarih modelinin yerini alabilecek, bildikleri ve sürdürülebilir bir evrensel tarih modeli yoktu.⁹⁸

Coğrafi keşifler ve sömürge fetihlerinin yarattığı ortam içinde aynı zamanda jeolog ve arkeologların bulguları Avrupalıların zaman ve mekan ufkunu genişletmiş ve dünya tarihinin alışılmış kalıplarını kırma yolunda adımların hızlanmasını sağlamıştır.⁹⁹ Çünkü bilinmeyen dünyaya ait keşifler, daha önceki dünya tarihi şemalarında yer almayan bölgelerin ve insanların varlığını ispatlamıştı. Evrensel bir İspanya monarşisi fikrinden hareketle Gonzalo Fernandez de Oviedo *Hint Adalarının Genel ve Doğal Tarihi*'ni (1530), yıllar sonra Francisco Lopez de Gomara ise *Hint Adaları'nın Genel Tarihi*'ni (1553) yazar. Fakat asıl sorun, bunları geleneksel evrensel tarih çerçevesine nasıl ekleneceğiydi. Eski şemada yer alan milletler Ortadoğu'da ortak bir ata yurttan çıkmışlardı. Şimdi ise yeni keşfedilen Amerika ve Hint Adaları sakinleri bu çerçeveye nasıl yerleştirilecekti. Yerleştirilmeleri şarttı, yoksa evrensel tarih geçmişte, şimdi ve gelecekte evrensel olmamış olacaktı. Bunun için de gelenekselin dışında dünyevi meselelere kendi düzenini verme eğilimiyle daha uyumlu şemalar geliştirilecekti.¹⁰⁰ Bu şemalar ise genellikle dünya tarihinin üç kısma ayrılması şeklinde belirecektir. Bu anlamda Daniel Bahsi'nden türetilen dördü şema ömrünü tüketmeye yüz tutuyordu. Geliştirilen üçlü şemalarda izlenen sıralama Roma İmparatorluğu'ndan başlamak üzere, karanlık ve aydınlık çağlar şeklinde olmuştur. Bunu aydınlık-karanlık-yeniden aydınlık olarak betimleyen şemalar da olmuştur. Fakat 17. yüzyıldan itibaren “karanlık çağ”ın yerini “Ortaçağ” adında bir ara zaman almıştır. Örneğin Christopher Cellarius (1638-1707), tarihin “antik”, “ortaçağ” ve “yeni” dönemler

⁹⁸ Breisach, *a.g.e.*, s. 184-210.

⁹⁹ Nazaretyan, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁰⁰ Breisach, *a.g.e.*, s. 232.

olarak üçe ayrılması fikrini ileri süren ilk isimdi.¹⁰¹ Böylece Eusebius tarzı evrensel tarihyazımı son bulmuş, Hıristiyanlık tarihi yalnızca genel tarihin bir parçası haline gelmişti. Tarihteki belirleyici güçler artık dünyevi olanlar arasından seçilmeye başlanıyordu. Jean Bodin, insanlar arasındaki birliği sağlayacak güçler olarak giderek artan bölgelerarası ticaret, geniş kitlelerin paylaştığı milletler birliği ülküsü ve devletlerarası kanunu görmekteydi. Bodin, topyekün bir gelişim örüntüsü için din, akıl ve sağduyuya dayalı 2000 yıllık güney egemenliğini (Mısır ve Mezopotamya); şehir devletlerine, sömürgeci yayılıma ve kanunlara dayalı 2000 yıllık Yunan ve Roma hegemonyası ve nihayet savaşa ve teknolojiye dayalı 2000 yıllık kuzey egemenliğini işaret eden bir insanlık tarihi şeması geliştirmiş, daha sonra ondan vazgeçmişti. Bununla birlikte yeni ile eskiyi harmanlayan, geleneksel tarzda evrensel tarihler yazılmaya devam ediliyordu. 1600'lerin başında Sör Walter Raleigh'in *Dünya Tarihi*,¹⁰² ve 1681'de Bishop Bossuet'in *Discourse on Universal History* (Evrensel Tarih Üzerine Tez)'i geleneksel evrensel tarih çalışmalarının hala yok olmadığını gösteriyordu. Ama başka bir gerçek daha vardı ki bu eserler geleneksel çerçevenin izlerini taşıyan son temsilcilerdi.¹⁰³ Tarihçiler artık dünya tarihini yönlendiren unsurlar olarak daha çok dünyevi olana başvuruyor, onları anlamlandırmaya çalışıyorlardı. Bunların işaret ettiği gelişim örüntüleri veya yaşam döngüleri 18. yüzyılın kilit unsurları olacaktı. Gelişim kuramının başlıca mesajı, insanların yavaş yavaş da olsa sürekli iyiye ve mükemmele doğru gideceğiydi. Huzursuz, acı, kötü dönemler olacaktı fakat bu, ilerlemeye engel oluşturmayacaktı. Gelişim ve ilerleme fikri insanoğlunun ve onun aklının boyunduruktan kurtuluşunun ve bunun sonucunda uygarlaşmasının da bir öyküsüydü. Condorcet'ye göre, tarihin gelişimi ara sıra yavaşlamış

¹⁰¹ Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2098; G. Scholtz ise "Geschichte" isimli çalışmasında bu üçlü dönemlendirmeyi ilk kez Jean Bodin'in (1530-1597) yaptığını ifade etmiştir. Bkz. Özlem, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰² Breisach, *a.g.e.*, s. 238-241.

¹⁰³ Christian, "The Return of Universal History", s. 4-5.

da olsa “ileriden” başka hiçbir yere gitmesi söz konusu değildi. Turgot, insanlığın gelişiminde geçici duraklamalar olduğunu kabul etmiş, arzu edilen amaç doğrultusunda helezoni bir yol izlediğini söylemişti. Emile Deschamps, gelişimi bazen düz ovalı bazen de yüksek tepeli olarak gözünde canlandırmış, dev bir merdivenin basamakları imajını uyandırmıştı. Voltaire, insanlığın inişli çıkışlı gelişmesine işaret etmişti: Uygur antikçağ, barbar Ortaçağ, Rönesans’la birlikte tekrar uygar yaşama dönüş, ardından Reformasyon’la birlikte hızla yeniden barbarlaşma ve XIV. Louis dönemi Fransız uygarlığı sırasında bir kez daha toparlanma.¹⁰⁴

Aydınlanma çağı filozofları, akıl ve ilerlemeye duydukları inancı 1751-1765 yılları arasında yayımladıkları 21 ciltlik *Ansiklopedi* ile de ortaya koymuşlardır. Bunlara “Ansiklopedistler” de denilmektedir. Grubun ortak özelliklerinden biri akla, ilerlemeye duydukları inanç¹⁰⁵ ve dünya tarihini ilerleme anlayışı ile ele almalarıydı. Yine Fontenelle (1657-1757), Étienne Bonnot de Condillac (1715-1780), Jean Étienne Montucla (1725-1799) gibi Fransız tarihçiler barbar başlangıçlardan aydın, belirli bir tarzı olan “medeniyet”e kadar “insan ruhunun” veya zihninin tarihini takip etmişlerdi. Immanuel Kant (1724-1804) insanoğlunun “asosyal sosyalliğinin” uzun tarihindeki nedenini ortaya çıkarmıştı. Bu uygarlaşmada Batı ise, diğerlerine göre ayrıcalıklı ve üstün bir konumda bulunuyordu.¹⁰⁶ Alman filozof ve din bilimci Johann Gottfried von Herder (1744-1803) Batı ile birlikte, tarihsel gelişimi onunla aynı evrede olmadığını düşündüğü dünya etrafındaki diğer tüm “doğal” kültürleri yansıtmaya çalışmıştı.¹⁰⁷ Herder bebeklikteki, çocuklukta, olgunlukta ve yaşlılıkta kültürlerin özgün özelliklerini ana hatlarıyla belirten organik bir görüş benimsemişti. Fakat 18. yüzyılın tüm tarihçileri gelişim

¹⁰⁴ Breisach, *a.g.e.*, s. 258-269.

¹⁰⁵ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁰⁶ Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2098.

¹⁰⁷ Kaushik Bagchi, “Ethnocentrism”, *Berkshire Encyclopedia of World History*, Vol. 2, ss. 685-688, s. 687.

kuramından yana değillerdi. W. H. McNeill'in "Hıristiyanlar arasında belki de en provakatif düşünür"¹⁰⁸ olarak tanımladığı Giambattista Vico (1668-1744) gelişime karşı döngüsel bir kuram ortaya atmıştı. Vico, Avrupamerkezci tarih şemasında üç aşamada uygarlığın döngüsel bir görünümünü önerdi: Tanrıların Çağ'ı (İlkel, batıl tarihöncesi), Kahramanlar Çağ'ı (Yazının ortaya çıkışı ve siyasi yapıların kurulması), İnsanlık Çağ'ı (Akıl ve hukuk temelli cumhuriyetlerin kurulması).¹⁰⁹ Vico'nun üçüncü dönemine akılcılık egemendi ve gelişimci kuramı savunanların en çok övündükleri dönemdi. Bu dönem boyunca insan davranışlarını, derinlemesine düşünen bir akılcılık yönlendiriyordu ve yönetim eşitlikçi bir demokrasi biçimine giriyordu. Fakat Vico'ya göre bu dönem dünya tarihinin son dönemini temsil etmiyordu. Tarih döngüsel bir şekilde davrandığı için tekrar barbar dönemlere dönme ihtimali vardı. Nasıl ki ilerleme ve yükseliş varsa, gerileme ve düşüş de mümkündür.¹¹⁰

Sonuç olarak bu dönemde evrensel tarihi açıklamaya yönelik çeşitli kuramlar geliştirilmiş, tarihe yön veren güç olarak "İlahi Kudret" in yerini dünyevi ve akli unsurlar almaya başlamıştır. Evrensel tarihin bu laik formları Aydınlanma boyunca gelişmişti ve Hegel, Marx, Spencer gibi 19. yüzyılın büyük sistem üreticilerinin elinde gelişmeye devam edecekti.

I.2.3. Modern Dönem: Avrupa Merkezli Dünya Tarihçiliği

19. yüzyılın ilk yarısı, yani insanlığın ortak bir kadere ve bilgi edinme kabiliyetine sahip olduğuna ve dünyada kararlı bir düzenin bulunduğu devir,

¹⁰⁸ W. H. McNeill, "Preface", *Berkshire Encyclopedia of World History*, Vol. 1, s. XLII.

¹⁰⁹ Vico'nun fikirleri Fransız tarihçi Jules Michelet (1798-1874) tarafından daha sonra on dokuzuncu yüzyılda tekrar canlandırılacaktır. Thomas L. Long, "Periodization, Conceptions of", *Berkshire Encyclopedia of World History*, Vol. 4, ss. 1458-1461, s. 1460.

¹¹⁰ Gilderhus, *a.g.e.*, s. 57; Daniela Rocco Minerbi, "Giambattista Vico: Barbarism and Providence", *Macrohistory and Macrohistorians: Perspectives on Individual, Social and Civilizational Change*, (Edt. Johan Galtung and Sohail Inayatullah), London, 1997, ss. 32-40, s. 36-37.

en iddialı dünya tarihlerinin ortaya çıkmasına da yol açmıştı.¹¹¹ Arşiv tabanlı deneysel araştırmaların simgesel öncüsü Leopold von Ranke (1795-1886), evrensel tarihin önemini kavramış ve yaşamının sonuna kadar böyle bir tarih için uğraşmıştı. Ranke daha kariyerinin başlarında bunu dile getirmişti: Evrensel tarih insanlığın geçmişini içerir, onu özel ilişkilerini ve eğilimlerini bağlamında değil, bir bütünlük içinde değerlendirir. Evrensel tarih disiplini uzmanlaşmış araştırmalardan farklıdır; bütünü asla gözden kaybetmez.¹¹² Ranke “kutsal hiyeroglif” veya Tanrı’nın işaretini ve dünya kültürlerindeki anlamını araştırmış, Hegel ise doğudan batıya dünya tarihi hareketinde “özgürlük bilincinin gelişimini” incelemiştir. Daha sonraki dönemlerde Marx, Hegel’in felsefe programını terse çevirmiş, insan hürriyetini çevredeki başka birşeyin değil, hayattaki maddi koşulların belirlediğini öne sürmüştür. Guo Songtao (1818-1891), Xue Fucheng (1838-1894), Wang Tao (1828-1890), Yan Fu (1854-1921) gibi Çinli tarihçiler de gittikçe artan bir şekilde, dünya tarihini teknolojik üstünlük için verilen mücadelenin anlatısı olarak tanıma çağrısı yapmışlardır.¹¹³ Fakat başka bir gerçek daha vardı ki Avrupa’da ortaya çıkarılan dünya tarihleri açık bir şekilde Avrupamerkezciydi.

Avrupamerkezci tarih anlayışı, Batı uygarlığını, kendine özgü bir tarihsel gelişmenin ürünü olarak görmektedir. Buna göre, bugünkü Batı uygarlığı, insanlığın genel gelişim çizgisinden ayrılmış, daha verimli bir yola sapmış ve diğer uygarlıklar karşısında

¹¹¹ Breisach, *a.g.e.*, s. 402.

¹¹² Christian, “The Return of Universal History”, s. 5.

¹¹³ 19. yüzyıl, kitlesel tüketim için tasarlanan evrensel tarihlere de şahit olmuştur. Okuyucu, eleştirmen ve yayıncıların ahlaki açıdan örnek olacak eser talepleri, genellikle biyografik katalog tipinde açık şekilde didaktik metinlerin yayımlanmasını sağlamıştır. Bu yazım tipi özellikle orta sınıf kadınlar arasında popüler olmuş, onlara kadınların, erkeklerin evdeki yol arkadaşı olduğu bir dünya düzenini anlatmak üzere tasarlanmış eserlere erişim şansı tanınmıştır. Bu tip eserlerin önde gelen örnekleri şunlardır: Mary Hay, *Kadın Biyografisi veya Her Çağdan ve Ülkeden Şanlı Şöhretli Kadınların Anıları* (1803); Lucy Aikin, *Kadınlar Hakkında, Türü Şiirlerle Onların Çeşitli Çağ ve Uluslardaki Karakterlerini ve Şartlarını Örneklerle Açıklayan Mektuplar* (1810); Anna Jameson, *Ünlü Kadın Hükümdarların Anıları* (1831); Laure Junot, *Ünlü Kadınların Anıları* (1834); Mary Elizabeth Hewitt, *Tarihin Kadın Kahramanları* (1852); Sarah Josepha Hale, *Kadın Bilançosu* (1853); Sarah Strickley Ellis, *Büyük Adamların Anneleri* (1859); Clara Balfour, *Gıpta Edilesi Kadınlar* (1877). Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2098.

üstün bir konuma gelmiştir. Yani Avrupamerkezci görüş, uygarlığı bütünsel bir süreç olarak görmeyi reddetmekteydi.¹¹⁴ Aslında bundan yaklaşık 400 yıl öncesine bakıldığında yeryüzündeki bir kişi küreselleşme ve ilerleme sürecini başlatacak lider olarak muhtemelen Çin'i gösterirdi. Çünkü kaşif olmak için gerekli teknolojik ekipmanlara, zekaya ve ulusal kaynaklar onlar sahipti.¹¹⁵ Fakat keşifler çağından 19. yüzyıla gelinceye kadar geçirdiği kültürel dönüşüm Hıristiyan Batı'ya diğer tüm toplumların önüne geçirmiştir. 18.yüzyılın gelişim kuramları aracılığıyla da Batı'nın ilerlemedeki öncülüğü ve üstünlüğü kanıtlanmış oluyordu. Özellikle Endüstri Devrimi sonrasındaki bilimsel ve teknolojik gelişmeler bu kurama duyulan inancı daha da artırmıştı. Hodgson, bu dönemi uzmanlaşmış teknik düşüncelerin bütün diğer şeyler üzerinde öncelik ve üstünlük sağlaması şeklinde değerlendirmiştir.¹¹⁶ Tarihin seyrini birbirini izleyen üç aşamalı bir şemada toplayan Comte ise, Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi ile başlayan dönemi pozitivist yani bir "bilimler çağı" şeklinde tanımlıyordu. J.S. Mill, Spencer, Buckle vb. düşünürler de bilimin ışığında tarihyazımına açıklık getirmeye, ilerlemeci ve bütünsel bir tarih yorumu geliştirmeye çalışıyorlardı. Diğer yandan tarihyazıcılığını doğabilimi örneğine göre bir yasa bilimi olarak kurmaya çalışıyorlardı.¹¹⁷ Bütün bu ilerlemelerin, gelişmelerin merkezi

¹¹⁴ Martin Bernal, *Kara Atena*, (Çev. Özcan Buze), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13.

¹¹⁵ On beşinci yüzyılın başlarında Ming Hanedanından İmparator Yung Lo ihtişamını dünyaya yaymak için bir dizi deniz seferine çıkmış, Hint Okyanusu etrafındaki halkları vergiye bağlayarak, egzotik ve yüksek değerli ürünlerin ticaretiyle meşgul olmuştu. Yung Lo'dan sonra Zheng He ve diğer bazı imparatorlar tarafından da devam ettirildi. Fakat bu keşiflerden daha sonra vazgeçtiler. Düşünürler Çin'in bu transatlantik keşiflerden vazgeçmelerinin nedeni hakkında uzun uzun tartışmalar yapmışlardır. Şüphesiz, geleneksel Çin değerleri ve Konfüçyüsçü ahlak bunda bir parça rol oynamıştı. Yüzyıllardır Konfüçyüsçüler Çin toplumunda ticareti ve ticaretin rolünü kınamışlardı. Çünkü tüccarlar insanları ve ülkelerinin doğal zenginliklerini sömüren kişiler olarak görmüşlerdi. İpek Yolu'nun kurulmasından bu yana Çinli liderler yabancıların yardımlarına ihtiyaçları olmadıklarını, ticarete sadece altın, gümüş ve diğer nadir ve egzotik ürünlerin değerleri olduğunu ilan etmişlerdi. Bununla birlikte önemli ve daha acil siyasi ve ekonomik baskılar da vardı. On beşinci yüzyılın ortalarına kadar Ming Hanedanı, kuzey sınırında Moğolların baskısına karşı savunma halindeydi. Kuzeydeki ordulara sağlanması gereken destek, ülke kaynaklarının azalmasına ve dikkatlerin uzak kıyı ticaretinden bu tarafa kaymasına neden olmuştur. Robert P. Clark, *The Global Imperative: An Interpretive History of the Spread of Humankind*, Westview Press, Oxford, 1997, s. 70.

¹¹⁶ M.G.S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, (Çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 102.

¹¹⁷ Özlem, *a.g.e.*, s. 159-160.

Batı'ydı. Doğal olarak gelişim kuramcıları Batı'yı ilerlemenin merkezine koyuyor ya da ilerlemenin Batı'da vücut bulduğuna inanıyorlardı: Herder, Batı'nın tarihsel gelişimini diğer uygarlıklardan ayrı tutmuştu; Condorcet ilerlemenin Anglosaksonlar ve Fransızlar tarafından çok güzel bir şekilde yerine getirilmiş olduğunu dile getirmişti; Wieland 1788'de, sürekli ilerleyen eğitimi sayesinde, diğer dünya ulusları üzerindeki sonsuz egemenliği elde eden, kültürün en yükseğe eriştiği dünya parçası olarak Avrupa'yı görüyordu.¹¹⁸ Vico'nun kuramı gelişim kuramına karşı olsa da yine Avrupamerkezcidi. Avrupa'yı diğer bölgelerden veya kültürlerden ayıran şey, dünyadaki hakimiyetini meşrulaştırmak, genişletmek ve idame ettirmek için kullandığı gücün son yüzyıllarda onda olmasıydı.¹¹⁹ Breisach'ın da belirttiği gibi, aslında 1800'lerin sonunda küresel dünya gündelik yaşamın değişmez ve olağan bir parçası haline gelmişti. Buna paralel olarak

¹¹⁸ Reinhardt Koselleck, *İlerleme*, Dost Kitabevi, Ankara, 2007, s. 85

¹¹⁹ Frank Avrupa-merkezlilik yerine aslında Batı-merkezlilik tabirini kullanmak gerektiğini belirtir. Çünkü Avrupa-merkezlilik Avrupa'yı olduğu kadar Kuzey Amerika ve Avustralya gibi coğrafi açıdan ayrı bölgeleri de kapsamaktadır. Yazar terimin tarihsel gelişimi hakkında da bilgiler verir. Buna göre Avrupa-merkezlilik bugün beşeri bilimler, sosyal bilimler ve hatta doğa ve fizik bilimleri üzerinde yaygın bir etkiye sahiptir.; ancak bu her zaman böyle değildi. Okford Güncel İngilizce Sözlüğü'nün 1911 baskısı Orient sözcüğünü şu şekilde tanımlamıştır: "Doğu; parlak, ışıdayan, değerli; ışık saçan, yükselen, doğan; yerleştirmek veya tam olarak konum belirlemek, yerleşmek veya yer bulmak; açıkça anlaşılır ilişkiler kurmak; -e yönelmek; birinin çevresine göre nasıl durduğunu belirlemek; doğuya dönmek." Ancak 1980'lerde Amerikan Okford Sözlüğü onu basit bir şekilde şöyle tanımlamıştır: "Doğu Akdeniz'deki doğu ülkeleri, özellikle Doğu Asya." Beğenilen ve örnek alınan bir model olan Orient (Doğu), kötülünen ve uzak durulan bir anti-model haline gelmiştir. Ancak, Descartes, Voltaire, A. Smith gibi Avrupalı aydınlar, hala eski tanımla ikna olmuş durumdaydılar. Fransız entelektüel Montesquieu Doğu imajının daha negatif olarak değişmesinin ilk habercisi olsa da başlıca kanaat değişimi özellikle on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa Sanayi Devrimi ve sömürgecilik ile beraber G.W.F. Hegel ve Karl Marx gibi diyalektik değişim yanlılarıyla gerçekleşmiştir. Onların genel Avrupa-merkezliliği gerçekten de dünyanın görüş alanını bunun üzerine çevirmiştir. Beşeri ve sosyal bilimlerde günümüze kadar devam eden, ilerici "biz"i geleneksel "onlar"dan ayırma geleneği başlatmışlardır. Batı'daki tarih yazıcılığı (dünya tarihinde bile) tamamen Avrupa-merkezli olmuş, Doğu'dan Batı Avrupa ve Amerika'ya giden, yani yalnızca batıya doğru bir hat üzerinde ilerlemiştir. Sosyoloji ve antropoloji alanları bile Avrupa-merkezlilikten kurtulamamışlardır. Frank, *a.g.m.*, s. 689; Karam Khella ise Avrupa-merkezciliğin çeşitli noktalarla karakterize edilebileceğini söyler. Bunlardan birincisi tarih biliminin Avrupacı yöneme göre ırksal ayrımcılık ve parçalara bölmedir. İkincisi bölünmüş tartışmadır. Üçüncüsü de Avrupa tarihi yapıtlarında kendilerini ve başkasını sergileyiştir. Avrupalı tarih yazarları tarih anlatımında bir "tipoloji"den söz edebilmek amacıyla sıkça yinelenen bazı şemalar kullanıyorlar. Kendini sunuşta Avrupa tarihi, dünyanın geri kalan bölümünün topallaya topallaya izlediği en yüksek rakımdaki bir uçuş kadar renklidir. Ortaçağ karanlığı dışında Avrupa, uluslararası değişme ve gelişmenin öncüsüydü; Marksizmin bile tamamıyla kabul ettiği motiftir bu. Bundan, Avrupa dışı halkların tarihi, sadece Avrupa tarafından düğmeye basıp yürütüldüğü sonucu çıkmaktadır. "Tarihsiz halklar" Avrupa tarafından keşfedilmiş ve böylece onlar da tarihin içine girmeye başlamıştır. Bkz. Karam Khella, *Üniversalist Tarih*, Çev. İsmail Kaygusuz, Su Yayinevi, İstanbul, 2005, s. 36-37.

dünya tarihi gereksiniminin de giderek aciliyet kazanması gerekiyordu. Fakat böyle olmadı. 16. yüzyıldan itibaren meydana gelen ve 18. yüzyılda itibaren de giderek hızlanan gelişmeler Batı tarihini dünya tarihi ile eşdeğer görünmesine yol açmıştı. Diğer bölgelerin geçmişleri, yalnızca Batı'yı ilgilendirdiği ölçüde ele alınıyordu. Marx dikkatini Yunan, Roma ve Batı Avrupa üzerinde yoğunlaştırmıştı. Marksistler için dünya tarihi, basitçe Batı deneyiminin biraz genel bir haliydi ve kaçınılmaz bir biçimde sosyalist-komünist evreye doğru ilerliyordu. Hegel ise, sakinlerinin insanlığın ilerlemesine çok fazla bir katkısı olmadığı gerekçesiyle Afrika, Yeni Dünya ve Slav ülkelerini tarihin akışından dışlayan bölgesel bir Avrupamerkezci görüşü benimsiyordu.¹²⁰ Tarihin ana akış yönü Batı ile özdeşleştirilmiştir; Doğu bu istikametten tecrit edilmiş ve statik olarak betimlenmiştir. Bu nedenle Batı, insanlığın bir yarımı olarak gösterildiğinden aynı zamanda daha önemli yarımını oluşturur.¹²¹ Hodgson Batı'nın kendisini tarihin merkezine koyma hevesinin bir Batılı dünya tarihinin içindekiler tablosuna bakılarak da farkedilebileceğini söyler. Başka önemli bir nokta ise Batı'nın tarihsel dünya tasavvurunun coğrafi olarak da kendisini göstermesidir. Batı Avrupa coğrafi bakımdan küçük olabilir, fakat tarihin tamamı buraya odaklanmıştır. Dünya haritası da Avrupalılarca buna uygun bir biçimde inşa edilir. Avrupa yapımı dünya atlaslarında bu kıtanın ayrıcalıklı konumu sürekli vurgulanır. Mercator dünya haritasında Avrupa sadece yukarı merkezde değildir. Aynı zamanda diğer büyük kültür alanlarından bir hayli büyüktür.¹²²

19. yüzyılda dünya tarihi beklentilerinin hayal kırıklığına uğramasında etkili olan unsurlardan biri bu yüzyılın milliyetçiliğe olan hayranlığıydı. Toplumsal ve politik

¹²⁰ Breisach, *a.g.e.*, s. 345; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 73-77.

¹²¹ Hodgson, *a.g.e.*, s. 37.

¹²² Buna göre medeniyet Mezopotamya ve Mısır'da (belki bir kısım yerel değişikliklerle birlikte Hint ve Çin'de) başlar; fakat hemen, neredeyse bütünüyle Yunanlıların tekeline geçer. Diğer halklar tuhaf ve garip görünen adetleriyle hala ilginç olabilseler de, bundan sonra gerçek anlamda anlattıkları Avrupa'dan ibaretti ve Roma İmparatorluğu'nun yükselişinden itibaren yalnızca Batı Avrupa hakikatin ve özgürlüğün yurdu idi. Hodgson, *a.g.e.*, s. 374-375.

örgütlenmenin ilk biçimi olarak ulusun esnekliği ve üstünlüğü son iki yüzyıl boyunca tarihin doğasını değiştirdi. Ulusal tarihler merakla araştırılıyor, tarihçiler, diğer birçok kaynağı gözardı edip devlet arşivleri çalışmalarında uzmanlaşmaya başlamıştı. Ulusal uzmanlık ve doktora programları geliştirilmiş, Amerikan Tarih Kurumu (American Historical Association/1884) gibi profesyonel kurumlar kurulmuştu. Milliyetçi tarihçilik dünya tarihinin on dokuzuncu ve erken 20. yüzyılda marjinal bir alan olarak kalmasına neden oldu. Dünya tarihi hala amatör bir merak konusuydu. Fakat geç 20. yüzyılda büyük bir genişlemeye uğrayacaktı.¹²³

Stearns'a göre milliyetçilik dışında tarih misyonundaki daralmanın diğer bir sebebi de ağırlıklı olarak gerçeğe dayalı, özenle araştırılmış bilimsel bir sunuma olan ilginin artmasıydı. Tarihi daha profesyonelleştirme ve kesinleştirme çabası, geçmişi "gerçekte olduğu gibi" tasvir etme konusunda ısrarlı olmayı gerektirmişti. Bu da, yüzyılın sonlarına doğru evrensel tarihin, profesyonel tarihçiler tarafından disiplinden ihraç edilmesine yol açmıştı.¹²⁴ Moore ise, profesyonel tarihçilerin dünya tarihine karşı direnişinin temelinde yatan nedeninin büyük ölçüde ilgili ana kaynakların yeniden eleştirel değerlendirilmeleri yoluyla, başatması çok güç olacak kadar geniş sorularla uğraşmaya yeltenme korkusu olduğu kanısındaydı.¹²⁵

Avrupamerkezci yaklaşım 20. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli eleştirilere maruz kalır. Tarihsel partikülaristler, postmodern düşünürler, dini ve milliyetçi

¹²³ Patrick Manning, *Navigating World History (Historians Create A Global Past)*, Palgrave Macmillan, New York, 2003, s. 9-10.

¹²⁴ Stearns, gerçek dünyada toplumlar arası temasların bu kadar hızlandığı bir dönemde milliyetçiliğe olan hayranlığın bir ironi oluşturduğunu belirtir. Alman bir bilimadamının 1880'lerde bir dünya tarihi ansiklopedisi yayınlaması ilginç bir durumdu (daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde İngilizce'ye çevrildi ve hala kullanılabilir durumda olan daha yeni baskıları bulunmaktadır). Bu, tarihsel bilgi ve dünya bağlantıları arasındaki muhtemel ilişkinin kabul edildiğini göstermiştir. Ancak Ansiklopedi temel olarak Avrupa tarihi kapsamıyla doluydu, diğer önemli toplumlara sadece göndermelerde bulunmaktaydı ve Afrika gibi yerler hakkında Avrupalıların devreye girmeye başlamasına kadar hemen hemen hiç materyal bulunmamaktaydı. Stearns, *a.g.m.*, s. 7-8; Breisach, *a.g.e.*, s. 404; Christian, "The Return of Universal History", s. 5.

¹²⁵ Moore, *a.g.m.*, s. 919-920.

köktendincilerden önce ilk eleştirel yaklaşım N. Danilevski, O. Spengler ve A. Toynbee gibi medeniyet yaklaşımının savunucularından gelir.¹²⁶ Bunlar insanoğlunun tarihsel deneyimi için, ulusal veya en iyi ihtimalle bölgesel yerine, küresel bir çerçeve çizme projesine koyulmuşlardı. I. Dünya Savaşı'nın, dünya tarihi okuma ve yazma çalışmaları için büyük bir ivme sağladığı dönemde Oswald Spengler'in anıtsal çalışması *His Decline of the West* (Batı Uygarlığının Çöküşü) ortaya çıktı. Spengler, dünya tarihi çalışmasını felsefi bir egzersiz olarak savunuyordu. Eserinde analiz konusu olarak elit kültürleri ele alıyor, dünya tarihini “yüksek” medeniyetler olarak nitelediği medeniyetlerin bir öyküsü olarak sunuyordu. Böylece geleneksel Avrupa merkezli dünya tarihinin yerini hiçbir merkezi olmayan bir dünya tarihi almıştı. Spengler ayrıca bu yüksek kültürleri, bir insanın doğum ve ölüm arasında geçen aşamalarına uyarlayarak, onların da bir döngüye sahip olduğunu belirtmiştir. Toynbee de Spengler gibi dünya tarihinin çoklu birimlerden oluştuğunu ifade etmiştir. Fakat Toynbee'nin analiz birimi “uygarlıklar” olmuştur ve o daha çok bir uygarlığın ortaya çıkış mekanizmasını meydan okuma ve tepki şeklinde değerlendirmişti.¹²⁷

I.2.4. Dünya Tarihçiliğinde Yeni Yaklaşımlar

20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki gelişmeler tarihyazımının yeni bir ivme kazandığı, yeni yaklaşımlara sahne olduğu bir dönemdi. Tarih profesyonel bir disiplin olarak kurumsallaşırken toplumsal ve ekonomik olanı dışlaması ve dolayısıyla salt siyasi alana yoğunlaşması nedeniyle itirazlara konu oldu. Özellikle Fransa'da *Annales d'histoire économique et sociale* dergisi etrafında toplanan bir grup tarihçi, kökeninde Henry Berr'in 1890'da yaptığı eleştirilerden hareketle ve onu aşarak tarihin topyekün bir bütünü

¹²⁶ Nazaretyan, *a.g.m.*, s. 64.

¹²⁷ Manning, *a.g.e.*, s. 38; Inayatullah, “Oswald Spengler: The Maturation and Decay of Cultures”, *Macrohistory and Macrohistorians*, ss. 98-105, s. 100-101; Stearns, *a.g.m.*, s. 8; Galtung, “Arnold Toynbee: Challenge and Response”, *Macrohistory and Macrohistorians*, ss. 120-127, s. 121-122.

açıklamasına yöneldiler. Daha geniş bir tarih, insanlık tarihi perspektifi onların tutkusuydu. Ayrıca tarihçilerin komşu disiplinlerden de faydalanmasını istiyorlardı. Fernand Braudel, bu ekol içinde topyekün tarihyazımına yönelik kapsamlı bir açıklama modeli bulmaya en çok yaklaşan tarihçi olacaktı.¹²⁸ Onun tarihyazımındaki en önemli yeteneği, tarihi analizde mekan ve zamanın entegrasyonunu çok başarılı bir şekilde yapmasıydı. Metodolojideki bu başarısının yanında Braudel, mekan ve zamanı anlamada kendine ait yeni kavramlar geliştirmişti. O, doğrusal zaman yapısına sahip olan portreler gibi tarihi analizlerin yanı sıra değişik coğrafi bölgelerin tarihsel değişiminin (uluslararası ticaret merkezlerinin tarihsel değişimi gibi) altını çizmiştir. Braudel tarihsel fikirlerini *longue durée*, *conjoncture*, *event-history*, *économie-monde*, *total history* gibi panoramik öğelere uygulamıştır. İlk dört kavram birleşince ortaya *total-history* çıkıyordu.¹²⁹

Dünya tarihi disiplini Annales ekolü temsilcilerine çok şey borçludur. Bu ekol tarih çalışmalarında yalnızca disiplinler arası sınırları kaldırmamış aynı zamanda dünya tarihine dair tutarlı herhangi bir yaklaşım için önemli olan çok çeşitli konular üzerine

¹²⁸ Henry Berr halihazırdaki tarihyazımının modern çağa uygun olmadığı görüşündeydi. Bu çağ, münferit yaşamların veya olayların anlatımları yerine genellemelere ağırlık veren, yalnızca devlet adamlarını ve devlet meselelerini değil, yaşamın tümünü kapsayan ve açıklamalarını, aşkın felsefi veya ilahi unsurlara müracaat etmeden yapan daha bilimsel bir disiplin gerektiriyordu. Henry Berr'in yayın hayatına kazandırdığı *Revue de Synthèse Historique*, egemen akademik tarihe itirazla, Fransa'da bir Yeni Tarih arayışı başlatmıştı. Akademik tarih siyasi tarihi vurguluyordu ve Charles V. Langlois ve Charles Seignobos'un, *Tarihsel Araştırmaya Giriş* başlıklı yapıtlarında koydukları ilkelere dayanıyordu. Breisach, *a.g.e.*, s. 462-466; Henry Berr'in bir entelektüel olarak yıldızı Bloch ve Febvre'ninki kadar parlamadı, fakat onun Fransa'daki tarihsel araştırmalardaki rolü oldukça merkeziydi. Ayrıca Fransa'da Annales deneyimini hazırlayan zemin için bkz. Michale Bentley, *Modern Historiography*, Routledge, New York, 1999, s. 105-116; Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarihyazımı- Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980'e*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 41; Peter Burke, *History and Social Theory*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 2005, s. 14-15; Annales'in önde gelen temsilcilerinden biri Braudel'di. Braudel'in tarihçilikteki en önemli yeteneği tarihi analizde mekan ve zamanın entegrasyonunu çok başarılı bir şekilde uygulamasıydı. Metodolojideki bu başarısının yanı sıra Braudel, mekan ve zamanı anlamada kendine ait yeni kavramlar geliştirdi. *Longue durée*, *conjoncture*, *event-history*, *économie-monde*, *total history* bu kavramlardandır. Cheng-chung Lai, *Braudel's Historiography Reconsidered*, University Press of America, California, 2004, s. 1-2; Annales Okulu, tarihe yapısal yaklaşımlar için özellikle 1960'ların başlarındaki tarihçiler arasında hızla büyüyen "aşağıdan tarih"i teşvik konusunda önemli bir temel oluşturmuştu. Philip Pomper, "The Theory and Practise of World History", *World History: Ideologies, Structures, and Identities*, Edt. Philip Pomper, Richard H. Elphick, and Richard T. Vann, Blackwell Publishers, Oxford, 1998, ss. 1-17, s. 2.

¹²⁹ Cheng-chung Lai, *a.g.e.*, s. 1-3.

çalışmayı teşvik etmiştir. Fakat insanoğlunun tarihsel deneyimi için küresel bir çerçeve çizme girişimleri sadece bunlardan gelmemiştir. 1960'lı yıllarda komünist dünyadaki birtakım önemli üniversiteler de küresel yaklaşımla hareket etmeye başladılar. Batılı kapitalizme çok fazla odaklanmış ve Avrupamerkezliği güçlendirmeye yatkın bir teleolojik analiz karakterine sahip olsa da, entelektüel yapısı ve politik yakınlıkları onu başından beri yalnızca genel görünümüne Avrupalı olmayan toplumları dahil etmeye değil aynı zamanda kültür veya ırk bakımından Avrupa üstünlüğünü ya da merkezliliğini kabul etmeksizin bunu yapmaya yöneltmiştir. Böylece 1960'larda Doğu Almanya'daki Leipzig Üniversitesi Afrika, Asya ve Latin Amerika hakkındaki araştırmalar için yeni merkezler kurmakla beraber, karşılaştırmalı bir tarih programı da oluşturmuştu. 1974'te bu adım, karşılaştırmalı modern zaman devrimleri şemsiyesi altında daha küresel bir yaklaşıma doğru ilerlemiştir.¹³⁰

Marxist zaviyeden yapılan çalışmaların katkıları önemli olmakla birlikte dünya tarihinin yeniden oluşturulması ve anlamlandırılması W. H. McNeill'in çalışmasına çok şey borçludur. *The Rise of the West* (Batı'nın Yükselişi) adlı çalışması medeniyet çalışmaları geleneği içinde yetişen araştırmacılara dünya tarihine ilişkin kapsamlı ve kuşatıcı bir açıklama sunmuştur. McNeill'in antropolojiden alınan kültürel yayılma kavramı üzerine oturan dünya tarihi; yaygın ve genel kabul gören kanaatlerin değiştirildiği, bununla beraber açıklanamaz bir biçimde Batı'nın asli varisi olduğu bir tarihtir. McNeill bu çalışmasında modernliğin doğuşunu insanlık tarihinin bütününün içine yerleştirmiştir. Bu da nispeten insanlık tarihinin her dönemini kendi şartları içinde değerlendirme ve daha az Avrupa merkezli perspektifle yaklaşma imkanı tanımıştır.¹³¹ Onu izleyen birkaç Amerikan tarihçi, aktif olarak dünya tarihini savunmaya, daha geniş okuyucu kitlesi

¹³⁰ Stearns, *a.g.m.*, s. 9; Moore, *a.g.m.*, s. 922.

¹³¹ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 10-11.

hedefleyen kitaplar, metinler ve çalışmalar yazmaya, dünya tarihçiliğinin içeriğini resmetmeye başlamışlardı. McNeill'i dünya tarihinin sistematik akademik çalışmasının başlangıcı olarak gören Manning onun bu çalışmasında, bir medeniyetsel yükseliş-düşüş anlatısı ve yüksek kültürden çok devletçiliğe odaklanan, organik metafora açıkça dayanmaktan kaçınan dönemsel bir bağlantı sunduğunu belirtmiştir. Manning'e göre McNeill'in anlatısı medeniyetler arası etkileşimlerin öncellerinden çok daha kompleks ve dengelenmiş bir dizisini göstermiş, ama etkileşim mekanizması aynı kalmıştır: Yayılma.¹³²

McNeill dünya tarihine dair ünlü eserini yazdığı dönemlerde başka bir tarihçi Marshall G. S. Hodgson da üç ciltlik *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* başlıklı eseri üzerinde çalışıyordu. Hodgson bu eserinde standart şarkiyatçı açıklamalardan uzak durarak İslam medeniyetinin tarihini dünya tarihi bağlamı içine yerleştiriyordu. Daha sonraki dünya tarihine yönelik çalışmalarında ise Hodgson, dünya tarihinin ve onun içinde Avrupa'nın yerinin nasıl yeniden kavramsallaştırılacağı konusundaki düşüncelerini dile getirmeye çalışmıştır. Onun dünya tarihi üzerine olan yazılarının temel ilgi odağı Batı tarihinin küresel bağlama yeniden oturtulması ve süreç içerisinde onun Avrupa merkezli teolojilerden kurtarılmasıydı.¹³³ Bir kaç yıl sonra 1976'da saygın Oxford tarihçisi J. M. Roberts'in *Dünya Tarihi* hem dikkate değer bir ticari başarı elde etmiş hem de profesyonel meslektaşlarının hayranlığını kazanmıştır. Roberts muhtemelen, insan evriminden günümüze tüm küreyi sarmalayan ve erişkin bir okuyucu kitlesine seslenen dünya tarihini açıklamaya yeltenen ve yayımlayan ilk profesyonel İngiliz tarihçiydi.¹³⁴ Öte yandan dünya tarihi disiplini özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversitelerde ve bazı halk eğitim merkezlerinde de bir ders olarak programlara konulmaya başlandı. Bazı lise öğretmenleri de Avrupa tarihi dersine genellikle biraz

¹³² Manning, *a.g.m.*, s. 775; Stearns, *a.g.m.*, s. 8.

¹³³ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 11-14.

¹³⁴ Moore, *a.g.m.*, s. 918-919.

Afrika ve Asya kapsamı ekleyerek aynı yönde ilerlemeye başlamışlardı. Değişen dünya ortamının gerçek anlamda bir ürünü olarak dünya tarihi, bir alan olarak ortaya çıkmaktaydı. Hareket ilk olarak Birleşik Devletlerde en tutarlı şeklini almıştır. 1982’de burada üniversite ve lise düzeyindeki yenilikçi öğretmenlerin işbirliği ile yeni bir *World History Association* (Dünya Tarihi Birliği) kurulmuştur. Aynı baskılar çok geçmeden diğer ülkelerde de yeni araştırma ve eğitim programlarını teşvik etmiştir.¹³⁵

20. yüzyılın sonlarına doğru dünya tarihyazımında medeniyet çalışmaları paradigmasında kökleşmiş bulunan akademik bir gelenek hem içeriden, hem de dışarıdan meydan okumalarla karşılaştı. Batı’yı insanlığın kalanı üzerinde ayrıcalıklı bir konuma yerleştiren anlayışın çöküşünün de etkisiyle, tarihçiler ilgi alanlarını genişlettiler. Örneğin bunun etkisiyle karşılaştırmalı tarih Amerikan tarihyazımı üzerinde giderek artan bir etkiye sahip oldu.¹³⁶ “Modern” ve “Batılı” medeniyete dair daha iyimser değerlendirmeler modernizasyon akademisyenlerince sunuldu. Bunlar, “gelişen” dünyada gelişimi incelemek ve gayretlendirmek için de kullanılabilen, Batı’daki gelişimin tarihi yollarına özel bir ilgi göstermişlerdi. W.W. Rostow’un *Her Şey Nasıl Başladı: Modern Ekonominin Kökenleri* (1975); Cyril Black’in *Modernizasyonun Dinamikleri: Bir Karşılaştırmalı Tarih Çalışması* (1966); Reinhard Bendix’in *Ulus Oluşumu ve Vatandaşlık* (1977) ve E.L. Jones’un *Avrupa Mucizesi: Avrupa ve Asya’nın Tarihindeki Çevreler, Ekonomiler ve Jeopolitikler* (1986) adlı çalışmaları modernizasyon analizine katkılar sağlayan çalışmalardı. Başka bir grup neo-Marxist akademisyen aynı fikirde olmayıp, modernizasyon bilginlerinin Latin Amerikalı ekonomik gelişmeyi anlatmadaki yetersizliğini belirterek, sömürge ve daha sonra dünya sistemi teorisi biçiminde alternatif önermiştir. Modernizasyon akademisyenleri belli medeniyetlerin iç özelliklerine önem

¹³⁵ Stearns, *a.g.m.*, s. 10.

¹³⁶ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 9.

verirken sömürge ve dünya sistemi kuramcıları, ekonomik ve politik değiş-tokuş ağlarını ve özellikle sömürgeci devletleri büyüten rol, işlev ve güç dağılımındaki eşitsizlikleri inceleme ihtiyacını vurgulamışlardır. Sömürge teorisi ilk olarak Paul Baran (*Büyümenin Politik Ekonomisi*, 1957) gibi Latin Amerikalı akademisyenlerin yazılarında gelişmiş ve daha sonra Andre Gunder Frank'ın *Dünya Yığılı, 1492-1789* (1978) ve *Bağımlı Yığın ve Geri Kalmışlık* (1979) eserlerinde küresel bir okuyucu kitlesine ulaştırılmıştır. Frank'ın eseri ise, üç ciltlik *Modern Dünya Sistemi* (1974-1989) ve *Tarihi Kapitalizm* (1983) gibi birçok eserinde dünya sistemi teorisinin üzerinde durmaya devam eden Immanuel Wallerstein'i etkilemiştir.¹³⁷ Wallerstein'in *Modern Dünya Sistemi* kuramı, bağımlılık kuramının geliştirilmiş sistematik bir versiyonuydu.¹³⁸ Bu kuram Weberci bürokratik analize, Marxçı sınıf analizine, Braudelci "longue duree" ilgisine ve bir dünya sistemi kavramına dayanıyordu.¹³⁹ Onun dışında Eric Hobsbawm, Eric Wolf, Andre Gunder Frank, Samir Amin vb. araştırmacılar kapitalizmin oluşumu ve yükselişine dair, dünya ekonomisinin biçimlendirici etkisini ön plana koyan tarihsel açıklamalar geliştirmişlerdi.¹⁴⁰

Sömürge sonrası (post-kolonyal) akademisyenleri de sömürge ve dünya sistemi teorisini eserlerine uyarlamışlardı. Bu ilk olarak Edward Said'in *Orientalism* (1978) eserini yayınlamasıyla tarihçilerin dikkatine sunulmuş, post-kolonyal kuramcılar sömürgeciliğe kültürel analizlerle politik ve ekonomik eleştiriler geliştirmiştir. Sunum ve dil de, bir "diğerinin" inşası açısından çok önemliydi. Örneğin Marshall G. S. Hodgson (*Dünya*

---

¹³⁷ Dünya sistemi analizi, antropoloji (Eric Wolf, *Avrupa ve Tarihsiz İnsanlar*, 1982); arkeoloji (N. Kardulias [editör], *Pratikte Dünya-Sistemleri Teorisi: Liderlik, Üretim ve Alışveriş*, 1999); coğrafya (Paul Knox ve Peter Taylor, *Bir Dünya Sistemindeki Dünya Şehirleri*, 1995) ve kültürel tarih (John Obert Voll, *Özel Bir Dünya Sistemi Olarak İslam, Dünya Tarihinin Gündemi*, 1994) gibi çeşitli yöntemlerle birleştirilmiştir. Afrika-Avrasya'nın bin yıl öncesine kadarki alışveriş sistemlerini araştıran Leften Stavrianos (*Küresel Yarıık*, 1981), Janet Abu-Lughod (*Avrupa Hegemonyasından Sonra*, 1989), Frank (*Yeniden Yönlenme*, 1997), Frank ve Barry Gills (*Dünya Sistemi: Beş Yüz Yıl ya da Beş Bin?*, 1993) ve Christopher Chase-Dunn ve Thomas Hall (*Kapitalizm-Öncesi Dünyada Core [Çekirdek]/ Periphery [Kenar] İlişkileri*, 1991) ile de dünya-sistemi çalışmalarının kapsamı ve alanı artmıştır. Hughes-Warrington, a.g.m, s. 2099-2100.

¹³⁸ Breisach, a.g.e., s. 498-499.

¹³⁹ Manning, a.g.m., s. 776.

¹⁴⁰ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 9.

Tarihini Yeniden Düşünmek, 1993), Dipesh Chakrabarty (*Taşralaştırılan Avrupa*, 2000) ve Ranajit Guha (*Dünya-Tarihi Sınırında Tarih*, 2003), dünya tarihlerinin dilinin, kavramlarının, dönemlere ayrılmasının ve yapısının Batı'nın "dışındakilerin" tarihsel eylemlerini en aza indirebileceğini, hatta maskeleyebileceğini ileri sürmüştür. Michael Adas (*İslam ve Avrupa'nın İlerlemesi*, 1993) ve Margret Strobel (*Cinsiyet, Cinsellik ve İmparatorluk*, 1993) gibi dünya tarihçileri post-kolonyal konulara ilgi duymuşlardır. Bunlar, sömürgeye maruz kalanların deneyimlerini sıraya koyma ve ırk, sınıf, uyruk, din ve cinselliğin, epistemik, sosyal, politik ve ekonomik hiyerarşilerin ve cinsiyet ilişkilerinin özgüllüklerini tanıma gereksinimlerini dengelemeye çalışmışlardır. Kısacası sömürge, dünya sistemi ve post-kolonyal dünya tarihleri, 20. yüzyılda, tüm dünya halklarının arasındaki ilişkilerin incelenmesine doğru olan büyük değişimin parçasını oluşturmuşlardır.¹⁴¹

En geniş ölçekteki - dünya genelindeki - insan etkileşimi de yeni küresel tarih çalışmalarının konusu olmuştur. Yeni küresel tarihçiler 20. yüzyıl boyunca, küreselleşme olgusunu izlemek için ekonomik, antropolojik, politik ve kültürel bulgulara önem vermiştir. Bruce Mazlish ve Ralph Buultjens (*Küresel Tarihi Kavramlaştırma*, 1993), Anthony Hopkins (*Dünya Tarihinde Küreselleşme*, 2001), Roland Robertson (*Küreselleşme*, 1992), Manuel Castells (*Bilgi Çağı*, 1996-1998) ve Arjun Appadurai (*Ayrıntılarıyla Modernlik*, 1996) bu tarihçilere örnektir. Bunun dışında 20. yüzyılın ikinci yarısında dünya tarihleri, organik ve inorganik çevrenin hem insan faaliyetlerini

---

¹⁴¹ Genellikle yirminci yüzyıl dünya tarihi çalışmalarının merkezi veya "baba" figürü olarak kabul edilen W. H. McNeill'in uzun kariyerinde bu değişim açıkça görülür. İlk önemli dünya tarihi eserini (Batı'nın Yükselişi) yayılma konusu şekillendirmiş olsa da *Vebalar ve İnsanlar* (1976), *Güç Arayışı* (1982), *Zaman İçinde Bir Arada Kalmak* (1990) ve *İnsan Ağı* (2003) eserlerinde dünya tarihsel etkileşim ağlarına olan derin ve geniş merakı daha ayrıntılı bir şekilde kendini göstermiştir. Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2100.

şekillendirme hem de onlarla şekillenme şekline giderek artan bir ilgi göstermişlerdir.¹⁴² Tüm bunlara ek olarak, “Büyük Tarih”, “Makro Tarih” gibi, ölçeği Büyük Patlama’dan bugüne geçmişin bütüncüleyici temasını inceleyen çalışmalar da son yıllarda giderek artan sayı da rastlanılmaktadır. Özellikle David Christian’ın *Maps of Time: An Introduction to Big History* (Zamanın Haritaları: Büyük Tarihe Bir Giriş)¹⁴³ adlı çalışması bu alanda anılması gereken çalışmalardandır. Christian, doğa ve insanlık tarihini tek, büyük ve anlaşılır bir anlatıda birleştirmeye çalışmıştır. Christian’a göre makro tarih, dünya tarihinin ve tarihsel sosyolojinin ölçeklerini olduğu kadar, jeolojik ve hatta kozmolojik zamanı kapsayan “büyük tarih”in çok daha geniş yelpazelerini de içermektedir. Makro tarih birçok bilim dalıyla birden alakalıdır, çünkü insanlık ve bilimler arasındaki sınırları aşmaktadır.¹⁴⁴ Christian gibi Fred Spier de *Big History and the Future of Humanity* adlı çalışması da, evrenin başlangıcından bugüne kadar kozmik tarih içine yerleştirilen insan geçmişine bir yaklaşım sunmaktadır.¹⁴⁵ Yine çeşitli ulusal veya uluslararası örgütler, dergiler, internet

¹⁴² Örneğin Jared Diamond, “gelişmekte olan” ve “gelişmiş” dünyalar arasındaki ayrılmanın oluşmasında çevresel faktörlerin rolüne önem vermiştir (*Tüfek, Mikrop ve Çelik*, 1998). Ayrıca Brian Fagan da El Niño (Küresel bir okyanus-atmosfer olayı) gibi iklimsel olguların tarihî olayların şekillenmesindeki rolünü göz önünde bulundurmıştır (*Tufanlar, Kutluklar ve İmparatorlar*, 2001). Buna karşılık Mike Davis, El Niño’nun sömürgeci güçler tarafından bir dünya piyasa ekonomisi yaratmak için bir fırsat olarak kullanılmasını vurgulamıştır (*Victoria Döneminin Sonundaki Büyük Felaketler*, 2001). John N. McNeill de pedosferden (yerkürenin kıtasal kabuğu, kayalar ve toprak) stratosfere insan faaliyetlerinin yeryüzündeki etkisine dair artan farkındalığı ana hatlarıyla belirtmiştir (*Güneşin Altındaki Yeni Birşey*, 2000). Diğer yazarlar tarihî değişimleri açıklamak için doğa bilimlerinin kavramsal modellerinden ve teorilerinden faydalanmıştır. Örneğin Robert Wright *Sıfırdan Farklı*’da (2000) oyun kuramına önem vermiş; Stephen J. Gould (*Muhteşem Hayat*, 1989) ve Murray Gell Mann (*Kuark [Temel Parçacık] ve Jaguar*, 1994) evrimin artan karmaşıklığı kastedip kastedmediği konusunda aynı fikirde olmamıştır. Eric Chaisson (*Kozmik Evrim*, 2000) ise büyük patlamadan insanların evrimine kadar gittikçe artan enerji akışlarını incelemiştir. Daha radikal bir biçimde Dorion Sagan ve Lynn Margulis (*Mikro-kozmos*, 1986) gibi yazarlar da insan eylemlerinin imtiyazlarını sorgulamış ve hücreler üzerine kurulu bir dünya tarihini savunmuşlardır. Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2100-2101.

¹⁴³ Christian, *Maps of Time*, University of California Press, London, 2004. Bunun dışında *The Fleeting World: A Short History of Humanity*, Berkshire Publishin, Great Barrington, Massachusetts, 2005 Christian’ın başka bir eseridir. Yazarın konuya dair çeşitli makaleleri de bulunmaktadır. “The Case for ‘Big History’” *Journal of World History* 2, no. 2, (fall 1991), 223-238; “The Longest Durée: A History of the Last 15 Billion Years” *Australian Historical Association Bulletin*, no. 59-60 (August-November 1989), 27-36; “Science in the Mirror of ‘Big History’”, *In The Changing Image of the Sciences*, edited by I.H. Stamhuis, T. Koetsier, C. de Pater, and A. van Helden, pp. 143-171, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002, bu çalışmalardandır.

¹⁴⁴ Christian, “The Play of Scales”, s. 22.

¹⁴⁵ Fred Spier, *Big History and the Future of Humanity*, Wiley-Blackwell, West Sussex, 2010, s. ix.

siteleri ve forumları dünya tarihi disiplinine yönelik son yıllarda artan oranda çabalarda bulunmaktadır. *Journal of World History* ve *The American Historical Review* vb. dergilerin yanında *Bridging World History*, *World History Connected*, *World History For Us All*, *World History Matters* gibi online kaynaklar da dünya tarihi alanıyla ilgili çalışmalara veya bilgilendirmelere yer vermekte ve bu alanla ilgili çeşitli kaynaklara yönlendirmelerde bulunmaktadır. Kısacası son 20-30 yıldan beri dünya tarihi disiplinine yönelik çalışmalar ve araştırmalar artan bir hızla devam etmektedir. Moore'un da belirttiği gibi bu hızlı gelişimin bir nedeni varsa o da, başka hiçbir alternatif bakış açısının içinde yaşadığımız dünyayı anlamaya dair bariz ve acil ihtiyacı karşılayabilmek için yeterli itibara layık olmamasıdır.¹⁴⁶

---

¹⁴⁶ Moore'a göre son iki veya üç yüz yıldır dünyanın geri kalanı üzerindeki Avrupa ve Kuzey Amerika etkilerinin tezahür ve sonuçlarına hayranlık duymaktan ziyade buna hayıflanma eğilimi çok daha güçlüdür. Diğer taraftan, şu anda Avrupa merkeziliği sürdüren şey Avrupalı veya Amerikan tarihçiliğinin geleneksel hegemonyası içerisindeki mahkumiyet veya kayıtsızlık, hatta eylemsizliğin ağırlığı değil, daha ziyade medeniyetler ve dünya-sistemi teorisi konusundaki sentetik dünya tarihi ve karşılaştırmalı inceleme yazımı için uygun ana formlar içerisinde gömülü olduğu gerçeğidir. Her ikisinin de dayandığı klasik sosyal teorinin kendisi endüstriyel kapitalizmin bir ürünüdür ve genel olarak onu açıklamak için tasarlanmıştır. Moore, *a.g.m.*, s. 923-931.

II. İSLAM DÜNYASINDA TARİHÇİLİK

II.1. Zaman ve Tarih Algısı

“Zaman”, insanların dünya algısını belirlemede ve etkilemede önemli bir kavramdır. İlk dönemlerden günümüze tarihçiler eserlerini ve düşüncelerini zamansal bir yoruma oturtmuşlardır. Kimisi tarihi sürekli tekrar eden bir olaylar dizisi, kimisi de onu sonuçta doğrusal olarak sürekli ilerleyen bir süreç olarak yorumlamıştır. Bazıları ise tarihte sürekli bir ilerleme fikrine karşı çıkararak bu sürecin geriye, bir çöküşe doğru gittiğini belirtmiştir. Osmanlı tarihçilerinin de dünya tasavvurunu ve tarih bilincini etkileyen, temelinde İslamiyet’in olduğu bir zaman anlayışı vardır. İslamiyet, Yahudi/Hıristiyan zaman ve tarih anlayışından da etkilenecek bir yorum geliştirmiş ve bunu, kendisini kabul eden toplumların düşüncelerine aşılacaktır.

Temel unsurları göz önüne alındığında İslam inancının, Yahudilik ve Hıristiyanlığa göre daha basit ve anlaşılabilir bir din olduğu söylenir. İslam olma fiilinin özü, Arapça’daki ismi Allah olan bir tek Tanrı’nın büyüklüğünü ve yüceliğini onaylamaktır. Allah, kainatı ve içinde yer alan bütün varlıkları yaratandır. O, dünya hayatını ancak kendisinin bileceği bir zamanda sona erdirecek, bu dünyadan gelip geçmiş

tüm insanları diriltip Hesap Günü'nde onları, kendisine itaat edip etmediği konusunda yargılayacaktır. İnsanlar bu yargılama sonucunda ya Cennet ile ödüllendirilecekler ya da Cehennem ile cezalandırılacaklardır.¹⁴⁷ Bu anlamda İslamiyet'in yeryüzü ve öteki olmak üzere ikili bir dünya anlayışıyla hareket ettiğini görürüz. Aslolan öteki dünyadır, yeryüzü ise insanların gerçek dünyadaki yerlerini belirleyecek geçici bir mekandır. Osmanlı tarih metinlerinde de göreceğimiz üzere yeryüzü, nimetlerine aldanılmaması gereken “yalan dünya” olarak niteledirilmişdir. Bu kavrayış, Musevilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi, başlangıcı olan ve bir sona doğru ilerleyen zamanı işaret etmektedir. Fakat Özer, İslamiyet'te aynı zamanda değişmez olan bir sünnetullahın yani Allah'ın yasalarının varlığından da bahseder. Bu kavram, tarihsel-toplumsal gerçeklikte tekrar, süreklilik ve anlam olmadığı şeklindeki tarihselci anlayışla çelişmektedir. Bu açıdan bakıldığında Özer'e göre sünnetullahın varlığı döngüsel bir zaman anlayışını akla getirmekte, Kur'an'ın insanlıkta sürekli ilerleme olduğu şeklindeki, modernizmin çizgisel tarih tezine asla kaynaklık etmediğini göstermektedir. Öte yandan insanların ilahi emirlerin dışına çıkmaları sonucunda gönderilen peygamberlerin düzen sağlama çabaları da çizgiselliğin dışında bir işaret sayılabilir. Allah'ın insana yönelik eylemde bulunması yani onu yaratması, zamanı ortaya çıkarmıştır. Fakat bu, İslam düşüncesinin ne çizgisel zaman anlayışları gibi orijini ve tarihsel tekerrürü reddetmeye, ne de çevrimsel zaman anlayışı gibi mevcut tarihi yadsımaya müsait değildir.¹⁴⁸

¹⁴⁷Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, C. I, s, 3-4.

¹⁴⁸ Özer, *a.g.m.*, s. 311; Sünnet, sözlük anlamı olarak, iyi veya kötü olsun takip edilen yol ve adet anlamına gelmektedir. Bu kelimenin Allah'a izafe edilmesiyle oluşan Sünnetullah ifadesinin anlamı, insanların yapıp ettiklerinden dolayı Allah'ın onlara karşı takip ettiği yoldur. Bu, insanoğlunun tabii olduğu ve boyun eğmek zorunda olduğu evrensel bir yasadır. Buna göre, evrende sebepsiz, tesadüfi bir şey olmadığı gibi, insan topluluklarında meydana gelen değişiklikler de tesadüfi değildir. Evrende geçerli ilahi yasalar, doğa olaylarında olduğu gibi, toplumsal olaylarla da ilgilidir. Toplulukların yükselmeleri, geri kalmaları, çökmeleri gibi olaylar hep bu ilahi yasalar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle sünnetullah kavramına göre Allah varlıklarıyla ilgili öteden beri varolan ve varolmaya da devam edecek değişmeyen bir davranış biçimi ortaya koymuştur. Bunlar süreklilik ve devamlılık arzeden kurallardır. Aksi halde geçmişten ders ve ibret almanın istenmesinin bir anlamı kalmazdı. Bkz. Abdülbaki Güneş, “Kur'an'da Sünnetullah ve

Sünnetullah kavramının dışında Özer'in bu fikirde olmasına sebep olan etkenlerden bir diğeri de, Müslümanların tarih boyunca diğeri dini gelenek mensupları gibi zamana karşı değişik tavırlar içinde olmalarıydı. İslamiyet, kıyamet anlayışı ile şekillenen bir "son"a doğru gidildiğini belirtse de ilk dönem İslam filozoflarının değerlendirmeleri zaman konusunda bir algı çeşitliliği yaratmıştır. Genel kanı, bu değerlendirmelerde, oldukça eleştirilmesine rağmen İslam dünyasında Aristo mantığının etkili ve öğretilmeye devam edilmiş olduğu yönündedir.¹⁴⁹

Hicri takvimin Ay'ın hareketlerini esas alan özelliği de zaman algısının devirli bir şekilde hissedilmesinde etkili olmuştur. Müslümanlar için kutsal olan gün ve geceler, aylar, bayramlar vs. yıl içinde sabit kalmazlar. Bunlar her sene başka bir güne denk gelirler. Bu görecelik Müslümanların tarihsel olayları zamanın koşullarından bağımsız

---

Toplumların Çöküş Nedenleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/2005, Sayı 1; Fazlur Rahman da "Sünnet" in davranışsal bir kavram olduğunu belirtir. Sünnet, yalnızca tek bir hareketi değil aslında tekrarlanabilir ya da tekrarlanma potansiyeli olanı ifade eder. Başka bir deyişle, sünnet, bir hareketin bir kez ya da sık sık olup olmadığını gösteren bir davranış yasasıdır. Fazlur Rahman, *Islamic Methodology in History*, Islamic Research Institute, Islamabad-Pakistan, 1995, s. 1.

¹⁴⁹ İbrahim Medkur, "Müslüman Kelamcılara Göre Aristo Mantığı", (Çev. Galip Türcan), *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 27, 2011/2, ss. 197-207, s. 207; Aristocu zaman görüşünün hakim unsuru, zamanın izafi bir doğaya sahip oluşuydu. Zaman, hareketle özel bir ilişkisi olmakla birlikte, hareketten farklıdır. Zaman ancak hareketle kavranabilir. Bu sebeple Aristoculara göre, boş mekanı tasavvur etmek imkansız olduğu için, içerisinde hareket olmayan boş zaman da, aynı derecede tasavvuru imkansız bir şeydir. Alemin ötesinde ne boşluk ne de zaman vardır. Zamanın ezelliği, alemin ezelliği ile birlikte yürümektedir. Aristo'nun görüşüne göre, nasıl kişinin hayatı, varlığının bütün zamanını kapsarsa, ezeli olan alemin hayatı da bütün zaman ve sonsuzluğu içine alır. Aristocu zaman görüşünün bir başka yönü de zamanın, birbirini takip eden "an"lardan oluşmasıydı. Zaman, "an" ile hareketteki önce ve sonraya denk gelen geçmiş ve geleceğe ayrıldığı ölçüde, hareketin sayısıdır. Fakat zamanla ilgili Aristocular tarafından ileri sürülen bu iki yön, çeşitli çevrelerin şiddetli eleştirilerine konu oldu. Bu eleştiriler ve Aristocu zaman tanımının yeniden ifadesi, zamanın süre ve aralıkla aynı sayılmasına zemin hazırladı. Bu eleştiriler için bkz. Mehmet Dağ, "Yunan ve İslam Felsefesinde Aristocu Zaman Görüşüne Tepkiler" *AÜ İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, AÜ Basımevi, Ankara, 1975, ss. 71-89, s. 71; Müslüman filozofların zaman ve mekan ile ilgili düşünceleri için ayrıca bkz: Şaban Haklı, "İslam Felsefesinde Mekan ve Boşluk Tasavvurunun Kozmolojiye Tatbiki", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2, Cilt 6, Sayı 12, ss. 41-58; Mehmet Dağ, "İslam Felsefesinde Aristocu Zaman Görüşü", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No: XIX, 1973, ss. 97-116. Hodgson ise, Yeni-Eflatuncu kozmolojinin de İslami dönemde felsefe geleneği içinde genel olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Bkz. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Cilt 1, s. 396-397; Corbin, İbn Haldun'u, bu geleneksel İslam kültüründen kopan kişi olarak İbn Haldun'u işaret eder. Batılı tarihçilerin ondan büyülenmesinin sebebi de tam olarak budur. Bkz. Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, C. 2, (Çev. Ahmet Arslan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 61.

olarak düşünmelerine neden olmuştur.¹⁵⁰ Kısacası İslamiyet, Yahudi/Hıristiyan geleneğinden miras aldığı sonlu zaman anlayışını devam ettirmiş, bununla birlikte bünyesinde farklı zaman algılarına sahip yorumlar da barındırmıştır.

Kur'an'da ortaya çıkan zaman algısı, Müslümanların tarih anlayışlarını da etkilemiştir. Tarih kavramı, İslam tarihçileri tarafından bir taraftan geçmişteki olaylar ile sebep sonuç ilişkisi içerisinde birbirine geçen halkalardan oluşan ve dünden başlayarak geleceğe doğru akan devasa bir örüntüyü ifade ederken; diğer taraftan söz konusu yapıyı inceleyen ilim dalı olarak kullanılmıştır. Fakat İslam tarihçileri için tarih genel anlamda, içinde bugünü şekillendiren ışığın, deneyim ve tecrübelerin gizli olduğu bir alandı. Tarih bu bakış açısıyla tanınmalı, anlaşılmalı, bugünler ve yarınlar için ondan ders ve ibretler almalıydı.¹⁵¹ Özlem'e göre burada, tarihsel belirlenimcilik anlayışının İslami versiyonuyla karşılaşırız. Tarih Tanrısal bir plana göre gerçekleştiği için İslam tarihçileri tarihin bir ereği olduğu inancından hareketle ve geniş bir İslami tarihçilik etkinliği içinde olmuşlardır. Bu çerçevede içinde geçmişte meydana gelen olaylar, Kur'an'dan ve Muhammed'in hadislerinden yola çıkılarak yorumlanmıştır¹⁵²

¹⁵⁰ Mustafa Yıldız, "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2010, S. 10, ss. 25-55. s. 31-33.

¹⁵¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Klasik Dönem İslam Tarihçilerinin Tarih Anlayışı", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 3, S. 2, Güz 2008, ss. 7-32, s. 7-10.

¹⁵² Özlem, *a.g.e.*, s. 39-40; Bu tür bir tarih teolojisiyle hareket eden tarihçilerin varlığına hala rastlanılmaktadır. Örneğin, Abdülhamid Sıddiki'ye göre Kur'an, "sadece yolumuzdaki uçurumlardan sakındırmak için bir uyarıdır. Tarih sayfaları, ne zaman çökeceği bilinmeyen insanlığın varlık denizinin dibinde bazan gizli olabilen tehlikeli kayaları, hayat selini yararak gitmekte olan yeni denizcilere haber veren bir fenerden başka bir şey değildir." Abdülhamid Sıddiki, *Tarihin Yorumu*, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Düşünce Yayınları, İstanbul, 1978, s. 120; Mazharuddin Sıddiki de aynı yorumlara rastlamak mümkündür. Bkz. Mazharuddin Sıddiki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, (Çev. Süleyman Kalkan), Pınar Yayınları, İstanbul, 1982; İmadüddin Halil'e göre bu düşünce, tarihin oluşumunda son sözün Allah'a ait olduğu anlamına gelmemelidir. Allah insana hür irade ve serbest davranma özgürlüğü tanımış ve böylece olayların meydana gelmesinde insanı tarihin öznesi konumuna yükseltmiştir. İmadüddin Halil, *İslam'ın Tarih Yorumu*, (Çev. Ahmet Ağırakça), Risale Yayınları, İstanbul, 1988, s. 147-149; Keleş, tarihin öznesi meselesini İslam geleneğinde oldukça tartışılan bir konu olduğunu belirtir. Hem Hz. Muhammed zamanında hem de daha sonraki devirlerde Müslümanlar, her konuda kendilerini Kur'an'a bağlı görmüşler ve yaptıkları her şeyin ona uygun olması konusunda özen göstermişlerdir. Teşekkül eden her fırka ve mezhep, görüşlerini öncelikle Kur'an ile desteklemeye ve temellendirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Kur'an, İslam geleneğinde ortaya çıkan her fiili ve düşünsel olgunun merkezinde yer almıştır. İslam geleneği içerisinde ortaya çıkan bazı mezheplerin bu konuya yaklaşımları da tartışmaları daha da alevlendirmiştir. Örneğin Cebriye, Eş'ari ve

İslam tarihçilerinin önemli bir kısmına göre tarih, geçmişteki büyük olaylardan bahseden bir alandır. Örneğin Makrizi (öl. 1442), Kafiyeçi (öl. 1474), Sehavi (öl. 1497) gibi isimler tarihe bu tanımla yaklaşır.¹⁵³ Öte yandan ilk dönem İslam tarihçilerine göre tarih, aynı zamanda hükümdarların deneyim alanıdır. Dolayısıyla tarih, devlet yöneticilerinin ilgilenmesi gereken seçkin bir ilim dalı olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁴ İbn Haldun da bu noktada hükümdarların ve önemli kişilerin tarih öğrenmek için birbirleriyle yarıştıklarını söyler. İbn Haldun tarihin iki farklı tanımını yapmıştır. Dışardan bakılınca tarih, eski günlerden ve devletlerden, eski çağlarda geçen olaylardan haber veren bir bilimdir. O, doğadaki durumların değişimini, devletlerin sınırlarının nasıl genişlediğini, güçlerinin nasıl arttığı veya yok olduğunu, dünyanın nasıl bayındır hale getirildiğini aktarır. Bir yandan da ağızdan ağıza geçen sözler ve özdeyişlerle dinleyenleri eğlendirici bir işlevi vardır. Derinliğine bakıldığında ise tarih, tutarlı bir bakıştır, bir incelemedir; olup bitenlerin nedenlerini, nasıl başlayıp nasıl geliştiğini inceliğiyle ortaya koymadır. İşte bundan dolayı da tarih, temel bilimdir ve hikmet bilimlerinden sayılması da doğaldır.¹⁵⁵ İbn Haldun bu noktada bazı İslam tarihçilerine eleştirilerde de bulunmuştur. Ona göre, İslam dünyasındaki tarihçilerin ileri gelenlerinin geçmiş hakkında verdikleri haberleri bazı sorumsuz tarihçiler yalan yanlış bilgilerle karıştırmışlardır. Bunlar kimi zaman kuruntulara kapılmışlar, kimi zaman da bilerek yalan haber uydurmuşlardır. Daha sonra gelenlerin birçoğu da bu haberlerin peşinden gitmişlerdir. Bu tarihçilerde inceleme denen şey yoktu. Ayıklama, doğruların içinden yanlışları çıkarıp atma yönleri de azdı. İbn Haldun, İslam

---

Maturidi gibi ekoller, insanın tarihteki rollerini küçümserken, Mutezile ekolü ise insanı tarihin tek sorumlusu, öznesi olarak görmüştür. Keleş'e göre her iki görüş de, İslam geleneğinde ciddi problemlere neden olmuştur. Ahmet Keleş, "İslam Geleneğinde Tarihin Öznesi Sorunu", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 3, S. 2, Güz 2008, ss. 63-75, s. 67-74.

¹⁵³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵⁴ Keleş, *a.g.m.*, s. 11.

¹⁵⁵ İbni Haldun, *Mukaddime I*, (Çev. Turan Dursun), Onur Yayınları, Ankara, 1977, s. 64-65.

tarihçileri arasında güvenilirliği geçerli olanların sayısının az olduğunu belirtir. İbn İshak, Taberi, İbn Kelbi, Vakidi, Esedi, Mesudi vb. bu güvenilir İslam tarihçileri arasındadır.¹⁵⁶

II.2. İslam Tarihyazıcılığının Ortaya Çıkışı

İslam dininin ve devletinin ortaya çıkması, çok kısa sürede o zamanki medeni dünyanın büyük kısmına yayılması, toplumda yeni ihtiyaçların doğması vb. gelişmeler İslam tarihyazıcılığını ortaya çıkaran etkenler arasındadır.¹⁵⁷ İslamiyet'ten önce Eyyam el-Arap, ahbar ve ensab kültürleri Araplarda tarih düşüncesinin gelişiminde rol oynamıştı. Arapların tarihle ilgileri Cahiliye Çağı şairlerinin şiirlerinde geçen kimi tarihi olaylar ve bu olayların günlerini öğrenme tutkusu ile başlamıştır. Eyyam el-Arap denen bu önemli günler, kabilelerin birbirleriyle ve komşularıyla yaptıkları savaşları belgeliyordu.¹⁵⁸ Arapların geçmişlerine dair destansı/menkabevi her türlü rivayeti ifade eden bir terim olarak ahbar ise, aynı zamanda bir kabilenin, bir şairin, hafızalarda iyi veya kötü bir iz bırakmış kimsenin hayal dünyalarında işlenmesi sonucu oluşan masallaşmış bilgi anlamına geliyordu. İslamiyet'ten önce destani, menkabevi unsurlarına galip gelen bu rivayetlerin İslamiyet'ten sonra tarihi vasfı ön plana geçmeye başladı.¹⁵⁹ Ensab yani soykütüğü bilgisi de, soylu doğum iddialarını, atadan kalan miras veya bir kahramanlık geleneğini kaydeden eski bir uygulamaydı ve İslam'da daha ileri bir boyut kazandı.¹⁶⁰

Hodgson'a göre, coğrafi uzaklıktan dolayı Grek tarihi, zamansal uzaklıktan ve temelsiz sözlü rivayetlere dayanmasından dolayı da Kitab-ı Mukaddes'e dayalı tarih

¹⁵⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹⁵⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 16.

¹⁵⁸ Neşet Çağatay, *Sorularla İslam Dini ve İslam Tarihi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1997, s. 20.

¹⁵⁹ Nihad M. Çetin, "Ahbar", *DİA*, I, s. 486-489.

¹⁶⁰ Lenn E. Goodman, *İslam Hümanizmi*, (Çev. Ahmet Arslan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 342; Mustafa Fayda, "Ensab", *DİA*, C. 11, ss. 244-249; Ensab, hem soykütüğünde adları geçen kişilerle ilgili birçok tarihi bilgiyi bir araya getiriyor hem de Araplardaki tarih bilinci varlığının en güçlü kanıtlarından biri olma işlevini yerine getiriyordu. Araplar, yazıyı öğrenmeden önce ensab ilmine yani soy dizini geleneğine büyük ilgi duymuşlardı. Bu dönemde hemen herkes kendi ailesini ya da bağlı olduğu kabilenin soy dizinini sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarıyordu. Mustafa Fayda-Mustafa S. Küçükkaşçı, "Ortaçağ İslam Dünyasında Arapça Tarih Yazımı", *Türkiye'de Tarihyazımı*, (Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Şimşek), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 69-105, s. 69-71.

geleneği Arap tarihçiliğini yeteri kadar etkileyememişti. Asıl etkili olan, Arapça'ya naklolunan Sasani tarihiydi. Sasani geleneği ise kahraman hükümdarların egemenliğinde odaklanıyordu. İran'ın Sasani geleneği ile Bereketli Hilal'in Kitab-ı Mukaddes geleneği, İslam öncesi tarihinin ana yapısını oluşturmak için, kolay olmayan bir işbirliğine girişmişlerdi.¹⁶¹ İslam'ın ilk döneminde ortaya çıkan tarih ise, ensab ve ahbar kültürüyle ilişkili olmakla birlikte asıl oluşumunu İslamiyet'le birlikte gerçekleştirdi.¹⁶² Çünkü gerek Kur'an-ı Kerim'deki gerek ensab, ahbar ve eyyam el-Arap'taki tarihsel malzemeler ve hadisler, içerdikleri bilgilerin yer ve zaman unsuru taşımadığı için, tarihten ziyade bir edebiyattı. Kur'an'da geçen olayların belli bir zamana oturtulması çalışmaları Kur'an'ın toplanmasıyla mümkün oldu. Bu aynı zamanda İslam tarihinde tarihle ilgili ilk çalışmaydı.¹⁶³ Özellikle Hz. Ömer zamanında yapılan çalışmalar İslam tarih bilincinin ve tarihyazıcılığının gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁶⁴

İslam dünyasında tarihyazıcılığı çalışmaları, yoğun olarak iki merkezde başlamıştır: Medine ve Irak bölgeleri.¹⁶⁵ Tema olarak buradaki tarih çalışmaları iki vazgeçilmez temel üzerine inşa edilmişti: Her şeyin üstünde bir model olarak Hz. Muhammed'in hayatı ve Medine toplumunun orjinelliğinin yerini almış hadis ravilerinin

¹⁶¹ Bu tarih geleneği, Sasani nesir türünün diğer unsurlarının yanı sıra, yalnızca Arap öğretilerine ve edebiyatına değil; Müslüman Farsî dili yoluyla sonraki bütün İslamileşmiş edebiyat türlerine de girmiştir. Hodgson, *a.g.e.*, s. 428-429.

¹⁶² Fayda-Küçükaşçı, *a.g.m.*, s. 69-71.

¹⁶³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁶⁴ Hicri takvimin kabulü, resmi evraklarda tarihlendirmeye gidilmesi, devlet arşivinin oluşturulması, divan defterlerinin düzenlenmesi, nesep listelerinin hazırlanması İslami döneme ait şiirlerin toplanması, gelen mektupların, anlaşma nüshalarının, emirnamelerin ve tayin kararlarının korunması, fethedilen veya fethedilmesi planlanan bölgelerin iklim, şehir, toplumsal ve kültürel hayatları hakkında yapılan araştırmalar söz konusu çalışmalar olarak gösterilir. Fayda-Küçükaşçı, *a.g.e.*, s. 76-77

¹⁶⁵ Bu iki bölge tarih çalışmalarında iki farklı gelenek üzerinde şekillendi. Özeldir Küfe ve Basra şehirlerinin etkin olduğu Irak Tarih Ekolü'ne bağlı tarihçiler kabile menfaatlerini ön planda tutan tarih çalışmaları geleneğini temsil ettiler. Medine Tarih Ekolü'nde yer alan tarihçiler ise, genellikle fıkıh, tefsir ve hadis sahalarında çalıştılar. Abdülaziz ed-Duri, "İbn Şihab ez-Zühri ve İslam Tarih Yazıcılığının Başlamasındaki Rolü", (Çev. Casim Avcı), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2002, ss. 57-77, s. 57.

değerlendirilmesi.¹⁶⁶ Kehanet ve peygamberlik, İslami Ortaçağ'da büyük bir önemle ele alınıyordu. *Khâtam al-nabiyyîn*, yani 'peygamberlerin mührü' olarak Muhammed'in statüsü, İslam'ın temel taşlarından biriydi. Bu anlamda İslam tarihyazıcılığında onun bir merkezi tema olması son derece doğaldı. Kur'an ve onu teyit eden Muhammed, bu peygamberlik geleneği mührünün iki parçasıydı.¹⁶⁷ İslam tarihçiliğinin ilk örneklerini oluşturan ve Hz. Muhammed'in hayatını, savaşlarını anlatan bu çalışmalar İslam literatüründe *Siyer* ve *Magazi* olarak anılmaktadır. İlmî Arap tarihçiliğinin başlangıcı da Peygamberin hayat ve faaliyetlerini araştıran bu çalışmalara bağlanmıştır. Bu ilmin kaynağı ise hadis toplamada, özellikle de Peygamber'in gazalarına ait hadislerde görülür.¹⁶⁸ Peygamber'den sonraki ilk nesil, buldukları malzemeyi düzensiz olarak defterlere kaydetmiş ve nakletmiş; ikinci nesil ise bilgileri konulara veya kronolojiye göre yazmaya başlamışlardır. Böylece ilk *Siyer* ve *Magazi* kitapları da ortaya çıkmıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Hodgson'a göre tarihin konusu da genelde şeriat eksenli düşünen grupların dünya görüşüyle belirleniyordu. Bunlara göre, sırf bizatihi vahyin tarihi oluşu ve ideal İslam hayatının yaşandığı toplumun, tarihi bir toplum oluşu nedeniyle tarihin çok iyi anlaşılması gerekiyordu. Bu nedenle tarih çalışmalarında Hz Muhammed, onun hayatı ve rivayetleri esas alınıyordu. Hodgson, *İslam'ın Sertüveni*, C. 1, s. 311.

¹⁶⁷ *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'am'î's Târikh-nâma*, (Edt. Carole Hillenbrand), Routledge, New York, 2007, s. 95.

¹⁶⁸ H.A.R: Gibb, "Tarih", *İA*, C. 11, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, ss. 782-799, s. 784; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 8; Magza'nın çoğulu olan Magazi, sözlük anlamı olarak gaza ve savaş hikayelerini ifade eder. İslam tarihçiliğinde ise Hz. Muhammed'in gazalarını, savaşlarını anlatan eserlere bu ad verilmiştir. Bkz. Ferit Develioğlu, "Magazi" maddesi, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 561 ve s. 959. *Siyer* de İslam edebiyatlarının çok faydalandığı bir ilim şubesi olmuştur. *Siyer*, Arapça'da "gidiş", "bir insanın manevi hal ve davranışı" anlamındaki *Siyret* kelimesinin çoğuludur. Kelime zamanla biyografi anlamını almış ve özellikle Hz. Muhammed'in hayat hikayesini anlatan eserlerin adı olmuştur. Peygamberin hayatını anlatan bu eserlere *Siyertü'n-Nebi*, *Siyer-i Nebevi*, *Kitabü's-Siyer* gibi adlar verilir. Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 112-113.

¹⁶⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 21; İkinci Müslüman nesil, derleyici olmaktan ziyade kaynak teşkil edici bir rol üstlenmişlerdi. Aban b. Osman ve Urva b. Zubeyr ve daha sonraki nesil içinde yetişen Muhammed b. Müslim İbn Şihab ez-Zühri magaziye dair hadis mecmuaları ile meşhurdurlar. Gibb, "Tarih", s. 784; Bu iki tür yazıcılığın ortaya çıkmasındaki temel etken Müslümanların, Hz. Muhammed'i örnek insan olarak görmeleri, onun vasıflarını, ahlakını ve faaliyetlerini sonraki nesillere aktarma gereği duymalarıydı. Çünkü Hz. Muhammed'i bilmek ve tanımak, en mükemmel şekliyle İslam'ı ve kulluğun en güzel örneğini öğrenmek anlamına geliyordu. Müslümanları *Siyer* araştırmalarına yönlendiren ikinci sebep de hukuki ihtiyaçlar ve siyasi çekişmelerden kaynaklanıyordu. Herhangi hukuki ve siyasi bir anlaşmazlık durumunda Hz. Muhammed'in ve halifeler dönemindeki uygulamalar örnek alınarak sorunun çözümü yoluna gidiliyordu. Ayhan Tergip, "Siyer Yazıcılığı ve Türklerin Siyer İlmine Katkıları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, Sayı 15, ss. 221-232, s. 222-223.

Bunlar içinde Zühri'yi temel alan Muhammed İbn İshak b. Yaşar'ın (Ö. 151/768) meşhur Sire'si, önceki ve çağdaşı eserlerden daha geniş bir görüşün ürünüydü. Çünkü o, eserinde yalnız Hz. Muhammed'in değil, peygamberliğin de bir tarihini vermeyi hedeflemişti.¹⁷⁰ İbn İshak, anekdotlara dayanan tarihyazıcılığından, kronolojik ve konulara dayanan (tematik) tarihyazıcılığına geçişin ilk örneğini temsil ediyordu.¹⁷¹ İbn-i İshak'ı takip eden nesille birlikte tarihi araştırmaların ve yazıların ufku genişlemeye başladı. Muhammed b. Ömer al-Vakidi (747-823) sadece Peygamber'in gazalarına değil, sonraki İslam tarihinin birçok olaylarına da değinmiş, hatta Abbasi halifesi Harun al-Reşid'in hilafetine kadar gelen büyük bir tarih yazmıştı.¹⁷² Belazuri (yaklaşık 810-892) ise İslam tarihçiliğinde hadisçilik geleneğinden ayrılığı temsil ediyordu.¹⁷³

Hicri III.ve miladi IX. asra kadar İslam tarihçiliği kendine has bir metodu ve konuları olan ilim haline geldi. Tarih çalışmaları da bu zamana kadar çeşitlendi. Siyasi tarihlerin yanında, tabakat, biyografi, şehir ve bölgesel türlerinde çalışmalar ortaya çıktı.¹⁷⁴ Diğer yandan bu asırlar dünya tarihyazımına da şahit oldu. Dünya tarihlerin ortaya çıkması Müslümanların tarih bilinçlerinin artmasıyla ilgiliydi. Arap ve İslam dışı kaynaklarla etkileşimler bu bilinci artıran ana etkenlerdi. Fakat 10. yüzyılın ortalarında bölgesel ve dünya tarihleri arasındaki fark kaybolmaya başladı. Bu andan itibaren başlıca tarihçilik tarzı, başlarında çoğu zaman bir dünya tarihinin özeti olan vakanüvislik geleneği idi. Bu gelenek içinde yazılan tarihlerden her biri, yazarın, içinde yaşadığı siyasi kuruluşun sınırlarıyla yetiniyordu. Diğer coğrafyalara ilgi oldukça nadirdi. Siyasi tarih tespitin

¹⁷⁰ Gibb, "Tarih", s. 784.

¹⁷¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 347; Bouamrane, İbn İshak'da kritikli analize nadiren rastlanıldığını, kullandığı metodun ise; ravilerini titizlikle göstermesi, şahadetlere, bilgilere aynen yer vermesi bakımından Hadis'le aynı olduğunu belirtir. Chikh Bouamrane, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bakış", (Çev. Nesimi Yazıcı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 30, S. 1, ss. 265-277, s. 252.

¹⁷² Bouamrane, *a.g.m.*, s. 266. Gibb, "Tarih", s. 785;

¹⁷³ Belazuri, Peygamber'in kendi sözlerini zikretmediğinde ya "derler ki" şeklinde anonim olarak kolektif isnadları kullanacak veya hiç isnad kullanmayacaktır. Goodman, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁷⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s. 59.

başlıca memurlar ve saray ricalinin eline geçmesi ise tarihçiliğin şeklini, içeriğini ve ruhunu da değiştirdi; vakanüvislik, gittikçe hükümdar ve saray çevresindeki faaliyetlere ayrılmış bir niteliğe büründü.¹⁷⁵ Bu arada İslam halkı arasında öteden beri anlatılan ve ilgiyle dinlenen bir konu da Kur'an-ı Kerim'in diğer peygamberlere ait kıssalarıydı. Bu kıssaların hemen hepsi, Kur'an-ı Kerim'de tarihi ve ahlaki bir ders, bir örnek halinde bulunuyor ve Kur'an'ın onları hikaye edişindeki tarz, dinleyenlere büyük bir ilham ve heyecan veriyordu.¹⁷⁶ “*Sen onlara bu kıssayı anlat, belki üzerinde düşünüp ibret alırlar*”¹⁷⁷ cümlesinin geçtiği Araf suresinin 176. ayeti, kıssaların, geçmişin hatırlanmasında ve ondan ibret alınmasında ne kadar etkili olduğunu gösterir. Üstelik bu ibret, insanların yeryüzü dünyasına meyletmemeleri gerektiğini öğretir.¹⁷⁸ Bu sebeple, Adem peygamberden başlayarak, bilinen bütün peygamberlerin hayat hikayelerini sıra ile anlatan, bir nevi Peygamberler Tarihi de ortaya çıkmış oluyordu. Zamanla Tevrat'tan ve diğer kaynaklardan alınan bilgilerle zenginleşen bu tür eserlerin bir kısmı, bir nevi Şark-İslam mitolojisine bürünmüşlerdi.¹⁷⁹

12. yüzyıldan itibaren Arap tarihçiliği bir yandan daha önceki geleneği devam ettirirken diğer yandan yeni sentezlere şahit oldu. Buna neden olan etkenlerden biri resmi tarihçilerin yanında alim tarihçilerin tekrar görünerek siyasi tarih çalışmalarında yer almasıydı. Böylece biyografi ve siyasi vakayiname çalışmaları arasındaki ilişki tekrar yoğunlaştı, umumi vakayinamecilik yeniden canlandı. Fakat İslam tarihçiliği ve tarih felsefesine yeni bakış açısı kazandıran asıl kişi İbn Haldun'du. İbn Haldun

¹⁷⁵ Gibb, “Tarih”, 788-791.

¹⁷⁶ Banarlı, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁷⁷ Bkz. A'raf Suresi 176. Ayet Mealleri, (Ömer Öngüt'ün yorumu), <http://www.kuranmealleri.net/araf/176>, Erişim: 09.09.2014.

¹⁷⁸ “*İmdi, Biz eğer dileydik onu o ayetler ile yükseltirdik. Fakat o dünyaya meyletti ve hevasına tabi oldu. Artık onun meseli, o köpeğin meselidir ki, üstüne varırsan dilini çıkarır solur veya terketsen yine dilini uzatır solur. İşte bu, ayetlerimizi tekzip eden kavmin meselidir. Artık sen kıssaları hikaye et, belki onlar düşünürler.*” *A.g.s.*, (Muhammed Esed'in yorumu).

¹⁷⁹ Banarlı, *a.g.e.*, s. 113.

Mukaddime'sinde kendisinden önceki bazı İslam tarihçileri ve eserlerini, yanlış ve uydurma bilgiler aktardıkları ve inceleme yapmadıkları için eleştiriyor bu tarihçileri “asalak ve sorumsuzlar” ya da “uydu yazarlar” olarak tanımlıyordu. İbn Haldun'a göre bu tarihçiler kitaptan kitaba geçen haberleri, kendi uydurmalar bütünü olan kitaplarına olduğu gibi ve ısıtıp ısıtıp koyarlar. Toplumların kendi koşulları içinde ortaya çıkan yeni durumunu bilmezler. Daha sonra gelenlerin bu tarihçilerden etkilenmesi ve onların geleneklerini devam ettirmeleri de İslam tarihçiliğini zaafa uğratmıştır. Bu nedenle İbn Haldun tarihçiliğe daha derin ve tutarlı bir bakış açısı geliştirmeye çalışır. Devletlerin ve toplumların zaman içinde geçirdiği evrimler, bunların nedenleri, sonuçları İbn Haldun'un eserinde anlattığı konulardır.¹⁸⁰ İbn Haldun *Mukaddime*'sinde genel olarak tarih bilimi ve felsefesiyle ilgilenmiş, İslam tarihçiliği ve niteliklerini betimlerken, tarih metodolojisine yönelik bilgiler de aktarmıştır. İbn Haldun'un amacı yöntemle ilgili bir giriş ortaya koyarak tarihi bilimsel titizlikten yoksun hikayeci bir anlatı düzeyinden, düşünce, araştırma ve nedensellik temeline dayalı bir bilim seviyesine çıkarmaktı.¹⁸¹

II.3. İslami Dünya Tarihçiliği

İslam tarihçiliğinde Taberi ve Mesudi gibi tarihçilere ve onların çok ciltli, evrensel ve kozmopolit tarih çalışmalarına zemin hazırlayan gelişme Abbasi Hanedanı'nın 750 yılında iktidara gelmesi, Arapça tercümeleleri aktif bir şekilde desteklemesiydi.¹⁸² Abbasilerin ilk zamanları, İslam kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir çağdı. Fetihler sebebiyle çok geniş bir sahaya yayılan Müslümanlar Helenistik, İran ve kısmen de Hint kültürleriyle temasları sonucu, bunlara karşı büyük bir ilgi duymuşlar ve

¹⁸⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 65-67.

¹⁸¹ Kasım Şulul, “İbn Haldun'un (1332-1406) Tarih Görüşü”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV, Kış-İlkbahar 2002, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, ss. 141-170, s. 142-143.

¹⁸² Manning, *a.g.e.*, s. 33.

antik dünyanın ilmi ve felsefi eserlerini Arapça'ya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdi.¹⁸³ Tecrübe alanlarının genişlemesiyle birlikte ilgi, Arabistan'dan, fethedilen diğer bölgelere yöneldi. Dünya tarihi önemli görülmeye başlanmıştı. Bu arada bu yönelme sadece çağdaş tarihi değil, eski dünyanın olaylarının da bilinmesi ihtiyacını da doğurdu.¹⁸⁴

İbn-i Kuteybe (ö. 889), Belazuri'nin (ö. 892),¹⁸⁵ Ebu Hanife el-Dinevari (ö. 895), İbn Vazih al-Yakubi (ö. 897), Ebu Cafer Muhammed b. Cerir el-Taberi (839/923), Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin Mes'udi (ö. 890/956) Abbasilerin ilk devirlerinde dünya tarihi yazan tarihçilerdi. Bunların ortak yanlarından biri eserlerine “Yaratılış”tan başlamalarıdır. İbn Kuteybe'nin *Kitab el-maarif*'i, yaratılıştan başlayıp Abbasi halifesi Mutasım zamanına (833-842) kadar gelmektedir.¹⁸⁶ Dinevari'nin *Kitab el-ahbar el-tıval* (Uzun Anlatılar Kitabı) isimli eseri üç önemli bölümden oluşur. Birinci kısımda Adem'den başlayıp peygamberler tarihi anlatılır. İkinci kısımda İskender ve Sasaniler tarihinden bahseder. Üçüncü kısımda ise Irak'ın Araplar tarafından fethinden, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadelelerden, Haricilerden ve isyanlarından vb. İslam içi çekişmelerden, Abbasi Devleti'nin kuruluşundan ayrıntılı bir şekilde bahseder. İran tarihinden

¹⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *DİA*, C. 1, ss. 31-48.

¹⁸⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 375.

¹⁸⁵ Belazuri'den sonraki neslin meşhur tarihçisi Mesudi, Fütuh el-büldan için “ülkelerin fetihleri konusunda ondan daha güzelini bilmiyoruz” diyerek bu kitabın değerini belirtmiştir. Mustafa Fayda, “El-Belazuri'nin Hayatı ve Eserleri”, Bir Tarih, Siyer ve Neseb Alimi Olarak Ahmed B. Yahya El-Belazuri (v. 279/892), Siyer Araştırmaları Merkezi, Ocak 2012, ss. 4-11, s. 9-10, http://siyerarastirmalari.org/ayak_izleri/el-belazuri/1/el-belazuri.pdf, Erişim: 23.07.2013; Yazarın diğer eseri olan Ensabü'l-eşraf ise, Cahiliye dönemi, Hz. Peygamber'in hayatı, Raşid Halifeler ve Emeviler dönemleri ile Abbasilerin ilk dönemi için temel kaynaklardan biridir. Bkz. Adnan Demircan, “El-Belazuri'nin Ensabü'l-Eşraf Adlı Eseri” Bir Tarih, Siyer ve Neseb..., ss. 12-18.

¹⁸⁶ Şeşen, *a.g.e.*, s. 47; İbn Kuteybe bu eseriyle, insanların peygamberler tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı, ilk halifeler ile diğer önemli kişi ve olaylar hakkında doğru bilgi edinme ihtiyaçlarını karşılama arzusu etmiştir. Bahaüddin Varol, “İbn Kuteybe (V. 276/889) Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ss. 245-274, s. 266.

bahsedilirken Batı Göktürkleri, Toharistan civarındaki Türkler hakkında da bilgiler verilir.¹⁸⁷

Yakubi'nin *Kitab el-büldan* adlı eseri de Adem'le başlar ve kapsayıcılık iddiasında bulunur. Sık sık Eski ve Yeni Ahit'lerden Arapça alıntılar yapar ve Süryani kaynaklara başvurur. Yakubi Suriye, Asur ve Babil ülkeleri, Hindistan, Yunanistan, Roma, İran, Avrupa, Çin, Mısır, Kuzey Afrika, Habeşistan, Afrika ve İslam-öncesi Arabistan'dan söz eder. Hatta başka kaynaklardan, bilinmeyen bir Hazar hükümdarları listesi verir. Eskilerin bilimsel ve felsefi başarılarını gözden geçirerek Hipokrates, Batlamyus ve Aristoteles'e geniş bölümler ayırır ve Pythagoras, Sokrates, Platon, Euklides, Galenos ve Aratus'u tartışır. Kozmopolit konusunun, doğal olarak, bilimsel ve felsefi görüşüyle ilişkisi vardır.¹⁸⁸ Yakubi bu eseri, aynı zamanda çeşitli ulusların karakteristik özelliklerini tanımlamaktan ziyade, o ulusların kültürlerine şekil veren iklim, bölge vb. yapıları inceleyen coğrafik bir niteliğe de sahiptir. O çağın en iyi yazarlarından biri olarak tanınan Cahiz de, çevrenin insanlar üzerindeki etkilerini tartışmıştı ve Yakubi'nin *Kitab el-büldan*'ı bu geleneği takip ediyordu. Yakubi *Kitab el-büldân*'a yeryüzünün göbeği, dünyanın merkezi olduğu için Irak ile, Irak'a da, merkezi olduğu için Bağdat ile başlayacağını söylemiştir.¹⁸⁹ Khalidi'ye göre Yakubi, muhtemelen, dünya tarihi

---

¹⁸⁷ Kitap, İslam'dan önceki ve İslam devrindeki İran tarihi, Haricilerin tarihi ve siyasi-inançsal görüşler bakımından en eski zengin kaynaklardandır. Dinevari'nin bu kitabında Abbasi taraftarı bir tutum hissedilir. Şeşen, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁸⁸ Goodman, *a.g.e.*, s. 377; Khalidi'ye göre Yakubi'nin doğru bir tarihlendirme yapmak için astronomiden yararlanması ve antik kaynaklardan alıntılar yapması onun eserini önceki ve çağdaşı diğer İslam tarihçilerinin eserlerinden ayırıyordu. Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge University Press, New York, 1996, s. 115;.

¹⁸⁹ Büyüklük ve kapsam bakımından, havasının sağlıklı oluşu ve suyunun bereketininin dolayısı ve içinde her çeşit ülkeden insanın yaşamasından dolayı Bağdat eşi olmayan büyük bir şehirdir. Yeryüzünün başka hiçbir şehrinde bulunmayan şeyler bu şehirde bulunur. Kahalidi'ye göre Yakubi'nin, ulusların tarihlerindeki örüntüleri aramak için, sosyal davranışlarındaki yükselme, genişleme ve düşüş gibi örüntüleri arama girişimi daha sonraki coğrafyacılar üzerinde de etkili olmuştur. Khalidi, *a.g.e.*, s. 116.

çalışmasında insan kültürü yelpazesindeki hemen bütün konuları ele alan ilk Müslüman tarihçiydi.¹⁹⁰

İslam tarihyazıcılığında genel tarih eseri yazan bir diğer isim de Taberi'ydi. *Tarih el-rusul ve'l-müluk* adlı çalışması, bir giriş bölümünün ardından eski devir peygamber ve hükümdarların tarihi ile başlar. Bunun ardından Sasani devri, ilk dört halife tarihi, Emevi ve Abbasi tarihleri gelir.¹⁹¹ Goodman, Taberi'de (bütün o arkaik yanına rağmen) sentetik tarihyazıcılığı konusunda önemli bir ilerlemenin varlığını bulabileceğimizi söyler. Çünkü o, Yakubi ve Dineveri'nin kendisine doğru gittikleri 'evrensel tarih'i gerçekleştirmiştir.¹⁹² Fakat Hughes-Warrington Taberi'nin tarihini tam bir dünya tarihi olarak görmez. Ona göre Taberi gibi diğer İslamcı yazarlar da evrensel tarihi art arda geçen çağlar içinde yapılanmış olarak görmüştür. Ancak bu yapıyı daha çok, yedi değil üç asır olarak düşünmüştür.¹⁹³ Rosenthal'e göre de Taberi'nin eseri, yazarın kendi zamanına yaklaştığında, uygun kaynakların eksikliğinden dolayı, açık bir şekilde evrensel tarih idealinden ayrılarak bir yerel tarih şekline bürünmüştür.¹⁹⁴

Mes'udi ise tarihyazıcılığı konusundaki küresel bakış açısını ve dolayısıyla hümanist projeyi daha ileri götürmüştür. Mesudi'nin büyük eseri olan *Ahbâru'z-Zaman* (Çağlara İlişkin Haberler), kendi sözleriyle, bir evrensel tarihti. Mes'udi, bir başka kaynak tarafından doğrulanmadıkları durumda bireysel haberleri kontrol etmek için sezgi yerine, Taberi'den tamamen farklı olarak, tümevarım ve akıl yürütmeyi kullanmıştır. Aynı

¹⁹⁰ Khalidi, *Islamic Historiography: The Histories of Mas'udi*, State University of New York Press, Albany, 1975, s. 29.

¹⁹¹ Fikret İşıltan, "Taberi" maddesi, *İA. C.* 11, ss. 594-598, s. 596.

¹⁹² Goodman, *a.g.e.*, s. 382-383; Taberi'nin bu eseri, büyüklüğü ve ayrıntılı olması ve uzun süre İslam tarihçiliğinde etkisini göstermesi bakımından eşsiz bir tarih olarak gösterilmiştir. *The Islamic World: Islamic History*, (Edt. Laura Etheredge), Britannica Educational Publishing, New York, 2010, s. 104.

¹⁹³ Böylelikle Abbasi Hanedanı'nın birçok İslamcı yazarına göre evrensel tarih, hem kronolojik hem tarihyazımsal bir süreklilik gerektirmiştir. Hughes-Warrington, *a.g.m.*, s. 2096; Başka bir çalışmada ise Taberi'nin *Tarih el-rusul ve'l-mülük* adlı eseri için şu sözler kullanılır: "al-Tabari'nin ünlü Arapça evrensel tarihinin Farsça bir çeviri olduğu iddiasına rağmen, aslında o, yaratılıştan İslami zamanlara kadar gelen dünya tarihinin bir sunumudur." Bkz. *Mediaeval Islamic Historiography...*, s. i.

¹⁹⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 383.

zamanda alışılmadık olayları anlamak ve akılsallaştırmak üzere doğa bilimlerine, nedensel düzenliliğe ve tecrübeye dayanarak, malzemesini test etmiştir. Eser, otuz kısımda tarih ve coğrafyayı ele almaktaydı. Onun içinde İlkçağ tarihi ile ilgili çok şey vardı. Shboul'un işaret ettiği gibi Me'sudi, İslam'ın ortaya çıkışından kendi zamanına kadar Bizans tarihini sistemli olarak ele alan bildiğimiz tek Müslüman yazardı. Kaybolmuş olan bu eser Afrika ve İran tarihiyle ilgili kısımları da içeriyordu. Eser Abbasiler zamanındaki Şii isyanların anlatılmasıyla son buluyordu.¹⁹⁵

İslam tarihçiliğinde tarihin, Tanrısal planın gözler önüne serilmesi anlamına geldiği anlayışından hareket etmeyip, onun yerine bakışlarını insani eylemlere ve olaylar arasındaki zamansal nedenselliğe çeviren kişi İbn Miskeveyh (ö. 1030) olmuştur.¹⁹⁶ Gibb'e göre Miskeveyh'in çalışması, titiz bir doğruluk arama düşüncesinin ve siyasi tarafsızlıktan nisbi bir kurtulmanın etkisini göstermektedir.¹⁹⁷ Miskeveyh'in *Tacarib el-ümem* (Milletlerin Tecrübeleri) adlı çalışması rasyonalist bir eğilim gösterir. Tarihe karıştırılan efsanelere karşı nefret duyulur. Yazar, olayları anlatırken ayrıntılara girer, felsefi ve psikolojik fikirlere yer verir. İdare, teşkilat, iktisadi hayatla ilgili konulara değinir.¹⁹⁸ Miskeveyh'in eserinin bir özelliği de, başlangıç konusu olarak Tufan'ı ele almasıdır. Tufan'dan öncesi hakkında bu tarihin içine sokulması için ne yeter derecede güvenilir ne de faydalı malzeme olduğunu düşünerek o zamana kadar izlenen yaratılışla başlama geleneğini de terk etmiştir.¹⁹⁹ Tufan hakkında da, kendisine ulaşan herhangi bir bilgi

---

¹⁹⁵ *A.g.e.*, s. 399-403.

¹⁹⁶ *A.g.e.*, s. 417.

¹⁹⁷ Gibb, "Tarih", s. 788.

¹⁹⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁹⁹ Goodman, *a.g.e.*, s. 417.

olmadığı için, olsa bile insani tecrübe açısından bir faydası dokunmayacağını düşünerek doğruca İran tarihine geçmiştir.²⁰⁰

Moğollar devrinde, İslam dinini kabul eden bazı Moğol hükümdarları İslami ilimlerin gelişmesini sağlamış ve bunlar içinde tarih de önem kazanmıştı. Dönemin tarihçilerinden Cüveyni (1226-1282) *Tarih-i Cihan-ı güşay*, Reşidüddin (1248-1318) ise *Camiü't-Tevarih* adında evrensel nitelikli tarih eseri yazmışlardır.²⁰¹ Karl Jahn'a göre Reşidüddin, modern anlamda ilk dünya tarihçisiydi. Ondan önce, Eski Mısırlılardan başlayarak Ortaçağ Avrupa'sına kadar çeşitli milletler, her devrin kendine has dini-kültürel düşünceleri çerçevesinde kendi dünyalarının tarihini yazmışlardır. Fakat Avrupa ve Asya kıtalarındaki çeşitli büyük devletlerin tarihi ve kültürünü ilk defa ilmi bir tarafsızlıkla yazabilen kişi Reşidüddin olmuştur.²⁰² Goodman, bu zamanlara kadar Kitab-ı Mukaddes'in efsane-şiiri ve Yunan biliminden doğmuş evrensel tarih güdüsünün yeni malzemeleri de içine almaya devam ederek canlı kaldığını, tarihçi ve devlet adamı olan Reşidüddin'in

²⁰⁰ İlyas Akyüzoğlu, *İbn Miskeveyh ve Tarih Anlayışı*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara, 2003 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 38.

²⁰¹ Cüveyni'nin eseri üç cilttir. Birinci ciltte Moğollar'dan, Cengiz Han'dan, onun yarasından, Uygur illerini zaptetmesinden ve Uygur efsanelerinden anlatımlar vardır. İkinci ciltte ise Harzemşahlar tarihi, Harzemşahlar ile Karahitaylar arasındaki savaşlar anlatılır. Üçüncü cilt Hülügü'nün İran'a gelişi, İsmaililerle yapılan savaşlar ve İsmaili mezhebiyle ilgili bilgiler verilir. Orhun kitabeleri hakkında bilgiler veren ilk tarih kaynağı da yine Cüveyni'nin eseridir. Banarlı, *a.g.e.*, s. 229; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 227.

²⁰² Jahn'a göre dini ve kültürel önyargıların hakim olduğu bir dünyada böyle bir eserin ortaya çıkmasını mümkün kılan iki faktör vardı: Cengiz Han'ın fetihlerinin meydana getirdiği dünya çapındaki inkılaplar ve bu teşebbüslere sebep olan Moğol prenslerinin hayret verici geniş fikirliliği ve merakı. Bu onları çağdaşı bütün hükümdarlardan ayıran bir husustur. Cengiz Han'ın ve onun halefleri zamanındaki imparatorluk, politik bakımdan hemen hemen bütün Avrupa ve Asya'yı birleştirmekteydi. İktisadi bakımdan ise, dünya kurulduğundan beri en geniş ekonomik sahaya içine almaktaydı. Bu sayede Avrupa ve Asya'nın bütün büyük memleketlerini birbirleriyle en yakın münasebete geçirmişti. Bu temaslar sadece ticaret ve iktisadi hayata özgü kalmayıp aynı zamanda fikir alanına da etki etmiştir. Jahn, böyle bir ortamda Moğol hükümdarlarının, dinsiz olmalarına rağmen, Asya ve Avrupa'daki yüksek kültüre sahip çağdaşlarının aksine dini problemler karşısında önyargısız bir müsamaha gösteriyorlardı. Reşidüddin de böyle bir ortamda eserini meydana getirmişti. Reşidüddin ayrıca, başlangıçta Moğol prenslerinin idaresini kabul eden eski ve okumuş bir Yahudi ailesine mensuptur. Müslümanlığı daha sonra kabul etmiştir. Onun Yahudi oluşu ile kendisinin yüksek kabiliyeti ve hepsinden önce alışılmamış açık fikirliliği ve tarafsızlığı arasında bir bağ kurulur. Jahn, bunda büyük bir gerçeklik payı olduğunu belirtir. Çünkü bu konuya sadece kendi devrinin değil, ondan çok sonrasının İslam alimlerinin bile yabancı kaldığını belirtir. Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (Review of The Institute of Islamic Studies)*, Vol. III. Parts 3-4, 1959-1960, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1966, ss. 228-236, s. 227-228; Köprülü, *a.g.e.*, s. 229-230.

bunun iyi bir örneği olduğunu belirtir. Onun büyük eseri *Cami'u't-Tevarih*, Rosenthal'in gerçek bir evrensel tarih diye adlandırdığı şeyi meydana getirmek üzere zengin bir haber topluluğunu biraraya getirmiştir.²⁰³ Jahn, Reşidüddin'in eserinin ilk kısımlarının eskiden bilinenlerin çevresinde gezinerek Peygamber'in ve halifelerinin hikayesini verdiğini, fakat eserin daha sonra içerik bakımından büyük değişikliğe uğrayarak Çin, Avrupa ve Hindistan tarihi ile İslam tarihçiliğine yeni konular getirdiğini belirtir. Bu, o zamanki görüş sahasının dışına çıkmak anlamına geliyordu. Jahn, burada önemli olanın sadece konudaki yenilik değil, aynı zamanda Reşidüddin'in ödevini nasıl ve ne şekilde yerine getirdiğidir, der. Söz konusu bölgeler ve ülkeler hakkında daha önceden bilgiler veren eserler olmuştur, fakat bu milletlere tarihi bakımdan genel bir bakış fikri Müslüman Ortaçağ dünyasında hiçbir zaman ortaya çıkmamıştır. Reşidüddinin getirdiği ikinci yenilik ise, adı geçen milletlerin ilk tarihi kaynaklarını araştırmasıydı. Bu, bugün için doğal görünse de, yazarın kendi devri için yapıyeni bir özelliktir.²⁰⁴ Banarlı'ya göre de Reşidüddin'in tarih görüşünün kuvvetli tarafını oluşturan diğer bir özellik de, kitabında iktisadi problemlere geniş yer ayırmasıydı.²⁰⁵

Yedi bölümden meydana gelen dünya tarihi niteliğindeki *Kitabü'l-İber*'ine önsöz ve giriş mahiyetindeki *Mukaddime*'de tarih felsefesi ve metodunu bağımsız bir konu

²⁰³ Goodman da, Reşidüddin'in yukarıda belirtilen vasıflara sahip olmasında onun Yahudi eğitimi almış olmasını önemli görür. Kozmopolit bir zihniyete sahip olan Reşidüddin'in kökleri İran kültüründe bulunmaktaydı. O temelde bir idareci ve İlhanlı rejimini savunan aktif bir reformcuymdu. Ancak Miskeveyh gibi, edebi kültürü ve tarih bilgisini, sağlıklı bir politikanın ve idari uygulamanın belkemiği olarak görmekteydi. Goodman, *a.g.e.*, s. 422; Reşidüddin tarihine özet ve zeyl olarak bir tarih yazan Benaketi ise genel bir dünya tarihi yazıcılığı girişiminde bulunmuştur. Bu sebeple eserinde çağdaşı olan olaylardan başka, Çin, Hint, Beni İsrail ve Bizans tarihine de yer vermiştir. Daha sonra da Reşidüddin'in eserini özetleyen veya büyük bir kısmını içine alan eserler de kaleme alınmıştır. Bkz. Mustafa Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 34, Erzurum 2007, ss. 255-273, s. 266.

²⁰⁴ Jahn eserin, halifelerin hayatından sonra dış görünüşte bile yeni bir yol seçtiğini, birbirini takip eden dört büyük Türk sülalesinin, yani Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar ve Oğuzların geçmişi ayrı ayrı incelediğini ifade eder. Bu zamana kadar yayınlanmamış olan Oğuz Tarihi hariç, bu kısımların ise ancak bazı ufak tefek yenilikler gösterse de, her şeye rağmen sistematik bir Türk tarihi yazarlığının başlangıcı olarak kabul edilebileceğini söyler. Jahn, *a.g.e.*, s. 229-230.

²⁰⁵ Banarlı, *a.g.e.*, s. 229.

olarak işleyen İbn Haldun ise, tarihyazımına yeni bir bakış açısı getirmiştir.²⁰⁶ Anlatıyı kuramdan ayırma yöntemini kullanan İbn Haldun, antropolojik ve sosyolojik merakını, insan hayatının araçları ve tarzları olarak, sanatlarını ve bilimlerini, ticaret, zanaat ve sanayiini incelemek üzere uygarlığa çevirmiştir. Yazar, göz önüne aldığı her kültür ve rejimle ilgili arka planı vermek üzere yıllıkçı yöntemden ayrılır; eski kaynaklara karşı eleştirel bir tutum takınır. Eleştirel bir tarih yazarlığından genel bir tarih kuramı ortaya koymaya geçtiğinde ise dünya çapında bir tarih düşünürü olur.²⁰⁷ Genel olarak insanlığın toplumsal ve uygarlık içindeki yaşamını Umran olarak adlandıran İbn Haldun, eserinde kronolojik bir anlatı tarzı yerine toplumsal gelişimin temellerine inmekte ve tarihe bütünsel bir bakış açısı getirmektedir. Bu kapsamda dünyadaki toplumsal yaşamı ve uygarlığın durumunu, burada ortaya çıkan göçebelik ve yerleşik yaşam formlarını, bunların temelleri ve nedenleri ile ilgili durumları ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Haldun *Mukaddime*'sinde tarihteki örüntüleri ayırt etmek için felsefeye yönelir.²⁰⁸ Aristoteles'in tarihi döngüler fikrini hatırlatan bir döngüsellik ortaya koyar. Bunların temellerinin ise doğada bulunduğu inanır.²⁰⁹ Nasıl ki doğa olguları arasında bir nedensel ilişki varsa, toplumsal olgu ve olaylar arasında da bir nedensel ilişki vardır.²¹⁰ İbn Haldun'a göre tarihe derinliğine inilip tutarlı bir bakış açısı gerçekleştirilemezse, olayların "neden"leri, "niçin"leri ve "nasıl"ları inceliğiyle ortaya çıkarılmazsa insanların toplumsal yaşamlarındaki durumlar da belirlenemez.²¹¹

²⁰⁶ Fayda-Küçükaşçı, *a.g.m.*, s. 100.

²⁰⁷ Goodman, *a.g.e.*, s. 425-426.

²⁰⁸ *Islamic World: Islamic History*, s. 154.

²⁰⁹ Öte yandan Goodman, klasik döneme ait Müslüman tarihçilerin en iyilerinde olduğu gibi İbn Haldun'da tarihte ahlaki bir form ve eğilim bulma özelliği olduğunu söyler. İbn Haldun bu ahlaki form ve eğilim bulma yönündeki araştırmayı, Yunan felsefi görüşünün teşvik ettiği doğacılık, akılcılık, iradecilik ve Kitab-ı Mukaddes'in görüşünden çıkmış olan kronolojik ve etnografik evrenselcilikle usta bir biçimde birleştirmektedir. Goodman, *a.g.e.*, s. 436-438.

²¹⁰ Özlem, *a.g.e.*, s. 41.

²¹¹ İbn Haldun şu paragrafında bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır: Bu bilim dalı da birçok kaynaklar, çeşitli bilgiler, sahibini gerçeğe ulaştıracak, yanlıgı ve yanlışlardan uzaklaştıracak sağlam görüş ve

Öte yandan İbn Haldun'un kuramının, kendi zamanı bağlamında çöküş halinde olan Batı İslam devletlerine umutsuzca bakışını yansıttığı, bu bağlamda kendisinden sonra takipçisinin olmamasının en önemli nedeninin de eserinde hissedilen bu umutsuzluk olduğu da söylenmiştir.²¹² Fakat buna rağmen onun eseri ve fikirleri sadece İslam dünyasında değil, Batı'da da etkili olmuştur. Hatta çeşitli yazarlar tarafından İbn Haldun modern tarihçiliğin, siyasal bilimlerin ve sosyolojinin kurucusu kabul edilmiştir.²¹³ Özlem'e göre, onun determinizm (belirlenimcilik) ve adeta bir fatalizm (kadercilik) içeren döngüsel tarih anlayışı ise bu yönüyle daha sonra Vico ile Spengler'in ve kısmen de Toynbee'nin tarih felsefelerinde yeniden karşımıza çıkacaktır.²¹⁴

İslam ve Batı dünyasını etkilemiş bir kişi olarak İbn Haldun, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve büyüme döneminin çağdaşıydı. Onun, eserinde dile getirdiği düşünceler, şüphesiz, Osmanlı tarihçileri ve devlet adamları tarafından da biliniyordu.²¹⁵ 16. yüzyılda Lütfü Paşa'nın Asafname'si, Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Nasihatu's-Selatin*'i; 17. yüzyılda Koçi Bey Risalesi, Naima Tarihi ve Katip Çelebi'deki fikirler hep İbn-i Halduncu bir çöküş teorisi takip etmişlerdi.²¹⁶ 19. yüzyıldan itibaren yazılan Osmanlı dünya tarihlerinde de yazarlar İbn Haldun'un bu teorisinden yararlanacaklardı.

---

tutarlılık ister. Neden dersiniz? Tarihten verilen haberlerde sadece nakle güvenilir de, temel gelenek ve görenekler, politik kurallar, yeryüzünü bayındır ve yaşanır duruma getirme yolundaki çabaların doğallıkları, insanların toplumsal yaşamlarındaki çeşitli durumlar gözönünde tutulmazsa, ve görülmeyen görülenle, geçmişteki şimdikiyle karşılaştırılmazsa, tarih konularında ayak kaymasına, şaşırıp doğru yoldan çıkmaya karşı bir güvence sağlanamaz. İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 63-75.

²¹² Bu durum, İbn Haldun'u da yücelterek Mukaddime'yi "kendi türü içerisinde en büyük eser" olarak niteleyen Arnold Toynbee'nin I. Dünya Savaşı sonrası umutsuzca ortaya koyduğu döngüsel teorisine karşılaştırılabilir. Yıldız, *a.g.e.*, s. 52-53.

²¹³ Timur, *a.g.e.*, s. 172-173 İbn Haldun, felsefe ve tarihten pedagojiye, sosyal psikolojiye; siyaset teorisinden ekonomiye kadar çeşitli monografilere, araştırma ve incelemelere konu olduğu için, ona yüklenen tanıklarda da artışlar olmuştur. İbn Haldun'a yüklenen bu tanımların ayrıntıları için bkz. Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998

²¹⁴ Özlem, *a.g.e.*, s. 45.

²¹⁵ Timur, *a.g.e.*, s. 169.

²¹⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010. s. 97.

II.4. Haritanın Merkezi ve Mekanın Tasviri

Geographia kelimesi, Grekçe’de “yeryüzünü anlatan yazı” anlamına gelir. Kelime *cuğrafiya* şeklinde Arapçalaştırılarak 12. ve 13. yüzyıl Arap coğrafyacıları tarafından da kullanılmıştır. Ortaçağ İslam coğrafyacıları bu ilmi, iyi tanımlanmış ve sınırları belli bir bilim dalı olarak tanımıyorlardı. Bu nedenle coğrafyanın çeşitli dallarıyla ilgili konular, astronomi, kozmografya, felsefe, matematiki coğrafya, tasviri coğrafya gibi çeşitli konular içinde ve seyahatnamelerde dağınık şekilde bulunurdu. 8. yüzyılda Abbasi Devleti’nin kurulmasından sonra Yunan, İran ve Hint astronomi-coğrafya çalışmalarının İslam dünyasında tanınmasıyla coğrafya bir ilim dalı olarak ortaya çıktı.²¹⁷

İslam dünyası coğrafyacılıkta en parlak dönemlerini 9. ve 10. yüzyıllarda yaşadı. Bunda İslam Devleti sınırlarının Atlas Okyanusu’ndan Çin’e kadar geniş bir saha da yayılması etkili oldu. Bu eserlerin yazarları eski Yunan ve Hind’in coğrafyaya ait bilgilerinden yararlandıkları gibi, İslam dünyasında yetişen astronomların bilgilerinden de çok şeyler eklediler. İlmi anlamda coğrafyacılık ise önce tercüme ile başlamış, daha sonra bu konuda orjinal eserler yazılmıştır. Fakat İslam coğrafyacılığın genellikle İslam dünyasından bahseden bölgesel bir coğrafyacılık şeklinde geliştiğini ve bu yönde eserler yazıldığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte İbn-i Hurdazbih, Mesudi, İdrisi, İbn Said el-Magribi, Ebü’l-Fida gibi İslam dünyasının dışına çıkıp, Doğu Asya, Batı Avrupa, Ekvator’un güneyindeki Afrika ülkelerinden bahseden coğrafyacılar ve seyahatname yazarları da olmuştur.²¹⁸ Örneğin Hurdazbih’in eseri, sadece İslam coğrafyasının değil,

²¹⁷ O dönem yazarları coğrafi eserlere *el-Mesalik ve'l-memalik*, *Kitabü'l-Büldan*, *Şuverü'l-ekalim*, *Kitabu Nüzheti'l-müştak fi'htiraki'l-atak* gibi değişik adlar vermişlerdir. S. M. Ahmad, “Coğrafya”, *DİA*, C. 8, ss. 50-62, s. 50.

²¹⁸ Müslüman coğrafyacılar ve eserleri için bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 95.

dünyanın değişik yerlerine olan bütün yolların ve ülkelerin, memleketlerin halklarının kibleleri hakkında bir kitaptır.²¹⁹

Bu arada coğrafya ilminin gelişmesine paralel olarak dünya haritacılığında ortaya çıkıp ilerlediğini görürüz. İslam dünyasında bilinen ilk dünya haritası, Bağdat'ta Abbasi Halifesi Me'mun (813-833) için çizilen *es-Sûretü'l-Me'memûniyye* olmuştur. Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekir el-Fezari bu haritayı kopya ederek yeryüzünü kürevi şekilde tasvir etmiştir. Diğer bir dünya haritası çizen kişi ise Muhammed b. Musa el-Harezmi (ö. 847'den sonra) olmuş, fakat bu harita günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunun dışında, çeşitli Müslüman coğrafyacılar tarafından da dünya haritaları çizilmiş, bunlardan bazıları günümüze ulaşamamıştır.²²⁰

10. yüzyılın ortalarına doğru İslam coğrafya biliminde iki gelenek oluşur. Bunlardan birincisi "Batlamyus/Marinos Geleneği" yani "tasviri coğrafyacılık", diğeri ise, "Belhi Geleneği" yani "bölgesel coğrafyacılıktır." Belhi ekolü coğrafyacılarının çizimlerine dini ve siyasi etkenler hakimdir. Onların yaptığı yuvarlak dünya haritalarında Mekke merkezde; kuzey güneyde, güney de kuzeyde gösterilmektedir. İstahri (ö. 957), İbn Havkal (ö. 977) ve Biruni bu ekolün önemli temsilcilerindedir.²²¹

Toplumların, kendilerini haritanın merkezinde görmeleri ve göstermeleri modern zamanlara kadar, hatta bu dönemlerde bile örneklerine (Avrupa, ABD ve Çin gibi)

²¹⁹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19.

²²⁰ Batlamyus'un Geografike Hiphegises adlı eserini Arapça'ya çeviren Sabit b. Kurre (ö. 901)'nin de Sıfatü'd-dünya adında günümüze ulaşmayan bir harita yaptığı bilinmektedir. 10. yüzyılda, Fatımi halifesi Aziz Billah (975-996) için, iki coğrafya bilgini tarafından bir dünya haritası yapılmıştır. Batlamyus-Marinos geleneğinin en önemli temsilcisi sayılan ve gümüş bir tepsi üzerine on bölüme ayırdığı büyük bir dünya haritası çizen Sicilyalı coğrafyacı Şerif el-İdrisi (ö. 1165) de önemli isimlerdendir. S.M. Ahmad, "Harita" maddesi, *DİA*, C. 16, ss. 205-210; Hasan H. Adalıoğlu, "Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk Adlı Eserindeki Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 17, KOCAV Yayıncılık, İstanbul, 2007, ss. 1-28, s. 3.

²²¹ Adalıoğlu, *a.g.m.*, s. 4-5; Gümüüşçü, *a.g.e.*, s. 92-93; İslam coğrafyacılığı on birinci yüzyılda, özellikle İbn-i Sina ve Biruni'nin çalışmalarıyla daha da gelişir. Tıp, müsbet ilimler ve felsefe alanlarında birçok eserin sahibi olan İbn-i Sina (ö. 1037), *eş-Şifa* adlı eserinin "et-Tabi'iyat" adlı bölümünde yeryüzünün oluşması, bulutlar, çiylar, baharlar, depremler, dünyanın meskun bölgelerinin oluşumu, ülkelerin özellikleri vb. konularda görüşlere yer verir. Biruni (ö. 1061) ise fiziki, astronomik ve matematiki coğrafya dallarına orjinal katkılarda bulundu. Ahmad, "Coğrafya", s. 54-56.

rastlanılacağı üzere evrensel; bir o kadar da doğal bir özellikti. Osmanlı dünya tarihçilerine göre de bu oldukça doğaldı. Örneğin Ahmed Midhat, insan dünyanın hangi noktasındaysa orasını ufkun merkezi olarak görür düşüncesindeydi. Yazar bu anlamda milletlerin kendilerini haritanın merkezine yerleştiren anlatıların ve mekansal tasvirlerin küçük görülmemesi gerektiğini ifade etmiştir.²²² Dolayısıyla Ortaçağ'da çizilen dünya haritalarının birçoğunda, haritayı çizen kişi, yaşadığı coğrafyayı veya mensubu olduğu ülkeyi merkeze konumlandırmıştır. Karahanlılara mensup bir Türk-İslam bilgini olan Kaşgarlı Mahmud'un (1008-1075) *Divanü Lügati't-Türk*'teki yaptığı da buydu. Bu harita Türkler tarafından yapılan ilk dünya haritası unvanına da sahiptir.²²³ Türk yurtlarına odaklı haritada Karahanlı ülkesine ait kentler merkezin yakınına yerleştirilmiştir.²²⁴

Fakat, toplumların kendilerini haritanın merkezinde görmeleri dışında önemli bir özellik de, diğer toplumları ve coğrafyaları tasavvurlarıydı. Andre Miquel 11. yüzyılda Arap coğrafyacıların, İslam memleketlerinin yabancı ülkelere göre genel bir tanımını belirlemede, zamanın jeopolitiği olan İran geleneğinden hareket ettiklerini belirtir. Bu

²²² Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i KurûnCedide Tarihi*, C. 1, s. 2.

²²³ Banarlı, *a.g.e.*, s. 250-252; Yazar, Uzakdoğu'yu tanıtırken ve haritasını çizerken, Müslüman coğrafyacıların eserlerini kullanmıştır; ancak Türklerin yaşadıkları bölgelere ilişkin bilgileri kendisi toplamıştır. Söz konusu harita Türk coğrafya tarihi açısından çok değerli bir belgedir; dairevi bir dünya haritası olup, renklidir. Dağlar kırmızı, nehirler kurşuni, denizler yeşil ve kumluk sahalar ise sarı renkle gösterilmiştir. Sevim Tekeli, *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayınları, Ankara, 2001, s. 210.

²²⁴ Kaşgarlı Mahmud bu dünya haritasını, güneşe karşı konum alarak çizmiştir. Haritada üst tarafı doğuyu, sol taraf kuzeyi, alt taraf batıyı ve sağ taraf da güneyi işaret etmektedir. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990; Çeşitli araştırmacıların yaptıkları araştırmalarda ise merkez olarak Isık Gölü bölgesi belirlenmiştir. Konrad Miller bunun sebebini, bölgenin Orta Asya Türk tarihinde çok önemli olmasını ve Doğu ve Batı Türklüğü'nün kaynaşma yeri olmasını göstermektedir. Bu bölge aynı zamanda İslam kaynaklarına ve bazı destanlara göre de en eski Türk yurdudur. Konrad Miller, Kaşgarlı Mahmud'un haritasının önceki Arap haritalarından farklı yönlerine dikkati çekmiştir. Öncelikle ana yönlerin konumlanışları farklıdır. Önceki İslam haritalarında üstte güney yer almaktayken Kaşgarlı'da üstte doğu yer alır. Türk haritası, Arap haritalarına karşın dünyanın üç parçasını; Avrupa, Asya ve Afrika'yı çok az tanımaktadır. Akdeniz, Arap ve İran körfezinden, Karadeniz'den, Nil Nehri'nden, ayrıca Avrupalı büyük devletlerden ve Anadolu'dan hiç bahsedilmemiştir. Adalıoğlu, *a.g.m.*, s. 9-10; Kemal Özdemir ise haritanın merkezi olarak, hükümdarın oturduğu Balasagun kentini göstermiştir. Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 32; Yazar, haritada Türklerin ellerinde bulunan ve tanınmış olan çöller, dereler, sular ve göllere yer verdiğini tanınmamış olanların birçoklarına yer vermediğini belirtir. Bunun dışında Müslüman olmayan Türk illerinden bazılarını da almıştır; çoğunu da faydası dokunmayacağı için geride bırakmıştır. Haritada yirmi tane olduğunu söylediği Türk boylarını ve buldukları yerleri belirtmiştir. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, c. 1, (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1985, s. 27-28.

gelenek dünyayı beş büyük kral çevresinde örgütlenmiş beş büyük imparatorluğa böler: Çin, Hint, Türkler, Bizans ve Araplar. Bu beş büyük kral kendine özgü vasıflarla donatılmış halklara hükmeder. Çin zanaat; Hint tıp, matematik ve gökbilim; Bizans simya ve mekanik ülkesidir. Türkler savaş ehlidir. Araplar ise söz, şiir ve en üstün Kelam'ın, gerçek dinin kelamının insanlarıdır.²²⁵ Arapların ve İslamiyetin diğer toplumlar ve dinler arasındaki seçkinliği, eski Yunan sisteminden hareketle yerküreyi güneyden kuzeye, aşırı sıcaktan soğuğa yedi iklime bölen ve toplumları iklimlere göre kategorize eden tasavvurda da kendisini gösterir. Bu tabloya göre, sıcak güneydeki insanlar gevşek ve tembel oldukları için medeniyette de geri kalmışlardı. Aşırı derecede soğuk olan kuzeyde yani kuzey Avrupa'da, insanların derileri solgun ve zayıf, zihinleri uyuşuk ve tembeldi. Akdeniz havzası ve İran gibi merkezi, ılıman iklimlerde zihinler en etkin ve cevval, medeniyet en ileri düzeydedir. Buradan İslam'ın lütuf ve nimetleri en uzak bölgelere, hatta sıcak güneydeki zencilere, soğuk kuzeydeki beyaz insanlara bile tedricen getirilmişti. Bu nedenle, Ortaçağ Müslümanları tarafından yazılan dünya tarihleri eski İranlılara, İbranilere ve Romalılara dair bir girişle başlasa da, Hz. Muhammed'den itibaren tarihin modern kısmı Müslüman halklara özgü kalmıştır.²²⁶

İslam coğrafyacılığı ise 11. yüzyılda özellikle de İbn Sina ve Biruni'nin çalışmalarıyla gelişme gösterir. 12. yüzyılda İdrisi (1100-1165), Ortaçağ'da İslam dünyasında yazılmış yerkürenin genel ve sistematik coğrafyası üzerindeki en kapsamlı çalışmalardan birini yapar. İdrisi, o döneme değin bilinen dünyanın haritasını çizer ki, haritacılık tarihinde önemli bir yere sahiptir.²²⁷ İslam dünyasında coğrafya literatürünün gelişmesinde, sultanlar tarafından Asya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerine gönderilen elçilerin

²²⁵ Andre Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (Çev. Ali Berktaş), Kitap Yayınevi, 2003, İstanbul, s. 19.

²²⁶ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 72-73.

²²⁷ Gümüştü, *a.g.e.*, s. 93-94.

yazdıkları raporlarla, dünyanın çeşitli bölgelerini gezen denizci ve tüccarların naklettikleri rivayetler gibi seyahatnamelerin de katkısı olmuştur. Bu anlamda Ortaçağ İslam dünyasının en büyük seyyahı İbn Batuta (1304-1377) önemli bir konumdadır. Dönemin bilinen dünyasını baştan başa gezen İbn Batuta, Mekke'den başlayarak Arabistan, Anadolu, Güney Rusya, Hindistan, Seylan, Maldiv Adaları, Güneydoğu Asya, Çin, İspanya, Büyük Sahra ve Sudan gibi ülkeler başta olmak üzere pek çok yeri dolaşarak.²²⁸ edindiği bilgileri İslam coğrafyacılığına aktarmıştı. Daha sonraki dönemlerde de birçok Müslüman coğrafyacı yetişmiş ve eserler yazmışlarsa da, bir daha klasik dönemin parlak ve yüksek seviyesine çıkamamışlardır. İslam müellifleri coğrafya alanında ve kainat sistemi hakkında asırlar boyunca Batlamyus'un fikirlerinden ayrılmamışlardı. Fakat, dünyanın keşfi ve dünya haritacılığına katkıları bakımından Müslüman coğrafyacıların katkısı önemlidir. Onların hazırladıkları dünya haritaları, o dönemin dünya denizci ve haritacılarının hemen hepsine kaynaklık etmiştir.²²⁹

II.4. Eski Türk Geleneği: Yedi İklim-Dört Köşe

Osmanlı tarihçiliğine yansıyan ve etkisini uzunca bir süre devam ettiren düşüncelerden biri de “cihan hakimiyeti” anlayışıdır. Osmanlı padişahlarının fermanlarına yansıyan ifadelerde veya tarihçilerin eserlerinde Osmanlı sultanları, cihan hakimiyetini belirten ifadelerle anılmışlardır. Bu anlayışın kökleri Orta Asya Türk kültürüne kadar uzanmaktadır. Kafesoğlu, Eski Türk hükümlerlik görüşünün karizmatik (hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan) tip olarak kabul edildiğini belirtir.²³⁰ Daha

²²⁸ Ahmad, “Coğrafya”, s. 60.

²²⁹ Gümüştü, *a.g.e.*, s. 95.

²³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 236-237; İncılık, Hanlığın Tanrı'dan indiği görüşü ise, milattan önceki asırlarda Orta Asya göçebe imparatorluklarının ilk teşkilat örneğini vermiş olan Hsiung-nu'lara kadar izlenebilmektedir. Halil İncılık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti

sonraki Türk devletleri ise bu görüşü devam ettirdiler. Örneğin Asya Hun imparatorunun unvanı “Gök-Tanrı’nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut’u Tanhu” unvanını kullanıyordu. Göktürklerde Bilge Kağan, “Tanrı istediği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum”²³¹ diyerek, Oğuz Han’ın veziri ise “Tanrının cihan hakimiyetini kendisine verdiğini” müjdeleyerek²³² hükümlerlik geleneğinin ilahi kaynaklı geleneğini sürdürdü. Gelenek, Moğollar zamanında da canlılığını koruyarak Cengiz Han’ın Gök-Tanrı tarafından Han olarak gönderildiği ilan edildi.²³³

Eski Türk geleneğinde iktidar, ilahi kaynaklı olmasının yanı sıra cihanşümül bir yapıdaydı. Yani, Gök-Tanrı, Türk Kağanlarına sadece kendi devletlerinin iktidarını değil, cihan hakimiyetini de bağışlamıştı. Kafesoğlu’na göre, Türk cihan hakimiyeti anlayışının teorik ve uygulama olmak üzere iki cephesi vardır. Teorik cephe, o zamanki bilinen dünyaya göre veya dünyanın Türklerce bilinen durumuna göre değerlendirilen şekli ile “dört köşe” olarak tanımlanmasıydı. Uygulama cephesini ise “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” ifadesi belirlemekteydi.²³⁴ Bununla birlikte “yedi iklim”, “yedi ırk” gibi tanımlamaları da kullanılıyordu.²³⁵ Bu hakimiyet iddiaları destanlarda da görürüz. Türklerin değişik coğrafyalarda değişik milletlerle savaşmaları ve onlar üzerinde hakimiyet kurmaları doğal olarak destanlarındaki hakimiyet vurgusunun kapsamını da artırır. Örneğin

---

Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 1, 1959, ss. 68-94, s. 73-74.

²³¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 237.

²³² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 96.

²³³ İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti...”, s. 74.

²³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 242.

²³⁵ İstemi Kağan’ın oğlu Tardu Kağan, Akhunlara karşı kazandığı zafer ve onlar üzerinde kurduğu hakimiyet üzerine, Bizans imparatoruna gönderdiği bir mektupta dünya üzerindeki egemenliğini belirtir. Tardu Kağan mektupta Bizans imparatorunu sadece Roma imparatoru sıfatı ile anarken, kendisini “yedi iklim”in ve “yedi ırk”ın büyük kağanı olarak göstermiştir. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti...*, İstanbul, 1980, s. 158; Yine, Kültekin ve Bilge Hakan adına Orhun Nehri civarında dikilen Göktürk kitabelerinde “yukarıda mavi gök, aşağıda kara yir ve onun üstünde kişi oğlu yaratıldığı zaman dedesi Bumin Hakanın onlara hükümdar olduğu” ifadesinde bir cihan hakimiyeti düşüncesi vardır. Köprülü, *a.g.e.* s. 32; Bu ifadelerde Türk cihan hakimiyetinin başlangıcı insanoğlunun yaratılış zamanına kadar götürülmüş, yani ezeli olduğu vurgulanmıştır. Şaban Öz, “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hakimiyeti Düşüncesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 1, 2011, ss. 19-35, s. 22.

Alp Er Tunga destanında, destanın kahramanı için “Bu Afrasyab tuttu iller talab” denilmiştir. Yani, Alp Er Tunga’nın tüm illeri (dünyayı) yağma ile tuttuğu belirtilmiştir.²³⁶ Eski Türklerin veya Oğuzların tarihi fetihlerini destansı bir şekilde anlatan Oğuz Kağan Destanı’na göre de ilk cihan hakimiyeti Oğuz Kağan tarafından kurulmuştur. Destanda Oğuz Han’ın Çin, Hindistan, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu (Rum), Rus ve hatta Avrupa ülkelerinin fethi anlatılır. Üstelik destanın sonraki parçaları Osmanlılara kadar uzanır.²³⁷

Cihan hakimiyeti düşüncesi, Türklerin İslamiyeti kabul ettikleri dönemden sonra da devam etmiş ve aynı zamanda onun İslami bir karakter kazanmasına yol açmıştır. İslamiyet’in özü, insanlığın sapkınlıktan kurtarmak ve doğru yola sevk etmektir. Dolayısıyla tek bir millet veya coğrafya için değil, tüm dünyayı düzene sokmak için ortaya çıkmış bir inanç sistemiydi. Yani tüm dünyada hakimiyet kurmak ve yayılmak amacındaydı. Türkler İslamiyeti kabul ettiklerinde kendi geleneklerinden gelen cihan hakimiyeti ile İslam’ın gaza ideolojisini de kaynaştırdılar. Bu sürecin, İslam dünyasının Bizans ve Haçlılar karşısında mücadele ettiği ve sarsıldığı dönemlere denk gelmesi ise ayrı bir önem taşımaktaydı. Türklerin Bizans ve Haçlılara karşı gösterdikleri başarılar onlara İslam’ın kurtarıcısı, koruyucusu ve en büyük gazileri kimliğini kazandırdı. Bu tanımlamalar aynı zamanda peygambere atfedilen çeşitli hadislerle de pekiştirildi.²³⁸ Karahanlılar, Gazneliler, özellikle de Selçuklular gibi Osmanlı öncesi Türk-İslam devletleri vasıtasıyla da Türklere yüklenen bu değerlerin devamı sağlandı. Dönemin çeşitli alimleri, Türklerin İslam’a

²³⁶ Banarlı’ya göre bir milletin destan sahibi olması için, halk hayalinin efsaneler yaratmaya elverişli, iptidai devirleri yaşamış bulunması; bu milletin tarihinde büyük savaşlar, göçler, istilalar; değişik ülkelerde devlet, hakimiyet ve vatan kurlmaları gibi şartlar gereklidir. Türk tarihinde de bu tür şartlar fazlasıyla görülmüştür. Banarlı, *a.g.e.*, s. 10-14.

²³⁷ Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti...*, s. 95; Destana göre Oğuz Kağan dört yöne elçiler vasıtasıyla haberler yollar. Burada “Ben uygurların Kağanıyım ki, yerin dört bucağının kağanı olsam gerektir. Sizlerden baş eğmenizi istemekteyim. Kim benim ağzıma bakarsa (emrimi dinler) hediyelerini alıp onu dost tutarım. Kim ağzıma bakmazsa (bana baş eğmez) gazaba gelir, çeri çıkarıp (onu) düşman tutar, baskın yapıp onu astırır, yok ettiririm.” sözleriyle Türk kağanının dünya üzerindeki hakimiyeti vurgulanır. Banarlı, *a.g.e.*, s. 10-14.

²³⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 405-409.

hizmetlerini öven ve hakimiyetlerinin genişliğini belirten düşünceleri eserlerinde işlediler. Örneğin, Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*'de bütün dünyanın Türk devletine saygı duyması, gücünü ve otoritesini kabul etmesini işliyordu. Hakimiyetinin merkezinde ise Türk Hakan'ı bulunmaktaydı.²³⁹ Kaşgarlı Mahmud ise *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinin hemen başlarında, Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğurduğunu, dönemin hakanlarının onlardan çıkardığını, dünya milletlerinin idarelerini onların ellerine verdiğini, onları herkese üstün kıldığını belirterek Türklerin cihan hakimiyetini daha net ifadelerle belirtiyordu.²⁴⁰

Türk-İslam medeniyetinin en yüksek seviyelerine ulaştığı dönemlerden biri olan Selçuklular devrinde de Türk cihan hakimiyetini canlı tutan ve vurgulayan eserlerle karşılaşırız. Selçukluların yükseliş zamanlarında, 1068'de eserini yazan Sa'id al-Andalusi, tarihteki olaylara bakarak, dünya hükümdarları arasında Türk sultanlarına yer verir ve bu söylemin Çin hükümdarlarına ait olduğunu belirtir. Yine 12. yüzyıl ortalarında Abd ül-Celil Kazvini Türklerin cihan hakimiyetini, İslam'ın en önemli gazileri olduğunu vurgulamıştı. Sultan Sancar zamanında Merv'de doğan Fahreddin Mübarek-şah ise Türklerin hakimiyet sahalarını, Çin'den Rum ülkelerine, şimalin buzlu bölgelerinden Hindistan'a kadar uzayan bütün memleketleri içerecek şekilde Türkistan olarak belirtmekte ve bundan büyük bir ülkenin bulunmadığını belirtmektedir.²⁴¹ Öte yandan Selçuklu sultanlarının cihan hakimiyeti vurguları onların Oğuz Han soyundan geldiği iddialarıyla da

²³⁹ Öz, "Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hakimiyeti Düşüncesi", s. 34.

²⁴⁰ *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, s. 3; Eserin tıpkı basımı için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990; Kaşgarlı Mahmud, Türk isminin ise onlara bizzat Tanrı tarafından Nuh'un oğullarından birine verildiğini belirtir. Bunu da bir hadisle kanıtlamaya çalışır. Bu hadis yazara göre Türklerin bütün insanlığa karşı üstünlüğünü gösterir. Bu hadise göre Yüce Tanrı, "Benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım" demiştir. İşte bu Kaşgarlı Mahmud'a göre Türklerin diğer insanlara olan üstünlüklerini kanıtlar. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara "Kendi Ordum" demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğilmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir. *A.g.e.*, c. 1, s. 350-352.

²⁴¹ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 409-410.

sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu tür şecereci bir yaklaşımın temelinde Tanrının cihan hakimiyetini belli bir soya verdiği, o soya sahip olanın bu hakimiyeti taşıyacağı düşüncesi yatmaktadır.²⁴² Nitekim Gök-Tanrı'nın cihan hakimiyetini Oğuz Han'a vermesi, İslami dönemde Selçukluların ve daha sonra da Osmanlı sultanlarının yapacakları gibi, soyun Oğuz Han'a dayandırılmasına ve hükümlerlik yetkisinin Tanrı tarafından verildiği iddialarının ortaya atılmasına yol açacaktır. Böylelikle hem iktidarın hem de cihan hakimiyeti düşüncesinin meşruiyeti sağlanacaktır.

III.OSMANLI TARİHÇİLİĞİNDE DÜNYA VE GÖRÜNÜMLERİ

III.1. İlk Dönem Osmanlı Metinlerinde Dünya

Ortaya çıktığı andan itibaren zamanla gelişen Osmanlı tarihçiliğinin Tanzimat öncesi ana karakterini oluşturan unsurlardan biri İslami tarih yorumu ve dünya kavrayışıdır.²⁴³ İslam tarihçilerine göre tarih, Tanrısal bir plan dahilinde gerçekleşiyordu.

²⁴² İncik, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti...", s. 75.

²⁴³ Göyünç, Osmanlı tarihçiliğinin ana karakterini oluşturan ikinci unsurun hanedan merkezli tarih anlayışı olduğunu belirtir. Nejat Göyünç, "Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1977, s.243; Karal da Osmanlı tarihçiliğinin geçirdiği aşamaları belirtirken evrensel, dinsel ve hanedan merkezli tarih anlayışlarına yer verir. Karal, dördüncü bir aşama olarak imparatorluğun son dönemlerinde başlayan ve daha çok Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduktan sonra benimsenen ırk (ulusal) merkezli bir tarih aşamasından da geçtiğini belirtir. Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, s. 261-265.

İnsanlar, Tanrı tarafından var edilen bir mekanda ve yine onun hazırladığı koşullarda gerçekleşen cüzi bir irade özgürlüğüne sahiplerdi.²⁴⁴ Bu anlamda Osmanlılar'da tarih ilmi, toplumsal konuları ilgilendiren tüm disiplinlerde olduğu gibi “kutsal” nitelikteydi. Gerek tarihi yorumlamak ve geleceği anlamak, gerek olayları etkilemek ve tarihe katılmak Tanrı'nın arzu ve iradesini keşfetmekle, onun sevgisini kazanmakla mümkündü.²⁴⁵ Öte yandan İslamiyet, çizgisel ve sonlu zaman algısının getirdiği kozmolojik gelenek doğrultusunda yeryüzü ve asıl dünya tasavvuruna sahipti. Yeryüzü, asıl dünyaya ulaşmakta insanoğlunun sınıdığı bir mekandı. İnsanların bu dünyada gerçekleştirdikleri eylemler kıyamet günü gelip çatığında ve Tanrı tarafından yapılacak yargılama sonucunda ahiretteki konumlarını belirleyecektir. Bu nedenle “öteki” dünyada mutluluğa erişmek için yeryüzünde İslamiyet'in gerektirdiği ilkelere uygun bir yaşam sürmek lazımdı. Yeryüzü, İslam hukukuna göre de Darü'l-İslam ve Darü'l-Harb olarak ikiye ayrılmıştı. İslam ülkelerinin sınırlarını Darü'l-Harb'e doğru genişletmek ve İslamiyet'i yaymak “inanan”ların, yani Müslümanların görevilerindendi. Osmanlıların dünyaya bakışını, diğer toplumlara karşı rol ve konumunu belirlemede bu kozmolojik gelenek etkiliydi. Klasik dönemde yazılan çeşitli türdeki edebi ve tarihi metinlerde söz konusu zihni algıyı ve rolleri izlemek mümkündür. Bu metinler, Osmanlı tarihçiliğinin dünya kavrayışını ve bilgisini, bunlardaki değişimlerin de yol haritasını sunar. Türk destani geleneğine ve menakıbnameciliğine ait ürünler ve gazavatnameler söz konusu metinlerdendir.

İslam öncesi dini etkileri geniş ölçüde yansıtan evliya menkıbeleri, İslami dönemle birlikte İran destani edebiyatının etkisini de taşırlar. Bunların tarihi gerçeklere

²⁴⁴ Halil, *a.g.e.*, s. 147-149; Keleş, *a.g.m.*, s. 67-74.

²⁴⁵ Fakat bununla birlikte Osmanlı tarihçileri olayların açıklanmasında neden-sonuç bağlantılarını ortaya koyan akılcı bir yöntemi ve Tanrı iradesi dışında beşeri açıklamaları da kullanmışlardır. Timur, *a.g.e.*, s. 159-162; İslami etkilerin bir sonucu olarak Türkçe ile birlikte Arapça ve Farsça hem tarih hem de diğer ilmi çalışmalarda yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Eyüp Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, s. 15; Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, s. 44.

dayananları da vardır, hayali olaylara dayananları da... Her halükarda önemli olan, bu menakıbnamelerin İslami esaslar doğrultusunda toplumsal belleği inşa etme işlevini üstlenmeleridir. Mukaddes bir evliya tipi etrafında olağanüstü olayları konu edinen metinler, toplumun dini teşkilatlanmasında etkili olmanın yanı sıra, insanların gizli özlemlerinin ve inandığı bazı değer hükümlerinin zafere ulaştığı kusursuz, İslami ideallere uygun bir dünya tasvirini de gerçekleştirmeye çalışırlar.²⁴⁶ Türk halk edebiyatının İslam kaynaklı türlerinden olan cenknameler, Hamzaname, Ebumüslimname, Battalname, Danişmendname, Saltıkname gibi gazi-veli kültü etrafında şekillenen metinler, Türk-İslam geleneğinin takipçisi ve cihad ideolojisine uygun bir sahada ortaya çıkan Osmanlı Devleti'nde de aynı rolü üstlendiler. Özcan'a göre bunların edebi ve eğlence amaçlı olmaktan ziyade, gaza ideolojisine uygun gaziler yetiştirmeyi hedef alan pedagojik metinler olarak değerlendirilmesi daha uygundur. Çünkü tarihi şartların ortaya çıkardığı kahraman gazi tipinin etrafında kurulan olay örgüsü içerisinde iman ve amellerle ilgili temel prensipler kolayca anlaşılması için somut örneklerle anlatılır. İslam'ın yayılması ideolojisine hizmet eden destani-menkıbevi kahraman, eseri okuyanlara dini duygular aşıl原因 ve dünya nimetlerini önemsemeyen bir kişiliktir.²⁴⁷ Örneğin, Osman Gazi zamanından beri akınlarda gösterdikleri yararlılıkla adları anılan Mihailoğulları ailesinden Ali Bey'in gazalarını anlatan ve yaratılış destanına da yer veren Suzi Çelebi, eserinde bu dünyayı yalan, gaddar ve geçici olarak tasvir eder; onun nimetlerine aldanmamayı öğütler.

²⁴⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler*, TTK Yayınları, Ankara, 2010, s. 33-51.

²⁴⁷ Örneğin içki içmemek, namaz kılmak, dua etmek gibi doğrudan Müslümanlıkla ilgili kaideler canlı örnekleriyle kahramanlar üzerinden anlatılır. Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 50-77; Colin Imber ise 15. ve 16. yüzyıl popüler Türk edebiyatında ifadesini bulan bu eserlerin temelde, görüldüğü kadarıyla, eğlendirmeye yönelik olduğunu belirtir. Fakat aynı zamanda popüler gazi ideolojisinin taşıyıcıları haline geldiklerini de söyler. Colin Imber, "Erken Osmanlı Tarihinde İdealler ve Meşruiyet", *Kanuni ve Çağı Yeniçağ'da Osmanlı Dünyası*, (Edt. Metin Kunt, Christine Woodhead), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 138-154, s. 141.

“*Sakin dünyā-yı gaddāra inanma / Şovuktur yüreği aña ısınma ... Kalur sanma saña bu taht-gāhı / Ki devrān kapdı Husrevden külāhı*”²⁴⁸

Osmanlıların kuruluş dönemlerinde gaza ruhunu artıran ve İslami ilkelere uygun ideal bir dünya mesajı içeren menakıbnamede²⁴⁹ ve gazavatnamelerde yazarın sadece öteki dünya tasavvurunu değil, aynı zamanda diğer toplumları tanımlayışlarını ve onlarla ilgili bilgi düzeylerinin de izlerini sürebiliriz. Battalname, Danişmendname gibi, Türklerin din için yaptığı fetih hareketlerini konu alan metinlerdeki İslami niteliklerle donatılmış kahramanlar, “kafir” olarak ötekileştirilen Hıristiyanlara karşı mücadele ederler. Ötekileştirme, çeşitli olumsuz imajlarla perçinlenir. “Savaş meydanından kaçan”, “gaziler karşısında ödleri kopan”, “suretleri kara kömür” olan, “lanetlenmiş”, “perişan” vb. adlandırmalar ötekine karşı oluşan algıyı belleklere işler. Olumsuz imajlarla süslenen kafir imgesi karşısında ilahi emrin gereği olarak hareket eden Türk gaziler ise son derece üstün özelliklerdedir. Bunlar ahlaki yapıları düzgün, yiğit, Allah ve İslam uğruna canını feda

²⁴⁸ “*Şalınma nāzile serv-i sehi vār / Ki eyler rüz-gār āhır saña kār / Gül-i ter gibi nāzikenme iy dil / Kara toprakdur āhır saña menzil / Ne fahreylersin atlas tonile sen / İki arşun bezile çün gider ten*” gibi çeşitli beyitlerde geçen cümleler bu dünyaya ilişkin algının nasıl olduğunu net bir şekilde vermektedir. Agah Sırrı Levend, *Gazavat-nameler ve Mihailoğlu Ali Bey’in Gazavat-namesi*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 309; Gaza, cenge gitmek ve cenk etmek anlamına gelir. Din düşmanlarıyla yapılan cenge “cihad” denilir ki, sonradan “gaza” da bu anlamda kullanılmıştır. Türk edebiyatında bu gibi eserler “gaza-name” ya da “gazavat-name” adı altında toplanır. Gazalarda fetih veya zafer söz konusu değildir; gaza sadece savaştır. Bir şehrin ya da bir kalenin alınmasını anlatan eserler “fetih-name” adını alır. Fetihleri ve düşmanın yenilmesi ile biten savaşları hikaye eden gaza-namelere “zafer-name” de denilir. Bunlar, sonradan birbiriyle karıştırılmış, fetih-name ve zafer-namelerin hepsine gazavat-name, son devirlere ait savaşları hikaye eden eserlere de zafer-name denilmiştir. Levend, *a.g.e.*, s. 1; Askeri seferlerin konu alındığı bu tarz tarih yazma geleneği devletin kuruluş ve gelişmeye başladığı dönemlerde yerleşir. Çünkü bu dönemler Osmanlı’nın fetih hareketlerini yoğunlaştırdığı ve bunlardan zaferlerle döndüğü dönemlerdir. Dolayısıyla gazavatname yazma geleneği de bu faaliyetlerin doğal bir yansımasıydı. Osmanlı başarılarının kayda geçirilmesinde önemli katkıları olan gazavatnameler ayrıca Osmanlı’da tarihyazımının kronik geleneğine kaynaklık vazifesi de görmüştür. Christine Woodhead, “Osmanlı Gazavatnamesi”, *Osmanlı*, c. VII, ss. 128-133, s. 128; Nicolas Vatin ise tür olarak tarihe giren bu eserlerin aynı zamanda bir seyahat hikayesi de sayılabileceğini belirtir. Vatin bu görüşüne kanıt olarak Seyyid Murad’ın, Barbaros Hayreddin’in maceralarını anlattığı Gazavat-ı Hayreddin Paşa’yı gösterir. Nicolas Vatin, “Bir Osmanlı Türk’ü Yaptığı Seyahati Niçin Anlatır”, *Cogito*, YKY, 2004, Sayı 19, ss.159-178. s. 163.

²⁴⁹ Ahmet Atilla Şentürk-Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s. 74-75; Ocak, Anadolu topraklarında 12. yüzyıl başlarından itibaren yeni bir sentez halinde oluşmaya başlayan bu Müslüman Türk kültürünün ana besleyici kaynaklarının esas itibarıyla Orta Asya ve Orta Doğu kökenli olduğunu ve geniş çapta sufiliğin etkisini taşıdığını belirtir. Bugün de Türkiye’de halk kültürü hala bu etkiyi hemen hemen bütün alanlarında kuvvetli bir biçimde yansıtmaktadır. Bunun en önemli kanıtı ise, halen de halk Müslümanlığının evliya kültü merkezli oluşudur. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 25;

etmekte bir an bile tereddüt etmeyen, cesur ve aynı zamanda mazlumları koruyan kişilerdir.²⁵⁰ Şirin'e göre, "korkak" olarak tanımlanan düşman karşısında Türk gazilerin kahramanlaştırılması "Bir Türk'ün cihana bedel olduğu" anlayışını da yaratmıştır.²⁵¹ Kendisi dışındaki dünyayı hafife alan bu yaklaşımın olumsuz bir sonucu, başka toplumlara bakış açısında daralmaya zemin hazırlamasıdır. Çünkü kafir ve düşman olarak nitelenen toplumlar sadece savaş meydanlarında, olumsuz, abartılı ve gerçek dışı bir şekilde tanımlanırlar. Karakter tasviri dışında o toplumla ilgili bir bilgilendirme genellikle yapılmaz.

Kendini diğer toplumlardan üstün görme, onları değersizleştirme, ötekileştirme devletin güçlü olduğu dönemlerde üst seviyededir. Özellikle 16. yüzyılda gazavatnamelerle birlikte padişahların şehzadelik ve saltanat yıllarını anlatan Selimname, Süleymanname; fetihleri ve başarıları konu alan Fetihname ve Zafernamelerin sayısında geçen yüzyıla göre

²⁵⁰ Batalname ve Danişmendname gibi dasitani eserler, Anadolu sınır boylarındaki Türk-Bizans mücadelelerinin doğurduğu ürünlerdir. Bizans edebiyatında "Akritas" destanını doğuran bu devamlı cenk, aynı şartlar altında Türkler arasında da, "Battal Gazi" ve "Danişmend Gazi" menkıbeleri gibi birtakım destani ürünler meydana getirmiştir. Türklerin hayat ve mefkurelerini gösteren Battalname ve Danişmendname gibi destanlarda, ortodoksluk uğrunda, kadın ve para uğrunda ölmekten çekinmeyen Bizans şövalyelerine karşı, İslamiyet'in yayılması için çarpışan, "Şehadet"i yegane amaç bilen, maddi menfaatleri hakir gören Türk kahramanları, daha kuvvetli bir "Mefkure"nin temsilcisi oldukları gibi; Bizans kahramanlarına göre de, şüphesiz daha az kan dökücü ve daha az zevk düşkünüdürler. Köprülü, *a.g.e.*, s. 254; Battalname, Danişmendname vb. destanlar için bkz. *Türk Halk Edebiyatı*, (Edt. M. Öcal Oğuz), Grafiker Yayınları, Ankara, 2010; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971; Erman Artun, *Anonim Türk Halk Edebiyatı* Nesri, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009; Necati Demir, *Danişmend-Name*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004; Sarı Saltuk adlı bir Türk dervişinin hayatını anlatan dini, destani halk hikayesi olan Saltukname, Şehzade Cem'in isteği üzerine Ebü'l Hayr Rumi'ye yazdırılmıştır. Saltukname, özellikle Osmanlılar devrinde Rumeli gazileri arasında yaşayan Sarı Saltuk ile ilgili söylentileri tarih sırasına göre anlatır. Eserde aynı zamanda 13. yüzyıl Anadolu Selçuklularının ve Beyliklerinin Moğollar, Bizanslılar ve diğer Avrupa devletleriyle mücadeleleri, Babailer isyanı, Altınordu'nun Bizanslılar ve Batılılar ile ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında bilgiler verilir. Bu destanın kahramanı Sarı Saltuk, kafirlere karşı cihat ve Müslümanlığı yaymakla görevli bir şahsiyet olarak sunulur. Artun, *a.g.e.*, s.62; Sarı Saltuk hakkında ayrıca bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltuk*, TTK Yayınları, Ankara, 2011; Demir, *Danişmend-name*, s. 15-16; Levend, *a.g.e.*, s. 210, 248

²⁵¹ Şirin'e göre Suzi Çelebi, böyle bir anlayışın ilk temsilcisidir. Şirin, *a.g.e.*, s. 57; *Bu Türk azdur diyü itme bahâne / Oduñ bir şu'lesi besdür cihana*. Levend, *a.g.e.*, s. 54; Yine Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemed Han'da Türk'ün üstünlüğü gibi temalara rastlıyoruz: "Despot ve Kıral ve Yanko oturup nice edelim ve ne işleyelim, Türk bizi urmaya derler iken Yanko: Ya Türk bizim nemize kadir oldu kim, korkarsınız deyüb laf güzaf eyledi. Amma Kıral eyitti kim, sen yabana söyleme, eğer dünkü gün Türk, askerine koman dese idi, şimdi bizim ikimiz bir yerde olmazdık. Ol Türk bizi tuz gibi yalardı. ...Türk bozuldu ve bir beğleri esir oldu, dediklerinde, Kıral eyitti kim bir beğ esir olmağla veya on beğ esir olmağla ol Türk bozulmaz, yabana söylersiz." Halil İnalçık-Mevlud Oğuz, *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemed Han*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 26.

büyük bir artış söz konusudur.²⁵² Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait *Menâkıb-ı Sultan Süleyman* adlı eserinde Eyyubi, Kainat'ın yaratılışına, Hz. Muhammed'e övgülere, bu dünyanın yalan ve ahiretin gerçek olduğuna dair bilgiler verdikten sonra Kanuni'den övgülerle bahseder. “İslam padişahı”, “sultanlar sultanı”, “cihan sultanı” gibi sıfatlarla yüceltirilen Kanuni, dünyanın geri kalanına karşı da üstündür. Bir cihan sultanı olarak Osmanlı padişahı “...Allahın yeryüzüne yansıyan, müminlerin emiri...”dir. O, Kabe'nin, Mekke'nin, Doğu'nun, Batı'nın hükümdarı; din ve dünyanın koruyucusudur. Cihanı himayesinde tutar.²⁵³ Sultan Süleyman'ın 1538'de Bender kalesi üzerine koydurduğu kitabede geçen sözler bu algıyı daha net bir biçimde gösterir. Burada hem hem iktidarın ilahi kaynaklı olduğuna hem de bir cihan hakimiyetine vurgu vardır.²⁵⁴ Yine Kanuni, Fransa kralının yardım isteğine karşı gönderdiği yanıtta kendisini Akdeniz'in, Karadeniz'in, Rumeli'nin, Anadolu'nun ve nice diyarın sultanı ve padişahı yani bir cihan hükümdarı olarak görmektedir. Fransa kralı ise onun gözünde sadece Fransa vilayetinin hükümdarıdır.²⁵⁵

²⁵² Özellikle on altıncı yüzyılda padişahların şehzadelik ve saltanat yıllarını Necdet Öztürk, “Osmanlılar'da Tarih Yazıcılığı Üzerine”, *Osmanlı*, C. VIII, ss. 257-261, s. 258; Selim-name örnekleri için bkz. İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-name*, (Haz. Hicabi Kırılancı), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001; Celal-zade Mustafa, *Selim-name*, (Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar), MEB Yayınları, İstanbul, 1997.

²⁵³ Eyyubi'nin eserindeki beyitler söz konusu algıyı net bir şekilde yansıtır. Örnek olara verilen şu beyitlerde bu algıyı görebiliriz: 427- Sultan Süleyman, ne zaman bir sefere hazırlansa, dünya, düşmanların başına dar gelirdi. 428- Doğu da, batı da, onun kılıcı karşısında acizdir. Şimşek ile yıldırım onun, büyüklüğünün titremesindedir. 287- Öyle ki, onlar korkudan bir yere saklanıp, sessizce kaldılar. Dilleri tutulup, dilsiz hale geldiler. 270- İslam padişahı çoşsa, deniz bile korkusundan yere geçer. 271- Güçlü kılıcı ile vurmasının heybeti moskofların ödünü kopardı. 274- Her ne zaman düşman üzerine yürüse, kafirler çoluk çocuğunu bırakıp kaçarlardı. 275- O padişahın düşmanı, akli başından gitmiş ve serser bir durumdadır. Bu şekliyle, sanki onlar, dükkanlarının önündeki fareler gibidirler. Eyyubi, *Menâkıb-ı Sultan Süleyman*, (Yay. Haz. Mehmet Akkuş), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 53-67.

²⁵⁴ “Ben Allah'ın kuluyum ve bu cihan mülkünde sultanım, Allahın lutfıyla Muhammed ümmetinin başındayım. Allah'ın üstünlüğü ve Muhammed'in mucizeleri bana yoldaştır. Ben Mekke ve Medine'de adına hutbe okutan Süleyman'ım: Avrupa denizlerinde, Mağrib'te ve Hind'de donanmalar yürüten ben, Bağdat'a Şah, Bizans ülkelerine Kayser ve Mısır'a sultanım. Ben Macar kralının taç ve tahtını alıp bir mütevazi kuluna bağışlamış bir sultanım, Petru voyvoda baş kaldırdı ama atımın nalı onu toza kattı ve ben Boğdan ülkelerini fethettim”. Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. III.

²⁵⁵ *Ben ki Sultânus's-selâtîn ve burhânu'l-havâkîn tâc-bahş-i husrevân-i rûy-i zemîn zıllullâh fi'l-ardayn, Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve vilâyet-i Zulkadriyyenin ve Diyaribekrin ve Kürdistan ve Azerbaycan'ın ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve külliyyen diyâr-i Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ... sultanı ve*

Kısacası menakıbname ve gazavatnameler yoluyla aktarılan destanlar, efsaneler, dini inançlar, bazı rüyalar ve yorumları vb. etkenlerin yarattığı algı Osmanlı'nın evrene, doğaya, topluma ve tarihe bakışını şekillendirmiştir.²⁵⁶ Özellikle gazavatnameler hitap ettiği topluluğa başkaları karşısında üstünlük ve güven duygusu aşılayarak onların “öteki”ne karşı kendi “ben”ini oluşturmasında önemli bir araç olmuştur. Osmanlı iktidarı makro ve mikro bağlamda hem bu üstünlük anlayışı ile kendisini tasvir ederek gündelik yaşamını düzenlemiş hem de ötekini tanımlamıştır.²⁵⁷ Fakat burada unutulmaması gereken noktalardan biri Osmanlı'nın öteki olarak gördüğü kesimin sadece İslam veya Türk olmayan unsurlar olmadığıdır. Sünni İslam'ın koruyuculuğunu üstlenen ve bunu devletin meşruiyet kaynaklarından biri olarak gören Osmanlı anlayışına göre sünnilik dışındaki İslami yorumlar ve savunucuları da “öteki” olarak görülmüştür. Özellikle Şii Safevi propagandasının, devletin hem kendisinin hem de tebaasının büyük çoğunluğunun inancını ve ayrıca meşruiyetini temsil eden Sünni İslam'ı tehdit etmesi Şiiliğin de tıpkı İslam olmayan unsurlar gibi Osmanlı anlayışında “öteki” olarak algılanmasına, mücadele edilmesi gereken bir “düşman” şeklinde algılanmasına yol açmıştır.²⁵⁸ Gazavatname ve

---

padişahi... Sen ki, França vilayetinin kralı Franşekosun...” Halil İncalcık, Avrupa Devletler Sistemi: Fransa ve Osmanlı”, *Doğu-Batı*, Yıl 4, Sayı 14, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2001, ss. 128-144, s. 134; Bu makale aynı zamanda, *Doğu Batı Makaleler I*, (Yay. Haz. Şermin Korkusuz, Zeynep Uygurer), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, ss. 241-259 arasında da yayınlanmıştır.

²⁵⁶ Hayri Bolay, “Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu”, *Osmanlı*, C. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 111-127, s. 111-112.

²⁵⁷ Şirin, *a.g.e.*, s. 62-67

²⁵⁸ Ocak, Osmanlı iktidarının sünni İslam'ın hamisi olma geleneğini esas itibariyle Büyük Selçuklulara borçlu olduğunu belirtir. Abbasi hilafetini Şii Büveyhilerin hakimiyetinden kurtarıp, İsmaili-Batını hareketinin de önemli ölçüde önüne geçen Büyük Selçuklular Sünni İslam'ın siyasallaşma ve Anadolu Selçuklularıyla başlayıp Osmanlılara uzanacak olan Batı Türklerinin devletleşme sürecindeki en önemli tarihsel adımı da atmış oluyor, Batı Türk devletlerinin siyasetlerinin de temel ideolojisi haline getiriyordu. Bu suretle güçlenen Sünni İslam, Osmanlıların şahsında İslam dünyasının rakipsiz egemen gücü oluyordu. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 68-69; Timur ise, 14. yüzyıl başlarında Bizans sınırlarında küçük bir uç beyliği olarak doğmuş, kurucu ve yönetici zümresi Müslüman olan devletin, bu kısa süre içinde yeni bir dünya görüşü ve kültür yaratmasının söz konusu olmadığını ifade eder. Bu nedenle yapması gereken şey klasik İslam kültürünün özümlemesi ve yayılmasıydı. Bu konuda ise Osmanlılar, doğrudan doğruya Abbasi halifelerinin değil, kendilerinden önce Anadolu'da egemen olmuş Selçuklu Devleti'nin mirasçısı oldular. Timur, *a.g.e.*, s. 132.

menakıbnamelerde görülen bu temalar Osmanlı vekayiname türüne de kaynaklık ederek var olan dünya algısı geleneğinin bu tür eserlerde de devamını sağlamıştır.

III.2. Vekayinamelerle Devam Eden Gelenek

Kanuni Devri sonlarına gelindiğinde Osmanlı sultanları hem kendi sınırlarında egemenliklerini meşru kılmışlar, hem de evrensel hükümlerlik iddiasında bulunabilecekleri bir ideoloji ile de donanmışlardı. Efsanelerle ideallerin kaynaşmasından türeyen bu iddialar farklı zamanlarda farklı ihtiyaçlar için ortaya çıksa da hepsinin ortak amacı Osmanlı hanedanının egemenliğinin meşruiyetini sağlamaktı.²⁵⁹ Destanlar, şiirler, evliya menakıbnameleri, gazavatnameler, fütüvvetnameler, zafernameler, vb. türden eserler, geliştirdikleri söylemler ve verdikleri mesajlarla bu meşruiyetin oluşumunda önemli roller üstlendiler. Destan ve menakıbname türünden eserlerin toplumsal belleğe işlediği anlayış çerçevesinde oluşan dünya algısı, Osmanlı tarihyazımının kronik geleneğince de devam ettirildi. Özellikle ilk dönem Osmanlı kronikleri destan ve menakıbname tarzında eserlerden önemli ölçüde beslendi.²⁶⁰ Dolayısıyla ilk olarak 14. yüzyılın sonlarına doğru çıkmaya başlayan Osmanlı tarih eserleri 15. yüzyılın sonlarına kadar efsanelerle gerçeklerin karıştığı bir anlatıydı.²⁶¹ Örneğin Ahmedi'nin *İskendername*'nin sonuna eklediği Osmanlı tarihi, Şükrullah'ın *Behçetü't Tevârih*'i, Enveri'nin *Düstûrnâme-i Enveri*'si gibi erken dönem Osmanlı "tarih"leri; sadece Osmanlı hanedanını ele alan ilk vekayinamelerden olan anonim tarihlerle, Aşıkpaşazade ve Oruç'un kiler daha önceki destan ve menakıbname türlerinden beslenmişlerdi. Imber'e göre bu eserler belki hanedan tarihine dair tam anlamıyla kaynak teşkil etmiyorlardı ama onun ideolojisinin gelişiminde belirli bir aşamayı gösteriyorlardı. Çünkü vekayinameler

²⁵⁹ Imber, *a.g.m.*, s. 138.

²⁶⁰ Woodhead, "Osmanlı Gazavatnamesi", s. 128; İnalçık, "Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu" *Söğüt'ten İstanbul'a*, (Der. Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, ss. 93-117, s. 101.

²⁶¹ Timur, *a.g.e.*, s. 156-157.

öncelikle, Osmanlı sultanlarını daha önceki Müslüman hanedanlarına eşit ya da daha üstün konuma getirirken, diğer yandan onlar için popüler bir imge yaratıyorlardı.²⁶² Dönemin tarihçiliği hala, İslam'ın öncü birlikleri olan gazilerin dünyaya bakış tarzlarını ve amaçlarını basit bir Türkçe ile yansıtan anlatılardan oluşan derme-çatma bir tarihçilik idi. Bu eserler, Avrupalıları önce düşman sonra da haraç ödeyici tebaa olarak görmekte ve savaş alanlarının ötesinde olup bitenler hakkında ne ilgi ne de bilgi ortaya koymaktadırlar.²⁶³ Örneğin Ahmedî'nin *Dâsıtân ve Tevârih-i Âl-i Osman*'ında, Tanrı tarafından padişahlık verilen Osmanlı sultanları, kutsal savaş ideolojisi altında İslam uğruna mücadele eden ulu gazilerdi. "Öteki" ise yine kafir, düşman, savaş meydanından kaçan, Tanrı'nın gazabına uğrayan, ona şirk koşan kişilerdi.²⁶⁴ Şükrullah da *Behçetü't Tevârih*'inde de bu toplumlar "karganmış" yani lanetlenmiş, sözlerinden dönen, acımasız, kıyıcı insanlardı. Kafirler ne kadar kötü ve zalimse, tüm Müslümanların sultanı olan Osmanlı hükümdarları bir o kadar iyi, yardımsever, koruyucu ve kahramanlardı.²⁶⁵ Aşıkpaşazade ve diğer Anonim Tevârih gibi eserlerde de gaza anlayışı çerçevesinde

²⁶² Imber, *a.g.m.*, s. 142.

²⁶³ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, (Çev. İhsan Durdu), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 190.

²⁶⁴ *Oldı Osman bir ulu gâzî kim ol / Nereye kim vardiyise buldı yol. Her yana berbidi bir bölük çeri / Ki-El uralar, katl edeler kafiri. Bunlar aldı; bunca El, şehr ü diyâr / Çünkü Hak, Orhanı etti pâdişâh / Oldı ol din ehline puşt u penâh. Oldı 'âli, câvidân râyât-ı dîn / Oldı zâhir tâ ebed âyât-ı din.* vb. beyitlerde "kafir", "düşman" gibi imajların sürekli dile getirildiği görülür. Ahmedî, "Dâsıtân ve Tevârih-i Âl-i Osman" *Osmanlı Tarihleri I*, (Haz. Çiftçioğlu N. Atsız), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1949, s. 9-10.

²⁶⁵ Düşmanların karganmış kafir olarak adlandırılmasına örnek olarak şu cümleler gösterilebilir: "Göçüm tarihinin 815 inci yıl, 6 ncı ay, 2 nci gününde (=9 eylül 1412) İslamlığın ve Müslümanların sultanı Osmanlı tahtına yerleşti. Ata ve dede türesini değiştirmeyip hatta birkaç kat etti. Karganmış kafirlerin hepsi vegi vermeğe baş eğip kulluk gösterdiler..." "Onun çağında Aydın Elinde deniz kıyısında Kara Burun adlı bir yer vardı, orada bir ibahacı kişi ortaya çıktı. Kendine sofı adını verdi. O sofunun başına da ... çok kimseler toplandı. ... İslam sultanı karganmış kafirlerle andlaşıp Anadoluya geçdi." Osmanlı sultanına yüklenen olumlu imajlar için de "Ulu himmetli Gazi Orhan Beğ açunu koyup gidince oğlu şehitler sultanı beğlik yerini yüce kıldı. Adil, olgun, dindar, doğru, yüksek himmetli, iyilik edici, yoksul dostu, kimsesizlere bakıcı padişah idi. Kafirleri yoyup yok etmekten özge nesneye, tama etmezdi. Düşkünlerin elinden tutar, yoksullara yardım ederdi. Onun ulu kapısına başvuran kimse mutlaka dileğine ererdi..." vb. cümleler örnek gösterilebilir. Şükrullah, "Behçetü't Tevârih", *Osmanlı Tarihleri I*, s. 52-60.

gazilerin mucizeleri, kahramanlıkları, kafirlere karşı İslam için verdikleri mücadeleler anlatılır.²⁶⁶

Imber'e göre, gazanın hükümler hakkı verdiği görüşünü açıkça ilk formüle eden kişi aynı zamanda bir dünya tarihçisi olan Neşri'dir. Fakat gazanın hükümler hakkının temeli olarak ilan edilmesi, Osmanlı ideologlarını diğer Müslüman topluluklara karşı yaklaşımda bir sorunla karşılaştırmıştı. Çözüm ise yine, Müslüman'da olsa ötekileştirilme yöntemiyle. Kafirlerle işbirliği yapmak, Anadolu'da "gaspçı" olduklarını iddia etmek bu Müslüman toplulukları ötekileştirmede kullanılan söylemlerdendi. Osmanlılar ise Anadolu'yu meşru miras yoluyla kazananlardı. Bu görüş Neşri'den itibaren Osmanlıların resmi iddialarını meşru kılma konusunda önemli bir dayanak olmayı sürdürmüştür.²⁶⁷ Örneğin daha önceki Osmanlı tarihlerinden büyük ölçüde yararlanan Kemalpaşazade eserinde Hıristiyanları "melun kafirler",²⁶⁸ verdiği bir fetvada da Şii'leri "ümme-i küfr" olarak tanımlamıştır.²⁶⁹ İslam'ı yaymak için sürekli bir gaza faaliyeti içinde olan Osmanlı sultanlarını ise yine evrensel unvanlarla anmıştır.²⁷⁰ Kemalpaşazade'ye göre Osmanlı sultanları, iktidar yetkisini Allah'tan alan ve Hz. Muhammed'in nöbetini üstlenen şanı yüce padişahlardır. Onlar temiz ve yüce soydan gelmiş, İslam kubbesinin direkleridir. Kıyamete kadar da bu görevi sürdüreceklerdir. Buradan aynı zamanda sonlu bir zaman anlayışı çerçevesinde bu dünyanın gelip geçici

²⁶⁶ İnalçık, "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?", *Söğüt'ten İstanbul'a*, ss. 119-145, s. 131-132.

²⁶⁷ Imber, "Erken Osmanlı Tarihinde İdealler ve Meşruiyet", s. 145-147.

²⁶⁸ Victor L. Menage, "Osmanlı Tarihçiliğinin İlk Dönemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a*, ss. 74-91, s. 88.

²⁶⁹ M. C. Şahabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, C. 17, Sayı 22, 1967, ss. 49-78, s. 53.

²⁷⁰ *Tevârih-i Âl-i Osman'a* ait çeşitli defterlerin transkripsiyonunda bu temalara rastlamak mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn-i Kemal (Kemalpaşazade), *Tevârih-i Âl-i Osman, IV. Defter*, (Haz. Koji İmazava), TTK Yayınları, Ankara, 2000; *VII. Defter*, (Haz. Şerafettin Turan), TTK Yayınları, Ankara, 1991; *VIII. Defter*, (Haz. Ahmet Uğur), TTK Yayınları, Ankara, 1997; *X. Defter*, (Haz. Şefaattin Severcan), TTK Yayınları, Ankara, 1996; Ayrıca bkz. *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, (Haz. Necdet Öztürk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000.

olduğu, aslonanın öteki dünya olduğu, bunun için de insanların Allah'a şükretmesi gerektiği mesajını da verir Kemalpaşazade.²⁷¹

Aşıkpaşazade'de olduğu gibi diğer Osmanlı vakayinamelerinde görülen bir özellik de Kur'an'daki anlayışa uygun olarak ikili bir dünya tasavvuru içinde dünyayı inananlar ve inanmayanlar olarak tasvir etmeleridir. Bu ayrıma göre, kafirler, inananların düzeni dışında kalan gruptur²⁷² ve inananlar kafirlere karşı her zaman üstündür. Bu duygu Aşıkpaşaoğlu'nun Tarih'inde Osman Gazi'nin rüyasının Şeyh Ede-Balı tarafından, Osmanlı nesline bir dünya hakimiyeti verildiği şeklinde yorumlanmasıyla da pekiştirilir.²⁷³ Burada hem İslam inancının hem de eski Türklerdeki iktidarın kökeni ve cihan hakimiyeti düşüncesinin menakıbname ve gazavatnameler yoluyla Osmanlı kroniklerine de aktarıldığı görülmektedir. Bu gelişmenin İslamiyet ile ilgili boyutu iktidarın Osmanlılara verilmesinin Tanrı'nın bir iradesi olmasıydı. Bu Tanrısal bir plan dahilinde gerçekleştiği için sorgulanması da gerekmiyordu. Diğer yandan kutsal tarih içinde Türklerin Nuh'un oğlu Yafes'e uzanan bir şecere içinde yer alması da Osmanlılara verilen iktidarın meşruiyetini sağlıyordu. Üstelik bu silsile, aşağı yukarı bütün Osmanlı vakayinamelerinde evrensel bir giriş olarak yer almıştır.²⁷⁴

²⁷¹ “*Yogîdi cümle ‘âlem vâridi Ol / Bulunmaz ibtidâsına ânîñ yol / Gîrü yog ölişer bu cümle ‘âlem / Kaliser zât-ı Hak vallâhu a’lem / Kâyinâtın küllisi hâlikdir illâ veçhe hü ve / Külli şeyin hâlikün illâ veçhehü*”. Kemalpaşazade, *a.g.e.*, X. Defter, s. LI ve LXXXVII; Menage, Kemalpaşazade'nin bir yönüyle seleflerinden ayrıldığını belirtir. Kemalpaşazade her yeni temayı olayın geçtiği ülkenin kısa bir tanıtımıyla sunmaya çalışmıştır. Menage, *a.g.m.* s. 88.

²⁷² Şirin, *a.g.e.*, s. 55.

²⁷³ Osman Gazi Şehy Ede-Balı'nın evinde kaldığı bir gece uykusunda, Şeyh'in koynundan bir Ay'ın doğup kendisinin koynuna girdiğini görür. Hemen akabinde Osman Gazi'nin göbeğinden bir ağaç biter. Gölgesi bütün alemleri kaplar ve gölgesinin altında dağlar vardır. Her dağın dibinden sular çıkar; bu sulardan kimi içer, kimi bahçelerini sular, kimi de çeşmeler akıtır. Osman Gazi uyandıktan sonra gördüğü rüyayı Şeyh'e anlatır. Şeh de “Oğul, Osman! Sana muştuluk olsun kim Hak Ta'âlâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun” der. Aşıkpaşaoğlu, “Tevârîh-i Âl-i Osman”, *Osmanlı Tarihleri I*, s. 95; Bu tür rüyalar ve yorumları İnalçık'a göre, hanedanların kökeni ve meşrulaştırılmasına zemin hazırlayan bir ortaçağ edebiyatı “topos”udur. İnalçık, “Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?”, s. 131-132.

²⁷⁴ Timur, *a.g.e.*, s. 160-166; Eski Türk destanlarında yer alan inanca göre Gök-Tanrı Türklere yani Oğuz Han'a dünyaya hükmeder nitelikte bir iktidar bahşetmişti. Osmanlı padişahları da buradan hareketle soylarının Oğuz Han neslinden geldiğini iddia ederek iktidar kaynağını İslami meşruiyetin yanında milli bir meşruiyete de dayandırıyorlardı. Osman Gazi'nin Selçuklu sultanına karşı “Ona sultanlık veren allah bana

İmparatorluğun en güçlü dönemlerini yaşadığı Kanuni devrinde, diğer toplumlar hakkındaki algı ve onlara karşı üstünlük duygusu daha da nettir. Çünkü tarihçiler, ideal devlet ve toplum düzeninin kendi imparatorluklarında olduğunu düşünerek, Kanuni'nin başarılarına odaklı anlatımlar izlerler. Lütü Paşa'da ve özellikle Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevarih*'inde bu söylemler oldukça süslü ve destansı bir şekilde anlatılır.²⁷⁵ Fakat Lütü Paşa aynı zamanda içerdeki kokuşmanın ve Frenklerin deniz gücünün artışı gibi çifte bir tehlikeye karşı hükümdarı uyarmaya da çalışır.²⁷⁶ Aslında 16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda diğer ülkeler ve coğrafyalar hakkında bilgiler veren eserlerin de ortaya çıktığı bir dönemdir. Kanuni döneminde karada ve denizlerde kazanılan zaferler, fethedilen, sefere çıkılan yerleri tanıtan ve genel içerikli olan bu eserlerin ortaya çıkmasında önemli bir etkidir.²⁷⁷ Fakat dönemin tarihçilik karakteristiği içinde genel nitelikli bu eserler yetersiz düzeydedir.

Devletin kavuştuğu güçlü yapıya rağmen 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı vekayinameleri, yönetim sisteminde meydana gelen aksamaları dile getirmeye başladılar. Devletin genişlemesinde ilk zamanlarda gaza ruhunun etkisi çoktu. Üstelik son dönemlere kadar vekayinamelerde bu ruhu görmek mümkündü. Fakat Davison'a göre 16. yüzyıla gelindiğinde, imparatorluğun en görkemli döneminde onu bir arada tutan çimento gaza ruhu değil, öncelikle iki yüz yıl boyunca kurulmuş yönetim sistemiydi. İşte devletin

---

dahi hanlık verdi. Eğer minneti şu sancak ise ben kendi sancağımı götürüp uğraştım. Eğer o, ben Âl-i Selçukum derse ben de Gök-Alp (Oğuz Han'ın oğlu) oğluyum.” sözleri Osmanlıların, iktidar kaynaklarını aynı zamanda eski Türk geleneklerine dayandırdıklarının da kanıtıdır. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti...*, s. 253-254.

²⁷⁵ Bkz. Lütü Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman*, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1341; Hoca Sadeddin, eserinde kafirler üzerine yapılan seferleri oldukça ağıdalı bir şekilde anlatırken Osmanlı hükümdarlarını da aynı şekilde yüceltici unvanlarla betimler.: “Yaradılışı güzel sultan”, “cihan halkının başına tac olan”, “olgun lütufları öğünçle dolu padişah”, “zavallı insanların koruyucusu”, “İslam ülkelerinin koruyucusu”, “Müslüman beldelerin sultanı”, “ülkeleri tutan padişah”. Öte yandan gazilerin yiğitlikleri karşısında kafirlerin durumu ise küçültücü ifadelerle anlatılır: “Yere batasica küffâr”, “dinsiz guruh”, “yıkılasicalar”, “işî kötü kafir” vb. bu tanımlamalardandır. Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, C.I-V, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

²⁷⁶ Lewis, *a.g.e.*, s. 192.

²⁷⁷ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı*, C. 8, ss. 247-256, s. 250.

en güçlü olduğu Kanuni dönemi aynı zamanda sistemde aksamaların ortaya çıktığı bir dönemdi.²⁷⁸ Selaniki (ö. 1600), Osmanlı imparatorluğunu yücelten ve Avrupalıları düşman, lanetlenmiş ve perişan kafirler olarak gören algıyı korurken diğer yandan “Havâdis-i ruzgâr”, “Şikâyet ez ahval-i ruzgâr”, “Hasbîhâl” gibi başlıklar altında devlet ve toplum düzeninde başgösteren bozukluklara değiniyordu.²⁷⁹ Fakat Selaniki, yeniçerilerin başıbozukluğu, rüşvetin yaygınlaşması, taşradaki hazinedarların yolsuzluklarının artmaya başlaması gibi eleştirilere konu olan bozuklukları ise sadece devletin kendi iç dinamiklerinde meydana gelen aksamanın bir sonucu olarak göstermişti.²⁸⁰ Koçi Bey de, IV. Murad ve I. İbrahim’e sunduğu ve risalesinde eski devlet düzenine aykırı hareketleri, bu düzenin ihmal edilmesini, devleti çöküşe sürükleyen en önemli nedenler olarak sundu. Tımar ve zeamet usulündeki aksamalar, devlet yöneticilerinde görülen yetersizlikler, rüşvetin arttığına dair bilgiler, İslam memleketlerinde başgösteren fitne ve fesad yüzünden kaybedilen topraklar Koçi Bey tarafından dile getirildi.²⁸¹ Fakat bu aksamaları dünyada meydana gelen gelişmeler çerçevesinde ele alan bir açıklama mevcut değildir. Osmanlı tarihçileri çözüm yolunu değişen dünya içinde hala eski düzende aramaktadırlar. Peçevi (1574-1650) de üstünlük söylemlerini devam ettirir ama savaşlarda artan başarısızlıkları gizleyemez.²⁸² Peçevi’yi çoğu Osmanlı tarihçilerinden ayıran nokta, onun Avrupalı kaynaklardan yararlanan bir tarihçi olmasıdır. Macar ve Alman tarihlerinden de yararlanan Peçevi kafirlerin basma kağıt ve kara barutu nasıl yaptıklarına da değinir. Burada kafirlerin kitap yazmaya ve bilimle uğraşmaya isteği artırmak için yasa çıkardıklarından söz eder.

²⁷⁸ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 9-14.

²⁷⁹ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki I*, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. xx.

²⁸⁰ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki II*, s. 458, 469, 603.

²⁸¹ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 203; Koçi Bey Risalesi için bkz. Göriceleli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Yay. Haz. Yılmaz Kurt), Ecdad Yayın, Ankara, 1994.

²⁸² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I-II*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992

Onların basma yazı ile kitap meydana getirmelerini ise garip bir sanat ve değişik bir icat olarak tanımlar.²⁸³ Bunun dışında Peçevi, Seydi Ali Kaptan'ın Basra'daki donanmayı Süveyş'e getirmesi sırasında ziyaret ettiği kentler ve kasabalar hakkında bilgiler verir. Seydi Ali Reis'in gezisi sırasında gördüğü ve "acaip" olarak adlandırdığı şeyleri rivayetler eşliğinde anlatır.²⁸⁴ Yine de o, temel ilgisini diğer Osmanlı tarihçileri ve hatta Avrupalı tarihçilerin çoğu gibi, mensubu olduğu imparatorluğun ve özellikle de bu imparatorluğun Avrupalı düşmanlarıyla yaptığı savaşlara yöneltmiştir.²⁸⁵

17. yüzyılın sonlarında Osmanlı tarihyazıcılığı, vakanüvislik kurumunun kurulmasıyla daha sistemli hale getirildi. Merkez teşkilat tarafından görevlendirilen ve devlet tarihçisi olarak da adlandırılan vakanüvisler, Osmanlı resmi tarihyazıcılığının da ürünleri olan tarih eserlerini ortaya çıkardılar. Osmanlı vakanüvisleri arşiv malzemelerinden de yararlanarak, devletin ve hanedanının tarihindeki belli başlı olayları kayda geçirir, sırayla vakanüvisliğe atanan kişiler kaydı güncel tutarlardı.²⁸⁶ Fakat vakanüvisler, devlet tarafından atanan tarihçiler olduğu için, devletçe yazılması gerekli görülen belgeleri kaydederlerdi. Bütün belgelerin bunlara verilmesi gerekmiyordu.²⁸⁷ Hem tüm belgelere ulaşamama hem de bir resmi tarihçi olma kimliği olayların sağlıklı, objektif bir şekilde aktarılamamasına da zemin hazırlayabilecek bir durumdu. Örneğin devletin ilk resmi tarihçisi olan Halepli Mustafa Naima Efendi (ö. 1716)'nin eseri aynı zamanda

²⁸³ Peçevi, *a.g.e.*, C. 1, s. 82-83.

²⁸⁴ *A.g.e.*, s. 265-271; Devlet düzeninde başgösteren aksamalar, Yeniçerilerin devlet içinde bir güç dağı haline gelmesinden kaynaklı sorunlar, isyanların artması, devlet görevlilerinin sürekli değişmesi gibi yönetim alanında meydana gelen aksamalar başka bir on yedinci yüzyıl tarihçisi olan Solakzade (ö. 1658) de görülür. Fakat Solakzade de bu aksamaları yine sadece devletin kendi iç dinamiklerinden kaynaklı bir sorun olarak görür ve dış etkenlerin bu aksamada bir etkisi olup olmadığı konusunda bir değerlendirmede bulunmaz. Üstelik Solakzade, bu devletin yönetim sistemindeki gittikçe artan bozukluklara rağmen "dünya hükümdarlığı ve imparatorluğu" algısını devam ettirir. Bkz. Solak-zade Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzade Tarihi I*, (Haz. Vahid Çabuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 1; *A.g.e.*, c. II, s. 577-639.

²⁸⁵ Lewis, *a.g.e.*, s. 195.

²⁸⁶ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (Çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 246.

²⁸⁷ Öztürk, *a.g.m.*, s. 259.

propaganda amaçlıydı. Naima, eserinin hemen başında Osmanlı Devleti için çok kötü şartlar taşıyan ve “yüz karası” sayılan 1699 Karlofça Antlaşması’nı açıklamak ve kabul edilebilir bir hale getirmek için, bu olayı Hz. Muhammed’in taktiksel Hudeybiye Barışı’na benzetmiştir.²⁸⁸ Fakat Naima’nın bir devlet tarihçisi olarak atanması onun devlet düzenindeki aksamaları anlatmadığı anlamına da gelmiyordu. Yönetsel, sınıfsal, ekonomik ve toplumsal alanda meydana gelen bozukluklar Naima’nın eserinde de vardı ve yazar eleştiri yapmaktan kaçınmamıştı. Fakat Naima devletin çöküş sebeplerine değinirken daha önceki Osmanlı yazarları gibi bu sebepleri devletin kendi iç dinamiklerinden, eski düzene riayet edilmemesinden kaynaklandığını düşünüyor, dünyada meydana gelen gelişmelerin bu çöküşe etkisi olup olmadığına yönelik açıklamalarda bulunmuyordu. Ona göre devlet, şeriata ve kanun-ı kadime uymakla çöküşten kurtarılabilirdi.²⁸⁹ İslam olmayanlar için “kafir” vb. olumsuz, Osmanlıları ve sultanlarını ise yücelten ifadeler Naima’da da vardır.²⁹⁰ Yine, yeryüzünü fesad dünyası olarak gören ve sürekli Tanrısal iradeye vurgu yapan cümlelere de rastlarız.²⁹¹ Naima’dan sonra gelen vakanüvislerin eserlerinde de genelde aynı algı vardır. Fakat 19. yüzyılda başka bir vakanüvis Ahmed Cevdet Paşa, Avrupa tarihine ait olayların yorumlanması ve Osmanlı münevver çevresine tanıtılması anlamında ayrı bir yere sahip olacaktır. Onun Avrupa tarihi meselelerini ele alış her

²⁸⁸ Fleischer, *a.g.e.*, s. 246.

²⁸⁹ Zeki Arslantürk, *Naima’ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı, Ayışığı Kitapları*, İstanbul, 1997, s. 119.

²⁹⁰ Metnin çeşitli sayfalarında bu algıya dair ifadeleri görmek mümkündür. Özellikle eserin fihrist bölümü incelendiğinde bile bu ifadelerin başlıklarda geçtiği de görülür. Mustafa Naima, *Tarih*, C. I-VI, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.

²⁹¹ Naima eserinin birçok yerinde Allah’ın iradesinden, olayların sebeplerinin asıl kaynağının onun iradesinden kaynaklandığından, kafirlerle savaşırken İslam askerlerine yardımından ve bu dünyanın geçici bir dünya olduğu algısından bahsetmektedir. Örneğin “Vakıa-yı katl-i Kara Mustafa Paşa” başlığı altında Naima, “*ber mukteza-yı iradet-i hayy için ve iktiza-yı fesad kün fi-gün mucibi üzre ki alem alem-i gün ve fesad her gün için fesad ve her fesad akebinde gün-i gerdun gerdunda havadisinden olmak ber-muceb-i ferman müsebbübü’l-esbab-ı mu’tad idü ki ma’lum-ı kalb-i evvelü’l el-babdır.*” Naima, *a.g.e.*, C. 4, s. 40.

şeyden önce Osmanlı tarihyazıcılığında vakanüvis geleneğinin bitişi ve tarih metodolojisinde yeni bir devreye girişin de habercisi olacaktır.²⁹²

III.3. Osmanlı'da Dünya Tarihi Yazıcılığı

Devletin ilk dönemlerinden sonlarına kadar birçok türde eserler üreten Osmanlı tarihçileri, dünya tarihine ilişkin kitaplar da yazmışlardır. Timur'a göre Osmanlı tarih felsefesini en iyi temsil eden çalışmalar aslında evrensel nitelikli olanlardı. Fakat bu, bugüne kadar üstünde pek durulmamış bir konu olarak kalmıştır. Özellikle Ahmedî'nin İskendername'siyle başlayan süreçte evrensel tarih anlayışı daha da genişleyecek, 10. yüzyılın Tabari ve Mesudi gibi büyük Arap tarihçilerinin "evrensel tarih"leri izinde kutsallaşacak ve İbn Haldun'un tarih sosyolojisini özümlemeye çalışacaklardır.²⁹³ Osmanlılarda, genelde ilk dünya tarihi olarak gösterilen eser Ahmedî (1334-1413)'nin *İskender-name* (1390)'sidir. Bu eserde 2790 beyitlik geniş yer tutan bir cihan tarihi özeti vardır. Ahmedî, ilk hükümdar Keyümeres'ten başlayarak, Osmanlılardan Emir Süleyman zamanına kadar gelen hükümdarları anlatır.²⁹⁴ Osmanlılara kadar tüm devletleri ve insanlık tarihini panoromik bir şekilde anlatan bu eserde din, tasavvuf, ahlak, felsefe, coğrafya, astronomi, metalurji, tıp, siyaset gibi çeşitli ansiklopedik bilgiler de hikaye kurgusu içindedir. Bu tarihi süreç içinde gerçek ve efsanevi kahramanlar ile tarihin bir dönemine damgasını vurmuş komutanlar da eserde yer alır.²⁹⁵ Ünver, Ahmedî'nin bu bölümde kullandığı kaynaklar konusunda ise açık bir bilgiye sahip olamadığımızı belirtir. Fleischer ise ilk dönem Osmanlı dünya tarihçileri Cüveynî, Reşidüddin, İbnü'l-Esir, Vassaf gibi Moğol ve Moğol sonrası dönemin yazarlarının büyük saygı gören yapıtları örnek aldılar.

²⁹² Ortaylı, "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri Bildiriler*, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1986, s. 163-172, s. 163.

²⁹³ Timur, *a.g.e.*, s. 157.

²⁹⁴ Ahmedî, *İskender-name*, (İnceleme-Tıpkıbasım), (Haz. İsmail Ünver), TDK Yayınları, Ankara, s. 18-19.

²⁹⁵ Melike Gökcan Türkdoğan, "Ahmedî'nin 'İskendernamesi'nde Kadın Hükümdar Modeli ve Kraliçe Kaydafa", *Turkish Studies*, Vol. 4/7 Fall 2009, ss. 760-773, s. 761.

Moğol tarihlerindeki süslü divan üslupları hayranlıkla taklit edildi. Fleischer'e göre ise Osmanlı ülkesinde evrensel tarih yazan ilk kişi Ahmedî değil, Şükrullah'tı.²⁹⁶ Şükrullah *Behçetü't-Tevarih* (Tarihlerin Güzelliği)'nde, Osman Gazi'den Emir Süleyman olayına kadar geçen tarihi anlatır. Eserde coğrafya, astronomi, etnografya ve dine ait açıklamalar da yapar.²⁹⁷ Enveri'nin *Düsturname*'si ise Peygamberler tarihinden Osmanlılara uzanan bir İslam tarihi niteliğindedir. Üç kısımdan oluşan eserin birinci kısmı genel İslam tarihiyle ilgilidir. İkinci kısımda Aydınoğulları, üçüncü kısımda ise Osmanlı tarihini ele alır. Son kısımda Enveri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu Oğuzlar'dan başlatarak bir köken tanımlaması da yapmış olur.²⁹⁸ Bununla birlikte konu dağılımı ve kapsamı göz önüne alındığında Enveri, Osmanlı Devleti'ni İslam tarihinin bir devamı olarak görür. İslam dünyası dışında bir coğrafyadan bahsetmez.

Osmanlı Devleti'nde Musilheddin Mehmed El-Lari (ö. 1572) Farsça *Mir'ât el-edvâr ve mirkât el-ahbâr*, Ramazanzade Mehmed Paşa (ö. 1571) *Ramazanzade* ya da *Tarih-i Nişancı*, Celalzade Mustafa Çelebi (ö. 1583) de *Tabakât el-memâlik ve derecât el-mesâlik* (Mesleklerin Derecelerinde Ülkelerin Tabakaları) adıyla dünya tarihleri yazdılar. Hoca Sadeddin (1536-1599) ise Lari'nin dünya tarihinin büyük bir bölümünü düzeltip genişleterek *Tacü't-Tevarih* adlı eserini ortaya çıkardı.²⁹⁹ Osmanlı Devleti'nde evrensel tarih çalışması ortaya koyan isimlerden biri de Gelibolulu Mustafa Ali (1541-1600)'dir.³⁰⁰

²⁹⁶ Fleischer, *a.g.e.*, s. 249; Fakat Ünver'e göre Ahmedî'nin Taberi, Cüveyni, Reşidüddin ve onları izleyen tarihçilerden yararlanmış olduğu düşüncesi, onun Moğol hükümdarlarından yaptığı alıntılardaki yanlışlıklar dolayısıyla bu isimlerden de doğrudan doğruya yararlanmadığını gösterir. Bu bölüm her ne kadar Şah-name'nin kısa bir özeti gibi görünüyorsa da, kimi olayların Şah-nameye göre farklı biçimde anlatılmış olması yazarın başka kaynaklardan da yararlandığını düşündürmektedir. Ahmedî'nin cihan tarihi özetinde kullandığı kaynakları sağlıklı bir biçimde saptayabilmenin en iyi yolu, ondan önce yazılmış tarihler üzerinde geniş bir incelemenin yapılması ile mümkün olacaktır. Ünver ayrıca Ahmedî'nin eserindeki yanlışlıklara da değinir. Ahmedî, *a.g.e.*, s. 18-19.

²⁹⁷ M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002, s. 341.

²⁹⁸ *Fatih Devri Kaynaklarından Düsturname-i Enveri Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1466)*, (Haz. Necdet Öztürk), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. xxxv.

²⁹⁹ Babinger, *a.g.e.*, s. 105-115.

³⁰⁰ Mustafa Ali'nin diğer eserleri için bkz. Babinger, *a.g.e.*, s. 141.

Kendisini Celalzade ve Ramazanzade'nin yerleştirdiği tarih yazma geleneğinin takipçisi olarak gören Mustafa Ali *Künhü'l-Ahbâr*'ı yazarken siyasi değil, düşünsel bir amaç güdüyordu. Dahası o, tarihin edebi çalışmalardan ayrı, başlı başına bir ilim dalı olduğu düşüncesindeydi. Bu da onun olayları değerlendirirken nesnel ve eleştirel bakışını destekliyordu.³⁰¹ Bu konuda onu cesaretlendiren diğer bir etken ise bir vakanüvis yani devlet tarafından atanan resmi bir tarihçi olmamasıydı.³⁰² Mustafa Ali *Künhü'l-Ahbâr* isimli dünya tarihinin hemen girişinde eserin dört rükn yani cilt halinde yazıldığı belirtilir. Birinci ciltte alemin yaratılışı, milletler ve kavimler hakkında haberler; ikinci ciltte Arap ümmeti, Peygamberler tarihi, hulefa-yı raşidin dönemi, Emevi ve Abbasi dönemleri, ulema sınıfı ve meşayih, tabipler ve hükema; üçüncü ciltte Türk ve Tatar lar; dördüncü ciltte de Osmanlı Devleti ve Memalik-i Rum hakkında bilgiler verilmiştir.³⁰³ Fakat Lewis, Ali'nin *Künhü'l-Ahbâr*'da Avrupa'ya yer vermediğini, sadece bir iki yerde Avrupa'nın bir tür etnolojisinin yaptığını belirtir.³⁰⁴ Öte yandan Mustafa Ali, eserinde kullandığı kaynakları da belirtmiştir. Önsözünde belirttiği üzere yüz otuz kadar eser *Künhü'l-Ahbâr*'ın yazılmasında kullanılmıştır.³⁰⁵

Fleischer'e göre Mustafa Ali, Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya tarihi özellikle de İslam tarihi bağlamında ele almakla iki şey yapmıştı. Öncelikle kendi siyasal, dinsel ve edebi kültürünü ilerletmekte olan bir tarihsel sürecin parçası ve daha eski, daha saygın İslam geleneklerinin mirasçısı olarak yerleştirmeye çalıştı. İkincisi, Ali kendi uygarlığını o tarihsel sürecin egemen siyasal ve kültürel gelenekleriyle karşılaştırmalı olarak yargılamaya çalıştı. Geçmişe olduğu kadar yaşadığı güne de baktı, çağının gelişmelerini açıklayabilecek modelleri ve benzeşmeleri geçmişte aradı; geçmiş tarihin bazı yönlerine de

³⁰¹ Fleischer, *a.g.e.*, s. 250.

³⁰² Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Ali*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 8.

³⁰³ Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l Ahbar*, C. 1, s. 1, (y.y. ve y.t. yok)

³⁰⁴ Lewis, *a.g.e.*, s. 183.

³⁰⁵ İsen, *a.g.e.*, s. 9.

çağının yaşantısı ışığında baktı. Onun eserinde Kanuni döneminin Osmanlı'sı bir dünya imparatorluğu algısı içinde verildiği gibi aynı zamanda dönemin büyük toplumsal ve ekonomik sarsıntıları, fetihlerle sonuçlanmayan savaşlar, yönetim modellerindeki değişiklikler, yönetimdeki yolsuzluk ve sorumsuzluklar, adaletsizliğin yaygınlaşması vb. düzensizliklere yer verildi. Bu noktada Fleischer, Mustafa Ali'yi evrensel bir tarih çalışması yapmaya iten neden olarak, onun, devletin içinde bulunduğu kötü durumun aynı zamanda dünyadan haberdar olunması ile anlaşılabilceği fikrini gösterir.³⁰⁶ Fakat daha önce de söylediğimiz gibi, Mustafa Ali *Künhü'l-Ahbar*'da Avrupa coğrafyası ve milletleri hakkında çok net bilgiler vermemiştir. Genelde İslamiyet'in yayıldığı coğrafyalar eserin kapsama alanındadır.

17. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde dünya tarihçiliğinin yanında ve ona katkı sağlayacak bir alan olarak coğrafya ve haritacılığın da gelişmeye başladığı bir dönemdir. Bu alanlarda yapılan birtakım çalışmalar Osmanlıların diğer coğrafyalar hakkındaki bilgilerini artırırken, daha sonraki neslin tarihçilerine ilham kaynağı olmuştur. Bu anlamda bahsedilebilecek en önemli eser Katip Çelebi (1609-1657)'dir. Diğer bir adlandırmayla Hacı Kalfa, eserleriyle birlikte Osmanlı tarihçiliğinin biçim ve içerik yönünden bir dönüm noktası oluşturur. Kendisinden önce yazılanlardan yararlanan, kaynakları sistemli olarak inceleyen ve eleştiren Çelebi, Batı kaynaklarına ilgi duyan ve onları etkili şekilde kullanan ilk Osmanlı tarihçisi de olmuştur.³⁰⁷ Onun *Keşfü'z Zünun'an Esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* isimli eseri, 17. yüzyılın ilk yarısında Batı'daki bilimsel gelişmelerin bir ölçüde farkına varmış bir Osmanlı-Türk entelektüelinin, ülkesinde yeni bir canlanışa ön ayak olmak üzere kendi bilim geleneğine yaslanmak isteğini simgeleyen devasa bir bilimler

³⁰⁶ Fleischer bu görüşüne kanıt olarak Mustafa Ali'nin, Kınalızade Ali Çelebi'nin oğlu Fehmi'den alıntı yaptığı bir şiiri gösterir. Bu şiirde dünyanın ne durumda olduğunu analatacak kimsenin olmadığından, hükümdarın herkesten ayrı durduğundan, vezirlerin, müftülerin, şeyhlerin aksaklıklardan padişahı haberdar etmediklerinden bahsedilir. Fleischer, *a.g.e.*, s. 250-252.

³⁰⁷ İpşirli, *a.g.m.*, s. 250; Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2009, s. IX.

ansiklopedisi ve aynı zamanda kapsamlı bir klasik eserler bibliyografyasıdır. Katip Çelebi'nin bu eseri onun, Avrupa'daki bilimsel gelişmelere kayıtsız kalmadığını, ulaşabildiği aktarım imkanlarıyla ülkesinin insanları bu gelişmelerden haberdar etmek isteyen bir entelektüel olduğunu göstermektedir.³⁰⁸ Çelebi'yi Batı dünyasına tanıtan eseri de bu olmuştur.³⁰⁹ Onun bir diğer eseri, kısa bir dünya tarihi niteliğinde Arapça olarak yazdığı *Fezleke Ahvalü'l-Ahyâr fi ilmi'l-tarih ve'l-Ahbâr*'dir.³¹⁰ Yazar bu eserde varlıkların başlangıcından peygamberlere ve oradan da kendi zamanındaki hükümdarlara kadar gelen bir süreci anlatır.³¹¹ Lewis, Hacı Kalfa'nın 1655 yılında *Şaşkınlık İçin Yunanlıların, Romalıların ve Hıristiyanların Tarihine Dair Kılavuz* başlıklı bir kitabından bahseder. Önsözde belirttiğine göre Çelebi'nin eseri yazma nedeni, Hıristiyanların sayısının iyice artması ve yaşadıkları bölgelerin dışına taşarak yayılmalarıydı. Çelebi, Hıristiyanların bu yayılmasını Müslüman dünyası ve Osmanlı Devleti için tehlikeli buluyordu. Hıristiyanlar deniz yoluyla da birçok bölgeyi ele geçirmişler, Yeni Dünya'da zaferler elde etmişler, Hindistan limanlarını kontrol altına almaya başlamış ve Osmanlı'yı rahatsız etmeye başlamışlardır. Fakat bu tehlikeye karşı İslami tarih eserlerinin bu halk hakkında sunduğu tüm bilgiler yalanlardan ve tuhaf masallardan ibarettir. Bu nedenle İslam halkının bu cehennemlik halkın yaptıklarından habersiz kalmamaları, bu "lanetlenmiş" halkın bazı ülkeleri Müslümanların elinden alarak bir Küfür Evi'ne dönüştürmelerine yol açan cehalet uykusundan uyanmaları için doğru bilgi temin etmek gerekmektedir. Katip Çelebi, bu bilgileri temin etmek için Frenklerin *Atlas Minor*'ünden ve tercüme etmiş olduğu diğer eserlerden yararlandığını söyler.³¹²

³⁰⁸ İlhan Kutluer, "Katip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zünun'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), ss. 79-99, s. 79-81.

³⁰⁹ Bayrak, *a.g.e.*, s. 204.

³¹⁰ Banarlı, *a.g.e.*, C. 1, s. 686.

³¹¹ Bayrak, *a.g.e.*, s. 204.

³¹² Lewis, *a.g.e.*, s. 159-160.

Başka bir 17. yüzyıl tarihçisi ve ilgi alanı geniş olan kişi Hüseyin Hezarfen (ö. 1678?), kendi ülkesinin tarihiyle olduğu kadar uzak ülkelerin coğrafyası ile de ilgileniyordu. Hezarfen Avrupalı kitapların içeriğine vakıf olup bunların bir kısmını kendi eserlerine yansıtabilmesinde Avrupalı tanıdıklarının da etkisi olmuştu. Onun *Tenkihü't Tevârihü'l- Mülûk* (Meliklerin Tarihleri Özeti) adlı eseri eski çağlardan itibaren gelen bir dünya tarihidir. Eserde eski çağlardan itibaren gelen 50 İslam devletinin dışında, İslami evrenin ve İslam'ın dışında kalanların tarihine de yer verilir. Yunan ve Roma tarihi, Asya, Çin, Filipinler, Doğu Hint Adaları, Hindistan ve Seylan ve Amerika'nın keşfi ele alınır. Asya ve Amerika ile ilgili tasvirlerin çoğu Katip Çelebi'nin Cihannüma'sından aktarılmıştır. Fakat Avrupa tarihi bu esere dahil edilmemiştir.³¹³

17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde dünya tarihi yazan isimlerden biri de Müneccimbaşı olarak da adlandırılan Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah (1631-1702)'tır. Müneccimbaşı'nın *Câmiü'd-Düvel* isimli eseri, eski devirlerden başlayarak 1672/73 tarihlerine kadar gelen bir dünya tarihidir. Eserinin ağırlık merkezini oluşturan İslam tarihininyazımında en fazla İbn al-Asir, Abu'l-Fida, İbn al-Vardi ve İbn Haldun gibi büyük tarihçiler kaynak almıştır. Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*'in birinci bölümde İslam öncesi devletlerin ve İslam dışı devletlerin tarihine de önemli bir oranda yer vermiştir. Fransa, Almanya, İspanya ve İngiltere'nin "Frenk" halklarının ve krallarının ayrı ayrı başlıklar altında incelendiği Avrupa ile ilgili bölümler de vardır.³¹⁴

³¹³ A.g.e., s. 187-188; Bayrak, a.g.e., s. 174; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 157.

³¹⁴ Müneccimbaşı eserinin başında kaynaklarını birer birer saymakta, 70'ten fazla Arapça, Farsça ve Türkçe eserden faydalandığını bildirmektedir. Bunlar arasında Taberi, İbn Hacer, İbn al-Cavzi, İbn Halikan, Makrizi ve Mes'udi gibi, tanınmış Arap tarihçileri; Hamd Allah Mustavfi, Kazvini, Şaraf al-Din Yazdi vb. İran tarihçileri vardır. Bununla birlikte Alp Arslan zamanında yazılan *Darband-name*'den, İbn Bibi, Aksarayı, Şikari'den, Abu Bakr Tahrani'nin *Kitab-ı Bayındiriyya* isimli eserinden de faydalanmıştır. Diğer taraftan Hindistan tarihlerini de gözden geçirmiştir. Türkçe kaynakları arasında ise belli başlı eserler bulunduğu gibi, İdris Bitlisi, Şeref Han Bitlisi, Neşri, Katip Çelebi'nin Türkçe Fezleke'sinden ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin eserlerinden faydalanmıştır. M. Tayyib Gökbilgin, "Müneccim-Başı" maddesi, *İA*, C. VIII, ss. 801-806, s. 803; Müneccimbaşı Avrupa ile ilgili kısımların yazımında ise Johann Cario'nun

Dünya tarihçiliği açısından Katip Çelebi, Hüseyin Hezarfen ve Münecimbaşı, on altıncı ve 17. yüzyıllarda Batı Avrupa üzerine kalem oynatan, Batı kaynaklarından yararlanan ve dünyayı topyekün tanıma girişiminde bulunan tarihçilerin tamamını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Fakat Avrupalılar söz konusu olduğunda İslam dışı toplumları özellikle de Hıristiyanları “kafir” olarak tanımlama hala devam eder. Hatta Katip Çelebi bile Avrupalılardan söz ettiğinde, “mel’un”, “kahrolası”, “cehennemlik kafirler” olarak bahseder ki, bu sözel alışkanlıklar, Osmanlı İmparatorluğu’nun gerek düşman gerekse müttefik Avrupalı ülkelerle doğrudan ilişki içine girmeye başladığı, Avrupa’nın iç işlerine ilgi göstermeye başladıkları 18. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

III.4. Coğrafi Dünya Algısı ve Haritacılık Bilgisi

15. ve 16. yüzyıllarda keşif hareketleriyle birlikte başlayan dönüşüm, insanlara ve onların yaşadıkları mekanlara bakış açısında da bir değişime yol açtı. Michelet’in deyimleriyle, Rönesans çağı olan 16. yüzyıl dünyanın ve insanın keşfini temsil ediyordu.³¹⁵ Rönesans, zihni değişimin bir ifadesiydi ve ortaya çıktığı andan itibaren insanların kendi davranışlarına hükmetmesini, daha etkin biçimde davranmasını öğütledi. 17. yüzyılda yeni bir olgu olarak ortaya çıkan “bilim” ise Avrupa uygarlığını öncekine göre köklü biçimde dönüştürerek, özne olarak insanı ve insan aklını ön plana aldı.³¹⁶ Her şeyden önce 17. yüzyıl muzaffer aklın yüzyılıydı; son dönemlerinde geleneksel inançlara karşı tavır aldığı ve Aydınlanma çağına giden yolu açtığıdaysa, “saldırgan” ve eleştirel bir yüzyıl

---

vakayinamelerinin Türkçe tercümesinden yararlanılmış gözükmeyle beraber, bazı bölümler için başka Avrupalı kaynaktan yararlandığı da anlaşılmaktadır. Lewis, *a.g.e.*, s. 188.

³¹⁵ Michelet, *a.g.e.*, s. 4.

³¹⁶ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 271, 323; Hümanist tarihçiler, insan düşüncesi ve eyleminden etkilenen çok büyük bir alanı, yani dini tamamen gözardı ettiler. Dini konular artık, “Kilise Tarihi” adı altında ele alınmıyordu. Smith, *a.g.e.*, s. 136.

haline geldi.³¹⁷ 17. yüzyılın gelişen aklı, Tanrı'nın mutlak gücü ve kusursuzluğunu bildiren Hıristiyan görüşüne karşı çıkararak evrenin oluşumuna yönelik bilimsel incelemelere girişti. Düşünsel evrim ilk olarak astronomi ve kozmoloji alanında Galileo tarafından başlatıldı. Bacon deneysel metodu öne çıkardı. Descartes ise yeni bir akıl inşa ederek Kopernik ve Galileo'nun başlattığı devrimi yönetti; bu alanda beklenen entelektüel sentezi gerçekleştirdi. Akılcı düşünce Tanrı kavramı üzerinden yeni bir dünya tasavvuruna yöneliyordu. Aklın temel olarak bir eleştiri yeteneği haline gelmesi aynı zamanda yeryüzü mutluluğu düşüncesini ve inancı daha da artırdı.³¹⁸ İşte bu düşünce ve inanç Avrupalıların, yeryüzünü daha iyi tanıma, onu keşfetme arzusunu tetikleyerek coğrafya bilgisinin de hızla ilerlemesini sağladı.

Coğrafya, Osmanlı kültür ve biliminde de geniş bir yet tutuyordu. Batlamyus temelleri üzerine kurulan İslam coğrafyacılığı, Osmanlı'daki bu alanı da 16. yüzyılın sonuna kadar etkiledi.³¹⁹ Osmanlıların coğrafya bilgileri, 19. yüzyıla kadar, esas itibarıyla orta zamana ait hemen hemen eski kitabi bilgiydi. Coğrafyacıların vazifesi ise eskilerin coğrafya eserlerini tercüme, derleme ve nadiren yeni malzeme ve bilgi ekleyerek geleceğe devretmekten ibaretti. Dünya üzerinde ve arazide incelemeler yaparak teorik coğrafyanın gelişmesine yardım etmek gibi faaliyetlere pek yer yoktu. Coğrafyacılar daha çok, yöresel coğrafya ve topografya ile ilgilenmişler, tuhaf ve alışılmamış şeylerin tasvirini yapmışlardır.³²⁰ Nitekim Osmanlılarda coğrafya alanında görülen ilk eser, ünlü İslam coğrafyacı Kazvini'nin *Acaibü'l-Mahlukat*'ı ile aynı adı taşıyan ve 1365-1370 yıllarında

³¹⁷ On yedinci yüzyıl aynı zamanda bir bunalımlar çağıdır. Bu dönemde karmaşa ve bunalım zihinleri ele geçirir; siyasi krizler Avrupa'daki toplumlara hakim olur. Her yerde kaygı hüküm sürer, fakat tüm bu bunalımlara rağmen akılcı bir dünya yaratma arzusu da kendisini hissettirir. Russ, *a.g.e.*, s. 134-135.

³¹⁸ On yedinci yüzyıl aynı zamanda bir bunalımlar çağıdır. Bu dönemde karmaşa ve bunalım zihinleri ele geçirir; siyasi krizler Avrupa'daki toplumlara hakim olur. Her yerde kaygı hüküm sürer, fakat tüm bu bunalımlara rağmen akılcı bir dünya yaratma arzusu da kendisini hissettirir. Russ, *a.g.e.*, s. 134-135.

³¹⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 34; Osmanlılara mekan bilgisi, matematik yoluyla ve Semerkand mektebinin etkisi sonucu astronomi ve astronomik coğrafya şeklinde girmiştir. İbrahim Hakkı Akyol, "Coğrafya" maddesi, *İA*, C. III, ss. 202-220, s. 215.

³²⁰ Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 9.

Ali bin Abdurrahman tarafından yazılan eserdir.³²¹ Kazvini'nin eseri daha sonra Rukn al-Din tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek Çelebi Sultan Mehmed'e sunuldu. Bu tercümelemlerle belki de ilk defa, dünyanın yuvarlaklığı Osmanlı-Türk eserlerine geçiyordu. Daha sonra Yazıcızade Ahmed Bican *Acaibü'l-Mahlukat ve Dürr-i maknun* adında kozmografyayı andırır eserler yazdı. Fatih döneminde ise, Batlamyus'un klasik coğrafyası gibi, bazı eserlerin, aslından tercümesine devam edildi.³²²

Osmanlılar, "İslamiyet'in muhafızı ve hakiki varisi" olmak üzere "küffar" alemine karşı başarılı bir taarruz siyaseti takip ettikleri esnada, yani 16. yüzyıldaki yükselme devrinde, kendileri için bir muamma olan Avrupa'nın etkisinden uzak olarak eski doğu medeniyeti içinde bir müddet daha yaşayabilmişlerdi; fakat eski kuvvet kalmayınca, artık aynı halde yaşamak da mümkün değildi. Bu esnada Avrupa'nın edindiği medeni ilerleme doğal olarak etkilerini göstermeye başladı. Avrupalıların yeni memleketler üzerindeki büyük keşiflerinden, Osmanlılar, o zamanki şahsi gururlarına rağmen, süratle haberdar oluyorlardı.³²³ Diğer yandan fetihlerin getirdiği yayılmayla birlikte Osmanlı Devleti'nin coğrafya alanında ülkelerden, karalardan, deniz ve kıyılardan söz eden eserler de artmaya başladı.³²⁴ Sınırları genişletmek isteyen padişahlar coğrafi faaliyetlere önem vererek bu alandaki çalışmalarını desteklediler. Özellikle kara ve deniz yollarını içeren yol haritalarına, topografya ve istatistik bilgilerine, pratik ve faydacı coğrafya bilgilerine önem verdiler. İmparatorluğun sınırları genişleyince Osmanlılarda pratik ve uygulamalı coğrafya, deniz coğrafyacılığı şeklinde gelişmeye başladı.³²⁵ Bu

³²¹ Aynı adı taşımasına rağmen eser, içerdiği bilgiler açısından farklılıklar gösterir. Yazmanın ilk bölümü İslam coğrafya eserlerinde gelenek olduğu üzere, kainatın yaratılışı, gökler, yıldızlar, ateş küresi, hava küresi, su küresi, dünya ve iklimlerden söz eder. İkinci bölüm "Mağrib'den Maşrik'a kadar kentler, kaleler ve buradaki insanlar ve denizlerin ve adaların acaibini" kapsar. Özdemir, *a.g.e.*, s. 35.

³²² Akyol, *a.g.md.*, s. 215-216.

³²³ Franz Taeschner "Osmanlılar'da Coğrafya", *Türkiyat Mecmuası*, C. II, (1928), ss. 271-314, s. 293-294

³²⁴ İpşirli, *a.g.m.*, s. 251.

³²⁵ Türkay, *a.g.e.*, s. 14-25.

dönemler aynı zamanda Avrupalı denizcilerin dünyanın bilinmeyen bölgelerini keşfettikleri, mekan bilgilerini artırdıkları bir süreçtir.³²⁶

Keşifler, deniz coğrafyasındaki gelişmeler kuşkusuz, 16. yüzyılın başlarında sınırları genişleyen ve dünyanın tanınmış denizleri ile de ilişkileri gittikçe artan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Piri Reis (1465-1554) ve Seydi Ali Reis (1498-1562) gibi önemli denizcilerce de biliniyordu. Piri Reis de 1513 ve 1528 yıllarında olmak üzere iki harita çizdi. Bu haritaların birincisinin günümüze ulaşan bölümü sadece Avrupa ve Afrika'nın kısmen Batı sahilleriyle Atlas Okyanusu'nu ve Orta Amerika ile Güney Amerika taraflarını gösteren bir dünya haritasıdır.³²⁷ Özdemir'e göre, Piri Reis'in 1518'de çizdiği harita ise, bir dünya haritası değil, Kuzey Atlantik haritasıdır. Üstelik ilkinden daha titiz bir şekilde yapılmıştır ve tipik bir deniz haritasıdır. İlkinde olduğu gibi bu haritanın da tamamı günümüze ulaşmamıştır. Haritanın günümüze kalan parçası Atlas Okyanusu'nun kuzeyini, Kuzey ve Orta Amerika'yı kapsar. Piri Reis bu haritada Osmanlı başkenti ile Yeni Dünya'yı büyük ölçekli tek haritada göstermek istemiştir. Bu haritayla Kanuni'ye yeni coğrafi keşifleri ve Yeni Dünya'nın yerini, Osmanlı ülkesine uzaklığını anlatmak

³²⁶ Yeni bir kıtanın, Amerika'nın keşfi, Afrika'nın güneyini dolaşarak Hindistan'a ulaşma çabaları, on altıncı yüzyılda Avrupa'da deniz coğrafyası alanında büyük gelişmelere neden oldu. Örneğin İspanyollar, Kolomb'un ilk seyahatinden itibaren seyyahların yapmış oldukları bütün haritaları saklamışlardı. Bunlardan çok azı, güvenilir kaptanlarca kopya edilmiş, fakat korunamamıştı. Seville Arşivi'nde kalan ve Amerika'yı gösteren en eski harita Columbus ile 1492 yılında Amerika'ya giden Juan de la Cosa'nın çizmiş olduğu ve 1500 tarihli haritaydı. Bu haritada Amerika Asya'nın doğu kıyıları olarak gösteriliyordu. İlk basılan ise, yeni keşfedilen karaları, yine Asya'nın uzantısı olarak gösteren Contari'nin haritasıydı. Amerika'yı gösteren ikinci harita Martin Waldseemüller tarafından çizilen ve 1507 yılında basılan büyük ölçekli dünya haritasıydı. Canerio'nun 1502'de çizdiği haritaya dayanmakla birlikte, bunun özelliği ve ilk basılan haritadan farklılığı Amerika'nın Asya'dan ayrı bir kıta olarak gösterilmesiydi. Bilinen diğer iki harita ise İspanyol kökenli olup, Cantino ve Caneiro'nun (1508) haritalarıdır. İlgili çeken biri de Columbus'un oğlu Bartholomew'in krokisidir. Sevim Tekeli, *İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un Haritasına Dayanarak En Eski Amerika Haritasını Çizen Türk Amirali Piri Reis*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 11-14.

³²⁷ A. Afetinan, *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 17; Kitab-ı Bahriyede belirttiğine göre Piri Reis, bu haritayı çizerken Kolomb'un haritasından yararlandı. Bugün Kolomb'tan esinlenerek çizilen haritalardan elde tek kalan Piri Reis'in bu haritasıdır. Tekeli, *İlk Japon Haritasını Çizen Türk...*, s. 14.

amacı gütmüştür.³²⁸ Piri Reis'in Akdeniz'i anlatan *Kitab-ı Bahriye*'si ise, 17. yüzyılda üretilen kopya sayısına bakıldığında büyük rağbet gören,³²⁹ hatta 18. yüzyılda başvuru ve hala onu aşacak bir çalışmanın olmadığı büyük bir deniz kılavuzudur. Ege ve Akdeniz kıyılarını dolaşan Piri Reis, Adriyatik, İtalya, Fransa, İspanya ve Tunus limanlarında incelemeler yapmıştır. Eser iki yıl sonra, deniz coğrafyasının bütün teorisi ile Hint Denizi'ndeki siyasi olaylar, Hint ve Çin Denizi, Bahr-i Pers, Bahr-i Hürmüz, Bahr-i Zenci, Habeş memleketleri gibi yerler de eklenerek daha kapsamlı hale getirilir.³³⁰ Eserin girişinde arzın küre şeklinde olduğu belirtilir. Diğer önemli bir nokta Amerika'nın keşfi konusunda anlattıklarıdır. Türkay'a göre Osmanlı'da, Amerika'nın keşfinden ve böyle bir kara parçasının varlığından sözeden ilk kişi Piri Reis'tir.³³¹ Başka bir Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis 1554'te on kısım halinde yazdığı *Kitabü'l Muhit fi İlmi'l-Eflak ve'l-Ebhur* (Denizlerin ve Göklerin Bilimine Ait Bilgi Kitabı)'na Amerika'ya ait bir bölüm de eklemiştir.³³² Yine Tunuslu Hacı Ahmed 1559 yılında bir dünya haritası çizerek Avrupa, Asya ve Amerika'nın bilinen bölgelerini göstermiştir.³³³ Fakat, Teshanor'a göre, *Novus Mundus* yani Yeni Dünya tabiri ilk zamanlarda eski Osmanlı eserlerine kolayca girememiştir. Ancak 1580'de yani Muhammed İbn Hasan Su'udi, Avrupalıların

³²⁸ Piri Reis'in 1513 tarihli ilk haritasının bir dünya haritası olduğu, rüzgar güllerinin sayısı ile kanıtlanabilir. Bu rüzgar güllerinin sayısının, standart portolan çizimlerdeki gibi 17 adet olması gerekirdi. Haritanın kalan parçasında ise sadece 5 adet görülür. Diğer parçalarda da rüzgar gülleri olduğu düşünülürse bunun bir dünya haritası olduğu sonucuna ulaşılır ki, kaynakların çeşitliliği de bu yargıyı doğrulamaktadır. Öte yandan Özdemir 1528 tarihli haritanın bir dünya haritası olmadığını çünkü, kopuk olan kısımların sınırlarının, alt kenarda yani güneyde Antartika, sağ kenarda ise İstanbul olduğunu söyler. Bugün elimizde bulunan parça asıl haritanın hemen hemen dörtte biridir. Piri Reis bu haritada Osmanlı başkenti ile yeni dünyayı büyük ölçekli tek haritada göstermek istemiştir. Özdemir, *a.g.e.*, s. 52-56; Ayrıca her iki harita muhtemelen bu denizlerde gezecek ve görev alacak meslektaşlarının bir dünya haritasına ihtiyaç duyacakları düşüncesiyle çizilmiş ve dolayısıyla pratik ihtiyaçları karşılamaya da dönüktü. Afetinan, *a.g.e.*, s. 26.

³²⁹ Mine Esiner Özen, "Piri Reis ve Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. VII, S. 2, 2006, ss. 120-131, s. 126.

³³⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 58.

³³¹ Türkay, *a.g.e.*, s. 27.

³³² Güney Asya'daki serüvenine ait şiirleri ve notları içeren *Mirâtü'l-Memâlik* (Ülkelerin Aynası-1557) ve Güneş'i, yıldızları, Dünya'yı astronomi ve matematik yönünden inceleyen bir denizcilik eseri olan *Mirâtü'l-Kainat* (Kainatın Aynası), Seydi Ali Reis'in coğrafyaya ait diğer eserleridir. Bayrak, *a.g.e.*, s. 316-317.

³³³ Lewis, *a.g.e.*, s. 181.

Amerika'daki keşiflerinden haber veren ve Avrupa kökenli kaynaklardan derlediği *Tarih al-Hind al-Garbi*'yi yazdı.³³⁴ Bunlar dışında deniz haritacılığında da Ali Macar Reis Atlası, Walters Deniz atlası, Atlas-ı Hümayun gibi atlaslar Osmanlı'nın mekan bilgisinin gelişimine hizmet etti.³³⁵

17. yüzyıl zarfında Osmanlı eserleri Avrupa ilimlerinin etkisi altında kalmıştır ki, bu etki, fikir alanında tamamıyla bir şaşkınlığa neden olmuştur. Bu yeni devrin ilk coğrafi eserlerini ise tarihçi Katip Çelebi vücuda getirdi. Onun *Cihannüma*'sı, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli coğrafya ve dünya tarihi çalışmalarındandır.³³⁶ Atlas Minor'un çeviri faaliyeti sırasında Çelebi; Ortelius, Cluverius, Gion Lorenzo d'Anania gibi diğer Batı kaynaklarının farkına varmış ve bunlara dayanarak *Cihannüma*'yı yeni baştan yazmaya başlamışsa dabunu tamamlamakta başarılı olamaz.³³⁷ Aynı yüzyılın sonuna doğru, Ebubekir İbn Behram el-Dımeşki (ö. 1691) isimli bir diğer coğrafya yazarı,

³³⁴ Taeschner, *a.g.m.*, s. 293-294; Lewis, *a.g.e.*, s. 181; Yeni kıtanın keşfi ile ilgili bilgiler veren ilk kişi aslında Piri Reis'tir. Dünya haritasında ve Kitab-ı Bahriyede bu konu hakkında kısa bilgiler yer alır. Tarih-i Hind-i Garbi'nin ilk bölümünde ise İslam coğrafya ve kozmolojisi ile Osmanlı ülkesi üzerine bilgiler bulunmaktadır. Kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerinde okyanuslar, yeni ülkeler ve halkları, Kolomb, Balbao, Macellan, Cortez, Pizzaro'nun 1492-1552 arasındaki keşif ve fetihleri üzerine geniş bilgiler yer alır. Ayrıca Yeni Dünya'ya ait coğrafya, doğa ve antropoloji bilgileri de verilir. Eserin ikinci ve üçüncü bölümlerinin Francisco Lopez de Gomara, Peter Martyr Anghera, Agustin de Zareta ve Gonzalo Fernandez de Ovieda adlı dört Avrupalı yazarın Yeni Dünya hakkındaki beş ayrı kitabından yararlanılarak meydana getirildiği de ortaya çıkarılmıştır. Özdemir, *a.g.e.*, s. 120.

³³⁵ Ali Macar Reis Akdeniz'de faaliyet göstermiş Osmanlı korsan reislerinden biridir. Ali Macar Reis gibi korsanlar savaşıllıklarının yanı sıra aynı zamanda deniz bilimlerinde de üstün bilgilere sahiplerdi. Bunlar Osmanlı denizciliği ve kartografyasının öncüsü de oldular. Ali Macar Reis Atlası'nda yer alan ilk altı atlas on altıncı yüzyıl Osmanlı deniz haritalarının tipik örneği iken, yedinci harita bir dünya haritasıdır. Walters Deniz Atlası ABD'de, Baltimore, Maryland'da Walters Art Gallery'de bulunduğu için adını da buradan almıştır. Özdemir, ilk bakışta Atlas'ın Osmanlı Sarayı için hazırlandığının apaçık görüldüğünü belirtir. Çünkü sayfalarını çevirince deniz haritalarıyla Türk minyatür sanatının iç içe olduğu görünür. Yani gerçekte Atlas, Osmanlı sarayındaki hünerli ellerin eşşis bir eserdir. Atlas-ı Hümayun'da ise, sekiz harita bulunur; ilk yedi harita bir deniz haritasıyken sonuncusu dünya haritasıdır. bu atlasta da dokuz harita bulunmaktadır. Bunlardan sekizi yine tipik deniz haritaları iken bir tanesi de dünya haritasıdır. Özdemir, *a.g.e.*, s. 104-114.

³³⁶ Taeschner'a göre bu eserin vücuda getirilmesinde Mehmed Aşık'ın *Menâzirü'l evâlim* isimli çalışmasının da büyük bir etkisi vardır. Fakat *Cihannüma*'nın genel yapısı hiçbir şekilde onun tarzında yazılmamıştır. Çünkü Katip Çelebi, Mehmed Aşık'ın kaynak kullanımındaki eksikliklerini görek eserinin yazımı sırasında hem *Menâzirü'l-evâlim*'i ve kullandığı eski coğrafyacıların eserlerini hem de yeni Osmanlı yazarlarının coğrafi eserlerini incelemiştir. Taeschner, Katip Çelebi'nin *Cihannüma*'nın yazılmasında Avrupa ilimleri ile doğrudan bir temasa da girmediğini belirtir. Bu konuda kendisine sonradan İslam'ı seçmiş alim bir Fransız rahibi Şeyh Mehmed İhlasi aracılık etmiştir. Bu kişinin yardımıyla Mercator'un Atlas Minor'unu Türkçe'ye tercüme etti. Taeschner, *a.g.m.*, s. 293-296.

³³⁷ Adivar, *a.g.e.*, s. 143.

Cihannüma'nın değişik elyazmalarını gözden geçirip bu esere eklemeler yapar.³³⁸ Çelebi'nin amacı, müstakil bir inceleme vücuda getirmek değildi; onun asıl amacı, Türklere, coğrafya ilminin o anki halini öğretmek üzere bir kitap yazmaktı.³³⁹ Nitekim *Cihannüma*, Avrupalıların Osmanlılara karşı üstünlüklerini coğrafya alanındaki ilerlemelerine bağlıyordu. Çelebi'ye göre Batı dünyası son zamanlarda astronomi ve coğrafya başta olmak üzere pozitif bilimler alanında büyük gelişmeler kaydetmelerine karşın, Müslümanlar tembel davranarak bu konulara ilgi göstermediler ve yetersiz kaldılar. Yazar bu sözlerle hem *Cihannüma*'nın yazılış sebebini hem de Batı'nın Osmanlılar karşısındaki üstünlüğünün nedenlerini ortaya koyuyordu. Dolayısıyla Çelebi de, bu eksiklik ve yetersizliğin üstesinden gelebilmek için dünyayı bir bütün olarak algılamaya, yeryüzünde meydana gelen olayları bir bütün olarak değerlendirmeye çalışır.³⁴⁰ Lewis'e göre ise, diğer Osmanlı tarihçilerinin genelinde görülen Avrupa'ya ilgisizlik ve Osmanlı tarih yazıcılığı normlarından uzaklaşmama gibi özellikler Çelebi'de de vardı.³⁴¹

Cihannüma'ya çeşitli eklemelerde bulunan Dîmişki, aynı zamanda IV. Mehmed'e sunulmak üzere *Coğrafya-i Kebir* ve çoğu zaman *Tercüme-i Atlas Mayor* adlarıyla anılan, fakat tam adı *Nusret-ül-İslam ve'l-sürur fi terceme-i Atlas Mayor* olan 9 ciltlik bir eser bırakmıştır. Dîmişki bu eseri Joan Bleau'nun Latince olan 11 ciltlik eserinden tercüme eder. Fakat Adıvar, bu eserin doğrudan bir tercüme olmadığını, yazarın

³³⁸ Lewis, *a.g.e.*, s. 182.

³³⁹ Taeschner, *a.g.m.*, s. 298.

³⁴⁰ Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 46; Karlığa, *a.g.m.*, s. 17-20.

³⁴¹ Katip Çelebi tarihi ve coğrafi eserlerinde Avrupa'ya biraz ilgi göstermesine rağmen yine de Osmanlı tarih yazıcılığı normlarını taşımaya devam eder. Örneğini Otuz Yıl savaşlarıyla ilgili haberlerin Türkiye'ye varışını ele alan anlatısı kısa ve karakteristik olduğu gibi diğer birçok müellifin eserlerinde de neredeyse aynen yer almaktadır. Lewis, *a.g.e.*, s. 193; Tashenor'a göre, Katip Çelebi'nin bir özelliği de uzman bir alim değil, topplayıcı bir müellif olmasıdır. O, yalnız eski doğu kaynaklarıyla beraber ilk defa Batı eserlerinden de istifade etmiştir. Taeschner, *Cihannüma*'da Avrupa eserlerinin etkisinin açıkça görüldüğünü belirtir. Fasılların ve konuların ayrımında eski doğu gelenekleri terk edilir; metinde Batlamyus'un yedi iklim ayrımı ile Ebu'l-Fida'nın 28 iklim esasını ikinci derecede kalır. Buna karşın Avrupa ilimlerinin beş kıta ayrımı esas alınır ve kıtalarda o esnada mevcut siyasi oluşumlar, hükümetlerin idari ve tali taksimatı (Osmanlı memleketinde eyalet ve liva olarak) gösterilir. Katip Çelebi, bütün coğrafi bilgileri Batı görüşüne göre yeniden tanzim etmekten başka başında Avrupalıların astronomi ve riyazi coğrafya başlangıcını, tamamen eski doğu esaslarıyla ahenkli bir surette bahsetmiştir. Taeschner, *a.g.e.*, s. 298-299.

esere kendi düşünce ve gözlemlerini de koyduğunu belirtir.³⁴² *Coğrafya-i Kebir*'de genel coğrafya ve kozmografya bilgileri, Avrupa ülkeleri, Asya ve Afrika kıtası, İtalya, Çin, Japonya ve Amerika anlatılır. Eserin en çarpıcı noktalarından biri ise, ünlü gözlemci Tycho Brahe ve Kopernik'in güneş merkezli yeni evren teorisine, iki satır da olsa yer vermesidir.³⁴³

Dolayısıyla on atıncı ve 17. yüzyılda Osmanlı coğrafya biliminde ve haritacılığındaki gelişmeler, sınırlı da olsa dünyanın yeni mekanları hakkında Osmanlı tarih ve coğrafya yazarlarının görüş açılarını genişletmekte faydalı olmuş, yeryüzü hakkında yeni bilgiler edinmelerini sağlamıştır. Özellikle deniz coğrafyacılığı ve haritacılığı, dünya algısına bu genişliği kazandıran önemli bir etken olmuştur.

III.5. On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinin Dünyası

18. yüzyıl, Batı'da çok ciddi değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılda hızlanan dönüşümler modern gelişme kalıbını daha ileriye götürerek, Batılıları dünyanın kalanından daha kesin bir biçimde ayırdı.³⁴⁴ Fransız Devrimi'ne kadar uzanan süreçte siyasi sistemler değişime uğrarken, Aydınlanma ile Batı'nın zihniyet ve düşünce yapısı da din, bilim, birey, toplum gibi temel kavramları sorgulayıp yeniden tanımladı ve geliştirdi.³⁴⁵ Osmanlı Devleti'ne baktığımızda ise 17. ve 18. yüzyıllar, Armağan'ın tabiriyle, "hakkı yenmiş yüzyıllar"dı ve arada kalmışlardı; bunun bedelini de unutulmak veya ihmal edilmekle ödemişlerdi.³⁴⁶ Bu ihmal veya unutulmuşluk, 18. yüzyıl için farklı değerlendirmelerigündeme getirmiştir. Sabev'e göre 16. yüzyıldan sonraki dönemin kriz mi, durgunluk mu, gerileme mi, yoksa başka bir şey olarak mı nitelendirilmesi, Osmanlılar

³⁴² Adıvar, *a.g.e.*, s. 153-155.

³⁴³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 134.

³⁴⁴ Hodgson, *a.g.e.*, s. 98-99.

³⁴⁵ Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito*, S. 19, ss. 189-199, s. 195.

³⁴⁶ 14. yüzyıl devletin kuruluş yıllarını, 15. yüzyıl cihan hakimiyeti özelliğinden dolayı devlet kurma projesinin en atak dönemini, 16. yüzyıl ise hemen her bakımdan klasik çağı temsil eder. 19. yüzyıl ise, modern döneme geçildiğinin müjdecisidir. Mustafa Armağan, "Osmanlı Tarihinde Hakkı Yenmiş Yüzyıllar", *Osmanlı*, C. VII, ss. 195-199, s. 195.

hakkındaki tarihyazıcılığının esas sorularından biridir. Bu soru, birbirine zıt ve birbirinden farklı cevaplar içerir. Sabev bunun sebebini 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın normal mantığa aykırı gelişimini gösterir ve bunu Paris şehrinin ambleminde yazılı “sallanır, ama batmaz” (fluctuat nec mergitur) diyen Latince deyimde oldukça benzetir.³⁴⁷ 18. yüzyılı Osmanlı Devleti için gerileme olarak görenler de vardır, ona bir değişim dönemi olarak bakanlar da. Özkaya'ya göre yönetim sisteminde, ekonomik ve askeri yapıda, toplumsal düzendeki bozulmalar, gidişatın iyiye doğru olmadığını göstergesidir.³⁴⁸ Ortaylı'ya göre ise 18. yüzyıl, değişimin adının konmayıp zorunlu olarak yaşandığı bir dönemdir. Okul kitaplarında yazdığı gibi, bu yüzyılı bir gerileme dönemi olarak kabul etmek düşünsel hamlıktan öte bir şey değildir.³⁴⁹ Cemal Kafadar'ın da yükseliş-çöküş kurgusunun, günümüzde tarihçilerin pek yüz vermediği ve sorgulandığı bir senaryo olduğunu söyler. Kafadar, 16. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin, toplumunun, kültürünün topyekün çöküşe geçtiği kurgusuna karşı çıkar.³⁵⁰ Tabakoğlu'na göre de bu devir bir bakıma yenileşmenin sosyal hazırlığıdır. Yenileşme özelemleri, yeni düzen teşebbüsleri, halkın tüketim kalıplarındaki değişim bu dönemde başlar. Özellikle yüzyılın sonlarındaki yenileşme ve Batılılaşma dönemi, kapitalizmin model alındığı ve sonrasında yani 19.

³⁴⁷ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* (1726-1746), (Çev. Orhan Salih), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s. 35.

³⁴⁸ Örneğin ilim adamlarının cehaleti ve yetersizlikleri, yeniçerilerin başıbozukluğu, toprak sisteminin eskisi gibi işleyememesi, rüşvet ve yolsuzlukların artması, görevlilerin halka karşı kötü tutumları vb. gibi gelişmeler büyük bir sahaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nda hastalıkların ve çöküntülerin artık net bir şekilde ortaya çıktığının göstergesidir. Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul, 2010, s. 15.

³⁴⁹ Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası...*, s. 98.

³⁵⁰ Kafadar, topyekün çöküş iddialarına karşı çıkışını şu cümlelerle belirtir: “...neyin çöküşünden bahsediyoruz, ne zaman, neye göre? Mesela 18. yüzyılda, iktisadi açıdan Osmanlı dünyası, ya da Osmanlı maddi kültürü, 16. yüzyıla göre sizce daha mı zengindi, daha mı fakirdi? Osmanlı bürokrasisi 1800'de, 1500'dekinden daha mı yavaştı? İnşaat teknolojisi daha mı geriydi? Kendi içinde gelişme çizgisi başka eğriler gösterecek, Avrupa ile karşılaştırıldığında başka. Kültürel hayatı ölçmek daha zor. Maddi kültür gibi kolay kıstaslar yok, ama daha fakirdi demek de kolay değil. Hiç olmazsa şöyle diyebiliriz; çok daha başka yepyeni zenginlikleri vardı...belki bazı şeyleri kaybetti ama kesinlikle çöküş paradigması içinde değerlendiremeyeceğimiz bir gelişme gösterdi.” diyerek bu tarz bir genellemeye karşı çıkar. Cemal Kafadar, “Prof. Dr. Cemal Kafadar ile Söyleşi: Osmanlı Kültür Tarihinden Konuşurken Pek Çok Ön Yargıyı Yıkamamız Gerekliyor”, (İbrahim Kalkan, Zeynep Şermet, Filiz Suzan Fidan), *Açılım*, Nisan-Mayıs 1999, Sayı 6, <http://reocities.com/Athens/styx/8567/page21.html>, Erişim: 22.01.2014.

yüzyılda devletin, modern kapitalizm karşısında enerjisini kaybedip tamamen onun etkisi altına girdiği bir süreçtir. Bu dönemde, bir önceki yüzyılın askeri ve idari boyutlardaki yenilikleri ideolojik, hukuki ve siyasi bir boyut da kazanarak değişimi daha da hızlandırmıştır.³⁵¹ Eldem ise, 18. yüzyıla yaklaşımımızın en büyük sorunlarından biri olarak, bu dönem için düşünülen kurguların dönemin içinden çok, dışından anlam kazanmalarını gösterir. Eldem'e göre 18. yüzyıl, değişimin olmadığı bir dönem değildir; başka dönemlere oranla belirgin bir şekilde daha fazla değişim olmadığıdır. İç dinamikler ele alındığında bu yüzyıl bir kopma noktası, dengelerin ciddi bir şekilde sarsıldığı ve sistemin gerçek anlamda sorgulanarak değişim hazırlıklarının olduğu bir dönem değildir; daha ziyade devamlılık içinde yer alan normal bir süreçtir.³⁵²

18. yüzyılın ilk yarısı, Batı'ya ilk kez yoğun ilginin gösterildiği bir dönemdi.³⁵³

Bu süreçte, mal, insan ve diyalog akışı Osmanlıları, önceki dönemlerde savundukları üstünlük iddiasına dayanan tavırlarını yeniden düşünmeye, Batı'daki gelişmeleri değerlendirmeye sürükledi. Diğer yandan Batılıların Osmanlı topraklarındaki elçileri ve gözlemcileri, beraberlerinde bir Batılı hayat tarzı örneğini de Osmanlı ülkesine tanıtmış oluyor; Batı'yla girilen karşılıklı temaslar, onun kültürel ve teknolojik gelişiminin Osmanlılarca tanınıp takdir edilmesine ve değerlendirilmesine yol açıyordu.³⁵⁴ Yani Batı'nın hızlı bir dönüşüme uğradığı, genişleyen bir dünyada Osmanlı'nın konumu değişiyor, merkezi bir konumdan periferik bir konuma geçiyordu. Osmanlı Devleti, Batı'nın henüz sorgulamaya ve terk etmeye başlamış olduğu pre-modern değerlere göre hareket ediyor, bu değerler sisteminin öncelik tanıdığı alanlardaki sorunları algıyordu.

³⁵¹ Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 16-17.

³⁵² Eldem, *a.g.m.*, s. 192-195.

³⁵³ Itzkowicz, bu dönemde İstanbul'da sanatsal ve entelektüel etkinliklerde bir patlama yaşandığını, bunun, birinci İslam Binyılı'ndan (1591-92) bu yana ilk kez yaşandığını belirtir. Itzkowitz bu yüzyılın ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiği konusunda da çeşitli dönemler ortaya koyar. Norman Itzkowitz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. I, ss. 519-514, s. 522.

³⁵⁴ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Versus Kitap, İstanbul, 2008, s.284.

Bunlar da genellikle askeri başarısızlık, teknolojik geri kalmışlık, devlet gelirlerindeki yetersizlikti. Siyasi örgütlenmenin sorgulanarak tekrar tanımlanması, toplum ile siyasi elit arasındaki denge ve ilişkiler, iktisadi faaliyetin veya toplumsal iâşeciliğin başlıca aracı olarak görülmemeye başlanması gibi sistemin içinde yer almayan kavramlar ise, meşru görülen çözümler yelpazesi içinde yer almamaktaydı. Dolayısıyla, 18. yüzyılda Osmanlı'nın geçirdiği değişimler, esas itibariyle ancak sistem dışında hal çaresi bulunabilecek sorunlara sistem içinden çözüm aramaktan ibaret kaldı. Bu anlamda Eldem'e göre, 18. yüzyılın Batılılaşma sürecinin başlangıcı olduğunu söylemek, ancak "teşhis" çerçevesinde mümkündür. Üretilen çözümlerin de gerçek bir değişim içermeye başlaması ancak kabaca Tanzimat ile başlatılabilecek bir "tedavi" safhasında mümkün olmuştur.³⁵⁵

"Teşhis" çerçevesinde kalsa da Batı'nın diğer toplumlar üzerinde gücünün arttığı böyle bir ortamda, Osmanlıları sadece üstünlük iddialarını değil, bunun doğurduğu ve diğer toplumları kimliksel olarak kafir şeklinde ötekileştiren söylemlerini de yeniden gözden geçirmeye zorluyordu. Bu sorgulama süreci Osmanlı tarihçilerinin dünya kavrayışlarındaki değişmeyi işaret etmektedir. 18. yüzyıl öncesi Osmanlı'da üretilen tarihi ve edebi metinlerde İslam ve Osmanlı merkezli bir dünya algısı içinde, diğer toplumlara karşı kendini üstün gören, bütünsel bir anlayıştan genellikle yoksun, sorunların nedenlerini ve çözümlerini kendi iç dinamiklerinde arayan ve sürekli "Kanun-ı Kadim"e dönüş özelemlerini dile getiren bir anlayış söz konusudur. Fakat 18. yüzyıl ıslahat layihalarında önceki dönemlerin üstünlük anlayışı içinde, sorunların çözümünde Avrupa'daki yeni gelişmelere dikkat çekilir. Avrupa bu layihalarda artık Osmanlı'nın izleyeceği bir model

---

³⁵⁵ Eldem, *a.g.m.*, s. 197.

olarak sunulur.³⁵⁶ Bu zihniyet farklılaşması Osmanlı merkezli tarih ve dünya algısı yerine onu, bütünü sadece bir parçası olarak gören ve diğer parçalarla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine inanan düşüncenin habercisidir. Tezcan'a göre 18. yüzyıl tarih anlayışı tarihsel zaman açısından da önceki dönemlere göre çok daha seküler ve devletin temsili açısından da neredeyse pozitivist nitelikteydi.³⁵⁷

18. yüzyılda Osmanlı coğrafyası dışında olup bitenlerle ilgilenen, Avrupa'daki gelişmeleri takip eden kişiler ve eserler de ortaya çıkmakta, coğrafyaya ve haritacılığa duyulan ilgide bir canlanma görülmektedir. Mehmed Aşık Çelebi, Katip Çelebi, Dımışki ve Evliya Çelebi gibi 17. yüzyıl coğrafyacılarının eserleri bu alanlara duyulan ilginin 18. yüzyılda da artarak devam etmesini sağladı.³⁵⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk matbaanın açılışında önemli pay sahibi olan İbrahim Müteferrika (1674-1745)³⁵⁹ Latince ve Macarca gibi Batı dillerini de biliyor, hem coğrafya ilmine hem de Avrupa'daki gelişmelere ilgi duyarak bu konuda çalışmalarda bulunuyordu. Müteferrika, matbaanın açılmasından sonra Katip Çelebi'nin *Tuhfetü'l-Kibar*'ına bir giriş ve bazı yerlerine yeni eklemelerde bulundu. Yine Çelebi'nin *Cihannüma*'sını elden geçirir ve ona *Tezyilü't-Tabii* adlı bir bölüm ekler. Bu eserde Kopernik, Descartes ve Galile gibi Batı'da objektif ve ilmi düşüncenin öncülüğünü yapanların fikirlerini sıralar. Astronomi, kozmografya, topografya,

³⁵⁶ Şirin, *a.g.e.*, s. 128-129; Barkey, 1703'ten 1808'e kadar izlenen gelişim sürecinde yapılan reformların Batılı bilgi ve pratiklerin benimsenmesi ihtiyacının teslim edilmesi anlamına geldiği gibi, Süleyman'ın zamanına bir dönüş anlamında değerlendirildiğini de belirtir. Reformun anlamı, daha çok, devlet siyasetini denetlemeye çalışan güçlere dayanıyordu. Muhalefetin başını çeken yeniçeriler ile ulema olduğunda, reform, bu aktörlerin tanımladığı biçimiyle klasik devrin toplumsal ve siyasi düzenine bir geri dönüş anlamına geliyordu. Reform, III. Selim ve II. Mahmut ve devletin bölgesel olarak güçlü araçlarının elindeyse, yeni gelişmelerin benimsenip hazmedilmesi konusunda sürekli bir esneklik gösterilmesi, belki bunun da ötesinde Osmanlı il Batı arasında kurumsal süreklilik anlayışının devam etmesi anlamına geliyordu. Barkey, *a.g.e.*, s. 297-298.

³⁵⁷ Bakı Tezcan, "Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı", *Erken Modern Osmanlılar*, (Edt. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman), Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 223-267, s. 227.

³⁵⁸ Türkay, *a.g.e.*, s. 56.

³⁵⁹ İbrahim Müteferrika, 1674'te o zamanlar Macaristan toprakları içinde bulunan Kolovaj'da dünyaya gelmiştir. Calvinist bir Macar ailesinin oğlu olan Müteferrika'nın asıl ismi bilinmemektedir. Vaizliğe hazırlanmak üzere, ilahiyat eğitimi aldığı sıralarda, 1692'de, Thököly kıyımı zamanında, akıncı bir Türk müfrezesinin eline düşmüş ve köle olarak, İstanbul'a getirilmiştir. T. Halasi Kun, "İbrahim Müteferrika" maddesi, *İA*, C. VII, ss. 896-900, s. 896.

kartografya, riyazi coğrafya, ülkeler coğrafyası, jeopolitik coğrafya, jeostratejik coğrafya alanlarında mevcut bilgilere katkılarda bulunur.³⁶⁰ Müteferrika'nın *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*'i ise, tam da Eldem'in 18. yüzyıl için iddia ettiği, "Batı'nın pre-modern değerler sisteminin öncelik tanıdığı alanlardaki sorunları algılamaya" yönelikti. Bozulmaya başlayan Osmanlı kurumlarının yeniden düzene girmesi ve Avrupa karşısında üstünlüğün tekrar ele geçirilmesi için alınması gerekli tedbirleri ortaya koyan bir ıslahat layihası biçiminde olan bu eser;³⁶¹ devleti yönetenleri, Avrupa'da uygulanan düzenin orduya ve devşirmelere de uygulanmasını ikna etmek ve coğrafyanın büyük devlet memurları için gereği ve yararını anlatmak amacıyla yazılmıştı.³⁶² Müteferrika'ya göre, Osmanlılar coğrafya ve müsbet bilimlerde Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Bu nedenle Avrupa devletlerinin siyasi, idari ve askeri durumunun araştırılması, devlet ileri gelenlerinin çağdaş bilgilerle donanması, Avrupa'yı az bir toplulukken ileri ve kuvvetli bir duruma getiren kurumları, teşkilatları, biçimleri ve onları yürüten dinamiği öğrenerek tedbirler alınmalıdır. Avrupa karşısında güçlü olmanın en önemli şartıdır bunlar.³⁶³ Müteferrika, devlet düzenindeki sorunların Kanuni dönemine ait özelemlerle ve iç dinamiklerle açıklanamayacak kadar çok boyutlu olduğunu belirtir. Bu nedenle değişen dünya içinde Avrupa ve Rusya'da olup bitenler takip edilmelidir. Eğer bunlar yapılırsa hem Osmanlı Devleti hem de diğer İslam ülkeleri, kendilerini küfre teslim eden gaflet, taassup, tembellik ve cehaletten kurtarabilirlerdi. İşte bu nedenle coğrafi bilgi önemliydi. Özellikle devlet ricalinin dünyada olup biten olaylar hakkında isabetli kararlar almaları için coğrafi bilgiye sahip olmaları gerekiyordu. Böylece dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslümanlar

³⁶⁰ Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 40-42.

³⁶¹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 154.

³⁶² Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 12.

³⁶³ Şen, *a.g.e.*, s. 42-45.

birbirlerinden haberdar olabilir, el ve gönül birliğiyle küfür sultanından kurtulabilirlerdi. Müteferrika'ya göre, Hıristiyanlar coğrafya ve haritacılıkta eskiden beri çalışma içinde olmalarına rağmen, Müslümanlar kendi memleketlerinin haritalarını dahi henüz çizememişlerdi. Fakat artık ülkemizde coğrafya ile ilgili birçok kitap ve bunlarla ilgilenecek ilim adamları da vardı.³⁶⁴ Müteferrika'nın bu tarih ve dünya kavrayışı dönemin Osmanlı tarihçiliği açısından önemli olmakla beraber, Hıristiyanları hala bir kafir ve cihad yapılması lazım gelen bir topluluk olarak görmesi, onlara yaklaşımda kimliksel olarak olumsuz imajlardan tam anlamıyla vazgeçilemediğinin de göstergesidir.³⁶⁵

Müteferrika ve matbaası Osmanlı İmparatorluğu'nda harita basımının başlamasında da öncü bir rol oynamıştır.³⁶⁶ Basılan ilk harita ise Marmara haritası olur. Bunu deniz haritaları, Anadolu eyaletleri haritası ve diğer coğrafyalara ilişkin haritalar izler. 1729'da Katip Çelebi'nin *Tuhfetü'l Kibar fi Esfari'l Bihar* adlı Osmanlı deniz seferlerine ait yayınladığı eserde ise, Osmanlı'da bir kitaba basılan ilk haritalar yer alır. Bunlar Dünya küresi, Eski ve Yeni Dünya, Akdeniz, Adalar Denizi (Ege Denizi) ve Venedik Körfezi (Adriyatik Körfezi) haritalarıdır. İlk basılan atlas ise Katip Çelebi'nin *Cihannüma*'sıdır.³⁶⁷ Bununla birlikte Batı ile ilişkilerin arttığı bu dönemlerde Batılı

³⁶⁴ Şen, *a.g.e.*, 70-91.

³⁶⁵ Örneğin bir paragrafta “Ayrıca Hıristiyanların Kutsal Kitap’larında cihadla ilgili hiçbir memuriyetleri yoktur. Tamamen dünyevi menfaatler peşinde koştukları ve kendi dışındakilerin zararını defetmeğe çalıştıkları da malumdur. Halbuki müslümanlara cihad ve gaza farz olup, Dünya’da faydası, Ahiret’te sevabı muhakkaktır. Cihad ve zorluklarına tahammül, bütün müslümanların her günü meşgalesi gibidir. Bu konuda müslümanların önüne geçecek bir başka millet de yoktur. Hıristiyanlar ise ekseriyetle korkak ve atıl durumdadırlar. Müslümanlar bunu fırsat bilmelidirler...” diyerek çok sert ifadeler kullanır. Dış dünyadan habersizlik ve bozulma sebeplerini araştırmaya önem vermeme Osmanlıların düşman karşısındaki yenilgisinin sebepleri olarak gösterilir. Şen, *a.g.e.*, 93-95.

³⁶⁶ Osmanlı ve Türkiye’de matbaacılığın gelişimi için bkz. Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2000.

³⁶⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 144-158; Müteferrika, *Cihannüma*’ya çeşitli eklemelerde de bulunur, fakat evren sistemine ait çeşitli öğretileri anlatırken ihtiyatlı davranmıştır. Bu öğretiler arasında Tycho Brahe ve Kopernik’in sistemi vardır. İhtiyatlı anlattığı sistem de Kopernik’e ait olandır. Yazar bu sistemin mutlaka kabul edilmesi gerekmediğini ve aslında bunu İslam ulemasının da kabul etmediğini söylemiştir. Müteferrika, bu bilgileri ise “Purkoçius” adını verdiği bir yazarın kitabının üçüncü bölümünden almış olduğunu söylemektedir. Adivar, *a.g.e.*, s. 171.

coğrafya eserlerinin yabancı çevirilerine,³⁶⁸ 18. yüzyılın sonlarından itibaren de haritacılık eğitiminin başladığına tanık oluruz.³⁶⁹

Coğrafya alanında ve layihalarda görülen bu zihniyet değişikliğine karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla daha sıkı ilişkiler içine girdiği 18. yüzyılda vakanüvis tarihlerinin ise hala Osmanlı merkezli anlayışını koruduğunu, belli uzunlukta ele alınan sıcak savaşlar dışında Avrupa'da olup bitenlere oldukça sınırlı bir oranda yer verdiklerini söyleyebiliriz. Osmanlı'nın İran ile ilişkileri, ya da imparatorluk devlet adamlarının değişik eylemleri ve çatışmaları ile ilgili eyalet haberlerine bile Avrupa'daki gelişmelerden daha fazla yer ayırırlar.³⁷⁰ Sefaretnameler ise tam aksine, özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'ne Avrupa medeniyeti hakkında bilgilendirmede bulunan temel metinler olur.

Avrupa devletleri çok eski tarihlerden itibaren Müslüman dünya ile iletişime geçmiş; bunu sadece diplomasi alanında değil ticari alanda da gerçekleştirmiştir. Lewis, Avrupalıların özellikle büyük keşif hareketlerinden sonra doğuyla sürekli temas içinde olmalarına rağmen, Müslümanların Avrupa ile sınırlı bir ilişki içinde olmasını dini ve ekonomik nedenlere bağlar. Avrupa ile ticareti yapılacak ürünlerin çok az hatta hemen hemen hiç olmaması, diğer yandan Hıristiyan halkın Müslümanlara vahşice davranmaları ve din değiştirmeye zorlamaları bu sebeplerdendir. Bu koşullar altında Müslüman

³⁶⁸ Benhart Varenus'un *Geographie generalis in que affectiones generales telluris explicantur* isimli fiziki coğrafya kitabı, h. 1165 yılında, Köprülü Hafız Ahmed Paşa'nın teşvikiyle, o zaman Belgrad'da ikinci tercüman olarak bulunan Osman b. Abd al-Mannan tarafından, Almanca'dan Türkçe'ye çevrilir. Yine Petros Baronian tarafından Jacques Robb'un *La methode pour apprendre facilement la geographie* (Paris, 1733) adlı fiziki coğrafyadan bahseden eseri Risale-i coğrafya veya Fen-nümay-i cam-i cem ez fenn-i cugrafya adıyla tercüme edilir. Akyol, *a.g.md.*, s. 218; Bu tercüme yapılrken, klasik astronomi ve coğrafya literatürü ve buna bağlı ilmi faaliyetler de Osmanlı-İslam bilim geleneği içerisinde devam etmiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, (Yay. Haz. Feza Günergun), İstanbul, 1998, ss. 1-22, s. 8.

³⁶⁹ Özdemir, *a.g.e.*, 188-189; 22.09.1794'de "Harita ve Planların Muhafazası"na dair bir belge de, haritacılığa verilen önemin göstergelerinden biridir. Belge için bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 425.

³⁷⁰ Lewis, *a.g.e.*, s. 200.

yöneticiler Avrupa ile ticari ve diplomatik ilişkilerini, tebalaları arasında bulunan ve sınırın ötesindeki dindaşları olan toplumlarla temas kurabilecek Hıristiyan veya Yahudilerden faydalanıyorlardı.³⁷¹ Osmanlı Devleti de 18. yüzyılın sonlarına kadar yabancı devletlere, gerek gördükçe sefirler göndermişti. Daimi elçiliklerin kurulmamasına neden olarak çeşitli sebepler ileri sürülmüştür. Bunlardan biri Lewis'in de belirttiği gibi Savaş Evi olarak kabul edilen Hıristiyan ülkelerinde uzun süre kalınmasının caiz olmadığı görüşüydü ki, Ercüment Kuran da bu görüşü savunur.³⁷² Fakat Şirin, bu görüşlerde doğruluk payı olmakla birlikte, ideolojik boyutun ne oranda İslami olanı yansıttığını, Osmanlı ideolojisinin ne oranda İslami gelenekle ilişkilendirilebileceğini sorar. İslam faktörün bu konuda etkili olup olmadığını anlamak için de, Çin ve Japon diplomasisi örneklerinden yararlanır. Şirin'e göre, her üç kültür de, kadim imparatorluk geleneği ile dünyaya bakıyor ve kendi ekseninde bir dünya tasarısı ile hareket ediyordu. Öte yandan, Osmanlı iktidar gruplarının, İstanbul'dan uzaklaşmanın iktidardan uzaklaşmak anlamına geleceğini düşünerek elçilik görevlerini daha alt kademedeki memurlara bırakmaları da daimi elçiliklerin kurulmasına engel oluyordu.³⁷³ Bu etkenlerin dışında Unat, Osmanlı'nın fetihler devrindeki ihtişamından kuvvet alan bir üstünlük duygusunun yarattığı yalnızlık siyasetinin de

³⁷¹ Müslümanlar, Hıristiyan Avrupa'ya seyahat etme konusunda, geleneksel olduğu kadar yasal bir zemini de olan olağandışı bir gönülsüzlük gösterdiler. Fakat bu durum Savaş Evi'nin bir parçası olan, dolayısıyla da aynı yasak kapsamında yer alan Asya ve Afrika'nın gayrimüslim ülkelere karşı tutumlarıyla karşıtlık içindedir. Müslümanlar her şeye rağmen bu ülkelere geniş ölçüde seyahatler yapmışlardır. Burada Avrupa ile bu bölgeler arasında ortaya çıkan fark sunulacak malların niceliği ve niteliğindedir. Asya ve Afrika'nın çok sayıda ve değerli ürünlerine karşı, İngiliz yünü dışında Avrupa'nın, kendi halkı dışında satacak bir şeyi yoktur. Avrupa'nın İslam topraklarına ilk kez geniş çapta mal ihraç etmeye başlaması Yeni Dünya'nın keşfi sonucunda olmuştur. Lewis, *a.g.e.*, s. 103-117.

³⁷² Cahit Yalçın Bilim, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Sefaretnameleri", *Osmanlı*, C. VII, ss. 205-211, s. 205; Avrupalıların diğer coğrafyalara sürekli seyahatler yapmalarına ve oralarda elçilikler bulundurmalarına rağmen Osmanlı Devleti, diğer coğrafyalara gerekli görüldüğü durumlarda elçilerini yollamıştı. Padişahın cülusunu bildirmek, barış teklifinde bulunmak, hediyeler götürmek, tebrik mesajları iletmek vs. gibi durumlar elçilerin gönderilmesine neden olan etkenlerdendi. Belkıs Altunış-Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilig*, S. 36, Kış/2006, ss. 139-165, s. 139.

³⁷³ Şirin, *a.g.e.*, s. 141-142.

gerekçe gösterir.³⁷⁴ Elçiler gittikleri, gördükleri yerlere dair gözlemlerini, nasıl karşılandıklarını, görevlerini nasıl yürüttüklerini sefaretname adı verilen raporlarla belirtmişlerdirki, bunlar 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'nın dünya algısındaki değişmeyi gösteren en önemli metinlerdendir. 18. yüzyılın ıslahat layihalarında olduğu gibi sefaretname metinlerinde de Osmanlı merkezli bir anlayışın yerini Avrupa'daki gelişmeleri dikkate alan bir anlayış alır; kafir uygulamalarının üstün yönleri olduğuna değinilir.³⁷⁵ Sefaretnamelere yansıdığı şekliyle Batılıların artık çok şey bildiğine inanılmaktadır. Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa, Ebubekir Ratip Efendi'nin Nemçe, Nişli Mehmed Ağa'nın ve Mustafa Rasih Paşa'nın Rusya Sefaretnameleri bu tasavvuru yansıtırlar. Bunlar gözlem ve nakilde yeni bir dünyaya dikkat çekerler. Ama hürriyet, siyasi düzen, parlamento gibi, sistem dışında çözümü bulunabilecek alanlara dair bilgilendirmeler yoktur. Ortaylı burada, bu kurumların henüz Avrupa'da da olgunlaşmamış olmasını ve sefirlerin hiçbirinin entelektüel dünyaya girecek kadar dil bilmemesini gerekçe gösterir.³⁷⁶ III. Selim döneminden itibaren yenileşme hareketleri gözle görülür bir hale gelir. Bu zamana kadar medeniyet alan değil, medeniyet dağıtan şerefli bir tarihi mirasa sahip olmanın haklı gururu içerisindeki yaklaşım, yerini Batı'nın model olarak alınmasına bırakır.³⁷⁷ İşte bu dönemde Avrupa'daki gelişmelerden daha doğru ve iyi haberdar olabilmek için daimi elçilerin gönderilmesine karar verilir. Daimi elçiliklerin kurulması kararı ise Fransız İhtilali'nin hemen sonrasına rastlar. Kararda Avrupa düzenini tamamıyla farklı bir şekle koyan bu ihtilalin, Avrupa devletlerini tedbir almaya ittiği, Osmanlı'nın da bu durumda Avrupa nezdinde elçilikler bulundurulması

³⁷⁴ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 14; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 15.

³⁷⁵ Lewis, *a.g.e.*, s. 128.

³⁷⁶ Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası...*, s. 100.

³⁷⁷ Osman Köksal, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri", *Osmanlı*, C. VII, ss. 162-169, s. 168.

gerektiği dile getirilir.³⁷⁸ Avrupa'ya gönderilen bu sefirler, Avrupa imgesinin değişimi konusunda birikim sağlamış, Osmanlı yenileşme hareketlerinde gözlemleri ile etkin bir rol oynamışlardır. Onların Avrupa'ya ait gözlemleri Lale Devri, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat dönemi reformlarının şeklini belirlemiştir.³⁷⁹ Daimi elçiliklerin kurulmasıyla birlikte sayıları iyice artan sefaretnameler, uzunca bir süre Osmanlı Devleti'ne dış dünya hakkında bilgiler aktaran en önemli ve neredeyse tek kaynak olmuştur.

18. yüzyılda Osmanlı tarihçilerince yazılan dünya tarihlerinde ise, önceki dönemden gelen dünya algısının genel olarak devam ettiğini söyleyebiliriz. Tahir bin Numma'nın *Camiü'l-âyât*, Abdurrahman Mühib'in *Fihristü'l-düvel* veya *Düvelnâme*, Ahmed bin Şaban'ın *Mecma'ül-ahbâr fî ta'rîfü'l-ahyâr*, Abdulgaffar bin Hasan'ın *Umdetü'l-tevârih*, Şehrizade Mehmed Said'in *Zübdetü't-tevharih*, Fındıklılı Süleyman bin Şamdanizade'nin *Meriü'l-tevârih* adlı eserleri buna örnek gösterilebilir. Bunların neredeyse hepsi Kutsal tarihle başlar. Diğer yandan Osmanlı ve bir öteki olarak Avrupa'ya yaklaşımda da bir değişiklik gözlenmez. Örneğin Şamdanizade'nin eserinde Avrupa'yı "küffar", "kafir" olarak gören yaklaşım devam etmektedir.³⁸⁰ 19. yüzyıl ise, yazılan dünya

³⁷⁸ "Avrupa'nın terakkiyat-ı cedidesi ve Devlet-i Aliyyenin vakt ü hali iktizasınca düvel-i Avrupa ile peyda olan revabıt-ı adidesi düvel-i Avrupa kaidesinde sefaret usulünün lüzum ı vaz'u tesisini ispat edip hususiyle bu evanda rabıta-i düveliyyeyi bütün bütün başka bir hale koyan Fransa ihtilali zuhur ile bilcümle düvel-i Avrupa'yı tedarükat-ı ihtiyatıyeye mecbur ettiğinden Devlet-i Aliyyenin dahi düvel-i fahime-i Avrupa nezdinde birer İkamet Elçisi bulundurulması derece-i vücupta görülmekle düvel-i merkume nezdine birer Elçi gönderilip ve üç sene müddet tekmilinde anlar celp ve iade ve yerlerine başkaları irsal ile minval-i meşruh üzere hem umur-ı Sefaret idare ettirilmek ve hem de bu tarikile ahval-i düvele vakıf bazı zatler yetiştirilmek üzere" Sefaret usulüne de bir nizam verilmesinin kararlaştığı görülmektedir. Unat, *Osmanlı Sefirleri...*, s. 19-20.

³⁷⁹Şirin, sefirlerin Avrupa'ya yaklaşımlarında, ilmiye veya kalemiye kökenli olmalarının etkili olduğunu belirtir. İlmiye kökenliler, Halet Efendi örneğinde olduğu gibi, Osmanlılara örnek olmayacak bie Avrupa portresi çizerlerken, kalemiye mensubu sefirler, Avrupa usulü medeniyeti benimsemedikleri takdirde, Osmanlı'nın Avrupa ve Rusya tarafından paylaşılacağına dair bir öngörü ile Avrupa'yı önemserler ve bir model olarak görürler. Bunlar aynı zamanda kendilerini ulema ve seyfiyenin üzerinde iktidara taşıyacak bir unsur olarak Avrupa'yı önemserler. Şirin, *a.g.e.*, s. 241; Mehmet A. Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri", *OTAM*, S. 7, ss. 319-338, s. 321-322.

³⁸⁰Bkz. Şamdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Meriü'l-tevharih*, Maarif Nezareti tarafından tab' ettirilmiştir, İstanbul, h. 1338.

tarikhlerinde de göreceğimiz üzere, Osmanlı tarihçiliğinde dünya algısının değişiminin net olarak gözlenebildiği bir dönem olacaktır.

IV. TANZİMAT'TAN MEŞRUTİYET'E OSMANLI DÜNYA TARİHLERİ VE TARİHÇİLERİ

IV.1. Osmanlı Tarihçiliğinin Değişen Yüzü

IV.1.1. Geleneksel Tarihçilikten Modern Tarihçiliğe

Nizam-ı Cedit hareketiyle başlayan yenileşme girişimlerinin artarak devam ettiği 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından yeni bir dönemin başlangıcıdır. Dönemin karakteristik özelliği, modern ile gelenekselin bir arada yaşamasıdır. Aynı durum tarihyazıcılığı için de geçerlidir. Geleneğin devamı niteliğinde umumi, hususi ve resmi nitelikte kronikler hala yazılmaktadır. Monografik nitelikte sefer, zafer ve şehir tarihleri ile biyografik nitelikte eserler de kaleme alınır; klasik tezkirecilik devam eder. Bu arada yeni türler ortaya çıkmaktadır. Bibliyografya ve ansiklopedi türlerinde daha ciddi ve kalıcı çalışmalar yapılır. Yüzyılın ikinci yarısından sonra sefaretnamelerin daha güzel örnekleri verilir.³⁸¹ Daha önemlisi, Batı dillerini kullanabilme sayesinde Batılı teknik ve metodların Osmanlı tarihçiliğine nüfuz etmeye başlamasıdır.

Batılı bir dil bilen devlet adamı ve aydınların yetişmesi ve buna önem verilmesi Tanzimat döneminin karakteristik özelliklerindendi. Çünkü Avrupa devletlerinin sadece askeri alanda değil; bilim, teknoloji, ticari, eğitim vs. alanlarda gösterdiği ilerlemeler Osmanlıların bu ülkelerle olan ilişkisini daha gerçekçi temeller üzerine kurmasını ve artırmasını gerektiriyordu. II. Mahmud döneminden itibaren Avrupa ülke ve şehirlerine öğrenciler gönderilmesi, Tercüme Odası'nın kurulması bu amaca yönelik uygulamalardı.³⁸² Bu dillerinden herhangi birine veya birkaç tanesine aşina olan bazı tarihçiler yazdıkları Osmanlı tarihlerinde, kendi coğrafyaları dışındaki gelişmelere de yer

³⁸¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış" *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 1, Bahar 2013, ss. 271-293, s. 283-284.

³⁸² Akyıldız, "Tercüme Odası", *DİA*, C. 40, ss. 504-506, s. 504-505; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, ss. 175-181, s. 178; Avrupa'ya öğrenci göndermede ilk girişim II. Mahmud döneminde 1927 yılında oldu. Aslında ilk aşamada 150 öğrencinin Avrupa'ya gönderilmesi planlanmıştır, fakat geleneksel grupların bu girişimi hoş karşılamayıp tepki göstermesi üzerine sayı dört kişi ile sınırlı kalmıştır. Kapsamlı bir şekilde Avrupa'ya sürekli öğrenci gönderme girişimi ise 1835'te başladı; Viyana, Paris ve Londra gibi Avrupa başkentlerine öğrenciler gönderildi. Tanzimat döneminde de bu süreç devam etti. Cahit Y. Bilim, "Osmanlılar'da Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi" *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, ss. 17-38, s. 18-19; Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012, s. 23.

vermeye ve bunları kendi ülkelerinin tarihleriyle kıyaslamaya başlıyorlardı. Kimisi de bunun yanında uygarlık tarihinin bir özetini tarihlerine ekliyorlardı. Hatta herhangi bir Batı dili bilmeyenler bile eserlerini zayıf ve eksik bırakmamak için tercüme yolundan faydalandıyorlardı.³⁸³ Örneğin birkaç batı dili bilen ve Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olan vakanüvis Şanizade Ataullah, yüzyılın başlarında Osmanlı tarihyazıcılığının kalıpları dışına çıkmaya çalışır. Şanizade, geçmişe yönelik tespitlerinde bilimsel veriler de kullanmış, yeni bir alan olarak sanayi tarihinden bahsetmiştir.³⁸⁴ Ortaylı Şanizade'yi Osmanlı'nın Avrupa ticaretine, kültürüne ve politikasına açıldığı bir dönemin çizgisini devam ettirmeye çalışanlardan biri olarak da tanımlamıştır.³⁸⁵

19. yüzyılın ikinci yarısı yeni bir tarihçilik anlayışının yanında, tarihin özgün bir disiplin olarak tanınması ve kurumsallaşmaya başlaması da bu döneme denk gelmektedir. 1846'da kurulan *Meclis-i Maarif-i Umumiye*, tarihçiliğin kurumsallaşmasında önemli bir adımdı.³⁸⁶ Yine, 1851 yılında kurulan *Encümen-i Daniş* Batı'daki benzerleri yolunda kurulan resmi bir kurumdu.³⁸⁷ On sene sonra, Batılılaşma faaliyetleri doğrultusunda Türk

³⁸³ Mükrimin H. Yinanç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, ss. 573-595, s. 574-575; Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1584-1594 s. 1584.

³⁸⁴ Halil İbrahim Erol, "Şanizade Mehmet Ataullah: Bir Osmanlı Tarih Tasavvur ve Yazımı Örneği", *İnsan ve Toplum Dergisi*, C. II, S. 3, 2012, ss. 33-56, s. 37-40; Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleken*, Cilt XXXV, Sayı 140, Ankara, TTK Yayınları, 1971, ss. 655-663, s. 661; Lewis'e göre Şanizade, Batı bilimlerini tahsil etmek, Türkçe ders kitapları yazmak veya Türkçe'ye tercüme etmek ve temel bir zorunluluk olarak Türkçe'nin ihtiyaç duyduğu ve fakat mahrum bulunduğu modern teknik ve bilimsel terminolojiyle Türk dilini donatmak gibi Batılı dil bilen Müslümanların gerçekleştirmesi gereken görevleri yerine getirenlerden biriydi. Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, s. 287.

³⁸⁵ Ortaylı'ya göre de Şanizade, bizdeki aydın geleneğinin başını çekiyordu. "Bir aydıydı; çünkü bilinçli olarak yaşadığı kültürel çevreyi değiştirmek istiyordu." Hatta Ortaylı, Şanizade'nin medreseden yetiştiği ve ulema ailesinden geldiği halde, medreselilerden nefret ettiğini belirtir. Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası...*, s. 104-105.

³⁸⁶ Ferdan Ergut, "Tarihçiliğin Profesyonelleşme Süreci Olarak II. Meşrutiyet", *Yadigâr-ı Meşrutiyet*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 133-155, s. 135.

³⁸⁷ *Darülfünun*'da okutulacak ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek tarih, dil, edebiyat, coğrafya, riyaziye, iktisat ve doğa bilimleri gibi çeşitli alanlarda telif ve tercüme eserler hazırlamak, Encümen'in en önemli göreviydi. Ayrıca üyelerinin kitap tercüme edebilecek derecede bir Batı veya Doğu dilini bilmesi gerekiyordu. Fakat bürokratik çekişmeler, kadro yetersizlikleri, Encümen'in kuruluş şartlarında geçen "bilim adamı olma" vasfına uyulmaması, Kalemîye kökenliler ile İlmiye kökenliler gibi iki farklı zihinsel yapı arasındaki kriz ve çatışma, devletin iç ve dış meselelerle uğraşması gibi güçlükler Encümen'i

toplumuna modern ilmi ve kültürü daha sistemli bir şekilde tanıtmak ve yaymak için Osmanlı aydınları tarafından başka bir kurum daha kuruldu: *Cemiyet-i İlmîyye-i Osmaniyye* (1861). Kurumun yayın organı ise *Mecmua-i Fünun*'du. Cemiyet'in eğitim ve kültürel faaliyetleri eğitimin çağdaş bir yapıya kavuşturulması anlamında devletin benimsemiş olduğu hedeflerle paraleldi. Öncelikli hedef, Avrupa'da gelişen modern bilimleri genç aydınlar için tanıtmaktı. Avrupa uygarlığını bütünü ile anlamak, devleti bir Avrupa ülkesi haline getirmek ise Cemiyet'in temel amacıydı.³⁸⁸

Modern ilmi ve kültür yolunda girişilen bu çabalar Osmanlı tarihçiliğinin de etkisini gösterdi. Hayrullah Efendi ve Ahmed Cevdet gibi isimlerin *Tarih*'lerinde bu etki ve değişimin izlerini görebiliriz. İkisi de Osmanlı tarihçiliğine çağdaş bir nitelik kazandırmak, onu bütünsel bir çerçevede ele almak amacındaydı. Babinger Hayrullah Efendi'nin eserini, bir Osmanlı tarihi olmasının yanında, Osmanlı'yı dünya tarihinin büyük olayları ortasında ve bunlarla olan bağlılıklarıyla değerlendirme yolunda bir adım olarak görmekteydi. Zira Hayrullah Efendi'nin kendisi de, eserini yeni usulleri takip ederek yazdığını belirtmiştir.³⁸⁹ Fakat eser, yazarının vefatı dolayısıyla, Batı'da dünyayı etkileyecek büyük dönüşümlerin devam ettiği bir zamanda yarıda kalmıştır.

---

başarıya ulaştıramadı. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), YKY, İstanbul, 2002, s. 235; Abdullah Uçman, "Encümen-i Daniş", *DİA*, C. 11, ss. 176-178; Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara 13-14 Mart 1985, TTK Yayınları Ankara, 1994, ss. 31-37, s. 34; Ahmet Karaçavuş, "Richard L. Chambers'in 'The Encümen-i Daniş and Ottoman Modernization' Adlı Makalesinin Değerlendirme ve Çevirisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 9, S. 2, İzmir, 2009, ss. 137-146, s. 138-139; Betül Başaran Alpugan, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları", *Osmanlı*, C. 8, ss. 262-270, s. 263.

³⁸⁸ Cemiyet, *Encümen-i Daniş*'in etrafında oluşan fikir hareketlerine karşı bir tavır geliştirerek, Ahmet Cevdet Paşa'nın temsil ettiği muhafazakar ilim zihniyetine karşı fen zihniyetini öne çıkarıyordu. İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmîyye-i Osmaniyye", *DİA*, C. 7, ss. 333-334; Berkes, *a.g.e.*, s. 232-238; Uçman, "Mecmua-i Fünun", *DİA*, C. 28, ss. 270-271.

³⁸⁹ Babinger, *a.g.e.*, s. 391-392; Hayrullah Efendi, asıl adı *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi* olan bu eseri Encümen-i Daniş'in kurulduğu sıralarda yazmaya başlar ve 1853-65 yılları arasında 15 ciltten oluşan bir eser meydana getirir. Yazar, kendi devrinin hükümdarı Sultan Abdülmecid zamanını da içine alacak şekilde 32 Osmanlı padişahının her birinin saltanat devresini ayrı ayrı anlatmayı planlamış olsa da, vefatı, eserin I. Ahmed'in (1603-1617) saltanatının sonuna kadar ancak 14 padişah dönemiyle sınırlı kalmasına neden olmuştur. 1872-1875 yılları arasında Divan-ı Ahkam-ı Adliye müfettişi Ali Şevki Bey tarafından Zeyl-i Tarih-i Hayrullah Efendi adı altında I. Mustafa, II. Osman, IV. Murad ve Sultan İbrahim'in saltanat yıllarını

Ahmet Cevdet ise, klasik Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı getirerek; tarihçilik, tarih felsefesi ve metodolojisi bakımından da eski vakanüvis tarihlerinden farklı ve yeni bir anlayışın yolunu açtı. Onun öncü rollerinden biri Avrupa tarihine ait değerlendirmeleriydi. Osmanlı tarihi çerçevesinde Avrupa'nın iyi tanınması ve Osmanlı'da yaşananlar üzerinde Batı'daki gelişmelerin etkileri Cevdet için önemliydi. Bu nedenle *Cevdet Tarihi*, bir Osmanlı tarihi veya Avrupa kronolojisinden çok ikisi arasında ilgi kurularak yazılan bir eserdir.³⁹⁰ Hatta Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'in beşinci cildinden itibaren Osmanlı tarihini, Avrupa merkezli dünya tarihi çerçevesinde ve ona bağlı bir

---

İçeren üç cilt eser eklenir, fakat devamı gelmez. Ali Şevki Bey, Hayrullah Efendi'nin izlediği plan ve çerçeve dahilinde hareket etmeye çalışmışsa da onun seviyesine çıkamamıştır. Yazarın Osmanlı tarihçiliğine yönelik getirdiği farklılıklardan biri öncelikle eserin düzeni ve sınıflandırılmasına yöneliktir. Bu anlamda her padişahın saltanat dönemi ayrı ayrı incelenir. Her bir devre üç farklı aşamadan oluşur. Öncelikle söz konusu padişah döneminde doğu ve batıdaki devletlerin siyasi, askeri ve sosyal durumları ele alarak dünyanın o çağda ne halde olduğunu gösteren genel bir tablo çizilir. Bu girişin ardından ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum anlatılır. Üçüncü aşamada ise buraya kadar anlatılan olaylar üzerinde ilişkilerin kurulduğu ve Osmanlı Devleti'ni dünyadaki gelişmeler içinde değerlendiren, onu bütün içinde gören bir anlayış geliştirmeye çalışır. Olayları vekayi-i cesime ve vekayi-i adiyye olarak ikiye ayıran Hayrullah efendi birincisini devlet ve milletin hayatına, geleceğine büyük etkileri olan, yön veren olaylar olarak tanımlarken; ikincisini de her zaman olagelen çeşitli merasimler, eğlenceler, tevhizat ve tayinler türünden hadiseler oluşturur. Hayrullah Efendi Osmanlı vakanüvislerinin, eserlerini bu tür olaylarla doldurduklarını belirterek onlara eleştirilerde bulunur. Diğer yandan Hayrullah Efendi, olayların iç yüzünü yazmaktan kaçınan, verdikleri bilgiler çok defa yetersiz kalan Osmanlı tarihçilerinin eksiklikleri yüzünden tarihimizi yazabilmek için Batılı kaynaklara başvurmak ihtiyacını da belirtir. Bu nedenle eserin çeşitli yerlerinde bu kaynaklara başvurmuştur. Fakat Batılı kaynaklara da eleştirel bir gözle yaklaşmıştır. Ömer Faruk Akün, "Hayrullah Efendi Tarihi", *DİA*, C. 17, ss. 76-79, s. 76-77.

³⁹⁰ Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, ss. 443-450, s. 446; Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, *Ufuk Kitapları*, İstanbul, 2004, s. 102; Ortaylı, Tanzimat reformlarının geleneksel dünya görüşünün yerine laik bürokrasi ve dünya görüşünü yerleştirmeye çalıştığı halde Cevdet Paşa'nın, Tanzimat'ın yenilikçi heyecanını veya dış dünyaya dönüklüğünü değil; tutuculuğunu, ılımlılığını temsil ettiğini belirtir. Yazdığı Tarih, eski vakanüvislerin yöntem olarak ilerisinde, ama çağdaş tarihçiliğin çok gerisindedir. Fakat bu, onun çağının gerisinde olduğu anlamına gelmez. Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası...*, s. 111-112; Cevdet Paşa, Osmanlı kurum ve kuruluşlarına yeniden şekil verilmesi konusundaki farklı fikirlerin hız kazandığı bir dönemde, gelenekçi Türk-İslam Doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında senteze varmış birisidir. Osmanlı kurumlarının İslami esaslara dayandığını dikkate alarak Batı devletleriyle Osmanlı Devleti'nin farklı din ve medeniyetlerden doğduğunu, bu sebeple de her yönden Batılılaşmanın hem yanlış hem de imkansız olduğunu düşünmüş; sonuç olarak Batı taklitçiliğine ve maddeci felsefeye şiddetle karşı çıkmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, (Yayın Kurulu: Mustafa Gencer, Dündar Alikılıç, Abdüllatif Armağan, Gaye Yavuzcan, İrfan Bülbül), İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 17; 1774-1826 yılları arasındaki olayları kapsayan on iki ciltlik Osmanlı tarihi olan Tarih-i Cevdet, türünün en önde gelen eserlerindedir. Eser, Encümen-i Daniş'in 1851 tarihli kararı ile Ahmet Cevdet'e sipariş edilmişse de kurumun kapanması dolayısıyla görevlendirme ile ilgili karar Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin talebi ile 1853 tarihinde çıkmıştır. Zeki Arıkan, "Tarih-i Cevdet", *DİA*, C. 40, ss. 75-77; Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, (Çev. Meltem Arun), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 21.

tarzda anlatılmaktaydı. Böylece eser bir Osmanlı Tarihi olmaktan çıkmış, dünya tarihinin bir parçası olmuştu.³⁹¹

Dönemin Osmanlı tarihçiliğine damgasını vurmuş kişilerden bir diğeri de Ahmed Vefik Paşa'dır. Fransızca, Latince ve Grekçe bilgisi sayesinde tarih alanına ilişkin yazdığı *Hikmet-i Tarih* ve *Fezleke-i Tarih-i Osmani* adlı eserlerinde Batılı kaynaklardan yararlanmış, modern tarih anlayışıyla hareket etmiştir. Yazar *Hikmet-i Tarih*'te kainatın yaratılışından başlayıp ırkların ve en eski milletlerin ortaya çıkışını ele aldığı bu eserde ayrıca bir ilim olarak tarihin mahiyetini ve metoduna da değinmiş, İbn Haldun'dan gelen rasyonalist bir tarih görüşü ortaya koymuştur. Sadece olaylar ve kişiler etrafında dönen nakli ve tasviri tarihyazımını reddederek, gerçek tarihin belgelere dayanmasını, olayların sebeplerini, yarattıkları etki ve sonuçlarının incelenip insanlığın ilerleme şartlarını, millet ve devletlerin doğuş, yükseliş ve çöküş hallerini inceleyen bir ilim olduğunu savunmuştur. Ayrıca arkeoloji, jeoloji ve etnografya gibi bilgi sahalarından da faydalanmıştır. Osmanlı tarihine dair eserde yaptığı sınıflandırma ise kendinden sonra tarih yazan Mustafa Nuri, Ahmed Midhat ve Abdurrahman Şeref gibi çoğu tarih yazarlarınca benimsenmiştir.³⁹²

II. Meşrutiyet dönemi ise tarihyazıcılığında bir yeniden doğuş evresi olarak görülür. Bu dönemde eski yönetimin tarihçilik alanında uyguladığı yasaklar kalkmış, tercüme faaliyetleri artmıştır. Köprülü, özellikle Seignobos'un eserlerinin büyük bir coşku

³⁹¹ Eserin 1891'deki basımının giriş bölümünde ise bazı yenilikler göze çarpar. İlk basımda birkaç sayfaya sığdırılan İslam tarihinden sonra gelen Osmanlı tarihi, sonraki basımda daha geniş bir İslam tarihi anlatısından sonra gelir. Neumann böyle bir düzenlemeden kastın, Osmanlı İmparatorluğu'nu peygamberler tarihinin doğrudan bir uzantısı, bir tamamlanışı olarak göstermek olduğunu söyler. Üstelik Osmanlı tarihinin bu yorumu, Ahmet Cevdet'in yazdığı ve tarihin akışının Hz. Adem'den başlayıp Hz. Muhammed üzerinden doğruca II. Murad'a geldiği Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa adlı eserinin de temelini oluşturmaktaydı. Neumann, *a.g.e.*, s. 31.

³⁹² Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, C. 2, ss. 143-157; Tekindağ, *a.g.e.*, s. 662; Bunlardan Mustafa Nuri Paşa *Netayicü'l-Vukuat* isimli eseri sıradan bir Osmanlı tarihi değil, sentez niteliği ağır basan ve farklı bir yöntemle kaleme alınan bir eserdir. İbn Haldun'un devlet teorisini benimseyen Mustafa Nuri, olayları aktarmanın ötesinde sebep-sonuç yöntemiyle hareket etmiş, imparatorluğun sosyal, ekonomik, askeri yapısında ve yönetim alanlarında görülen değişiklikleri ortaya koymuştur. Bu anlamda çağdaş bir tarihçilik örneği sunmaya çalışmıştır.

ile çeşitli çevirmenler tarafından tercüme edildiğini belirtmiştir.³⁹³ *Tarih-i Osmani Encümeni* (TOE)'nin kuruluşu ise, Osmanlı Türkiye'sinde çağdaş tarihçiliğin başlangıcını oluşturmuş; Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında önde gelen tarihçiler burada yetişmiştir.³⁹⁴

Çağdaş bir anlayışa yönelme sürecinde Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük gibi ideolojik yorumlar da dönemin tarihçilik anlayışına damgasını vurmuştur. Bu anlamda öncelikle milliyetçi fikirleri bertaraf etmek üzere Osmanlılık düşüncesinin dönemin tarih anlayışına yansımış, okullarda ağırlıklı olarak Osmanlı tarihine ilişkin ders kitapları okutulduğu görülmüş; yazılan eserlerde devletin bütünlüğü ve Osmanlı milleti ideali dile getirilmiştir.³⁹⁵ TOE'nin kurulmasında da Osmanlı tarihini çağdaş bilimsel ölçütlere uygun biçimde yazma düşüncesinin yanında II. Meşrutiyet'in ilanı ile ön plana çıkan Osmanlılık akımının etkisi vardı. Osmanlı varlığı içinde ayrıca bir Türk varlığı öne sürmek ve Osmanlı tarihini Türk tarihinin bir devamı olarak görmek yanlış bir fikir olarak görülüyordu.³⁹⁶

1860'lı yıllarda ortaya çıkan ve II. Abdülhamid zamanında resmi ideoloji haline gelen İslamcı akımın temsilcileri ise bilim ve tarihi teolojik bir anlayışla değerlendiriyor, Osmanlı Devleti'ni, İslam medeniyetinin devamı ve son büyük

³⁹³ Köprülü, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", (Çev. Bedri Gencer), *Tarih ve Toplum*, C. 15, S. 99, 1991, ss. 16-20, s. 17.

³⁹⁴ İnalçık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları", *Türkiye'de Tarihyazımı*, ss. 179-196, s. 179.

³⁹⁵ Bu düşünceyle hareket eden isimlerin başında Namık Kemal geliyordu. Vatanseverlik duygusuyla hareket eden Kemal, çökmeye yüz tutan bir devlete yeni bir ruh ve heyecan vermek, toplumu çağdaş bir düşünce yapısına kavuşturmak istiyordu. Necdet Hayta-Uğur Ünal, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)*, *Türkiye'de Tarihyazımı*, ss. 137-153, s. 146 tam künye ve kaynakça; Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", s. 1587-1588.

³⁹⁶ Çünkü tarihsel gerçekler Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Türk unsurunu ön plana geçirmiyordu. Üstelik Türkçülük politikasını izlemek "Osmanlı milleti"ni oluşturma idealine de zarar verecek bir girişim olarak değerlendiriliyordu. Türk milliyetçiliğinin tarih arayışları daha çok başka kurumlarda kendisini gösterecekti. Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, s. 112-117; Oral, *a.g.e.*, s. 80-99; TOE'nin tüzüğünde ilmi ölçülere uygun bir tarihçiliğin gereklerine vurgu yapılmakla birlikte halka tarih bilgisi ve şuuru yanında vatan sevgisi kazandırma amacıyla olduğu da söylenmişti. TOE'nin amaçları, teşkilatı, görevleri ve üyeleri Necip Asım (Yazıksız) tarafından hazırlanan tüzükte belirtilmişti. Burada ilmi ölçülere uygun bir Osmanlı tarihinin hala yazılmadığı, vakanüvis tarihleriyle diğer özel tarihlerin birer salname niteliğinde olduğu, mevcut muhtasar tarihlerin ise subjektif bir nitelik taşıdığı ifade edilmiştir. Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmani Encümeni", *DİA*, C. 40, ss. 83-86.

imparatorluğu olarak görüyorlardı.³⁹⁷ Osmanlı Devleti'nde 1860'lardan sonra Türkçülük akımı da gelişmeye başlamıştı. Bilimsel Türkçülüğün kurucularından sayılan Ahmed Vefik Paşa, *Hikmet-i Tarih*'inde, Türk tarihinin Osmanlılar ile başlamadığını, bütün Türk kavimlerini kapsamaması gerektiğini savunuyordu. Süleyman Hüsnü Paşa ise Avrupalı yazarlara dayanarak, İslam öncesi Türk tarihini içine alan *Tarih-i Alem*'i yazmıştı.³⁹⁸ Yine bu dönemlerde Osmanlı tarihyazıcılığında, ilginin Orta Asya ve İslam dünyasına kayması sonucunda Pantürkist anlayışın etkileri de ortaya çıktı. İsmail Gasprinski (1814-1914) önderliğinde Rusya'daki Tatar aydınları önce kültürel sonra gittikçe artan bir şekilde siyasal Pantürkist harekete giriştiler. Pantürkist fikirler, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Hüseyinzade Ali (1864-1941) gibi Rusya'dan gelen göçmenler tarafından, Türkiye'deki Türkler arasında yayıldı. II. Meşrutiyet dönemi, çeşitli kurumlar ve yayın organlarıyla siyasal ve kültürel Türkçülük hareketinin gelişmesine ortam hazırlamıştı.³⁹⁹ Milliyetçilik ideolojisinin dünyayı şekillendirmeye başladığı ve siyasi düzende ulus-devlet yapılanmasının ön plana çıktığı bu dönemde, Osmanlı Devleti deki tarih anlayışının da Osmanlı kimliğinden Türk kimliğine dayalı bir milli tarihçiliğe evrilmesi zorunlu görülüyordu. Üstelik bu anlayışı Türklerin geçmişte büyük medeniyetler kurmasına veya kurulmasına katkıda bulunan medeni bir millet olduğu vurgusuyla hareket eden

³⁹⁷ Bu arada bilimsel bir İslam tarihine olan ihtiyaç da su yüzüne çıkmış, Dr. Abdullah Cevdet, Hollandalı Oryantalist Reinhardt R. Dozy'nin *Essai Sur L'Histoire de L'Islamisme* adlı eserini 1908'de *Tarih-i İslamiyet* olarak çevirmiş ve daha sonra buna eklemelerde bulunmuştu. Yazar bu genişlettiği bölümde İslam aleminin gerileme nedenlerini Avrupa ile karşılaştırma yaparak vermiş ve dinde reformu zorunlu kılan nedenler üzerinde durdu. Fakat bu eser, İslam tarihini tahrif etmek, İslamiyet'i ve Hz. Muhammed'i sert bir üslupla eleştirdiği için İslamcı çevrelerin saldırısına uğramış; kitap yasaklanmış ve Abdullah Cevdet bu çevrelerce dinsiz ilan edilmiştir. Öte yandan Namık Kemal de, Ernest Renan'ın İslamiyet'in ilerlemeye engel olduğu yolundaki iddialara karşı Renan Müdafaaanamesi adlı bir eser yazarak Renan'ın iddialarına karşı çıkmıştı. Oral, *a.g.e.*, s. 76-79; Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", s. 1587-1793.

³⁹⁸ Oral, *a.g.e.*, s. 84; Akün, "Namık Kemal", *DİA*, C. 32, ss. 361-378; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 345; Uçman, "Necip Asım Yazıksız", *DİA*, C. 32, ss. 493-494.

³⁹⁹ *Türk Derneği* ve *Türk Yurdu* dergisi, 1912 yılında kurulan *Türk Ocakları*, *Genç Kalemler* dergisi, 1913'te kurulan *Türk Bilgi Derneği*, 1915'de Fuad Köprülü'nün gayretleriyle kurulan *Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni* ve yayın organı *Milli Tetebbular Mecmuası* söz konusu organizasyonlardandır. Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", s. 1590-1591; Oral, *a.g.e.*, s. 109-119; Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, s. 123.

medeniyetçi bir tarih görüşüyle de birlikte hareket etmeye başlamıştır. Nitekim Cumhuriyet döneminde *TOE*'nin *Türk Tarihi Encümeni*'ne, Osmanlı Tarihi'nin Türkiye Tarihi'ne dönüşmesi de bu yeni tarih anlayışının göstergelerinden biridir.⁴⁰⁰

IV.1.2. Bir Muasırlaşma Çabası Olarak Eğitim-Öğretimde Modernleşme : Umumi Tarih Dersleri

18. yüzyılın neredeyse ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde eğitimin en önemli kurumu medreselerdi. İlk dönemlerden itibaren Osmanlı medreselerinde genellikle tefsir, hadis, fıkıh, aka'id, kelam ve mantık gibi dini içerikli ve pratik fayda sağlayan derslerin yanı sıra, bu derslerin çok daha iyi öğrenilmesinde anahtar rol oynayan dil dersleri (Arapça, sarf, nahiv, belagat, vs.) okutulmuştu.⁴⁰¹ Medrese programında tarih, coğrafya yer almıyor, bunlara çeşitli ders kitaplarının ve konularının okunması sırasında ihtiyaç duyuluyordu.⁴⁰² Medreseler dışında Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretim yapan diğer kurumlar ise, daha çok dinin ve ahlakın öğretilmesini esas alan sıbyan mektepleri; gayrimüslim Osmanlı tebaasından çocukları yüksek askeri ve mülki mevkiler için eğiten Enderun mektebiydi.⁴⁰³ Bu mekteplerde de tarih ve coğrafya dersleri verilmemektedir.

Avrupa'nın 19. yüzyıla gelinceye kadar gösterdiği ilerleme ve üstünlük Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemini de Batı tarzında ıslaha zorlamıştır. Çünkü medreseler her türlü yeniliğe ve ileri düşünceye karşı çıkan cehalet ve taassup yuvaları haline gelmişti. Öte yandan eğitim dili olarak Arapça'nın hakim olduğu medreseler gözlem, deney, araştırma ve eleştiriye kesinlikle yer vermeyen, çağın ihtiyaçlarını karşılayamayan bir yapıdaydı. Batı'da 16. yüzyıldan beri pozitif ilimlerdeki gelişmelere medreseler sessiz

⁴⁰⁰ Oral, *a.g.e.*, s. 175.

⁴⁰¹ Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, C. 5, ss. 149-160, s. 155.

⁴⁰² İpşirli, "Medrese", *DİA*, C. 28, ss. 327-33, s. 329; II. Meşrutiyet'in ilanından sonra medreselerde ıslahata girişilmiş; dini eğitimin yanında Türkçe, tarih ve coğrafya gibi derslerle, riyaziye, fizik, kimya gibi fen derslerinin okutulması için çalışmalar yapılsa da bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Ziya Kazıcı, "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", *Osmanlı*, C. 5, ss. 161-167, s. 166.

⁴⁰³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. IX-XI; Cahit Baltacı, "Osmanlılarda Mektep", *DİA*, C. 29, ss. 6-7; İpşirli, "Enderun", *DİA*, C. 11, ss. 185-187.

kalmış, programına birçok yeni ilim girmesi gerekirken bunu yapamamıştır.⁴⁰⁴ 18. yüzyılda askeri ve mesleki eğitime yönelik girişimler olsa da eğitim sisteminin modernleşmesi konusunda esas girişimler II. Mahmud döneminde başlayıp ve Tanzimat dönemiyle birlikte hız kazandı. Modern eğitim sisteminin oluşturulması, sistem içindeki modern kurumların yaygınlaştırılması için ilk ciddi yasal yeniden yapılandırma girişimi 1869 Maarif Nizamnamesi'yle gerçekleşti.⁴⁰⁵ Nizamname gereğince ibtidai mekteplerden başlamak üzere eğitim-öğretimin her kademesinde tarih ve coğrafya dersleri öğretilecekti. Örneğin 1891'de iptidai mektepler için yapılan bir müfredat programında mülahhas (özet) tarih-i Osmani ve muhtasar coğrafya-yı Osmani derslerine rastlanılır. 1869 Nizamnamesinde rüşdiyelerin ders programında tarih-i umumi, tarih-i Osmani ve coğrafya dersleri yer alır. Yine aynı nizamnameye göre idadilerde coğrafya ve tarih-i umumi derslerinin okutulacağı belirtilmiştir. Sultanilerde ise 1868'de okutulan dersler arasında yine Osmanlı tarihi ve umumi tarih ve coğrafya dersleri vardır. Coğrafya dersinde devletlerin özellikle de Osmanlı Devleti'nin ticari, zirai, sınai, siyasi ve idari yönlerinin işleneceği belirtilmiştir.⁴⁰⁶

Bilimsel ve çağdaş bir eğitim yolunda atılan en önemli adımlardan biri de yükseköğretim alanında eğitim verecek okulların açılmasıydı. Bu amaçla 1859'da kurulan *Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye*, 1877'de yerini *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane*'ye bırakmıştı. Okul, II. Meşrutiyet döneminde *Mekteb-i Mülkiye* adı ile faaliyet göstererek 1914'te kapatıldı. *Mekteb-i Mülkiye*'nin kuruluş amacı bilgili ve çağın niteliklerine ve gereklerine uygun

⁴⁰⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s. 1-2; İlyas Çelebi, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı*, C. 5, ss. 168-175, s. 174.

⁴⁰⁵ Nizamname programı, geçmiş dönemdeki girişimleri tamamlamakta, bir bütün halinde eğitim sisteminin reasyonelleşmesini ve modernleşmesini hedeflemişti. Nizamnameye göre eğitim sistemi sıbyan mektepleri, rüştiyeler, idadiler, sultaniler ve Mekatib-i Aliye olmak üzere beş dereceye ayrılıyordu. Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 3 F Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 63; 1869 Nizamnamesine göre sıbyan mekteplerinin ıslahı ya da "iptidai" adı altında yeni usulde öğretim yapan okulların açılması konusunda ilk esaslı çalışma ise 1870 tarihinde başlamış, 1872'de iptidai numune mektebi açılarak ilköğretimde ikili bir sistem ortaya çıkmıştı. 1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikiliği ortadan kaldırmak için ağırlığı yeni usulde açılan iptidai mekteplere kaydırmaya başlamıştır. Kodaman, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁴⁰⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s. 88-136.

idareciler yetiştirmektir.⁴⁰⁷ *Mekteb-i Mülkiye*'nin dersleri arasında tarih ve coğrafyaya da vardı. Hatta 1880'li yıllarda yani II. Abdülhamid dönemine rastlayan yıllarda tarih derslerine girenlerden biri de Mizancı Murad'dı ve ona asıl ününü kazandıran da buradaki hocalığı olmuştu.⁴⁰⁸ Fakat sonraki yıllarda tarihe, özellikle de dünya tarihi derslerine yönelik II. Abdülhamid'in baskıcı bir tutumu vardı. Çünkü, Fransız İhtilali ile yayılan devrimci fikirler kendisini en çok dünya tarihi derslerinde gösteriyordu. 1895'te bu dersler programlardan çıkarılarak dini derslere ağırlık verildi.⁴⁰⁹ Sultan'a göre, mekteplerde okuttuğu, Avrupa'ya gönderip dünyayı öğrenmelerini sağladığı bazı insanların kabiliyetsiz çıkmıştı. Bunlar, Avrupa'da neye bakıp neyi görmeleri gerektiğini kestiremedikleri için memlekete zararlı fikirlerle dönüyorlardı.⁴¹⁰ Zararlı fikirlerin en çok aktarıldığı yerlerin ise modern eğitim kurumları ve buradaki tarih ve umumi tarih dersleri olduğu düşünülüyordu. Örneğin, Mizancı Murad'ın öğrencilerinden Rıza Tevfik, Mizancı'nın derste Fransız İhtilali'ni adeta devrim liderlerinin rollerini oynayarak anlattığını belirtmiştir.⁴¹¹ Yine Mizancı Murad'ın öğrencilerinden Ahmed İhsan Tokgöz de, Mizancı'nın genel tarih derslerinde öğrencileri dünya devrimlerinin büyüklüğüne alıştırdığına, onları duymaya alıştıkları boş inançlardan, çorak geleneklerden kurtarmaya çalıştığına, Türkiye'de yenilik ve uygarlık sevgisinin uyanmasına çabaladığına dikkati çeker. Tokgöz, Abdurrahman

⁴⁰⁷ M. Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, C. 5, ss. 281-296, s. 291.

⁴⁰⁸ Taner Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 86; Mizancı Murad'ın Osmanlı Tarihi ve altı ciltlik Tarih-i Umumi adlı eserini burada hocalık yaptığı yıllarda yazmıştır. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1999 s. 61

⁴⁰⁹ Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, s. 141-142.

⁴¹⁰ Abdülhamid, Avrupa'ya gönderdiği bu öğrenciler hakkında söyledikleri tarih ve umumi tarih üzerindeki baskı ve yasağı açıklayacak niteliktedir. "Avrupa'ya giden bazı gençler, orada laboratuvarında ne olup bittiğine başlarını bile çevirmeden, kadınların erkeklerle dans ettiklerini görüyorlar, içki içtiklerine hayran kalıyorlar ve memlekete gelince, Avrupa medeniyetinin üstünlüğü diye bunu öğütlemeye çalışıyorlardı; yanlışlıyordu. O zaman beni örümcek kafalı olmakla suçluyorlardı. ...Yine Avrupa'ya gönderdiğim gençlerin bazıları, Fransız İhtilali'ni okuyup öğreniyorlar, bu ihtilalin neden koptuğunu araştırmadan buna özeniyorlar ve memlekete geldikleri zaman, halkı ayaklanmaya çağırmayı vatanseverlik sayıyorlardı; izin vermiyordum...". İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, Truva Yayınları, 2009, s. 110-111.

⁴¹¹ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 61.

Şeref'in de bu yönde bilgiler aşıladığını belirtir. Ona göre *Mülkiye Mektebi*'nde okuyanların hepsi başka türlü yetişiyordu. Geleneksel inanç ve düşüncelerin tersi yönünde ülküler alıyorlardı. İşte bundan dolayı, *Mekteb-i Mülkiye*'yi kurduran Abdülhamid, oradan çıkanların fikirlerinden korkuyordu.⁴¹²

Halit Ziya Uşaklıgil de anılarını anlattığı eserinde Abdülhamid yönetiminin gençlik ve onların yetiştiği modern okullar üzerinde sürekli bir kontrol mekanizması oluşturduğunu, özellikle yükseköğretimde bu kontrolün yoğunlaştığını belirtmiştir: Çünkü başkaldırı düşüncesinin yeşerip yetişebileceği sanılan yerlerin başında yükseköğretim geliyordu. Dersler arasında en çok korkulan ise tarihi. Düşüncenin uyanmasına asıl hizmet edecek olan, ders edinme alanında bir aydınlık yaratabilecek bulunan bu 'Tarih' belası, yönetimin rahatını kaçıran bir karabasandı. Tarih-i umumi dersleri ise perdesinin ucu bile kaldırılmayacak, yalnız bir deliğinden karanlıkta seyredilebilecek bir sahneydi ve onun toplumları sarmış, ulusal duyguları uyandırmış, dünyayı miskinlik ve esirlik ortamından çıkararak özgürlük ve kurtuluş eksenini üzerinde çevirmek için meydana gelmiş ne devrimler varsa onlar o yarı görünür, yarı görünmez sahnenin arkasına, karanlık köşelerine tıklıyordu. II. Abdülhamid bu dönemlerde tarihi anlamsız, cansız bir hale getirmişti. Tarihi gerçeklere ilişkin bilgi ve belgeler üzerinde yasaklar koymuş; yalnızca padişahların şanlılıklarına, savaşların ve yeni yerler ele geçirmenin her zaman Yüce Osmanlı Padişahlarının şerefine ilişkin destanlarından oluşan bir tarih anlayışının benimsenmişti.⁴¹³

Yükseköğretimdeki ikinci önemli girişim *Darülfünun* kurulması fikriydi.

1863'te ilk derslerin verilmeye başlandığı *Darülfünun*'la, ilk kez Batı sistemine uygun bir

⁴¹² Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 30-32.

⁴¹³ Örneğin dünyayı baştan başa değiştirecek yeni ilkeler, değişik görüşler getiren "Fransız Büyük İhtilali", değil okul kitaplarında, Türk'ün hiçbir yazısında daha meydana gelmiş bir olay değildi. İşte bütün gençlik böyle siyah duvarlarla çevrilmiş bir zindan içinde yaşıyordu. Bu karanlık dünyanın mahpusları arasında eline bir iğne geçirerek duvarda küçük bir delik oyabilenlerdi ki oracıkta dünyada, Türk topraklarının arkasında başka ne dünyalar vardır, oralarda yaşamak nasıldır, insanlık ne haldedir, düşünce hayatı nasıl-hangi akımlara bağlıdır, bunlara ilişkin bir damla bilgi edinebilirler. Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl: Anılar*, (Haz. Şemsettin Kutlu), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 544-546.

eğitim modeli hedefleniyordu. Bu kuruma “fenler evi” anlamına gelen *Darülfünun* adının verilmesi de o günün şartlarında medreseden ayrı bir kurum olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koyma düşüncesinden doğmuştu.⁴¹⁴ 1869 Maarif Nizamnamesinde göre *Darülfünun*'da tarihle ilgili dersler felsefe ve edebiyat şubesi altında verilecekti. Burada ilm-i tarih, tarih-i umumi, ilm-i asar-ı atika vb. dersler vardı.⁴¹⁵ Örneğin Takvim-i Vekayi'de “Darülfünun-ı Osmani'nin Ders Cedvelidir” başlığı altında yayınlanan 1 Zilkade 1286 (2 Şubat 1870) tarihli bir tabloda Tarih-i Umumi derslerinin haftada üç saat Mahmud Efendi tarafından verileceği bildiriliyordu.⁴¹⁶ 1877'de ise Edebiyat mektebindeki Tarih-i Umumi dersine M. Goold adında bir Batılı'nın girdiği anlaşılmaktadır.⁴¹⁷ Bu arada birkaç kez kapanıp açılan *Darülfünun* 31 Ağustos 1900'de *Darülfünun-ı Şahane* adıyla tekrar açıldı.⁴¹⁸ 1900-1908 döneminde tarih-i Osmani, tarih-i düvel, coğrafya-ı umumi, Coğrafya-ı Osmani, coğrafya-ı umrani gibi derslerin yine Edebiyat Şubesi altında verilmesi planlanmıştı.⁴¹⁹ Fakat bu yıllar tarih ve tarih-i umumi derslerinin II. Abdülhamid tarafından baskı altına alındığı bir dönemdi. Osman Nuri Ergin, her ne kadar *Darülfünununun* ders programlarında tarih-i düvel adlı bir ders görünüyorsa da bunun sadece ismen programda yer aldığını, Osmanlı ve İslam tarihine ağırlık verildiğini söylemiştir.⁴²⁰

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Abdülhamid'in koyduğu yasaklar kalkınca *Darülfünun* da faaliyetleriyle dikkat çekmeye başladı. Bu dönemde Edebiyat Şubesi adı altında tarih-i Osmani ve tarih-i düvel, coğrafya-ı umumi ve Osmani ve coğrafya-ı umrani dersleri yer aldı. 1915-18 yılları arasında bir süre tarih metodolojisi, eskiçağ tarihi ve medeniyet tarihi gibi alanlarda Alman eğitimciler de dersler vermiştir. Osmanlı Devleti son

⁴¹⁴ İhsanoğlu, “Darülfünun”, *DİA*, C. 8, ss. 521-5125.

⁴¹⁵ Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, s. 131-132.

⁴¹⁶ Takvim-i Vekayi, 1 Zilkade 1286 / 2 Şubat 1870'den aktaran Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi I: Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 30.

⁴¹⁷ İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihçesine Giriş II”, *Belleten*, C. 57, S. 218, 1993, ss. 201-233, s. 224-225.

⁴¹⁸ Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, s. 131-132.

⁴¹⁹ Dölen, *a.g.e.*, s. 276.

⁴²⁰ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. III, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1941, s. 1010.

bulduğunda Edebiyat Fakültesi'nde yer alan kürsülerde tarih şubesinde şu dersler veriliyordu: Siyasi tarih, Türk tarihi, İslam kavimleri tarihi, Türkiye tarihi, Avrupa-Türkiye ilişkileri tarihi, Ortaçağda doğu kavimleri tarihi, eski doğu kavimleri tarihi, eski Yunan ve Roma tarihi. Coğrafya şubesinde ise tabii coğrafya, mevzii coğrafya, beşeri coğrafya, iktisadi coğrafya, kıtalar coğrafyası ve hayati coğrafya dersleri vardı.⁴²¹ Abdurrahman Şeref, Mehmed Arif, Ahmed Refik, Ahmed Midhat, Ahmed Ağaoğlu, Diran Kelekyan, Yusuf Akçura, Mehmet Şemsettin Günaltay gibi isimler II. Meşrutiyet döneminde *Darülfünun*'da tarih ve tarih-i umumi derslerine girmişlerdi.⁴²²

IV.1.3. Dünya Tasvirinde Yeni Yaklaşımlar

16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın hemen her alanda ilerlemeler kaydederken, Osmanlı Devleti'nin "ideal düzen"indeki bozulmalar, birtakım ıslahat düşüncelerini de gündeme getirdi. Islahatlardaki ilk refleks, "Kanun-ı Kadim"e geri dönüş fikriydi. 19. yüzyılda belirginleşen düşünce ise, "Kanun-ı Kadim" yerine Avrupa ilerlemesini meydana getiren koşulları araştırmak ve mümkün olanlarını devlet düzeninde uygulamaktı. Artık Avrupa'nın daha iyi tanınması ve tahlil edilmesi gerekmektedir. Üstelik Batı ile gittikçe sıklaşmaya başlayan temaslar Osmanlı dışındaki dünyaya ve orada yaşananlara karşı bir merak duygusunu da geliştiriyordu.

19. yüzyılda Batı dünyasının konumu, Osmanlı Devleti'nin kendisini her alanda olduğu gibi tarihçilik anlayışında da ciddi bir şekilde sorgulamasına yol açtı. Osmanlı aydınlarından bazıları geleneksel tarihçiliği eleştirerek bilimsel ve modern tarih anlayışını savunmaya başladılar. Batılı dilleri bilen, Batı uygarlığı ile tanışan aydınlar bu

⁴²¹ Fakat Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla Alman ilim adamlarından yeteri kadar yararlanılamamıştır. Savaşın bitiminde İtilaf devletlerinin de baskısıyla Alman hocaların gitmesi üzerine Edebiyat Fakültesi'ndeki Medeniyet Tarihi kürsüsü kaldırılır. Akvam-ı Kadime Tarihi kürsüsünde ise Amerika'dan uzmanlar getirilmesine kadar derslere ara verilir. Ali Arslan, "Osmanlı Darülfünunu", *Osmanlı*, C. 5, ss. 297-305, s. 301-304.

⁴²² Bununla birlikte 1915'ten itibaren Darülfünun'da tarih ve dünya tarihi derslerine yabancı hocalar da girmeye başlamıştı. Eskiçağ tarihinde Lehmann-Haupt, Arkeoloji ve Nümizmatik'te Unger, Etnografya'da Meszaros, Tarih metodolojisinde Mordtmann vs. bunlardandı. Oral, *a.g.e.*, s. 133.

konuda ısrarlıydı. Osmanlı tarihçiliğine yeni metodlar ve konu alanları kazandıran söz konusu aydınlar, bütünsel ve karşılaştırmalı yorumlara sahip eserler de ortaya koydular.

Osmanlı Devleti'nde daha önceki yüzyıllarda da dünya tarihleri yazılmıştı. İlk bölümünü genellikle Kutsal Tarih'in oluşturduğu bu tür eserler, izleyen bölümlerde İslam tarihi kronolojisine yer verirdiler. Hz. Muhammed, Halifeler, Emeviler, Abbasiler ve diğer Türk-İslam devletleri dönemi anlatılarak, silsile Osmanlı Devleti'ne bağlanırdı. Birer İslam sultanı olan Osmanlı padişahları İslam'ı yaymak ve korumakla görevliydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, İslam tarihinin ayrıcalıklı ve diğerlerine göre daha önemli bir parçası haline geliyordu. Öte yandan askeri, siyasi açıdan güçlü olmanın verdiği güven duygusuyla hareket eden yazarlar, Osmanlı Devleti'ni Hıristiyan alemi karşısında da üstün bir konuma yerleştiriyordu. Böyle bir tutum, diğer toplumlara yaklaşımını da etkilemekteydi. İdeal düzenin kurulduğuna inandıkları için söz konusu yazarlara göre, diğer toplumların örnek alınacak tarafları yoktu. Dolayısıyla onları iç dinamikleriyle değerlendirme gereği de duyulmuyordu. Üstelik bu anlayış, 19. yüzyılda da varlığını korudu. Feraizade Mehmed Said Efendi'nin *Gülşen-i Me'arif* (1249/1834)⁴²³ geleneksel İslam ve Osmanlı tarihyazıcılığının temsilcilerindendir. İki ciltten oluşan *Gülşen-i Me'arif* (1834) oldukça hacimli bir kitaptır. Birinci cilt 847, ikincisi ise 846 sayfadan oluşur. Feraizade, birinci ciltte mukaddes tarihe geniş yer ayırır. Öncelikle her şeyi yaratan Tanrı'nın tekliğinden, gücünden, kimseden doğmadığından ve kimseyi doğurmadığından vb. bahseder. Hemen ardından Tanrı'nın melekleri, şeytanı, cinleri, diğer mahlukatları yaratmasını, bunları kaç kısıma ayırdığını, Adem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberleri tek tek anlatır. Hz. Muhammed'le birlikte İslam tarihinin bilenen silsilesi dahilinde olaylara, önemli kişilere, İslam hükümetlerine ve sultanlarına değinir. Feraizade, İslam tarihinden sonra

⁴²³ Feraizade eserinde yararlandığı kaynaklar olarak Veysi Efendi'nin *Behçet el-Tevarih* adlı Arapça eserinin eserinin *İşrak ül-Tevarih* adlı Türkçe tercümesini, Hacı Kalfa'nın, Sadeddin'in, Naima'nın, Raşid'in, İzzi'nin, Subhi'nin ve Vasıf Efendi'nin eserlerini göstermektedir. Babinger, *a.g.e.*, s. 382;

doğrudan Osmanlı tarihine geçmektedir. Osmanlı tarihi birinci cildin 407. sayfasında başlar. Bu bölüm genel olarak fetihlerle ilgilidir. Öte yandan, çeşitli devlet görevlilerinin ve valide sultanların vefatları, evlilik törenleri vb. konularda anlatılır. Karşılaştırmalı ve Osmanlı coğrafyası dışına taşan bir anlatım söz konusu değildir; diğer coğrafyalar ve tarihleri hakkında bilgi verilmez. Üstelik, Hıristiyan toplulukları “kafir” olarak tanımlayan söylem *Gülşen-i Me’arif* (1834)’te de devam eder. I. Abdülhamid dönemine kadar gelen ikinci cilt de aynı içeriği sahiptir.⁴²⁴

Hanya’da doğduğu için kendisine Hanyevi denilen Mehmed Atıf’ın hicri 1289 yani miladi 1872/73’te yazdığı *Hulâsetü’t Tevarih* de 19. yüzyılın ikinci yarısında klasik Osmanlı dünya tarihyazıcılığını devam ettiren eserlerdendir.⁴²⁵ *Hulâsetü’t Tevarih* (1872/1873) daha çok, siyasi ve askeri bir tarihtir. Mehmed Atıf, tarihi, insanoğlunun geçmişteki durumundan ve yaşadıklarından bahseden bir ilim olarak tarif eder. Yazara göre tarihin anlamı “kıssadan hisse” vermesidir. Yani geçmiş, gelecekte onlardan ders almamızı sağlayan ibretlik olaylarla doludur.⁴²⁶ Mehmed Atıf, Dünya’nın ve insanoğlunun ortaya çıkışı, yeryüzüne yayılmasını içeren zaman dilimi hakkında yegane kaynak kabul ettiği kutsal kitaplardan yararlanır. Çünkü yazara göre, kutsal kitaplar İlkçağ hakkında birçok tarihi bilgiyi kapsamaktadır. Tevrat eski milletlerin soy ve durumlarını, Yaratılış’tan

⁴²⁴ Feraizade Mehmed Said, *Gülşen-i Maarif*, C.1-2, (y.y. ve y.y yok); Eserin elimizdeki nüshasında yayın yeri ve tarihi olmamakla birlikte Babinger, Feraizade’nin *Gülşen-i Me’arif*’i 1834 yılında tamamladığını bildirmektedir. Babinger, *a.g.e.*, s. 382.

⁴²⁵ *Hulâsetü’t Tevarih* (1872/1873) bir ihtiyaç üzerine yazılmıştı. Mehmed Atıf’a göre geçmişteki olaylar ve milletler hakkında bilgiler verdiği için tarih fenninin devlet adamları için önemi ve gerekliliği açıktır. Buna dayanarak her milletin uleması, büyükleri ve ileri gelenleri tarihin gelişmesine mesai harcıyarak kaleme gelmez ve hesaba sığmaz eserler vücuda getirmişlerdi. Yazara göre, üç dilde yani Arapça, Fransızca ve Yunanca bu fenn ile ilgili yazılmış ve rağbet gören nadir eserler varsa da yeni usul üzerine düzenlenmiş faydalı ve kısa bir tarih-i umumi yoktu. Yazar bu eksiklik ve ihtiyaçtan hareketle Arap, Fransız ve Yunan meşhur tarihlerinden tercüme yoluyla, çok faydalı olacağına inandığı *Hulâsetü’t Tevarih* (1872/1873)’i yazmıştır. Eser eski milletlerin haberlerini, olaylarını, dinlerini, mezheplerini, kanunlarını, adetlerini ilim ve fenlerini, şairlerini ve filozoflarını, eskiçağ coğrafyasını, dünyanın yedi harikasını, savaş hilelerini, eski eserlerini; tarihi kıyaslamaları, faydalı bilgileri kapsayan bir özelliğe sahip olacaktı. Mehmed Atıf, *Hulâsetü’t Tevarih*, C. 1, Muhibb Matbaası, İstanbul, 1289 (Dibace bölümü); Mehmet Atıf eserini dört cilt olarak planlar; ama ancak iki cildini yayımlayabilir. *Hulâsetü’t Tevarih* (1872/1873) hakkında Babinger “hemen hiç bir değeri yoktur” der. Babinger, *a.g.e.*, s. 423.

⁴²⁶ Mehmed Atıf, *a.g.e.*, (Dibace bölümü).

Hız. İsa'nın doğumuna kadar yeryüzüne gelen peygamberler tarihini ve Mukaddes Tarih'i anlatır. Kur'an-ı Kerim de Eskiçağ ve Mukaddes Tarih hakkında bilgiler verir.⁴²⁷

Mehmed Şem'i Efendi (1808-1881)'nin geç bir tarihte, 1878'de yazdığı *Esmarü't-Tevarih* (Tarihin Meyveleri)'i de geleneksel Osmanlı dünya kavrayışına örnektir. Eser insanlık tarihini de içeren kısa bir İslam tarihi ile başlatılmıştır. Mehmed Şem'i Efendi, giriş bölümünde 33 peygamberin doğum ve vefat tarihleriyle birlikte hayatları hakkında da bilgiler verir. Bunu on iki imamlar, Emevi, Abbasi ve diğer İslam devletlerinin kuruluşları; bu dönemlerde hüküm süren idarecilerin doğum, vefat ve görev süreleri izler. Hicri 1295 (1878) Muharremi'nin 15'ine kadar Osmanlı Devleti saltanatında bulunan Osmanlı padişahları ile sadrazamlar, şeyhülislam, kaptan-ı deryalar, şeyhler, hadisçiler ve kitap yazarları ve diğer bazı devlet adamları hakkında verilen kronolojik bilgiler eserin asıl bölümünü oluşturur.⁴²⁸

Dünya tarihlerinin geleneksel içeriği, Osmanlı tarihçiliğinin değişime ayak uydurmak ve Batı'daki gelişmeleri takip etmek zorunda kaldığı 19. yüzyılda değişmeye başladı. Batılı kaynakların kullanılması sayesinde Osmanlı tarihçileri dünyanın diğer coğrafyaları, toplumları ve tarihleri hakkında bilgi edinmeye başladılar. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nde dünya tarihçiliği alanındaki ilk ürünler de Batı dillerinde yazılan eserlerin doğrudan veya uyarlama yoluyla yapılan tercümeleri sonucunda ortaya çıktı. Bunların bir kısmı ders kitabı niteliğindedir. Ahmed Hilmi'nin Mekteb-i Mülkiye öğrencileri için hazırladığı ve ilk baskısını 1866'da yaptığı 6 ciltlik *Tarih-i Umumi*'si, William Chambers tarafından yayınlanmış olan İngilizce *Universal History*'nin

⁴²⁷ A.g.e., s. 2.

⁴²⁸ Mehmed Şem'i Efendi, *Esmarü't-Tevarih*, (Haz. S. Faruk Göncüoğlu, Selahaddin Alpay), Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2004, s. 9-11.

tercümesiydi.⁴²⁹ Ahmed Hilmi, Chambers'in mukaddimesinden önce eklediği bir girişte tarihin tanımı, kaynakları, faydası vb. konularda açıklamalar yapmıştır. Yazara göre tarihin iki anlamı vardı. İlk olarak tarih, bir olayın meydana geldiği ya da bir mektubun yazıldığı zamanı belirliyordu. Tarihin ikinci anlamı ise geçmişte ortaya çıkan her türlü önemli olayı nakl ve beyan eder ki, buna fenn-i tarih denilir.⁴³⁰ “Tarih, insanoğlunu medeniyet anlamında geliştirecek ve onun saadete kavuşmasında en fazla yardımı olacak fendir. Çünkü tarih insana, mazide gerçekleşen her türlü durumları, ahlakı, tavırları ve onlardan istifade yolunu açar. Tarih insanlara geçmişteki olayların yarar ve zararlarını göstererek zahmet ve meşakkat çekmeksizin mevcut durumu geçmişle kıyaslamasını sağlar; önemli işleri idarede insana güç ve kabiliyet kazandırır. Kısacası tarih geçmiş olayları birkaç saat zarfında gözü önüne getirerek insanların ondan ders almasını sağlar.”⁴³¹ Ahmed Hilmi, Chambers'in eserini seçmesinin nedenini ise İngiliz tarihçilerin kaleme aldıkları eserlerin tahkikatça diğerlerinden daha kuvvetli bulunmasına bağlamıştır.⁴³²

Ahmed Hilmi'nin yaptığı tercümeyle birlikte dünya tarihinin Avrupamerkezi yorumu da Osmanlı tarihçiliğine girmeye başlar. Bunun ilk belirtileri dünya tarihini dönemlendirme de ortaya çıkmaktadır. Chambers, dünya tarihini diğer Avrupalı tarihçilerin yaptıkları gibi İlkçağ, Ortaçağ ve Yeniçağ olarak üç devre ayırır. Hilkat-i Adem'den başlayan dünya tarihi Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, Amerika'nın keşfi gibi Avrupa merkezli olaylarla başlar veya sona erer.⁴³³ Ahmed Hilmi ve daha sonraki dönemde bazı Osmanlı dünya tarihi yazarları bu modelini kabul ederler. Bazı tarihçiler çağların başlangıç ve bitişini belirleyen olaylarda İslam ve Osmanlı merkezli hareket etse

⁴²⁹ Babinger, *a.g.e.*, s. 395; Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1955*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, s. 36-37; Kemal Koçak, “Başlangıçtan Cumhuriyete Kadar Türk Tarihçiliği”, <http://tarihegitimi.blogcu.com/baslangictan-cumhuriyete-kadar-turk-tarhiciligi/6268923>, Erişim: 11.02.2014.

⁴³⁰ William Chambers, *Tarih-i Umumi*, C. 1, (Çev. Ahmed Hilmi), Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1283, s. 2.

⁴³¹ *A.g.e.*, s. 3.

⁴³² *A.g.e.*, s. 4.

⁴³³ *A.g.e.*, s. 5-7.

de, Avrupamerkezci dönemlendirme tüm unsurlarıyla Osmanlı dünya tarihlerinde egemen olacaktır. Diğer yandan dünya tarihinin Avrupamerkezci anlatımı ve medeniyetin Batı temelli olduğu görüşleri de Osmanlı dünya tarihlerinde görülecektir.⁴³⁴

Ahmed Hilmi'nin İngiliz tarihçiliğine meyline karşın, Ersanlı, Osmanlı Devleti'nde genellikle Fransızca eserlerden tercüme ön planda olduğunu belirtmiştir. Örneğin Ahmet Tevfik (Bilge), Fransız Eğitim Bakanlığı yapmış ve Osmanlı eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi konusunda proje hazırlamış olan Victor Duruy'un *General History of the Middle Ages* adlı eserini *Tarih-i Mücmel-i Kurûn-ı Vustâ* olarak 1872'de tercüme etti.⁴³⁵ Sadece tercümelerde değil, yazarların eserlerini yazarken kullandıkları kaynakların da Fransızca ağırlıklı olduğunu görüyoruz. Ahmed Midhat Efendi 1872-83 tarihleri arasında *Kainat* adlı 15 ciltlik eserini yazarken, kendisinin de belirttiği üzere Fransızca *Univer* isimli yetmiş yakın ciltten oluşan eserden yararlanmıştı. Süleyman Hüsnü Paşa ise *Tarih-i Alem* (1876)'i yazarken Batılı, özellikle de Fransızca kaynaklardan yararlandığını söylüyordu. Süleyman Paşa bu eserde askeri mekteplerde okutulan dünya tarihlerine çeşitli eleştirilerek getirerek Türk tarihinin ihmal edildiğini vurguluyordu.⁴³⁶ Yüzyılın sonlarına doğru bir başka dünya tarihi çalışması Tanzimat sonrası Türk fikir hayatının ve Jön Türklerin önemli temsilcisi olan Mizancı Murad'dan geldi. Babinger'in belirttiğine göre Mizancı Murad *Tarih-i Umumi* (1882-1887)'sini Fransız ve Rus kaynaklarına dayanarak yazmıştı.⁴³⁷ Murad, bu eseriyle Osmanlı tarihçiliğine yeni yaklaşımlar getiriyordu. O, Avrupa'daki gelişmelere ayrıntılarıyla odaklanıyor, II. Abdülhamid'in baskıcı yönetiminin henüz başlamadığı bir zamanda, özgür bir dünya algısı

⁴³⁴Örneğin Chambers eserinde, insanlık tarihini çizgisel tarih yaklaşımı kapsamında vahşiyetten medeniyete ilerleyen bir süreç olarak değerlendirirken insanlık tarihinde Kafkas cinsinden olanların tarihe etkisinin diğerlerinden daha fazla olduğunu belirtir. *A.g.e.*, s. 14.

⁴³⁵ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 65.

⁴³⁶Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Alem*, Sahaf-ı Askeri, İstanbul, 1291 (1875/76), s. 2.

⁴³⁷Babinger, *a.g.e.*, s. 425.

özlemine eserine yansıtıyordu. Fakat Mizancı'nın geleneksel İslam ve Osmanlı tarihyazıcılığı anlayışından tamamen ayrıldığını da söyleyemeyiz.

20. yüzyılın başlarından ve özellikle II. Meşrutiyet döneminden itibaren dünya tarihçiliğine ilişkin telif ve tercüme eserlerin sayısında artışlar gözlenir. Bu dönemin popüler tarihçilerinden olan Ahmed Refik Fransız yazar Seignobos'un *Histoire de la Civilisation Contemporaine* (1890)'sini *Tarih-i Medeniyet* olarak üç cilt halinde 1912'de yayınladı. Yazar aynı zamanda 6 ciltlik *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911) adlı bir çalışmaya da sahipti. İnalçık'a göre Ahmed Refik, yurdumuzda modern tarihçiliği başlatan kişiler arasındadır. *Tarih-i Osmani Encümeni* üyeliği yapan ve *Darülfünun* Tarih kürsüsünde de hocalık yapmış olan Ahmed Refik sadece siyasi tarih değil, sosyal ve ekonomik tarihle de ilgilenmişti. Fakat onun Türkiye'de tarih bilimi için yaptığı önemli hizmetler gözardı edilerek bilimsel tarihçiliği unutturulmuştur. "Tarihi sevdiren adam" olarak tanımlanan Ahmed Refik'in, ilk kez Osmanlı arşiv belgelerine göre yayınladığı birçok önemli vekayiname ve kaynağı tarihçilerin istifadesine sunduğu görmezlikten gelinmiştir.⁴³⁸

Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet ve Yeni Türkiye Devleti'nin Cumhuriyet dönemi tarihçilerinden olan Ali Reşat dünya tarihiyle ilgili çalışmaları ise Osmanlı tarihçiliğinin son dönemlerine damgasını vurmuştur. Ali Reşat'ın eserlerinde de Fransızca tercümelerin ağırlığını görürüz. Özellikle pozitivism ve kısmen de romantizm akımlarının etkisinde kalan, İbn Haldun çizgisini de sürdüren Ali Reşat, kendi döneminde ülkesinin belge kaynakları ve bilimsel araştırmaları çok yetersiz olduğu için yabancı eserlerden tercüme yapmıştır. Onun, Türkiye'de bilimsel tarihçiliğin gelişmesine önemli katkıları

⁴³⁸ İnalçık, "Türkiye'de Modern Tarihçilerin Kurucuları", *Türkiye'de Tarihyazımı*, s. 182-183; Mesela Falih Rıfkı Atay, Ahmed Refik'in müverrih olmadığını savunmuştur. O, Ahmed Refik'i bir "vulgarizatör" olarak görür. Ona müverrih olarak bakıldığında ise eleştirilere uğrayacağını iddia eder. Bkz. Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1978.

vardır. Yazar, dünya tarihinin özellikle de Yakınçağ dönemlerine ilgilidir. Bunun nedeni ise, bağımsız ve medeni bir devlet halinde yaşayabilmenin ancak yakınçağları doğru bir şekilde bilinmesi gerektiğini düşünmesiydi. Bu anlamda birçok telif ve tercüme esere imza atmıştır.⁴³⁹ Ali Reşat'ın diğer bir özelliği de, umumi tarihlerini çoğunlukla eğitim sistemine yönelik yazmasıydı.

Osmanlı Devleti'nde gerek okullarda ders kitabı olarak gerekse genel okuyucu kitlesi için yazılan başka tarihler de vardı. Ali Tevfik'in mekteb-i idadiye-i şahane üçüncü sınıflara yazdığı üç ciltlik *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881), İbrahim Hakkı'nın *Mekteb-i Ali-i Hukuk*'ta okutulmak üzere yazdığı yine üç ciltlik *Tarih-i Umumi* (1887/88), Hasan Sırrı'nın idadi mekteplerinin dördüncü sınıfları için iki cilt halinde *Tarih-i Umumi*'si (1891-92), Hüseyin Hıfzı'nın rüşdiye ve idadiler için hazırladığı üç ciltlik *Hülasa-i Tarih-i Umumi* (1906/07), Hüseyin Cahid'in *Tarih-i Umumi*'si (1909/10), Sabri Cemil'in *Küçük Tarih-i Umumi*'si (1910/11) söz konusu umumi tarihlerden bazılarıdır.

Kısacası Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminden sonra modern ve bilimsel tarihçiliği yerleştirme konusunda gösterilen çabalar aynı zamanda dünya tarihçiliğinin de belli bir çizgide gelişmesini sağlamıştır. Gelişimin ilk ayağı, Batı dillerinin öğrenilmesi sonucunda yapılan çevirilerdi. Sonraki aşamada ise gerek Batılı gerek Doğulu kaynaklara

⁴³⁹Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi: 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hazırda Avrupa*, C. 1, (Trc. Ali Kemal, Ali Reşad), İstanbul, Kader Matbaası, 1324; C. 2, (Trc. Ali Reşad), İstanbul, Kader Matbaası, 1325, C. 3, (Trc. Ali Reşad), İstanbul, Ahmet Saki Bey Matbaası, 1326; Fransız diplomatlarından bir zat, *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları*, (Mütercimleri: Macar İskender, Ali Reşad), Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1330, s. 5. Ertürk, bu eserin kapitülasyonlar üzerine Türkçe'de yayınlanmış ilk kapsamlı monografik eser olduğunu söyler. E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniyyenin Tarih-i Islahatı*, (Çev. Ali Reşad), Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328. Serge Goriainow, *Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti, Kanaat Kütüphanesi*, Dersaadet, 1331; Gustave Le Bonn, *Cihan Muvazenesinin Bozulması*, C.1-2, (Trc. Ali Reşad, Galip Ata), İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1339-1340; *Tarih-i Kadim: Akvam-ı Kadime-i Şarkıyye*, C. 1, (Seignobos, Maspero, Leon Cahun); *Tarih-i Kadim: Romalılar, Bizanslılar, İslavlar, Türkler, İraniler*, C. 2, (Seignobos, Cahun, Bayet ve Denis), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331. *Tarih-i Umumi: Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar*, C. 1: Evveliyat 395-1095, (Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud'un riyaseti altında bir heyet tarafından telif ve darülfünun edebiyat medresesi müderris ve muallimlerinden mürekkep bir heyet tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926. Ali Reşat hakkında ayrıntılı bibliyografya için bkz. Ertürk, "Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. III, S. 9-10, 2000, ss. 205-227.

referanslarla dünya tarihleri yazılmıştır. Özellikle kaynak kullanımında Fransızca eserlerin önemli bir ağırlığı görülmüştür. Dünya tarihçiliği yolunda bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de, tarih dersinin artık okul müfredat programlarına girmesiyle birlikte umumi tarih derslerinin de ayrıca bir ders olarak okutulmaya başlanmasıydı. Ders kitabı olarak hazırlanan umumi tarihlerin de yine bir kısmı bir veya birkaç eserden yapılan çeviriler, bir kısmı da kısaltılarak yapılan çeviriler şeklinde olmuştur. Batılı dillerden yapılan çeviriler, Osmanlı tarihçiliğinin dünya hakkında bilgi edinmesinde ve dünya tarihi anlayışının gelişmesine etkide bulunmuştur; hatta bu çeviri ve uyarlamalar, tarih üzerindeki Farsça ve Arapça etkisinden bir kopuşu da sağlamıştır. Fakat bu kopuş geleneksel Osmanlı tarihyazıcılığının tam anlamıyla terk edilmesi sonucunu doğurmamıştır. Bu değişimler daha çok çeviri yapıtlardan ve uyarlamalardan oluştuğu için özgün araştırmalarda bir duraklama yaratmış ve Avrupa sosyal felsefesine doğru radikal bir eğilim ortaya çıkarmıştır.⁴⁴⁰

IV.2. Ahmed Midhat Efendi ve Dünya Tarihçiliği

IV.2.1 Dünya Tarihi Girişimi

Osmanlı Devleti'nin Batılı reformlar doğrultusunda hızlı bir değişim ve yenileşme sürecinin çağdaşı olan Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), düşünsel olarak bu sürecin devlet ve topluma yansımalarını incelemeye çalışmış bir Osmanlı aydınıdır. Doğu ve Batı kültürünün karşılaştığı ve yan yana yaşadığı bir dönemde Ahmed Midhat, hemen bütün edebi ve fikri eserlerinde bu iki kültürün kıyas ve eleştirisinden bir sentez geliştirmeye çalışmıştır.⁴⁴¹ Ülken, hayatının ilk devresinde materyalizme meyilli olan Ahmed Midhat'ın sonraki yıllarda İslam ahlakına ve doktrinine bağının kuvvetlendiğini;

⁴⁴⁰ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁴⁴¹ M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, C. 2, ss. 100-103.

ateizme ve materyalizme hücum ettiğini belirtmiştir.⁴⁴² Edebiyatın birçok dalında eserler kaleme alan Ahmed Midhat, Türk kültür ve siyasi hayatının önemli yayın organlarından biri olan *Tercüman-ı Hakikat*'inde sahibi ve başyazarıydı. Sık sık Avrupalı yazarların eserlerini kopya eden ve popüler roman sahibi Ahmed Midhat Efendi, çeşitli türlerden yaklaşık 150 kitap yazmış, çoğunu kendi gazetesinde yayınlamıştır.⁴⁴³

İki ciltlik *Tarih-i Umumi* (1878), üç ciltten oluşan *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86), son cildi Osmanlı Devleti'ne ait toplam on beş ciltte Avrupa ülkelerinin özel tarihlerini anlattığı *Kainat* (1870-81) isimli eserleriyle Ahmed Midhat, edebi kişiliğinin yanında aynı zamanda bir dünya tarihçisidir.

Kainat (1870-81)'ta ifade ettiğine göre Ahmed Midhat, dünya tarihçiliğine henüz eğitim gördüğü yıllarda özellikle de coğrafya derslerinde ilgi ve merak duymaya başlamıştır. Dünya üzerindeki bütün hükümet ve devletler için birer tarih-i hususi yazma suretiyle *Kainat* (1870-81) adında bir eser ortaya çıkarma gibi dönemin koşullarında gerçekleşmesi zor olan bir düşünce de yazarda yine eğitim yıllarında belirlemiştir.⁴⁴⁴ Daha sonradan, tarih okurken merakını bir nebze de olsa dindiren Ahmed Midhat'ın tam anlamda bir doyuma kavuşmasına küçük çaplı umumi tarih okumaları ve denemeleri de yetmez. O, gerçekten çok kapsamlı bir dünya tarihi peşindedir. Ne kadar geniş ve ayrıntılı olursa olsun yazılacak umumi tarihin bir fihristten öteye geçemeyeceği inancında olan yazar, ülke tarihlerinin birleşiminden meydana gelecek ve dünyada henüz yazılmamış bir genel tarih oluşturmak ister.

⁴⁴² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, 147.

⁴⁴³ Carter V. Findley, *Ahmed Mithat Efendi Avrupa'da*, (Çev.: Ayşen Anadol), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 8; Bunlar arasında tarihe ilişkin olanlar da vardır. Birinci cildinde Kırım Savaşı sırasındaki birinci inkılaptan II. Abdülhamid'in cülusuna kadar geçen dönemi; ikinci cildinde de Abdülhamid hükümetinin ilk yılını anlattığı *Üss-i İnkılap* adlı eseri ve Rus-Türk savaşının diplomatik tarihi olan *Zübdetü'l Haka'ik* adlı zeyli bu alanda yazılan eserlere örnek gösterilebilir. Babinger, *a.g.e.*, s. 424.

⁴⁴⁴ Ahmed Midhat, *Kainat*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1299, Mukaddime bölümü (İkinci baskıya dibace bölümü), (*Kainat*'ın "Mukaddime", "Feth-i Kelam" ve "Dibace" bölümlerinin numaralandırılması sayılarla değil harflerle yapılmıştır.)

...benim târihten almış olduğum lezzet târih-i husûsî ile hasıl olacağından ebnâ-ı vatanıma ancak târih-i husûsî yazmaklıkla ber-minvâl-i muharrer îfa-yı deyn bilmiş olurum zannındayım. Fakat bende heves büyük! Öyle bir târih-i husûsî iki târih-i husûsî yazmakla hevesimi yenemeyeceğimi aklım kestiriyor. Beş on târih-i husûsî yazmış olsam da yine yenemeyeceğim. Ne yapalım ayıp değil hevesim büyük! Öyle bir târih yazmak istiyorum ki şimdiye kadar yalnız lisân-ı Osmânî üzerine değil Avrupa lishanları üzerine yine dahi yazılmamış olsun.⁴⁴⁵

Ahmed Midhat, eserinin ilk sayfalarında, ülke tarihlerini yazarken yararlandığı Fransızca *Univer* isimli kapsamlı bir çalışmadan bahseder. *Univer* coğrafya, tarih, ahlak ve adetleri içeren, yetmişe yakın ciltten oluşan, çeşitli resimler ve tasvirlerle süslü bir eserdir. Yazara göre, *Kainat* (1872-83)'tan yirmi kat daha ayrıntılı olan *Univer*'e benzer bir çalışma yapmaya bir kişinin ömrü yetmez. Hatta böyle bir eseri dikkatli bir şekilde okuyup bitirmek bile oldukça güçtür.⁴⁴⁶ Ahmed Midhat'ın yararlandığı kaynağın sadece *Univer* olmadığı anlaşılıyor. Bunun en önemli kanıtlarından biri yazarın, "Mukaddime" bölümünde *Kainat* (1872-83)'ın ilk ciltlerini tamamlaması üzerine "kıymet-i şinasan ve marifet-perestan" olarak adlandırdığı kişilerden birisinin sözleridir. "Zevat-ı müşarünileyhadan birisi demiştir ki: 'Şu eser bir tercüme olsa idi aslını başka bir mütercime tavsiye ederek tercüme ettirir idim. Fakat tercüme olmayıp birçok kitaplardan iktibas suretiyle bir telif olduğundan bu hizmetin tamamını yine sizden bekleriz. Ketbhane-i zaman için elli altmış parça eser toplamaya muvaffak oldunuz.'⁴⁴⁷ Öte yandan yazarın kendisi de "...ittihaz etmiş olduğum me'hazların tenevvü'ü"⁴⁴⁸ demekle *Univer*'den başka kaynaklar da kullandığını ve *Kainat* (1872-83)'ın, *Univer*'in doğrudan bir çevirisi olmadığını göstermektedir.

⁴⁴⁵ A.g.e., Feth-i Kelam bölümü, (ha).

⁴⁴⁶ A.g.e., Feth-i Kelam bölümü, (tı).

⁴⁴⁷ A.g.e., İkinci baskıya dibace bölümü (cim).

⁴⁴⁸ A.g.e., Feth-i Kelam bölümü,, (ye).

Kainat (1872-83)'ın "Mukaddime" bölümünde, eserin planına yönelik bilgiler bulunmaktadır. Ahmet Midhat *Kainat* (1872-83)'ı Avrupa, Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya olmak üzere beş ana coğrafi bölümden oluşacak şekilde tasarlar. Ana bölümlerin her birinde söz konusu kıtalardaki devletlerin özel tarihleri yer alacak ve toplamda altmıştan fazla ciltten oluşan, kapsamlı bir dünya tarihi ortaya çıkacaktı. Plana uygun olarak Avrupa kısmının öncelikle İngiltere, Danimarka, İsveç-Norveç, Rusya, Fransa, Belçika-Flemenk tarihleri toplamda altı cilt halinde yayınlanır. Ahmed Midhat, işlerin yoğunluğu ve maddi imkanların elvermemesi nedeniyle Avrupa'ya ait diğer ciltlerin geciktiğini söyler. Yazarın imdadına ise *Tercüman-ı Hakikat* yetişir. Avrupa kısmının geri kalan ciltleri olan Almanya, Hükümet-i Cermanya, Avusturya, İsviçre, Portekiz, İspanya, İtalya, Yunanistan ve Osmanlı tarihleri de *Tercüman-ı Hakikat*'te parça parça yayımlandıktan, sonra kitap halinde bastırılır. Böylece, *Kainat* (1872-83)'ın Avrupa kısmı tamamlanır. Yazar, diğer kıtalara ait ciltlerin çok kısa bir sürede çıkacağını daha doğrusu öyle ümit ettiğini söylese de, *Kainat* (1872-83)'ın geri kalan kısımlarını yazamayacaktı.⁴⁴⁹

Eserin ilk cildinin ikinci baskısında, okuyucuların izlenimlerine de yer verilmektedir. Ahmet Midhat, yayınlanan ilk kısmın rağbet görmesinden büyük bir mutluluk duyar. Özellikle hilkat-i alem hakkında Kur'an ve hükemanın düşüncelerini karşılaştıran ve tartışan "Mukaddime"nin tükendiğini, adeta karaborsa olduğunu ve okurların tarafından kitapçılarda dört beş kat fazla fiyatlarla arandığını belirtir. "Mukaddime" kısmına gösterilen rağbet üzerine Ahmed Midhat Efendi, ilk baskıyı tekrar gözden geçirerek ikinci baskısını yaptığını da sözlerine ekler.⁴⁵⁰

Yazar, ülke tarihlerinin anlatımında genelde aynı sistemi izler. Öncelikle "Ahval-i Coğrafya" başlığı altında ülkelerin coğrafi özelliklerini anlatır. Denizler,

⁴⁴⁹A.g.e., İkinci baskıya dibace bölümü (güzel he).

⁴⁵⁰A.g.e., İkinci baskıya dibace bölümü (vav).

körfezler, nehirler, limanlar, dağlar, ovalar, çöller, büyük ve boş araziler, toprakların madeni açıdan zenginliği, hangi madenlerin çıkarıldıkları, önemli şehirler, bunların nüfusları ve hangi ekonomik faaliyetle uğraştıkları, dini inançları vb. bilgiler bu başlık altında özet olarak açıklanır. Yazarın, coğrafyayı oldukça önemseydiği görülmektedir. O, coğrafi bilginin ülke tarihlerinin hikaye edilmesinde önemli bir rolü olduğuna inanıyordu. Bir ülkenin coğrafi niteliği bilinmezse, o ülke tarihi layıkıyla anlatılamazdı.⁴⁵¹

Ülkelerin coğrafi özellikleri anlatıldıktan sonra tarihlerine yer verilir. İlk bölümler söz konusu ülkenin ilk halklarını ve yaşam tarzlarını, nereden geldiklerini, tarih nazarında ne zaman tanındığı, kim tarafından tanıtıldığını içermektedir. Daha sonra o ülkenin tarihi 19. yüzyılın son çeyreğine kadar getirilir. Son yüzyılın tarihi ise oldukça yüzeysel geçilir. Her cildin sonunda “Genel İfade” başlıklı, konunun özeti sunan ve o ülkeyi tarih nazarında tekrar değerlendiren tabii bir bölüm vardır. Yazar tarihteki bazı önemli olayları ayrı bir ciltte anlatmak istediği için, o an anlattığı ülkeyle ilgisi olsa da konuya pek girmemeye çalışmıştır. Örnek olarak coğrafi keşifler gösterilebilir.⁴⁵²

Kainat (1872-83), “tarih-i hususi”lerin toplamından oluşan bir eserdir. *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86) ise daha farklı özelliklere sahipti. Sayfaları yatay olarak ikiye ayrılan eserin üst bölümü, kuruluştan Fatih Sultan Mehmed döneminin ve aynı dönemlerin bazı Avrupa devletlerinin siyasi tarihlerini içermektedir. Eserin alt kısımlardaki “bend-i mahsus” adı verilen bölümlerde ise, Osmanlı tarihine ait çeşitli bilgiler, medeniyetin ilerlemesini sağlayan bazı gelişmeler ve spesifik alanlardan değişik bilgiler ayrı başlıklar halinde ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

⁴⁵¹ *A.g.e.*, s. 2.

⁴⁵² Yine dünyayı şekillendirecek bir gelişme olan coğrafi keşiflerin Amerika ve Hindistan tarihlerinde anlatılması planlandığı için İngiltere'nin bu keşif hareketlerindeki girişimleri birkaç cümleyle geçirilmiş, sadece İngiltere kralı Henri'nin de bazı yerleri keşif için seferler düzenlediği belirtilmiştir: “...bu zamanlarda Kristof Kolomb'un garb cihetinde gide gide Hind-i garbiyi (Amerika'yı) bulmuş olduğu havadisi İngiltere'ye dahi münteşir olduğundan Henri 1497 tarihinde Venedikli Gabaneto nam zatı lüzumu kadar sefineler ile bahr-i Atlas'ın sevahil-i garbiyesini keşfe memur etmiş (Ternu) yani arazi-i cedide ile Amerika'nın sair bazı cihet-i şimaliyesini keşf ettirmiş idi.” Ahmed Midhat, *a.g.e.*, C.1, s. 176-177.

Mufassal Tarih-i Kurûn Cedide (1885/86)'nin yedi amacı vardı:

“1-Genel olaylar mümkün olduğu derecede ayrıntılı bir şekilde incelenecek, gerekli görülen durumlarda haritalar eklenecek, her büyük olayın “hudud-ı düvelce” yarattığı dönüşümler gösterilecekti.

2-Meşhur seyahatler ve önemli keşifler ayrıntılı olarak belirtilecekti.

3-Fenler ve sanatlardan meydana gelen araştırmalar ve icatlar mümkün olduğu derecede ayrıntılı olarak anlatılacaktı.

4-Gerek siyaset ve fen aleminde gerekse felsefe alanında dünyanın her tarafında şöhret bulan çeşitli kişilerin terceme-i ahvali ve bazılarının tasvirleri sunulacaktı.

5-Bunlardan felsefe ve edebiyat dalına bağlı olanlarının eserleri hakkında bir fikir edinebilmek için bazı örnekler ve eleştiriler yapılacaktı.

6-Uluslararası anlaşmalar ve savaşlar anlatılacaktı.

7- Hangi konuda ihtiyaç duyulursa o konuya dair bir özel bölüm yazılarak daha ayrıntılı açıklamalar verilecekti”⁴⁵³

Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide (1885/86)'nin bazı bölümlerinde, eserin yazımında kullanılan çeşitli yazar ve kitap isimlerine de rastlanılır. Bazı kaynakların hem ismi hem de yazarı, bazılarında ise ikisinden biri belirtilir. Örneğin Osmanlı tarihinin yazıldığı bölümlerde Ali Çelebi, Hoca Saadettin'in *Tacü't-Tevarih*'i, Katip Çelebi, Cevad Paşa'nın *Tarih-i Nefis-i Askeri*'si, Arabşah ve Şerafettin'in tarihleri, Hayrullah Efendi'nin *Osmanlı Tarihi*, Ali (Gelibolulu Mustafa Ali olsa gerek), Solakzade, Neşri gibi Osmanlı tarihçileri kaynak olarak adı geçen isimlerdendir. Yabancı kaynak olarak da Müverrih Franza, *Univer Ptoresk* adlı bir tarih mecmuasının Osmanlı tarihi cildini telif eden Mösyö Jovenin Lessen (?), Jules van Gaver adlı kişilerin eserlerinden Osmanlı Devleti'nin

⁴⁵³Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, s. 3-4

kuruluşuna dair tartışmalarda yararlanmıştır. Ayrıca eski müverrihlerden Pasmir (?) ve Gibbon (Edward Gibbon olmalı), Rum tarihçi Kantakuzen, Hammer'ın *Osmanlı Tarihi*, Lamartin'in *Osmanlı Tarihi*; Kosova Savaşı konusunda Münihli Şildeberg (?), müverrih Angel (?); Niğbolu Kalesi'nin fethi konusunda Sen Deni (?) ve Venedikli Darvi (?); müverrih Kantu (?), *Turid Tarihi*(?) ve İbn Haldun'a rastlıyoruz. Yazarın ayrıca birçok Doğulu ve Batılı kaynakları da gözden geçirdiği anlaşılmaktadır.

IV.2.2. Tarih İlmî ve Dünya Tarihçiliği Hakkındaki Görüşleri

Kendi sözlerinden yola çıkarak, tarihin ve özellikle de dünya tarihçiliğinin Ahmed Midhat için ayrı bir yeri olduğu söylenebilir. Her üç eserindeki açıklamaları, yazarın dünya tarihçiliğine verdiği önemin kanıtıdır. Daha da önemlisi, söz konusu açıklamalar, hem Ahmed Midhat'ın hem de yazar örneğinde Osmanlı tarihçiliğinin dünyayı nasıl kavradığının, önceki dönemlerin bakış açısıyla farklılıklar taşıyıp taşımadığının da işaretlerini içerir.

Ahmed Midhat'a göre tarih, geçmişteki olayları yazmaktan ibaret bir ilim değildir. Böylebir düşünce tarihin ilminin sadece bir yönünü dile getirir ki, buna “şuunat-ı tarihiyye” yani tarihin halleri denilebilir. O, tarihin daha geniş ve güzel bir tanımının peşindedir. Üstelik bunu yaparken o güne kadar genellikle siyasi/askeri ve failinin büyük adamlar, kahramanlar olduğu tarih düşüncesinden sıyrılarak çoğunlukla ihmal edilen insanlığa ve insanlığın süreç içindeki gelişimine odaklanır: “Tarih terakkiyat-ı insaniyyenin ve medeniyyenin terceme-i halidir. Zira tarih, Hz. Adem'den bu yana insanoğlunun geçirdiği ‘inkılabat’ı kendi bilgisi yettiği derecede açıklamaya çalışır. Değişimin büyüklüğünü ve önemini anlamak için tarihin ilk ve son hallerini karşılaştırmak gerekir. Bu yazara göre pek mümkün birşeydir. Hem de rivayeten değil müşahedatan

mümkündür.”⁴⁵⁴ Yazar, insanoğlunun tarihteki ilk ve son hallerindeki değişmeyi bir örnekle görünür kılmaya çalışır:

İşte size bir Avustralya vahşisi ki vücûdu çıırçıplak olduğu gibi zihni kaffe-i ittilâat ve kalbi dahi kaffe-i hissiyyât-ı medeniyyeden gâfirdir. Bu adamda efkâr-ı diyânet aramayınız. Hatta fikr-i sıhriyyet bile yoktur. Bir kadına rağbet eder ise aynıyla behâimin rağbeti gibi rağbet eder ki bazı hayvânlarda muhabbet-i sıhriyye ve zevciyye olduğu tabiiyyûnun cümle-i tedkikatındandır. Hele aaleb-i hayvânlarda mebyet yani yuva fikri ve tedârik-i erzâkça ihtiyât gayreti de bulunduğu halde bu adamda o fikir dahi yoktur. Nerede akşam olur ve uykusu gelir ise orada sabahı eder. Ottan kökten veyahûd sayd-ı şikâr edebileceği hayvânâttan her neyi bulur ise onu yer.⁴⁵⁵

Başka bir örnekte ise vahşiyet-medeniyet çizgisi coğrafya ve halklar üzerinden örneklendirir. Söz konusu örnekte yazarın, Osmanlı Devleti’ni o günün dünyasında nereye konumlandığı ve Osmanlı ile Avrupa’ya yaklaşımdaki değişimler de görülebilmektedir:

Şimdi vahşîğliğin şu derecesinden bed’en ile bir dereceye kadar ulûhiyet ve sıhriyyet efkârına malik olan vahşileri ve ondan sonra yine hâl-i vahşete karîb bedevileri ve bir hatve daha ileride medeniyete karîb bedevileri ve ondan sonra Asya-yı vustâ ve Afrika milel-i mütemeddinesi gibi henüz kemâlât-ı medeniyyeden kemâliyle mahrûm olan halkı ve daha ötede İranîler Osmânîler gibi kemâlât-ı medeniyye vadisinde dahi hayli ilerlemiş olan insânları ve nihâyet Amerika hükûmât-ı müçtemiası ile İngiliz ve Belçika ve İsviçreliler gibi kemâlât-ı medeniyyede en ileriye varmış olan milletleri bi’l-tedric gözünüz önünden geçiriniz. İşte insâniyyet ve medeniyetin ilk hâli ile son hâlini gördünüz gitti.⁴⁵⁶

Ahmed Midhat, tarihsel süreçteki bu değişimlerin ortaya konulabilmesinde bir fenn olarak tarihi ayrı bir yere koymaktadır. Yazara göre, tarih fenni gereği şekilde anlaşılırsa görülecektir ki, insanoğlunu beşeri ve medeni olgunluğuna eriştirecek olan şey yine tarih olacaktır:

Zirâ târih terakkiyât ve kemâlât-ı insâniye ve medeniyye hususunda hakikâten câmi’-i eksele bir mecmâa-ı âzimidir. Âlemde ne şey var ki târihin itla’-ı hâricinde bulunsun? Bir milletin teşekkülünden inkırazına kadar gördüğü şuûnât şu tarafa kalsın acaba bir san’ât var mıdır ki târih onun icâdından bed ile sonraki derece-i terakkiyâtına kadar ondan ma’lûmât veremesin? Bir fenn icâd olunmuş mudur ki târih onun ibtidâ’sından intihâ’sına kadar gördüğü terakkiyâtı

⁴⁵⁴ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1295, s. 2-3.

⁴⁵⁵ *A.g.e.*, s. 4-5.

⁴⁵⁶ *A.g.e.*, s. 5.

hikâye etmesin? Böyle san'ât gibi fenn gibi ortada vücûdu maddeten meşhud olan husûsât dahi şu tarafa kalsın. Bir i'tikad bir fikr bir meslek-i hikmet var mıdır ki târih o i'tikadı o fikri o mesleği en evvel ortaya koyan zattan beden ile ikmâl edenler dahi ismiyle resmiyle ve hatta sûret-i ikmâllerini tafsilât ve ve îzâhâtıyla haber vermesin?⁴⁵⁷

Sadece eserlerin tarihçiliğe ilişkin bölümlerinde değil, farklı yerlerinde de tarihin, “vahşiyet”ten “medeniyet”e ilerleyen bir süreç olduğunu ifade edilmektedir. Özellikle de *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'nin Kurûn-ı Kadime, Kurûn-ı Vustâ ve Kurûn-ı Cedide kıyasının yapıldığı bölümlerde ve “bend-i mahsus” kısımlarında insanlık tarihinin sürekli ilerlediği ve geliştiğine yönelik anlatımlar vardır. Üstelik bu süreçte “bedeviyet” ve “hazariyet” kavramları da sıkça kullanılır. Dolayısıyla, İbn Haldun etkisinin yazarın tarih yorumuna sindiği açıktır. *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'de bedeviyet-medeniyet arasındaki kıyas için okuyucular İbn Haldun'un *Mukaddime*'sine yönlendirilir. Bedeviyet-medeniyet arasındaki ölçünün Osmanlı tarihince ayrı bir özelliği olduğu belirtilerek, iki kavram özel bir başlıkta anlatılır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kuruluştan Bayezid döneminin sonuna kadarki dönemi de anlatımda örnek olarak gösterilir.⁴⁵⁸ Fakat Ahmed Midhat ve İbn Haldun arasındaki fark şu ki, “medeniyet”, İbn Haldun için döngüyü devam ettiren ve aynı zamanda “çöküş”e de eşlik eden bir kavramken, Ahmed Midhat'ta ise, son aşamadır.

Tarihsel süreci bedeviyet-medeniyet çizgisinde ele alan Ahmed Midhat, tarihçiliğe “umumiyet” ve “hususiyet” kavramları üzerinden de yaklaşır. Yazar, bu kavramların öyle kolayca tarif ve tayin edilemeyeceği, sadece bir milletin ya da bütün milletlerin tarihini ifade eder tarzda açıklamalarla geçiştirilemeyeceği inancındadır. “Umumi ve hususi kavramları çeşitli oranlara mahkum ve tabidirler. Yani bir tarih diğerine oranla umumi de olabilir, hususi de. Eğer bir tarih bütün milletlerin durumunu bütün

⁴⁵⁷A.g.e., s. 10-11.

⁴⁵⁸Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*. Cilt 1, (y.y. yok), İstanbul, 1303, s. 513-538.

zamanları gözeterek anlatıyorsa, şimdilik umumiyet bundan daha geniş olmaz. Ancak bu kadar geniş olan bir umumi tarih “tarih-i kainat” ile karşılaştırıldığında hususi kalır.”⁴⁵⁹ Yazarın burada yaptığı ayırım Christian’ın ölçeklerinden sonuncusunu yani “Büyük tarih ölçeği”ni akla getirir. Christian’a göre “makro tarih” ya da “Büyük Tarih”, dünya tarihinden daha geniş ölçeklidir; dünya tarihinin ölçeklerini olduğu kadar, jeolojik hatta kozmolojik zamanı da kapsar.⁴⁶⁰ Nazaretyan’a göre de “Büyük Tarih”, ‘büyük patlama’dan bugüne geçmişin bütünlüğü bir görüntüsünü sunar ve bu anlamda dünya tarihinden daha geniş bir ölçeğe sahiptir.⁴⁶¹ *Kainat* (1870-81)’ta da böyle bir tarihin, dünya tarihinin sahip olduğu ölçekten neden daha geniş olacağı belirtilmektedir:

Lâkin daha evvelce şurasını îzâh edeyim ki "Kâinât" denildiği zamân bu lügâtın zımnından yalnız üzerinde sâkin olduğumuz şu küre-i arz çıkmayıp diğerleri dahi bu zımnında dahildir. Yani kâinât ismi kaffe-i seyyârât ve sevâbite ve peyk ve [...] varıncaya kadar ta'mim edilebiliyor ki onların dahi her biri bizim bu **(Ye-be)** dünyâmız gibi ve hatta aglebiyyet-i âzimesi bizim dünyâımıza nisbetle akıllara hâyet verecek kadar büyük birer dünyâ olduğu cümle-i mu'tekadât-ı hükemâdandır. İmdi Kâinât ismiyle müsemmâ olan bir kitaba ilk telâkkide bunun kaffe-i ecrâm ve ecsâm-ı mevcûdeden yani bi'l-cümle mükevvenât-ı âlemden bahsedeceğine zâhib olabilmek müstebidd değildir. Benâberin bu zehâbı şimdiden etmeliyiz.⁴⁶²

Üstelik Ahmed Midhat, böylesi geniş bir çalışmanın zorluğuna ve imkansızlığına değinerek, yerküreyi mısır koçanının üzerindeki bir darı tanesine benzetir. “Kainat’ın küçük bir parçasını oluştursa bile dünyamızın da, tüm unsurlarını içerecek

⁴⁵⁹ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, s. 21-22.

⁴⁶⁰ Bu yelpazenin en çarpıcı yönü bir bütünlük anlayışı sunmasıdır. Kişisel olanla, insani ve evrensel olan arasındaki ilişkiyi yalnızca bu geniş yelpazeler üzerinde ciddi bir şekilde araştırabiliriz. Bu yüzden, bu yelpazede, modern bilimsel düşünceye göre, geniş takımda birey olarak nasıl yer aldıklarını anlamaları için öğrencilere yardım edebiliriz. Bu yelpaze insanoğlunun evrendeki yeri ve insanlık tarihinin içeriği ile alakalı belli bir gerçekçiliğe de sebep olabilir. Mark Twain’in yazdığı gibi “eğer Eiffel Kulesi dünyanın yaşını temsil ediyor olsaydı, zirvesindeki pinnacle-knob’un üzerindeki boyanın yüzeyi insanın bu yaş üzerindeki payını temsil ederdi ve kulenin bu yüzey için inşa edildiğini herhangi biri anlayabilirdi. Böyle olacağını farz ediyorum, bilmiyorum.” Christian, “Macrohistory: The Play of Scales”, s. 22-35; Ahmed Midhat örneklendirmeyi daha da çeşitlendirir. Eğer bir tarih yalnız bir milletin bütün zamanlardaki durumunu içeriyorsa ona, o milletin tarih-i umumisi denilebilir; fakat o milletin yalnız bir zamana mahsus olan tarihine “o zamanın tarih-i hususisi” denir vb. Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, s. 21-23.

⁴⁶¹ Nazaretyan, *a.g.m.*, s. 61.

⁴⁶² Ahmed Midhat Efendi, *Kainat*, C. 1, s. (ye-be/ye-cim).

şekilde tarihini hakkıyla yazabilmek mümkün değildir. Çünkü o haliyle bile oldukça büyüktür. Bu nedenle, ne kadar geniş olursa olsun, yazılacak bir dünya tarihinde verilen bilgilerin kapsamı bütün karşısında mecburen eksik kalacaktır.”⁴⁶³

Zor bir çalışma alanı olması Ahmed Midhat’ı dünya tarihi yazma amacından vazgeçiremez. Ahmed Midhat için dünya tarihçiliğinin ayrı bir önemi vardır. “Bir insanın hem kendisine ve yakınlarına hem de vatanına yararlı olması *defter-i hamiiyyette mukayyed bir borç ise* bu borç tarih yazarak ödenmelidir.”⁴⁶⁴ Yazar da, en çok uğraş ve önem verdiği, en fazla yararlandığı bilim olarak tarihi gösterir. Dünya tarihçiliği ise bu borcun ödenmesinde ona göre, daha önemlidir. Çünkü insanlara bir farkındalık ve geçmiş bilinci de kazandıran asıl çalışmalar böylesi geniş ölçekli olanlardı. Bu görüş, yazarın “...*tarih okuyan adem dünyanın bidayetinden beri yaşamış olur*” sözlerinde anlamını bulmaktadır.⁴⁶⁵

Aslında bu sözler, tarih bilincin zaman algısını ya da insanın kendisini nasıl bir zaman akışı içinde değerlendirmesi gerektiğini de ifade etmektedir. Tekeli’ye göre, insanın doğumundan ölümüne kadar geçen süre mikro zaman akışıdır. İnsanlar vaziyet alışlarını ve eylemlerini yönlendirirken bu zaman akışından kaçamazlar. Makro zaman ise, insan soyunun dünyadaki varlığı boyunca akıp giden zamandır. İnsanın kendisini bu zaman akışı içinde konumlandırmaktan kaçınması ise olanaklıdır. O halde tarih bilincinden söz edildiğinde ve tarih bilincine olumluluklar yüklendiğinde de, bireyin kendisini bu zaman akışı içine yerleştirmesinden söz ediliyor demektir.⁴⁶⁶ “*Tarih okuyan adem dünyanın bidayetinden beri yaşamış olur*” sözleriyle Ahmed Midhat da makro zaman algısına

⁴⁶³ A.g.e., s. Ye-be/Ye-hı.

⁴⁶⁴ A.g.e., (Birinci tab’da munderic feth-i kelam bölümü ilk sayfa).

⁴⁶⁵ A.g.e., C. 1, (Birinci tab’da munderic feth-i kelam bölümü ilk sayfa).

⁴⁶⁶ İlhan Tekeli, *Tarih Bilinci ve Gençlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 31; Ayrıca bkz. *Türkiye’de İlk ve Orta Öğretim Düzeyinde Tarih Öğretiminin Yeniden Yapılandırılması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

dikkati çekmektedir. Çünkü tarih bilinci ve kazanımlarının, insanın kendisini geniş bir zaman algısında değerlendirmesi ile mümkün olabileceğinin işaretlerini vermektedir. Yazara göre, bunu gerçekleştirmenin yolu ise tarih okumak ve yazmaktır. *Kainat* (1870-81)'tan sonra yazılan *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'de de aynı düşünceler savunulmaktadır:

...târih okuyanların zamân-ı Âdemden bu vakte kadar gelmiş geçmiş bi'l-cümle milletlerle beraber yaşamış olacağını söylemiş idim. O zamândan beri ne kadar târih okudum târih yazdım ise şu fikr-i ibtidâiyi tebdîl edecek yeni bir şey görmek şöyle dursun bi'l-akıs hep bu fikri te'yîd eyleyecek hakayık gördüm. Kat'iyen kani' oldum ki ömr-i beşer velev ki müsâade-i tabîyyesinin son derecesini bulsun da yüz veya yüz yirmi sene devam eylesin her hâlde pek kısa bir şey olup ömrü müstakbele doğru uzatmak imkânı kat'iyen mefkud iken mâzîye doğru uzatmak ve insanı yüzlerce ve hatta binlerce seneler yaşatmak imkânı ancak târih ile bulunabilir.⁴⁶⁷

Ahmed Midhat, dünya tarihçiliğinin insana sadece geçmiş değil, gelecek bilinci de kazandırdığının farkındadır. Ona göre, “eğer bir adam tarih bilgisi ile zihnini açıp maddi ve manevi kuvvetini artırır, kendisini insanîyet ve medeniyete büyük hizmetler vermeye sevk ederse tarih onu bugünden kıyamete kadar sonsuz bir hayat ile ödüllendirir. Böyle bir nimet ise, yüz binde ve hatta milyonda bir insana nasip olamayacağından her insan, bu nimetin kendisine nasip olması için cenab-ı hakka ne kadar dua ederse etsin az olacaktır.”⁴⁶⁸

Kainat (1870-81)'ı yazdıktan sonraki yıllar Ahmed Midhat'ın tarih bilimi konusundaki düşüncelerini daha da sağlamlaştırmış görünmektedir. Yazara göre tarih; yiyecek, yatıp kalkmak gibi doğal hislerden oluşan, basit bir hayat değildir; fenn, sanat, maarif denilince akla ne geliyorsa, hepsini kapsayan geniş bir alandır. Bunların nasıl icat veya keşfedildiği, ne tür bir dönüşüm ve ilerlemelerden geçtiği, bugün ne aşamada oldukları, tarihin bire bir ilgilendiği konulardır. Tarih, insanı her asrın muasırı, her büyük

⁴⁶⁷ Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 2.

⁴⁶⁸ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, C. 1, s. 14.

adamın hemşehrisi, dostu, sırdaşı yapma; her fennin ve sanatın ortaya çıkış sebeplerini, insanı hayvandan ayıran meziyetlerin tamamını kazandırma gücüne sahipti. Bu nedenle ilerlemiş milletler tarihe büyük bir önem vermişler ve bu yolda oldukça mesafe katetmişlerdi.⁴⁶⁹ Tam da bu noktada Ahmed Midhat, ilerlemiş milletlerle Osmanlıları kıyaslayarak tarihe gereken önemi göstermediği için Münecimbaşı (1631-1702) üzerinden umumi tarihleri ve Naima (1652-1715) üzerinden de hususi tarihleri eleştirir. Yazara göre bunlar sadece “*terceme-i hal*” ve senelik ya da asırlık olaylarla ilgilenerek, tarihin asıl talep ettiği bütünden ve bilgiden yoksunlardı:

Fakat biz birçok fennlerde olduğu gibi târih fenninde dahi en geride kalmış bir millet olduğumuzu biraz tafsillice arz eyler isek bunu o kadar beyhûde saymaya imkân yoktur. Eski müelliflerimizden birçokları “târih” namı altında birçok kitab yazmışlardır. “Münecimbaşı” diye şöhret bulan târih gibi bazıları umûmî ve “Naima” gibi bazıları dahi husûsî sûretinde te’lif olunmuştur. Ancak bunlar olsalar olsalar fenn-i mezkûrun terâcim-i ahvâl ve şûunât-ı senin ve a’sâr gibi kısımlarına ait olabilip yoksa târihden matlub-ı aslı olan câmiyyetten ve hikmetten gâridirler. Bunlar zihn-i kariîni bir memlekette diğerine sevk ederler ki ne mebbe-i âzimet ve ne de hedef-i matlub hakkında kari’lerde bir güne ma’lumât-ı mahalliye yoktur. Hemen bir ordunun kalkıp gittiğini söylerler. Ne maksad ile gittiğini de hemen şerh etmezler. Hâlbuki o maksadın derece-i nef’ ve zararını bile muhakeme târihin vazâif-i asliyesindedir. Galebe veya mağlûbiyetten sonra ne netice hasıl olduğunu ve maksad-ı asliye o neticenin derece-i mutâbakatını asla muhâkeme etmezler. Bu sebebe mebnîdir ki asıl matlub-ı kariîni olan hikmet-i târihiyyeye hizmet edememiş olurlar. A’sâr ve elsine ve medeniyet-i kadîme hakkında hemân lâldirler. Hazreti Adem’den başlayarak ettirdikleri umûmî tarihleri bazı enbiyâ-ı kirâmın terâcim-i ahvâlinde sonra hemen asr-ı nebiye îsâl ediverirler.⁴⁷⁰

Ahmet Midhat’ın, neden-sonuç ilişkisinden ve eleştiri sürecinden mahrum bir olay-anlatıcılığına, bütünsel bir bilgiden yoksun bir tarihyazıcılığına eleştirileri, Batı tarihçiliğinin 19. yüzyıldaki gelişmelerinden etkilendiğini göstermektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere Ahmed Midhat, Osmanlı dünya tarihlerinin aceleci ve özensiz, belli

⁴⁶⁹ Yazar, bu nedenle fenlerin ve sanatların tümünün tarihle bir muhabbeti olduğunu, bunlara dair yazılan kitapların da aslında birer tarih kitabı sayılabileceğini belirtir. Fakat buna engel olan şey, bu kitapların, bahsettikleri fenler ve sanatların yalnızca şimdiki kavaid ve kurallarından bahsederek geçmişlerine doğru bir yönelişte bulunmamalarıydı. Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 2-3.

⁴⁷⁰ A.g.e., s. 3-4.

konulara indirgenerek yazılmasını eleştirir. En önemlisi eleştirisi ise, Osmanlı tarihçilerinin, tarihte hayal ile gerçek arasındaki farkı görmemeleridir. Yazar, tarihçinin kendi taassubunun, başkalarının fikirleri etkisinde kalmalarının ya da tarihe sadece övünmek için yaklaşımların hayal ile gerçek arasındaki farkı gömelerine engel olabileceğini söyler. Böyle tarihçiler, açıklayamadıkları olaylar karşısında çaresizdirler. Çareyi, ya tek bir kişinin eylemlerini ön plana çıkartmakta ya da olayların açıklamasını “Allah’ın bir hikmeti”ne bağlamakta bulurlar.⁴⁷¹ Dolayısıyla Ahmed Midhat, böyle bir ortamda Osmanlı tarihçiliğinin ilerlemesi ve okurlarda tarihi bilginin oluşmasını da mümkün olmayacağını işaret etmektedir.

Ahmet Midhat, Osmanlı’da tarih biliminin gerçek bir bilim olmaya başlamasının Katip Çelebi ile başladığını belirtir. İzleyen dönemlerde III. Selim saltanatı olaylarını muhakemeli ve özel bir tarihçe olarak yazan Asım’ı; sonra da *Tarih-i Osmani* adlı eserini yeni yöntemlere göre yazan Ahmet Cevdet Paşa’yı söz konusu sürecin önemli isimleri olarak anar. Fakat Ahmed Midhat’a göre, üç yazarın gayretleri Osmanlı tarihçiliğini gerçek bir fenn yapmaya yetmemiştir. Hatta sonradan kendisinin yazdığı *Kainat* (1870-81), *Mekteb-i Harbiyye-i Şahane*’nin ve Mizancı Mehmed Murad’ın, *Mekteb-i Aliyye*’deki dersi için tercüme ettiği umumi tarihler bile yazara göre, Osmanlı tarihçiliğini amaca ulaştıramamıştır. İşte Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)’yi Osmanlı tarihçiliğinin bu eksikliklerini ve ihtiyaçlarını karşılamak için kaleme aldığını ifade etmiştir.⁴⁷²

IV.2.3. Hilkat-i Alem ve İnsanlık Tarihi

⁴⁷¹ *A.g.e.*, s. 3-4.

⁴⁷² Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, s. 3-4; Ahmed Asım 1807 Ekim’inden başlayarak vakanüvislikte bulunmuştur. Zıştovi Antlaşmasıyla başlayan yani 1791 yılından 1808 yılına kadar devam eden tarihinde, vakanüvisliğe tayini tarihinin bir yıl öncesinden başlayarak olayları ruzname biçiminde yazmıştır. Babinger, Asım’ın birçok yerde bu basit ruznameci seviyesinden sıyrılarak gerçek bir tarihçi seviyesine yükseldiğini belirtir. Babinger, *a.g.e.*, s. 369.

Bir dünya tarihçisi olarak Ahmed Midhat'ı Osmanlı Devleti'ndeki diğer dünya tarihçilerinden ve *Kainat* (1870-81)'ı da diğer dünya tarihlerinden ayıran özelliklerden biri, yazarın alemin yaratılışı ve insanlık tarihine yaklaşımında gözlenmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki diğer dünya tarihlerinde de klasik İslam tarihçiliğinden mirasla alemin ve insanlığın yaratılışına, insanların yeryüzüne dağılışı hakkında bilgiler vardır. *Kainat* (1870-81)'ı farklı kılan, Kutsal Tarih'in rivayetleriyle bilimsel verileri karşılaştırmasıdır. Ahmed Midhat dışında ve ona benzer bir şekilde dünya tarihleri arasında doğa bilimleri verilerini eserine alan tek yazarın Süleyman Hüsnü Paşa ve eseri *Tarih-i Alem* olduğunu görüyoruz. Said Paşa ise *Miratü'l-İber*'de karşılaştırmaya yer vermeden doğa bilimlerinin yerkürenin oluşumu üzerine ulaştığı sonuçları açıklamıştır.

Kainat (1870-81)'ta verdiği bilgilere dayanarak Ahmed Midhat'ın, Avrupa'da doğa bilimlerinin Dünya'nın kimyasal ve jeolojik oluşumu, diğer canlı varlıklarla birlikte insanoğlunun ortaya çıkışı ve yeryüzündeki yaşam tarzlarına yönelik araştırma ve sonuçlarından haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Fakat yazar, tarihin ilk zamanlarının şimdiki bilimsel araştırmalara dayanarak bilinebileceğine kuşkuyla yaklaşmakta, bunların ilk bakışta kabul edilebilir olmadığını söylemektedir. “Şimdi Yaratılış hakkında Tevrat'ın bize vermiş olduğu bilgiler nasıl ki insan kavrayışının üstünde bir şey ise hükemanın efkâr ve kavilleri dahi bâdi-i imkan-ı nazarda teslim ve itirafın haricinde bir şey görüldüğü şüphesizdir.”⁴⁷³ Ahmed Midhat, daha çok geçmişteki yazılı kayıtları esas almaktadır. Yaratılış'la ilgili bilgi veren en önemli yazılı kaynak ise, Ahmed Midhat'a göre Tevrat'tır:

Binâenaleyh ibtidâ'-i intişâr-ı ben-i Âdem hakkında târih elyevm şöyle kıyas ve istihrâc yollu bir hayli ma'lûmât verir. Fakat bu ma'lûmât Kristof Kolomb'un Amerika'yı ne vechle keşf eylediği hakkında verdiği ma'lûmât gibi günülle saatiyle ve tafsilen ve delâil-i lâzimesiyle mukayyed değildir. Bu babda verdiği ma'lûmât bir dereceye kadar muhâkemâta muhtâc oluyor. Ol dereceye kadar ki bizi şu husûsda şöyle bir cüz'ü yazmaya mecbûr ediyor. ...Eğer ki

⁴⁷³Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 1, mukaddime bölümü (kef/güzel he).

ketb-i semâviyye rivâyâtının hakaiik ve dakayıkını taharrî ve tahkike insân için iktidâr olmadığı bedihi bulunduğundan bunu olduğu gibi kabûl etmek lazım gelir...⁴⁷⁴

Üstelik Ahmed Midhat, rivayetlere inanmayı bir dini mecburiyet olarak görmektedir: “Tevrat’ın rivâyetlerine inanmakta ne kadar mecbûriyet-i diniyye varsa hükemânın istihrâcât-ı vâkıasını reddetmek bedâhete karşı itiraz demek olduğundan burada dahi o nispette zorluklar görüleceği açıktır”⁴⁷⁵ Yazar iki görüşü karşılaştırıp ikisinin de aslında aynı şeyleri söylediğini vurgular:

Ey şimdi böyle iki câmi’ arasında kalmış bî-namâz gibi hayrân ve perişân-ı efkâr mı kalalım? Bize kalır ise kalmayalım. Çalışalım bir kat daha tamik-i fikr edelim. Tevrâtın rivâyâtı ile hükemânın efkârı miyânında ber-vech şüphe bularak bu iki rivâyetlerin ikisi dahi bir hükümedir diyelim. Ve bunların dellillerini dahi göstererek keyfiyeti isbatla şu koca ihtilâfi ber-teraf edelim. Öyle ise haydi (Bismillâhira hmânirâhim) işe yani iki rivâyeti bi't-tekabül muhâkemâta başlayalım.⁴⁷⁶

İnançsal zorunluluğun Ahmed Midhat’ı alemin yaratılışına ilişkin çeşitli konularda çelişkide bıraktığı görülmektedir. Yazar “mecburiyet-i diniyye” gereği kutsal kitapların rivayetleri kabul eder. Ama diğer yanda da bilimin sonuçlarının öyle kolayca reddedilemeyeceğini söyler. Başka bir sayfada ise iki görüş arasında yapılacak bir karşılaştırmada hükemanın hilkat-i alem hakkındaki görüşlerinin batıllığını ortaya koyabileceğini söyler:

...yani hilkât-i âlem hakkında ketb-i mukaddesenin verdiği ma’lûmâtı tasdik ve kabûl etmek diğer taraftan felâsifenin bu bâbdaki efkâr ve mütâlaâtını bir kerecik nazar-ı ıttılâdan geçirmeyi dahi men etmez ya? Belki meselenin o cihetini dahi anlayarak fikr-i selim ve tab’-ı müstakîm hilkât-i âlem hakkında felâsifenin efkârını batıl görür ise bu butlân ketb-i mukaddese rivâyâtına olan i’timâdı bir kat daha takviye ve te’yid edeceğinden bu da başkaca bir fâide demek olur.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ *A.g.e.*, mukaddime bölümü (ye-ze).

⁴⁷⁵ *A.g.e.*, Mukaddime bölümü. (Lam/tı).

⁴⁷⁶ Hatta bu durum bazen çelişkiden ziyade Ahmed Midhat’ı bazı konularda yanlışlığa da sürükler. Bunlardan birini yerkürenin tabakalarına ilişkin konuda görürüz. Jeoloji bilginlerinin yerkürenin 4-5 tabakadan oluştuğu görüşünü reddeden yazar, onun altı tabakadan oluştuğunu söyleyen Tevrat’ı kabul eder. Halbuki yerkürenin beş tabakadan oluştuğunu bugünkü bilimsel veriler de kanıtlamaktadır. Bunlar Atmosfer (hava küre), Hidrosfer (su küre), Litosfer (taş küre), Pirosofer (ateş küre), Barisfer (ağır küre/çekirdek) olarak isimlendirilir. *A.g.e.*, Mukaddime bölümü. (Lam-tı).

⁴⁷⁷ *A.g.e.*, mukaddime bölümü (kef/be).

Bilimsel verilerin sağlamlığının ve hemen reddedilemeyecek kanıtları içerdiğinin farkında olan Ahmed Midhat, sözlerinin ardından bu kez hükemanın görüşlerinin aslında Tevrat'ın rivayetlerine uygun olduğunu söyler. “Lakin yukarıda dahi söylemiş olduğumuz gibi, Tevrat'ın ayrıntılı olarak vermiş olduğu bilgileri kabul ve onayda olan mecburiyetimiz hükemanın düşüncelerini kabulde tereddüd ederek muhâkemâtına girişmekten bizi men edemeyeceğinden, bunu muhâkemeye cesaret eyleriz. Bu muhâkemenin sonucunda zannederiz ki hükemanın görüşlerini dahi Tevrat'la muvafık buluruz.”⁴⁷⁸ Yazarın bu düşüncesi, karşılaştırmaya konu olan dünyanın yaratılış zamanı üzerindeki sözlerinde de görülür.

Dünyanın ne zaman meydana geldiği konusunda Ahmed Midhat, öncelikle hükemanın görüşlerine yer verir ve ardından madenler üzerinde yapılan bilimsel araştırmaları ayrıntılı olarak anlatır. “Peygamberler tarihinden bahseden kitaplar bazı anlaşmazlıklarla beraber Hz. Adem'in yeryüzüne inişini 8.000 seneden fazla görmezler. Çinliler ise, tarihlerinin başlangıcını 100.000 sene öncesine götürmektedir. Diğer yandan küre-i arzın bazı madenleri üzerinde yapılan kimyasal analizler dünyanın yaşını Tevrat'ın belirttiği tarihten birkaç misli öncesine gittiğini kanıtlamaktadır. Bu araştırmaların sonuçlarına göre yeryüzü öyle 10.000-20.000 senelik bir şey olmayıp bu tahmin ve kıyaslardan çok daha eski bir cisimdir. Ve tabakatü'l-arz da gösteriyor ki yerküre, zamanını cenab-ı hak hazretlerinden başka kimsenin tahmin ve hesaba haddi olmayan bir zamandan beri vardır. Bu dahi gösteriyor ki, yeryüzü öyle bir haftada, bir senede veya bir asırda vücuda gelmeyip kim bilir nice milyon seneler içinde şimdiki hal ve şeklini almıştır.”⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ A.g.e., mukaddime bölümü (kef/ güzel he).

⁴⁷⁹ A.g.e., mukaddime bölümü (kef/cim-kef/dal).

Ahmed Midhat, hükemanın dünyanın yaratılış zamanıyla ilgili verdiği rakamlar ile Tevrat'ın yaratılışın altı günde tamamlandığına ilişkin rivayeti arasındaki uçurumun farkındadır. Yazar, hükema ile rivayetler arasındaki anlaşmazlığını bu kez kutsal kitaplardaki “gün” kavramının aslında farklı bir zaman ölçüğüne sahip olduğuyla gidermeye çalışır. Yazara göre, kutsal kitaplarda geçen “gün” sözcüğü 24 saatlik bir zaman diliminden daha fazlasını kapsamaktadır: “...Bundan başka ‘ahiretin bir günü dünyanın bin kadarıdır’ şeklindeki tabirler ve Kur’ani temsiller ile hatta ‘kadir gecesi bin aydan hayırlıdır’ ayet-i kerimesinde olduğu gibi birçok ayetlerde ‘bin’ diye kullanılan miktarların mutlaka 999’dan sonra gelen adet olduğu ve mücerred bir temsil için öyle buyurulduğu dikkate alınacak ve önemsenecek bir maddedir. ...işte bu dahi kanıtlar ki, Yaratılış’ın süresini ölçmek için kullanılan ‘gün’ tabiri, bildiğimiz ‘gün’ olmayıp ondan çok daha uzun ve binlerce asırlar kadar fazla bir süredir.”⁴⁸⁰

Tarihsel değişimde zaman faktörü konusunda kutsal kitapların hesaplamaları sürekli gündeme getirilmektedir. Çoğu İslam yorumcusu da Kur’an terminolojisindeki ‘gün’ kavramının aslında 1000 yıllık bir sürece tekabül ettiğini çeşitli ayetlerle kanıtlamaya çalışırlar.⁴⁸¹ Fakat Ahmed Midhat’ın, bir günlük süreye çok daha fazla bir zaman biçtiği görülmekte, bunu ‘binlerce’ yıl olarak belirtmektedir. Bu farklılığın sebebi, yazarın, dünyanın yaratılışıyla ilgili Tevrat’ın verdiği rakamı hükemanın belirttiği rakamla

⁴⁸⁰ A.g.e., mukaddime bölümü (Mim/vav);

⁴⁸¹ Örneğin Kur’ani yorumu savunan Mazharuddin Sıddiki, Kur’an’da tarihsel değişimlerin bir anda oluvermediğinin açıklandığını belirtir. “Dikkate değer bir zaman aralığından sonra büyük bir değişim meydana getirecek olan yavaş bir nedenler birikimi söz konusudur.” Sıddiki, Kur’an terminolojisinde ilahi yılın, insanların saydıklarıyla bin yıllık bir zamana tekabül ettiğini belirtir. Başka bir deyişle Allah’ın hesaplama ve ölçme yöntemleri insanlarınkinden farklıdır. Buna kanıt olarak da şu ayeti gösterir. “Senden başlarına acele azap getirmeni istiyorlar. Allah sözünden asla caymayacaktır. Rabbinin katında bir gün, saydıklarınızdan bin yıl gibidir...” Bkz. Mazharuddin Sıddiki, *Kur’an’da Tarih Kavramı*, (Çev. Süleyman Kalkan), Pınar Yayınları, İstanbul 1982, s. 25; İmadüddin Halil de Allah’ın kainatı altı günde yarattığını, fakat bütün bunların gerçek anlamda yaratılma zamanını ve oluştuğu süreyi bilmemizin mümkün olmadığını belirtir. Çünkü insanların zaman ölçütleri, kainatın muazzam ölçüleri karşısında hiçbir şeydir. İmadüddin Halil, Kur’an-ı Kerim’in verdiği surelere göre bu zaman farkının bazen üç yüz altmış beş bine bazen de on sekiz milyon iki yüz elli bine ulaştığını da belirtir. Bkz. İmadüddin Halil, *İslam’ın Tarih Yorumu*, (Çev. Ahmet Ağırakça), Risale Yayınları, İstanbul 1988, s. 111-113.

uyuşturma çabası olduğu düşünülebilir. Çünkü bir günlük zaman dilimi 1000 yıl olarak kabul edilse bile Tevrat'ın hesabıyla Yaratılış 6000 sene öncesine gidecektir. Oysaki hükema, Yaratılış'ı milyonlarca sene öncesine götürmektedir. Dolayısıyla Ahmed Midhat'ın bir günlük süreyi ucu açık bir şekilde binlerce yıl kabul ederek hükemanın verdiği rakamla denkleştirmeye çalıştığı ihtimal dahilindedir.

Doğa bilimlerinin verileri karşısında rivayetlerin doğruluğunu kanıtlama girişimini, Tevrat'tın yanlışlığının açık olduğu bazı konularda bile görmekteyiz. Üstelik Ahmed Midhat, böyle durumlarda rivayetleri yorumlamanın zor olduğunu bilmektedir. Yine de rivayetlerin yanlış olmadığını kanıtlama çabasıdadır. Örneğin Tevrat, cennetten bir ırmak çıktığını ve bunun dört kola ayrıldığını belirtir. Bunlar Seyhun, Ceyhun, Dicle ve Fırat'tır. Ahmed Midhat'a göre, Tevrat'ın böyle bir bilgi vermesi "...efkâra pek garip görünür. Çünkü biz bugünkü günde fennler yardımıyla bu nehirlerin kaynağını ve aktığı yeri karış karış bildikten sonra bu nehirlere suyun nereden ve ne suretle geldiğini dahi öğrenmişiz. Lakin bu hal üzerine şimdi Tevrat'ı tekzib mi edelim? Haşa! Ne lüzum?"⁴⁸²

Dünyanın yaratılışına ilişkin Ahmed Midhat'ın Tevrat'ın hükümleri ile doğa bilimleri araştırmalarının karşılaştırmasından çıkardığı sonuç, kendi deyimiye "hasene-i istintâc"tır, yani "hayırlı sonuçlar"dır. "...mesele bu sûretle kabûl ve tasdik olunduğu takdîrde ne ketb-i semâviyenin hilâfına inanılmış ve ne de hükemanın efkâr ve rivayâtı haricine çıkılmış olmayacağından bizim için en mutavassıt suret budur."⁴⁸³ Böylece Ahmed Midhat, iki görüş arasında ortak bir yol bulduğuna inanmaktadır.

"Mukaddime"de dünyanın yaratılış zamanıyla ilgili tartışmadan sonra insanoğlunun yaratılışı ve yeryüzüne yayılışlarının incelenmesi bir gereklilik olarak vurgulanır. Çünkü "tarihi olaylar eğer ki bu küre üzerinde meydana geldi ise kendi başına

⁴⁸² Ahmed Midhat, *Kainat*, mukaddime bölümü (mim/be-mim/cim).

⁴⁸³ *A.g.e.*, mukaddime bölümü (Nun/cim).

olmamıştır. Bunu insanlar yapmışlardır. Tarih demek, insanların olay meydanında yaptıkları hareketleri rivayet ve hikayeden ibarettir. Öyle ise Yaratılış hakkında verilen bilgilerin yanında insanlığın yaratılışı hakkında da mümkün merteye biraz bilgi peyda etsek fena olmaz”⁴⁸⁴

Burada da yine iki görüş arasında bir uyum olduğu ve rivayetlerin haklılığı kanıtlanmaya çalışılmaktadır. “Ortada iki farklı görüş vardır. Bir taraf, insanoğlunun alemin yaratılmasından çok zamanlar sonra dünyaya geldiğini; diğer taraf ise, insanların alemle birlikte yaratıldığını savunur.”⁴⁸⁵ Ahmed Midhat’ın ilk grupta bahsettiği kişiler Yaratılış’a doğa bilimlerinin verileriyle yaklaşanlardır. İkincisi ise, içindeki tüm varlıklarla birlikte evrenin yaratılışını Tanrısal iradeye bağlayanlardır. Ahmed Midhat, her iki görüşü de kabul etmekle birlikte tarihin, alemin yaratılışı hakkında bizzat bilgi veremeyeceği iddiasındadır. “Çünkü bir davaya göre Yaratılış’ın başlangıcında insanoğlu mevcut değilse, zaten kendi zamanında olmayan bir olayı bilemez. Eğer insan alemle birlikte yaratılmışsa bu kez insanoğlunun ilk zamanlarını dağlarda, ormanlarda ve mağaralarda geçirdiği dikkate alınmalıdır. Buralarda vahşi halde yaşayan insanlar ne okuma-yazma ne de alet yapmayı bilirlerdi. Buğdayı ve eti pişirmeyi bile bilmezler, bunları çiğ çiğ yerlerdi. Bu nedenle birinci babalarımızın alemin yaratılışı hakkında bize bilgi vermeleri mümkün değildi.”⁴⁸⁶

İnsânın zâtiyyâtı ile arziyyâtı neden ibâret olacağı yani insân anasından doğduğu zamâna nispetle bizzat ne olup ba’de terakkiyât-ı medeniyyenin kendisine neler vermiş olacağı göz önüne getirilip de terakkiyât-ı medeniyye henüz yüz göstermeye başlamış olduğu zamânlar insânın yalnız zâtiyyâtıyla kaldığı düşünülür ise isti’dâd-ı tabîiyyesinde sem’ ve iftirâsı cem’ eden benî beşerin nebâtâtın ve luhundan istifâdesi bile ancak bir bir kuzunun ve-yâhûd bir kurdun istifâdesi derecesinde kalacağına kadr-i zihinler vardır. Hatta medeniyetten bu sûretle mahrûmiyet insânın zâtiyyâtına bile tesir ederek ez-cümle o halde natıkiyyet-i beşeriye

⁴⁸⁴ A.g.e., mukaddime bölümü (Nun/dal).

⁴⁸⁵ A.g.e., mukaddime bölümü (ye/dal).

⁴⁸⁶ A.g.e., mukaddime bölümü (ye/dal-ye/güzel he).

mahdûd kalıp insânların teâtî-i efkâr ve ma'lûmât etmelerine vasıta olan lisân şu hâl-i vahşette isti'mâli zarûrî olan birkaç kelimeye münhasır kalır⁴⁸⁷

Ahmed Midhat, insanoğlunun yaratılışı meselesinde daha dikkatli davranma zorunluluğu hissediyor gibidir. Zira doğa bilimleriyle hareket eden ve açık kanıtlar sunan hükemanın, kamuoyunu kendi taraflarına çekmelerinden korkmaktadır. Dolayısıyla, yine bir karşılaştırma ve kendi tabirine göre, belki kutsal kitapların rivayetinin daha açık ve sağlıklı olduğunu meydana koymak hevesindedir.⁴⁸⁸

Ahmed Midhat'ı endişelendiren nokta, bilimsel araştırmaların yerkürenin oluşumu hakkında birtakım kesin bilgilere ulaşması, böylece kutsal kitapların bu konudaki rivayetlerini sarsmaya başlamasıdır. Daha önce de belirtildiği üzere, yazarın bu durum karşısında aldığı tavır, rivayetleri bilimsel gerçekler karşısında ve ona göre tekrar yorumlamaya girişmesidir. Ahmed Midhat'ın burada uyguladığı yöntemlerden biri de, aslında kutsal kitapların da birtakım fennî hükümler içerdiği, fakat insanların bunu ancak yeni yeni anlayabildiği idi. Söz konusu iddia Kur'an-ı Kerim'den verilen bir örnekle açıklanmaktadır: "Hatta dikkat olunacak mevâddandır ki Kur'an-ı Kerim'de sıhhatleri en sonraki keşfiyyât-ı fennîyyete'yd eden birtakım ahkâm-ı fennîyye olduğu halde vaktiyle keşfiyyât-ı fennîyyenin o derecelerde olmaması hasebiyle ulemâ'dan birçokları bunları anlayamayarak tevcîh ve te'vîlinde düçâr-ı müşkilât olmuşlardır."⁴⁸⁹ Ahmed Midhat bu iddiaya kanıt olarak da Yasin suresinin 38.ayetini gösterir. Söz konusu ayet, "*eş-şems-u tecrî' li mustekarrin lehâ zâlike takdîru el azîzi el alîmi*"dir. Tercümesi ise, "güneş kendi

⁴⁸⁷ A.g.e., mukaddime bölümü (ye/dal-ye/güzel he).

⁴⁸⁸ A.g.e., mukaddime bölümü (Nun/güzel he-nun/ze).

⁴⁸⁹ Yazar aslında Kur'an-ı Kerim'de bile, doğrulukları sonraki keşiflerle kanıtlanan fenni hükümler olduğunu, fakat zamanın fennlerinin bugünkü kadar ileri olmamasından dolayı bu hükümlerin o zamanlar anlaşılmadığını iddia eder. Örneğin Dünya'nın kendi eksenini etrafında döndüğü henüz keşfedilmediği zamanlar Kur'an bunun haberini vermiştir. Ahmed Midhat burada Kur'an'daki "*Ez-cümle "eş-şems-u tecrî' li mustekarrin lehâ zâlike takdîru el azîzi el alîmi*" ayetine işaret etmektedir. A.g.e., mukaddime bölümü (Mim/elif).

yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu mutlak güç sahibi, hakkıyla bile Allah'ın takdiri (düzenlemesi)dir.”⁴⁹⁰ Fakat yazara göre, bu ayetin anlamı vaktiyle anlaşılammıştır:

...Ez-cümle "el-şems-i tecerrü'l-mustakırrü'l-hazelik takdirü'l-azizü'l-alim" âyet-i celîlesinde küre-i şemsin kendi mihverî üzerinde döndüğü murâd buyurulduğunu mekteb-i rüşdiye şâkirdânı bile anlayabilecekleri halde şemsin merkez-i âlem olduğu ve küre-i arzın şems etrâfında ve bununla beraber kendi mihverî üzerinde döndüğü henüz keşf olunmadığı zamanlar "müstekarr" kelimesine bihakk "mihver" ma'nâsı verilmeyerek sıfat-ı istikrâra menâfi' olmak üzere "mahrek" ma'nâsı verilmiş ve âyet-i celîleden maksad şemsin dünyâ etrâfında yirmi dört saat kadar bir zamanda devr eylediğini ihtârdır zehâbına varılmıştır. Binâen aleyh hareket-i şems gibi mesâil-i bâhirde zihinler bu kadar hata eder ise hikmet-i ilkât gibi mesâil-i dakikada lisân-ı semâvinin daha ziyâde mestûr olması zarûri olur.⁴⁹¹

Yerkürenin oluşumu hakkında bilimsel araştırmaların sonuçlarının bir dereceye kadar fikri incelemeye muhtaç olduğunu belirten Ahmed Midhat, fenlerin gerek diğer hayvanlar gerekse insanoğlunun yaratılışı hakkında aldığı suretin ise, kesinlikle fikri zahmete ihtiyaç görülmeksizin kabul edilebilecek derecede sade ve açık olduğunu söyler.⁴⁹² Ahmed Midhat, yine bir örnekten yola çıkmaktadır: “Biz bugünkü günde dahi açıkça görüyoruz ki, mesela bir elmanın üzerinde hiçbir deliği olmadığı halde içinden büyük büyük kurtlar çıkıyor. Bu kurtların dışardan girdiği asla düşünülmemelidir. Zira hem fenn-i nebatat ve hem de fenn-i hayvanat açıkça gösteriyor ki bunlar elmanın içinde ortaya çıkıyorlar. Şimdi bunlar nereden ortaya çıkıyor?”⁴⁹³ Yazarın belirttiğine göre, 19. yüzyıl doğa bilimlerinin bu soruya verdikleri yanıt; “her canlının içinde bazı mikroskobik ve zararlı canlıların bulunmasıdır.”⁴⁹⁴ Fakat Ahmed Midhat, insanoğlunun topraktan ne suretle yaratıldığına hükemanın bir cevap veremeyip, Tevrat'ın bu konudaki rivayetlerine itiraz edemediğini, onun karşısında büsbütün aciz kaldığını söyler.

⁴⁹⁰ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#36:38>

⁴⁹¹ Ahmed Midhat, *a.g.e.*, Mukaddime bölümü, s. Mim-elif.

⁴⁹² *A.g.e.*, mukaddime bölümü (Nun/ze).

⁴⁹³ *A.g.e.*, mukaddime bölümü (Nun/ha).

⁴⁹⁴ *A.g.e.*, mukaddime bölümü (Nun/ha).

Öyleyse biz hikmet-i tabiyyeden kat'-ı nazar hikmet-i Allahiyye ve diniyyeyi ele alarak deriz ki insân velev selim-i hükemânın dedikleri gibi küre-i arzımbu bâbda peyda eylemiş olduğu bir isti'dâd üzerine hasıl olmuş olsun. Herhalde daha kendisine ruh gelmeksizin bir kere insân sûretini bulmuş da sonradan ruh gelmiş olması adeta bedihi gibi bir şeydir. Zirâ ruh vücûda zarf olmayıp belki ruh mazrûf ve vücûd zarftır. Ve yine hikmet-i diniyye nazarında âlemde her ne ki yapılp meydana gelmiş ise mücerred yed-i kudret-i Allahiyye ile yapılmış olduğundan be-i beşer dahi cenâb-ı hakkın masnûât-ı garîbe ve acibesindedir.⁴⁹⁵

Görüldüğü üzere Ahmed Midhat, insanoğlunun yaratılışında doğa bilimlerinin görüşlerinden vazgeçerek insanı Tanrısal yaratımın bir ürünü olarak görmektedir. Doğa bilimleri alanında usta bir araştırmacı olarak tanıttığı Darwin'in, insanoğlunun evrimi hakkındaki düşüncelerine de hiç yer vermez. Yazar bu tartışma sonucunda kutsal rivayetleri hükemanın eleştirilerinden ve alaylarından kurtardığını düşünmektedir. Üstelik hemen ardından uhrevi bir dünya algısına sahip olduğunu bildiren cümleler kurar. "Biz, Kur'an-ı Kerim'inde tarif ettiğine göre cenneti; çeşitli lezzetlere, zevk ve sefa ile dolu bir nimetler evi olarak tasavvur ederiz. Eğer cenab-ı hakkın rızasını kazanabilirsek, bunu ahirette hazır bulacağımıza inanç ve iman ederiz."⁴⁹⁶ Nitekim Ahmed Midhat, *Kainat* (1870-81)'ı yazdığı yıllarda meydana getirdiği *Tarih-i Umumi* (1878)'de, dünyanın ve insanoğlunun yaratılışını kutsal kitapların rivayetleri üzerine inşa edeceğini, gerekçesinin ise, doğa bilimleriyle değil tarih ilmi ile meşgul olmasını gösterir.⁴⁹⁷

Ahmed Midhat, insanoğlunun medenileşme sürecini de Nuh evladının Tufan'dan kurtulması ve dünyaya yayılmasıyla başlatır. Bu konuda özet olarak şunları söylemektedir: "Babil kulesi inşa edildikten sonra, dağılmış olan Nuh evladı bu kale civarında Babil'i, Mısır şehri karşısında da Ninova hükümetini kurmuşlardır. Sonra da bu şekilde diğer nehirleri, dağları, sahilleri önlerine katarak dünyanın her tarafına yayılmışlardır. Bunlar ayrıldıkları cemiyetlere göre her biri buldukları bölgelerde

⁴⁹⁵ A.g.e., mukaddime bölümü (Sin/be).

⁴⁹⁶ A.g.e., mukaddime bölümü (Sin/cim).

⁴⁹⁷ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, s. 58-59.

yerleşip, eğer buldukları bölgede doğal mağaralar yok ise hava koşullarına göre ya çadırlarda ya da kulübeler yaparak onların içinde yaşamaya başlamışlardır. İnsan topluluklarının bu şekilde teşkili ise onların ihtiyaçlarını artırmış, ihtiyaçların artması da medeniyetin yayılmasını gerekli kılarak, insanlar kavmiyet-i milliyete ve yavaş yavaş diyanete ve bir aralık kanunlara bağlılığa kadar işi vardırılmışlardır. En sonunda da şimdiki hallerine ulaşmışlardır.”⁴⁹⁸ İnsanoğlunun dünyaya ilk ne zaman yayıldığını bilemeyeceğimizi belirten Ahmed Midhat, en azından tarih nazarında onların ne zaman tanındıklarını ve bundan sonra ne gibi dönüşümlerden geçtiklerini ise dünya tarihine ilişkin söz konusu eserlerinde incelemeye çalışmıştır.

IV.2.4. Tarihlendirme ve Dünya Tarihinin Taksimi

Geçmişe bakıldığında bazı toplumların, olayları kaydetmek için kendilerine farklı başlangıç noktaları belirledikleri görülür. Eskiçağlarda Yunanlılar için bu tarih olimpiyat oyunlarıyla; Romalılar, Roma şehrinin kuruluşunu, Hind ve Çinliler ise kendi tarihlerinden önemli saydıkları bir olayı başlangıç kabul edebilmişlerdir. Sonraki dönemlerde Hıristiyan tarihçiler İsa peygamberin doğumu, Müslümanlar ise Hz. Muhammed’in Mekke’den Medine’ye göçünü yani Hicret’i milat kabul etmişlerdir.

Tarih-i Umumi (1878)’de de, tarihlendirme veya tarihin başlangıcı konusuna değinildiği görülmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere Ahmed Midhat’a göre tarihin en geniş ve güzel tanımı, terakkiyat-ı insâniyenin ve medeniyyenin terceme-i hali olduğuydu. Yazara göre tarihin başka bir yönü ise, bir olayın hangi zamanda meydana geldiğini belirlemektir. Bu, aynı zamanda önemli bir tarih usulüydü. Ahmed Midhat *Tarih-i Umumi* (1878)’de akıllara en uygun gelen tarihlendirmenin Hz. Adem’in yeryüzüne indirilişinden itibaren akıp giden seneleri sırasıyla saymak olduğunu söyler. İçinde

⁴⁹⁸ A.g.e., mukaddime bölümü (Ayn/ze).

bulunduğu yılından hareketle Ahmed Midhat, 1878'i, tarih-i hubutun 6841. senesi olarak hesaplar.⁴⁹⁹ Yazar bu hesaplamayla Hz. Adem'in yeryüzüne indirilişini 4693 sene öncesine götürmüş olmaktadır.

Tarih-i Umumi (1878)'de, dikkat çekilen konulardan biri de, hiçbir tarihçinin Hz. Adem'in yeryüzüne indirilişinden itibaren başlayan bir tarihlendirmeyi kabul etmemesidir. Çünkü Hindli, Çinli, Japon, Keldani, Babilli, Fenikeli, Arap, Yahudi vb. tarihçiler bu konuda hep farklı rakamlar ortaya çıkarmışlardır. Örneğin Hintliler "hubut" ile milad-ı İsa (yani 0 tarihi) arasında 3.982.298, Japonlar 2.362.594, Çinliler 2.276.486, Keldani tarihçiler 72.000, Babilliler 48.334, eski Farşlılar 100.000 ve Fenikeliler ise 30.000 sene geçtiğini hesaplamışlardır. Ahmed Midhat, bu tarihleri abartılı bulan tarihçilerin kendilerinin verdiği rakamlar arasında da farklılıklar olduğunu belirtir. Fakat tarihçiler, tüm hesaplamalardan sonra ortak bir rakam belirleyerek Hz. Adem'in yeryüzüne indirilişini milad-ı İsa'dan 4963 senesine tarihlendirmişlerdir.⁵⁰⁰

Tarih-i Umumi (1878)'de dünya tarihi, medeniyetin geçirdiği büyük inkılaplardan hareketle üç bölüme ayrılır. Bunlardan birincisi Atik ya da Ezmîne-i Kadime'dir; Hz. Adem'den miladın 467 senesine kadar gelir ve 5440 senelik bir zaman dilimini kapsar. İkincisi Kurûn-ı Vustâ veya Ezmîne-i Mütevassıta'dır; 476-1453 yıllarını kapsar. Üçüncüsü de Kurûn-ı Cedide ya da Ezmîne-i Cedide'dir; 1453'ten sonraki zamanı kapsar.⁵⁰¹ *Kainat* (1870-81)'ta da, III.Selim'in cülusundan başlayan dönem Asr-ı Hazır olarak adlandırılır. *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'de de aynı dönemlendirmeyi kullanan Ahmed Midhat'a göre, dünya tarini çağlara ayırmada izlenen bu yöntem neredeyse bir fenniyet halini almıştır. "Üstelik böyle bir taksimat keyfi değil,

⁴⁹⁹ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, s. 43.

⁵⁰⁰ *A.g.e.*, s. 43-45.

⁵⁰¹ *A.g.e.*, s. 51-52.

doğaldı. Eğer dünya tarihini dönemlere ayırmada keyfi bir yöntem izlenecek olsaydı, Fransız İhtilali ya da Mısırlıların, İranlıların, Makedonyalıların yükselişleriyle çöküşleri vb. birçok olay dönem başlangıcı veya sonu olabilirdi. Fakat bunların hiçbiri tarihin gerek umumiyeti gerek fenniyeti nazarında esas taksimata doğal bir gereklilik gösterecek kadar etkili değillerdi.⁵⁰² Yazar burada İbn Halduncu yorumuna başvurarak, bu doğal gerekliliği ortaya çıkaran durumu, insanoğlunun vahşiyetten ya da bedeviyetten medeniyete doğru bir ilerlemesi olarak açıklar. Böyle düşünüldüğünde tarihin iki döneme ayrılması gerekiyordu. Birincisi *mebâdî-i ittılaât hususunda görülen zulmet-i meçhûliyyet*; ikincisi de sonrasında görülen *nûr-ı vuzûh* idi.⁵⁰³ Yani ilki, insanların ilkel halde olmalarından dolayı tarihteki olayları kaydetmemelerinden doğan karanlık ve bilinmezliktir. İkincisi ise, medeniyet dairesine girişle birlikte olayların kaydedilmeye ve tarihin vücut bulmaya başlamasıydı. Yazara göre, “tarihin böylece *evvel* ve *ahir zaman* şeklinde iki döneme ayrılması ne kadar doğalsa, onların ortasında üçüncü bir zamanın olması da gayet doğaldı. Çünkü düşünülmelidir ki insanlar başlangıçtaki bedevi hallerinden son halleri olan medeniyete defalarca geçmiş değildirlere. Bir zaman belirleyip de, şu zamana kadar insanlar vahşi veya bedevi idiler de ondan sonra medenî oldular demeye imkân yoktur.”⁵⁰⁴ İnsanların medeniyete geçişleri derece derece olmuş, fakat bedeviyetten kurtulduktan sonra henüz tam medenileşmemişlerdir. Bu iki hal arasında bir geçiş süreci yaşamışlardır ki, işte bu da ortada olan zamanı yani Ezmîne-i Mütevassıta’yı ifade etmektedir.⁵⁰⁵

Dolayısıyla Ahmed Midhat’ın tarihe ilerlemeci bir görüş açısıyla yaklaştığını söyleyebiliriz. Bedeviyetten medeniyete geçiş süreci ise tarihi dönemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemleri İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ şeklinde karakterize

⁵⁰² *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, c. 1, s. 15.

⁵⁰³ *A.g.e.*, s. 15

⁵⁰⁴ *A.g.e.*, s. 16.

⁵⁰⁵ *A.g.e.*, s. 17

eden Ahmed Midhat, insanoğlunun medeniyet dairesine giriş sürecinde genel olarak Batı merkezli etkiye dikkat çekmiştir. Bununla birlikte İslam ışığının Batı'nın bu gelişmesinde oynadığı rolü de göz ardı etmemiştir. Yazar bedeviyet-medeniyete ilerleme sürecini ve bu kavramlar ışığında sözkonusu çağların kıyaslamasını *Mufassal Tarih-i Kurûn Cedide* (1885/86)'de net bir şekilde açıklamıştır.

IV.2.5. Tarihte İlk Zamanlar ve Medeniyetin Eskiliği

“Medeniyet” Ahmed Midhat'ın, diğer eserlerinde olduğu gibi, dünya tarihlerinde de en çok değindiği kavramlardandır. Özellikle *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'nin “medeniyet” konusunda çok daha fazla bilgiler içerdiği görülmektedir. Eserin gerek Kurûn-ı Kadime (İlkçağ), Kurûn-ı Vustâ (Ortaçağ) ve Kurûn-ı Cedide (Yeniçağ) kıyasının yapıldığı ilk bölümlerinde, gerek *bend-i mahsus* adı verilen kısımlarında “medeniyet” çeşitli başlıklar altında incelenmektedir.

Okay'ın da belirttiği gibi, Ahmed Midhat'ın medeniyetten kastının genellikle “terakki”, yani ilerleme düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁶ Zira eserin, biraz önce de değinilen ilk ve özel bölümlerinde “medeniyet”, tarihin ilk zamanlarından sonlarına doğru sürekli ilerleyen bir süreci ifade etmektedir. Tarihin ilk zamanları Ahmed Midhat'ın tasvirinde, *zulmet-i meçhuliyet* olarak belirir. Yani ilk zamanların temel görüntüsü bir “bilinmezlik” veya “karanlık”tır.⁵⁰⁷ Yazara göre bu aynı zamanda medeniyetin başlangıcının ne kadar eskilere gittiğinin göstergelerindedir. Tarihin hiç olmazsa bin seneden beri oldukça doğru bilgiler verdiğiinden hareketle bin senelik zaman dilimlerini kullanarak gözlerini beş bin sene öncesine çevirir. Yazar burada araştırmacıların, tarihi bu şekilde geriye doğru incelemek için geliştirdikleri “retrospektif” yönteminden hareket ettiğini belirtir. Aslında o, yüz yıllık zaman ölçeklerinden yola çıkmanın daha faydalı

⁵⁰⁶ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 7.

⁵⁰⁷ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, “Bend-i Mahsus: Medeniyetin Eskiliği”, s. 9.

olacağı düşüncesindedir. Çünkü böyle bir ölçüyle yapılacak araştırma insanlığın ilk zamanları ve medeniyetin nasıl ilerlediği konusunda daha doğru ve başarılı sonuçlar verecektir.⁵⁰⁸ Ahmed Midhat yine de bin senelik ölçeği kullanır ve tarihe beş bin sene öncesinden baktığında, zamanımıza yaklaştıkça hızı artan bir gelişim süreci görür:

Buraya kadar (yani beş bin sene olana kadar) ettiğimiz ri'cat bize gösteriyor ki dünyâda terakki denilen şey semâdan düşen taşın gittikçe hızlanması gibi bizim zamânımıza yaklaştıkça kuvvet ve sürâtini artırmıştır. Yani beş bin sene evvelinden üç bin sene evveline gelinceye kadar hasıl olan terakki üçüncü ve ikinci bin seneler zarfında pek ziyâde ileriye gidip hele ilk bin sene zarfında ise dört bin seneden beri görülen sürâte göre pek çok ziyâde sürât peydâ eylemiştir. [...] Zirâ terakki yine vesâit-i ile hasıl olup meselâ tersanesi, fabrikaları olmayan bir devletin vapur sefinesini bilse de yapamayacağı derkârdır.⁵⁰⁹

Ahmed Midhat, insanların ilk hallerine medeniyet denilemeyeceği görüşüne de itiraz eder. Yazara göre medeniyet, insanların dünyaya geldiği ilk andan itibaren vardır:

Eğer diyen olursa ki ‘biz insânların evâil haline medeniyyet diyemeyiz. O hal-i medeniyyet değildir.’ Ona şu sûretle cevâb veririz ki medeniyyetin ne olduğu henüz ta’yin edildi mi ki medeniyyetin ne olduğunu bilip de insnların evâil halinde medenî sayılamayacağına hüküm ettiniz? Eğer medeniyyetin ne olduğunu bilir iseniz söyleyiniz de biz de anlayalım. Medeniyyetin neden ibâret olduğuna dair şimdiye kadar söylenmiş olan sözlerin içinde kabûle şâyân yalnız bir lakırdı vardır ki o da “medeniyet ihtiyaçlarının el birliğiyle tesviyesi için insânların müctemian sakin olmasından ibarettir” sözüdür. Bu sözün medlûlü ise dünyâya insânların ilk geldiği günden beri vardır.⁵¹⁰

Kurûn-ı Kadime'nin kıyasını yapıldığı bölümde tarihin ilk zamanları hakkında bilgi veren asıl kaynak olarak çeşitli tahrifatlara uğrayan Tevrat gösterilmektedir. Doğa bilimleri araştırmaları tarihin ilk zamanları hakkında bilgiler vermektedir, fakat Ahmed Midhat, rivayetlerle anlaşmazlık içinde olduğuna inandığı bilimsel görüşlerin Tevrat'la olan uyumsuzluğunun *Kainat* (1870-81)'ta mümkün olduğunca azalttığını bir kez daha hatırlatır.⁵¹¹ Ahmed Midhat, aynı zamanda Tevrat'ın çeşitli konularda bilgi veremediği ve

⁵⁰⁸ A.g.e., “Bend-i Mahsus: “Medeniyyetin Eskiliği””, s. 11-13.

⁵⁰⁹ A.g.e., “Bend-i Mahsus: “Medeniyyetin Eskiliği””, s. 17-18

⁵¹⁰ A.g.e., “Bend-i Mahsus: “Medeniyyetin Eskiliği””, s. 24.

⁵¹¹ A.g.e., s. 19.

eksik kaldığı inancındadır. Örneğin Çin ve Hint medeniyetleri hakkında Tevrat'ta herhangi bir bilgiye rastlanmaz. İnsanların yeryüzüne yayılışları esnasında yolları olmayan bir kıta üzerinde dağlardan, ormanlardan, sulardan nasıl geçtiği; bu ilk medeniyetlerin neyden ibaret olduğu Tevrat'ta anlatılmaz. Hatta Ahmed Midhat'a göre, Tevrat'ın bu konulara açıklık getirmek bir yana, mevcut olan bilgilerin doğruluğunun etnografya araştırmalarıyla kanıtlanması imkansızdır. Özellikle önceleri bilinmeyen, fakat daha sonra yeni coğrafyaların keşfi sonucunda buralarda yaşayan halklardan Tevrat'ın bahsetmemesi yazara göre büyük bir eksikliktir. Dolayısıyla Ahmed Midhat, Tufan'dan sonra da Nuh evladının yeryüzüne yayılışları hakkında bilgi verebilecek kaynak olmadığını ve bu dönemlerin meçhul kalmak zorunda olduğunu ifade eder. Yazar, diğer yandan böyle bir durumda Tevrat'ın evlad-ı Adem ve evlad-ı Nuh hakkında verdiği bilgilerin ise rivayetten sayılacağını, yani gerçekliğinin kanıtlanamayacağını da sözlerine ekler.⁵¹²

Ahmed Midhat'a göre, insanlığın ilk halleri hakkında Mısır, Asur gibi bilinen ilk cemiyetlerden sayılan milletlerden dahi yeterli bilgi edinilemez. Hatta Eski Yunan'ın kuruluş zamanları bile efsanelerden öte gitmeyen bir karanlık içindedir. Yazar, karanlığı aydınlatacak ilk medeniyet ışığı olarak Mısır'da hiyerogliflerini gösterir. Fakat ilk medeni bilgileri Habeşlerden alan Mısırlıların dahi terakkiyat başlangıçları meçhuldür.⁵¹³

Eski Mısırlılar Habeşlerden aldıkları bilgiler dışında ve hiyeroglifin ortaya çıkmasından önce Suriye'den başlayarak Anadolu içlerine, Kafkas silsilesi ve Hazar Denizi sahillerine kadar gitmişlerdi. Ahmed Midhat'a göre, eğer o zamanki Mısır'ın ilerlemesi Büyük İskender zamanında görülen Yunan ilerlemesi derecesinde olsaydı seferlerden öğrenilenler hem tarihi bilgilerin genişlemesini hem de tarihten talep edilen bütünselliği sağlayacaktı. Fakat Mısırlılar fikri açıdan bu kadar ilerlemedikleri için,

---

⁵¹² A.g.e., s. 25-26.

⁵¹³ A.g.e., s. 29.

seferlerini anlatan eserler yalnızca arkeoloji bilimi için bir temel oldu. Arkeolojinin araştırmaları ise yazara göre, henüz tarihin ilk zamanları hakkındaki bilgi verecek düzeyde değildi.⁵¹⁴

Ahmed Midhat, Mısırlılar hakkında değindiği önemli konulardan biri de, tarihe kendileri tarafından değil, başka toplumlar tarafından tanıtılmaları ve medeniyetteki yerinin başkaları tarafından belirlenmesiydi. Yazara göre, Mısırlılar hiyeroglif yazısını icat ettikten sonra edindikleri bilgileri kaydetmeye başlamışlar, hatta İskenderiye’de bir kütüphane kurmuşlardı. İskenderiye kütüphanesinin yanmasından birkaç asır sonra Mısır’a giden ve burada tahsil gören Yunanlılar, öğrendiklerini kendi coğrafyalarında kendi dilleri ile yaymaya başladılar. Fakat Yunanlılar ve diğer milletler, eski kayıtları yok olduğu için Mısır medeniyetinin aslı değil; değiştirilmiş şekli ile yetindiler. Dolayısıyla Mısırlıları, kendi ağızlarından tanımlayacak bilgilerde kalmadı. Mısır, daha eski bir medeniyet olmasına ve kendini aleme tanıtabilecekleri yerde, medeniyetini miras bıraktığı İsrailoğulları ve Yunanlıların tarafından tarihe sunuldu.⁵¹⁵ Ahmed Midhat’ın burada dikkati çektiği nokta, Yunanlıların, kendilerini tarihin öncü medeniyeti olarak göstermeye başlamaları ve diğer toplumları da kendi bakış açılarına göre tasvir edip tarihe tanıtılmalarıydı.

Yunan merkezli bakış açısı kendisini dünyanın mekansal tasvirinde de gösteriyordu. Ahmed Midhat, Homeros ve Hesiodos’a dayandırılan (EK 3), fakat aslında onlardan çok sonra resmedildiğine şüphe duymadığı bir dünya haritasını ve Eratosthenes’in dünya haritalarını burada örnek gösterir (EK 2).⁵¹⁶ Haritalar, merkezinde

⁵¹⁴ *A.g.e.*, s. 35.

⁵¹⁵ *A.g.e.*, s. 18-35 ve “Bend-i Mahsus: Mübadi-i Terakkiyat-ı Akvam”, s. 38-39.

⁵¹⁶ Ahmed Midhat Homeros ve Hesiodos’a ilişkin verdiği dünya haritasının üzerinde tarih olarak MÖ 9. Ve 10. yüzyılları göstermektedir. Fakat genel kanı Homeros ve Hesiodos’un MÖ 8. Yüzyılda yaşamış olduklarıdır. Yazar, yine Eratosthenes’in dünya haritasında da tarih olarak MÖ 330 senesini göstermektedir. Fakat Eratosthenes de MÖ. 276-MÖ194 yıllarında yaşadığı bilinmektedir. Bkz. Topdemir, *a.g.m.*, ss. 90-91.

Yunan toprakları olacak şekilde yapılmışlardı. Yunan ve Akdeniz coğrafyası medeniyet merkezi olarak gösterilirken, diğer bilinen yerler ise Cezair-i Bahr-i Sefid, Anadolu, Berrü’ş-Şam ve Mısır’dı. Bunlar dışında kalan coğrafyalar henüz bilinmediği için doğru bir şekilde tasvir edilememişlerdi. Ahmed Midhat’a göre, resmedilemeyen yerler aynı zamanda oraların hala medeniyete erişememiş olduklarının kanıtıydı. Üstelik Ahmed Midhat, Yunanlıların kendilerini bu haritaların merkezinde tasavvur etmelerini de doğal bulmaktadır. Çünkü sadece Yunanlılar değil, eski zamanlardaki her millet kendisini dünyanın merkezine yerleştirmektedir. Örneğin eski Arap millet dahi Kabe’yi dünyanın merkezinde inşa edilmiş bir yapı olarak görüyordu. Dolayısıyla Ahmed Midhat’a göre, milletlerin kendilerini merkeze yerleştiren anlatılar ve mekansal tasvirler küçük görülmemeliydi. Çünkü insan dünyanın hangi noktasındaysa orasını ufkun merkezi olarak görürdü.⁵¹⁷ Ahmed Midhat’ın buradan çıkardığı diğer bir sonuç ise, o zamanki bilinen dünyasını resmeden ve genel bir coğrafya tasviri sunmakta öncülerin Yunanlılar olduğuydu.⁵¹⁸

Roma İmparatorluğunun kurulması ise, Ahmed Midhat için medeniyet yolunda atılan önemli adımlardan biridir. Çünkü bu dönemden sonra gerçekleşen olaylar artık kaydedilmeye başlanmıştır. Özellikle Sokrates, Platon ve Aristoteles ile onların öğrencileri sayesinde maarif ve insani sanatlarda ilerlemeler görülmüştür. Hüsrev’in ve Büyük İskender’in fetihleri bilinen dünyanın sınırlarını bilinmeyene doğru genişleterek, tarih-i umuminin umumiyetini artırmıştır. Ahmed Midhat, Roma sınırları içerisine girmiş yerleri medeniyet dairesine giren ve artık bilinen yerler olarak tanımlarken, bu sınırlar dışında kalan yerlerin ise adeta “alem-i vahşiyet” ve Hindistan tarafları da haleri meçhul bölgeler olarak kaldığını belirtir. Medeniyet dairesine giren bölgeler; İspanya, Fransa, İngiltere,

⁵¹⁷ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, “Bend-i Mahsus: Mübadi ve Terakkiyat-ı Coğrafiye” s. 74-76.

⁵¹⁸ *A.g.e.*, s. 40.

Almanya'nın yarısı, Avusturya, Osmanlı Avrupa'sı, Kırım, Gürcistan, İran'ın yarısı, Anadolu, Arabistan, Filistin, Mısır, Tunus, Cezayir kıtaları ve bunlar arasında kalan İtalya, Yunanistan'dır. Yazara göre, bu bölgeler öyle bir alem oluşturmuşlardır ki, Yeniçağ'a gelinceye kadar medeniyet dünyası bunlardan ibaretti. Romalılar bu coğrafyaları bir çatı altında toplamış, eski Yunan kanunlarını kaldırarak yerlerine, bugün hala hukuk biliminin en önemli temellerinden olan Roma kanunlarını koymuşlardır. Fakat Roma'nın çabaları dünyanın eski medeni durumunu tümünden ve esaslı bir şekilde değiştirmeye yetmemiştir. Medeniyet dairesini topyekün dönüştürecek ve genişletecek olan gelişme Ahmed Midhat'a göre, Hıristiyanlık'tı. Ortaya çıktığı andan itibaren ilk üç asır boyunca pek etkinlik gösteremeyen bu yeni din sonradan dünyadaki gelişmelerde büyük pay sahibi olacaktı.⁵¹⁹

IV.2.6. Orta Çağ: “Koyu Bir Cehalet ve Dini Taassup Dönemi”

Avrupamerkezci anlatıya uygun olarak Kurûn-ı Kadime'de medeniyetin öncülüğünü ve medenileştirme işlevini Yunan ve Roma'ya yükleyen Ahmed Midhat, söz konusu anlatıyı dünya tarihinin dönemlendirmesinde de gösterir. Asya'dan Batı'ya hareketlenen halkların, önlerindeki kavimleri de sürükleyerek Roma'ya doğru ilerlemeleri sonucunda imparatorluğun yıkılması Avrupalı tarihçiler gibi, Ahmed Midhat tarafından da Kurûn-ı Vustâ'nın, yani Ortaçağ'ın başlangıcı kabul edilir. Üstelik Ahmed Midhat, Roma'yı medeni ve Batı'ya akın eden kavimleri ise “vahşi” ve “barbar” kimliğiyle anar. Barbarları, “vahşet” ve “bedavet”ten çıkararak “medeniyet” ve “mamuriyet” dairesine koyan da, Roma'dan kalan düzen ve Romalılık fikriydi. Ahmed Midhat'a göre, Batı'ya yapılan akınlar insaniyet ve medeniyetin genel durumunda bir dönüşüm meydana

---

⁵¹⁹ A.g.e., s. 46-49.

getirmişti. Çünkü eski millet ve hükümetlerin yerine yenilerini gelmişti. Böylece insaniyet ve medeniyetin genel durumunda bir dönüşüm meydana gelmiştir.⁵²⁰

Ahmed Midhat'a göre, dönüşümün kaynağı sadece Roma üzerinde yıkıcı bir etki bırakan akınlar değildi. Barbar kavimlerin saldırıları olmasaydı bile Hıristiyanlık ve sonrasında Müslümanlığın yayılması dünyanın düzenini tamamen değiştirmeye yetecek bir gelişmeydi. Nasıl ki, kuzeyden gelen barbarlar Roma dünya medeniyetine dışarıdan hücum ediyorlarsa; Orta Çağ'a girerken iyice güçlenen Hıristiyanlık da Roma İmparatorluğu'nun eski müesseseleri üzerine içten hücum ediyordu. Ahmed Midhat'a göre, barbar akınları maddi, Hıristiyanlık ise daha yıkıcı olan manevi kuvvetti. Özünden uzaklaştırılmış bir Hıristiyanlık aynı zamanda yazara göre, Ortaçağ'ı topyekün cehalete sürükleyen önemli bir güçtü.⁵²¹

Ahmed Midhat *Kainat* (1870-81)'ta da Ortaçağ Avrupa'sını Kilise'nin egemenliğinde veya yoğun etkisinde geçen bir dönem olarak tasvir eder. Öyle ki, Kilise'yi ve Hıristiyanlığın Kilise elinde ne hale geldiğini anlamadan Ortaçağ Avrupa'sını da anlamamanın zor olacağını işaretini vermektedir. Çünkü yazara göre, ikisini birbirinden ayırmak oldukça zordu. Aslında ilk dönemlerinde Hıristiyanlık, Avrupa halklarını vahşi yaşam tarzlarından ve inançsal yapılarından kurtararak onların medeniyet dairesine girmesinde oldukça etkiliydi.⁵²² Fakat 9. yüzyıldan 17. yüzyıla kadarki süreçte Hıristiyanlık bu misyonundan uzaklaştırılarak Kilise ve papazların elinde taassubun ve cehaletin yayılmasında en önemli araç oldu. Özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda taassup ve cehalet en yüksek seviyedeydi. Papaz güruhunun halk ve hükümet üzerindeki gücü daha da artmıştır. Siyaset, eğitim, vergi ve mali işlerde söz ve yetki sahibi gittikçe zenginleşen din

⁵²⁰ A.g.e., s. 54-68.

⁵²¹ A.g.e., s. 56-73.

⁵²² Ahmed Midhat, *Kainat*, C.1, s. 45-70.

adamlarıydı. Zaman zaman krallar ve derebeyleri Kilise'nin önüne geçmek ve onu ıslah etmek için çok sert önlemler almışlarsa da başarılı olamamışlardır.⁵²³

Ahmed Midhat'a göre, Kilise'nin, taassup ve cehaleti yaymada Engizisyon önemli bir araçtı. Engizisyon ilmi ve fenni ilerlemenin önünde bir engel, isyanlara ve ihtilallere sebebiyet veren bir cemiyetti. "Bu cemiyetin teşkilinden asıl maksat halkı her nevi terakkiyat-ı fikriyeden mahrum ve gözlerini bağlı bir halde bulundurarak cümlesini esir gibi istihdam ile mallarını, canlarını, ırzlarını namuslarını zalimlerin keyflerine feda etmek ve güya bu suretle rafizilere ve dinsizlere ve ba-husus Protestanlara galebe çalmak idi."⁵²⁴ Dini taassup ve cehaletin yoğun olduğu Ortaçağ Ahmed Midhat için aynı zamanda bir hoşgörüsüzlük zamanıydı. Özellikle Müslümanlara karşı gösterilen davranışlarda bu hoşgörüsüzlük açıkça ortaya çıkacak ve gelişmeler Ahmed Midhat'a Hıristiyan ve İslamiyet arasında bir karşılaştırma yapma imkanı verecektir. Ona göre "terbiye-i İslamiye, terbiye-i Nasraniye karşısında galip gelmiştir".⁵²⁵

Ahmed Midhat, Katolik Kilisesi'nin Hıristiyanlığı özünden uzaklaştırarak onu bir baskı ve taassup aracı haline getirmesine karşı tepkileri de eserlerine yansıtır. Özellikle

⁵²³ *A.g.e.*, s. 122-125; *A.g.e.: Fransa*, C. 5, s. 163-164; Örneğin İsveç kralı Kral Stenon, papazların ve asilzadelerin halk ve hükümet üzerindeki baskısını azaltacak reformlara girişenlerdendir. Yazar, yapılan reformların amacının; halkın ne zedeğinin ne de papazların emrinde olmadıklarını, hürriyetin ne anlama geldiğini öğretmek olduğunu belirtir. Bu amacı gerçekleştirmek için Stenon, darülfünun ve matbaa açmaya çalışır. Daha sonraki dönemlerde de yapılan bu tür girişimler Kilise tarafından tepkiyle karşılanır, hatta Gutenberg sihirbaz bir kafir olarak suçlanır. Fakat Ahmed Midhat, özgürlük tohumlarının bir kez atıldığını ve onun yeşermesine artık kimsenin engel olamayacağını da belirtir. *A.g.e.: İsveç-Norveç*, C. 3, s. 76-88; Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*'de de Ortaçağ'ın eleştirisini yaparken Papalık ve Katolik Kilisesi'nin Hıristiyanlığı nasıl yozlaştırdığına epeyce değinmiş, taassup ve cehaleti Orta Çağ'ı betimleyen iki unsur olarak ortaya koymuştur. Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, s. 54-98; Almanya'da da dini-siyasi otorite arasındaki mücadele, Papaların sahip oldukları zenginlikler dolayısıyla imparatora tabi olmayı reddetmeleri ile başlamıştır. Papalar, sahip oldukları arazilere imparatorun dokunmamasını, kilise evkafı olarak ne kadar malikane varsa hepsinin gelirinden yerel masrafları ayırdıktan sonar kalanını, Hıristiyanlık alemince payitaht kabul edilen Roma'ya yani Papaların hazinesine aktarılması gerektiğini söylerler. Fakat bu istek ve iddiaları IV. Hanri tarafından reddedilince Papa ile imparator arasındaki mücadele de başlamış olur. Ahmed Midhat, *Kainat: Almanya*, C. 7, s. 70-71.

⁵²⁴ *A.g.e.*, *Portekiz*, C. 11, s. 68-69

⁵²⁵ Ahmed Midhat bu bölümde ayrı bir başlık atarak Engizisyon cemiyetinin kuruluşunu, işleyişini ve faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Yazar burada ayrıca Ahmed Midhat Hıristiyanlık ve İslamiyet'in yayılmasını sağlayan asıl "öz"den, dini gayretten bahseden birkaç sayfalık bir açıklama da yapar. *A.g.e.*, C. 11, s. 75.

Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide (1885/86)'de Kilise'ye karşı tepkilerin öncü isimleri ve giriştikleri faaliyetler "bend-i mahsus" adı verilen bir bölümde ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. John Wycliffe (1328-1384), Jan Hus (1372-1415), Jan Zizka (1360-1424) gibi muhalifler ve yeni mezheplerin Kilise ve Papa'ya muhalefetleri Ahmed Midhat'ın yer verdiği isim ve konulardandır. Ahmed Midhat, saydığı isimlerden daha öncesinde de dini meselelerle sınırlı kalan çeşitli tepkiler olduğunu, fakat dini meselelere siyaset rengi veren kişinin ise Wyciliffe olduğunu belirtir.⁵²⁶

Kilise'nin yanlış uygulamalarına, aforoz ve Engizisyon'a gösterilen tepkiler 16. yüzyılda Almanya'da Martin Luther öncülüğünde gerçekleşecek olan hareketin de öncüleridir. Protestan-Katolik mücadeleleri Ahmed Midhat tarafından Avrupa'yı ve Avrupa'nın ilerlemesini etkileyen en önemli meselelerden biri olarak sunulmaktadır. Çünkü yazara göre, mezhep savaşları sadece dinsel değil, Avrupa'yı siyasi, toplumsal vb. birçok yönden etkileyen bir sorundu..⁵²⁷ Mezhep savaşları Avrupa'nın tümünde etkili olmakla birlikte⁵²⁸ Protestanlığın Almanya ve İskandinav ülkeleri için ayrı bir önemi vardı. İsveç, Norveç ve Danimarka gibi İskandinav ülkelerinde Protestanlık krallar tarafından korunmaya alınarak devletin resmi dini olarak kabul edilmiştir.⁵²⁹ Ahmed Midhat'a göre, Protestanlığın Almanya'ya etkisi daha önemliydi. Çünkü Almanya'nın bundan sonraki tarihi iki önemli olay çerçevesinde şekillenmiştir. Birincisi Avrupa'da Alman politikasının

⁵²⁶ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 2, s. 465-466; Roberts, Wycliffe'i Hus ile birlikte anar. Wyciliffe bir İngilizdi, Hus ise Bohemyalıydı, fakat ikisi de her şeyden önce bir reformcuymdu ve yine her ikisi de hizipçiliğin artırdığı hoşnutsuzluk üzerine yoğunlaşmıştı. Bunların yarattığı büyük hareketlilik, sesleri bastırıldıktan sonra zayıfladı; ancak bir kere Batı kilisesinin birliğini parçalayan ulusal anti-papalık hamlesinin tetiğine basmışlardı. Roberts, *Avrupa Tarihi*, s. 242.

⁵²⁷ Ahmed Midhat, özellikle İngiltere'de Protestanlığın Elizabet döneminde gizli bir şekilde yayıldığını, bu dönemin en önemli gelişmesinin de Katolik-Protestan mücadeleleri olduğunu belirtir. *Kainat*, C. 1, s. 180-191.

⁵²⁸ Örneğin 1618-1648 yılları arasındaki ve Avrupa'nın tümünü etkileyen Otuz Yıl Savaşları mezhep kavgasının bir sonucudur. Ahmed Midhat, *Kainat: Almanya*, C. 7, s. 118-130; Fransa'da 1572'de gerçekleşen Protestan katliamı başka bir örnektir. *A.g.e.*, C. 5, s. 204; Bu mezhep kavgaları 1648 Vestfalya Antlaşmasıyla Avrupa'da genel olarak biterken İsviçre 1712 yılına kadar sürmüştür. 1648 Vestfalya Antlaşması ile sona ermiştir. *A.g.e.*, *İsviçre*, C. 10, s. 58.

⁵²⁹ *A.g.e.*, *Danimarka*, C. 2, s. 101-103.

etkili olmaya başlaması ve Avrupa siyasetini şekillendirmesi; diğeri de Protestan inancıdır. Bu iki faktör Almanya'nın Avrupa içindeki maddi ve manevi önemini, hiçbir milletin sahip olamayacağı kadar artırmıştır.⁵³⁰

Orta Çağ'da Kilise taassubunun ve cehaletinin özellikle de Portekiz ve İspanya'daki Müslümanlara yönelmesi, Müslümanların Avrupa'dan kovulmaları Ahmed Midhat'a göre Avrupa'nın ve medeniyetin ilmi ve edebi ilerlemesine vurulan en büyük darbeydi.⁵³¹ Hıristiyanlık böylesine cehalet ve taassup içindeyken, Ahmed Midhat İslamiyet'in daha canlı ve medenileştirici güce sahip bir din olarak ortaya çıktığını, hatta Avrupa'yı içinde bulunduğu karanlık ve cehaletten kurtarabilecek tek şeyin İslamiyet olduğunu söyler. Fakat yazara göre, Hıristiyan dünyası İslamiyet'in yayılışını barbarların Roma'ya saldırısıyla eş tutmuşlardı. Halbuki İslamiyet'in özellikle Abbasi hanedanı döneminde maarifte, felsefede ve sanatlarda gösterdiği ilerlemeler Müslümanları Orta Çağ'ın en ileri ve medeni millet haline getirmişti. Bağdat bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiş, İslam maarifi Endülüs ve Mısır taraflarına kadar gitmiştir. Bu süreçte Ahmed Midhat Efendi, Arap müelliflerinin Eski Yunan eserlerini Arapça'ya tercüme ederek, Avrupa'nın bugünkü ilerlemesinin temeline de katkı sağladıklarına işaret etmiştir. Hatta ona göre, İslamiyet'in bu dönemdeki ilerlemeleri Avrupalılarca taklit edilmiştir. Nasıl ki, bugün Avrupa dünyanın en medeni ve ilerlemiş millet olarak taklit ediliyorsa Ortaçağ için de tam tersi bir durum söz konusuydu.⁵³² “O zamana kadar hükümdarla ilgili teşrifat ve merasim törenlerinden haberleri olmayan Avrupa kralları İspanya'ya memurlar göndererek

⁵³⁰ *A.g.e.*, C. 7, s. 108.

⁵³¹ Sekizinci yüzyıldan itibaren kıtaya fetihler yapan ve yerleşmeye başlayan Müslümanlara özellikle 12. Yüzyıldan itibaren yapılan bu zulümler insaf sahibi müverrihler nezdinde nefretle anılırken mutaassıp Hıristiyan müverrihler ise olayları gerçekçi bir şekilde ifade etmemişlerdir. Özellikle 1490'larda Portekiz'deki Müslüman ve Yahudilerin terk-i diyara zorlanmaları o dönemlerde bir nevi Hıristiyanların gaza ve cihadı olarak adlandırılmışsa, medeniyetin ilerlemesiyle birlikte gerek düşünürler gerekse tarih, olayı eşitlik ve insan hakları çerçevesinde değerlendirerek Müslüman ve Yahudilere yapılan zulümleri ve bunları yapanları nefretle anmışlardır. *A.g.e.*, C. 11, s. 34 ve 53-54.

⁵³² Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 73-78.

Müslümanlardan hükümdarlık nezaket kurallarını, saray idaresi usullerini vb. terbiye ve adabı öğrenmeye çalışmışlar; birçok talebe dahi Müslüman medreselerinde eğitim görüp medeni ilimlerden pay sahibi olmuşlardır. Portekizliler ise bu ilerlemelerden İspanyollar kadar faydalanamamışlardır. Araplardaki ilim Portekizlilere geçseydi, sonradan meydana gelen deniz keşiflerinde Portekizliler daha seri ve kolay deniz başarıları elde edebilirdi.”⁵³³

Ahmed Midhat’a göre, eğer tam anlamıyla faydalanabilselerdi İslami ilerlemeler İspanyollar için çok daha önemliydi. Fakat Müslümanlara karşı yapılan zalimlikler, İspanya’nın keşifler sonucu kazandığı gücü yitirmesinin de önemli sebeplerinden oldu. Çünkü İspanyollar kibirli ve büyüklük taslayan adamlar olup, sanayi ve ticarete meyilli değillerdi. Bu alanda daha çok Yahudiler ve Araplar meşgul oluyordu. Bunların ülkeden kovulmaları sanayi ve ticaretin şiddetli bir şekilde çökmesine neden oldu.⁵³⁴

Ahmed Midhat, bölgeden kovulmalarına rağmen Arapların İspanyollar üzerindeki etkisinin günümüze kadar geldiğini belirtir. Yazara göre, Latinlik ile birlikte Araplık, İspanyolların milliyetlerini değiştiren iki önemli mayandı. İslam adaleti sayesinde Endülüs’te rahat bir yaşam süren İspanyolların büyük bir çoğunluğu İslamiyeti kabul ederek Araplar ile karışmaya, kız alıp vermeye başlamışlardır. Yazar, İspanyolların fizyolojik yapılarını da iddiasına kanıt olarak sunar. Ayrıca İspanyollar, bu iki mayanın maarif ışığı ile de aydınlanmışlardı. Dolayısıyla Engizisyonun zulümleri olmasaydı bu iki maya, İspanya’yı hiçbir millet kıyas kabul etmeyecek derecede maddi ve manevi bir refaha sokardı. İşte Engizisyon, hem ilerleme ışığını söndürmüştü hem de ticaret, ziraat ve sanayinin kaynağı olan Müslümanları terk-i diyara zorlamıştır. Dolayısıyla Ahmed

⁵³³ Ülkenin kuzey tarafındaki Portekizliler ise bu ilerleme devrinde İslam istilasına direnişte bulduklarından bu ilerlemeden çok az bir pay almışlardır. Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 11, s. 111-112.

⁵³⁴ *A.g.e., İspanya*, C. 12, s. 140-143.

Midhat'a göre, bugünkü İspanyollar Avrupa'nın en cahil, gerileyen, fakir millet olarak kalmıştır.⁵³⁵

Ahmed Midhat, Müslümanlar'ın Avrupa'dan kovulmalarını sadece Kilise'nin zulmüne bağlamaz; bunun temelinde İslamiyet'in ilk dönemlerine kadar giden Müslümanlar arasındaki ayrılık da çok önemlidir. Eğer Araplar hilafetin ilk dönemlerinde fitne ve fesata yüzünden birbirlerine düşmeselerdi Müslümanlar Avrupa'da çok daha kolay ilerleyeceklerdi; hatta Avrupa'nın tümünü Müslüman görmemiz içten bile olmayacaktı.⁵³⁶ Fakat yazara göre, ayrılıklardan daha önemli bir konu Müslümanların ahlaki bir çürüme içine düşerek zevk ve sefaya dalmaları, böylece Endülüs'te Müslüman birliğini sağlayacak bir güç oluşturamamalarıydı. Ahmed Midhat bu durum karşısında üzüntülerini de dile getirmekten çekinmez: "Gönül Endülüs gibi hakikâten menba-ı füyûzât-ı medeniyye olan bir memleketin bu misillü muharebât-ı dahiliyesini yazmaktan değil hatta okumaktan bile asla hoşlanmaz ise de çaresiz vukuât-ı mezkûreyi bervech-ı ati hülâseten olsun yazacağız ki bu vukuât olmasa idi İslam'ın Avrupa'ya doğru terakkiyatı ne kadar artacağı başkaca ve kemal-ı teessüfle nazar-ı ehemmiyetten uzak tutulmayacak bir şeydir."⁵³⁷

IV.2.7. Yeni Çağ: Dünyanın Yeni Görünümü

Ahmed Midhat'a göre 16. yüzyıla girmeden önce meydana gelen maddi ve manevi birtakım değişimler dünyayı, öncekiyle kıyaslanamayacak derecede yeni bir çağa sürüklüyordu. Aslında Kurûn-ı Vustâ dönemini anlattığı bölümlerde Ahmed Midhat değişimin ilk işaretleri olarak Kilise'nin taassubuna karşı 14. yüzyılda bazı reformcuların tepkilerini göstermişti. Yazar, buna ek olarak modern hükümler devletlerin ortaya çıkış sürecini başlatan krallıkların; derebeyleri, senyörler ve asilzadeler gibi yerel otoriteler karşısında güçlenmelerini; halkın, senyörlerin esaretinden kurtularak birtakım hukuksal

⁵³⁵ A.g.e., s. 193-198.

⁵³⁶ A.g.e., s. 193-198.

⁵³⁷ A.g.e., s. 43-54.

düzenlemelerle özgürleşmeye başlamalarını maddi değişimler olarak gösterir. Bunlar Avrupa milletlerinin siyasi varlıklarını tamamlamaya büyük bir hizmet eden maddelerdi. Dünyayı dönüşüme uğratan asıl gelişmeler ise manevi olanlardı.⁵³⁸

Ahmed Midhat'a göre, İslamiyet sayesinde maarif ve ilmin Avrupa'nın her yerine yayılması dünyayı Kurûn-ı Vustâ'dan çıkarıp dönüşüme uğratan manevi gelişmelerdendi. Eğitimin sadece din adamlarına ve dini alana özgü olmaktan çıkıp yaygınlaşmasıyla birlikte insanın ufku genişleten bir süreç de başlamıştı. İnsanlar okuma yazma öğrenmeye başladıkları için fikirlerini daha eskilere uzatıyor, bu sayede eski Yunan ve Latin bilgilerinden de faydalanıyorlardı. Böylece, dünyanın genişliğine, insanlığa ve medeniyete dair tartışmalara başlamışlardı. Yazara göre Rönesans'ı ise, medeniyetin ilerlemeye başladığının en önemli göstergesiydi. Manevi değişimin büyüklüğü Avrupalıların sosyal hayatlarında ve yaşam tarzlarından başka örneklerle de açıklanır. Ahmed Midhat, söz konusu değişimlerin, henüz tam olarak medenileşmemiş Avrupa halkını Ortaçağ'daki yarı-vahşi halinden kurtarmaya başladığını, Ortaçağ'ın ne ahlaki ne efkari hiçbir şeyinin Yeniçağ'a benzemediğini döylüyordu.⁵³⁹

16. yüzyıldan hemen önce meydana gelen değişimler Avrupa'yı karanlık bir çağdan çıkararak ilk adımları; atağa kaldıran ise dünya coğrafyasına ilişkin yeni bilgilerin edinilmesi idi. Ahmed Midhat'a göre Kurûn-ı Vustâ halklar üzerinde meydana gelen değişimleri simgeliyordu. Daha köklü dönüşümlerin meydana geldiği Kurûn-ı Cedide ise sadece halkların değil, mekansal büyük değişimlerin çağıydı.⁵⁴⁰

Sizin bir haneniz var idi ki dört odalı bir şeydi. Derûnunda dahi üç kişi ikâmet etmekte idi. Bir zamân oldu ki mezkûr haneye nice ilâveler ile odaları on dörde iblâğ oldular. Derûnundaki

⁵³⁸ Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, "Birinci Nısf-ı Kurûn-ı Cedide", C. 3, s. 357-361; *A.g.e.*, C. 1, s. 86-92.

⁵³⁹ *A.g.e.*, C. 3, s. 361-376; Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 7, s. 118-122.

⁵⁴⁰ Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 99.

ahali dahi evvelkinin hem üç dört misli arttı hem de birtakım yeni adamlar dahi familyaya karışmış. Artık bu hane eski haneye ve ahali dahi eski ahaliye benzer mi?⁵⁴¹

Dünyanın bilinen sınırlarını genişleten, Avrupalıların uzak denizlere ve karalara yaptıkları seyahatlerdi.⁵⁴² Yazar bunu daha iyi açıklayabilmek için her üç dönemde dünyanın bilinen sınırlarını resmeden bir küreye yer verir. (EK 7). Kurûn-ı Kadime ve Kurûn-ı Vustâ'da dünya hemen hemen aynı genişliktedir. Kurûn-ı Cedide'yi gösteren kürede ise bilinen yerlerin genişliği oldukça fazladır. Avrupa'nın kuzey; Asya'nın kuzey ve doğu; Afrika'nın güney taraflarıyla bütün Amerika kıtası, bütün Avustralya ve Okyanus Adaları hep Yeniçağ keşiflerinin sonuçlarıdır. Yazar Avrupalıların bu seyahatlerinin temelinde de eski uygarlıklarının bilgilerin ve özellikle de Ortaçağ'da Arapların silahlı ve silahsız olarak yaptıkları seyahatlerin rolünü hatırlatır. Eğer bu seyahatler ve sonucunda edinilen bilgiler olmasaydı Avrupalıların Yeniçağ'da yaptıkları keşifler de olmayabilirdi. Çünkü Araplar Fas'tan Çin sınırlarına, güneyden Umman sahillerine ve Ümit Burnu'na doğru gerek savaşarak gerek seyahat ile bütün memleketleri keşfetmişler, buralar hakkında bilgiler vermişlerdir. Yine Araplar dışında Hind Brahmaları birçok memleketi dolaşarak buralar hakkındaki gözlemlerini yazarak Avrupalıların keşiflerine temel oluşturmuşlardır.⁵⁴³

⁵⁴¹ A.g.e., C. 1, s. 99-100.

⁵⁴² *Mufassal Tarihi Kurûn-ı Cedide* bu seyahat ve keşifleri "Coğrafya Biliminin Gelişmesi" ve "Kurûn-ı Cedidenin Tenkidi" başlıkları altında ve medeniyetin ilerlemesine katkıları bağlamında ele almıştır. *Kainat* ise keşif hareketlerinin daha çok ülke tarihlerine etkisini incelemiştir. Aslında Ahmet Midhat *Kainat*'ın yazım planında deniz ve kara seyahatlerini, eserin beş ana bölümünden birini oluşturan "Amerika" kısmında vermeyi planlamıştı. Eserin bu bölümünün yazımı gerçekleşmediği için Avrupa bölümündeki çoğu ülke tarihin keşif hareketleri kısmı eksik kalmış, yazar bu dönemi bir iki cümleyle geçiştirmiştir. Deniz ve kara seyahatleri Portekiz ve İspanya tarihinin en önemli kısmını oluşturduğu için sadece bu ciltlerde ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Örneğin İngiltere tarihinde keşif hareketleri; Kolomb'un Hind-i Garbi ve Amerika'yı bulması haberinin İngiltere'ye de ulaştığı, VII. Hanri'nin 1497'de Venedikli Gabatto adlı bir denizciyi Atlas Denizi'nin batı sahillerini keşfe yolladığı ve arz-ı cedide ile Amerika'nın bazı kuzey taraflarını keşfettirdiği ile sınırlı kalmış, bununla ilgili ayrıntılı bilgileri İspanya ve Amerika tarihinde anlatacağını belirtmiştir. Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 1, s. 176-177.

⁵⁴³ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 99-101. Söz konusu haritalar eserin 296 ve 297. sayfalarında.

Ahmed Midhat'a göre, bu seyahatler hiçbir şeyle kıyaslanamayacak derecede önemlidir. Çünkü sadece mekansal bir genişlemeyi değil, insanın ufkunu genişleten bir süreci de ifade etmektedir. Fıkr-i beşer bu zamana kadar Avrupa kıtası, Afrika'nın kuzey kısmı ve Asya'nın batı kısmına sıkışmıştı. Keşiflerle birlikte yeni kıtalar, yeni halklar, bitkiler, hayvanlar vb. daha önce görülmeyen ve bilinmeyen şeyler ortaya çıkıyor; insanoğlunun bunlar üzerinde yaptığı araştırmalar astronomi, doğa bilimleri, coğrafya, etnografya, felsefe vb. çeşitli ilimlerde ilerlemelere yol açıyordu. Yeni mekanların bu zaman kadar tanınmamasının asıl sebebi harita ve pusula fenlerinde bir ilerleme olmayıştı. Yoksa bu kıtalar her zaman oradaydı. Kurûn-ı Kadime medeniyetine göre daha vahşi olmalarına rağmen yeni keşfedilen bölgelerin yerli halklarının da kendilerine özgü medeniyetleri vardı. Ahmed Midhat yeni keşfedilen halkın Avrupalı beyaz halklarla karşılaşmasını, onları nasıl algıladıklarını ve Avrupalıların yeni kıtada nasıl kolaylıkla yayıldıklarını da tasvir eder. Harita bilgisi ve pusulaya ek olarak denizcilikteki ve özellikle de barutun icadıyla birlikte silah teknolojisinde meydana gelen ilerlemelerin yayılmada etkili faktörler olduğunu ifade eder. Ona göre, barut olmasaydı kumanyasını tüketmiş olan gemiler buldukları bölgenin halkından erzak ve gerekli mühimmatı toplayamayacak ve keşifler çok daha uzun yıllar sürecekti. Harita ve pusula fenlerindeki gelişmeler de bu durum karşısında aciz kalacaktı.⁵⁴⁴

Ahmed Midhat'a göre Avrupalıları böylesine uzak yerlere seyahatlere iten asıl neden, bilime duyulan merakdan ziyade ticaretti. Öyle ki, ticaret insanların bütün güçlerini bir nokta üzerine toplamasında önemli bir etkendi.⁵⁴⁵ Nitekim yazar, keşiflerden sonraki

⁵⁴⁴ Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 11, s. 56-60; Ahmed Midhat, bu bölümde Engizisyon'un zalimliklerinin keşfedilen yerlerin halklarına da sirayet ettiğini, Amerika ve Okyanus Adaları gibi uzak sömürgelerdeki halkın bu zulümlerden adeta yıldığını belirtmiştir. Ellerinde silahların yetersizliği yerli halkın bu zalimliklere karşı çıkmasını engellemiştir. Yazar, Yeni Dünya'nın yerli halkının Hıristiyanlık ile terbiye edilmesini, hatta mahvedilmesini Hıristiyanlık tarihindeki birçok lekelerden biri olarak görmüştür. *A.g.e.*, s. 71-75.

⁵⁴⁵ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 2, s. 537.

Avrupa tarihinin yoğun bir askeri ve siyasi çekişme içinde geçmesinin en önemli nedenlerinden biri olarak ticari rekabeti gösterir. Ahmed Midhat'a göre, keşfedilen topraklar madeni açıdan oldukça zengindir. Sömürgeleştirilen bu topraklardan elde edilen ham eşya ve maden alışverişi Avrupa devletlerini sanayi ve ticarete büyük ilerlemelere sevk eder. Savaş, sömürgelere ulaşma ve onları denetim altında tutmak için göze alınması kolay bir uğraştır. Dolayısıyla 17. yüzyılın ikinci yarısında ticaret için yapılan savaşlar artar. *Kainat* (1870-81); Hollanda, Portekiz, İspanya, İngiltere ve Fransızların ticaret savaşlarını net bir şekilde yansıtmakta ve Avrupa emperyalizminin başladığının işaretlerini vermektedir.⁵⁴⁶

Ahmed Midhat, uluslararası ticari savaşlara rağmen 17. yüzyıl ve sonrasında Avrupa'nın ilerleme asrı olarak tasvir eder.⁵⁴⁷ Dünyanın bilinen sınırları genişlediği gibi medeniyet dairesi de büyümektedir. Yönetim sisteminde ve hukuksal alandaki yenilikleri, askeri ve silah teknolojisindeki ilerlemeler izler. Askeri alanda keşifler için balon, elektrik ışığı, dinamit vb. silahlar kullanılmaya başlanır ve bunlarla ilgili fenler ortaya çıkar. Haberleşme ve ulaşım önceki zamanlarla kıyaslanmayacak ölçüde gelişir. Buhar kuvvetiyle işleyen vapurlar ve şimendiferler, eski zamanların yelken ve kürek ile işleyen gemileriyle ya da deve ve öküz arabalarından ibaret kervanların yerlerini alır. Ahmed Midhat'a göre, ilerlemelere neden olan faktör Kurûn-ı Cedide'nin bilim ve sanayideki başarılarıydı. Söz konusu gelişmeler insanların temel hak ve hürriyetlerinde de olumlu sonuçlar meydana getirmekteydi.⁵⁴⁸ Özellikle Fransa'da meydana gelen ihtilal sonrasında özgürlük ve eşitlik düşünceleri tüm dünyaya yayılmaya başlamıştı. Bunlar Ahmed

⁵⁴⁶ İlk sömürge sahibi olan Hollanda, Portekiz ve İspanya daha sonraki dönemlerde Avrupa'nın siyasi güç dengesinde zayıflarken özellikle İngiltere'nin Fransa ile rekabeti ve sömürge yarışından en güçlü çıkan devlet olarak Avrupa'daki üstünlüğü kanıtlanması vurgulanan temalar olmuştur. Ahmed Midhat İngiltere'nin on sekizinci yüzyıldaki kazanımlarının ise hiçbir şeyle kıyaslanamayacağını belirtir. Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 1, s. 210-223; *A.g.e.*, C. 5, s. 227-235; *A.g.e.*, C. 11, s. 56-57; *A.g.e.*, *Peyiba* (Belçika-Flemenk), C. 6, s. 38-39; *A.g.e.*, C. 12, s. 134-136.

⁵⁴⁷ *A.g.e.*, C. 2, s. 114.

⁵⁴⁸ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 111-119.

Midhat'a göre medeniyet kavramının içinde bulunması gereken şeylerdi. Ona göre medeniyet yalnız, devletlerin ve hatta milletlerin bile zuhurlarından ve inkırazlarından ibaret olmayıp medeniyetten asıl maksat insanları mesut ve bahtiyar etmeye hizmet eyleyecek olan keşiflerdi.⁵⁴⁹

Ahmed Midhat Kurûn-ı Cedide keşiflerinden biri olarak da, devlet ve toplumlar arasındaki ilişkileri kolaylaştıran uluslararası standartları göstermektedir. Örneğin uluslararası hukuk kuralları... Avrupalılarca ortaya çıkarılan bu kurallar; medeni milletler arasındaki ilişkileri belirleyen, düzene koyan ve uyulması zorunlu kurallardı. Yine ticari ve parasal konularda daha rahat anlaşabilmek için ortak bir sistem kullanma girişimleri vardı. Yabancı bir dil veya diller öğrenilmesi de yazara göre, Kurûn-ı Cedide'de dünya üzerinde yaşayan toplumları birbirine bağlayan en önemli gelişmeydi. Özellikle Fransızca ve İngilizce, uluslararası ilişkilerde kullanılan ortak bir dil haline gelmişti. Kurûn-ı Cedide'nin tüm bu araçları, milletler arasındaki yabancılığı ortadan kaldırarak onları birbirlerinden haberdar etmiştir. Daha önceki çağlarda böyle bir birlik aramak mümkün değildi. Hatta tam aksine, o çağlarda aynı cinsten olan insanlar arasında bile bir bölünmüşlük vardı; insanlar birbirlerinin dillerini, kanunlarını bilmeyebiliyorlardı. Kurûn-ı Cedide'de ise, yerküre bir "*ortak vatan*"; insanlarda "*medenî bir aile*" olmuştu. Ahmet Midhat böylece, gittikçe küreselleşen bir dünyaya işaret ediyor; henüz tam anlamıyla gerçekleşmese de kara ve deniz ulaşımında, ticarete, telgraf teknolojisinde meydana gelen gelişmelerin insanları birbirine daha çok yaklaştırdığını ve sürecin hızla ilerlediğini düşünüyordu. Yazar bu durumu "*her şeyin umumileştiği bir dünya*" olarak tasvir etmekteydi.⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ A.g.e., C. 2, s. 513-514.

⁵⁵⁰ A.g.e., C. 1, s. 119-122.

Kısacası Ahmed Midhat özellikle 16. yüzyıldan itibaren, sınırları oldukça dar ve içindeki halkın birbirinden kopuk yaşadığı durgun bir dünyanın yerini Yeniçağ'la birlikte sınırları oldukça genişleyen, insanların sürekli bağlantıda olduğu ve hareketli bir dünyanın aldığını vurgular. Süreç aynı zamanda ruhani olanın egemenliğinden dünyevi olana doğru bir geçişin de hikyesidir. Ahmed Midhat tüm bu gelişmelerin odağına Avrupa'yı koymakta, fakat İslami temelleri de sürekli hatırlatmaktadır. Endülüs'teki Arap mahkeme usullerinin kanuni düzenlemelerdeki rolü, deniz ve kara keşiflerinin yapılmasında Arap denizcilerinin Avrupalılara aktardıkları bilgiler, klasik Yunan felsefi metinlerinin ve eğitimin İslam sayesinde Avrupa'ya yayılması vb. etkenler Avrupa'nın ve medeniyetin Orta Çağ karanlığından kurtulmasını sağlayan gelişmelerdir.

Avrupalılar keşifler çağından itibaren hızla ilerlerken İslam medeniyeti ise gerilemeye başlar. Nitekim Ahmed Midhat Avrupa'nın Yeniçağ'daki ilerlemesinden bahsederken İslam medeniyetinden artık söz etmez. Öyleki, ilerlemeden veya medeniyetten bahsederken artık hemen ardından "Avrupa" kelimesi gelmeye başlamıştır. Yani Avrupa, medeniyet, ilerleme kelimeleri artık eş anlamlı gibidir.

IV.2.8. Gelişen Dünya Karşısında Osmanlı Devleti

1500'lü yıllardan 19. yüzyıla kadar hızla değişen bir dünya ve sürekli ilerleyen bir Avrupa vardır. Osmanlı Devleti ise bu süreçte kuruluşunu tamamlamış, İstanbul'un fethiyle imparatorluk haline gelmiş, Kanuni döneminde ise gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren Avrupa karşısında gerileyen, kurduğu düzeninin tüm alanlarında aksamaların yaşandığı bir Osmanlı Devleti görülür. Süreç, eş zamanlı olarak dünyaya bakıştaki değişimleri de barındırır. Çözüm kendi iç dinamiklerde ve "Kanun-ı Kadim"de aranmak yerine, gözler yavaş yavaş Avrupa'daki gelişmelere odaklanır. 19. yüzyılda

düzeni ıslah için sergilenen tavır Osmanlıların dünyaya yaklaşımdaki değişimi net olarak ortaya koyar.

Ahmed Midhat üç dünya tarihi çalışmasını da değişimlerin yoğun olduğu 19. yüzyılda yazdı. Fakat bunların içinde yalnızca *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86) II. Abdülhamid saltanatına kadar gelen bir Osmanlı Devleti tarihi içermektedir. Dolayısıyla yazarın bu eserde, Osmanlı Devleti'nin ıslahatlar yüzyılındaki konumunu nasıl tasvir ettiği, değişen ve dönüşen dünya karşısında onu nasıl konumlandığı önemlidir. Söz konusu tasvir, aynı zamanda Osmanlı tarihçiliğinin dünyayı kavrayışında bir değişim olup olmadığı hakkında da bilgi vermektedir.

Hem *Kainat* (1870-81)'ta hem de *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'de Osmanlı tarihini geniş bir yer tutmaktadır. Burada önemli olan nokta yazarın Osmanlı Devleti'nin dünya tarihiyle birlikte, bütünün bir parçası olarak görmesi ve dünya tarihine Osmanlı penceresinden bakmanın gerekliliğine dikkat çekmesidir. Ahmed Midhat'a göre, eğer *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'yi Avrupa'da Avrupalı bir yazar yazsaydı ve Kurûn-ı Cedide'nin ortaya çıkışını, getirdiği yenilikleri bir Avrupalı kimliğiyle inceleyseydi belki de Osmanlı tarihinin ilk dönemlerini önemsiz ve gereksiz bulurdu. Ancak Ahmed Midhat, kendisinin bir Osmanlı olduğunu, bir Osmanlı kimliğiyle Kurûn-ı Cedide'yi değerlendireceğini ifade eder. Yazar için Kurûn-ı Cedide'ye Osmanlı'dan bakmak hem bir mecburiyet hem de bir gerekliliktir.⁵⁵¹ Diğer yandan Ahmed Midhat, Osmanlı'nın anlatılmadığı bir dünya tarihinin son derece eksik kalacağı düşüncesindedir.

Herhangi müellif mükemmel bir Osmânî târihi tanzimine muvaffak olur ise medeniyet-i umûmîyye-i âlemin mükemmel bir târihini tanzîm etmiş olur. Zirâ târih-i Osmânî'ye civâriyyet münâsebetiyle nev'men telâkki olan ülkeler şöyle dursun belki târih-i Osmânîyye'nin doğrudan doğruya hüküm sürdüğü ülkelerin hey'et-i umûmîyyesi hududuna bir nazar edilecek olur ise

⁵⁵¹ A.g.e., C. 1, s. 179.

medeniyet-i umûmîyye-i âleme ibtidadan ta şu a'sâr-ı ahireye gelinceye kadar mevki-i sudur ve cevelân-gâh olmuş olan yerlerin kaffesi târih-i Osmânînin hudud-ı şamilesi dahilinde görülür.⁵⁵²

Ahmed Midhat, Osmanlı tarihini gerçek anlamda muhakeme eden bir tarihin henüz Osmanlılarca yazılmamış olmasından da üzüntü duymuş ve yakınmıştır. Yazara göre Avrupalı milletler az ya da çok hakkaniyetli davranarak tarihi muhakemeye tutmuşlardır. Osmanlılar ise, şimdiye kadar bu adil muhakemeden mahrum kalmışlardır. Ahmed Midhat böyle bir mahrumiyete aslında şaşırır. Çünkü ona göre, Osmanlılar ne davalı ne davacı sıfatıyla kendi haklarını ortaya koyabilecek mükemmel bir genel tarih bir yana, tarihi olaylarını bile her zaman yolunda ve mükemmel olarak yürütmeyi başaramamışlardır. Yazar, Osmanlı tarihçilerini, bu sorumluluğu çağdaşı milletlere bıraktığı için de eleştirmiştir. “Müverrih Homer derecesinde olsun bir gayret henüz Osmanlı erbab-ı kaleminde görülmemiştir. Bundan dolayı ervah-ı ecdad bize bir hayli küskün olsalar yeri vardır.”⁵⁵³

Sâniyen Osmânîliler târihçe taallukları olan milel ve akvâmdan dahi böyle bir muhâkemede hüsn-i şehâdet bekleyebilmek ümidine de nail değildirler. Şark pâyitahtını kendi ellerinden almış olduğumuz Rumlardan mı bu hüsn-i şehâdeti bekleyebiliriz? Yoksa düne kadar harâc-güzârımız olup her ne zamân rıbkamızdan boynunu kurtarmak istemiş ise başını kırdığımız Venediklilerden mi? Eski İslavlardan zaten bir kayd-ı târihi kalmış olmayıp kalsa bile “Sırp Sındığı” muhârebesinde sindirmiş ve Kosova’da târ ü mâr etmiş olduğumuz İslavlardan bizim için hüsn-i şehâdet mi umulur? Varna melhamesi üzerine eski Macar müverrihleri bize aferin mi derler. Niğbolu ve Macaristan ve Bohemya muhaârebelerinden ve akınlarından sonra Almanya ve Fransa gibi eski şövalyeler memâliki bizim hakkımızda ne fikirde bulunabilir? En sonra Andre Dorya’ya Akdeniz’i dar edecek harekât-ı bahriyyemiz üzerine İtalya ve Fransa ve İspanya gibi Akdenizli milletlerden rûy-i tebsüm görebilir miyiz? Hâsılı dünyâda kendi galebeleri hakkında hüsn-i şehâdet edecek kadar ahlâk-ı aliyye sahibi olmak bi’l-hassa yaşadıkları asırlara göre taassubât-ı diniyye ve agrâz-ı kavmiyyelerine yine mağlûb olan insanlar için kolay bir şey midir?⁵⁵⁴

⁵⁵² Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 15, s. 2.

⁵⁵³ *A.g.e.*, s. 615-616.

⁵⁵⁴ *A.g.e.*, s. 616-617

Ahmed Midhat, Avrupa’da adil ve tarafsız tarihçiler olsa da, onlarında Osmanlı Devleti’ne layık olduğu önemi vermediklerini söyler. Çünkü sonuçta söz konusu tarihçiler de Osmanlı Devleti’nden bahsedecekleri zaman, yukarıda adı geçen ve tarafsızlıklarından şüphe duyulacak milletlerin tarih kitaplarından yararlanarak istemeden çeşitli hatalarda bulunmuşlardır. Ahmed Midhat, Osmanlı Devleti’nin tarih içindeki parlaklığını medeniyeti aydınlatmak için değil de, onu süslemek için bir kat daha parlatan Avrupalı tarihçilere de hiç teşekkür etmediğini ifade eder. Zira yazara göre, medeniyet erbabı gözünde her hali parlak bir barbar olmak maddi ve manevi hiçbir fayda sağlamayacaktır. Dolayısıyla Ahmed Midhat, hakkıyla yapılacak bir muhakemede mahkum olmayı tercih etmektedir. Çünkü böylesi maddi ve manevi daha sağlıklı ve faydalı sonuçlar doğuracaktır.⁵⁵⁵ Ahmed Midhat gerek *Kainat* (1870-81) gerek *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)’yi Osmanlı tarihçiliğinin bu ihtiyaçlarını gözeterek yazmıştır.

Ahmed Midhat *Kainat* (1870-81)’ta Osmanlı tarihini alemin yaratılışından başlatıp kendi yaşadığı zamana kadar getirir. İnsanlığın ilk yayılma alanlarının Osmanlı sınırları içinde olmasını da “tarihimiz”in ilk büyük olayı sayar.⁵⁵⁶ Yazarın Osmanlı Devleti’nin ortaya çıkışına kadar gelişmeleri anlattığı bölüm yapı olarak klasik Osmanlı dünya tarihlerinden farksızdır. Ahmed Midhat Osmanlı’yı İslam tarihinin ve medeniyetinin devamı olarak algılar; tarihlendirmede de hicri takvim kullanır. *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)’de ise 1500 yılına kadar getirilen bir Osmanlı tarihi söz konusudur. Burada ise miladi tarihlendirme kullanır.

Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere Ahmed Midhat Yeniçağ’ın Ortaçağ’dan çok farklı ve yeni bir görünüme sahip olmasında, özellikle Avrupa’da 16. yüzyıldan itibarenki değişimleri göstermiş; bu gelişmelerin temelinde İslam medeniyetinin

⁵⁵⁵ A.g.e., s. 618-619.

⁵⁵⁶ A.g.e., *Osmanlı*, C. 15, s. 20.

rolünü vurgulamıştı. Yazara göre iki çağ arasındaki farkın oluşmasında Türklerin ve Osmanlı'ların da önemli bir payı vardı. Çünkü Fatih'ten itibaren Osmanlılık, o zamana kadar ne eski ne yeni hiçbir millette eş görülmeyen bir şekilde milletlerin hangi kavimden veya dinden olduklarına karışmaksızın hepsini siyasi eşitlik ve medeni ortaklık ile bir bayrak altında toplamıştı. Türkler ise gerek İslam'a hizmetleri ve cihangirane hareketleri gerek siyasi başarılarından dolayı büyük inkılaplar göstermiş muazzam milletlerdi.⁵⁵⁷ Fakat Ahmed Midhat, Kurûn-ı Cedide sürecinde devlet düzeninin her alanını kapsayacak kötü bir gidişata dikkat çeker.⁵⁵⁸ Burada bir karşılaştırma yapan yazar, Avrupa'nın Kurûn-ı Vustâ'dan sonra bir yenilenme ve ilerleme sürecine girdiğini, her alanda ortaya koyduğu yeni düzen ve icatlarla birlikte güçlerini daha da artırdığını söyler. Buna karşılık Osmanlı milleti cehaletin içine kendisini itmekte, istila kudretini ve sınırlarını genişletme gibi şanlarını korumak bir yana, mevcut sınırlarını koruma gücünü dahi yitirerek devletin gerileme devrine son vererek adeta çöküşe yol açmışlardır. Yazar, II. Ahmed'in cülusunu ise çöküş devrinin başlangıcı olarak görmektedir.⁵⁵⁹

Ahmed Midhat Osmanlı Devleti'nin III. Ahmed dönemindeki durumunu İbn Haldun'un bedeviyetten hazariyete geçiş sürecine başvurarak açıklamıştır. İstila kudretini yitirmesi ve savaşçı özelliğini kaybetmesi Osmanlıların bedeviyet halinin bittiğini göstermektedir. Bundan sonra hazariyet devri başlar. III. Ahmed dönemi ise hazariyettir. Yazara göre, II. Ahmed'in saltanatında Avrupa'da matbaacılığın ilim ve maarifi ihya ettiği göz önünde bulundurularak Osmanlı ülkesinde de matbaacılığın gelişimine çalışılır ve güzel sanatlardaki gelişmeler Osmanlı Devleti'ne de aktarılır. Fakat sulh ve hazariyyet

⁵⁵⁷ Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 58,98.

⁵⁵⁸ Yazar, devleti çöküşe sürükleyen nedenler olarak devlet adamlarının fikirlerindeki bozulmaları, bazı padişahların devlet işlerini vezirlerine bırakarak zevk ve sefaya dalmalarını, devletin Anadolu ve dışındaki topraklarında isyanların artmasını, Yeniçerilerin başıbozukluğunu, mağlubiyetlerin sıklaştığını, tımar ve zeamette yolsuzlukların arttığı, Osmanlı Hıristiyanları arasında mezhep meselelerinin ortaya çıktığını vb. gösterir. Ahmed Midhat, *Kainat: Osmanlı*, C. 15, s. 285.

⁵⁵⁹ *A.g.e.*, s. 366.

zamanının uzaması halkı zevk ve sefaya daha fazla sürükler. Devlet yozlaşır ve çöker.⁵⁶⁰
Süreç, III. Selim döneminde tekrar başa dönmüştür.

Kainat (1870-81)'ın III. Selim döneminden başlayan süreci değerlendirişi Osmanlı tarihçiliğin dünya kavrayışındaki değişimin açık ifadesidir. Artık devletin ıslahı “Kanun-ı Kadim”de aranmaz. “Teceddüd” ve “Tanzimat” Ahmed Midhat’ın bu dönemden itibaren sıkça kullandığı kavramlardır. İdeal düzeni kurduğuna inanan ve kutsal savaş ideolojisi altında İslam uğruna mücadele eden ulu gaziler değil; yeniliğin peşinde koşan padişahlar, devlet adamları ve elçiler vardır. Avrupa artık Tanrı’nın gazabına uğrayan, “kafir” olarak ötekileştiren ve değersizleştirilen değil, devletin devamlılığını sağlamak için en azından teknik ilerlemelerinin örnek alınması gereken, ittifaklarına ihtiyaç duyulan “hakiki dostlar”dır.⁵⁶¹ Daha da ilginç, Ahmed Midhat algı değişiminin farklı bir yönüne işaret etmektedir. Artık koyu bir cehalet ve taassup döneminden çıkıp medeni ilerlemeler kaydeden Avrupa’nın “millet-i vahşiye” olarak tasvir ettiği bir Osmanlı vardır. Yazara göre, devlet ve toplum düzeninin kanunsuzluklar ve nizamsızlıklarla dolu olması Avrupalıların Osmanlı’ya “millet-i vahşiye” olarak bakmalarının sebebiydi.⁵⁶² Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeler ise Avrupalıların gözündeki kötü imajı kaldırmaya yönelik girişimlerdi. Önceki yüzyıl Osmanlı tarihçilerine göre “kafir”, “lanetlenmiş”, “din düşmanı” olan Avrupa’nın yerini olarak Ahmed Midhat da, teveccühlerinin kazanılması

⁵⁶⁰ *A.g.e.*, s. 389-390; Ahmed Midhat III. Ahmed dönemini betimlerken İbn Haldun’a ait “hazariyyet” sözcüğüne vurgu yapmıştır. Hazariyyet, İbn Haldun’un insanoğlunun evriminde bedeviyetten yani göçebe hayat tarzından kentliliğe geçişi simgeleyen bir kavramdır. Hazariyyet içinde olan bir toplumda nüfusun bir kısmı sanat ve sanayi alanında çalışarak, bir kısmı da ticaretle geçinmeye çalışırlar. Bunlar göçebelerden ve köylülerden daha çok para kazanır, onlardan daha iyi ve geniş bir hayat yaşarlar. Fakat bedeviyetten hazariyete geçiş nasıl ki zorunlu bir evrimse, hazariyetin de bir yozlaşmayı getirmesi zorunlu bir süreçtir. Bu süreçte toplumsal yaşam bozulmaya yüz tutar. Doğallıktan uzaklaşmak dünya nimetlerine düşkünlüğü, bu da yozlaşmanın, yıkılmanın ve yokolmanın koşullarını hazırlar. Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 65-66.

⁵⁶¹ Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 15, s. 537-538.

⁵⁶² *A.g.e.*, s. 537.

gereken bir Avrupa almıştır. Yapılan yenilikler de Avrupalıların teveccühlerini kazanmak içindi.⁵⁶³

III. Selim döneminde başlayan ve Tanzimat Dönemi ile hızlanan Avrupai tarzda reformlara tepkiler de yok değildi. *Kainat* (1870-81)'ta, tepkilerin yoğunlaştığı gruplar olarak gösterilen Yeniçeriler ve ilmiye sınıfına şiddetli bir eleştiri vardır. Ahmed Midhat'a göre, reformları kendi çıkarlarına uygun bulmayan söz konusu kesimler, yenilikleri “kafir icadı”, “Frenk taklidi” olarak yansıtıyor, İslam devletine Avrupalılık süsü verilip herkesin gavur yapılacağı propagandasını yürütüyorlardı. Yazar reformları engellediği ve halkı kışkırttığını düşündüğü bu kesimlerin mücadelesini “birtakım köpeklerin sermaye kavgası” şeklinde tanımlayarak değişimlerin arkasında durduğunu göstermektedir.⁵⁶⁴

Değişimin arkasında durmak gerektiği, çünkü düzenin eski usullere göre yürüyemesi artık mümkün olmadığı; uluslararası ilişkilerin arttığı yeni dünya düzenine uygun diplomatlara duyulan ihtiyaç yazarın vurguladığı noktalardır. Çünkü Ahmed Midhat Osmanlı karşısında sürekli gelişen bir Avrupa'nın ve buradaki gelişmelerin iyi takip edilmesi gerektiğinin farkındadır. Yazar, bu nedenle yabancı ülkelere daimi elçilerin gönderilmesini, Abdülaziz'in Avrupa başkentlerini ziyaretini, eğitimin yeni usullere göre düzenlenmesini, vb. yenilikleri olumlu gelişmeler olarak sunar.⁵⁶⁵ Öte yandan İstanbul dışındaki vilayetlerde matbaaların kurulması ve gazeteler çıkarılması Ahmed Midhat için önemli gelişmelerdir. Çünkü söz konusu girişimler gerek reformların halka doğru olarak aktarılmasında gerek halkın “alemin ahval-i medeniyyesine herkesin vukuf-ı peyda etmesi” yani halkın dünyadan haberdar olmasında oldukça faydalıdır.⁵⁶⁶

⁵⁶³ A.g.e., s. 547.

⁵⁶⁴ A.g.e., s. 447, 471-472.

⁵⁶⁵ A.g.e., s. 526-527, 555-557.

⁵⁶⁶ A.g.e., s. 553.

Kainat (1870-81) 1880-81 yılına kadar meydana gelen olaylara değindiği için II. Abdülhamid saltanatının 4-5 yıllık bir dönemini kapsamaktadır. Bu bölüm yazarın yaşadığı dönemi de içerdiğinden “Devr-i Hazır” başlığı altında ele alınır. Ahmed Midhat II. Abdülhamid’den hemen önceki yılları tam bir keşmekeş olarak tasvir eder. Öyle ki, güçlü ve cihangir olarak resmettiği Fatih ve Kanuni devrinin yerini, Avrupanın gözünde itibarı kalmayan, onlardan medet uman bir devlet almıştır. Devletin mülki bütünlüğü ve bağımsızlığı artık açıkça Avrupalıların korumasına bağlıdır. Milliyetçi isyanlar devam ettiği gibi, yönetim anlayışı bakımından Avrupa’nın örnek alınması gerektiğini savunan meşruti sistem taraftarı grupların iktidarla mücadelesi devleti daha da zayıflatmıştır. İşte böyle bir ortamda II. Abdülhamid tahta geçmişti.⁵⁶⁷

Aman yarab! O zaman ne zaman idi ki ne dahilde ne hariçde bir maun bir mededkar bulunmak şöyle dursun halimize acıyanlar bile olmayıp bütün alem altıyüz senelik bir devlet-i azimenin maazallah-ü teali paldır küldür münkarız olduğunu görmek hazırlığında idiler. İşte kıyametten nişan veren böyle bir zamanda idi ki zat-ı melek-simat hazreti Abdülhamid Hanı heyet-i erkanı devlet ve umum millet tarafından edilen davet ve intizar üzerine tahta geçti.⁵⁶⁸

Ahmed Midhat’ın II. Abdülhamid dönemi olayları karşısında gösterdiği tutum oldukça yanlıdır. Yazar, hürriyet taraftarlarını birtakım fesatçı, sürekli devletin açığını arayan, düşmanla ibirliği içinde olan istibdatçılar olarak tanımlar. Onların, halkı meclisler açma ve hürriyet getirme sözleriyle sürekli kandırdıklarını belirtir. Fakat hürriyet taraftarları, iktidara geldikleri zaman sözlerini tutmamışlar, hatta Abdülazize kıyarak ihanetlerini göstermişlerdir. Bunun üzerine Allah bütün ümmetine acıyarak Abdülhamid’i tahta geçirmiştir. II. Abdülhamid böylesi tehlikeli bir ortamda büyük başarılar göstermiştir. Yazar, hürriyet taraftarları hakkında kötü bir imaj çizerken; II. Abdülhamid ise

⁵⁶⁷ *A.g.e.*, s. 565-570.

⁵⁶⁸ *A.g.e.* s. 571.

vatanperver, ülkeyi kötü durumdan kurtarmak için canla başla çalışan, çok zor durumlarda müthiş başarılar gösteren büyük bir hükümdardır.⁵⁶⁹

II. Abdülhamid'in saltanat yılları, *Kainat* (1870-81)'ta, modern tarzda değişimlerin yapıldığı bir dönem olarak tasvir edilmektedir. Yazar bu değişimlere devletin yeniden eski gücüne kavuşmasını sağlayacak temel düzenlemeler olarak bakar. Örnek gösterilen mekan ise Avrupa'dır. Değişiklikler Avrupa'daki örneklerine göre yapılır. Özellikle eğitimin modernleşmesi çabalarında II. Abdülhamid dönemi Ahmed Midhat için oldukça önemlidir. *Mekteb-i İlmîyye*, *Mekteb-i Mülkiyye*, *Mekteb-i Hukuk* gibi bazı yüksek okullar yeniden açılır. Avrupai tarzda polis ve jandarma teşkilatı kurulur. Bu ıslahatlar devletin gücünü Avrupa nezdinde tekrar yükseltmeye hizmet etmiştir.⁵⁷⁰ Kısacası yazar'a göre II. Abdülhamid devri, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak derecede büyük olaylara sahne olan tam bir yenilik dönemidir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Ahmed Midhat Osmanlı Devleti'nde dünya tarihçiliği anlayışının yerleşmesine katkıda bulunan önemli tarihçilerdendir. Tarihi, insani ve medeni ilerlemeyi anlatan bir bilim olarak gören Ahmed Midhat, bu ilerlemeyi gerektiği gibi anlayabilmek için mekan ve zaman ölçeğini oldukça geniş tutmuştur. Alemin yaratılışıyla insanoğlunun ilk zamanlarına uzanan bakış açısı ve dünyanın bilinen tüm coğrafyaları hakkında bilgi verme arzusu yazarın geniş ölçeklerde hareket ettiğinin kanıtıdır. Ahmed Midhat insanoğlunun geçirdiği değişimleri vahşiyetten medeniyete sürekli ilerleyen bir yaklaşımla anlatmakta, ilerlemeyi meydana getiren köklü değişimlerin mekanı olarak da Avrupa'yı göstermektedir. Avrupa ilerlemenin merkezindedir ve dünya tarihinin gidişatına Batı'daki gelişmeler yön vermektedir. Hatta *Kainat* (1870-81) ve *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'nin Yeniçağ'a ait bölümlerinde "ilerleme" ile

⁵⁶⁹ A.g.e., s. 559-569.

⁵⁷⁰ A.g.e., s. 609-612.

Avrupa sözcükleri neredeyse eş anlamlıdır. İngiltere, Fransa, İsviçre gibi Avrupa devletleri ilerlemede son seviyeye gelmiş milletler olarak tanımlanırken Osmanlı Devleti ise hayli ilerlemiş olmasına rağmen henüz tam anlamıyla medenileşmemiş bir millet olarak tasvir edilir. Ahmed Midhat, medeniyetin Doğulu köklerine ve özellikle de İslamiyet'in medeni ilerlemeye etkisini unutmaz. Türklerin ve Osmanlıların da, Yeniçağ'ın Ortaçağ'a benzememesinde önemli katkıları vardır, fakat medeniyet yazarın söz konusu iki eserinde de Yeniçağ'dan itibaren Avrupalıdır. Her iki eserde de Avrupa'daki gelişmelere odaklanan, Avrupa ilerlemesini meydana getiren koşulları incelemesi Ahmed Midhat'ın, sorunların çözümünü artık "Kanun-ı Kadim"de ve sadece iç dinamiklerde aramadığını göstermektedir. Avrupa maddi ve teknik ilerlemeleriyle, devletin devamlılığının sağlanması için örnek alınması gereken bir modeldir.

IV.3. Süleyman Hüsnü Paşa ve *Tarih-i Alem*

IV.3.1. İslam Akaidi ve Milli Ahlak Yolunda Bir Tarih Tasarımı

Osmanlı Devleti'nin milliyetçi ayaklanmalarla sarsıldığı 19. yüzyıl aynı zamanda ilk olarak kültürel alanda ortaya çıkan Türklük bilincinin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Türklük bilincinin etkisi özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı tarihçiliğinde de kendisini gösterir. Bu etkinin sonucu olarak Türk tarihinin Osmanlı'dan çok daha öncesine uzanan köklü bir geçmişi olduğu düşüncesi tarih anlayışında yerleşmeye başlar.

Avrupalı Türkoloji bilimi eski Türk tarihine ilginin kaynaklarındandı. 18. yüzyıldan itibaren De Guignes, Silvestre de Sacy, Abel de Ramusat, Arthur Lumley Davids, Vambery, Radloff ve Leon Cahun gibi bazı oryantalistler, Çin ve İslam kaynakları üzerine çalışarak İslamiyet'ten önceki ve doğulu Türklerin tarihini ve dillerini incelemişlerdi. Bu çalışmaların sonucunda Asya ve Avrupa tarihinde Türklerin rollerine ilişkin yeni bilgiler ortaya çıktı. Türklerin İslamiyet'ten önceki karanlık, unutulmuş ve reddedilmiş devirleri aydınlanıyordu. Gerek Avrupa üniversitelerine ve akademilerine giden gerek 1848 devrimlerinden sonra Türkiye'ye yerleşen Macar ve Polonyalı sürgünlerin kendileriyle birlikte Orta Avrupa'nın romantik milliyetçiliğini de getirmeleri Osmanlı Devleti'ndeki Türklük bilincinin gelişimine hizmet ediyordu.⁵⁷¹

19. yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Vefik, Türk dilinin Osmanlıca'dan ibaret olmadığını belirtirken⁵⁷² *Hikmet-i Tarih* adlı eserinde de Türk tarihinin Osmanlılarla başlamadığını, bütün Türk kavimlerini kapsamaması gerektiğini söylüyordu.⁵⁷³ Celaleddin Paşa'da aynı düşünceleri *Les Turcs anciens et modernes* (Eski ve Modern Türkler) adlı eserinde dile getirdi.⁵⁷⁴ Türkçülük fikir akımı, özellikle 1860'lardan sonra Orta Asya'daki Rus yayılcılığının yansıttığı etkiyle birlikte siyasi içerik de kazanarak, Orta Asya Türklerinin tarihlerine yakın bir ilgi doğurdu.⁵⁷⁵

Süleyman Hüsnü Paşa *Tarih-i Alem* (1876)'in İlkçağ kısmını böyle bir ortamda yayınladı.⁵⁷⁶ Yusuf Akçura, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sırasında Askeri Okullar

⁵⁷¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 342-343.

⁵⁷² Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İlgü Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 40-41.

⁵⁷³ Ülken, *a.g.e.*, s. 292.

⁵⁷⁴ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 42-45; Mustafa Celalettin Paşa'ya göre Türklerin şimdiki Türkistan'da çok eskiden beri yerleşik oldukları kesindi ve onlar Orta Asya'nın yerli halkıydı. Mustafa Celalettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, (Çev. Güven Beker), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 44.

⁵⁷⁵ Zeki Arıkan, "Tarihçilik ve Tarih Anlayışı", s. 1588.

⁵⁷⁶ Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Alem*, Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye-i Hazret-i Şahane Matbaası, 1293, s. 2; Süleyman Hüsnü Paşa, tarihçiliği ve eserleri hakkında ayrıca bkz. Erol Özbilgen, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Nazırı olan Süleyman Paşa'yı, Türk milliyetçiliği fikrine hizmet etmiş önemli şahsiyetlerden biri olarak tanımlar. Süleyman Paşa'nın Türkçülüğü ve eğitim-öğretim sahasındaki hizmetleri, *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye* üyeliğinde ve özellikle Askeri Okullar Nazırlığı'nda görülür. Abdülaziz devrinde Askeri Okullar Nazırlığı'nın sorumluluk alanı yalnız harp okullarını değil, bunlara öğrenci yetiştiren askeri idadileri ve askeri rüşdiyeleride kapsamaktaydı.⁵⁷⁷

Tarih-i Alem (1876), Sultan Abdülaziz'in son yıllarında Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Süleyman Paşa'yı askeri okullara özgü bir dünya tarihi yazmakla görevlendirmesi sonucu ortaya çıktı.⁵⁷⁸ Süleyman Hüsnü Paşa, özellikle Fransızca kaynaklardan yararlanarak idadi mekteplerin ikinci senesine özgü yazdığı eseri aslında üçlü dönemlendirme dahilinde Kurûn-ı Ulâ ya da Tarih-i Kadim, Kurûn-ı Vustâ ve Kurûn-ı Cedide ya da Kurûn-ı Ahire olmak üzere üç kısım olarak planlar. Yazar, çağların başlangıç ve bitişinde Avrupamerkezciliğe alternatif olarak İslam ve Osmanlı odaklı bir yaklaşımla hareket eder. Kurûn-ı Ulâ, Hz. Adem'in yaratılışından Hicret'e kadar gelir. Kurûn-ı Vustâ, Hicret'ten Osmanlı saltanatının zuhuruna; Kurûn-ı Cedide ise, Osmanlı Devlet'inin başlangıcından Sultan II. Mahmud'un Nizam-ı Cedit'i kurması ve Yeniçeriliğin kaldırdığı zamana kadar geçen süreyi kapsar. Süleyman Paşa, II. Mahmud'dan sonraki zamanı da Tarih-i Asr olarak belirler.⁵⁷⁹ Süleyman Paşa eserin planını geniş tutmasına ve İlkçağ bölümünü tamamlamasına rağmen diğer kısımları yazmaya vakit bulamadan vefat eder. *Tarih-i Alem* (1876)'in İlkçağ tarihini kapsayan ilk cildi, yayımlandıktan sonra II. Abdülhamid devrinde yasaklı kitaplar listesine de alınır.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 60.

⁵⁷⁸ *A.g.e.*, s. 61

⁵⁷⁹ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 3.

⁵⁸⁰ Akçura, bu nedenle mevcut nüshalarının Mekteb-i Harbiye Matbaası evrak mahzenine atılarak uzun bir süre orada kaldığını belirtir. II. Meşrutiyet devrinde, Süleyman Paşa'nın öğrencilerinden Mekteb-i Harbiye Nazırı Tevfik Paşa, *Tarih-i Alem*'i çürümeye mahkum bırakıldığı yerden çıkararak, yırtılıp çürümüş bazı

Eserinin yazılış amaçlarının belirtildiği bölümde İslami aidiyete vurgunun yanı sıra, o güne kadar Osmanlı tarihçiliğince ihmal edilen Türklük düşüncesi de ön plandadır. Süleyman Paşa'ya göre, askeri mekteplerde öğretilen umumi tarihler yabancı dillerden aynen nakledildiği için İslam akaidine, milli ahlak ve terbiyeye uymuyordu. Ayrıca bu eserlerde Kurûn-ı Kadime kısmının da ancak birkaç faslı tercüme edildiğinden şimdiye kadar amacına uygun bir eser ortaya çıkmamıştı. Süleyman Paşa *Tarih-i Alem* (1876)'i bu eksiklikleri ve ihtiyaçları gözetererek yazdığını belirtir. Eser, İslam inancına ve adabına uygun olarak Yaratılış'tan Hicret'e kadar yeryüzünde meydana gelmiş olayların kayıtlarını yabancı dillerde yazılmış tarih kitaplarından toplayıp ilgili konulara göre İslam tarihine de uygulayacaktı. Ayrıca İslamiyet ve Doğu milletleriyle ilgili önemli olaylar gözetilecek, Batı'daki olayların gerçek içeriğide gösterilecekti.⁵⁸¹

Kulları dahi kemâl-i acz ve kusuruma bakmayarak bu bâbda merhâmet-i seniyyeyi kendime siper ve penâh edinerek bir hizmet ibrâzı azmîne düşdüm ve mu'tekadât ve adâb-ı İslâmiyyeye muvafık olmak ve vakayi'-i şarkiyeder-kâri-i revâbit hasebiyle kâmilen münderic ve memzûc bulunmak üzere hilkâtden hicret-i nebeviye-i seniyyeye kadar rûy-i arzda tahaddüs etmiş vukuât-ı künyeyi elsine-i ecnebiyye üzere müellif ketb-i tevârîhden cem' ve telfik ve mübâhis-i müteallikasına göre tevârîh-i mevcûde-i İslâmiyyeye de tatbik ederek bir mukaddime ve on üç fasıl üzere tertîb ve tanzîm ile ismine de (Târih-i Âlem) tevsim eyledim. İslâmiyyet ve râbita-i milliye-i şarkiyeye-i mühimmeleri gözetilerek ve vakayi'-i garbiyyenin mahiyet-i hakikiyesi gösterilerek tertîbine ma'û'l-acz ve'l-kusûr-ı cür'et ettiğim iş bu mecelle-i âlem târihin mevzû'u olan terbiye-i efkâr kaziyyesine memleketimiz için bir hayli hizmet ve iâne eder ise de gerek me'hazların ta'dîd ve tenevvü'ündenve gerekse noksan-ı iktidâr-ı çâker-âneme inzimâm eden mizâce-i işgâlden dolayı vuku'una mu'terif olduğum takasir ve hatâyâmın afvı için erbâb-ı maârifin ezyâl-i lûtf ve insaflarına yapışır ve böyle bir mühimme-i azimenin tahammülüne kıyâm-ı istitâat ve kudret-i çâker-ânemin fevkinde bir tecâvüz ise de [...] mantûkî üzere mücerred-i hizmet-kârân maarif silkine itihâk kasdıyla cür'et etdiğimi ma'û'l-iftikâr arz ederim.⁵⁸²

yapraklarını imha ederek 1911 tarihinde tekrar bastırılmış ve yayınlamıştır. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 61; eserin basım ve yayım konusundaki sorunlarla ilgili bkz. Özbilgen, *a.g.e.*, s. 365-366.

⁵⁸¹ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 2.

⁵⁸² Süleyman Hüsnü Paşa, *a.g.e.*, s. 3.

Tarih-i Alem (1876)'i önceki yüzyılların dünya tarihleriyle benzer kılan özelliklerden biri, Kutsal Tarih algısıyla hareket etmesidir. Bununla birlikte tarihin ilk zamanlarıyla ilgili Avrupa'daki bilimsel araştırmalardan söz etmesi, bilimsel sonuçları kutsal kitapların rivayetleriyle karşılaştırması, "Tarih-i Umumi" kavramının dünya tarihini tam anlamıyla kapsayıp kapsamadığına ilişkin tartışması ise *Tarih-i Alem* (1876)'in farklılıklarındandır. Söz konusu farklılıklar Süleyman Paşa'yı Ahmed Midhat'la benzeşiren noktalardır aynı zamanda.

Tanzimat'tan sonra devletin diğer alanlarında olduğu gibi tarihçiliğinde de gelenekselden moderne bir değişim başlar. Batı ile etkileşimin ve bütünleşmenin hızlanması, Batılı kaynaklara başvuru ve çeviriler yoluyla pozitivist tarih görüşü Osmanlı tarihçiliğine de sirayet eder. Pozitivist etkinin en çok hissedildiği yer Kutsal Tarih'tir. Tanzimat döneminin düalist yapısına uygun olarak Kutsal Tarih'in yanında bir de Medeni Tarih ya da tarih-i temeddün belirir. Süreç, mukaddesten temeddüne doğru ilerlese de, Kutsal Tarih anlayışı Osmanlı tarihçiliğindeki varlığını koruyacaktır.

Tarih-i Alem (1876)'de de tarih-i temeddün ve tarih-i mukaddes ikiliği görülmektedir. Alemin ve Hz. Adem'in yaratılışı, insanoğlunun dünya üzerinde yayılışı, onlara doğru yolu göstermek için yeryüzüne gönderilen peygamberlerin eylemleri gibi konuları içeren tarihin ilk zamanları tanrısal iradenin hakim olduğu bir zaman dilimi olarak tasvir edilir. Mukaddes Tarih de kendi içinde "Peygamberler tarihi" ve Hz. Muhammed kastedilerek "Peygamber'in Sırrı" ayrımına sahiptir. Medeni Tarih siyasi, edebi ve ilmi, doğa tarihi olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Siyasi tarih ise; tarih-i alem, tarih-i umumi ve tarih-i hususi isimleriyle üçe ayrılır.⁵⁸³

---

⁵⁸³ A.g.e., s. 1-2.

Süleyman Paşa'yı Ahmed Midhat'la benzeştiren yönlerden biri burada ortaya çıkar. Ahmed Midhat'ın tarihin “umumiliği” ve “hususiliği” üzerine yaptığı tartışmayı bir bakıma *Tarih-i Alem* (1876)'de Süleyman Paşa yapar. Yazara göre, tarih-i alem ve tarih-i umuminin nitelikleri ve ölçekleri farklıdır. Süleyman Paşa'nın tarih-i alemi, Ahmed Midhat'ın” umumi tarih” ölçüyle aynıdır. Tarih-i alem, Yaradılış'tan başlayarak içinde bulunduğumuz zamana gelinceye kadar tüm millet, kavim ve hükümetlerden söz eder. Bazı tarihçilerin buna tarih-i umumi demelerine itiraz eden Süleyman Paşa, tarih-i umumi'nin tarih-i alemi karşılayacak bir kavram olmadığı inancındadır. Çünkü tarih-i umumi bir asrın veya bir hükümetin devamı süresince meydana gelen bütün olaylardan ve durumlardan söz eder. Eskiçağ ve Roma tarihleri gibi.⁵⁸⁴ Oysa tarih-i alemin zaman ve mekan ölçüğü çok daha geniştir.

Eserin tamamlanamaması, Süleyman Paşa'nın, dünya tarihindeki gelişmeleri nasıl algıladığını, Türk ve Osmanlı tarihini bu gelişmeler ışığında nasıl değerlendirdiğinin anlaşılmasına engel oluşturmaktadır. Fakat İlkçağ kısmında özellikle tarihin ilk zamanlarına ilişkin açıklamaları Osmanlı tarihçiliğinin Batı'daki bilimsel gelişmeleri ne derece takip ettiğinin ve nasıl anlaşıldığının görülmesi açısından önemlidir.

IV.3.2. Doğa Bilimlerine Yanıt: “İnsan Büyük Maymından Gelmez”

18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda jeologların ve doğa bilimcilerin hızlanan araştırmaları dünyanın ve insanoğlunun yaratılışına, ne zaman ve nasıl ortaya çıktıklarına dair önemli sonuçlar elde etmişlerdir. Özellikle Charles Darwin'in 1859'ya yayınlanan *The Origine of Species by Means of Natural Selection* (Türlerin Kökeni) adlı eserinde dile

---

⁵⁸⁴ A.g.e., s. 2.

getirdiği düşünceler insan düşüncesinde ve kavrayışında gerçek bir devrime yol açmıştı. Darwin eserinde canlı varlıkların zaman içerisinde evrimleştiklerine dair çeşitli somut kanıtlar sunuyordu. Evrimsel değişimin temel mekanizmasına “doğal seçim” adını veren Darwin’in ve diğer doğa bilimcilerin çalışmaları İncil’deki ilahi yaratılış görüşlerine sıkı sıkıya tutunan herkes için oldukça sarsıcıydı. Çünkü, doğa bilimcilerine göre fosiller üzerinde yapılan araştırmalar; İncil’deki, Tanrı’nın dünyayı, bitkileri, hayvanları ve insanları altı günde yarattığı inancının yanlışlığını ortaya koyuyordu.⁵⁸⁵

İnsan düşüncesinde bir devrim olarak adlandırılabilir doğa bilimleri araştırmalarının, içindeki tüm canlı ve cansız varlıklarla birlikte dünyayı Tanrısal iradenin bir ürünü olarak görenlerce saldırı olarak görüldüğü ve büyük tartışmalar yarattığı bir gerçektir. 19. yüzyıl Avrupa’sındaki bu tartışmaların izlerine yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı tarihçiliğinde de rastlanılmaktadır. Ahmed Midhat *Kainat* (1870-81)’ta doğa bilimleri verileriyle Tevrat’ın rivayetlerini karşılaştırmış, bazı yerlerde bilimsel görüşlerin batıllığını kanıtlamaya çalışırken bazı yerlerde ise onları rivayetlerle uzlaştırmaya çalışmıştır. Yazar bazı yerlerde ise Tanrı’nın yapıp ettikleri karşısında insan aklının acizliğini vurgulamış, yanlışlığının açıkça kanıtlandığı bazı ayetlerin ise aslında farklı anlamlar içerdiğini söyleyerek çıkış yolu aramıştır.

Tarih-i Alem (1876)’i ve *Kainat* (1870-81)’i diğer ortak yönü de burada ortaya çıkmaktadır. Süleyman Paşa da dünyanın, içindeki bitkilerin, hayvanların ve insanların ortaya çıkışıyla ilgili doğa bilimleri araştırmalarını Ahmed Midhat’tan daha ayrıntılı olarak eserinde anlatır ve rivayetlerle karşılaştırır. Hatta Süleyman Paşa yine Ahmed Midhat’ın yaptığı gibi, bazı noktalarda bu bilimsel açıklamaların sonuçlarına itiraz ederken bazı konularda ise onları rivayetlerle uzlaştırma yoluna gider. Tanrısal irade karşısında insan

---

⁵⁸⁵ Skybreak, *a.g.e.*, s. 34-38.

aklının acizliğine vurgu *Tarih-i Alem* (1876)'de de vardır: “Muvahhidînden ulûm-ı tabîiye ile mütevaggıl bulunan erbâb-ı fenn mevcûdât-ı avâlimin bir cevher-i aslîden hudûs ve tekvînine zâhîb olarak cevher-i mezkûrdan diğerlerinin tevellüdüne kail olmuşlar ise de ecrâm-ı mevcûdenin keyfîyyet-i tekevvününe henüz akl-ı kasır-ı beşer îsâl-ı âlem edememiştir. Lâkin târih-i tabîi ve hey'et-i ilmden bazıları emr-i tekevvün için birer türlü farziyyât add ve i'tibâr etmişler.”⁵⁸⁶ Süleyman Hüsnü Paşa'ya göre Dünya'nın bir “öz”den yaratıldığına ilişkin Kuran-ı Kerim'de de ayetler vardır.⁵⁸⁷

Süleyman Hüsnü Paşa önce dünyanın ve katmanlarının, sonra da yeryüzü üzerinde bitki ve hayvanların doğa bilimlerine göre oluşumunu anlatır. Ardından yine doğa bilimlerinin insanoğlunun kökeni, evrimi ve yaşı hakkındaki görüşlerine yer verir. Süleyman Paşa'ya göre, insanların kökeni büyük maymunlar değildir; insan, kökeni uzun zaman önceye dayanan özel bir türdür. Üstelik karşılaştırmalı anatomi bunu kanıtlamıştır:

Teşrih-i tatbikiyyenin irâe ettiği marû'z-zıkr teşkilât-ı uzviye alem-i hayvânât ve tabakatü'l-arz ulemâsı beyninde bir hayli senelerden beri nev'-i beşerin cins-i nesnâsın mükemmeli bulunduğu dair bir zehâb hasıl ederek zann-ı mezkûr üzerine birçok resâil ve ketb dahi tedvîn olunmuş ise de muahharan zuhûr eden bazı insan iskeletleri eşhâdâtıyla insanın neviyyet-i mahsûsası olduğu ve bidâyet-i hilkât-i beni beşer dahi öyle kalîlü'l-müddet olmayıp yirmi beş bin seneyi mütecâviz bulunduğu anlaşılmiştir⁵⁸⁸

Süleyman Paşa, insanoğlunun büyük maymunlardan geldiği kuramının yanlışlığını Mösyö River adlı araştırmacının İtalya ve Fransa arasındaki bir şehrin yakınlarındaki mağaralarda yaptığı keşiflerle de destekler: “İnsanoğlunun nesli ve var olması konusunda var olan kuvvetli keşiflere gelmeden önce doğal zinciri üzere elde olan

⁵⁸⁶ Süleyman Paşa'nın, bilim adamlarının itibar ettikleri görüşü şu şekilde açıklar: Doğa bilimlerinden ve astronomi bilginlerinden bazılarının görüşüne göre bir diğerinin yaratılmasına neden olan cansız cisimler hava ve uzayda buhar ve sis halinde bulunup buharın birikmesi ve tortuların dibe çökmesiyle oluşan küre, gaz halinde meydana getirdiği çekme ve itme kuvvetleriyle ortaya çıkan gerçek etkinin verdiği sağlam kuvvete uyan diğer bir çekici veya itici kuvveti etkisi altına alıncaya kadar hareket edip sonra, kazanacağı denge üzerine uzayda bir özel mevki alarak dönmeye başlar. Bilim adamlarının itibar ettikleri diğer bir görüş ise Dünya'nın sabit bir gezegenden ayrılmış parça olduğu gibi Güneş'imizin etrafında şimdiki kadar bilinen 72 kadar yıldızın da yine sabit duran bu gezegenden ayrılmış birer küçük parçalar olduğudur. *A.g.e.*, s. 3-5.

⁵⁸⁷ *A.g.e.*, s. 3-5

⁵⁸⁸ *A.g.e.*, s. 23.

anatomik bilgiler ve bazı işaretlere kapılarak insanın büyük maymunlardan oluştuğuna dair alimler tarafından fikirler söylenmiş, beyan edilmiştir. Daha sonra ünlü natüralistlerden birtakım kimseler dahi bu düşüncenin yanlışlığını ortaya çıkaran göstergeler elde etmeye çalışmış ise de yine bir sonuca ulaşamamışlardı. Bundan iki sene önce Fransa ile İtalya arasında Mintonna şehri yakınında bulunan bir mağarada Mösyö River'in sonraki keşfi insanların maymunlardan evvel yeryüzünde yer aldığını dile getirerek insan soyunun özel bir türü olduğu anlaşılmıştır. Çünkü fil mahmudu, ayı ve geyik devirlerinde henüz maymunlar yaratılmamıştı. İnsanların ise onlarla çağdaş bulunduğu tamamıyla ortaya çıktı. Şöyle ki bu çevrede eski izler ile meşhur olan birçok mağaralar birçok kez kazılarak nesli yok olmuş hayvan kemikleri ortaya çıkmış ise de büyük insan çıkmamıştı. Hicri 1288'de Mart'ta Mösyö River mağaralardan birini kazarken önce bir insan ayağı kemiği bulmuş, ardından bütün bir dikkatle mükemmel bir insan iskeleti çıkarmıştı. Bu iskelet uykuya yatan bir insandı. Kafasının etrafı süs olarak delikli sedef ve insan eli ile yapılmış hayvan dişleriyle çevrilmiş olup bunların da hayvan kemiğinden ibaret 17 cm uzunluğunda bir tarafı sivri diğer tarafı balta şeklinde bir alet ve arka tarafında kırık çakmak taşından yapılmış iki kargı ucu vardı. Bundan başka etrafında bulunan kemik ve edevattan fil mahmudu ve büyük ayı ile çağdaş olduğu anlaşılıp, bu müddet ise en aşağı 25 bin sene sürmüştür. Bu iskeletin kafası aynı şimdiki kafatas cinsi kafasından farksız görünmüştür. Ve ayrıca yine aynı senede Fransa'da Dureden eyaletinde geyik zamanında insanların yaşadığına dair bir diğer iskelet daha ortaya çıkmıştır ki onun etrafında dahi geyik zamanına özgü büyük hayvanlar görülmüş ve bu iskelet ışığında insanların büyük maymunlardan var olduğu yanlışlığını tamamıyla ortaya çıkarıp insanın özel bir türü olduğu anlaşılmıştır. İşte yeryüzünün olduğu gibi anlatılarak kabuğun katı haline geldiği ve

insanın çoğalmasına yeterli bir şekle bürünmüş olduğu zaman ki bu da Hz. Adem'in yaratılışı demek oluyor.”⁵⁸⁹

Süleyman Paşa'nın verdiği bilgiye göre, söz konusu mağaralarda bulunan iskeletler üzerinde yapılan araştırmalar insanoğlunun 25 bin senelik tarihinin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Fakat Süleyman Paşa, Kuran'ı Kerim ve Tevrat hükmlerinin insanın yaratılışı 6876 sene öncesine dayandığını belirtir. Yazara göre, 6000 sene önce vücut bulduğuna inandığımız insandan kastedilen, atalarından farklı yeni insan türüdür.⁵⁹⁰ Fakat Ahmed Midhat'ın yaptığı gibi Süleyman Paşa'da doğa bilimlerinin verilerine karşı açık bir kapı bırakmaktadır. Örneğin, atalarından farklı yeni bir insan türü olarak adlandırdığı 6000 sene öncesindeki insan türünün doğal ortamdaki karışma sırasında yok olmuş olabileceğini, üstelik bu görüşün birtakım önemli mutasavvıflar tarafından da kabul edildiğini söyler.⁵⁹¹

Kısacası Ahmed Midhat gibi, Süleyman Paşa'nında doğa bilimleri araştırmalarının alemin yaratılışı hakkındaki fikirlerine karşı tavrı ilahi yaratılış düşüncesini savunma hali olmuştur. Bazı yerlerde rivayetlerle bilimi uzlaştıran, bazı yerlerde ise doğa bilimlerine karşı çıkan Süleyman Paşa, en azından Ahmed Midhat'la birlikte Osmanlı tarihçiliğini bilimsel gelişmelerden haberdar etmiş, ona bir genişlik kazandırmaya çalışmıştır.

IV.3.3. Tarih-i Alem'e Bir Nazar

Alemin yaratılışından Hicret'e kadar geçen süreci Tarih-i Kadim olarak adlandıran Süleyman Paşa, bu dönemi üç kısma ayırır. 1- Ezmine-i Evveliye: Adem ve

---

⁵⁸⁹ A.g.e., s. 28-31.

⁵⁹⁰ A.g.e., s. 23-24.

⁵⁹¹ A.g.e., s. 24

Nuh devirlerine ayrılır. 2- Ezmine-i Esatiriye. 3- Ezmine-i Tarihiye.⁵⁹² *Tarih-i Alem* (1876)'de Ezmine-i Evveliye yani tarihin ilk zamanlarını ifade eden Hz. Adem ve Hz. Nuh dönemleri hakkında yegane kaynağın Tevrat olduğu bildirilmektedir. Mısırlıların, Hintlilerin, Farşlıların, Çinlilerin Tufan'dan önce birtakım insan toplulukları oluşturduklarına dair söylenenler Süleyman Paşa'ya göre nakl ve hikayeden ibarettir. Yazar, çoğu tarihçinin de Tufan'dan sonraki oluşumdan söz ederken bu teşkilatlardan bahsetmekten vazgeçtiğini söyleyerek iddiasını destekler.⁵⁹³ Dolayısıyla *Tarih-i Kadim*, kutsal kitaplara referansla Tanrı'nın Adem ve Havva'yı yaratmasından başlayarak, onların cennetten kovulmaları, Habil ve Kabil arasındaki kavga, Nuh ve Tufan ve Tufan sonrası insanlığın yeryüzüne yayılıp hükümetler kurmaları anlatısıyla devam eder. Yazar, mevcut hükümetlerin ve milletlerin hepsinin hepsinin Nuh evladından yayıldığını kabul etmektedir.⁵⁹⁴ Süleyman Paşa Ezmine-i Evveliye'yi, olaylar üzerinde Tanrısal iradenin doğrudan etkili olduğu bir süreç olarak anlatmaktadır.

Tarih-i Kadim'in ikinci kısmı Mısırlılarla başlar. Babil, Asur, Fars, Medya ve Farshükümetleri, İbraniler, Çin ve Hintliler anlatılır. Türkler kısmı "Tavaif-i Türk" başlığıyla yedinci fasılda yer alır. Süleyman Paşa bu kısma 160 sayfalık bir bölüm ayırmıştır. 193 sayfalık Roma tarihinden sonra Türkler bölümü eserin en geniş ikinci kısmını oluşturmaktadır. Yunanlılara ise 122 sayfalık bir yer ayrılmıştır. Yazarın köklerini Yafes'e dayandırdığı Türk Tarihi; Tatar ve Moğol Hanları, Oğuz Han'ın hükümeti ve faaliyetleri, Güney ve Batı Hunlar, Abtalit Türkleri, Doğu, Batı ve Hazar Türkleri, Macarlar ve Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar, Ulahlar, Tatar kavimleri tarihini içerir. Süleyman Paşa böylece daha önceki Osmanlı dünya tarihlerinin unuttuğu Türk tarihinin aslında çok uzun ve eski bir geçmişe sahip olduğunu anlatmak istemiştir. Üstelik yazara

⁵⁹² *A.g.e.*, s. 32

⁵⁹³ *A.g.e.*, s. 32

⁵⁹⁴ *A.g.e.*, s. 34.

göre kökeni Yafes'e dayanan Türk nesli cihanın her tarafına yayılmış ve buralarda hüküm sürmüş büyük bir kuvvetti. Dolayısıyla Türk tarihinin çağdaşları olan milletler ve devletlerle bir bağı vardır. Örneğin Türklerin Asya'da Hintliler, Farslılar, Araplar; Avrupa'da Yunanlılar, Romalılar, Fransızlar, Polonyalılar, Macarlar, Ruslar ile pek çok savaş yaptığı tarih sayfalarında yazılıdır.⁵⁹⁵ Türkler bölümünden sonra Ermeniler, Suriye ve Küçük Asya'daki toplulukları, Yunan, Roma kısımları yer alır. Yunan kısmına 122, Roma'ya ise 204 sayfa yer verilmiştir.

İncelenen Osmanlı dünya tarihleri içinde Eski Türk tarihini ayrı bir başlık altında Süleyman Paşa kadar ayrıntılı inceleyen ve geniş yer veren bir eser yoktur. *Tarih-i Alem* (1876)'den 10-11 sene sonra yazdığı *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'nin "Türkler Hakkındaki Tenkidat" adlı bölümde Ahmed Midhat ve Meşrutiyet döneminde ise *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'de Ahmed Refik Türk tarihini ayrı bir başlık altında inceleyerek eski Türk tarihine diğerler eserlere oranla daha geniş yer ayırmışlardır. Ahmed Midhat, ister medeni ister barbar olsun Türklerin diğer milletlerden hiçbirisine kıyaslanamayacak bir tarihi önemleri olduğunu söylemekteydi.⁵⁹⁶ Süleyman Paşa Moğol ve Tatarların gerçek Türk olmadıklarına dair herhangi bir ifade kullanmazken Ahmed Midhat ise bunları asıl Türklerden saymamıştır.⁵⁹⁷ Yazara göre, İslam alemi içinde yayılan Asyalılar asıl Türk olmayıp, bunlar belki Asya'nın her sınıf halkının karışımından oluşan gruplardı. Asıl halis Türk olarak tarih sahnesinde karşımıza çıkan, Ahmed Midhat için Selçuklulardı.⁵⁹⁸

Tarih-i Alem (1876)'in yazımında birçok Batılı kaynaktan yararlanmıştı. Yazar söz konusu kaynakları eserin hemen girişinde iki gruba ayırarak belirtir. Birinci bölümde

⁵⁹⁵ A.g.e., s. 383.

⁵⁹⁶ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, c. 1, s. 123.

⁵⁹⁷ A.g.e., s. 131.

⁵⁹⁸ A.g.e., s. 137.

“*Tarih-i Alem*’in cem’ ve te’lifine me’haz olan kaynaklar”ı, ikincisinde “*Tarih-i Alem*”in cem’ ve te’lifinde müracaat olunan kitapların başlıcaları”nı sıralamıştır.⁵⁹⁹ Özbilgen’in de belirttiği üzere, Süleyman Hüsnü Paşa kaynakça belirtirken bilimsel kaygılardan uzak davranmıştır. Bazı kaynakların isimleri kısaltıp değiştirmiş, bazılarını ise hatalı okumuştur.⁶⁰⁰ Batılı kaynaklardan yapılan çevirilerin çoğunluğunu ise Fransızca eserler oluşturmuştur. Süleyman Hüsnü Paşa’nın yararlandığı kaynakların ismi şöyledir: **Victor Duruy**, *Histoire Generale* (Paris, t.y.) – **Abdullatif Subhi Paşa**, *Tekmiletül-İber* (İstanbul 1278) – **Levi Par D Alvares**, *Nouveaux elements d’Histoire generale* (Paris, t.y.)– **Mösyö dö Guderay**, *Tarih-i Umumi* – **Jean Pierre Guillaume Pauthier**, *Chine ou la Description Historique, Geographique et Litteraire de ce vast Empire d’apres les documents chinois*, (Paris, 1883) – **Raymond Xavier-Adolphe Philibert Dubois de Jancigny**, *Hind Tarihi* (Paris 1845) – **Horace Hayman Wilson**, *Histoire de l’Inde Anglaise de* (Paris 1846) – **Josepf De Guignes**, *Histoire generale des Huns, Turcs, Mogols et autres Tartares occidentaux avant et apre Jesus Christ et Jusqu’a present* (Paris 1756-1758) – **Mösyö Raymond Xavier**, *Afghanistan*(Paris 1848)– **Mikail Varzabet**, *Ermeni Tarihi*.⁶⁰¹

Tarih-i Alem (1876)’in yazımında başvuru kitapların başlıcaları da şunlardır: **İbn Esir**, *el Kamil fi’t-Tarih* – **İbn Haldun**, *Mukaddime*’sinin üçüncü faslının tercümesi (trc. Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1277) – **Ebu’l-Fida**, *el-Muhtasar fi Tarihü’l-Beşer* (I-II, İstanbul 1869) – **Mes’udi**, *Mürucüz-Zeheb* (Mısır, Bulak Matbaası, 1283/1867) – *Bidayetü’l Kudema ve Hidâyetü’l-hükemâ* – **Abdullah Bey**, *Tabakatü’l- Arz* – **Hanyalı Mehmed Atif**, *Hülasetü’t-tevarih*– **Müneccimbaşı Ahmed Dede**, *Müneccimbaşı Tarihi*– **Ebu’l-Gazi Bahadır Han**, *Şecere-i Türki*– **Katib Çelebi**, *Kitab-ı Cihannüma*– **Ahmed Hilmi Efendi**, *Tarih-i Umûmî*– **Mösyö M.N. Bouillet**, *Dictionnaire Universal d’Histoire*

⁵⁹⁹ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 1.

⁶⁰⁰ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 367-371.

⁶⁰¹ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 1; Özbilgen, *a.g.e.*, s. 368-369.

*et de Geographie– Aleksandır Kostantinidi Paşa, Tarih-i Yunanistan-ı Kadim– Tarih-i İskender bin Filipos– Mösyö G.C. Charles Maspero, Historie ancienne des peuples de l'Orient– Mösyö Gudo, Tarih-i Milet'i – Fransa Salname-i Coğrafyaları.*⁶⁰²

Arıkan, Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Alem* (1876)'i başlıca Arthur Lumley Davids'e (Grammer of the Turkish Language -1832) ve diğer Avrupalı yazarlara dayanarak yazdığını belirtir. Kushner ise Süleyman Paşa'nın, özellikle J. De Guignes'in *History of the Turks and Mongols*'unu kaynak kabul ettiğini,⁶⁰³ Birol Emil ise, *Tarih-i Alem* (1876)'in De Guignes'in eserinden özet olarak yazdığını belirtir.⁶⁰⁴ Süleyman Paşa ise kaynakçasında De Guignes'in eserine yer verirken Lumely'e yer vermemiştir.

Kaynakçada yapılan hatalara ve keyfi tutuma rağmen *Tarih-i Alem* (1876), yazıldığı dönemde Türk kimliği açısından oldukça önemli görülmüştür. Çünkü kültürel alanda da olsa Türklük bilincinin gelişmeye başladığı bu dönemde Süleyman Paşa, o zamana kadar Osmanlı tarihlerinde değinilmeyen veya iki üç sayfayla geçiştirilen, unutulmaya yüz tutmuş bir tarihi, Batı'da Türkoloji çalışmaları sonucu ortaya çıkan eserlerden de yararlanarak mümkün olduğunca tanıtmaya çalışmıştır. Eserinde Türklerin köklü bir tarihleri olduğuna işaret eden Süleyman Hüsnü Paşa, aynı zamanda eserini İslam inancına ve milli ahlaka uygun bir tarzda hazırlamak istemiştir. Dolayısıyla İslam inancının yanında Türklük bilinci yazarın dünya algısında önemli bir unsur olmuştur. Süleyman Hüsnü Paşa *Tarih-i Alem* (1875/1876)'in diğer ciltlerini yazmadan vefat etmiştir.

IV.4. Mizancı Mehmed Murad ve Dünya Tarihçiliği

IV.4.1. *Tarih-i Umumi*'ye Giriş

⁶⁰² Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 1; Özbilgen, *a.g.e.*, s. 368-369.

⁶⁰³ Kushner, *a.g.e.*, s. 64.

⁶⁰⁴ Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 460.

Ahmed Midhat gibi, Mizancı Murad (1854-1917) da Osmanlı tarihyazıcılığında dünya tarihi anlayışının gelişimine ve farklı bir bakış açısı kazanmasına katkı sağlayan fikir adamlarından biridir. Uçman, Mizancı'yı; gerek Mekteb-i Mülkiye'deki hocalığı gerekse Mizan gazetesindeki yazılarıyla hürriyet ve meşrutiyet özlemi çeken genç nesle önderlik yapmış, onlara tarih bilinci kazandırmış bir aksiyon adamı olarak tanımlar.⁶⁰⁵ Tarih ilmini Avrupa metodlarına göre anlatmaya çalışan Murad, 1880-1882 yılları arasında Fransız ve Rus kaynaklarına dayanarak 6. ciltlik bir dünya tarihi yazar. Onun *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'si dünya tarihi derslerinin henüz yasaklanmadığı, *Mülkiye*'de tarih hocalığı yaptığı yılların bir ürünüydü ve Çavdar'a göre o güne değin alışılmış tarih anlatısını yıkan bir kitaptı. Çünkü tarihi yalnızca olaylar zincirinin hikaye edilmesi biçiminde ele alanlar için sarsıcı bir yaklaşım getiriyordu. Tüm insanlık tarihini bir "özgürlük" tarihi şeklinde alan Mizancı, böylece tarihin bir yönü, bir tezi olabileceğini ortaya çıkartıyordu.⁶⁰⁶

Mizancı Murad'ın tarih ilmine önem verdiği açıktır. Tarihin önemini, onun medeni milletlerle olan bağlantıyla açıklamaya çalışmıştır. Mizancı'ya göre, medeni milletler, genel terbiye ve bilgiye faydalı oldukları için tarih ilimini de geliştirmişlerdir. Yazar, tarih ilminin Osmanlı Devleti'nde de geliştirilmesi yolunda, dönemin "yenilikçi" padişahı olarak andığı II. Abdülhamid'in önemli bir rol oynadığına dikkat çekmektedir. II. Abdülhamid de, medeni milletlerin yaptığı gibi tarih fenninin gerekliliğini ve faydalarını takdir ederek onu himayeye almış, devletin ve milletin gelecekteki saadetinde bir araç olarak geliştirilmesini emretmiştir. Mizancı, *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'nin II. Abdülhamid döneminde yazılmasını, Sultan'ın tarihe ve tarih eğitime verdiği önemin kanıtı olarak göstermektedir. II. Abdülhamid'in bu inayeti hem

⁶⁰⁵ Uçman, "Mizancı Murad", *DİA*, C. 30, ss. 214-216, s. 215.

⁶⁰⁶ Tefik Çavdar, *a.g.e.*, s. 61; Babinger, *a.g.e.*, s. 425.

öğrencilerin tarih ilmini edinmelerini sağlamış hem de Mizancı'nın bu alandaki eksikliklerini gidermesine yardımcı olmuştur. Üstelik Mizancı, *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'nin sadece öğrencilerin değil, herkesin yararlanacağı şekilde ve bugüne kadar lisanımızda yazılmamış bir tarzda hazırlandığını da belirtmiştir.⁶⁰⁷

İmparatorluğun sonuna kadar Osmanlı tarihçiliğinde etkisi görülen İbn Haldun'un⁶⁰⁸ Mizancı Murad'ın tarih görüşünü de etkilediği görülmektedir. İbn Haldun, aşiret hayatından yerleşik düzene geçiş sürecini ilerici bir felsefeye oturtuyor ve uygarlığın (umran) gelişimi olarak görüyordu.⁶⁰⁹ Mizancı'ya göre de tarih, insanoğlunun vahşi ve bedevi halden çıkıp bugünkü umran ve medeniyet mertebesine gelinceye kadar yaşadığı durumları, olayları ve değişim ve dönüşümleri açıklayan bir fenndi. Tarih sayesinde geçmişteki insanlar, toplumlar ve davranışları incelenebilir; buna bakarak insan, nasıl davranacağını öğrenebilirdi. Tarihin, millet ve devleti yönetenlere faydası ise daha fazlaydı. Çünkü toplumların gelişim veya çöküş süreçlerinin asıl nedenlerini incelememezi sağlayan yine tarihtir.⁶¹⁰

Emrâz-ı muhtelifenin sûret-i zuhûrlarıyla devamlarına dikkat ve bu vechle tecrübeler icrâ ile kesb-i mahâret ederek esker emrâzın def'ine çare bulmak mertebesine vâsıl olan tabibler gibi hey'et-i içtimaiye-i beşeriyyenin ahvâl-i mâziyesini layıkıyla tedkik ve mutâlaa eden erbâb-ı kanûn ve siyâset ile ashâb-ı hükm ve idâre dahi gerek bir cemiyet-i beşeriyye içinde mevcûd ve hazır bulunan gavâilin def'i, gerek ileride zuhûru mutasavver olan fenâlıkların vakt ve zamânıyla men'i esbâbını bulabilirler.⁶¹¹

Medeniyetlerin kurulup yıkılışı konusunda da Mizancı'nın İbn Haldun'dan etkilendiği söylenebilir. İbn Haldun'a göre devlet için “doğuş”, “gelişme”, “yaşlanma” dönemlerinden sonra çöküş kaçınılmaz bir sonudur. Bu son gelince devlet yıkılır, ama

⁶⁰⁷ Mizancı Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1300, s. 2; Mizancı Murad'ın bu eseri aynı zamanda Faruk Yılmaz tarafından sadeleştirilerek yine 6 cilt halinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Mizancı Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, C 1-6, (Sadeleştiren Faruk Yılmaz), Berikan Yayınevi, Ankara, 2007.

⁶⁰⁸ Timur, *Osmanlı Kimliği*, s. 169.

⁶⁰⁹ *A.g.e.*, s. 173.

⁶¹⁰ Mizancı Mehmed Murad, *a.g.e.*, C. 1, s. 4-5.

⁶¹¹ *A.g.e.*, s. 5.

toplum kalır ve yıkılan devletin yerini bir başka devlet alır. Yeni devleti de ya giden devletin kurucusu olan toplum ya da bir başka toplum kurar. Hangisi olursa olsun toplum, yenilenecek kalıcılığını sürdürür; bir başka toplum içinde erimiş olsa bile.⁶¹² Mizancı Murad ise, medeniyet meydanında iki kavim ve milletin aynı anda aynı medeniyet derecesinde hareket ettiklerinin görülmediğini söyler. Yazara göre, İlkçağlarda söz edilen cins ve kavimlerin tümü yalnız ve ardı ardına kendilerine özgü birer mezhep ve medeniyete bağlıdır. Ayrıca birer siyasi topluluk oluşturan bu kavimler yükselişe ve rahatlığa eriştikten bir süre sonra kendilerine musallat olan çeşitli bozukluklar ve uygunsuzluklar sonucunda çökerler. Mizancı bununla birlikte bazı kavimlerin henüz gelişme dönemlerinde yani tam bir medeniyet seviyesine ulaşmadan yıkılmalarını da genç yaşta ölen bir insana benzetir.⁶¹³

Mizancı'ya göre, sağladığı faydalar göz önüne alındığında tarihe “mecmua-i ahval” ya da “tercüman-ı ahval-i alem” gibi tabirlerin verilmesi yerinde olacaktır. Fakat kaynak eksikliğinden dolayı tarih medeniyetin, o da eksik olmak üzere ancak iki üç bin senelik olaylarına tercüman olabilecektir; öncesi meçhuldür. Yazar, bilinen devirler hakkında bilgiler veren kaynakları ise üçe ayırır: Asar-ı mazbuta (yazılı eserler), asar-ı menkule (hikayeler, masallar, efsaneler vb. kulaktan kulağa aktarılan eserler) ve asar-ı atika (kalıntılar). Yazar, bunlardan eski eserlerin yani kalıntıların en doğru kaynakları oluşturduğunu belirtir. Bunlar dışında coğrafya, takvim, dilbilimi, jeoloji gibi tarihe geçmişin aydınlatmakta yardımcı olan bilimler de vardır.⁶¹⁴ Fakat söz konusu geçmişin, daha çok beyaz ırk'ın tarihini içerdiğine dair söylemlere Mizancı'da da rastlamak mümkündür.

⁶¹² İbn Haldun, *a.g.m.*, (Çevirenin Önsözü), s. 29.

⁶¹³ Mizancı Mehmed Murad, *a.g.e.*, C. 5, s. 2-3.

⁶¹⁴ *A.g.e.*, C. 1, s. 5-8.

Bir kavram olarak “ırk”, modern doğa bilimlerinin ve onun mantığına uyarlı ilk sosyal bilimlerin 19. yüzyılda ortaya çıkışından 20. yüzyılın ortalarına değin, biyolojik ve kültürel olarak gözlemlenebilen insan çeşitliliğini antropolojik ve sosyal perspektiften açıklamada etkili bir kavram olarak kullanılmıştır. Modernleşmeci mantık düzleminde beliren “ileri” ve “geri” tasnifinde ciddi bir argüman olmuştur. Aslında insan topluluklarını ırk argümanı ile sınıflama eğilimi pozitivist sosyal bilimlere uyarlanmasının bir ürünüdür. Örneğin Amerikalı Dr. Samuel G. Morton (1799-1881) “ırkların manevi karakterlerine” giden yolu, fiziksel özelliklerin belirlediği sonucuna ulaşmış ve Kafkasyalıları, maddi ve manevi gelişme potansiyeline sahip insan grubu olarak tescillemiştir.⁶¹⁵ Tarihte Beyaz Irk’ın ya da başka bir ifadeyle Kafkas cinsinin medeniyette ilerlemeler kaydettiği ve diğerlerinin ise geri kaldığına ilişkin Avrupamerkezci söylem Mizancı Murad tarafından da benimsenmiştir. Yazara göre tarih, “insanoğlunun tercüme-i ahvali olduğu halde dünyaya vakti zamanıyla gelmiş gitmiş ve şimdiki zamanda mevcut olan cinslerin ve kavimlerin hepsinden bahsetmeyip yalnız Kafkas cinsine değinir. Çünkü Kafkas cinsi terakki, umran ve medeniyet yolunda hayli ilerlemiş ve birçok cemiyetler kurarak çeşitli eserler bırakmışlardır. Diğer cinsler ise medeniyette geri kalarak pek az esere sahip olabilmişler veya hiç eser bırakamamışlardır. Tarihin kaynakları yalnız eserlerden ibaret olduğu göz önünde bulundurulursa Kafkas’ın haricinde olan cinslerden bahsetmemesi bir zorunluluktur.”⁶¹⁶

Tarihin başlangıcı sorununa kısa da olsa Mizancı Murad da değinmektedir. O da Ahmed Midhat gibi, çeşitli milletlerin çeşitli olayları tarihin başlangıcı olarak kabul ettiklerini söyler. Bunlardan en önemlileri olarak da Yaratılış, Hz. İsa’nın doğumu, Hicret, Roma’nın kuruluşu ve Olimpiyat oyunları gösterir. Mizancı, Yaratılış’ın tarihin başlangıcı

⁶¹⁵ Ahmet Kerim Gültekin, “Erken Cumhuriyet Döneminde Antropoloji ve Irkçılık: Malûl Bir İlişki Hakkında Notlar”, *Teori*, S. 295, Ağustos 2014, ss. 40-57, s. 41-43.

⁶¹⁶ Mizancı Mehmed Murad, *a.g.e.*, C. 1, s. 6.

olarak kabul edilmesi zordur. Çünkü Yahudiler, Tevrat'ta ismi geçen peygamber ve rüesanın yaşlarını toplayarak bir sonuca ulaşırlar, fakat Tevrat'ın eski tercümelerinde bu konuda bir birlik mevcut değildir. Öte yandan dünyanın en eski milletlerinden sayılan Çinliler, Hintliler, Mısırlılar kendi tarihlerini Yahudilerin alemin yaratılışı olarak belirledikleri zamandan çok daha öncesine götürmektedirler. Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi Mizancı da Avrupa'daki fenn erbabının dünyanın yaratılış zamanının yüz binlerce sene eskiye gittiğine dair görüşlerine yer verir.⁶¹⁷ Burada dikkat çekici olan nokta Mizancı'nın, jeolojik keşiflerin alemin ortaya çıkış zamanını konusunda fenn erbabının görüşlerini doğruladığını söylemesidir.

Erbâb-ı fûnûnun iddiâ'larına nazaran küre-i arz ibtidâ'ları bir cism-i nârî olup müddet-i medîde zarfında teberrüd ve hacer ederek üzerinde kabuk hâsıl etmiş; yine müddet-i medîde sonra evvelâ nebatât, sâniyen hayvânât, ve en sonra insân yaşayabilecek hale gelmiştir. İnsânın zuhûrundan sonra onun da hal-i vahşetten çıkıp edevât-ı lâzime i'mâl, bir beyt inşâ', cemiyet teşkil ve maârif tahsil edinceye kadar yine nice bin sene geçmiştir diyorlar. Fenn-i tabakâtü'l-arzın keşfiyyâtı bunu müeyyiddir.⁶¹⁸

Doğa bilimlerinin keşiflerinden anlaşıldığına göre insanoğlu yeryüzünde hayli vakitten beri yaşamaktadır. Fakat Mizancı Murad yazılı kayıtları vurgulayarak, tarih fenninin bu kez, ancak üç dört bin senelik geçmişten haber verdiğini söyler. Tarihin kaydettiği ve kuşattığı zaman bundan ibarettir.⁶¹⁹ Nitekim yazar, daha önceki zamanlar için geçerli kaynak olarak Tevrat'ı göstererek, alemin ve insanoğlunun yaratılışını Kutsal Tarih başlığı altında vermiştir.

Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa'nın aksine Mizancı Murad, rivayetlerle bilimsel görüşleri karşılaştırmaz. Kutsal Tarih'teki olayların çoğu mucizevi bir niteliğe

⁶¹⁷ A.g.e., s. 8-10.

⁶¹⁸ A.g.e., s. 10-11.

⁶¹⁹ A.g.e., s. 11.

sahiptir. Tarihin öznesi insan değil Tanrı'dır. Bu tür mucizevi olaylarda Murad, Tanrı'nın büyüklüğüne ve gücünün çok açık bir şekilde görüldüğüne işaret etmektedir.

Mizancı dünya tarihini Kurûn-ı Ulâ / Ezmine-i Mütekaddime, Kurûn-ı Vustâ / Ezmine-i Mütevassıta, Kurûn-ı Cedide / Ezmine-i Müteahhire olarak üç dönemde incelemiştir. Yaratılış'tan Batı Roma İmparatorluğunun çöküşü arasındaki zaman Kurûn-ı Ulâ, Batı Roma'nın çöküşünden Doğu Roma'nın yıkılmasına kadarki süreç Kurûn-ı Vustâ, bu tarihten sonraki dönem ise Kurûn-ı Cedide'dir.⁶²⁰ Mizancı, tarihçiler arasındaki mutabakat gereği çağların başlangıç ve bitiminin tek bir olaya bağlanmasına ise itiraz etmektedir. Yazarın burada Avrupamerkezci kurgunun biraz dışına çıkmaya çalıştığı görülmektedir. “Lâkin acaba kurûn-ı mezkûreyi birbirinden tefrik etmek üzere esâs ittihâz için hemân tesadüf kabilinden ma'dud olan şârkî ve gârbî Roma devletlerinin diğer ellere intikâllerinden başka bir şey yok mudur?”⁶²¹ Mizancı, verdiği çeşitli örneklerle sadece bir olayın çağların başlatan ve bitiren gelişmeler olarak kabul edilemeyeceğini ifade eder. Örneğin İlkçağ'ı kapatan olay sadece Batı Roma'nın yıkılması değildir. Roma şehri ile Roma İmparatorluğu'na özgü olan “hüküm ve nüfuz” ile “vezaif-i medeniyye”nin Roma ile Romadan önce gelenlere asla benzemeyen yeni bir siyasi topluluğa geçmesi İlkçağ'ı Ortaçağ'dan ayıran önemli bir etkidir.⁶²² Mizancı konuyu devletin “çoban”, halkın da “sürü” olduğu bir düzenden, hükümdarın yetkilerinin sınırlı ve meşrut yani şartlara bağlandığı bir düzene geçiş olarak da tanımlamaktadır:

Ezmine-i mütekaddimedede her nev' hükümet mevcûddur. Lâkin hükümet gerek Atina'da olduğu gibi sözde avâm, ya Isparta'daki gibi â'yân cumhuriyeti, yahûd Fenike'deki gibi cemâhîr-i müttefika olsun, gerek ahiren Roma'da olduğu gibi bir devlet-i meşrûta, ya İran'daki gibi bir devlet-i müstakile-i zâlime bulunsun - her halde cümlesinde hüküm ve hükümet – yâni kuvve-i kanûniyye-i icrâiyye merkezde mukîm bir hey'et-i âmire yedindedir. O hey'et yâni hükümet ister bir ferd-i mümtâz olsun, ister az çok efrâddan mürekkeb bir hey'et-i müstakileden ibâret

⁶²⁰ A.g.e., s. 12.

⁶²¹ A.g.e., C. 5, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, s. 2.

⁶²² A.g.e., s. 4.

bulunsun her halde emr eden ve emri icrâ ettiren ve keyfi üzere tanzîm eylediği kavânine umûma riâyet ettiren yine kendisidir. Kanûnen değilse de fi'len ahâlinin canı ve malı onun elindedir. Kendisinden başka kimsede bir imtiyâz olmadığı gibi, kendisinin emr ve kararına karşı itâat ve riâyetsizlik için şöyle dursun, evâmir ve harekâtını hafiyen ve vicdânen olsun muhâkeme ve i'tirâz için dahi halkın hak ve salâhiyeti yoktur. Ve'l-hâsıl ezmine-i mütekaddimedede her bir hey'et-i siyâsiyye bir “çoban” ile onun taht-ı emrinde mutî “sürü”denibârettir. Halbuki inkıraz bulan Roma enkâzından teşkil eden hey'et-i siyâsiyye-i cedîdede öyle bir şey yoktur. Hey'et-i cedîdede hükümdârlar mevcûd ise de hükmev imtiyâzonlara münhasır olmayıp nihâyet derecede mahdûd ve meşruttur.⁶²³

İlkçağ ve Ortaçağ arasında olduğu gibi, Mizancı'ya göre, Ortaçağ ve Yeniçağ arasındaki ayrıma neden olan olay da sadece İstanbul'u Osmanlılar tarafından fethiyle Doğu Roma'nın yıkılışı veya Yüzyıl Savaşları'nın bitimi değil; gerek bunlardan kaynaklanan gerek başka sebeplerin yarattığı “inkılâbât-ı umûmiyye”dir. Yazara göre Ortaçağ'da tarih meydanında bulunan kavimler için, İslamiyet hariç tutulursa, ortak bir medeniyet vardı: Derebeylik usulü ile Hıristiyanlık. En adi derebeyden mukaddes Roma kayserine kadar herkes kendi hükümet dairesini genişletme peşindeydi. Papalar kendilerini Hz İsa'nın “kaim-i makamları” bütün Hıristiyanların “günahsız” liderleri sayıyorlardı. Derebeyleri, Papa ve hükümdarlar arasındaki hükümet kavgası arasında ise mazlum halk eziliyordu. Mizancı, Ortaçağ Avrupa'sını kötü durumundan kurtaran gelişme olarak Haçlı Seferleriyle birlikte İslam medeniyetinin Avrupa'ya yayılmasını gösterir. Böylece Yeniçağ'ı Ortaçağ'dan ayıran genel bir dönüşüm başlıyordu.⁶²⁴

Ve'l-hâsıl iş bu ahvâlin netâyici cümlesinden olarak “inkılâbât-ı umûmiyye” vuku'uyla ezmine-i cedîde ihdâs olunmuştur. Felsefiyyûn-ı cedîde ezmine-i müteahhireyi ta'rif ve beyân için yalnız “hürriyet”, “müsâvât”, “uhuvvet” kelimelerini kâfi görmüşlerdir. Kelimât-ı selâse-i mezkûre ise memâlikin efkâr-ı ammesine istinâden teşekkül eden hükümât dâiresi dâhilinde olmak üzere umûm ahâli için “hürriyet” ve umûm efrâd-ı ahâli beyninde “müsâvât”-ı hukuk ve imtiyâzât, ve milel-i mevcûde beyninde hasbe'l-beşeriyye “uhuvvet”-i birâder-âne demektir.⁶²⁵

⁶²³ A.g.e., s. 4-5.

⁶²⁴ A.g.e., s. 6-10.

⁶²⁵ A.g.e., s. 11

Mizancı'ya göre, İlkçağ ve Ortaçağ arasında olduğu gibi, Ortaçağ ile Yeniçağ arasında yönetim düzeninde bir değişim vardı. İlkçağ'da yalnız müstakil ve müstebid merkezi hükümetler vardı. Ortaçağ'da ise merkezi iktidarların güçsüz kalıp, hüküm ve nüfuz derebeyliklerin ellerindeydi. Yeniçağ'da ise, hükümet-ı meşruta yerleşmişti. Kısacası Mizancı'ya göre üç çağı birbirinden ayıran etken tek bir siyasi olay olmayıp, "ahval-i umumiye"nin değişmesiydi.⁶²⁶ Eserde Sezar dönemi Roma İmparatorluğu'na kadar Hicri, bu tarihten sonra ise miladi tarihlendirme kullanmıştır.

IV.4.2. Medeniyetin Kökleri: Yunan ve Roma'nın Hakimiyeti

Ahmed Midhat'ın gerek dünya gerekse özel tarihler yazan Osmanlı tarihçilerine yönelttiği en önemli eleştirilerden biri, bunların eski eserler, diller ve medeniyetler hakkında bilgiler vermemeleriydi.⁶²⁷ Bu nedenle Ahmed Midhat, Avrupa devletlerine ait özel tarihlerden oluşan *Kainat* (1870-81)'ta ve diğer bir eseri *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'de bu boşluğu doldurmaya çalışır. Yazılı kaynakların olmayışı yazarın Yunan ve Roma dışındaki toplumlar hakkında bilgi vermesini engeller. Böyle olunca her iki eser de Tevrat söz konusu dönemler için asıl kaynak olur. Yine de Ahmed Midhat; Mısır, Fenike gibi toplumların ilerlemeye ve Yunan medeniyetine katkılarını net bir şekilde belirtmektedir. Murad ise altı ciltlik eserinin ilk iki cildinin tamamını tarihsel dönemlendirmede İlkçağ'a ayırsa da, Ahmed Midhat'ın sözünü ettiği eksikliği pek giderememiş görünmektedir. Çünkü yazar, Çin, Hindistan, Türkistan, Mısır, Asur, Babil, Fenike, Kartaca ve İran medeniyetlerine ilk iki ciltte ayrılan pay Yunan ve Roma'ya göre çok azdır. Ama Yunan ve Roma öncesi toplulukların analizi de, kendisinden önceki dünya tarihlerinde olandan oldukça farklıdır.

⁶²⁶ A.g.e., s. 11.

⁶²⁷ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn Cedide*, C. 1, s. 3-4.

İlkçağ dünyası Murad'ın tasavvurunda öncelikle hareketli ve gezgindir. Bunu sağlayan asıl etken de ticarettir. Öyle ki, ticaretin özellikle uluslararası boyutlara varması İlkçağ'ın bilinen dünyasını adeta günümüz tabiriyle küreselleştirir. Örneğin Mizancı, Mısır hükümdarlarının yabancıların ülkeye girişine izin vermesinden sonra bölgedeki Yunan ve Fenikeli tüccarların artışına değinir. Yine Mısırlıların ticareti geliştirmek ve genişletmek için Akdeniz'den Kızıldeniz'e kanal açma girişimini anlatır.⁶²⁸ Babil ülkesini ise, doğu-batı ticaretinin merkezi ve ticari deposu olarak tasvir eder.⁶²⁹ Mizancı'ya göre, ticaret insanları daha uzak bölgelere seyahat etmeye de teşvik etmekteydi. Basra körfezinde Babillilerin donanmaları; Hindistan, Arabistan ve Afrika sahillerinde ticaret şubeleri, Babil tüccarlarının ortakları ve temsilcileri bulunurdu. Habeş ve Orta Afrika, Ermenistan ve Kafkasya ile de ticaret yapılırdı.⁶³⁰ Yazarın tanımlamasıyla Fenikeliler ise, tam bir ticaret medeniyetiydi. Onları ticarete ve gemiciliğe sevkeden asıl neden, yaşadıkları toprakların kalabalık nüfusu besleyememesiydi. Bu sayede denizlere açılan Fenikeli gemiciler Akdeniz'in tamamını keşfetmişler, Septe Boğazı'nı geçip Atlas Okyanusu'na çıkmışlar, oradan da İngiltere'ye ve Baltık sahillerine uzanmışlardı. Hatta kervan ticaretiyle Batı Çin'e kadar gitmişlerdi. Fenikeliler uğradıkları yerlerde koloniler kurarak ticareti geliştirmiş ve böylece zenginleşmişlerdi.⁶³¹

Mizancı, ticari ağlarla birbirine bağlanan bu dünyada sadece mal ve eşya alışverişinin yapılmadığına da dikkatleri çekmekteydi. Ticaret sayesinde belli bir merkezde toplanan veya uzak ülkelerle ticaret için seyahatlere girişen tüccarlar aynı zamanda farklı mekanlar ve kültürler tanıyarak bilgi alışverişinde de buluyorlardı. Yani ticaret bilginin dolaşımını da sağlıyordu. Örneğin doğu-batı ticaretinin merkezi olan ve birçok uzak

⁶²⁸ Mizancı Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, C. 1, s. 114-115.

⁶²⁹ *A.g.e.*, s. 163.

⁶³⁰ *A.g.e.*, s. 163-164.

⁶³¹ *A.g.e.*, s. 171-174.

yerlerde ticaret kolonileri kuran Babil aynı zamanda bilim ve sanayinin de odak noktasıydı.⁶³²

Mizancı'nın İlkçağ uygarlıklarını ticari faaliyetler ekseninde değerlendirmesi Yunan ve Roma medeniyetlerinde de devam eder. Yazara göre, Yunanistan'ın ticarete imkan veren coğrafi mevkisi ise onun medeniyet alanında ilerlemesinin başlıca nedeniydi. Yazara göre bu coğrafyada insanları uygarlık ve ilerlemeye sevkedecek her şey mevcuttu. Verimli arazileri, ticarete elverişli limanları; doğu, batı ve güneye doğru yayılmış adalarıyla Yunanistan halkının dış dünya ile ilişkiler kurmasında kolaylıklar sağlıyordu. Bu olanaklardan faydalanan Yunanlılar Asya ve Afrika topluluklarını tanıyabilmiş, Akdeniz ticaretinden faydalanabilmişlerdi.⁶³³ Ticaret ve donanmanın güçlendirilmesi Yunan medeniyetinde tarihin, sanatın, eğitimin ve diğer ilimlerin de ilerlemesinde de etkiliydi. Ticaret sayesinde maddi ve manevi servetlerini artıran Yunanlılar bu noktadan sonra aynı zamanda medenileştirme misyonu üstlenerek "barbar" memleketlere medeniyet götürülenlerdir.⁶³⁴ Roma imparatorları ise ticareti geliştirmek için şose yollar yaptırmış, limanlar inşa ettirmişler, yeni ticaret merkezi olan şehirler ortaya çıkarmışlardır.⁶³⁵

Murad, Yunan'dan itibaren gerçek anlamda ilk medeniyetin ortaya çıktığı izlenimini vermektedir. Ahmed Midhat medeniyeti tanımlarken devletlerin kuruluş ve yıkılışlarına değil, insanları mutlu etmeye yarayacak olan bir düzene işaret etmişti.⁶³⁶ Murad da, Yunan'dan önceki veya onun çağdaşı toplumların birçok alanda ilerlemeler göstererek belli bir refah düzeyine ulaştıklarını ve düzeni korumaya yönelik girişimlerde bulduklarını belirtir. Örneğin Mısır'ın, kurduğu düzenli hukuksal yapı ile medeniyete katkısı büyüktü. Uyguladıkları kanunlar ve mahkemelerinde verdikleri kararlarla Mısırlılar

⁶³² A.g.e., s. 163.

⁶³³ A.g.e.,s. 241-242.

⁶³⁴ A.g.e.,s. 263-287.

⁶³⁵ A.g.e., C. 2, Tercüman-ı Efkar Matbaası, İstanbul, 1302, s. 287.

⁶³⁶ Ahmed Midhat, *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 2, s. 513-514.

Mizancı'ya göre, zamanımıza dahi örnek olabiliyorlardı.⁶³⁷ Yine Babil hükümdarı Nabukadnezar, ülkeyi mamur bir hale getirmek için çeşitli düzenlemelere girişmişti.⁶³⁸

Yunan ve Roma'daki medeniyet ise Mizancı'ya göre bunlarla kıyaslanamayacak derecede ilerleydi. Murad her şeyden önce Yunan toplumunun kendi içinde farklı cumhuriyetlere ayrılrsa da ortak bir kültürü paylaştığına ve bir Yunanlı kimliğine işaret etmekteydi. Din, dil, edebiyat, manevi miras, usul ve adetler vb. açılardan Yunanlıların hepsi bir ailedendir. Örneğin Olimpiyat oyunlarına Yunanlı olmayanlar katılamazdı.⁶³⁹ Öte yandan Yunanca sayesinde artık tarih kayıt altına alınmaya başlıyordu. Toplumsal, hukuksal, yönetsel, düşünsel, kültürel ve ticari anlamda önceki toplumlardan daha düzenli ve ileri bir yaşam söz konusuydu. Hatta ev adetlerinden çocuk eğitime kadar Yunanlılar epeyce ileri bir toplumdur. Mizancı ilerlemiş bir toplum olarak tasvir ettiği Yunanlıların toplumsal tabakalarını, bunların birbirleri ile mücadelelerini, medeni bir toplumun işareti olarak halkın yönetime katılma ve özgür olma isteklerini, demokrasisini, hukuksal düzenlemelerini ve özellikle de düşünsel alanda önde gelen kişileri ve eserlerini vb. hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Murad, önceki medeniyetlerin Yunan'ın gelişmesindeki rolünü de inkar etmez. Yazara göre, özellikle ilimlerin ve maarifin eski beşiği Yunanistan değil Doğu, yani Hindistan, Mısır ve Fenike'dir. Yunanlılar bu toplumlardan yararlanarak ilim ve maarifi hem daha ileriye götürmüş hem de yaymışlardır. Dolayısıyla da Yunanlılar Avrupaca "medeniyetin anası" unvanıyla taçlandırılmışlardır.⁶⁴⁰ Mizancı'ya göre Roma ise Yunan mirasından hareketle çok daha büyük bir imparatorluk ve medeniyet vücuda getirecekti.

Roma'nın, Yunan uygarlık sahnesinin yeniden kuruluşu olduğunu belirten

⁶³⁷ Mizancı Mehmed Murad, *a.g.e.*, C. 1, s. 126.

⁶³⁸ *A.g.e.*, s. 158-159.

⁶³⁹ *A.g.e.*, s. 325-326.

⁶⁴⁰ *A.g.e.*, s. 338-339; Örneğin Murad, Yunanlıların astronomi alanında ilerlemelerinin temelinde Keldanili kahinlerin bilgileri vardı. *A.g.e.*, s. 163.

Roberts, onu aynı zamanda Batı'nın tamamını kucaklayan ilk uygarlık olarak tasvir eder. Yunanlıların uygarlığa katkısı, temelinde zihinsel ve ruhsaldı. Roma'nın katkısıysa yapısal ve pratikti; özü imparatorluğun kendisiydi.⁶⁴¹ Murad da Yunan medeniyetini tasvir ederken daha çok Yunanlılık bilinci ve düşünsel alandaki gelişmelere büyük bir yer ayırmıştı. Tamamının Roma'ya ayrıldığı ikinci ciltte ise daha çok, İmparatorluk'un örgütsel yapısının ihtişamı söz konusudur. Murad'a göre bu yapının yok olmasının en büyük nedenlerinden biri Roma toplumundaki ahlaki çöküntüydü. Yoksulluğu fazilet sayan, ırz ve namuslarına önem veren Romalılar özellikle de Doğu'da fethettikleri toplumların bozulmuş ahlaklarını benimsedikten sonra bu erdemlerini yitirmişlerdi. Yunan medeniyetinde olduğu gibi zenginlik Roma'yı da zevk ve sefahata sürüklemişti. Fetihlerden önce kendi topraklarını kendileri ekip biçen insanlar, ele geçirilen topraklar sayesinde bir dereceye kadar zenginleşmiş, köle ticaretine başlamış, işlerini kölelere bırakarak kendileri zevke dalmıştı. İdari görevler rüşvetle satılır hale gelmiş, yeni topraklar bir gelir kapısı olarak görülmeye başlanmıştır. Fakat Mizancı'ya göre Roma ahlakının bozulmasında aynı zamanda Yunan medeniyetinin de rolü vardı. Çünkü Yunan medeniyeti ve Yunan bilginlerinin eserleri halkın inançlarını zayıflatmıştır. İnanç ise ahlakın en önemli savunucusudur. Yazara göre, bir memlekette dini inanç azalırsa ahlak ve hakimiyet sekteye uğradı. Öte yandan Mizancı, uzun süren savaşlar döneminde orta sınıf halkın yok olmasını da Roma toplumunun dengesini bozan ve ıslahat girişimlerini engelleyen bir neden olarak sunar. Roma'yı güçlü hale getirenler aslında bu sınıflardı. Çünkü sınırların genişlemesi ve savaş meydanları ile ekilen topraklar arasındaki mesafenin artması arazilerin boş kalmasına neden oluyordu. Fetihler sonucu zenginleşen Romalılar toprakları ekmek yerine zevke dalıp satarlardı. Böylece toprağı ekerek geçinen ve kimseye muhtaç olmayan orta sınıfı

---

⁶⁴¹ Roberts, *Dünya Tarihi*, C. 1, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 247.

oluşturan ve aynı zamanda İmparatorluğun asker gücünü karşılayan halk, topraklarını satınca hükümetin yardımına muhtaç kalırdı.⁶⁴²

Murad'a göre, Yunan ve Roma'dan önce aslında İlkçağ'da ilerlemeye önderlik edecek potansiyele sahip tek ülke Çin'di. Avrupa'nın bugünkü ilerlemesinin temelini oluşturan pusula, barut, matbaa gibi araçları yüzyıllar öncesinden icat etmelerine rağmen Çinliler ne büyük gemiler inşa edebilmişler ne de deniz keşiflerinde bulunabilmişlerdi. Murad bunun nedenini, Çinlilerin dünya algılarındaki darlığa bağlar. İlerlemeyi ve değişimi sevmeyen Çinliler geleneklerine bağlı kalmayı, dünyada ancak bu şekilde mutlu olacaklarına inanırlardı. Ülkenin coğrafi olarak dış dünyadan soyut hali de buna imkan vermiştir. Dünyadan ayrılarak dervişler gibi inzivaya çekilen bu bölge yazara göre her şeyin mevcut ve mükemmel olduğu bir bölgedir. Yazara göre, Konfüçyus'un, "erdemini gelenekte arama" düşüncesi de Çinlilerin ilerlemeden nasibini alamamasına ve gaflet içinde kalmasına neden olmuştur. Hatta Çin'in dış dünyadan izole durumu yakın zamanlara kadar devam etmiş olmakla birlikte, ülkenin en azından bazı bölgelerinde 19. yüzyılda yabancı varlığı da görülmeye başlanmıştır. Murad son zamanlarındaki görüntüsüyle Çinlileri, Avrupa dengesini tehdit edecek ve ona yeni bir boyut katacak potansiyele sahip bir ülke olarak görmektedir. Çünkü arkasında diğer hiçbir ülkenin sahip olmadığı bir nüfus potansiyeli vardır.⁶⁴³

IV.4.3. İki Dünya İki Millet

Tarih-i Umumi (1880-1882)'de Kurûn-ı Vustâ "iki dünya" ve "iki millet"e sahip bir sahnedir. Bu bölünme tarihsel olduğu kadar mekansaldır. Mizancı'ya göre coğrafi olarak Doğu ve Batı'ya ayrılan Kurûn-ı Vustâ'da tarih meydanını zaptederek aleme hükmeden ve farklı gelişim çizgisine sahip iki büyük millet vardır: Hıristiyanlar ve

⁶⁴² Mizancı Mehmed Murad, *a.g.e.*, C. 2, s. 152-157; *A.g.e.*, C. 1, s. 304-305.

⁶⁴³ *A.g.e.*, C. 1, s. 70-77

Müslümanlar. Birincisi, Batı'yı temsil ederken; ikincisi, dünyanın doğu yarısına hakimdir.⁶⁴⁴ Yazara göre, medeniyet bu iki dünyanın Doğu'ya ait olanında ortaya çıkmış ve Batı'ya doğru, bir toplumdaki başka bir topluma miras bırakılarak ilerlemiştir. İlk medenileşenler Asur ve Mısır'dı. Sonra İran medenileşti. Yunanlılar doğu iklimini itaate alarak medeniyeti de ilerlettiler ve onu Romalılara miras bıraktılar. Fakat galip gelen mağlup olandan sadece medeniyet almıyordu; fena ahlak ve adetler de miras kalıyordu. Roma'nın yıkılması ve Batı medeniyetinin çöküşü de böyle geldi. Roma yıkılmaya başladığı dönemlerde ise çevresinde ondan kalan medeniyet mirasını alacak bir toplum yoktu; hepsi medeniyeti tattıktan sonra ahlakları bozulup çöküşe uğrayan eski kavimlerden ibaretti. Oysa şimdi medeniyet nöbeti Avrupa'ya akınlarda bulunup yerleşen kavimlerde idi. Mizancı'ya göre söz konusu kavimler, medeniyet sürecini tamamlamış ve ahlakları bozulmaya yüz tutmuş eski milletler gibi değillerdi. Tam aksine Avrupaya göç eden kavimler insani duyguları kaybetmemiş, gayretli, cengaver, özgürlükçü insanlardı.⁶⁴⁵

Ahmed Midhat'ın yaptığı gibi Mizancı Murad da Avrupa'nın "medeni" olarak tanımladığı halkıyla, onlara saldıran ve "vahşi" olarak nitelediği kavimlerle mücadelesini medeniyet-vahşiyet çatışması olarak görüyordu.⁶⁴⁶ Vahşi kavimlerin Roma'da yerleşmeleri onları medeniyetle tanıştırmış, yeni hükümetler kurmalarını, Hıristiyanlığı kabul etmeleriyle birlikte de yeni usul ve kanunlar ortaya çıkarmalarını sağlamışsa da yazara göre medeniyetin Avrupa'da ilerlemediği aşıkardı. Çünkü kanunlar, eşitlikçi ve özgürlükçü bir toplumsal düzene uygun değillerdi; barbarlık izleri taşıyorlardı.⁶⁴⁷ Feodalizm sistemi de asıl halkı toprağa köle yapan ve hürriyetlerini ellerinden alan bir sistemdi.⁶⁴⁸ Göçler sonucunda medeniyetin ilerlemesini sağlayan eski bilgiler yok olmuş, eğitim tamamen

⁶⁴⁴ A.g.e.,C. 4, Kantar Biraderler Matbaası, İstanbul, 1299, s. 2.

⁶⁴⁵ A.g.e.,C. 3, Mihran Matbaası, İstanbul, 1298, s. 9-11.

⁶⁴⁶ A.g.e., s. 27.

⁶⁴⁷ A.g.e.,s. 52-54.

⁶⁴⁸ A.g.e.,s. 54-55.

Kilise'nin eline geçerek dini bir kimliğe büründürülmüştü. Dolayısıyla Mizancı, Ortaçağ edebiyatı da renksiz ve anlamsız olarak tasvir etmekteydi.⁶⁴⁹ İlkçağ'da Yunan ve Roma, sonra ise Doğu'da Arap medeniyetini görmüş insanlar Avrupa'nın bu derece karanlık ve cehaletine bakarak medeniyetin ilk aşamalarına doğru gerilediğini zannederdi. Ne sağlam bir esasa dayalı hükümet ve toplumsal düzen ne de Roma'da olduğu gibi ilerlemenin kanun haline geldiği bir ortam vardı.⁶⁵⁰ Mizancı ilerlemeye engel güçleri Ortaçağ Avrupa medeniyetinin en önemli iki kuvveti olarak tasvir etmektedir:

Avrupa medeniyeti târihinin Kurûn-ı Vustâ kısmında ilk nazarda göze çarpan iki şey vardır. Bunların biri kilise, diğeri dahi feodalizm (yâni derebeylik usûlü)dir. Kilise amir ve nazırdır, feodalizm ise onun me'mûrudur. Fakat bunların ikisi de medeniyet rehberleri değildir. Bi'l-akıs ikisi de ber muktezâ-i ahvâl-i âlem zuhûra gelen teceddüdât-ı ıslahâtın birinci düşmanlarından ve cemiyetin târik-i temeddünde tesâdüf ettiği en büyük manilerden ma'dûddur.⁶⁵¹

Feodalizmin ve Papalığın varlığı ve ittifakı Ortaçağ Avrupa'sının siyasi ve toplumsal düzenini de belirliyordu. Murad'ın Ortaçağ Avrupa medeniyeti anlatısı özellikle bu iki kurum eksenindedir. Feodalizm ve Kilise'nin kurumsal yapıları, hiyerarşik düzenleri, birbirleriyle ve halkla olan ilişkileri, siyasi ve toplumsal düzendeki etkileri anlatılmadan geçilmez. Ahmed Midhat'da olduğu gibi Mizancı da Kilise ve feodalizmin, medeniyeti sürüklediği karanlığa işaret eder. Bu çağda, diğelerinde olduğu gibi büyük devletler yoktu. Hükümdarlar vardı, fakat asıl güç derebeylerinin ve özellikle de Papa'nın elindeydi. Ne hükümdarın gerçekten bir gücü ne de halkın hukuk ve hürriyeti vardı.⁶⁵² İnsanlar feodal sistemde birer hayvan sürüsü makamındaydı ve insani hislerini kaybetmiş durumdaydılar. Her türlü ahlaksızlık hükümet tarafından benimseniyordu. Mizancı'ya göre

⁶⁴⁹ A.g.e.,s. 56-57.

⁶⁵⁰ A.g.e.,C. 4, s. 272-273.

⁶⁵¹ A.g.e.,s.276.

⁶⁵² A.g.e.,s. 277.

bu durum zulmün derecesini gösteren en iyi örnekti.⁶⁵³ Derebeyler gerçekte asıl gücü elinde tutan Papa'nın bir icra memuruydu. Ruhani iktidarlarını bu çağda oldukça artıran Papalar, bununla yetinmeyip dünyevi iktidara da meyletmeye başlamışlardı. Siyasi birtakım çatışmaların, mezhep savaşlarının ve Haçlı muharebelerinin çıkmasında Papaların dünyevi iktidar istekleri etkiliydi. Papalar ruhani ve dünyevi iktidarlarını korumak için Avrupa halkı üzerindeki cehalet ve taassubu da kendilerine sermaye gibi kullanmışlardı. Halkın büyük bir kısmı okuma yazma bilmezdi. Hatta akıl sahibi kimseler Kilise'ye karşı geldiklerinde kafirlik suçuyla ateşte yakılırdı. Haçlı Seferleri'ne kadar bu durum devam etmişti.⁶⁵⁴ Roma'nın çöküşünden sonra ilim ve maarif de ortadan kaybolmuştu. Din görevlileri, ellerine geçen Yunan ve Roma bilginlerinin eserlerini Hıristiyan inancının kurallarına uygulayıp, ona aykırı yerleri değiştirerek eserlerin değerlerini yok ederlerdi. Böylece başka kimsenin de bu eserlerden yararlanmasına imkan kalmazdı. Mizancı için papazların ve keşişlerin bu davranışları "cinayet"tir.⁶⁵⁵ Halkın en ileri gelmiş kesimi olan derebeyler bile okuma yazma bilmezlerdi. Zaten akla gerek yok gibiydi; halk akıl uykusu içindeydi. İtibar akliyatda değil nakliyatda olduğu için, güneş gibi aşık bir iddia bile, putperest Aristo'nun fikirlerine uygun gelmediği için kabul görmezdi.⁶⁵⁶ Bununla birlikte Avrupa'da eğitimin tekrar ayağa kalkmasında manastırların da rolü vardı. Manastırlar en azından Yunan ve Roma bilginlerinin eserlerini kısmen toplayıp saklanmasını

⁶⁵³ *A.g.e.*,s.297-298.

⁶⁵⁴ *A.g.e.*,s.277- 279; *A.g.e.*, C. 3, s. 2-4 ve 259-266; Mizancı, Ortaçağ'ın cehalet ve taassubuna dair çeşitli örnekler de vermiştir. Mesela kıtlık veya başka afetler meydana geldiğinde halk papazların tavsiyesiyle kilise ve manastırlara büyük oranlarda yardımda bulduktan başka bazen bütün halk Yahudiler ile ihtiyar kadınların barbarca katline girişirler, bunlara inanılmaz işkencelerde bulunurlardı. Mahkemelerde işkenceler yaygındı. Engizisyon mahkemelerinin dışında bir çeşit ruhani mahkemelerde günahsız olan insanlar da yakılırdı. Papazların inancına göre insan şeytan ile dostane ilişki kurar ve böylece olağanüstü bir güce sahip olabilirdi. Dolayısıyla Papazlar hal ve hareketleri şüpheli görünen insanları Şeytan ile ilişkide bulunmakla itham ederek onları ateşe atarlardı. Biraz geç yatmak, erkence kalkmak, yalnız başına kırdan dolaşmak, ateşte bir şey kaynatmak gibi doğal hareketler bile bir kadını itham etmek için yeterli sebepler olabiliyordu. En hafif sayılan cezalar göz çıkarmak, dil, burun ve kulak kesmekti. Fakat Ortaçağ'ın sonlarına doğru Roma kanunlarından esinlenerek yapılan kanunları uygulayan modern tarzda mahkemelerin kurulması bu taassubu azaltmaya başlamıştır. Bu da üniversitelerin bir semeresiydi. *A.g.e.*,C. 4, s. 307-309.

⁶⁵⁵ *A.g.e.*,s. 283.

⁶⁵⁶ *A.g.e.*,s. 311-313.

sağlamışlardı. Bu eserler daha sonraki kuşaklarca Araplardaki asılları ile karşılaştırılarak eksiklikleri ve yanlışlıkları giderilerek eğitimin tekrar ilerlemesine yol açtı.⁶⁵⁷ Mizancı, Papalarla birlikte Frank Devleti'ni Roma mirasını yiyen iki topluluk olarak göstermiştir.⁶⁵⁸

Avrupa bu haldeyken Mizancı gözlerini Arap yarımadasına çevirir. Yazarın burada ilk değindiği konu medeniyetin Avrupa'da ilerlemesini ve Avrupa medeniyetinin gelişmesini sağlayan coğrafi koşulların, Arap Yarımadası'nda tam aksi bir rol oynamasıdır. Yunan ve Roma medeniyetin ortaya çıktığı coğrafya insanların dış dünya ile iletişimini kolaylaştırıp yeni mekanlar, kültürler ve bilgiler edinmesini sağlarken Arap Yarımadası son derece zorlu fiziksel koşullara sahipti. Bölge baştan başa çöllerle kuşatılmıştı. fırtınaları, şiddetli sıcaklık ve vahşi canavarlardan başka birşey yoktu. Araplar oldukça keskin zekaya sahip, ilme meraklı insanlar olmalarına rağmen etraflarını kuşatan çöller onların, yeteneklerini geliştirmeye imkan vermiyordu, hatta tam tersine yeteneklerini geliştirmelerini engelliyordu. İslamiyet'in ortaya çıkmasından sonra Arap Yarımadası'nın ilmin ve medeniyetin merkezi olması Mizancı'ya göre Arapların keskin zekasının kanıtıydı.⁶⁵⁹

İslamiyetin ortaya çıkması ve fetihler yoluyla hızlı bir şekilde yayılması sonucunda Araplar Emeviler döneminde Çin'den Atlas Okyanusu'na, Yemen'den İstanbul'a kadar geniş sınırlara sahip olmuşlardı.⁶⁶⁰ Böylece Yarımada'dan çıkan Araplar

⁶⁵⁷ *A.g.e.*,s. 282-283.

⁶⁵⁸ *A.g.e.*, C. 3, s. 267; Mizancı'nın eserinde Doğu Roma ya da Rum ya da Bizans İmparatorluğu ise, beşeriyet adına bir leke ilave etmekten başka bir işe yaramamıştır. Çünkü ömrü rezalet içinde geçmiştir. Bunların idaresi çoğunlukla kadınların ellerinde bulunurdu. *A.g.e.*, s. 62-63.

⁶⁵⁹ Murad, Arapların bu keskin zekasını daha iyi analatabilmek için çeşitli örnekler de verir. Örneğin bu zihin keskinliği o derecelere varıyordu ki, bedeviler yolda yan yana giderken tahta ve taş olmadığı halde satranç oynayabiliyorlardı. Yine bir hayvana dört bin türlü isim vermeleri ve bunları akıllarında tutabilmeleri Arapların keskin zekalarının başka bir örneğiydi. Dolayısıyla necip, zeki ve asli beşeri faziletlerini kaybetmemiş olan Araplardan, Kelamullah'ın neşrine memur etmek için uygun başka bir kavim de olamazdı. *A.g.e.*,s. 95-99.

⁶⁶⁰ Murad da Ahmed Midhat'ın İslam tarihi söz konusu olduğunda kullandığı cümlelerin aynısını sarfederek, eğer İslam içindeki ayrılıklar olmasaydı Avrupa'nın bile itaat altına alınacağını ve İslamiyet'in alemin tümüne yayılacağını belirtmiştir. *A.g.e.*,s. 175-176.

yeni coğrafyalar ve kültürlerle de tanışmış oluyorlardı. Abbasiler döneminde diğer kültürlerle olan etkileşimler İslam medeniyetin hızlı bir şekilde ilerlemesini sağlamıştı. Özellikle Cafer El-Mansur Kilise'nin ve imparatorların taassubundan kaçan Nasturileri himaye ederek bunlara Aristo, Batlamyus, Euclides vb. Yunan filozoflarının eserlerini tercüme ettirmiş, Bağdat'ı dünyanın ilim merkezlerinden bir haline gelmesini sağlamıştı.⁶⁶¹ Harun er-Reşid döneminde ise İslam Devleti'nin sınırları İskender'in, Kayzerlerin sınırlarını bile aşacak derecededir.⁶⁶² Onun oğullarından El-Memun döneminde ise İslam medeniyeti ilim ve maarifin ilerlemesi açısından Yunanistan tarihinde Perikles ve Fransa'daki 14. Lui dönemiyle eşitti.⁶⁶³

Mizancı, İslam medeniyetinin en yüksek seviyesine İspanya'da yerleşen Endülüs İslamları sayesinde çıktığını söyler. "Endülüs Vahşetleri" başlığı altında Hıristiyan ve Müslüman hükümetlerin birbirlerine karşı davranışları da kıyaslayan Mizancı, Araplara karşı yapılan davranışları "vahşet" olarak tanımlamıştır.⁶⁶⁴ İspanyollar kötü hırs ve taassup tahrikiyle insaniyetten çıkarak Araplardan kalma ilim, fen, kimya ve felsefe kitaplarıyla, aletler ve sanat eserlerine bile aman vermemişlerdir. Bu nedenle Araplardan sonra İspanya fakir ve cahil kalmıştır.⁶⁶⁵ Mizancı'ya oranla Ahmed Midhat'ın İspanya'daki Endülüs varlığı ve bunların Avrupa ve İslam medeniyetine hizmetleri konusunda daha doyurucu ve sağlam analizlerin olduğunu söyleyebiliriz.

Doğu'da İslam medeniyetinin zirvesine ulaştığı Abbasiler devri aynı zamanda çöküş dinamiklerini de içinde barındırıyordu. Mizancı çöküş sürecini, daha önceki medeniyetlerde görüldüğü üzere ahlaki bozulmaya bağlar. Bozulmanın temelinde ise

⁶⁶¹ Hatta El-Mansur Rumlarla yaptığı bir mücadeleden sonra savaş tazminatı olmak üzere eski hükemanın eserlerini istemişti. *A.g.e.*, s. 187-188.

⁶⁶² *A.g.e.*, s. 190.

⁶⁶³ *A.g.e.*, s. 193.

⁶⁶⁴ *A.g.e.*, C. 4, s. 124.

⁶⁶⁵ *A.g.e.*, s. 146-147.

Hilafetin, Haremeyn-i Şerif'ten gittikçe uzaklaştırılması sonucu fethedilen toplumların kötü ahlakının benimsenmesi vardır. Yazar özellikle Iraklılar ve Türkleri İslam medeniyetinin çöküşünü hızlandıran milletler olarak görmüştür. Hatta Iraklıların ahlaki zayıflığını hükümdar Nemrud'a kadar dayandırmaktadır.

Hele hilafetin Irak'a nakli büyük mesabiden add olsa sezadır. Çünkü Irak ahali Araplar gibi hürriyet pervert, hukuk şinas, sahib-celal olmayıp müfsid ve hamiyetsiz idi ve vaktiyle cenab-ı hakka karşı isyan eden Nemrud ile beraber kıyam ettiği gibi, İraniler ve Asuriler zamanında dahi hükümdarları mabud sırasında tutarak onların daire-i itidalden çıkmalarına mucib olagelmişti. Kendileri müfsid ve alçak tabiatlı olup her türlü tahkiramiz muamelata şayan oldukları gibi, hükümdarların her türlü zulm ve tecavüzlerine dahi tahammül ve onlara karşı alkışlar ederler idi. Hatta Iraklılar bir müddet içlerinde kalmış olan Büyük İskender'in dahi ahlakını bozmuşlar idi. Bu defa dahi Irak ahali hilafet-i İslamiye-i Abbasiye'nin bir saltanat-ı müstebide-i zalimeye tahavvülüne sebep olmuşlardır.⁶⁶⁶

Mizancı, Abbasiler bünyesindeki Türkleri ise Roma İmparatorluğu'ndaki Cermen barbarlarına benzetir. Cermenler nasıl ki Roma'ya saldırarak onu mahvetmişlerse, Türkler de derece derece İslam memleketlerine gelerek hükümetler kurarak Bağdat hükümetini zaptetmişlerdi. Arap medeniyetiyle tanıştıktan sonra çadırlarını terketmeye başlayan Türkler gerek münferiden İslam askeri olarak gerekse topluca hilafetin hizmetine girerek askeri ilimler ve maarif yönden zengin olan İslam devletinde önceleri İslam uğruna savaştılar. Sonraki dönemlerde ise İslam medeniyeti içinde bir zafiyet oldular; gasp ve yağmaya girişerek hilafet aleyhinde isyanlara kalkıştılar.⁶⁶⁷ Türkler aynı zamanda Hıristiyanların Müslümanlara düşman olmasının da sebeplerinden biriydi. Kudüs Arapların eline geçtiğinde Hıristiyanlar yine de bu bölgeye gelip ibadetlerini rahat bir şekilde yapıyorlardı. İslam hükümeti, henüz Asya steplerinden gelen ve İslam şeriatına tam anlamıyla vakıf olamamış Türklerin eline geçince, sadece Hıristiyanlar değil Müslümanlar da zulme uğramaya başladılar. Hıristiyanlar Avrupa'ya döndüklerinde Türklerin bu

⁶⁶⁶ A.g.e., C. 3, s. 195-198.

⁶⁶⁷ A.g.e., s. 199-201.

davranışlarını daha da abartılı bir şekilde anlatarak Müslümanlar hakkında olumsuz bir imaj yaratıyorlardı. Mizancı burada Hıristiyanlara bir eleştiride bulunarak, Avrupalıların kendi topraklarına ayak basan Müslümanlara nasıl davrandıklarını unuttuklarını belirtir. Fakat Türklerin davranışlarını da hem Hıristiyanlar ile düşmanlığın sebebi olması açısından hem de İslam medeniyetinin çöküşünü hızlandırmasından dolayı eleştirir.⁶⁶⁸ Mizancı'nın burada bahsettiği Türkler de, Ahmed Midhat'ın bahsettiği Selçuklulardan önceki Türklerdir. Ahmed Midhat, İslamiyet'i kabul etmiş olsalar bile bunları asıl Türk olarak kabul etmeyip asıl Türkleri Selçuklular ve Osmanlılar olarak görüyordu.

Mizancı'ya göre, Türklerin İslamiyet içindeki söz konusu durumları dışında, halifeliğin saltanat haline getirilmesi de İslam medeniyetinin çöküşünde etkili unsurlardan biriydi.⁶⁶⁹

IV.4.4. Avrupa'nın Değişen Dinamikleri

Ortaçağ'da dünyanın Doğu ve Batı yarısına hükmeden Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında eninde sonunda büyük bir çatışmanın meydana geleceği tahmin ediliyordu.⁶⁷⁰ Haçlı Seferleri'nde kendisini gösteren bu çatışma *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'de, Avrupa'yı ayağa kaldıracak, onu bu andan itibaren sürekli ileriye götürecek dinamikleri barındıran bir gelişme olarak da tasvir edilir.

Yazar, Haçlı Seferleri başlamadan önce Doğu ve Batı'nın yani Hıristiyan ve Müslüman aleminin genel durumunu karşılaştırarak hangisinin bu çatışmalar için daha uygun bir durumda ve zamanda olduğunu anlamaya çalışmıştır. Dünyanın Batı yarısı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra siyasi olarak parçalı ve düzensizdi. Papa'ların, ruhani güçlerini kullanarak siyasete karışmaları siyasi yapıdaki düzensizliği gidererek

⁶⁶⁸ *A.g.e.*, C. 4, s. 7-8.

⁶⁶⁹ *A.g.e.*, C. 3, s. 196.

⁶⁷⁰ *A.g.e.*, C. 4, s. 3.

birliği sağladı. Batı, Papalık elinde ruhani bir devlet haline geldi. İslam aleminde durum daha farklıydı. Öncelikle halifeler ruhani ve cismani iki gücü de baştan beri ellerinde bulunduruyordu. Bu da İslam Devleti'ni gayet düzenli bir siyasi ve dini yapıya ve geniş sınırlara ulaştırıyordu. Halifelerin bu görevlerini, gasp ve yağma amacıyla Türkistan çöllerindeki çadırlarından çıkıp İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan Türklere vermeleri, kendilerinin ise zevk ve sefaya dalmaları İslam unsurları arasındaki birliği yıkmıştı. Dolayısıyla Haçlı Seferleri öncesinde Doğu'ya göre daha düzenli ve ilerlemiş halde olan bir Batı vardı.⁶⁷¹

Dini konular her ne kadar etkili olduysa da Mizancı, ekonomik ve toplumsal birtakım nedenlerin de Haçlı ordularının kurulmasını teşvik ettiğinin farkındadır. Öncelikle o zamana kadar ticari ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda Doğu, Avrupalılar gözünde zengin bir kıtaydı. Öte yandan feodalizm nedeniyle Avrupa halkının durumu oldukça kötüydü. Halk bu sistem içinde ne hukuksal haklara ne de bir itibara sahipti. Sürekli zulüm görüyordu ve bunların karşılığının öteki dünyada cennetle ödüllendirileceğine inanıyordu. Papazlar da sürekli bu doğrultuda vaazlar veriyordu. İşte Haçlı Seferleri bu mazlum halka bir kurtuluş ve özgürlüklerine kavuşma fırsatı veriyordu.⁶⁷²

Mizancı'ya göre Haçlı Seferleri'nin Avrupa için en önemli ve onu ayağa kaldıracak kazanımları manevi olanlardı. Seferler birbirlerine yabancı gözüyle bakan Avrupalılara milliyet, cinsiyet ve vatan kelimelerinin anlamlarını öğreterek onlara Avrupalılık bilincini de aşlamıştı. Öte yandan Güney Avrupa'da ve Akdeniz sahillerinde bulunan şehirler Haçlı hücumları döneminde Doğu ile ticarete başlamış, bu sayede zenginleşmişlerdi. Doğu'ya akan milyonlarca insana lazım olacak malzemelerin karşılanması da bunları imal eden esnafın servetini artırmıştı. Böylece Avrupa'daki şehirler

---

⁶⁷¹ *A.g.e.*, C. 4, s. 2-5.

⁶⁷² *A.g.e.*, s. 9-13.

derebeylerin idaresinden kurtularak bir çeşit cumhuriyet kurmuş ve yeni medeniyet ocağı haline gelmişlerdi. Esareten kurtulan köylüler dahi şehirlere göç ederek ya esnaf olmuş ya da rençberlik ederek sermayedar kesmi oluşturmuşlardı. Burjuva sınıfı böyle bir süreçte ortaya çıkarak sosyal sınıflar arasındaki denge bir dereceye kadar kurulmuştu.⁶⁷³ Mizancı, ticaretle zenginleşen şehirlerin ve burjuva sınıfının ortaya çıkmasının özellikle Yüzyıl Savaşları'nın bitimine kadarki süreçte Batı'nın siyasi ve toplumsal yapısındaki dönüşümlerde de etkili olduğunu unutmaz. Yazara göre süreç, aynı zamanda barbarlık ve medeniyet arasındaki sınırdır. Çünkü bu süreçte Papalar ile derebeyler arasındaki ittifakın yerini kralar ve şehirler ya da burjuva itifakı aldı. Yazar, ittifak sayesinde dünyevi ve ruhani iktidar arasındaki ayrımın ve laikleşme sürecinin başladığına dair işaretler de verir. Yeni ittifak Papaların nüfuzunu azaltırken krallarını artırıyordu. Derebeylikler ise yavaş yavaş yok oluyor, yeni usullere göre birtakım devletler ortaya çıkıyordu. Ortak bir vatan ve vatandaş anlayışı geliyordu.⁶⁷⁴ Örneğin VIII. Louis adli düzende eski adetleri kaldırarak üniversitelerde Roma hukukunu öğrenen ve genelde burjuva olan hukuk erbabından oluşan düzenli mahkemeler kurmaktaydı.⁶⁷⁵ Güzel Philippe Kilise vakıflarına vergi tahsis etmeye çalışıyor ve Papa aleyhinde isyan ediyordu; hatta din ve dünya işlerinin ayrı olması gerektiğine yönelik bir bildiriye Papa'ya yollamıştı⁶⁷⁶

Haçlı Seferleri sadece siyasi ve toplumsal yapıda değil, düşünce ve sanat alanında da birtakım dönüşümlerin kaynağıydı. Mizancı'ya göre şimdiki Avrupa uygarlığının kökenleri araştırılacaksa buna Haçlılardan başlamak gerekiyordu. Yeniçağ'ı

⁶⁷³ *A.g.e.*, s. 48-50.

⁶⁷⁴ *A.g.e.*, s. 148-151; Yüzyıl Savaşları Fransa ve İngiltere arasında 1337 yılında başlayıp 1453 yılında sona ermiştir. Mizancı bu savaşın en önemli sebebi olarak Fransa'nın İngiltere ve Flandra Kontluğu arasındaki ticareti engellemeye çalışmasını gösterir. Bunun üzerine Flandra fabrikalarının çoğu kapandığından zanaatçıların bir kısmı İngiltere'ye iltica ederek orada fabrikalar kurmuş ve imalat yapmışlardır. Belçika halkı dahi Fransa'nın bu engelinden dolayı isyan etmiştir. *A.g.e.*, s. 186.

⁶⁷⁵ Mizancı özellikle Fransa'da VIII. Louis'in ve Güzel Philippe'nin bu yöndeki faaliyetlerine yer verir. *A.g.e.*, s. 151-160.

⁶⁷⁶ *A.g.e.*, s. 164-166.

kuran tüm genel dönüşümler bu Seferlerin bir sonucuydu. Bu zamana kadar Doğu, Batı'ya oranla her konuda gelişmiş olduğundan Haçlılar birtakım yeni düşünceler ve sanatlar öğrenerek memleketlerine dönmüşler ve bunları oralarda uygulamaya başlamışlardı.⁶⁷⁷ Haçlılar, ticaret ve Endülüs aracılığıyla Avrupa'ya yayılan maarif, Avrupa'nın içinde bulunduğu taassuba büyük bir darbeydi. Hatta en cahil olan adamların inançları bile bu etkileşim sonucunda değişikliğe uğradı. Yeni düşünceler öncelikle Kilise'nin otoritesini sarstı. Artık ne aforozlar ne de engizisyon vahşetleri Kilise'nin gücünü tekrar kazanmasına yarıyordu.⁶⁷⁸ Taassuptan kendilerini kurtaran halk, milli dil üzerine edebiyat ortaya çıktığı için, bu eserleri okumaya başlıyor ve akıllarını kullanıyorlardı. Bu şekilde halk, üzerine örtülü cehalet perdesini yırtarak Yeniçağ'daki ilerlemenin yolunu da açıyordu. Öte yandan Haçlı Seferlerinin taassubu kırması, Hıristiyanlarından bazı "dinsizler" Endülüs okullarında eğitim görmeye başladıkları gibi, Avrupa hükümetleri de ilim ve bilginleri koruyarak başkentlerinde üniversiteler kurmaya başladılar. İngiltere'de Oxford ve Cambridge; Fransa'da Paris, Orleon ve Montepellier; İtalya'da Bologna, Almanya'da Prag bunlardan bazılarıydı.⁶⁷⁹ Mizancı Ortaçağ'da yetişen meşhur filozof ve müelliflerden bazılarına ve onların fikirlerine, İtalyan edebiyatçılara ve sanat eserlerine de kısaca değinerek Haçlıların düşünce ve sanat alanında getirdiği hareketliliği açıklamaya çalışmıştır.

IV.4.5. Zincirin Eksik Halkası: İslam Medeniyeti

Mizancı Mehmed Murad'ın *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'sini diğerlerinden ayıran önemli özelliklerden birisi karşılaştırmalı analizlerde bulunmasıdır. Özellikle medeniyet üzerine yaptığı analizler ve karşılaştırmalar bu noktada önemlidir. Murad'ın

⁶⁷⁷ A.g.e., s. 50-51.

⁶⁷⁸ A.g.e., s. 281-282.

⁶⁷⁹ Mizanc daha sonra Ortaçağ'daki bazı meşhur hükema ve müelliflere değinerek kısaca onların fikirlerini açıklar. A.g.e., s. 313-315.

tarih anlayışındaki bu tavrı onun, olay anlatıcı tarihçilik geleneğini aşma yolundaki önemli adımlarından biri olarak görülebilir. Öte yandan siyasi ve askeri temaları bir yana bırakıp toplumsal, kültürel, ekonomik, dinsel vb. geniş bir düzlemde hareket etmesi Murad'ı, Osmanlı tarihçiliğinin değişen yüzünün önemli temsilcilerinden biri olarak da ortaya çıkarmaktadır.

Tarih-i Umumi (1880-1882)'de “iki dünya” ve “iki millet”ten ibaret görülen Ortaçağ tarihi yazarın karşılaştırmalı medeniyet analizlerine örneklerdendir. İslam ve Batı medeniyetini karşılaştırmaya tabi tutan Mizancı, “Medeniyete Karşı Barbarlık” alt başlığında cahilane ve düşmanca fikirlerin Ortaçağ tarihini anlaşılabilir ve açıklanamaz kıldığını söyler:

Kurûn-ı Vustâ'dan bahs olup Avrupalıların yedlerinde bulunan ketb-i tevârih ıslaha veya daha doğrusu yeniden tahrir ve tanzime muhtâçtır. Çünkü cahilâne taassub taraf-dârâne fikirler Avrupada târihe karşı büyük bir cinâyet ika'ını mucib olmuştur. Bu noksân ikmâl edilmedikçe Avrupa'da târih müellifleriyle muallimleri Kurûn-ı Vustâ târihinin anlaşılabilir derecede karışıklığından bahsetmekten geri durmazlar ve pek çok vukuât-ı umûmiyenin ledünniyyâtı fennen hal ve ta'rif olunamaz. Bu noksân neden ileri gelmiş. Ve ne vechle ikmâl olunabilir?⁶⁸⁰

Murad, eksikliğin nedenini “Eski Medeniyet” olarak adlandırılan Yunan ve Roma medeniyetiyle “Yeni Medeniyet”i temsil eden Avrupa medeniyeti arasındaki boşluğa bağlar. Çünkü aradaki boşluk nedeniyle Avrupalı ilim adamları antik ve yeni medeniyet arasında bir bağlantı noktası bulamazlar. Murad'a göre, Kurûn-ı Vustâ'nın bir “*perde-i zûlmet*” yani karanlık içinde kalmasının en önemli sorumlusu Katolik Kilisesi'ydi. Müellif ve öğretmenlerin Kurûn-ı Vustâ tarihini tarif ve açıklamadaki yetersizlikleri bundandı.⁶⁸¹

Murad, eksikliğin nasıl giderileceği konusuna da açıklık getirmeye çalışır. Ona göre, Aslında eski medeniyet ile yeni medeniyet birbirine yabancı değil, birbirinin

⁶⁸⁰ *A.g.e.*, s. 235-236.

⁶⁸¹ *A.g.e.*, s. 236.

parçasıdır. Aradaki karanlık dönem bunları yabancı gibi göstermektedir. İslam medeniyetinin iki medeniyet arasına yerleştirilmesi sorunu çözecektir.

Medeniyet-i athika “ezmîne-i mütekaddime” medeniyeti olduğu gibi, medeniyet-i cedide dahi “ezmîne-i müteahhire” medeniyetidir. Meydânda “ezmîne-i mutevassıta medeniyeti” görülmüyor. Ezmîne-i mutavassıta medeniyeti ki Arab yâni İslâm târihinde kesb-i kemâl etmiştir. Medeniyet-i atika ile medeniyet-i cedide arasına “medeniyet-i İslâmiyye” vaz’ olunduğu halde bir “medeniyet-i umûmiyye” çıkar ve kurûn-ı vustâ târihinde tesadûf olunarak müverrihler ile müelliflere müşkilât vermekte olan siyâh noktalar gaib olmuş olur.⁶⁸²

Böylece İslam medeniyeti dünya tarihinin önemli ve vazgeçilmez bir parçası olarak görülmekte, onun olmayacağı bir medeniyet tarihinin eksik kalacağı düşünülmektedir. Mizancı’nın bu görüşleri medeniyetin gelişiminde Doğu ve İslamiyet’i yok sayan Avrupamerkezci görüşlere eleştiri olarak düşünülebilir. Fakat daha açık olan nokta, 19. yüzyıl öncesi Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı ve İslam tarihlerini dünyadan soyutlayan anlayışlarının aksine Mizancı’nın bütünsel zeminde hareket ettiğiidir.

Mizancı’ya göre Avrupa tarihinde İslam medeniyetine karşı gözlenen cahilane ve düşmanca tavırlar Katolik Kilisesi tarafından kasten meydana getirilmiştir. Kurûn-ı Vustâ’da Ortaçağ’da Hıristiyan alemini pençesine alan Papalar Müslüman ilerlemesini görünce, kendi menfaatlerine uygun olmayacağı düşüncesiyle ve birtakım neşriyattan korkarak Avrupa’nın İslam medeniyetiyle bağlantısını engellediler. Papalar, medeniyetlerinin en yüksek seviyelerindeyken Araplarla ilişkiyi küfür saydılar, hatta onlardan kalan bütün eserleri mahvederek medeniyete hizmetlerini ve medeniyetteki önemlerini silmeye çalıştılar.⁶⁸³

Tarih-i Umumi (1880-1882)’de İslam medeniyetinin Ortaçağ’daki önemli konumu başka açıklamalarla da gösterilmeye çalışılır. Murad’a göre, Araplar, medeniyet tarihinde hiçbir toplumun yapamadığını yapmışlar, “*medeniyetin altın kuralı*”nı bozan ilk

⁶⁸² A.g.e., s. 237.

⁶⁸³ A.g.e., s. 237-238.

toplum olmuşlardı. Neydi bu altın kural? Yazara göre, vahşi ve bedevi bir toplum üstün bir kuvvet aracılığıyla birden yüksek dereceye ulaşmış olsa bile, doğal süreçleri tamamlayarak medeniyetin en ileri seviyesine ulaşan toplumla yine de aynı şekilde hareket edemez. Fakat Araplar Yarımada'dan aşiretler halinde çıkararak bir asır zarfında dönemin medeni toplumlarının üzerine yükselmiş, onlardan daha üstün bir devlet kurmuşlardı. Kurdukları devleti iyi idare ettikleri gibi, Mısırlılar, Samiler, İranlılar, Yunanlar ve Romalılar gibi medeniyette büyük isimler bırakmış medeni milletlere dahi medeniyet ve ilerleme anlamında hakkıyla liderlik ve rehberlik etmişlerdi. Murad'a göre, tarihte emsali olmayan bu durumun kaynağı İslam dini ve medeniyetiydi.⁶⁸⁴

İslamiyet'in, maarifin ilerlediği her yerde inançların bozulduğunu ve dünyanın en son dinsizlikte karar bulacağı gibi Avrupalılarca ortaya atılan görüşleri de boşa çıkardığını düşünen Mizancı'ya göre bu boş inanç, Avrupalıların İslam şeriatı hakkında bilgi sahibi olmamalarından kaynaklanmaktadır. İslam şeriatından haberdar olan yeni araştırmacılar ise, insanların dünyanın sonunda İslamiyet'te karar kılacakları inancındadır.⁶⁸⁵

Murad, söz konusu görüşlere karşısında tarafsız davranacağını, bunun için de dini hislerini teskin ederek konuya ilmi açıdan yaklaşacağını söyler. İslam dinine göre dünyanın fani olarak gösterilmesi, dünya işlerini yok saymak anlamına gelmemektedir. Tam aksine İslamiyet, dünyanın ebedi bilinerek medeniyetin ve mamuriyetin ilerletilmesi tavsiye eder. Avrupalı müellifler ise, damarlarında dolaşan taassuptan dolayı İslamiyet'i Hıristiyanlıktan aşağı gösterirler.⁶⁸⁶ Hıristiyanlık, Doğu ve Batı'ya sahip büyük Roma Devleti'nin en parlak zamanında ve devlet içinde ortaya çıkmıştı. Fakat Roma Devleti Hıristiyanlık sayesinde gücünü artıracığı yerde çöküşe yüz tuttu. İslamiyet ise, küçük bir

⁶⁸⁴ *A.g.e.*, s. 238-239.

⁶⁸⁵ *A.g.e.*, s. 239.

⁶⁸⁶ *A.g.e.*, s. 240.

kabile olan Kureyş içinde ortaya çıkararak bir asır içinde Çin sınırından Atlas Okyanusu'na uzanan büyük bir devlet zuhura getirdi. Hıristiyanlık Roma imparatorluğunun cinsiyet ve kavmiyet açısından farklı Doğu ve Batı bölgelerini bir arada tutmaya, onlar arasında birlik kurmada başarılı olamamıştı. Bu bölgeler zaten birbirinden ayrılmaya meyilli idiler ve Hıristiyanlık da bu ayrımı kaldıracağı yerde sürdürmüştü. Hatta bundan öte kendi içindeki ayrılığı bile önleyememiş, Doğu ve Batı kiliseleri namıyla iki mezhebe ayrılmıştı.⁶⁸⁷ Halbuki İslam dini cinsiyet ve kavmiyet duvarını yıkarak kökenleri farklı olan yüzlerce kavim ve kabileye geçmişlerini yani milliyetlerini, mezheplerini, tarihlerini unutturmuş, onları tek sancak altında toplayabilmişti. İslam dini, kurallarına cehaletten dolayı uyulmadığı dönemlerde bile nüfuzunu kaybetmemişti. Yazara göre bu madde İslam dininin ilme dayalı bir din olduğunu kanıtlamaktadır. Kuran-ı Kerim insanın yalnız Allah'a karşı görevlerini değil, bununla birlikte siyasi, medeni, beşeri, ailevi görevlerini de her sınıf için ayrı ayrı belirlemiştir. Yani İslam dini siyasi, adli, harp, maliye, sanayi vb. alanların hepsine ilişkin esasları belirlemiştir.⁶⁸⁸ Bu nedenle bir Hıristiyan veya Yahudi tahsil gördükçe diyanetini kaybederken, bir Müslüman ise tahsil gördükçe dindarlığı artıyordu.⁶⁸⁹ Öte yandan Batı tarihinin her sayfasında kutsal, büyük, kahraman, aziz, akil gibi adlandırmalar vardır ve bu unvanlar olağanüstü işler yapanlara verilir. Fakat İslam dini zaten her şeyi mükemmel bir şekilde belirlediği için diğer milletlerin fevkalade gördükleri olaylar veya kahramanlar İslam aleminde normal şeyler gibi karşılanır. Bu nedenle İslam tarihinde binlerce kahraman olduğu halde Batıdakiler gibi şöhretli değildir.⁶⁹⁰ Üstelik İslam dininde herkes eşittir. Yükselmek insanın başarısı ve yeteneğine bağlıdır. Bu konuda

---

⁶⁸⁷ *A.g.e.*, s. 241.

⁶⁸⁸ *A.g.e.*, s. 242.

⁶⁸⁹ *A.g.e.*, s. 243.

⁶⁹⁰ *A.g.e.*, s. 244.

Avrupalılar, İslamiyet'e erişmek için çok çaba sarfetmek zorundadırlar.⁶⁹¹ Mizancı, Asr-ı Hazır'ın yani son zamanların icadı ve Avrupalıların övündüğü meşveret usulünü İslam'ın şer-i idaresi ile karşılaştırdığında ise, Batı'nın getirdiği usulün oldukça geri olduğunun görüleceğini söyler.⁶⁹² Hatta Mizancı, İslamiyet'teki çok kadınla evlilik konusunun da İslam adaletinin bir sonucu olarak görmüştür.⁶⁹³

Cahiliye döneminden kalan Kureyş kabilesi arasındaki çekişmeler, hilafetin saltanat halini alması, fetihlerle birlikte itaate alınan kavimlerin bozulmuş ahlaklarının da benimsenmesi Mizancı'ya göre Arapların temiz doğalarını ve ahlaklarını bozarak medeniyetlerinin çökmesine neden olmuştur.⁶⁹⁴ İslam medeniyetinin çökmesine sebep olan önemli kusurlardan biri de yazara göre Araplarda vatan sevgisinin olmamasıydı.⁶⁹⁵ İslam toplumunu birbirine bağlayan dinden başka bir bağ yoktu. Dini bağda kopukluklar olunca da ülkede idare kalmayıp İslam Devleti gittikçe zayıf düşmeye başlamıştır.⁶⁹⁶ Fakat Avrupa medeniyetinin çağımızda da üstün konumda olması, İslamiyet'in medeniyete hizmetlerinin gözardı edilmesi anlamına gelmeyeceğini belirten Murad, Osmanlı eğitimcilerine de bu konuda bir rol biçer:

Bugünkü günde Osmânlı erbâb-ı maârifinin zimmetlerinde olan vezâif-i mütenevvianın en birincisi olan Müslümânların medeniyet-i hâzıraya ettikleri hidmetin derecesini bildirmek ve âleme cerh olunmayacak sûrette i'lân eylemektir. Bu iş o kadar mühim ve o kadar vâsi'dir ki ifâsı henüz göz açmakta olan batın tarafından husûle getirildiği halde yine büyük muvaffakiyâttan add olunacaktır.⁶⁹⁷

Mizancı'nın İslam medeniyetinin Avrupa'ya katkıları konusunda söyledikleri ise tam anlamıyla Avrupamerkezci yaklaşıma reddiye niteliğindedir. Yazara göre

⁶⁹¹ *A.g.e.*, s. 245.

⁶⁹² *A.g.e.*, s. 248.

⁶⁹³ Çünkü Arabistan çöllerinden çıkan mücahitler, senelerce yabancı diyarlarda kalırdı. Araplar şer'an yasak olduğu için zina yapmazlardı. Bu nedenle konakladıkları yerlerde çok kadınla evlilik yapabilirlerdi. Mizancı *A.g.e.*, s. 249.

⁶⁹⁴ *A.g.e.*, s. 250-254.

⁶⁹⁵ *A.g.e.*, s. 257.

⁶⁹⁶ *A.g.e.*, s. 260-262..

⁶⁹⁷ *A.g.e.*, s. 264-265.

Müslümanların en önemli katkılarından biri “eski medeniyet” ile “yeni medeniyet” arasındaki boşluğu doldurmaları yani zinciri tamamlayarak ortaya tam bir medeniyet çıkarmalarıdır. İslamiyet olmadan tam bir medeniyet olamayacağı, eksik halkanın İslam medeniyeti olduğu düşüncesi Murad’a göre, inkar edilemez bir gerçektir. Zincirin eksik halkası Arap tarihinde aranmalıdır. Avrupalılar da Arapların bu konuda üstad olduklarını kabul etmelerine rağmen, iftihar ettikleri Newton, Bacon, Kepler, Buffon, Laplace ve sairinin ünlerine hanel getirmemek için bunların yalnız “nakl” olduklarını göstermemek için Arapların medeniyete hizmetlerinden, hele maarif alanındaki ilerlemelerinden bahsetmemeye çalışırlar.⁶⁹⁸ Doğu’nun eserleri o kadar geniş ve çeşitlidir ki Arapların ilim, fenn ve sanayi ile uğraştıklarını ve tamamını, buldukları noktadan daha ileriye götürdüklerine şüphe yoktur. Örneğin dünyanın küre şeklinde oluşu, hareketleri ve evrenin dengesi gibi keşiflerin, pusula, kağıt ve baskı usulü gibi icatlar Avrupa’da olmayıp, Endülüs yoluyla Şark’tan Avrupa’ya girmiştir. Aslında Araplar’da ilim ve medeniyetin asıl mucitleri değildir. Hatta Avrupalıların mucid diye gösterdikleri Yunanlılar da ilimlerin mucitleri olmayıp bunlar da Fenikeliler, Asuriler, Mısırlılar ve saireden almışlardır. Araplar ise ilim ve fenleri genişletmişler, kendilerine özgü bir tarz koyarak icad etmiş gibi olmuşlardır.⁶⁹⁹ Yine coğrafya ve harita Araplar sayesinde Avrupa’ya girmiştir. Kolomb ve Vasco da Gama hep Araplarda buldukları pusula ve haritalar sayesinde şöhret sahibi olmuşlardır. Araplar Doğu’dan, Batı’nın son sınırına kadar uzanan büyük bir devlet kurarak asayişini sağlamışlar, ticaret ve medeniyet için büyük bir kapı açmışlardır. Arapların pusulayı icat ve deniz haritalarını düzenlediklerinden dolayı ticaretin büyük bölümü denizlerden karalara taşınmıştır. Araplar sayesinde Çin ve Hint malları Endülüs’e ve oradan Avrupa’ya ve Sibiryaya hududuna kadar gitmiştir. Ortaçağ’da Avrupa’da kullanılan

---

⁶⁹⁸ *A.g.e.*, s. 265.

⁶⁹⁹ *A.g.e.*, s. 266.

savaş aletleri, ev eşyaları, bilimsel araç ve gereçler, ziraat ve sanat aletleri, ağaç işlerinin büyük bir kısmı hep Araplar aracılığıyla Avrupa'ya gitmiştir.⁷⁰⁰

Mizancı'ya göre, dünyada İslam toplumları kadar bilgin ve ilim adamı meydana getirmiş bir millet yoktur. Bir Yunan alimine karşı yüz Arap alimini konulsa yine çok gelmeyecektir.⁷⁰¹ Arap alimleri sadece bir fenn ile değil ilimlerin tümünü tehsil etmeye çalışırlardı. Moğol saldırıları ise birçok eserin kaybolmasına kalanların ise dağınık olmasına neden olmuştur. Moğol istilasından sonra yetişen alimler ise öncekiler kadar ilim ve edebiyatın kıymetini bilememişlerdir. Bunların eserlerinde hürriyet, vicdan, metanet, düşünce eseri görülüyor. İlimlerin şeriata ters düştüğü şeklindeki düşüncenin halk arasında yaygın olmasını ise Mizancı oldukça yanlış bulur. Bu durum yeni ilim adamlarının, eskilerin bıraktıkları eserleri mütalaa etmekten çekinmelerine yol açmıştır. Bu zararlı anlayış Doğu halklarını istila eden her çeşit zorbalıkların neticesiydi. İslam memleketlerine fesat işte bu zorbalık kapısından girmiş ve yerleşmişti.⁷⁰²

Kısacası Mizancı Murad için dünya tarihinin ve Avrupa medeniyetinin tam anlamıyla anlaşılması için İslam medeniyetini de dikkate almak gerekmektedir. Çünkü medeniyetin ilerlemesinde ve bugünkü halini almasında Arapların katkıları oldukça fazlaydı. Bu sayede yeni bir çağın kapısı aralanıyor ve Avrupa medeniyeti ilerleyebiliyordu.

IV.4.6. Dönüşüm Başlıyor: İnkılablar Devri

Tarih-i Umumi (1880-1882) Yeniçağ tarihiyle birlikte renksiz ve durağan Ortaçağ dünyasından temposu artan, devletler ve toplumlar arası ilişkilerin önceki dönemlere göre kıyaslanamayacak derecede arttığı, daha canlı, özgürlük ve ilerlemenin

⁷⁰⁰ A.g.e., s. 267-268.

⁷⁰¹ A.g.e., s. 268-269.

⁷⁰² A.g.e., s. 269.

sürekli kovalandığı bir dünyaya geçiş yapar. Murad'ın siyasi, dini, ticari, ilmi vb. tüm alanlara yönelik yaptığı tasvirlerde bu hareketliliğin izleri çok açık görülebilmektedir. Mizancı bu hareketliliğin sebebini kültürler arası etkileşimin artmasına, yeni keşif ve icatların yarattığı enerjiye bağlar. Bu enerji baskıcı yönetimlere karşı halk egemenliğini ve özgürlükçü isyanları, büyük çaplı uluslararası savaşları, Avrupa dengesi siyasetini, mezhep kavgalarını, ticaret ve sanayi ilerlemesini, halkın yeni bilgilerle donanmasını; kısacası dünyanın büyük dönüşümünü kesin olarak başlatır. Dünya artık daha hızlı dönmektedir.

Mizancı, dünyanın ritmini hızlandıran ve Ortaçağ'dan tamamen farklı ve yeni bir çağın habercisi olarak ilmi, edebi, siyasi, dini, ticari ve mali birtakım inkılapların etkisine değinir. Örneğin siyasi inkıaplardan saydığı barutun icadı ve ateşli silahlarda kullanılması Ortaçağ'ın parçalı, düzensiz ve merkezi otoritenin zayıf kaldığı bir yapı yerine insanların aynı zamanda aidiyet duyacakları güçlü krallıkların doğmasını sağlar. Silah teknolojisindeki gelişmeler daha düzenli ve donanımlı askeri yapılanmayı ve bu da masraf artışını beraberinde getirir. Mizancı burada ucu toplumsal isyanlara neden olan bir sürecin de analizini yapmış olur. Çünkü masrafların artması halkın üzerindeki vergi yükünün de artması demektir. Öte yandan Mizancı, askeri alandaki gelişmelerin dış politikadaki çok daha büyük rekabetler doğurduğuna da dikkat çeker. Bugüne kadar daha çok iç meselelerle uğraşan hükümdarlar merkezi güçlerini arttırdıktan sonra gözlerini dış dünyaya çevirirler. Uluslararası politikada verilen mücadeleler ise Avrupa dengesi meselesini ortaya çıkarır.⁷⁰³ Mizancı bu meseleyi daha sonraki bölümde ayrıntılı olarak analiz edecektir.

Dünyayı – aslında Avrupa demek daha doğru olur, çünkü Yeniçağ'da meydana gelen değişimler esas olarak Avrupa'yı temsil etmektedir – düşünsel atılıma sevk eden

---

⁷⁰³ *A.g.e.*, C. 5. s. 14-19.

değişimler ise Mizancı'ya göre ilmi ve edebi olanlardı. Kağıt ve matbaa ile milli dillerde edebiyatın yaygınlaşması Mizancı tarafından Ortaçağ'ın skolastik temellerinin yıkılmasının ve insanların yeni bilgilerle donanmasının kaynakları olarak gösterilmektedir.⁷⁰⁴

Yazar, Yeniçağ'ın çok farklı bir görünüme kavuşmasında ve Avrupa'nın ilerlemeyi sahiplenmesinde ticari ve mali inkılaplara ayrı bir önem vermektedir. Çünkü burada hem siyasi hem de düşünsel ilerlemeye etki edecek faydalar söz konusudur.

Ahmed Midhat'ın Osmanlı tarihçiliğine eleştirilerinden biri, olayların neden ve sonuçlarından bahsetmeyip birden bire olup bittiğini söylemeleriydi. Halbuki tarihteki olayların neden ve sonuçlarını analiz etmek Ahmed Midhat'a göre tarihten asıl talep edilendi. Özellikle de okurlarda tarihi bilginin oluşumu olayların doğru bir şekilde analizine, fayda ve zararlarının, neden ve sonuçlarının incelenmesine bağlıydı. Diğer konularda olduğu gibi Mizancı'nın ticari ve mali konularda yaptığı da, dönüşümleri birdenbire olan olaylar olarak kabul etmeyip nasıl oluştuklarına, ne gibi sonuçlar doğurduğuna bakmaktı. Yazar, olayların belli bir süreç içerisinde ve birçok unsurla ilişki içinde gelişip etkisini gösterdiğine dikkat çekmiştir. Örneğin Yeniçağ'daki büyük dönüşümün kökeni olarak Haçlı Seferleri işaret edilmiştir. Seferler yeni bilgilerin edinilmesini sağladığı gibi asıl etkisini ticari ilişkilerde göstermiş, uzak mesafeli ticaretin canlanmasını sağlamıştır.

Ticaretin bir bütün olarak ilerlemeyi teşvik etmedeki belirleyici etkisi *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'nin neredeyse tümünde görülür. İlkçağ medeniyetlerini ortaya çıkaran ve ilerleten ana etken ticaretti. Ticaret toplumları sadece maddi bakımdan zenginleştirmiyordu; onları yeni kültür ve mekanlarla tanıştırdığı için manevi olarak yani

---

⁷⁰⁴ A.g.e., s. 20-32

düşünsel anlamda da ilerlemeye sevk ediyordu. Yine, Yeniçağ dünyasını biçimlendiren gelişmelerde de ticaretin etkisi büyüktü. Öyle ki, keşif hareketleri de Akdeniz ticaretinin Müslümanların eline geçmesi üzerine ve Hindistan ticareti için yeni deniz yolları bulma ve bu kıtayı doğrudan ticari ilişkiler kurma isteğinin sonucuydu. Üstelik Ortaçağ sonlarına doğru yerküre hakkında edinilen coğrafi bilgiler de keşifler konusunda Avrupalıları cesaretlendiriyordu. Mizancı bu nedenle keşifleri ticari ve mali inkılaplar başlığı altında incelemiş, Hindistan ticaretinin ilk çağlardan beri milletler için öneminden bahseden bir ön açıklama yapmıştır.⁷⁰⁵

Keşifler Avrupa'nın bundan sonraki süreçte yaşayacağı köklü değişimlerin asıl sebebiydi. Murad, eserin birçok yerinde yaptığı gibi burada da İslam medeniyetinin ve Arapların rolünü hatırlatarak Avrupa'nın bugünkü ilerlemelerini bir bakıma onlara borçlu olduğunu hissettirmektedir. Kilise'nin taassubu yerküreyi birkaç günlük mesafeyle sınırlarken, Endülüs ilmi sayesinde yerin şekli ve durumu hakkında edinilen yeni bilgiler ve Arapların pusulayı icadı Avrupalıların gerekli bilgilerle donanmasını sağlamıştır. Kilise ancak "din uğruna" yapıyorsa bu seferlere destek vermiştir. Örneğin, Portekizlilerin Afrika'ya seferleri böyle başlamıştı. Mizancı Portekizlilerin Afrika'ya seferlerini keşifleri başlatan bir gelişme olarak sunmuştur. Ama İslam medeniyeti ve Arapların katkısı yadsınamazdı ve Avrupalılara sadece adım atmak kalıyordu.⁷⁰⁶

Mizancı keşiflerin ilk sonucu olarak, bilinen dünyanın sınırlarının genişlemesini gösteriyordu. Üstelik böyle bir sonuç ileride de görüleceği üzere dinsel alanda da büyük dönüşümlere neden olacaktı. Kilisenin iddia ettiği gibi, dünyanın sınırları

⁷⁰⁵ *A.g.e.*, s. 33-36.

⁷⁰⁶ Mizancı'ya göre Kilise'nin, birkaç günlük mesafeden sonra dünyanın son bulduğuna dair dar görüşlü inançlarının yanında bazı gemicilerin okyanus hakkındaki dehşet verici hikayeleri de seyahatlerin dar bir bölgeyle sınırlanmasına neden olmuştur. Aslında büyük keşif hareketlerinden önce de çeşitli milletlerin uzak mesafeli seyahatlere çıktığını belirten Mizancı, bunların dönüşümü gerçekleştirecek dinamiğe sahip olmadığını belirtir. Örneğin Norveç ve Danimarkalı balıkçılar Kuzey Amerika'nın doğu sahillerine, Fransızlar ve İngilizler de sahilden ayrılmaksızın Gine'ye kadar Afrika sahillerine gittikleri biliniyordu. *A.g.e.*, s. 36-39.

hiç de iki üç günlük mesafeyle bitecek kadar dar değildi. Seyahatler dünyanın ne şekil ve durumlarda bir cisim olduğunu ortaya koymuş, *Yer-i Cedid* olarak adlandırılan Amerika ve Avustralya kıtaları *Yer-i Atik*'e eklenmişti. Böylece dünyanın bilinen sınırları genişlemiş, küre-i arz dörtte bir meskun halinden çıkarak üçte bir meskun halini bulmuştur.⁷⁰⁷

Avrupalıların o güne kadar bilinmeyen topraklara ilk ayak basmalarından itibaren dünya köklü bir dönüşüme uğrayacaktır. *Tarih-i Umumi* (1880-1882) dönüşümü genelde ticari faaliyetler etrafında işleyerek, ticareti Yeniçağ'ın en önemli faillerinden biri olarak görmüştür. Çünkü gelişen ticaretin sağladığı olanaklar bir mekan olarak Avrupa'yı topyekün bir ilerleme sürecine sevk etmiştir. Ticaretin merkezi ise, keşfedilen ve *Yeni Dünya* adı verilen topraklardı.

Tarih-i Umumi (1880-1882), yeni topraklara yapılan ticareti aynı zamanda Avrupa emperyalizminin başlangıcı olarak görmekte, Avrupalıların sömürgelerde kurduğu düzene ve mücadelelere yer vermektedir. Yazara göre, Avrupalılar uzak sömürgelerde birtakım koloniler kurarak ticaretle uğraşırlar, buraların idaresini kolaylaştırmak için kendi ülkelerindeki suçlularını ve sürgünlerini buralara yerleştirirlerdi. Daha sonra sömürgelerin idaresi için bir yönetim sistemi meydana getirirlerdi. Keşifler yeni kıtaları, yeni denizleri ve yolları Avrupalılara öğrettiği için ticarete büyük bir artış meydana gelmişti. Hindistan ticaretinin deniz yoluyla daha kolay yapılması kara ticaretinin ve kervanların önemini de azaltmıştı. Avrupalılar, altın ve gümüş madenleri ile dolu olduğundan sömürgelere dört elle sarıldılar. Sömürgeleri elde tutmak ve korumak için büyük donanmalar inşa ettirdiler. Yeni deniz yollarının bulunması Akdeniz ticaretini ve bu ticareten zengin olan memleketlerin ise zayıflamasına neden oldu. Atlas Okyanusu sahillerinde yerleşen Portekizliler, İspanyollar, İngilizler, Flemenkliler olağanüstü ilerleme kaydettiler. Yeni

---

⁷⁰⁷ *A.g.e.*, s. 65, 75.

kıttadan ihraç edilen altın ve gümüş, paraların çoğalmasını, temel ihtiyaçların kıymetlenmesini ve bu da toplumsal yapının esaslarını sarstı. Önceleri servet kazanmanın yolu toprakların büyüklüğüne bağılıydı. Toprak ise babadan oğula geçiyor, böylece zengin doğmamış olanlar için servet sahibi olmak ihtimali kalmamış oluyordu. Sömürge ticaretiyle gelen para bolluğu fabrika ürünleri ile diğere ticaret mallarında artmasına yol açarak deniz ticaretini servet edinmenin asıl kaynağı yaptı. Böylece toplumsal hayattaki çeşitli sınıfları birbirinden ayıran engeller kalktı, eşitliğe kapı aralandı. Öte yandan ticari malların ülke içlerine kadar ulaşımını sağlamak için nehirler temizleniyor, kanallar açılıyor, şose yollar yapılarak memleketin imar ve ilerlemesi sağlanıyordu. Mizancı ticaretin ayrıca Avrupa'nın finansal yaşamında ki değişikliklerine de değinmiştir. Yine ilim ve sanayinin ilerlemesinde de ticaretin katkısı büyüktü. Ticaret sadece ürünlerin alışverişini değil, salgın hastalıkların da dolaşımına neden oluyordu. Çiçek ve benzeri eskiden beri var olan salgın hastalıklar, Avrupa'dan yeni kıtalara geçerek yerli halkı mahvetmişti.⁷⁰⁸

Uzak coğrafyalara yapılan seyahatler ve bunların sonuçları Avrupa'nın dini hayatında da birtakım önemli gelişmelere neden oldu. *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'de de Yeniçağ'ın kurulmasının son ayağı dini inkılaplara bağlanmaktadır. Murad, Hıristiyan inancını, içine düştüğü skolastik batağından kurtaracak ilk gelişmeler olarak yine Haçlı Seferleri'ni göstermektedir. Seferler sonucunda halk bir dereceye kadar uyanmış ve yavaş yavaş ruhani heyetin tecavüzkar hareketlerine yan gözle bakmaya başlamıştır.⁷⁰⁹ Diğere bir gelişme olarak matbaacılığın ve milli dillere dayanan edebiyatın ortaya çıkması ise, halkı az çok yeni bilgilerle donatıp ruhani sınıfın skolastik düşüncelerinden uzaklaştırmaya başlıyordu. Coğrafi keşifler ise yeni fikirlere genişlik kazandırmıştı. Öncelikle, keşif

---

⁷⁰⁸ A.g.e., s. 65-72.

⁷⁰⁹ A.g.e., s. 74.

hareketleri dünyanın şekli ve genişliği konusunda Kilise'nin savunduğu düşünceleri yerle bir etmişti.⁷¹⁰ İlimin gittikçe yaygınlaşması da kendi çıkarları uğruna Hıristiyanlığı özünden uzaklaştıran uygulamaları ve emirleri vaaz eden din adamlarının yalanlarını ortaya çıkarmıştı. Henüz Ortaçağ'ın sonlarında din adamlarının bu davranışlarına karşı tepkilerin başladığını belirten Mizancı, itirazlarını daha da sertleştiren hümanistlerin fikirlerine de yer verir. Almanyalı Reichlin, Von Gutten ve Flemenkli Erasme Mizancı'nın fikirlerine yer verdiği hümanistlerdir.⁷¹¹ Hıristiyanlığın özünden uzaklaştırılmasına yönelik tepkiler özellikle Almanya'da şiddetliydi. Bu süreçte Mizancı, Luther'in Katolik Kilise'sine karşı itirazlarını, çalışmalarını, Kilise'nin reform taraftarlarına karşı girişimlerinin ayrıntılı bir analizini yapar. Engizisyon, İndex, Cizvit tarikatı ve faaliyetlerini Katolik alemini ve medeniyetitaassub içine sokan faaliyetler olarak eleştirir.⁷¹²

Mizancı, Avrupa'nın dini alandaki dönüşümlerinin etkisini, matbaanın ilim ve fen alanına katkısıyla eş değer görmektedir. Yani ilmin ve fennin gelişmesinde matbaa ne derece etkili olmuşsa, dini alandaki reformların etkisi de o derecedeydi. Çünkü reformlar öncelikle düşüncenin gelişimini engelleyen ve onu sadece dini alana sevkeden taassubu ortadan kaldırıyordu. Maarifin yayılmasıyla birlikte zihinlere girmiş olan araştırma ve sorgulama hevesi, insanların Kilise'nin otoritesinden çıkarak dini konulara farklı açılardan yaklaşmasına ve dolayısıyla Hıristiyanlık içinde çeşitli mezhepleri doğuracak ayrılıklara neden oluyordu.⁷¹³

Tarih-i Umumi (1880-1882)'de Yeniçağ'da maarifin yayılmasının önemli bir sonucu olarak da ortak bir Avrupa medeniyetine ve Avrupalılık bilincine işaret etmiştir.

El-hâsıl Kostantiniyye'nin Osmânlular tarafından fethini ta'kîb eden asır zarfında Avrupa zâhiren ve ma'nen tanılamayacak sûrette değişmiştir. [...] İntişâr-ı maârifin netâyic-i

⁷¹⁰ *A.g.e.*, s. 75

⁷¹¹ *A.g.e.*, s. 73-82.

⁷¹² *A.g.e.*, s. 298-315.

⁷¹³ *A.g.e.*, s. 110-112, 117.

azîmelerinden biri de milel-i muhtelif medeniyetinin tevhîdi maddesidir. Avrupa'yı mesken ittihâz eden bunca akvâm medeniyetçe bir millet oluvermiştir. İşte Avrupa bu vechle yenilerek az müddet zarfında akla hâyret verecek sûrette terakki etmiş ve emsâli görülmemiş sûrette ma'mûr olmuştur.⁷¹⁴

IV.4.7. Madalyonun Öteki Yüzü: Sömürgecilik

Keşifler Avrupa'nın maddi ve manevi ilerlemesinin temellerindendi. Madalyonun öteki yüzünde ise ilerlemenin nasıl elde edildiğiyle ilgili başka görüntüler vardı. Mizancı, madalyonun iki yüzüne de bakan birisi olarak, ilk karşılaşmadan itibaren Avrupalıların yeni kıta ve halkları üzerindeki politikalarına değinmiş, yeri geldiğinde çok sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu eleştirilerden birini Avrupalıların yerli halka karşı tavırlarında kullanır. Yerli halk bugüne kadar hiç görmediği beyaz insanlara yani Avrupalılara dostane tavırlarla yaklaşır. Fakat altın madenine olan harisane tutkuları Avrupalıların yerli halka aynı yönde davranmasını engeller. Murad, örnek olarak Cortez'in davranışlarını gösterir. Meksika hükümdarı Montezouma, İspanyalı komutan Ferdinand Cortez'in kendi sınırlarına girdiğini duyunca ona hediyeler ve elçiler göndererek geri çekilmelerini ister. Montezouma, Cortez'i son derece hürmet ve iltifatla kabul etmiş, ikameti için büyük bir konak vermişse de, Cortez bu konağı kaleye çevirerek Montezouma ile savaşa başlamıştır. Hatta Cortez'in vahşiyane davranışlarına da bir iki cümle ile örnek vermiştir.⁷¹⁵ Yine başka bir İspanyol Pysarro'nun Peru'da yerli hükümdar Atahualpa'ya karşı davranışları, Mizancı'ya göre kendilerini “medeni” gören Avrupalıların barbarlıklarındandı. Yazar, sonraki dönemde yeni kıtaların sömürge haline getirilmesinden

⁷¹⁴ *A.g.e.*, s. 118.

⁷¹⁵ *A.g.e.*, s. 55-60.

sonra yerlilerin en ağır işlerde acımaksızın çalıştırılmalarını da Avrupalıların vahşiliği olarak görmektedir. Çünkü uğradıkları zulüm ve vahşet yerli halktan milyonlarcasının ölümüne neden olmuştur. Yazara göre zaten Avrupalıların yerli halkı medenileştirmek gibi bir düşünceleri yoktu. Asıl amaç sömürge haline getirdikleri bölgelerin zenginliğinden yararlanmaktı. Bunun için de sömürgelerin denetimi ve korunması için buralarda aynı zamanda idari birtakım düzenlemelerde de bulunuyorlardı.⁷¹⁶

İngiltere örneğinde konu daha açık anlatılmaktadır. Mizancı meşrutî sistemi dolayısıyla övdüğü İngiltere'yi bu kez Hindistan'da yürüttükleri faaliyetler yüzünden çok sert eleştirir. Yazar “medenî” sözcüğünü tırnak içinde vererek, Batı'nın ne ölçüde medenî olduğunun sorgulanması gerektiğine dair bir algı yaratmaya çalışır. Mizancı'ya göre, kendi işledikleri vahşeti görmeksizin, kendilerini ve topraklarını savunan yerli halkları “eşkiya” ve “barbar” olarak suçlamak Avrupalıların ve medeniyetlerinin ikiyüzlülüğünü göstermektedir. Üstelik Murad, Avrupalıların ikiyüzlülüğünü onların ana karakterleri olduğunu ve Roma'dan miras kaldığını söyler. Yazara göre “medenî” Avrupalılar, çoğu zaman “Asya barbarlarına” gösterdikleri medeniyetvari davranışlarını Hindistan'da göstermemişlerdir. Romalılarından aldıkları miras gereğince “tefrikaya düşür, sonra zaptet” yani böl ve yönet sistemini uygulayarak, yılan gibi usulca Hindistan'a sokulmuşlardır. Burada çeşitli entrikalar ve dostane ilişkiler adı altında ve saygılı davranır gibi yaparak, gerçekte ise halkı kendilerine köle gibi kullanmaya başlamışlardır. Hindistan halkı sömürgecilere karşı ayaklandıklarında ise, “medeniler”e isyan eden eşkiya olarak suçlanır ve sindirilirdi. Zaten Avrupa medeniyetinin insaf, hamiyet, ahde ve hakkaniyete riayet gibi şeylerin “Asya barbarlar” üzerinde uygulanırlığı yoktu. İngilizler ile Fransızların Hindistan'da, Rusların Orta Asya ile Kafkasya'da kısacası Batılıları Doğu'da daima

---

⁷¹⁶ A.g.e., s. 66-67.

kullanmakta oldukları “civilization” usulü Hindistan’da tamamıyla hükmünü icra etmiştir. Bunun için bir ticaret şirketi iki yüz milyonu aşkın nüfusa sahip Hindistan kıtasının “zapt ve raptını” temin edebilmişti.⁷¹⁷

Mizancı’ya göre, “medeni” Avrupalıların insanlık tarihine bir kara leke olarak geçecek yöntemlerinden biri de köle ticaretiydi. Yazar köle ticaretinin asıl sebebi olarak yine Avrupalıların kâr hırslarına yenik düşmelerini göstermektedir. Sömürgelerdeki madenleri ihraç için Avrupa’dan gündelikçi rençberler getirmek işlerine gelmediği için Avrupalılar, öncelikle yerli halkı madenlerde çalıştırırlar. Yerli halk vahşet içinde büyüdüğü için bu zalimane idareye ve ağır işlere dayanamazlar ve sayıları gittikçe azalır. İnsan gücünü karşılamak için madenlerde çalıştırılmak üzere Afrika’dan barbarane köleler nakledilmeye başlanır. Avrupa tüccarları gemilerine binerek Afrika sahillerine gidip hükümdarlardan tebalarını satın almaya ya da rastladıkları yerli halkı esir alıp onları Amerika’ya göndererek mal ve eşya gibi taliplerine satmaya başlarlar. Hatta insan ticareti için çeşitli ve büyük şirketler kurulur. Mizancı bu ticareti “alışverişin en vahşisi ve en alçağı” olarak tanımlayarak Avrupalıların “medeni” kisvesi altında yatan vahşiliklerini göstermeye çalışır.⁷¹⁸

IV.4.8. Avrupa Dengesi Meselesi

⁷¹⁷ *A.g.e.*, C. 6, Kitapçı Karabet, İstanbul, 1299, s. 13-14; Mizancı, Hindistan Ticaret şirketi’nin Hindistanı ele geçirebilmesinin asıl nedenini onun aynı zamanda siyasi bir yapılanma olmasına bağlar. I. Elizabeth döneminde birkaç tüccarın, sermayelerini birleştirerek kurdukları Hindistan ticaret şirketi sonraları yerli halk arasındaki iç çekişmelere de müdahale etmeye başlayarak çeşitli imtiyazlarla daha da zenginleşmiştir. Öyleki bu ticaret şirketi zamanla ticari imtiyazların ve vergi iltizamlarının yanında şehir ve istihkamlar inşa etmiş, sömürgeleri korumak için askerlere bile sahip olmuştur. Şirket İngilizlerin bölgede yayılmasında, verdiği maddi desteklerle de önemli rol oynamıştır. İngilizler bölgeye yerleştikten sonra düzenledikleri askeri birlikler ile sömürgelerini genişletmeye çalışmışlardır. Buraya bir genel vali atayarak şirket işlerini ve sömürgelerin idaresini yürütmüşlerdir. Kısacası Hindistan Şirketi kısa zaman içinde bir ticari şirket olmaktan çıkıp siyasi bir birlik haline gelir. Mizancı Şirket’in; büyük sömürgelere, 150 milyonu aşkın bir tebaya, kale ve istihkamlara, yüz binlerce askere, memurlar ordusuna ve askeriyeeye sahip olduğunu, Hindistanın bağımsızlığını kazandığı 1857 tarihine kadar bu durumunu devam ettirdiğini belirtir. *A.g.e.*, s. 14-19.

⁷¹⁸ *A.g.e.*, C. 5. s. 67-68.

Tarih-i Umumi (1880-1882)'nin Yeniçağ tasvirinde öne çıkan konulardan biri de "Avrupa Dengesi Meselesi"dir. Barut ve ateşli silahların kullanılmasıyla birlikte meydana gelen uluslararası savaşlar Mizancı'ya göre, Avrupa Dengesi'ni bir mesele haline getirmiş, Fransa'nın İtalya'yı zaptetmesine karşı diğer bazı Avrupa devletlerinin ittifakı da meseleyi ilk kez görünür kılmış,⁷¹⁹ keşiflerle başlayan sömürgecilik faaliyetleri ise, onu daha da alevlendirmiştir.

Mizancı, Avrupa Dengesi'nde öne çıkan ilk devletlerden biri olarak, keşif hareketlerinde de yine ilk adımlardan birini atan özellikle de II. Felipe (1527-1598) dönemi İspanya'sını gösterir. Bu arada II. Felipe için taassupkar bir Katolik betimlemesi yapan Murad, onun Protestanlar, Araplar, Yahudiler, hatta sömürgelerdeki yerli halk üzerindeki vahşiliğini; Galile, Bruno, Toricelli gibi devrin bilimadamlarına karşı düşmanlığını dile getirir.⁷²⁰ İspanya'nın İngiltere'ye mağlup olması ise Hollanda'nın dengede bir süre öne çıkmasını, kendi sınırlarının beş katı büyüklüğünde sömürgelere ulaşmasına neden olmuştur. Hatta Mizancı, Hollanda'nın keşifler döneminde sömürgelerini genişletmekle birlikte ilim ve fennlerde de ilerlemeler yaşandığını, üniversiteleri ve ilim adamlarıyla şöhret kazandığını ifade etmiştir. Sealiger, Lipsi, Grotius, Spinoza Mizancı'nın Hollanda ilim adamlarından verdiği örneklerdir.⁷²¹

I. Elizabeth (1533-1603) döneminden itibaren İngiltere kısa sürede bir dünya gücü haline gelerek Denge'de öne çıkmıştır. Eserin beşinci cildinin yirmi üçüncü bölümünün İspanya, Portekiz, Fransa, Almanya, İtalya, İskandinavya ülkeleri ve Rusya'yı içerirken; bir sonraki bölümün tamamının İngiltere'ye ayrılmasının nedenlerinden biri de budur. Mizancı, I. Elizabeth'in Avrupa'nın manen ve maddeten harap olduğu bir dönemde ilme ve sanata önem verdiğini söylese de, İngiltere'yi dünya gücü haline gelmesinin asıl

⁷¹⁹ *A.g.e.*, s. 264-265.

⁷²⁰ *A.g.e.*, s. 320-323.

⁷²¹ *A.g.e.*, s. 335-337.

nedenini ülkenin ticari, mali ve finansal yönden hızlıca yükselmesine bağlamaktadır. İngiltere'ye dışardan gelen ustaların ve sermayedarların çeşitli fabrikalar, ticaret şirketleri açması Ada'yı sanayi ve ticari açıdan dünyanın önemli mevkisi haline getirmiştir. Ticaret şirketleriyle beraber sigorta şirketleri, bankalar ve en önemlisi de Londra Borsa'sı açılmıştır. İngiltere donanması da bu dönemde dünyanın her tarafında sömürgeler elde etmekteydi.⁷²²Dolayısıyla söz konusu gelişmeler İngiltere'yi Avrupa'dan bir iki asır daha ileri seviyeye yükseltmişti. Hatta Mizancı'ya göre çağdaş uygarlığın ilk habercileri sayılan Shakspear ve Bacon Elizabeth devrinin ricalindendi.⁷²³

İngiltere'nin dünya siyasetinde ve Avrupa dengesindeki belirleyiciliği *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'nin altıncı cildinde de devam eder. İlk bölümün “Şimali Avrupa ve Düvel-i Muazzama-i Cedide” başlığından da anlaşılacağı üzere Kuzey Avrupa'da dengeye eklenecek yeni devletler ortaya çıkmaktadır. Rusya ve Prusya ile birlikte Amerika Birleşik Devletleri de bu anlamda Avrupa tarihi içinde değerlendirilir. Özellikle Amerika kıtasında ise, kurulduktan kısa süre sonra uluslararası politikada diğerlerine göre çok daha etkili olacak bir devlet belirecektir.

Mizancı, kuruluşunu “İngiltere Devlet-i Muazzaması ve Müstemlekati” başlığında incelediği Amerika sömürgelerinden güçlü bir devletin ortaya çıkmasını hem kıtanın ticari potansiyeline hem de buraya göç edenlerin özgür bir ülke yaratma isteklerine bağlar. Önceleri İngiltere'den sadece suçluların ve gönüllü gitmek isteyenlere imtiyazların tanındığı bir kıta olan Amerika, sonradan Avrupa'da istedikleri özgür ortamı bulamayan ve Katolik taassubundan kaçanların Yeni Dünya'sı olarak tasvir edilmiştir. Protestanlar, eserlerini ve fikirlerini Avrupa'da özgürce dile getiremeyen eğitimci ve düşünürler

⁷²² *A.g.e.*, s.207-209.

⁷²³ *A.g.e.*, s. 221; Bununla birlikte İngiltere'de ortaya çıkan edebiyatçılar ve bilimadamlarından Thomas More, John Milton, Newton, Locke gibi isimler, eserleri ve fikirleri hakkında da kısaca bilgiler verilmiştir. *A.g.e.*, s. 247-253

Amerika'ya gidenler arasındaydı. Bununla birlikte Mizancı, kıtaya göçlerin ekonomik temelleri olduğunu da belirtir. Özellikle kıtadaki boş ve münbit arazilerden faydalanarak kazançlarını artırmak isteyen servet sahibi kişiler Amerika'nın yeni sahipleri olmaya başlamışlardır. Muhacirlerin çoğu Püriten olduğu için Amerika'ya özgürlük ile birlikte eşitlik fikirleri de taşınmıştır.⁷²⁴

Mizancı, Birleşik Devletlerin ortaya çıkışında da ticareti önemli bir etken olarak göstermektedir. Yazar, özellikle İngiltere'nin kıta üzerindeki ticari baskısını önemli sayar. Amerika kıtasındaki İngiliz sömürgeleri önceleri bağımsız bir devlet gibi istedikleri ülkelerle ticaret yaparlarken, İngiltere'nin bu ticareti sadece Britanya adaları ile sınırlamasını Mizancı büyük bir hata olarak görür. Diğer yandan İngiltere'nin, savaşlardan kaynaklanan borçlarını kapatmak için sömürgelere damga vergisini getirmesi ve Avrupa'dan gelen emtiadan gümrük vergisi almasının da İngiliz idaresinden duyulan şikayetleri artırdığına işaret eder.⁷²⁵ Yazar daha sonra İngiliz parlamentosunda Amerika'daki isyanla ilgili tartışmalara, kolonilerinin önce George Washington sonra da Benjamin Franclin önderliğindeki bağımsızlık mücadelelerine değinir. Avrupa Dengesi Meselesi'nden burada da söz eder. Mizancı, savaşın Avrupa'ya etkisini en azından bu bölümde sadece özgürlük fikirlerinin yayılması ekseninde ele almaktadır.⁷²⁶

Mizancı'ya göre Amerika'nın bağımsızlığını kazanması, İngilterenin haysiyetini ve itibarını zedeleyen manevi bir yenilgiydi. Maddi olarak ise farklı bir görüntü vardı. İngiltere hükümeti asker beslemekten kurtulmuş, Amerika'nın ham ürünlerini kendi fabrikalarında işlenmeye başlamıştı. Ticaretin bu şekilde gelişmesi iki ülke arasındaki soğukluğu da böylece gidermiştir.⁷²⁷

---

⁷²⁴ *A.g.e.*, s. 19-22.

⁷²⁵ *A.g.e.*, s. 22-23.

⁷²⁶ *A.g.e.*, s. 23-29.

⁷²⁷ *A.g.e.*, s. 34-35.

Tarih-i Umumi (1880-1882)'de Amerika'dan sonra Avrupa Dengesi'nde önemli roller oynayacak ülkeler olarak Prusya ve Rusya'ya değinilir. Siyasi alandaki başarılarının yanında Mizancı Büyük Friedrich'i iç yönetimdeki mükemmelliği ve Prusya'da ilerlemeyi sağlamasından dolayı över.⁷²⁸ Ardından Rus İmparatorluğu'nun ve Büyük Petro'nun yükselişi gelir. Rusya'nın Büyük Petro'dan önceki tarihini önemsiz gören Mizancı, bu tarihten sonra Avrupa medeniyeti ile bütünleşmeye çalışan bir Rusya tablosu çizer.⁷²⁹ Bu bütünleşmenin sağlanmasında ise Rusya'nın iki ayrı politika izlediğine dikkat çeker. Birincisi Avrupa medeniyetinin ilerlemesini sağlayan maddi manevi tüm unsurları devlete uygulamak; ikincisi de, Avrupa ile ilişkileri daha da geliştirmek için özellikle bir deniz sahili elde ederek ticaret ve savaş gemilerini içine alacak limanlar inşa etmektir. Baltık Denizi yoluyla yayılma ve imparatorluğu doğal sınırlarına ulaştırma bu amacın ürünüydü. Böylece “*medenî olan aleme bir pencere*” açılmış olacaktı.⁷³⁰ Mizancı, Petro'nun vasiyetnamesini vererek, onun Rusya için dünya politikası için öngördüğü geniş vizyonu da yansıtmıştır.⁷³¹

Amerika ve Rusya'dan sonra *Tarih-i Umumi* (1880-1882), 18. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa Dengesi'ni ve dünyanın diğer coğrafyalarını etkileyen başka ve çok önemli bir gelişmenin mekanı olarak bu kez Fransa'yı göstermektedir. Büyük İhtilal ile birlikte Mizancı,Fransa'yı dünya tarihinin merkezine yerleştirir. İhtilalin sebeplerini ise Avrupa medeniyetinin o güne kadarki gelişim sürecinde ortaya çıkan yansımalarında arar.

IV.4.9. Yeniçağ Avrupa Medeniyeti ve Büyük İhtilal

Tarih-i Umumi (1880-1882)'de 16. ve 17. yüzyıllar Avrupa'nın değişim ve yenilenme dönemi olarak tasvir edilir. Mizancı bu dönemlerin Avrupa medeniyetini genel

⁷²⁸ *A.g.e.*, s. 41, 62-65.

⁷²⁹ *A.g.e.*, s. 80-81.

⁷³⁰ *A.g.e.*, s. 86-94.

⁷³¹ *A.g.e.*, s. 111-113.

olarak milli lisanların gelişimi ve düşünsel alandaki değişimler ışığında analiz etmiştir. Avrupa medeniyeti matbaanın icadına kadar Yunan ve Latin medeniyetinin taklidinden başka bir şey değildir. Avrupa'daki milli diller henüz edebi anlamda bir gelişme yaratacak düzeyde olmadığı için edebiyatçı ve bilginlerin kullandıkları dil de Latince'ydi. Murad, Avrupa'yı kaplayan karanlığı ve halktaki cehaleti “terakki-i efkâr fenerleri” olarak görülen yazarların kullandıkları dilin düzensizliğine bağlamaktadır. Çünkü Latin dilinin düzensizliği bilgin ve yazarları, seleflerinin eserlerini gereği gibi anlayabilmelerini ve sonraki kuşaklara aktarabilmelerini engellemiştir.⁷³² Yazar, inkılaplar devri olarak nitelediği 16. ve 17. yüzyıllarda, milli dillerin ve eğitim ilerlediğini söyler. Her şeyin mucidi olarak gördüğü İngiltere'ye; milli dilleri düzenleme, onları edebi ve fenni ilimler için kullanma konusunda öncülük yaptığı için övgülerde bulunur. Böylece “taassup ve cehâlet zindanından kurtulmuş olan efkâr önünde iskolastik batağından hali bir tarîk açılmış olduğundan tabî efkâr ma'lûmâtca dahi terakki vâki' olmuştur.”⁷³³

18. yüzyıl ise Murad için “medeniyet-i hazırâ”nın kapısını açan devirdir. Çünkü Avrupa'yı siyaseten değiştiren ve ıslah eden “Büyük İhtilal” bu asrın fenn ve edebiyattaki ilerlemelerinin bir sonucudur.⁷³⁴ Mizancı bir önceki asırda olduğu gibi 18. yüzyıl medeniyetini İngiltere, Fransa ve Almanya'nın fenn ve edebiyat alanındaki gelişmelerinden örnekler vererek açıklar. Yazar bir bakıma söz konusu üç ülkeye 18. yüzyılın fenn ve edebiyattaki ilerlemesinde öncü rolü vermektedir.

⁷³² *A.g.e.*, C. 5, s. 426-427.

⁷³³ Mizancı bu yüzyıllar Avrupa medeniyetini çeşitli düşünür, yazar, bilimadamları ve onların eserleri örneğinde göstermeye çalışır. İngiltere'de Sheakespeare, Milton, Bacon, Locke, Newton; İspanya'da şair ve edebiyatçılardan Lope de Vega, Calderon, Cervantes, tarihçilerden Mariana, Harera, Solis Camoens; Fransa'da şair ve edebiyatçılardan Rabelais, Corneille, Racine Boileau, Moliere, Lafontaine, Bousset, felsefede Piyer Ramos, Descartes, bunun dışında Pascal ve Montaigne; Almanya'da şair ve edebiyatçıları Hans Sachse, ressam Dürer, matematik ve astronomide Copernic ve Kepler bu isimlerden bazılarıdır. *A.g.e.*, s. 427-428.

⁷³⁴ *A.g.e.*, C. 6. s. 143.

Medeniyet-i Hazıra'nın kapısını açan 18. yüzyılın başka bir önemi olarak *Tarih-i Umumi* (1880-1882), Avrupa'nın, küre-i arzın en önemli parçası haline gelmesini göstermektedir:

(Leibnitz) ile (Kant)ın himmetleri ile felsefe; La Place, La Granj, Herschell gibilerin himmetleri ile ilm-i hey'et ve riyâziyât; Adam Smith, Turgout, John Law'ın himmetleri ile ilm-i servet-i umûmiyye; Franklin, Volta, Galvani'nin himmetleri ile ilm-i hîkmet; Lavousier ve (Cavendish)in himmetleri ile ilm-i kimya; Buffon, (Liney)in himmetleri ile târih-i tabii (ilm-i hayvânât ve nebâtât); ba-husûs Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Gothe, Schiller'in himmetleri ile ulûm-ı siyâsiyye ve edebiyye başka bir tarza dökülmüştür. Bundan mâ-adâ James Watt nam bir İngiliz medeniyyet-i hazırânın en birinci erkânından ma'dûd olan eslimin kuvvet ve ehemmiyyetini keşfetmiş ve sûret-i isti'mâlini öğrenmiştir. Artık "skolastik" mücerredâtı ile "Clasizm" taklîdleri hayâl makâmında kalıp "Avrupa medeniyyeti", "Avrupa edebiyâtı", "Avrupa terâkkisi" husûle gelmiş ve küre-i arz başka bir hâl kesb etmiştir.⁷³⁵

18. yüzyıl Avrupa medeniyetini önceki yüzyıllardan ayıran özelliklerden bir diğeri olarak Mizancı, makineleşmeyi göstermektedir. Maden kömürü ve makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte sanayi, ticaret ve servet önce İngiltere'de sonra da bütün Avrupa'da yayılır. Murad, makineleşmenin ve sanayiın gelişmesiyle birlikte iktisat biliminin de önem kazandığını söyleyerek Adam Smith'in düşüncelerini açıklama gereği duyar. Çok kısa olarak Merkantilistler ve Fیزیokratlar arasında servetin kaynağının ticaret mi yoksa tarım mı olduğuna dair tartışmaları, İngiltere'de James Watt'ın buhar gücünü keşfettiğini ve dünyanın Avrupa öncülüğünde yeni bir iktisadi dönüşümle karı karşıya olduğunu haber verir. Öte yandan Mizancı, Avrupa ilerlemesinin bir yansımasının da astronomide görüldüğünü, keşiflerin artık sadece yeryüzünde değil gökyüzünde, kainatı içerecek genişlikte yapıldığını ifade eder.⁷³⁶ Bununla birlikte Fransa ve Almanya'da gerek doğa ve fen bilimlerinde gerek edebi ve felsefi alandaki ilerlemeler de Mizancı için önemlidir. Yazar, bu alanlarda şöhret bulmuş kişilere, eserlerine ve fikirlerine kısaca yer vermeyi ihmal etmez.

⁷³⁵ *A.g.e.*, s. 143-144.

⁷³⁶ *A.g.e.*, s. 147-149.

Mizancı, Fransa'daki "Büyük İhtilal"ın dinamiklerinin de 18. yüzyılda olgunlaştığı inancındadır. Çünkü inkılapçıların yaptıkları en önemli iş bu zamana kadar meşguliyetsiz olan zihinlerin artık düşünmeye, araştırmaya ve sorgulamaya başlamasını sağlamaktır. Araştıran, sorgulayan insan, kendisini içine çeken skolastik batağından kurtaracak bilgilerle donanmaktaydı. Mizancı bu gelişim sürecinde insanların artık feodal sistemin nesnesi olmaktan çıkıp ilerlemenin öznesi haline geldikleri bir tablo çizer. Artık siyasi ve hukuki meselelere de ilgi gösteren, özgürlük, eşitlik ve insan haklarının peşinde koşan bir insan tipi ve bunların oluşturduğu "efkar-ı amme" yani kamuoyu vardır. Kamuoyu sürekli talepkardır, karşısında ise şiddet taraftarı bir iktidar vardır. Mizancı'ya göre bu şiddet yersizdir:⁷³⁷

Bir müellifi iskât etmek ve âsârını mahv eylemek müşkil bir şey değildir. Lâkin hukuk-ı mukaddese-i beşeriyye cümlesinden bilinen bazı ıslahât talebinde musirr olan bir iki müellif olmayıp uyanmış olan efkâr-ı amme idi. Efkar-ı ammeye karşı gidilip semereli bir iş görüldüğünün ise târihte emsâli görülmemiştir. Bunun için hükümetlerin cebr ve şiddeti talep olunan ıslahâtın i'tâ'sı husûsunda cüz'î bir mühlet kazanmaktan ve fakat ahâlinin mutalibini tezyîd etmekten başka bir işe yaramamıştır.⁷³⁸

Hüküm ve idare sahiplerinin yeni düşünceler ve onları savunanlar üzerinde vahşet uygulayarak eski düşünceleri sağlamlaştırmaya çalışması ise ihtilalinin fitilini ateşlemiştir. "Bu ahvâli mutalâa ve ledünniyâtına kesb ü vukûf eden zevât medeniyet-i atika ile mahiyeti mechûl olan medeniyet-i cedîde beyninde büyük bir müsâdeme zuhûra geleceğini hâber vermekte ve netâyicinden havf etmekte idiler."⁷³⁹ Yani Mizancı'ya göre Büyük İhtilal aslında eski medeniyet ile yeni fikirler arasındaki çarpışmanın bir sonucuydu:

Mizancı, Büyük İhtilal'i gerektiren dahili nedenleri de aslında "yeni fikirler" bağlamında değerlendirir. Ülkenin toplumsal, hukuksal, siyasi, özellikle de ekonomik ve

⁷³⁷ A.g.e., s. 174-175.

⁷³⁸ A.g.e., s. 175.

⁷³⁹ A.g.e., s. 176.

mali yapısının İhtilal öncesi kötü görüntüsünün bir analizini yapar. Yazara göre, halkın kötü gidişata tepki gösterebilmesinin altında özgürlük, eşitlik, adalet ve insan hakları gibi yeni birtakım fikirlerle donanmış ve uyanmış olan Fransa kamuoyu vardır. Voltaire, Montesquieu gibi aydınlar eserleriyle bu fikirlerin Fransa’da yayılmasını sağlarlar. Yeni fikirler yayan Fransız aydınlar İngiltere’deki meşruti sistemden haberdardırlar. Öte yandan Kuzey Amerika sömürgelerinin özgürlük adına İngiltere’ye karşı ayaklandıkları işitilmektedir. Tüm bunlar Fransız kamuoyunun ülkedeki kötü idareye karşı tepkilerini büyük bir ihtilalle göstermelerine yol açar. Mizancı, sonrasında çirkin olan birçok cinayete meydan verdiğini söylese de Büyük İhtilal’in gelişini Voltaire’nin, sözleriyle müjdelir.⁷⁴⁰

Ne tarâfa atf-ı nazar etsem hep büyük bir inkılâb için tohum ekdiğini görüyorum. Artık inkılâb vuku’ bulacağına şüphem kalmadı. Yalnız bu inkılâbı görmek şerefinden mahrûm kalacağıma müteessifim. Gençlerimizin bahtiyârlıklarına gıpta edelim. Onlar güzel vak’alar ve güzel günler göreceklerdir. Varsınlar bari onlar görsünler.⁷⁴¹

Eserde, İhtilalden sonra ise millet meclisinde cumhuriyet idaresini isteyen Jacobenler ile meşruti idare isteyen Constitutione yani Anayasa taraftarlarının tartışmalarına yer verilir. Meclisin en önemli eserlerinden biri olarak da İnsan Hakları Beyannamesi’ni ve millet hakimiyeti ilkesi gösterilir. Fakat daha sonra cumhuriyeti korumak için kurulan ve dünya için özgürlüğe öncülük etmiş olan *Comite de Salut Public* (Selamet-i Umumiye Komitesi)’nin İhtilal’e leke sürecek cinayetlerine, hatta Fransa’yı dahi özgürlük ve vicdandan mahrum bırakacak davranışları eleştirilir.⁷⁴²

e kadar engellenirse engellensin Mizancı’ya göre Fransa halkı özgürlük ve halk egemenliğinden vazgeçemeyecek dereceye gelmiş, millet hakimiyeti düsturu Fransızların kanına işlemiştir.⁷⁴³

⁷⁴⁰ A.g.e., s. 191-207.

⁷⁴¹ A.g.e., s. 191-208.

⁷⁴² A.g.e., s. 226-236.

⁷⁴³ A.g.e., s. 305-306.

Mizancı İhtilal'in yarattığı özgürlük, eşitlik, hükümet, meclis ve anayasa tartışmalarından sonra Napolyon önderliğinde Fransa'nın dış siyasetini ve buna karşı Avrupa'da oluşan ittifaklara epeyce yer verir. Viyana Kongresi'ni ise Fransız İhtilali'nin yıktığı eski düzeni ve Napolyon'un mahvettiği Avrupa'nın siyasal yapısını tekrar kurma faaliyeti olarak değerlendirir.⁷⁴⁴ Viyana Kongresi'nden sonra, Fransa'nın yönetim sistemindeki gelişmelerin ayrıntılı bir açıklamasına yer verir. Mizancı Fransa'ya ilişkin sözlerini cumhuriyet idaresinin yerleşip, anayasanın tanziminin sağlandığıyla ve bütün dünyanın Fransa'daki cumhuriyeti saygıyla kabul ettiğini söyleyerek bitirir.⁷⁴⁵

İzleyen bölümlerde Avrupa'nın diğer devletleri ve dünyanın diğer kıtalarının son durumları ile ilgili özet niteliğinde değerlendirmeler vardır. Burada önemli olan nokta Mizancı'nın genel olarak Avrupalıların Doğu politikaları üzerine yaptığı kısa ama sert değerlendirmedir. İngiltere ve Fransa'nın, özellikle kendi ticari çıkarları için Çinlileri afyon maddesine alıştırmaları, hatta bunun için savaş ilan etmesi Mizancı'ya göre Avrupa medeniyetinin ne kadar "medeni" olduğunun göstergesidir. Hatta Mizancı Avrupalıların bu davranışlarını, daha önce de söylenildiği gibi, onların ana karakteri olarak görmekteydi: *"Yani asırlar geçiyor, ahval değişiyor, fakat frenkin hudutsuz taassubu ile haksız ve insafsız politikası değişmiyor."*⁷⁴⁶

IV.4.10. Haritanın Bütünü ve Medeniyet-i Hazıra

Tarih-i Umumi (1880-1882)'nin son bölümlerinde Amerika ve Asya kıtasındaki bazı ülkelerin, Afrika ve Avustralya kıtalarının son durumları yüzeysel olarak anlatılırken, geleceklerine ilişkin tahminler de yapılmaktadır. Örneğin Mizancı'nın Amerika kıtası tasvirinde öne çıkan ülke, bağımsızlığını ilan ettikten sonra sürekli ilerleyen Amerika Birleşik Devletleri'dir. Yazara göre, şahsi girişimlere Avrupa'da meydan

⁷⁴⁴ A.g.e., s. 290.

⁷⁴⁵ A.g.e., s. 337.

⁷⁴⁶ A.g.e., s. 348-352.

bulamamış dahilerin iktisadi girişimlerini Amerika'da gerçekleştirmesi ülkeyi akla hayret verecek derecelerde ilerletmiştir. Sanayinin gelişmesiyle birlikte hammadelerini kendi fabrikalarında işlemeleri de ilerlemeye katkı sağlamıştır. Mizancı eski, içe kapanık siyasetlerini terkedip emperyalizme yönelmesinden sonra ise Amerika'nın, dünya işlerine müdahale edebilecek boyutta güçlendiğini belirtir. Eserini yazdığı tarihlerde Amerika'yı İngiltere ve Almanya düzeyinde bir ülke olarak gören Murad, ilerleyen yıllarda ise Amerika'nın çok daha parlak bir geleceğe sahip olacağını tahmin etmektedir.⁷⁴⁷

Kıtanın diğer sakinleri olarak kuzeyde Kanada, güneyde ise Brezilya ve Arjantin Mizancı'nın öne çıkardığı devletlerdir. Yazar her iki ülkenin de parlak bir geleceğe sahip olacağını düşünür fakat Arjantin'in güneydeki birçok ülkeyi ele geçirerek Amerika Birleşik Devletleri'ne rakip olacağı inancındadır.⁷⁴⁸

Asya kıtasına ilişkin analizde ise Avrupa medeniyetine sert eleştiriler devam etmektedir. Kendilerini “medeni”, Doğu'yu “barbar” gören Avrupa'nın “medeni”liği sorgulanır. Ondan çok daha az olmak üzere Doğu'da bu eleştirilerden nasibini alır. Mizancı Doğu ile Batı'yı uzlaşmaz iki rakip olarak tanımlar. Bunların kavgaları daima vahşi ve çirkindir. Haçlı Seferleri gibi, Attila ve Cengiz Han da yazara göre medeniyet tarihinin en büyük belalarındandır. Bunlar Doğu ile Batı arasındaki kavgaların zararlı birer sonucudur. Mizancı'ya göre, insaniyet nazarında daha aşağı olan Avrupalıların şimdiki Doğu politikaları da bu rekabetin ürününden başka bir şey değildir.⁷⁴⁹

İngilizlerin Hindistan'daki yerli halka davranışlarının anlatıldığı bölümde Avrupa medeniyetinin ikiyüzlülüğü başka kavramlarla tekrar dile getirilir:

⁷⁴⁷ Mizancı eserin 1328 yılı baskısına bazı eklemelerde bulunarak Şimal-i Amerika Hükümet-i Müttihidesi, Japonya ve Çin, Hindistan, İran ve Afganistan olarak ayrı başlıklar eklemiştir. Yine Amerika kıtasındaki diğer ülkelere ilişkin bazı güncel bilgilerde ilgili bölümlere eklenmiştir. Bu nedenle ilgili bölümler için eserin 1328 yılı baskısı da kullanılmış, bu durum dipnotlarda parantez içinde belirtilmiştir. Mizancı Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, C. 6. İstanbul: Kasbar Matbaası, (1328), s. 350-351.

⁷⁴⁸ *A.g.e.*, (1328), s. 356.

⁷⁴⁹ *A.g.e.*, C. 6. s. 385.

Ahz ü i'tâ için Şârka gelen “namuslu tüccar”, güyâ rehber-i medeniyet ve muhafız-ı hukuk ve asayiş sıfâtıyla gelen “diplomatlar”, nâsir-i hakikât sıfâtıyla gelen misyoner papazları ile güyâ “allahın uğrunda fedâ-i cân” için gelen ehl-i salib beyninde hakikât halde fark yoktur. Felsefe indinde cümlesi aherin hukuk-ı mukaddesesine tecâvüz eden zalim ve gaddardır. Hatta şimdikilerin tecavüzâtı daha ince olduğu için o nisbette ağırdır.⁷⁵⁰

Mizancı'nın “namuslu tüccar”, “diplomat”, “Allah uğrunda feda-i can” gibi sözcükleri, Avrupa medeniyetinin ikiyüzlü niteliğini belirtmek için özellikle tırnak içinde kullandığı açıktır. Üstelik Murad, eserini yazdığı zamanı göz önünde bulundurarak, Avrupalıların aynı politikalarını hala devam ettirdiklerini söyler. Yazara göre, bugün “Şark Meselesi” adı altında meşhur olan sorun Avrupalıların Doğu'ya sürekli saldırması ve onu rahat bırakmamasından kaynaklanmaktadır.⁷⁵¹ Mizancı Batılıların Doğu üzerindeki planlarını nasıl yürüttüklerinden söz ederken aslında emperyalizmin ortaya çıkış sürecini de açıklamaktadır.

İnkılab-ı kebirin neticesi olmak üzere Avrupa memâliki kesb-i ma'mûriyet etmiş ve sekeneri o nisbette artmıştır. Evveleri ma'mûriyet umûmî olmayıp bazı memleketlere mahsûs olduğundan bu memleketler ziraâtı medârı-ı taayyüş ittihâz ettikleri esnâdaki ahâlinin birkaç misli ahâli besleyecek hale gelmiştir – yâni ahâlinin bir kısm-ı küllisi sanâyi ile taayyüş etmeye başlamıştır. Bu halin devâmı için mezkûr memâlike iki şey lâzım idi. Bunların biri fabrikalar için hâm emtiâ, diğeri dahi ma'mûlat için müşteri idi. Ma'mûriyet taammüm etmezden evvel ma'mûriyet halinde bulunan memâlik lâzım olanı nefsi-i Avupa'da bulup pek de hârice muhtâc değildi. Fakat ma'mûriyet taammüm ederek her memleket kendi mahsûlâtından ziyâde hâm emtiâyâ, ihtiyâcâtının fazlası olan ma'mûlât için dahi müşteriye muhtâc olduğundan cümlesi nazarlarını Şark'a çevirmişlerdir. Tecavüzât hazıra-i gayr-ı muhakka ile netâyic-i vehimesiîş bu ahvâlden tevellüd etmiştir.⁷⁵²

Murad, emperyalizmin planlarının kurnazca bir strateji etrafında gerçekleştiği izlenimini vermektedir. Yazara göre Avrupalılar, henüz gelişmemiş olan Asya ülkelerini birtakım ince düşünülmüş ticaret antlaşmalarıyla kendilerine bağlamaktadır. Doğu ülkelerinde nüfuz kazanan bir Avrupalı devleti diğerleri izler ve onlar da birtakım dolaplar

⁷⁵⁰ A.g.e., s. 385-386.

⁷⁵¹ A.g.e., s. 386.

⁷⁵² A.g.e., s. 386.

çevirmeye başlar. Başka çare bulamazlarsa da münasebetsiz bir vesile bulup söz konusu Asya ülkesine savaş ilan ederek buraları zorla ele geçirirler. Böyle bir girdaba düşen ülkede ilerlemeye yer kalmaz; ülkenin tüm kaynaklarının yanında özgürlük ve bağımsızlıkları da yok olur.⁷⁵³ Üstelik ülkeyi zapteden Avrupa medenileri bu durumdan gurur duyup o ülkenin ilerlemesini ellerinden geldiği kadar engellerler. O ülkelerde fikri uyanış, maarifin yayılması, ilerleme, refahın artması Avrupalıların, Asya topraklarında en istemedikleri şeylerdir. Mizancı, yine “medeni” Avrupalıların ikiyüzlülüğünü vurgulayarak, yeri geldiğinde zaptettikleri Asya ülkelerinin medenileşememesinden ve halkının da medeni olmadığından bahsettiklerini ifade eder. Asya ülkeleri Avrupalıların pençe-i kahırlarından kurtulup fikri uyanış gerçekleştirdiklerinde ise kendilerine yapılmadık vahşet kalmaz. Yazar, söylenenleri “medeni” Avrupa’ya karşı hakaret olarak algılayanlara karşı da, “tarihin tanıklığının diplomatların safsatalarından daha fazla kabul gördüğünü” söyleyerek cevap verir.⁷⁵⁴

Mizancı’ya göre “medeni” Avrupalıların vahşetinden en çok muzdarip olanlar ise Hindistan, Çin ve yakın zamanlarda onlara eklenen Japonya’dır.⁷⁵⁵ Yazar, Asya ülkelerinin ilerlemeleri için önemli bir potansiyel olarak İslamiyet’i görmektedir. Kendilerine milyonlarca para harcanan Hıristiyan misyonerlerin başarısızlığına karşın, hiçbir uğraş verilmeden birkaç milyon Mecusi’nin Müslüman olması Mizancı’ya göre, İslamiyet’in avantajıdır. Uğraşıldığı takdirde de İslamiyet, Asya’nın doğusu için büyük inkılapları doğuracaktır. Yazara göre, “kar ile doymaz olan Avrupalıların irtikapları, böyle girişimlerin olumlu sonuçlar vermesini sağlayabilecektir.”⁷⁵⁶

---

⁷⁵³ *A.g.e.*, s. 387.

⁷⁵⁴ *A.g.e.*, s. 388.

⁷⁵⁵ *A.g.e.*, s. 389-392.

⁷⁵⁶ *A.g.e.*, s. 393.

Avrupalıların Asyalılara karşı ikiyüzlü politikalarından Japonya kısmında da bahsedilir. Tarihi eski Yunan'dan da öteye giden Japonya, Avrupalıların müdahalelerinden kurtulmak için harekete geçtiğinde “medeni” Avrupalılar bu ilerlemeye izin vermemişlerdir. Çünkü medeni olmayı kendilerine özgü görmekteydiler. Murad, Japonların ilerlemesini, onların “Avrupalıları kendi silahlarıyla vurmak” düşüncesine bağlar. Özellikle Avrupa ve Amerika'ya gönderilen Japon gençler kısa sürede Batı medeniyetine vakıf olmuşlardır. Yazara göre, Batı medeniyetini kendilerini savunmak için kullanabildiklerinde Japonlar, Avrupalıların elinden kurtulabileceklerdir; hatta bu ilerlemeyi o andan itibaren elde etmektedirler. Japonya'nın özellikle Rusya'ya karşı kazandığı zaferi ise Mizancı tarafından dünya tarihinde bir inkılap noktası olarak değerlendirmiştir. Üstelik Japonları bu başarılarından dolayı Avrupa'nın büyük devletleri derecesinde görmüştür. Aslında yazara göre Japonya'nın bu başarıları dünya siyasetinde güç dengelerinin değiştiğine de işaret etti. Denge siyasetinin bir yönünü de “Avrupa'ya saldırı” olarak gören Mizancı, Amerika Birleşik Devletleri'nin adımları ile başlayan bu politikanın Japonya tarafından genişletildiğini belirtmiştir. Hatta Mizancı, diğer Osmanlı dünya tarihlerinde rastlanılmayan bir şekilde, Osmanlı ve İran'daki değişim hareketlerinin, Japonya'nın milli medeniyet yaratma çabası ve ilerleyişinin bir sonucu olarak görülebileceği gibi farklı bir yaklaşım da geliştirmiştir.⁷⁵⁷

Mizancı, dünya siyasetinin ve medeniyetin gelecekte alacağı hal üzerine tahminlerde de bulunmaktadır. Dünya, meydana gelmesi doğal büyük bir değişim öncesini yaşamaktadır. Fakat dünyanın bugünkü medeni başarı için eski medeniyet kadrosu yetmemektedir. Yazar, küresel bir dünyanın haberini vererek, insanlığın birleşmeye doğru dev adımlar attığını belirtir. Öte yandan bu küreselliğin siyasi yaşamda Denge

---

⁷⁵⁷ A.g.e., (1328), s. 365-368.

Meselesi'nin boyutlarını da değiştirebileceğini söyler. Murad'a göre Japonya ve Çin bu potansiyele sahiptir. Japonya'nın ilerlemesi Çin ile desteklendiği takdirde Avrupa Dengesi'ni gölgede bırakacak bir Dünya Dengesi Meselesi ortaya çıkabilir. Yalnız bu gibi meseleler bugünkü siyasi seviye itibariyle olabilir. Yarınki medeniyet seviyesinin sınırları, bu gibi meselelerin ortaya çıkışına ortam bırakmayabilecektir.⁷⁵⁸

Mizancı'nın Hindistan'la ilgili tasvirleri de ilginçtir. Bağımsızlığını 1947'de kazandığı göz önüne alınırsa eserin yazıldığı tarihte Hindistan hala bir sömürge ülkesidir. Mizancı Hindistan için parlak bir gelecek öngörür, fakat bu tahmini yaparken Hindistan'ın tam bağımsızlığını bir seçenek olarak düşünmez. Hakim ve mahkum olarak belirttiği iki tarafın uyması gereken iki şart ortaya koyar. Birincisi, İngiltere'nin Kanada'daki Fransızlar, Güney Afrika'daki Burgorlar örneğinde Hindistan yerlilerine de yetenek ve liyakatları oranında siyasi hukuk vermesidir. Öte yandan siyasi haklara sahip olan yerlilerin İngiltere'ye olan siyasi bağlarının azaltılması yönüne değil, aksine artırılması çabasına girişilmelidir. Mizancı Hindistan için iç işlerinde özgürlük dışta ise İngiltere'ye siyasi bağlılık öngörmektedir. Aksi taktirde iki yüz milyon yerli nüfusu siyasi haklardan mahrum bırakmak "mecnunluk" olacaktır.⁷⁵⁹

Yazar, cesur ve gayretli bir kavim olarak tanımladığı Afganistan'ın yegane kusurunu ise aşırı taassup olarak görür. Bunların cesaretinden yararlanacak güçlü ve açıkgozlü bir hükümetin iyi işler başarabileceğini belirtir. İslam dünyasındaki değişim düşüncelerinin Afganistan'a ulaşması durumunda ise ilerlemenin sağlanacağı, İslam dünyası ile Çin arasında böylece bir bağlantı noktası olarak önem kazanacağı inancındadır. Böylece Afganistan Orta Asya'da İslam düşüncesinin zirvesine yerleşecektir. Murad, medeni yeteneğe sahip olarak tanımladığı İranlıların ilerlemesini ise meşrutiyet

⁷⁵⁸ A.g.e., (1328) s. 368.

⁷⁵⁹ A.g.e., (1328), s. 369-370.

yönetiminin korunmasına bağlar. Eğer İranlılar Osmanlılarla birlikte hareket ederlerse Batı Asya'ya hakim olacak düzeye gelebileceklerdir.⁷⁶⁰

Tarih-i Umumi (1912-1913)'de Afrika kıtası ise, ilerleme ve medenileşme bakımından son sıraya konulmaktadır. Kıtanın çoğu yerleri hala keşfedilememiştir. Avrupalıların kıtadaki sömürgesi devam etmektedir.⁷⁶¹ Hatta Mizancı, cehalet ve taassuba boğulmuş Afrika halkının uyanmasının da belki Batılıların kontrolünde gerçekleşebileceğini söyler.⁷⁶²

Eserini II. Abdülhamid döneminde yazan Murad, bu yıllardaki baskısında Sultan'ın Afrika'daki siyasetine değinmez. Fakat eserin altıncı cildinin 1328 (1912-1913) tarihli baskısına II. Abdülhamid'in kıta politikasındaki başarısızlığını da eklemiştir. Murad'a göre, Fransa'nın Cezayir ve Tunus'u, İngiltere'nin Mısır'ı zaptetmesi hükümetin ehliyetsizliği ve iktidarsızlığındandır. Cezayir ve Mısır'da çıkan isyanları bastıracağı yerde Yıldız Sarayı türlü entrikalarla durumu daha da karıştırmıştır. Mizancı Osmanlı'daki meşruti yönetimden ise bahsetmez. Avrupalıların Yıldız Sarayı'na uyguladıkları haydutluk mesleğini Meşrutiyet-i Osmaniye'ye karşı da devam ettireceklerini düşünür.⁷⁶³

Avustralya kıtasının da ilerde medeniyet merkezlerinden biri olacağını belirten Mizancı,⁷⁶⁴ *Tarih-i Umumi*'nin 1328 (1912-1913) tarihli altıncı cildinin son kısmında 19. yüzyıl medeniyeti hakkında da kısa bir değerlendirmede bulunmaktadır: Medeniyet 19. yüzyılda kimsenin hayal edemeyeceği seviyelere gelmiştir ve daha da ilerleyeceği açıktır. Mizancı bu ilerlemede matbaanın yerine buhar gücü ve elektrik enerjisini koyar. Bu yüzyıldaki icatlar sayesinde artık her ülkeye özgü değil, tüm dünyayı kapsayan genel bir medeniyet söz konusudur. Murad, makineleşmenin hızlanması ve buna bağlı olarak işçi

⁷⁶⁰ *A.g.e.*, (1328), s. 370.

⁷⁶¹ *A.g.e.*, s. 393-394.

⁷⁶² *A.g.e.*, (1328), s. 375.

⁷⁶³ *A.g.e.*, (1328), s. 374-375.

⁷⁶⁴ *A.g.e.*, C. 6, s. 395.

sınıfının tepkileri de dile getirir, okuyucusunu sosyalist ideoloji ile tanıştırır. Yazara göre, işsizlik sayısının yüz binlere varması sosyalizmi büyük bir ideoloji olarak ortaya çıkarmaktadır. Eserde işçilerin medeniyetin ıslaha ihtiyacı olduğu düşüncesinden hareketle benimsedikleri ve malların eşit dağılımı anlamına geldiğini belirttiği komünizm, vahşi bir usul olarak görülür. Medeni memleketlerin tümü bu sosyalizm meselesi ile meşguldür. Yazarın, meselenin nasıl çözüleceğine dair henüz bir ümidi de yoktur.⁷⁶⁵

Diğer yandan bu yüzyılda Telsiz, telgraf, telefon, hava ulaşımının gelişmesi devletlerin sınırlarının varlığına anlam bırakmamakta, ilerlemenin en üst seviyelerde olması medeniyetin temellerine çocuk oyuncağı nazarıyla bakılmasına neden olmaktadır. Kısacası Mizancı'ya göre insalığın çocukluktan kurtulup bülüğa erdiğine şüphe yoktur. Büyük bir dönüşümün kapısına gelinmiştir ve insanlığı bundan alıkoyacak bir kuvvet de hayal edilememektedir. Yazar, sürekli silahlanma yarışını ve iktisadi problemleri ise devrin önemli problemlerinden olarak görmektedir. Mizancı eserini 19. yüzyıl düşünürleri, akımları ve milliyetçiliğin haberini vererek bitirmiştir.⁷⁶⁶

Ahmed Midhat'ın eserlerinden sonra ve ondan daha açık bir şekilde Mizancı Murad'ın *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'si 19. yüzyıl Osmanlı dünya tarihçiliğinin daha önceki dönemlere göre nasıl bir dönüşüm içerisinde olduğunun en önemli göstergelerindendir. Ahmed Midhat gibi, Murad da, önceki yüzyılların Osmanlı ve İslam tarihiyle sınırlanan dünya tarihi anlayışından uzaklaşarak eserini daha geniş bir mekansal ölçeğe oturtmuş, Avrupa ve medeniyetin ilerlemesini oluşturan koşulları incelemeye çalışmıştır. *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'de de özellikle keşifler döneminden itibaren dünya tarihini yönlendiren gelişmelerin ve ilerlemenin vücut bulduğu mekan Avrupa'dır. Daha önce bilinmeyen mekanları keşfederek dünyanın İlk ve Ortaçağ'daki darlığını gözün

⁷⁶⁵ A.g.e., (1328), s. 377-381.

⁷⁶⁶ A.g.e., (1328), s. 380-381.

alamayacağı kadar genişleten, insanları yeni kültürler ve bilgilerle tanıştıran, medeniyetin ilerlemesine hizmet edecek enerjiyi ortaya çıkaran da yine Avrupalılardır. İslam medeniyetinin veya genel anlamda Mizancı'nın da sürekli kullandığı gibi “Doğu”nun faydası, Avrupa'yı uykudan uyandırmaktır. Yeniçağ'ı ve sonraki dönemi içeren son iki ciltte Doğu sadece fethedilendir, sömürülendir, pasiftir, etkilenendir ve çevredir. Dünya tarihi keşifler döneminden itibaren Batı ya da Avrupa tarihi bağlamında değerlendirilmektedir. Medeniyet denilince akla Batı gelmektedir. Murad, Batı medeniyetinin parlamenter sistemde gösterdiği ilerlemeleri, halk egemenliğini, özgürlük hareketlerini takdir eder. Bu, onun kendi ülkesi için nasıl bir düzene özlem duyduğunun ipuçları olarak da düşünülebilir. Mizancı özgürlük fikrini aslında eserinin İlkçağ kısmından itibaren sürekli dile getirir. Çavdar, Mizancı'nın bu anlatımını, tüm insanlık tarihini bir “özgürlük tarihi” olarak ele alması olarak değerlendirmiştir.⁷⁶⁷

Eserde, bazı özellikleri itibariyle övülen ve bir model olarak sunulan Batı medeniyeti, bazı yönlerden de sertçe eleştirmiştir. Avrupanın “medeni”liği, Doğu üzerinde hala devam etmekte olan emperyalist politikaları üzerinden sorgulanmış; Avrupalılar iki yüzlülükle, vahşilikle, medeniyet adı altında birçok çirkin siyaset izlemek ve cinayet işlemekle suçlanmıştır. Üstelik Avrupa'nın bu politikalarının gelecek yıllarda değişeceğine dair umuda rastlanmaz. Yine de medeniyet açısından geri kalmış bölgelerin ilerlemesi için Batı bir seçenek olarak gösterilmiştir.

Tarih-i Umumi (1880-1882)'nin 19. yüzyıl tasvirinde, medeniyet alemine katılan başka ve önemli devletler vardır. Toksöz'ün de belirttiği gibi Mizancı, medeniyeti bu kısımda Avrupalı olarak kullanmaz.⁷⁶⁸ Çünkü özellikle Çin, Japonya gibi, gelecekte Avrupa'ya rakip olabilecek ve Avrupa Dengesi yerine bir Dünya Dengesi ortaya

⁷⁶⁷ Tefvik Çavdar, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁶⁸ Meltem Toksöz, “The World of Mehmed Murad: Writing Histories Universelles in Ottoman Turkish”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XL (2002), ss.343-363, s. 362.

çıkartabilecek potansiyele sahip Asyalı ülkeler vardır. Mizancı, Japonya ve Çin önderliğinde uyanabilecek bir Asya'ya dikkat çeker. Hatta Çin ve Japonya ilerlemesinin Osmanlı'ya da örnek olabileceğini söyler. Gelişmekte olan söz konusu ülkelerin henüz medeniyete bir katkıları yoksa da, Mizancı, medeniyetin Avrupalılara özgü olmaktan çıkıp umumileşmeye başladığının işaretlerini vermektedir.

Tarih-i Umumi (1880-1882)'nin önemli eksikliklerinden biri ise, Osmanlı tarihinin İstanbul'un fethiyle sonlandırılmasıdır. Mizancı, Osmanlı tarihini ayrıntılı ve iki cilt halinde *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'den ayrı olarak yazmayı planlamıştır. Yazar, planını gerçekleştiremese de sonradan *Tarih-i Ebu'l Faruk* adı altında daha kapsamlı bir Osmanlı Tarih'i ortaya koymuştur.

IV.5. Diyarbakırlı Said Paşa

IV.5.1. Tarihin Anlamı: İbretler Aynası

Mizancı Murad'ın *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'sinden dört sene sonra Diyarbakırlı Said Paşa (1832-1891) da, Osmanlı dünya tarihçiliği literatürüne katkı sağlayacak bir adımı atarak *Miratü'l-İber* (1886-1889)'i yazar. Eser on cilt olup, onuncu cilt yazma halindedir.⁷⁶⁹

Mizancı'nın yaptığı gibi Said Paşa da eserine, kainatın yaratıcısına şükür ve dönemin padişahı II. Abdülhamid'e övgü ile başlamış, onun yenilikçi ve eğitime verdiği önemi önplana çıkarmış, kendi eserini de Sultan'ın maarif alanındaki çabalarının ürünü olarak görmüştür. Yazara göre, II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önem sayesinde Osmanlı ülkesinde medeni olgunluk ilerlemişti. Said Paşa, yazdığı dünya tarihinin amacını ise vatana hizmet olduğunu söylemiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁹ Bayrak, *a.g.e.*, s. 126.

⁷⁷⁰ Diyarbakırlı Said Paşa, *Miratü'l-İber*, C. 1, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet, 1304 (1886-1887), s. 2-3.

Ahmed Midhat'ın tarihe yüklediği geniş anlamlara karşı Said Paşa tarihin ibretlik yönünü öne çıkarmaktadır. Ahmed Midhat için tarih, sadece geçmişten ders alınmasını sağlayacak bir araç değildir. Tarih, özellikle dünya tarihçiliği insanı beşeri ve medeni olgunluğuna eristirecek, ona bir farkındalık vezaman bilinci kazandıracak önemli bir ilimdir. Ahmed Midhat ayrıca tarih okumayı ve yazmayı vatana ve millet en büyük hizmet olarak görüyor, milletlerin ilerlemesi yolunda tarihe büyük bir sorumluluk yüklüyordu. “İbretler Aynası” anlamına gelen *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de ise Said Paşa tarihi her şeyden önce ibretlik olaylar silsilesi olarak görmektedir. Tarih, insanların geçmişten ders alıp, gelecekte karşılaşacağı olaylara karşı daha dikkatli davranmasını sağlamaktaydı. Said Paşa'nın tarihe yüklediği anlam açısından Ahmed Midhat'ın oldukça gerisinde kaldığını söyleyebiliriz.

Miratü'l-İber (1886-1889), dünya tarihini dönemlere ayırmakta ise Avrupalı tarihçilerini izler. Aradaki fark ise çağların başlangıç ve bitiş zamanlarında ortaya çıkar. Said Paşa, çağların başlangıç ve bitiş zamanları konusunda İslam tarihçilerini takip etmektedir. İslam tarihçileri Kurûn-ı Ulâ'yı Hilkat'ten İslamiyet'in ortaya çıkışına kadar getirirler. Kurûn-ı Vustâ ise Osman Gazi'nin Osmanlı Devleti'ni kurmasına kadarki zamanı kapsar. Kurûn-ı Uhrâ da Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat-ı Hayriyye'ye kadar gelir.⁷⁷¹

Said Paşa, diğer dünya tarihçilerinden farklı olarak “zaman” kavramına ayrı bir önem vermiştir. Yazara göre, Tufan'ın veya bir devletin zuhuru gibi büyük olaylardan birini başlangıç zamanı olarak belirlemek ve bu andan itibaren bir tarihlendirme yapmak çok eski bir adettir. Üstelik bu kaide, olay ve zamanla ilgili bilgilerin korunmasında umran ve medeniyetin ruhudur. Öyleyse zaman, Said Paşa'ya göre, tarihlerin vaziyetlerini ve

---

⁷⁷¹ A.g.e., s. 14-15.

hislerini bildiren ilmdir.⁷⁷² Yazar bundan sonra zamanı oluşturan gün, ay, yıl birimlerinin kıyasını yapar.

Yazar, alemin ne zaman yaratıldığı konusunda ise herhangi bir tarih ve süre gösterilemeyeceği düşüncesindedir. Said Paşa'ya göre buradaki asıl konu, Hz. Adem'den bu yana ne kadar zaman geçtiğidir.⁷⁷³ Tarihçiler bu konuda anlaşmazlık içindedir. Çin, Hint, İbrani, Yunan ve Roma vb. toplulukların alemin ne zaman yaratıldığına ilişkin ve kendilerine tarih başlangıcı olarak çeşitli olayları seçen açıklamalara *Miratü'l-İber* (1886-1889) 'de de rastlarız.⁷⁷⁴ Eserde tarihlendirme genellikle Hicri takvime göre yapılmakla birlikte miladi zamana da yer verilmektedir. Said Paşa, İlkçağ olayları için “Hicret'ten Önce”, Ortaçağ ile sonrası için de “Hicret'ten Sonra” tabirini kullanmıştır.

IV.5.2. Avrupamerkezci Irkçı Yaklaşımın Kabulü

İnsanlık tarihindeki ırksal tasnife *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de de rastlanılmaktadır. “Cins-i Beşerin İnkısamı” başlığı altında İnsan ırkının çeşitliliğini dile getiren Said Paşa. Bu konuda birçok sınıflandırmaların olduğunu bildirmekle birlikte en çok rağbet gören Gövye(?)'nin ırk şemasına yer verir. Söz konusu şemaya göre insan ırkı Kafkas (beyaz,), Moğol (sarı) ve Siyah (Asyubi) kısımlara ayrılır. Kafkas cinsi Avrupa, Küçük Asya, Batı beldeleri, Fırat ve Dicle arasındaki yerleri, Fars, Ganj Nehri'ne kadar Hind coğrafyasını, Afrika'nın kuzey beldelerini ve diğer bazı memleketlerin kavimlerini içine alır. Moğol cinsi ise Büyük Tataristan ve Tibet memleketlerindeki kavimleri tanımlar. Asyubiler de Afrika'nın büyük bir kısmında ve Pasifik adalarının bazı bölgelerinde, Yeni Britanya'da ve Madagaskar'da, Yeni Kenya, Yeni İrlanda'da, Papua'da, Yeni Hollanda'da ve diğer memleketlerde bulunur. Hollanda, İrlanda ve Britanya' sözcüklerinden kasıt bu ülkelerin sömürgeleridir. Said Paşa'ya göre “*ehl-i idrak ve temeddün ve ulum*”a meyilli

⁷⁷² A.g.e., s. 66.

⁷⁷³ A.g.e., s. 69.

⁷⁷⁴ A.g.e., s. 69-71.

olanlar “beyaz ırk”a mensup olanlardır. Yazar Türkleri de beyaz ırk içinde değerlendirir. Moğollar, idrak sahibi olsalar da, akılları donuk ve cansız; Siyah ırka mensup olanlar ise, akılları yetersiz ve zorla çalışan insanlar olarak tarif edilir.⁷⁷⁵

IV.5.3. Tarihe Yardımcı Bilimler

Tarih fenninin gelişiminde Said Paşa da, Ahmed Midhat ve Mizancı'da görüldüğü üzere üç ilmi ön plana çıkarmaktadır: Coğrafya, Arkeoloji ve Jeoloji. Öncelikle coğrafi bilginin tarihsel süreç içerisindeki ilerlemesini anlatan Said Paşa, coğrafya ilmini riyazi, tabii ve siyasi olmak üzere üçe ayırır. Coğrafi bilgiyi geliştirme yolunda çaba sarfeden ilk topluluk olarak Fenikelileri gösterir. Fenikeliler deniz seyahatleriyle birçok yeri keşfetmişler, keşfettikleri yerler hakkında bilgiler edinmişlerdir. Daha sonra Kartacalılar da ticaret için yaptıkları seyahatlerle coğrafi bilginin artmasına hizmet etmişlerdir.⁷⁷⁶

Said Paşa, coğrafya ilmi ile uğraşan ilk kişi olarak da Yunanlı Eratosthenes (MÖ 276-MÖ 194)'i göstermiş, onun eylem ve boylam sistemini icat edişini açıklamıştır. Daha sonra Hipparkos (MÖ 190-MÖ 120), Strabon (MÖ 64-MS 24) ve Romalı Pomponius ve Batlamyus'tan bahsetmiş,⁷⁷⁷ sonraki dönemlerde Avrupalıların dünyayı keşif hareketleriyle birlikte coğrafi bilginin de genişlemesini sağladıklarına değinmiştir. Said Paşa bu arada Arapların da İslamiyet döneminde coğrafyaya önem verdiklerini, bu alanda büyük kişilerin ve eserlerin ortaya çıktığını da belirtir. Makdisi (945-1000)'nin *Ahsan at-Taqasim*, Yakut el-Hamavi (1178-1229)'nin *Mucemü'l-Büldan*'ı, Kazvini (1208-1283)'nin *Asarü'l-Büldan*'ı, Ebu'l-Fida (1273-1331)'nin *Takvimü'l Büldan*'ı; İstanbul kazasından, azledilmiş Sipahizade Mehmed Efendi (ö. 1589)'nin *Evdahü'l-Mesalik*'i, Katip Çelebi (1609-1657)'nin *Cihannüma*'sı İslam coğrafyacıları ve eserlerine örnek olarak sayılır.

⁷⁷⁵ A.g.e., s. 48-52.

⁷⁷⁶ A.g.e., s. 15-17.

⁷⁷⁷ A.g.e., s. 18-20.

Fakat Said Paşa, Avrupalıların coğrafi bilgi konusunda İslam ulemasından önde olduklarını da itiraf eder.⁷⁷⁸

Miratü'l-İber (1886-1889)'de tarihe yardımcı olarak gösterilen diğer bir bilim de jeolojidir. Jeoloji, yerkürenin meydana gelişinden ve içindeki maddelerden bahseden ilim olarak tarif edilir.⁷⁷⁹ Said Paşa, ilk olarak Avrupa'da özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren yerkürenin yapısı hakkında hızlanan çalışmalara ve bu alanda öncülük eden isimlere değinir. Daha sonra, araştırmalar kapsamında yerkürenin oluşumuna dair bilimsel veriler söz konusudur. Yazar bu verileri, jeologların yerküre üzerinde meydana gelen olayları devirlere ayırarak incelemesi üzerinden anlatır. Birinci devirde zemin akıcı ve parlayıcı bir ateş parçasından çıkıp yavaş yavaş sıcaklığının azalmaya ve küre şeklini almaya başladığı dönemdir. Sıcaklık henüz yerküre üzerinde bitki ve hayvanların ortaya çıkmasına uygun bir dereceye düşmemiştir. İkinci devirde ise yerküredeki hareketlilik artar. Yaratılan canlıların çoğu, otlar ile haşere gibi ömürleri az olan bitki ve hayvan türlerinden ibarettir. Sonradan yerkürenin koşullarına daha uygun ve dayanıklı bitkiler ve hayvanlar ortaya çıkar. Said Paşa, söz konusu canlıların ortaya çıkışını bilimsel verilerle anlatırken diğer yandan onların yaratılışlarında Tanrısal iradeyi de ortaya koyar. Üçüncü devirde ise, kürenin soğukluğu diğer canlıların ortaya çıkmasına da zemin hazırlar. Birtakım balıklar ve emsali görülmemiş hayvanların yaratılması buyrulur. Dördüncü devirde de insanoğlu ortaya çıkar.⁷⁸⁰

Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa'nın yaptığına benzer olarak Said Paşa'da dünyanın ve insanoğlunun ortaya çıkışı konusunda Avrupa'daki doğa bilimlerini araştırmalarının sonuçlarına sessiz kalmamayı tercih etmiştir. Yine Ahmed Midhat'ın ve Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi Said Paşada Tevrat'ın rivayetleriyle bilimsel verilerin

⁷⁷⁸ A.g.e., s. 21-22.

⁷⁷⁹ A.g.e., s. 22.

⁷⁸⁰ A.g.e., s. 27-32.

sentezini yapar görünmektedir. Örneğin Said Paşa, Tufan'ın meydana gelişinin akli delillerle de sabit olduğunu söyler. Denizlerde olması gereken fakat dağların zirvelerinde ortaya çıkan çeşitli nesnelere Tufan'ın kanıtı olarak gösterir. Fakat yazar, jeologların, bu nesnelere dağların yükselmesi sonucu zirvede kaldığına dair ulaştıkları bilgileri ise atlamış görünmektedir.⁷⁸¹ Said Paşa, yerüzü şekillerinin oluşumunda bilimsel verilerin yerine rivayetlere başvurmuştur:

Tûfân-ı amm zuhûr ederek yeryüzünü kaplayan suların pek yüksek dağların tepelerine çıkıp şiddetli dalgalar teşkil etmiş, cabal-i mürtefadaki büyük kayaları söküp bir tarafa atmış ve çukur yollara ve düz ovalara dökülerek şiddet-i tuğyân ile eski yollarını harâb eylemiştir. Tûfânın zevâliyle suların cereyânı eski hallerine döndükde küre-i arzın hâl-i aslîsine avdetiyle dağlar ve tepeler meydana çıktı. Sular eski mecrâlarına çekildi. Fakat dağlara aralarında kalmış olan tuzlu suların büyük büyük göller hâsıl olarak sonra yağmurlar yağdıka etrafındaki dağlardan nüzûl eden sel sularının tekessürüyle küçük göllerden bazılarının suları tatlılandı. Bazıları da seller ile müctemi' olan topraktan ve kum ve ufak taş parçalarından dolup içinde kalan biraz sular güneşe karşı kurudu. Büyük denizlerin suları da seller ve çaylar vasıtalarıyla gittikçe artık akarsulara ittisâl eyledi. İşte bundan ötürü yeryüzünün esker mahallerini su kapladığı gibi iş bu suların istifabide hala artmaktadır.⁷⁸²

İnsanoğlunun ortaya çıkış zamanı da *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de tartışma konusu olmuştur. Eserde Avrupalı jeologların konuyla ilgili görüşlerine de yer verilmektedir. Avrupalı araştırmacılardan bazılarının insanın ortaya çıkış zamanını on bin sene öncesine bazılarının da milyonlarca yıl öncesine dayandırmalarına karşı Said Paşa, bu iddiayı kanıtlayacak güvenilir ve fenni delillerin olmadığını belirtir. Doğa bilimlerinin kanıt olarak gösterdikleri yer altında ve çeşitli mağaralarda bulunan heykeller, hayvan kemikleri, taştan ok uçları, sedef yığıntıları hatta madenlerden yaptıkları eşyalar Said Paşa'ya göre insanoğlunun yaşını hesaplamada bir delil olamaz. Hatta Said Paşa, araştırmacıların kanıt olarak gösterdikleri bazı nesnelere daha sonraki araştırmalar

⁷⁸¹ A.g.e.,s. 32-34.

⁷⁸² A.g.e.,s. 34.

sonucunda söylenildiği gibi çok eski zamanlara dayanmadığı da ortaya çıkmıştı.⁷⁸³ Yazar insanın yaşışını ortaya koyan söz konusu kanıtları ve bunlar üzerinde yapılan araştırmaları da ayrıntılı olarak ele almıştır.

Coğrafya ve jeoloji dışında Said Paşa'nın tarihe yardımcı olarak gödüğü önemli ilimlerden biri de arkeolojidi. Arkeolojiyi, eski eserleri ve özellikle de insanların ürettikleri eserleri inceleyen bir ilim olarak tanımlayan Said Paşa yine Avrupalıların yaptıkları sınıflandırmalar üzerinden hareket etmektedir. Yazar tarih öncesi devirleri Asr-ı Haceri (Taş Devri), Asr-ı Bronzi (Bronz Devri) ve Asr-ı Hadidi (Demir Devri) olarak üçe ayırır.⁷⁸⁴ Said Paşa'nın söz konusu devrileri anlatırken vurguladığı nokta, insanoğlunun her aşamada kendisini biraz daha geliştirmekte, daha iyi aletler yapabilme kabiliyeti edinmekte olduğudur. Yani insanoğlu belli bir çizgide sürekli ilerlerlemektedir. Nitekim Said Paşa, insanoğlunun bu gelişim sürecini vahşiyetten medeniyete doğru yürüyüş olarak tanımlar.⁷⁸⁵ İnsanların ürettikleri aletler bu ilerlemeyi açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Dolayısıyla arkeoloji bu anlamda tarih için önemli bir yardımcıdır. Eski kavimlerin, milletlerin medeniyet durumları ve usulleri yakın zamanlara kadar bilinmezken arkeolojinin yardımıyla bu bilinmezlik de ortadan yavaş yavaş kalkmakta, eski dünyanın ne olduğı anlaşılmaktadır.⁷⁸⁶

Said Paşa'nın arkeolojiye verdiğı önem eserinde net olarak görölmektedir. Yazar, çeşitli uygarlıkları anlatırken onların önemli şehirleri, sokakları, kaleleri, surları, şehir içindeki önemli eserleri, yapıları, bunlar üzerindeki yazıları, vb. üzerinde ayrıntılı

---

⁷⁸³ *A.g.e.*, s. 35-40.

⁷⁸⁴ *A.g.e.*, s. 41.

⁷⁸⁵ *A.g.e.*, s. 44.

⁷⁸⁶ *A.g.e.*, s. 41-48.

açıklamalarda bulunabilmiştir. Bazen bir saray ve heykeli en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır.⁷⁸⁷

IV.5.4. Medeni Tarihin Gelişimine Organizmacı Yaklaşım

Tarihçiliğin 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümlerin etkisiyle, Osmanlı Devleti'nde de Tanzimat'tan sonra hem eğitimde hem de tarihçilikte “uhrevi”den “dünyevi”ye geçişin yansımaları görülmektedir. Bu süreçte dünya tarihlerinde Mukaddes Tarih'in yanında Medeni Tarih'e dair açıklamalar da kendini göstermektedir. Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi* (1879/80)'nin “Tarihin Envai” adlı bölümünde Mukaddes Tarih, Doğa Tarihi ve Tarih-i Medeni kısımlarına yer vermektedir. Dünyanın ve insanoğlunun yaratılması, insanların yeryüzüne yayılmaları ve medeni topluluklar oluşturmaları süreci *Tarih-i Umumi* (1879/80)'de Tevrat kaynak gösterilerek Mukaddes Tarih'in konusu olarak işlenmektedir. Ahmed Midhat'a göre, söz konusu rivayetlere inanmak “dini bir vazifeydi.”⁷⁸⁸ *Kainat* (1870-81)'ta da “Kutsal Tarih”e inanmayı dini mecburiyet olarak görse de Ahmed Midhat, Kutsal'a Dünyevi'den gelen itirazları da dile getirmeye başlıyordu. Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Alem* (1876)'inde de benzer temalar söz konusuydu. Söz konusu iki yazarın eserlerinde görülen pozitivist tarih görüşünün izlerine *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de de rastlanılmaktadır.

Eserini 19. yüzyılın sonlarında yazan Said Paşa'ya göre Medeni Tarih, medeni milletlerin ve memleketlerin yaşadıkları her türlü olayları bildiren bir ilimdir. Yazar Medeni Tarih'i, umumi ve hususi olmak üzere ikiye ayırır. Birincisi, memleketleri ve insanoğlunun bir bütün içinde değerlendirerek, onların yaşadıkları önemli olayları anlatır. İkincisi ise bir devletin, memleketin, kavmin veya fertlerin başlarından geçenleri beyan

⁷⁸⁷ Örneğin Babil ülkesinin arkeolojisinin anlatımında Bilos heykeli, asma bahçeler, hükümdarlara özgü saraylar, şehrin surları, sokakları ve “acayip” olarak adlandırılan eserleri ayrıntılı bir şekilde anlatılır. *A.g.e.*, s. 187.

⁷⁸⁸ Ahmed Midhat, *Tarih-i Umumi*, C. 1, s. 15-16.

eder. Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa'nın umumi tarihin ölçeklerine dair yaptıkları açıklamalara Said Paşa'da rastlanmaz. Yazar, kendi tanımlamasına ilaveten, bazı filozofların bu ilme nasıl baktıklarını da tasvir eder. “Zamanların şahidi”, “hakikatin nuru”, “padişahların ve reayanın üstadı”, “hayatın medresesi” filozoflarca tarihe yüklenen anlamlardır.⁷⁸⁹

Tarihi tanımlarına ilişkin açıklamalardan sonra Said Paşa, onun İlkçağlardan son zamanlara kadar bir ilim haline gelişinin öyküsünü de vermektedir. Said Paşa'ya göre fikirlerin geniş ve olayların çoğaldığı zamanlara kadar tarih, itibarlı ilimlerden değildi. Ne zaman ki, medeni milletlerin fikirlerine bir genişlik geldi, tarih de önem kazanmaya başladı. Said Paşa bunun sebebini yine tarihin ibret verici yönüyle açıklar. Kainatın aynasında yüz gösteren olaylar artık unutulmadığı gibi, önceki asırlarda meydana gelen olaylar da, gelecektekilere ayna tutuyordu.⁷⁹⁰

Devletler, milletler, cemiyetler vukuât-ı ibret-i âyâta tesadüfle ahvâl-i zamâna tebeddül ve inkılâb ve şuûnât-ı künyeden ihtibâra şâyân hadiseler zulmetâne-i cehâletten keşf-i hicâb ederek âf-tâb-ı medeniyet dâire-i efkâr-ı beşeriyeye pertev-endâz ma'lûmât oldukça fenn-i târih kesb-i ehemmiyyet eyledi. O ehemmiyyetin eyyâme-i itbâ' ile büyümesi fenn-i mezkûru bulunduğumuz asırdaki derece-i ulyâya kadar ileri götürmüştür. Bundan sonra da gittikçe kesb-i vüs'at ve mükemmeliyyet edeceğine meydândaki keşfiyyât gösteriyor.⁷⁹¹

Miratü'l-İber (1886-1889) daha önce hiçbir Osmanlı dünya tarihinde görmediğimiz ve sonraki eserlerde de göremeyeceğimiz bir şekilde tarihin fenninin gelişim sürecini organizmacı bir modelle açıklar. Yazara göre göre, araştırmacılar tarihi devirlerden itibaren fenni tarihin gelişimini, bir insan ömrünün geçirdiği aşamalara benzeterek üç kısma ayırırlar: *Tufuliyyet*, *Sabavet*, *Recûliyyet*. Başka bir ifadeyle bebeklik, çocukluk ve erişkinlik devirleri fenni tarihin izlediği aşamalardır. Sürece göre, fenni tarih ilk önce kainatın rahminde cenin halindedir. Fenikeliler alfabeyi ve yazıyı kullanmaya

⁷⁸⁹ Diyarbakırlı Said Paşa, *a.g.e.*, s. 4.

⁷⁹⁰ *A.g.e.*, s. 4-5.

⁷⁹¹ *A.g.e.*, s. 5.

başlayınca fenni tarihi de cenin halinden çıkarıp tufuliyet haline sokmuştur. İnsanoğlu medeniyet yolunda yarışa başladığı zamanlarda şehir tüccarları fenn-i tarihi tufuliyet aşamasına gelişinden önce, onun büyüdüktan sonra muhtaç olacağı servetin kaynağını hazırlamaya başlamıştı. Said Paşa, Yunanlı Homeros'un haberlerini ve Romalı Rivus Kanu(?)'nun eserlerini tufuliyet dönemine dahil eder.⁷⁹²

Said Paşa'ya göre, fenn-i tarihin tufuliyeti Homeros'tan Hilanikos'a gelinceye kadar üç buçuk sürmüştür. Yani hicretten önce on beşinci ve on ikinci asır arasındadır. Fenni tarihin sabavet yani çocukluk aşaması ise Herodot ile başlatılır. Said Paşa'ya göre, Herodot'tan başlayarak ibret kütüphanesine eser bırakan tarihçilerin kitaplarına tarih denilemez. Bunların kitaplarında fikri sağlamlık ve düzenli bir esere ait olacak konular görülemez. Çünkü söz konusu yazarlar eserlerini zamanlarının ahlakına uydurmuşlar, büyük adamları övgü yollu takip etmişlerdir. Romalı tarihçiler ise, Yunanlılardan da öteye giderek, milletlerinin kutsal olduklarını düşündükleri için kitaplarına her türlü hurafeyi ve hayal ürünü hikayeleri koymuşlardır. Said Paşa, Yunanlı Thukydidés'in de bu tarihçilere örnek gösterildiğini, ama Thukydidés'in aynı zamanda gerçek olayları yazma konusunda da ilerleme kaydettiğini belirtmiştir. Sonraki devirlerde tarihçiler çoğalmaya ve fenni tarih de ilerlemeye başlamıştır. Yazar, fenni tarihin ilerlemesine hizmet eden ve tarih fennini bir düzene koymaya çalışan ilk tarihçi olarak Titus Livius (MÖ 59-MS 17)'u işaret eder.⁷⁹³

Said Paşa'ya göre, miladın birinci asrında ortaya çıkan Romalı tarihçi Tacitus (MS 56-57)'tan sonra Roma Devleti'nde çeşitli aksaklıklar başgösterince 241'den 391 yılına kadar diğer ilimler gibi tarih de çöküşe yüz tutmuştu. Yazar, dönemin tarihçilerinin en büyük kusurunun, eserlerini imparatorlara övgülerle doldurmaları olduğunu söyler. Tarihin tekrar düzenli bir hale bürünmesine neden olan gelişme ise olayların artık

⁷⁹² A.g.e., s. 5-7.

⁷⁹³ A.g.e., s. 8.

senelerine göre kaydedilmesidir. Fakat yine de tarih fenninin gelişimi bazı nedenlerden dolayı engelleniyordu. Öncelikle Doğu İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul'da sonraki nesle ibret olacak önemli olaylar çok azdı. Bununla birlikte güçlü tarihçiler de çok azdı. Said Paşa'ya göre, güzel zevklere fesadın girmesi ve özgür düşünceye baskının artması da tarihin gelişmesinin önündeki engellerdi.⁷⁹⁴

Miladın yedinci asrından on birinci asrına kadar Batı'da devam eden karışıklıklar tarihin ve diğer ilimlerin neredeyse yok olmasına sebep olmuşken, Said Paşa'ya göre bu asırdan sonra gerek pamuktan kağıt üretimine başlanmasının sağladığı kolaylıklar gerek siyasi istikrarın sağlanmaya başlanması maarifte yeniden bir canlanma yaratır. Fakat Said Paşa, diğer ilimlerde olduğu gibi tarih ilminin de ilerlemesine sebep olan asıl gelişme olarak Avrupa'da matbaacılığın ortaya çıkmasını gösterir. Bu dönemden sonra başlayan ilerlemeler 18. yüzyılda tarih fenninin çocukluk döneminden erişkinliğe geçişine yol açar. Asur, Babil ve Mısır gibi medeniyetlerin harabelerinden çıkarılan eski eserler, bunların üzerindeki yazı ve işaretlerin çözülmesi gibi etkenler, o güne kadar tarihçilerin gözünde karanlık olan dönemlerin aydınlanmasını ve yeni tarih kitaplarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁷⁹⁵

Batı'daki seyrinin yanında, tarih ve tarihçiliğin Arap alemindeki gelişimine de *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de yer verilmektedir. İslamiyet'i kabul edene kadar Araplar, diğer maarif dallarında olduğu gibi tarih ilminden de habersizdirler. İçlerinde ensaba, yani soy bilgisiyle uğraşanlar vardı. Bununla birlikte şiir ve mersiyeler, hikayeler ve rivayetler, geçmişteki olayların hatırlanmasında Araplara öncülük ediyordu. Fakat tarih kitapları yoktu. Araplarda tarih ilminin ortaya çıkması ve gelişmesi İslamiyet'in fetihler sayesinde

---

⁷⁹⁴ A.g.e., s. 9.

⁷⁹⁵ A.g.e., s. 11.

ilerlemesiyle mümkün oldu.⁷⁹⁶ Said Paşa bu dönemlere ilişkin tarih kitabı yazan birçok Arap tarihçinin ismini de anar. Yazara göre tarihçilik alanında Araplarda görülen bu zenginlik, ilim ve maarifin Avrupalılardan önce İslam dünyasında başladığının en güzel kanıtıdır.⁷⁹⁷

IV.5.5. “Mukaddes Tarih” Algısının Devamı: İlkçağ Tasviri

Said Paşa *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de, dünya tarihinin tasvirini Avrupalı bir dönemlendirme dahilinde yaparken, dönemlerin başlangıç ve bitiş zamanları konusunda ise İslam ve Osmanlı merkezli hareket etmiştir. Dolayısıyla Kurûn-ı Ulâ tarihi Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla kapanmaz. Hilkat-i Alem'den İslamiyet'in ortaya çıkışına kadar gelir.⁷⁹⁸

Önceki Osmanlı dünya tarihlerinin, ilk zamanlara dair Tevrat'ın rivayetlerine dayanarak oluşturdukları Mukaddes Tarih anlatısı *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de de devam etmektedir. Said Paşa doğa bilimlerinin açıklamalarını dile getirirse de, sonuçta Ahmed Midhat, Süleyman Paşa ve Mizancı gibi alemin ve insanoğlunun varoluşunu Tanrısal buyrukla ve Mukaddes Tarih başlığı altında ayrıntılı olarak anlatır. Burada daha önceki İslami ve Osmanlı dünya tarihlerinde rastlanılan alışlageldik konu silsilesi vardır. Hilkat-i Alem, Can kavmi ve İblis, Adem'in yaratılışı ve yeryüzüne gönderilmesi, Kabil ve Habil, Adem'in vefatı ve Havva, Şit, İdris, Nuh, Tufan, Hud, Salih, İbrahim, Lut, İsmail, İshak, Yakub ve Yusuf, Hızır, Eyüb ve Zülkefl, Şuayib, Musa ve Harun, Yuşa ve İsrailoğulları tarihi, Davud, Süleyman, İlyas, Yunus, Zekeriya, Yahya ve İsa Mukaddes tarihin konuları arasındadır. Yaklaşık yüz sayfalık bir bölümde Said Paşa Tanrısal iradenin yoğun olduğu bir tarih anlatmıştır. Alemin yaratılışından Hicret'e kadarki dönemi İlkçağ olarak kabul

⁷⁹⁶ A.g.e., s. 12.

⁷⁹⁷ A.g.e., s. 13-14.

⁷⁹⁸ A.g.e., s. 15.

eden Said Paşa bu anlamda Osmanlı tarihçiliğindeki klasik dünya algısını eserinde devam ettirmiştir.

Mukaddes Tarih’i takiben “Birinci Kitap” ana başlığında Asya, Afrika ve son olarak Avrupa kıtalarının tarihleri yer alır. Aslında Said Paşa, daha önceki iki yazarın değinmediği coğrafyalara ve devletlere değinir, fakat konulara oldukça yüzeysel bir açıdan yaklaşmaktadır. Olaylar ve mekanlar arası bağlantılarda kurulan analizler Ahmed Midhat ve Mizancı’ya göre son derece yetersizdir. Ahmed Midhat’ın Osmanlı dünya tarihçiliğine yönelttiği eleştirilerin hedefine bir bakıma *Miratü’l-İber* (1886-1889)’i de koyabiliriz. Çünkü Said Paşa dünya tarihindeki olayları, genellikle büyük adamların, hükümdarların bir eylemi olarak görür. Tarih hükümdarların veya sülalelerin yerini başka hükümdarlar ve sülalelerin alması şeklinde devam eder.

Said Paşa, Asya kıtası kapsamında Mezopotamya, Fars beldeleri, Hint, Çin, Suriye, Tataristan, Ermenistan, Küçük Asya ve Arap memleketlerinin tarihlerini anlatır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, ilk yapılan şey kıtanın geniş bir coğrafi tasviridir. Asya’yı yazarın gözünde diğer kıtalardan ayrıcalıklı bir konuma yerleştiren maddi ve manevi bazı özellikler vardır. Öncelikle Asya, yerkürenin sahip olduğu beş kıtanın en büyüğü ve en kalabalık olanıdır. Ayrıca Tufan’dan sonra Nuh evladının soyunun devam ettiği ve yayıldığı, peygamberlerin doğduğu yerdir. Asya medeniyetin beşiğidir. Asur, Babil, Fars gibi nice eski ve büyük devletler burada kurulmuş, medeniyet bu kıtadan diğerlerine yayılmıştır.⁷⁹⁹

Asya’nın ilk değinilen bölgesi Mezopotamya’dır. Said Paşa, bölgede kurulan Babil ve Asur’un tarih öncesi geçmişleri hakkında bilgiler veren Teodoros, Diodoros, Herodot ve özellikle Birusus(?) adlı Yunanlı tarihçilere atıfta bulunur. Bunlar dışında Babil

---

⁷⁹⁹ A.g.e., s. 167.

ve Asur'un tarihi devirlere kadarki süreçleriyle ilgili bir kayıt olmadığını söyler. Kaynak olarak kullanılabilir olanlar kutsal kitaplar ve sonrasında ortaya çıkan eski eserlerden ibarettir. Geri kalan eserler ise Babil tarihine yönelik tamamen hurafelerle dolu bilgiler içerdiği için kaynak niteliği taşımazlar.⁸⁰⁰

Said Paşa, 19. yüzyılda Avrupalı arkeologlar tarafından yapılan çalışmalar sonucunda Babil ve Asur'un eski tarihlerine ilişkin yeni bilgiler edinildiğini de belirtilir. Bu arkeologlardan biri İngiltere'nin eski Dersaadet sefiri Austen Henry Layard'dır. Elçilik ve arkeolog olmanın yanısıra Layard, bankacı ve İngiltere'nin emperyalist planlarını gerçekleştirmek amacıyla resmi ve gayriresmi görevlerle casusluk yapmış bir İngilizdir. 1845-1851 yılları arasında Ninova'da (Asur) arkeolojik kazılar yapmış ve bu araştırmalarını anlatan ilk kitabı *Nineveh and Remains* adıyla 1849'da yayınlamıştır. İkinci kitabı olan *Nineveh and Babylonia*'yı da 1853'te çıkarmıştır.⁸⁰¹ Said Paşa'nın Layard'dan sonra belirttiği diğer bir isim de Fransa'nın Mısır konsolosluğunda bulunmuş Mösyö Paul-Emile Botta'dır (1807-1870). 1833'te Fransız konsolosluğunda bulunmuş Mösyö Paul-Emile Botta, Fransa hükümeti tarafından 1840'ta modern Irak'ın kuzeyindeki Musul'a atandı. Botta, Asur kralı II. Sargon'un sarayını ortaya çıkaran ilk arkeologtur. 1846-1850 arasında Eugene Napoleon Flandin ile birlikte *Monuments de Ninive* isimli eseri yayınlamıştır.⁸⁰² Said Paşa, daha sonra bazı Avrupalı seyyahların çalışmalarının da Asur ve Babil devletleri hakkında tarihi bilgileri bir dereceye kadar artırdığını ifade eder.⁸⁰³ Said Paşa'nın, Babil ve Asur arkeolojisi hakkında verdiği ayrıntılı bilgilere bakarak, söz konusu Avrupalı

⁸⁰⁰ *A.g.e.*, s. 206.

⁸⁰¹ Kaya Bayraktar, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *C.U. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, 2011, ss. 281-300, s. 281-282.

⁸⁰² Brian M. Fagan, "Botta, Paul Emile" *The Oxford Companion to Archaeology*, (Edt. Neil Asher Silberman), C. 1, New York, Oxford University Press, 2012, s. 208.

⁸⁰³ Diyarbakırlı Said Paşa, *a.g.e.*, s. 209.

arkeologların eserlerinden yararlandığı düşünülebilirse de, yazarın bu kaynakları kullandığına dair kesin bir ifade yoktur.

Mizancı Murad'ın Babil'i tanımlarken yaptığı dikkate değer analize *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de rastlanılmamaktadır. Mizancı Babil bölgesini dönemin küresel bir ticaret merkezi ve deposu, milletlerin buluşma noktası olarak tanımlamış, bölgedeki hareketliliğe dikkat çekmişti. Said Paşa ise, Babil'in dini, ilmi, toplumsal ve ekonomik uğraşlarını tanımlamaktan öteye gitmez. Aslında Said Paşa'nın Asur ve Babil hakkında verilen bilgiler Ahmed Midhat ve Mizancı'ya göre daha fazladır, fakat analiz bakımından çok zayıftır. Söz konusu tespitler Fars, Hind ve Çin medeniyetleri tarihleri için de geçerlidir. Örneğin *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de, Hicret'ten önce 870 tarihine kadar Çin tarihinin tek önemli dönemi olarak Fuhi zamanı gösterilir; onun eserlerinden başka dikkate değer birşey yoktur.⁸⁰⁴ Mizancı Murad Çin tarihi hakkında çok daha kısa ve özet bir tarih yazmıştır, fakat Said Paşa'da eksik olan coğrafya-gelenek-ilerleme arasındaki bağlantıları da kurmuş, Avrupa'nın ilerlemesini sağlayan temelleri aslında çok önce geliştirmesine rağmen onlardan geri kalmasını bu ilişkide aramıştır. Öte yandan Mizancı Çin'in gelecekteki durumuna dair yaptığı öngörü ve tavsiyelerle de Said Paşa'dan farklılaşmaktadır. Yine Said Paşa, Fenike gemilerinin seyahatlerinin sadece ticari boyutlarını ön plana çıkarırken⁸⁰⁵ Ahmed Midhat bu yolculukları yeni bilgiler, kültürler, mekanlar tanıma dolayısıyla ilerlemeye yaptığı katkı açısından ele almıştır.

Tataristan ve Türkistan faslında Hunlar, Hungurlar, Kabartaylar, Aryana ve Ariler ve bazı hükümetler; Batı Asya'da kurulan Ermeni devletleri; Küçük Asya'daki Misya, Lidya, Karya, Lisya, Besinya, Pamfilya, Pisidya, Kapadokya, Paflagonya, Frigya,

⁸⁰⁴ *A.g.e.*, s. 31.

⁸⁰⁵ *A.g.e.*, C. 2, s. 44-50.

Pontus ve Arap Yarımadası'nın tarihi de *Miratü'l-İber* (1886-1889)'in, Asya kıtasının İlkçağ tarihinde yer verdiği bölgeler ve devletlerdir.

Bu arada *Miratü'l-İber* (1886-1889)'de halkların kökenini Nuh'a dayandıran açıklamaların da devam ettiğini görülmektedir. Örneğin Said Paşa, Hunların kökeninin bazı Arap ve Fransız tarihçiler tarafından Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırıldığını belirtir. Atalarının ismi ise Türk'tür.⁸⁰⁶ Türklerin İslam medeniyetindeki rollerine dair Mizancı Murad'ın yaklaşımın benzerini Said Paşa Kavimler Göçü'nde yapar. Kavimler Göçü yazara göre, Avrupa'nın medeniyet binasını sarsacak bir faaliyetti. İlkçağ'da Avrupa memleketlerini vatan kabul eden, devlet ve medeniyet kuran Asya medeniyet dairesi içinde olan kavimlerle medeniyet dairesi dışında yaşamayı alışkanlık edinen Türk kavimleri arasında ilişkice bir doğal zıddiyet ortaya çıkmış ve uzayıp gitmiştir. Bu zıddiyetin doğurduğu düşmanlıklar pek çok zamanlar medeniyet alemini ızdırap içine düşürmüş ve nice şehirleri harap etmiştir.⁸⁰⁷ Said Paşa özellikle Attila'nın, Türk kavimlerini cehalete sürükleyen yönetimini eleştirmektedir. Yazara göre Attila, idaresi altındaki kabilelere her vakit cehalet halinde yaşamalarını öğütlediği gibi bunlardan maarif ve ilme meyledenleri mahv etmek isterdi. İçlerine her vakit evham ve hurafelerden ibaret fesat fikirlerin doğmasına çalışırdı. Kendisi ise maarif-esna yani iyi eğitimliydi. Halkı cehalet altında tutmak istemesi kabile içinde ilimler ve maarif çoğalıp da kendi hilelerini ve cinayetlerini ortaya çıkaracak ve iktidarını engelleyecek kişilerin yetişmesini engellemek içindi.⁸⁰⁸

Said Paşa ilkçağ tarihine eserin üçüncü cildinde de devam eder. Üçüncü cilt, "Birinci Kitap"ın üçüncü kısmı olan Afrika kıtasıyla başlar. Yazar Afrika kıtasını yedi kısımda inceler. Bunlar Nil memleketleri, Magrib memleketleri, Doğu Afrika, Orta Afrika,

⁸⁰⁶ *A.g.e.*, s. 102.

⁸⁰⁷ *A.g.e.*, C. 3, s. 136-139.

⁸⁰⁸ *A.g.e.*, s. 155.

Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adalarıdır.⁸⁰⁹ Said Paşa, bu bölgelerin ilkçağ tarihlerini sağlıklı ve düzenli şekilde anlatan tarih kitaplarının olmadığı için Afrika kıtasının genel bir tarifini yapmakla yetinmiştir.⁸¹⁰ Yazar, Afrika hakkında ilk bilgilerin ise Portekiz, İngiliz ve Fransızların 16. yüzyıldaki keşifleriyle edildiğini söyler. 1650’de Portekizlilerin Doğu Hint Şirketi Afrika sahillerinde dolaşması, 1750’de İngiliz Afrika Şirketi, onu takiben Kenya Ticaret Şirketi kıtayı sömürürken aynı zamanda onun hakkında tarihe ilk bilgileri de sunmuştur.⁸¹¹ Said Paşa bunlarla birlikte Afrika’da keşif hareketleri yapan kişilerin de ismini anmıştır.

Miratü'l-İber (1886-1889)’de Afrika’dan sonra Avrupa coğrafyasının İlkçağ tarihi anlatılır. Avrupa Kavimleri (İspanya, Fransa, Hollanda, Belçika, İsviçre ve Danimarka) ve Coğrafyası, Yunanlılar, Romalılar, İtalya, Bizans, İspanya, Cermanya, Galya, Britanya, Kavimler Göçü ve Türk kavimleri bu bölümün konularıdır. Fakat Said Paşa bu bölümün analizinde de Ahmed Midhat veya Mizancı Murad seviyesine yaklaşamaz. Örneğin Yunan coğrafyasının anlatımında daha önceki iki yazarın coğrafya-ticaret-medeniyet-ilerleme-diğer medeniyetlerle kurduğu etkileşim burada yoktur. Yazar sadece coğrafi bir tasvir yapar. Daha sonra Yunanlıların ilk yerleşim yerlerini, eserlerini ve tarihlerine dair hurafeleri anlatır. Yunan felsefecilerine kısaca değinir. Aslında bu bölümü daha ayrıntılı bir şekilde birinci kitabın sonunda “Felsefe Tarihi” adı altında anlatacağı için burada kısa geçeceğini söyler.⁸¹² Roma medeniyetini anlatırken dikkat çekici nokta, Romus ve Romulus hakkındaki rivayetleri tarihi gerçeklikler olarak sunması, bu konuda bir kaygısının olmamasıdır.⁸¹³

⁸⁰⁹ *A.g.e.*, s. 10-11

⁸¹⁰ *A.g.e.*, s. 79 ve 90.

⁸¹¹ *A.g.e.*, s. 11-13.

⁸¹² *A.g.e.*, s. 188.

⁸¹³ *A.g.e.*, s. 294.

Miratü'l-İber (1886-1889)'i diğer Osmanlı dünya tarihlerinden ayıran farklı bölümlere bir örnek de İlkçağ'daki icatlara değindiği bölümdür. Said Paşa, Tevrat'tan alıntı yaparak, Adem'in yeryüzüne inişi ile Tufan arasında icat edilmiş birçok nesne olduğunu söyler. Söz konusu nesnelere icadı görevi bizzat Tanrı'nın bir buyruğu olarak belli kişilere verilmiştir. Örneğin elbise dikmek Tanrı tarafından vahy edilmiştir. İbn Haldun'da bile dokumacılık ve dikişçilik sanatı Hz. İdris'e verilir. Çobanlık Tevrat'ta Habil'e, ziraat emir Kabil'e, ilk şehir inşası Enoh'a, vs. alet ve çadır yapımı Enoh'un sülalesinden Yaval ve Yuval'a aittir. Hz. Nuh'un gemi inşa etmesi de kanıt olarak gösterilir. Tufan'dan sonraki icatlar sayısız olmakla birlikte çoğunun mucitleri de belli değildir.⁸¹⁴ Said Paşa Tufan'dan sonra icat edilen ürünlerden bazılarını da bu bölümde aktarır. Tuğla ve saksı icadı, şiiirin ortaya çıkışı, astronomi, zeytin ağacı dikimi, ekmek üretimi, iğne icadı, sırmakeşlik sanatı, kırmızı boya icadı, pusula, yazı, demir ve bakırın çıkarılması, dama oyunu, şişe üretimi, güneş yılının düzenlenmesi, saat, kağıt, harita, kale inşası, rende icadı, mıknatıs, satranç ve tavla, ilm-i hendesenin icadı vs. birçok şeyin ortaya çıkışına dair kısa kısa bilgiler verilir.

Eserin dikkat çekici yanlarından biri de, İlkçağ Yunan filozoflarının görüşlerini ve bunlara itirazlarını "Birinci Kitap"ın eki olarak "Felsefe Tarihi ve Bazı Meşahir" adlı ayrı bir başlıkta vermesidir. Said Paşa'ya göre, eski filozofların doğa ve hesap ilimleri gibi medeni eğitim ve öğretime hizmetleri oldukça fazladır. İlahiyat ve inanç araştırmalarında ise, peygamberlere uymadıklarından filozofların ortaya koydukları düşünceler Said Paşa tarafından hatalı bulunur. Yazara göre, filozoflar peygamberlere uyacakları yerde, doğru yolu kaybederek akıllarına uymuşlar, dolayısıyla da aleme fesat fikirler yaymaya başlamışlardı. İlkçağ'da bu mesleğe en çok itibar eden kişilerden biri olarak da Keldani

---

⁸¹⁴ *A.g.e.*, C. 4, s. 268-269.

filozof Zervastre (?) gösterilir.⁸¹⁵ Yine Anaximandros'un, dünyanın ve içindeki varlıkların oluşumunu Tanrı dışında bir güçle, doğanın gücüyle açıklaması Said Paşa'ya göre Anaximandros'un fikirlerinin ne kadar fesatlıkla dolu olduğunun göstergesidir.⁸¹⁶ Pythagoras'ın, insanlar ve hayvanlar arasındaki ruh göçüne dair düşünceleri de başka bir fesat kaynağıdır.⁸¹⁷ Anaksagoras'ın fikirleri ise Said Paşa tarafından şiddetle eleştirilir. "Biz, Anaksagoras ister aklın ezelde işe başladığını murad etsin ister ise sonra başladı desin şu felsefeden asıl muradı neden ibaret olduğu eldeki parçadan malumdur, demekte tereddüd göstermeyiz." Said Paşa, Anaksagoras'ın, kainatın yaratılışına dair geliştirdiği düşünceyi fesat dairesi içinde görmüştür. Anaksagoras'ın, evrenin Tanrı tarafından yaratıldığı düşüncesini unuttuğunu iddia eden Said Paşa, onun "akıl" olarak kapıldığı şeyin hurafeden başka bir şey olmadığını belirtir.⁸¹⁸ Bunun dışında Fenikeli Kademus, Thales, İminidis, Anahrsis, Heraklitos, Sokrates, Eukleides, Platon, Empedokles, Aristothales, Epikuros, Kıbrıslı Zenon, Calinus, Said Paşa'nın, düşüncelerine yer verdiği filozoflardandır.

Miratü'l-İber (1886-1889)'in "İkinci Kitap"ı beşinci ciltle birlikte başlar. Bu aynı zamanda Ortaçağ'ın da başlangıcıdır. Beşinci cildin tamamı Hz. Muhammed'in doğumundan Hz. Ebubekir'in ölümüne değin geçen süreyi kapsayan bir İslam tarihidir. Hz. Muhammed ve ailesine dair evlilik ve doğum gibi özel hayata ilişkin bazı bilgilerin dışında bu cildin tamamı Peygamber'in ve devamında Hz. Ebubekir'in seferlerine ve fetihlerine ilişkindir. Altıncı cilt de yine aynı anlatım tarzı ile Hz. Ömer devrinden Muaviye'nin hilafeti ele geçirişine kadar devam eder. İslamiyet'in yayılması için yapılan seferler dışında, İslam içindeki ayrılıklara ve mücadelelere vb. alışlageldik konulara yer

⁸¹⁵ A.g.e., s. 165.

⁸¹⁶ A.g.e., s. 177-178.

⁸¹⁷ A.g.e., s. 187.

⁸¹⁸ A.g.e., s. 199-200.

verilir. Yedinci ciltte İslamiyet'in ortaya çıkışından Hz. Hüseyin'in hilafeti Muaviye'ye terk etmesine kadarki tarihin bir özeti verildikten sonra Ortaçağ'da kurulan İslam devletlerinin tarihleri anlatılır. Bu kapsamda öncelikle Emevî ve Abbâsî dönemleri incelenir. Bu dönemde başa geçen her halife ayrı başlıklar altında ele alınır. Daha sonra Batı Irak bölgesinde kurulan hükümetlere yer verilir. Sekizinci ciltte ise Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgenin tarihi söz konusudur. Bu kapsamda Diyarbakır, Mardin, Musul, Sincar, Urfa, Harput bölgesinin ve burada kurulan hükümetlerin Ortaçağ tarihlerine değinilir. Horasan, Huzistan, Luristan ve Irak memleketlerinin tarihleri de hemen ardından gelir. Dokuzuncu ciltte de Taberistan, Fars, Kirman, Azerbaycan, Sicistan, Gazne, Türkistan ve Toharistan'ın Ortaçağ süreçleri konu edinilir.

Said Paşa *Miratü'l-İber* (1886-1889)'i hazırlarken Ahmed Midhat ve Mizancı'dan farklı bir teknik kullanmıştır. Eserin ilk dört cildi "Birinci Kitap" adı altında İlkçağ'a ayrılır. "Birinci Kitap" dört kısımdan oluşur, fakat her cilde bir kısım gelecek şekilde gibi bir düzenleme yoktur. Herhangi bir ciltte tamamlanamayan kısım veya onun faslı, diğer ciltten devam edebilmektedir. Said Paşa, "İkinci Kitap"la birlikte Ortaçağ tarihine adım atar. "İkinci Kitap" içinde değerlendirilen 5-9. ciltlerin tamamı İslam tarihiyle ilgilidir. Avrupa, Afrika coğrafyalarının Ortaçağ tarihleri yoktur. Bununla birlikte Kurûn-ı Uhrâ ve Tanzimat'tan sonrası dönemin tarihlerinin olmayışı *Miratü'l-İber* (1886-1889)'in tıpkı *Kainat* (1870-81) gibi, büyük bir ihtimalle tamamlanamamış olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla Said Paşa'nın Ortaçağ ve sonrası dünya algısını, bu algı içinde Osmanlı Devleti'nin nasıl konumlandığını, Avrupa'nın ya da Hristiyan toplumların nasıl tanımlandığını da bilemiyoruz. Fakat eserin içeriğinden Said Paşa'nın da, Osmanlı Devleti'ni İslam tarihinin bir devamı olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Diğer yandan

Miratü'l-İber (1886-1889) Osmanlı dünya tarihçiliğine yönelik 19. yüzyılın sonlarından itibaren artan bir ilginin de kanıtı olarak görülebilir.

IV.6. İbrahim Hakkı Paşa

IV.6.1. *Tarih-i Umumi* ve Mizancı Etkisi

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde dünya tarihçiliğine *Tarih-i Umumi* (1887-1889) başlığıyla eser bırakan tarihçilerden biridir İbrahim Hakkı (1863-1918). Eğitimini, devlete sivil yöneticiler yetiştirmek amacıyla modern tarzda kurulan *Mekteb-i Mülkiyye*'de tamamlayan İbrahim Hakkı, mezun olduktan sonra *Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi*'nde işe başlar. Daha sonra *Mabeyn-i Hümayun* tercümanlığına tayin edilir. Hukuk ve ticaret okullarında tarih, idare hukuku, devletler hukuku derslerini okutur; aynı zamanda padişahın Fransızca tercümanlığına getirilir. Geçici görevlerle yurtdışına da gönderilen İbrahim Hakkı, çeşitli milletler arası komisyonlarda da Osmanlı Devleti'ni temsil etmiştir. Maarif Nazırı, Dahiliye Nazırlığı vekaleti, Roma büyükelçiliği gibi devletin çeşitli kademe ve kurumlarında görev yapan İbrahim Hakkı, Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları sonucu sadrazamlıktan istifa etmesi üzerine vezaret rütbesiyle yeni bir sadrazam tayin edilinceye kadar bu mevkiye getirilir. Siyasi hayatına yönelik yoğun eleştiriler olsa da İbrahim Hakkı, ilmi yönüyle herkes tarafından takdir edilmiş ve hukuk, maliye ve tarih alanlarında eserler kaleme almıştır.⁸¹⁹

İbrahim Hakkı *Tarih-i Umumi* (1887-1889) adlı eserini hukuk ve ticaret mekteplerinde dersler verdiği yıllarda yani 1305 (1889-1890)'de yazmıştır. *Mekteb-i Ali-i Hukuk*'da öğretilmek üzere yazılan eserin bir özelliği, tamamlanamayan Osmanlı dünya

⁸¹⁹ İbrahim Hakkı'nın eserleri şunlardır: *Medhal-i Hukuk-ı Beyne'd-düvel*, İstanbul, 1303; *Tarih-i Hukuk-ı Beyne'd-düvel*, İstanbul, 1303; *Hukuk-ı İdare*, c. I-II, İstanbul, 1307-1308; *Usul-ı Maliye*, İstanbul, 1315, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, 1319; *Medhal-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, 1327; *Küçük Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1308; *Zübde-i Tarih-i Osmani*, İstanbul, 1309-1312; *Muhtasar Osmanlı Tarihi*, Mehmed Azmi ile birlikte, İstanbul, 1307,1311,1321; *Muhtasar İslam Tarihi*, Mehmed Azmi ile birlikte, İstanbul, 1306,1307,1308.Zekeriya Kurşun, "İsmail Hakkı Paşa" maddesi, *DİA*, c. 21, 2000, s. 311-314.

tarihleri kapsamına girmesidir. Üç cilt olarak yayımlanan eserin son cildi Yeniçağ'ın başlarında Protestan mezhebinin çıkışıyla sona ermektedir. Eserin diğer bir özelliği de kanaatimizce Mizancı Murad'ın *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'sinden büyük oranda yararlanmış olmasıdır. Çeşitli eklemeler, çıkarmalar ve yer değiştirmelerle birlikte İbrahim Hakkı'nın eseri Mizancı Murad'ın dünya tarihini açık olarak anımsatır. Konu başlıkları ve dizilişleriyle, içerik kurgusu bu konuda net bilgiler vermektedir. Öncelikle Mizancı Murad'ın "Mukaddime" bölümünde tarih ilmi hakkında verdiği bilgilerle İbrahim Hakkı'nın verdiği bilgiler örtüşmektedir. Mizancı Murad, Tarih-i Mukaddes'e göre alemin ve insanoğlunun ortaya çıkışını ve yayılışını anlattıktan sonra İlkçağ uygarlıklarına sırasıyla Çin, Hindistan ve Türkistan'la devam eder. İbrahim Hakkı'da aynı dizilişi izler; tek fark Mizancı'nın İsrailoğulları tarihini Tarih-i Mukaddes'le birlikte ele almasıdır. Mizancı Murad'da altıncı fasıl "Yunanistan ve Yunanlılar"la başlar. Onu "İsparta", "Atina Cumhuriyeti", "Medya Muharebeleri ve Atina'nın İkbali", "Perikles Devri ve Atina'nın Zevali" başlıkları izler. İbrahim Hakkı da sıralama "Yunanistan ve Yunanlılar", "Yunanistan'ın Devr-i Hurafatı", "İsparta", "Atina", "Medya Muharebeleri", "Atina'nın İkbal ve İnkırazı" şeklindedir. Mizancı Murad bir sonraki fasılda Makedonya'ya geçer. "Filip ve Demosten", "Büyük İskender", "İskender'in Varisleri" anlatılır. İbrahim Hakkı'da da sıralama ve konu başlıkları aynıdır. "Yunan Medeniyeti" başlığı ise dizilişte farklı yerdedir.

İbrahim Hakkı "İkinci Kitap"la birlikte Roma Cumhuriyeti'ni ele alır. Mizancı Murad aynı başlıkla bu konuya ikinci ciltte başlar. Ana başlıklar da yine bir uyuşma vardır. "Cumhuriyet'in Suret-i Tesisi", "Cumhuriyet ve Hukuk Münazaaları", "İtalya'nın Fethi", "Pön Muharebeleri (Birinci Pön-İki Muharebe Arası-İkinci Pön Muharebesi-Üçüncü Pön Muharebesi)", "Şark Fütuhata" başlıkları aynı şekilde İbrahim Hakkı'da da vardır. İslam

tarihinin ve Ortaçağ Avrupa tarihinin anlatıldığı bölümlerde de benzerlikler çoktur. Yine son bölümlerden örnek verirse, Mizancı Murad Yeniçağ'ın başlangıcını anlattığı beşinci cilde “İnkılab-ı Umumiye” başlığı ile başlar. Söz konusu inkılapları ise “Siyasi”, “İlmi ve Edebi”, “Ticari ve Mali” olarak üçe ayırır. İbrahim Hakkı da “Dokuzuncu Kitap”ta aynı başlıkla Yeniçağ tarihine başlar. Mizancı’daki başlıklar İbrahim Hakkı’da “Tebeddülât-ı Maneviye ve Keşfiyat”, “İntibah-ı Edebiye ve Sanayi”, “Tebeddülât-ı Maliye ve Keşfiyat-ı Cedide” şekline dönüşmüştür. Keşiflerin anlatıldığı fasılların alt başlıklarında da benzerlikler vardır.

İbrahim Hakkı eserini Mizancı Murad’ın *Tarih-i Umumi* (1880-1882)’sinden yaklaşık yedi sekiz sene sonra yazmıştır. Kendi eserinden önce yazılmış en kapsamlı Osmanlı dünya tarihi olarak Mizancı Murad’ın eseri, İbrahim Hakkı’nın yararlanabileceği önemli kaynaklardan biridir. İbrahim Hakkı’nın *Tarih-i Umumi* (1887-1889)’si üç cilt ve bölüm başlığı olarak dokuz “Kitap”tan oluşur. “Birinci Kitap” yazarın tarih ilmi hakkındaki düşüncelerinden sonra başlar. Bu başlık altında Çin, Hindistan, Türkler, Eski Mısır ve Keldanistan, Asur, Babil, İsrailoğulları, Medya, İran gibi Doğu’nun eski kavimlerinin tarihleri anlatılır. “İkinci Kitap”ın başlığı Yunanistan ve Makedonya, “Üçüncü Kitap”ınki ise Roma Cumhuriyeti’dir. Roma tarihi ikinci ciltteki ”Dördüncü Kitap”ta Roma İmparatorluğu başlığıyla devam ettirilir. “Beşinci Kitap”la birlikte İslam tarihi de başlamış olur. Abbasilerin en güçlü dönemlerine kadar getirilen İslam tarihinden sonra “Altıncı Kitap” a yani Roma’nın Halefleri bölümüne geçilir. “Altıncı Kitap” aynı zamanda Kurûn-ı Vustâ’nın başlangıcını oluşturmaktadır. Frank İmparatorluğu, Almanya, İtalya, Fransa ve İngiltere’nin durumları “Altıncı Kitap”ın konularıdır. Üçüncü ciltten itibaren başlayan “Yedinci Kitap”la birlikte İslam tarihine dönülür. Bu bölümde İslam tarihinde ortaya çıkan ve Tavaif-i Müluk adıyla anılan çeşitli devletler, Haçlı savaşları,

Tatar istilaları, Endülüs tarihi anlatılır. Son olarak da İslam medeniyetinin genel bir değerlendirmesi yapılır. “Sekizinci Kitap”ta Kurûn-ı Vustâ tarihinin son zamanları tasvir edilir. Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere, Almanya, İskandinavya, İtalya ve İspanya, Rusya ve Lehistan gibi diğer Avrupa ülkeleri tarihleri üzerinde durulur. Hemen ardından bu dönemin Avrupa medeniyetinin genel değerlendirmesi gelir. Kuruluşta İstanbul’un fethine kadar Osmanlı tarihi de “Sekizinci Kitap”ın son konularını oluşturur. “Dokuzuncu Kitap” Yeniçağ tarihine aittir. “Tebeddülât-ı Umumiye” yani “Genel Dönüşüm” ana başlığı altında önce Avrupa devletlerinin genel durumları ve aralarındaki savaşlar, daha sonra da manevi dönüşümler ve keşif hareketleri anlatılır. Edebiyat, güzel sanatlar, mali alandaki değişimler, yeni keşifler, Protestanlığın zuhuru, son olarak Anglikan ve Calvin mezhepleri başlığı ile üçüncü cildin de sonuna gelinir. Eser tamamlanamadığı için Yeniçağ’ın son yüzyıllarını ve Asr-ı Hazır tarihini barındırmaz. Dolayısıyla dünya tarihinin en hareketli dönemlerinde gerek söz konusu dönüşümü gerek Osmanlı Devleti’nin süreç içinde yazar tarafından nasıl değerlendirildiğini göremeyiz.

IV.6.2. Tarihin Tanımı, Sınırları, Diğer Disiplinlerle İlişkisi

İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umumi* (1887-1889)’ye geleneğin devamı olarak padişaha ve eğitim alanındaki hizmetlerine övgü ile başlar. Yazar, kendisinin de II. Abdülhamid’in eğitime hizmetleri sonucu açılan *Mekteb-i Ali-i Hukuk*’ta umumi tarih dersi verilmesiyle görevlendirildiğini, *Tarih-i Umumi* (1887-1889)’sini de bu derslerden oluşturduğunu belirtir:

Bende-gân-ı sadıka-i hümayûnlarından bulunmakla müftehir olduğumuz şevketli velinimetimiz efendimiz hazretlerinin yevm-i mes’ûd cülûslarından beri vatanımızın iktisâb-ı maârîf emrinde nâil olduğu terakkiyyâtın derecesini izâha ihtiyâc yoktur. Bu devr-i firûzdan akdem memleketimizde ulûm-ı askeriyye ve tıbbiyeden mâ-adâ aksâm-ı ma’lûmât-ı beşeriyye için

derece-i aliyyede tahsil hemâm mefkûd iken şimdi saye-i maârif-vâye-i hazret-i mülûk-ânedede pâ-y-tâht-ı saltanat-ı seniyye müteaddid mekâtib-i aliyye ile tezyîn etmiştir.⁸²⁰

İbrahim Hakkı tarihin tanımında önce İngiliz filozof Francis Bacon'a başvurur. "Tarih İngiliz meşâhir-i hükemâsından Bacon'un tarifi vechle milel ve akvâmın hayâtlarını teşkîl eden vakayi'in hikâyesidir. Vakayi'-i münferideden bunları idâre eden kavânini ve sebep-i hudûsları olan esbâb-ı ma'neviyyeyi ta'yîn ve izâh edebilmek mertebesine bu ilm i'tilâ eder."⁸²¹ Yani Bacon'a göre tarih, milletlerin ve kavimlerin hayatlarını oluşturan olayların hikayesidir. Tek tek olaylardan, bunları idare eden kanunları ve ortaya çıkmalarına neden olan manevi sebepleri belirlemek ve açıklamak derecesine ancak tarih ilmi ulaşabilir. İbrahim Hakkı da, umumi tarihi, "*nev'-i beşerin bi'l-cümle ahval-i maziyyesini tedkik ve ityan eden ilm*" olarak tanımlar. Bu geniş anlamı dikkatle incelendiği takdirde tarihin insanlıkla az çok ilgisi olan olayları tamamen içermesi doğal görünüyorsa da böylece, inceleme dairesi genişleyecektir. Dolayısıyla İbrahim Hakkı'ya göre, bu geniş kapsam içinden gerçek, doğru ve anılmaya değer olayların incelenmesini bir zorunluluk olarak görmektedir.⁸²²

İbrahim Hakkı'ya göre tarihin insana ait her türlü olaylarla ilgilenmesi ona, diğer tüm ilimler ve fennlerle bağlantılı olma özelliği kazandırmaktadır. Coğrafya, arkeoloji, dil bilimleri, yerkürenin tarih öncesi dönüşümünü bildiren jeoloji, zamanı ölçme usullerini belirleyen takvim ya da kronoloji tarihe yardımcı ilimlerdir. Bununla birlikte zihni incelemelerin temel yöntemlerini içermesi bakımından önemli olan felsefe de tarihe yardımcı olur. Tarihi olaylar arasındaki bağlantıdan hareketle elde edilen genel ve

⁸²⁰ İbrahim Hakkı, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet, 1305, s. 3-4.

⁸²¹ *A.g.e.*, s. 5.

⁸²² *A.g.e.*, s. 5.

kapsayıcı bilgilere tarih felsefesi denir ve İbrahim Hakkı'ya göre bu ilim tarihin en kıymetli kısımlarındandır.⁸²³

Eserde, tarihin faydası konusunda da aslında daha önceki tarihçilerin söyledikleri tekrarlanmaktadır. Tarih her sınıf halkın faydalanabileceği, hatta bunun kaçınılmaz olduğu bir alandır. Özellikle de devlet işlerinde bulunanlarla, diplomasi yoluna ya da siyaset ve toplumsal ilimler tahsiline yönelenlerin tarih incelemelerine ihtiyaçları vardır.⁸²⁴

Dünya tarihini dönemlendirmede Avrupamerkezci kurgu İbrahim Hakkı'nın *Tarih-i Umumi* (1887-1889)'sinde görülmektedir. Çağları başlatan ve bitiren gelişmelerde de Avrupa'daki gelişmeler esastır. Mizancı'nın yaptığı gibi İbrahim Hakkı da, çağları başlangıç ve bitiminde ek bir olayın değil, birbirleriyle bağlantılı birçok önemli olayın etkili olabileceği belirtilir. Örneğin, İstanbul'un fethinin yanında, Amerika'nın ve Hind yollarının keşfi, matbaanın icadı ve gelişmesi, barutun kullanılması, derebeylik usulü ve Katolik Kilisesi'nin uğradığı sarsıntı vb. büyük olaylar Ortaçağ'ın kapanmasında ve yeni bir çağın açılmasında etkili olmuşlardır.

IV.6.3. İlk Zamanlar

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde yazılan dünya tarihlerinde tarihin ilk evreleri hakkındaki mukaddes algı İbrahim Hakkı'nın eserinde de varlığını sürdürmektedir. Daha önceki dünya tarihi yazarları gibi İbrahim Hakkı'nın da bu durumun nedeni olarak ortaya koyduğu gerekçe ketb-i mukaddeseden başka dünyanın ve insanlığın ortaya çıkışıyla ilgili bilgi verecek kaynağın olmayışıdır. 19. yüzyıl alimlerinin bu konuda fenni bilgiler içeren görüşleri ise yazara göre henüz bir zan ve tahmin olmaktan öteye gitmemektedir. Dolayısıyla İbrahim Hakkı, alemin yedi günde Tanrı tarafından yoktan var edildiğine

⁸²³ A.g.e., s. 6.

⁸²⁴ A.g.e., s. 6.

ilişkin ilahi kavrayışı korur,⁸²⁵ dünya üzerindeki milletlerin ve dillerin ortaya çıkışını kutsal algı dahilinde anlatır. Örneğin İbrahim Hakkı, tarihteki en eski medeniyet olarak kabul ettiği Çin'in kökenini açıklarken Tevrat'tan hareketle onların Nuh'un oğlu Yafes'ten geldiklerini söyler.⁸²⁶ Mısır, Asur, Babil, İsrailoğulları tarihlerinde ise, Tanrısal iradenin daha yoğun olduğu bir tarihsel süreç söz konusudur.

Dünya tarihindeki ırk sınıflandırmasına İbrahim Hakkı da yer vermektedir, ama Mizancı Murad ve Said Paşa'da görülen, medeni tarihin sadece Beyaz Irk'ın tarihi olduğu ve medeniyet aleminde eser bırakma yeteneğinin sadece Kafkas cinsine özgü olduğuna dair bir ırkı üstün gören açıklamalar yoktur. İbrahim Hakkı da 19. yüzyılın sonlarında yazılan dünya tarihlerinin daha çok Beyaz Irk'ın tarihiyle ilgili olduklarının, hatta onu da tam anlamıyla içermediklerinin farkındadır. Yazara göre, Sarı Irk'ın eski devirleri hakkında bilgiler azdır; Siyah ve Kızıl cinslerle ilgili neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Yine de İbrahim Hakkı, Beyaz Irk dışındaki kavimlerin medeniyet alemindeki rollerini küçümsemez ya da medeni alemde eser bırakma yeteneğini sadece Beyaz Irk'ta görmez. Dahası, Beyaz cinsin bile birçok eski tarihi bilgilerinin hurafe niteliğinde olduğunu belirtir.⁸²⁷

İbrahim Hakkı, mevcut haliyle dünya tarihlerinin insan soyunu tamamen kuşatmadığı inancındadır. Halbuki, tarih dairesinin dışında bırakılan ırklara mensup bazı kavimlerin çok eski medeniyetlere sahip oldukları kanıtlanmıştır.⁸²⁸ Örneğin Sarı Irk'a mensup olan Çin, dünya tarihinde bilinen en eski medeniyettir. Yazar "Birinci Kitap"a bu nedenle Çin tarihiyle başlar. Çinliler ayrıca, Avrupa'nın ilerlemesini sağlayan icadların da mucidleridir. Pusula, barut ve matbaa Çinliler icad etmişlerdir. Fakat coğrafi koşullar ve

⁸²⁵ *A.g.e.*, s. 9.

⁸²⁶ *A.g.e.*, s. 15-16.

⁸²⁷ *A.g.e.*, s. 7.

⁸²⁸ *A.g.e.*, s. 7.

geleneklere bağlılık onların Avrupa'dan geri kalmalarına neden olmuştur.⁸²⁹ 19. yüzyılda yapılan arkeolojik incelemeler bu anlamda yazara göre insan cinsleri hakkındaki bilgileri artırmakta, peyderpey bulunan eski eser ve yazıların keşfinde erişilen başarılar İlkçağ tarihinin dairesini genişleterek diğer cinsler hakkında da bilgilerin artmasını sağlamaktadır.⁸³⁰ Dünya tarihinin sadece Beyaz Irk'ın faaliyetlerinden ibaret olmadığını söylese de İbrahim Hakkı, kendi eserini de Batı odaklı olmaktan kurtaramaz. Çünkü dünya tarihi hakkında bilgi verenler de yine Avrupalılardır.

Tarih-i Umumi (1887-1889)'de eski zaman milletleri arasında medeniyet birinciliği Yunanlılara verilmektedir.⁸³¹ Yunan medeniyetinin edebiyat, güzel sanatlar, tarih, felsefe, diğer ilim ve fenlerde kaydettiği ilerlemeler anlatılarak, bunların İslam ve Avrupa medeniyetinin temellerini oluşturduğu vurgulanır.⁸³² Roma İmparatorluğu'nun ise kendisinden sonraki devirlere manevi etkisinin oldukça büyük olduğu, şimdiki Avrupa medeniyetinin birçok yönüyle Roma medeniyetine bağlı olduğu belirtilir. Özellikle de Roma hukuku bu anlamda oldukça önemli bir rol oynamaktadır.⁸³³

IV.6.4. İslam Medeniyetinin Üstünlüğü

Dünya tarihinin Osmanlılarca Kurûn-ı Vustâ olarak adlandırılan Ortaçağ kısmı yine Osmanlı tarihçilerinin geneline Avrupa'nın "Karanlık" ve "Cehalet" dönemi olarak tasvir edilmiştir. İslamiyet ise, söz konusu tarihçilerce Kurûn-ı Vustâ'nın asıl medeniyeti ve Avrupalıların Yeniçağ'daki ilerlemelerinin temellerinden biri olarak görülürken, ona, medeniyetin gelişimi açısından Osmanlı dünya tarihlerinde önemli roller biçilmekteydi. 19. yüzyılın sonlarında yazdığı *Tarih-i Umumi* (1887-1889)'de İbrahim Hakkı da İslam medeniyetinin Ortaçağ'daki etkinliğini açık bir biçimde ifade etmiştir. Yazara göre Kurûn-

⁸²⁹ *A.g.e.*, s. 15-18.

⁸³⁰ *A.g.e.*, s. 7.

⁸³¹ *A.g.e.*, s. 166.

⁸³² *A.g.e.*, s. 285.

⁸³³ *A.g.e.*, C. 2, s. 285.

1 Vustâ, İslam medeniyetinden ibaretti. İslamiyet'in dünya tarihinin bu döneminde meydana getirdiği maddi ve manevi eserler bu iddiaya kanıttı.⁸³⁴

İbrahim Hakkı'ya göre, İslamiyet medenileştirici misyonunu ilk önce Araplar üzerinde göstermiştir. Yazar, Mizancı Murad'dan yararlandığını net olarak gösteren açıklamalarla İslamiyet öncesi Arapların durumunu tasvir etmiştir. İslam öncesi Araplar bir "Cahiliye" dönemi yaşamaktadırlar. Tahtasız satranç oynayacak ve düşünmeksizin mükemmel kasideler söyleyecek derecede parlak zekaya sahip olsalar da Araplar, o zekayı insani işlerde kullanarak ilerleme vücuda getirecek uygun bir vatana sahip değillerdi. Yaşadıkları coğrafya ve iklim şartları Arapların gelişmesinde, diğer milletler arasında bir mevki sahibi olmasında önemli bir engeldi. İbrahim Hakkı'ya göre, bedeviyeti hazariyete tercih etmeleri Araplar arasındaki birlik fikrini de zayıflatıyor, sürekli kavgalar ve kan davaları ise kargaşa ve asayişsizliğe neden oluyordu. Arapların eşitlik taraftarı ve bireysel özgürlüklerine düşkün olmaları, diğer toplumlarla iletişimi engelleyen zorlu coğrafi şartlar, Arap halklarının birbirleriyle olan ilişkilerini aksatıyor ve birlik olmalarını engelliyordu. Cahiliye dönemi İbrahim Hakkı'ya göre Arapların henüz *hal-i tufuliyette* yani çocukluk evresinde olduğu dönemlerdi. Dolayısıyla böyle bir evrede bulunan toplulukların özelliklerinden olan basit bir ahlaka, iyi huylara karışmamış bir karaktere ve idrak eksikliğinden doğan bazı münasebetsiz adetlere sahiplerdi. İslamiyet'le birlikte Araplar insani haysiyetten pay almaya ve medeniyet dairesine girmeye başlamışlardı.⁸³⁵

İslamiyetle birlikte Arap kavimleri Yunan ve Roma'yı dahi geride bırakacak büyük bir medeniyet ortaya çıkmıştı ki, İbrahim Hakkı'ya göre bu medeniyet sadece Araplar için değil dünya tarihi için oldukça önemliydi. Çünkü İslam medeniyeti aynı zamanda eski ve yeni çağ Yunan-Roma medeniyetleri arasında bir bağlantı görevi

⁸³⁴ A.g.e., C. 3, s. 170.

⁸³⁵ A.g.e., C. 2, s. 202-205.

görüyordu.⁸³⁶ İslam medeniyeti en yüksek fikri düzeyine ise Abbasiler zamanında ulaşmıştır. Hatta bu devirlerde Abbasilerin idaredeki zaafı, siyasi tedbirlerdeki noksanları ve hazinedeki israflarına rağmen İslam medeniyetinin ilerlemesi durmamıştır. İslam medeniyetinin ışığı Doğu'dan Batı'ya alemleri aydınlatmış ve Kurtuba, Marakeş, Kahire, Bağdat, Semerkand, Gazne ve Buhara gibi büyük beldeler eski Atina'yı pek geride bırakacak birer ilim evleri olmuşlardır.⁸³⁷

İbrahim Hakkı'ya göre, İslam medeniyetinin gelişmişliği Haçlı Seferleriyle birlikte Avrupa'ya nakl olmaya başlamıştı. İslam'ın sanayi ve ticareti maddi yönden, ilmi ilerlemesi de manevi olarak Avrupa'nın uykudan uyandırmaktaydı. Hatta İbrahim Hakkı pusula ve barutun icadını daha önce Çinlilere mal etmesine rağmen burada Araplara atfeder.⁸³⁸ İslam medeniyetinin buradaki rolü eski ve yeni çağlar arasında bir köprü vazifesi görerek şimdiki Avrupa medeniyetinin temellerinden olmasıdır.⁸³⁹

İslamiyet'in ilerlemeye engel olup olmadığına yönelik tartışmalar ve açıklamalar 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı düşünce dünyasında etkili olan konulardan biridir. Bunun nedeni ise, Ernest Renan ve Reinhardt R. Dozy gibi bazı Avrupalıların İslam medeniyetinin ilerlemeye, ilme engel olduğuna ve reforma uğraması gerektiğine dair düşünceleridir. Namık Kemal, Renan'ın 1883'te Sorbonne Üniversitesi'nde yaptığı İslamiyet'in ilerlemeye engel olduğuna dair bir konuşması üzerine cevap niteliğinde bir savunma kaleme almıştır. *Renan Müdafaaamesi* adlı eserde Kemal, İslam medeniyetinin ilerlemeye engel değil aksine onu geliştirecek bir yapıda olduğunu ispata çalışmıştır.⁸⁴⁰ Abdullah Cevdet'in, Dozy'nin İslamiyet'i ve Hz. Muhammed'i

⁸³⁶ *A.g.e.*, C. 3, s. 153.

⁸³⁷ *A.g.e.*, s. 156-157.

⁸³⁸ *A.g.e.*, s. 169.

⁸³⁹ *A.g.e.*, s. 157.

⁸⁴⁰ Namık Kemal, *Renan Müdafaaamesi (İslamiyet ve Maarif)*, (Yay. M. Fuad Köprülü), Milli Kültür Yayınları, Güven Matbaası, Ankara 1962, s. 9-11.

eleştiren *Essai Sur L'Histoire de L'Islamisme* adlı eserini çevirip 1908'de Mısır'da yayınlattı. İslamcılar tarafından tepkiyle karşılandı.⁸⁴¹ Bu tepkilere karşı Osmanlı tarihçileri, İslamiyetin medeniyete özellikle de Ortaçağ'daki hizmetlerini sürekli gündeme getirmiş ve ilerlemeye engel olmadığını kanıtlamaya çalışmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan dünya tarihlerinde olduğu gibi İbrahim Hakkı da, İslam medeniyetinin ilim, fenn ve sanat alanındaki ilerlemeleri ve Avrupa medeniyetinin temellerini oluşturduğuna dair görüşler sürekli vurgulamıştır.

İslamiyet'in geliştiği bu dönemlerde Avrupa ve Hıristiyanlığın durumunu da değerlendiren yazar açık bir biçimde İslam medeniyetinin üstünlüğünü ilan etmiştir. Çünkü Ortaçağ Avrupa'sı, onların eski medeniyetlerine göre oldukça geriledikleri bir dönemdir. Roma'da imparatorun şahsında tecessüm eden hakimiyet-i milliye yerine Katolik kilisesinin ruhani nüfuzu geçmiş; Roma'nın kanun huzurunda genel için bahşedilen tam eşitlik yerine ayrıcalıklı sınıflarla adi sınıflar farkı ortaya çıkmış; Yunan maarifinin ürünü olan fikri ilerleme ise mahvolarak cehalet ve taassup topluma hakim olmuştur. Ticaret ve sanayi de oldukça gerilemiştir.⁸⁴² Haçlı Seferlerinden sonra ise Doğu ile tanışmalarının da etkisiyle Avrupa medeniyeti, hızlı bir ilerleme sürecine girmiştir. Ticaret artmış, uluslararası ilişkiler gelişmeye başlamış; feodalite, Kilise ve skolastik düşüncüyü yıkılmaya başlamıştır. Barutun, kağıt ve matbaanın geliştirilmesi, pusulanın icadı ve keşif hareketlerinin başlamasıyla Avrupa, diğer tüm coğrafyaları geride bırakacak bir gelişme ve ilerleme sürecine girmiştir.⁸⁴³

Mizancı Murad'da olduğu gibi İbrahim Hakkı'nın eserinde de Osmanlı tarihi kuruluştan İstanbul'un fethine kadar anlatılır. Yazara göre Osmanlılar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun çökmesiyle Doğu Avrupa'da ve büyük İslam devletlerinin yıkılmasıyla

⁸⁴¹ Oral, *a.g.e.*, s. 76-79.

⁸⁴² *A.g.e.*, C. 3, s. 227.

⁸⁴³ *A.g.e.*, s. 227-243.

Batı Asya’da ortaya çıkan boşluğu dolduracak bir devlettir. O, aynı zamanda bir “kuvve-i azime-i Muhammediye”dir.⁸⁴⁴ Tüm bu tanımlamalarla birlikte, İslam devletleri bünyesinde bulunup onların çöküşlerinden sonra ele alınması Osmanlıların İbrahim Hakkı tarafından da İslam tarihinin bir devamı olarak algılandığını göstermektedir.

IV.7. Ali Tefvik ve *Fezleke-i Tarih-i Umumi*

II. Abdülhamid döneminde dünya tarihi yazan tarihçilerden biri de *Mekteb-i İdadiyye*’de tarih-i umumi ve *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane*’de coğrafya öğretmenliği yapan Ali Tefvik’tir. Onun *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)’si, isminden de anlaşılacağı üzere dünya tarihinin bir özetidir. Toplamda üç cilt olan eser *Mekteb-i İdadiyye-i Şahane*’nin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmıştır. Araştırmamızda birinci cildin 1298 tarihli ilk⁸⁴⁵ ve 1307⁸⁴⁶ tarihli ikinci baskısı; ikinci cildin 1298 tarihli ilk ve 1308 tarihli ikinci baskısı;⁸⁴⁷ üçüncü cildin de 1308 tarihli birinci baskısı kullanılmıştır.⁸⁴⁸

Ali Tefvik ikinci baskıya yazdığı “Dibace” bölümünde *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)’yi yazma amacını ortaya koymuştur. Yazarın amacı, *Mekatib-i Askeriye-i Şahanelerde* okutulan çeşitli fenlere yenisini eklemektir. Öte yandan eserin, askeri idadi mekteplerde okutulanlardan daha yararlı ve özet olması, haftada birer ders gösterilmek üzere üç senede tamamlanması hedeflenmişti.⁸⁴⁹

1298 (1880-1881) tarihli ilk baskıdan farklı olarak Ali Tefvik, ikinci baskıda geleneğe uyarak eserine Allah’a, peygambere ve dönemin padişahı olan II. Abdülhamid’e dua ve övgüyle başlar:

⁸⁴⁴ A.g.e., s. 244.

⁸⁴⁵ Ali Tefvik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C. 1, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1298.

⁸⁴⁶ A.g.e., C. 1, Karabet Matbaası, 2. Basım, İstanbul, 1307

⁸⁴⁷ A.g.e., C. 2, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1298.

⁸⁴⁸ A.g.e., C. 3, Karabet Matbaası, İstanbul, 1308.

⁸⁴⁹ A.g.e., C. 1, (1307), s. 2-3.

Tarihin tarifi, önemi, kaynakları, çeşitleri, tarih için gerekli fennler, vb. hakkında Ali Tefvik de eserinin girişinde açıklamalarda bulunur. Tarih, “nev’-i beşerin âdât ve ahvhalinden ve terakkiyât ve fazâilinden hasılı vakayi’-i mâziyyesinden bahs eden bir ilimdir. Bu cihetle “coğrafya”, “tabakatü’l-arz” gibi ulûm târihine me’haz add olunur.”⁸⁵⁰ Ali Tefvik, tarihin önemini hakkında söylediklerinde hem Said Paşa’nın “ibretler aynası”ı hem de Ahmed Midhat’ın zengin içeriği vardır. Ahmed Midhat, tarih okuyan bir insanın tarihin ilk zamanlarından geleceğe uzanan geniş bir zaman ve mekan bilincine sahip olacağını, tarih bilgisinin insanın maddi ve mavevi kuvvetini artıracığı düşüncesindeydi. Ali Tefvik’in bu konuda kullandığı cümleler, onun Ahmed Midhat’ın görüşlerinden yararlandığını gösterir.

Târih bir âdemi ebu’l-beşer Âdem alehi’s-selâm zamânında dünyâyâ getirib bugüne kadar yaşamış gibi yer yüzünde ne kadar şayân-ı tezkâr insân gelmiş geçmiş ise anların etvâr ve harekâtını tahkik ve teftiş ile ibret-bahşâ bir çok vekâyi’ irâe eylediğiçün ayine-i kît’ı-nümâ hükmündedir ve hikmet-i târihiyye ile zihnini açan bir âdem âlem-i insâniyyet ve medeniyyete büyük büyük işler görmeğe muvaffak olabileceğinden cemiyet-i beşeriyye içinde mevcûd bulunan mehâlik ve muhâtarâtın def’i veya ileride zuhhuru mutasavver ve melhûz olan fenâlıkların bir an evvel men’i çâresi ancak bu vasıta ile bulunabilir.⁸⁵¹

Fezleke-i Tarih-i Umumi (1880-1881)’de tarih, Mukaddes ve Temeddün olmak üzere iki çeşittir. Mukaddes Tarih, Adem’den Hz. Muhammed’in Asr-ı Saadetlerine kadar uzun bir dönemi kapsar. Bu süreçte kavimlerin ve milletlerin hidayet yoluna teşviki için Tanrı tarafından gönderilen peygamberlerin dinsel faaliyetleri, davranışları, mucizeleri, temsilcisi oldukları kavimlerin önemli olayları anlatılır. Yazar, mukaddes tarihin içerisine bir de tüm peygamberlerin özel durumlarından ve özellikle Hz. Muhammed zamanında meydana gelen olaylardan söz eden Tarih-i Enbiya’yı ekler. Tarih-i Temeddün ise, insanlığın ortaya çıkışından son zamana kadar yeryüzündeki milletler ve kavimlerin

⁸⁵⁰ A.g.e., (1298), s. 2.

⁸⁵¹ A.g.e., s. 3.

medeniyetlerini, maarifetlerini, meşhur olaylarını, birbirleriyle ilişki ve haberleşmelerinden bahseder.⁸⁵²

Medeni Tarih; Siyasi, Tabii, İlimler ve Edebiyat tarihi olmak üzere üçe ayrılır. Siyasi Tarih, medeni kavimlerin ortaya çıkardıkları kanunları ve düzenlemeleri, bu kavimlerin birbirleriyle ilişkilerini, savaşlarını ve meşhur çekişmelerini anlatır. İlimler ve Edebiyat Tarihi, tüm milletlerin ilimlere ve fenlere olan yeteneklerini, bu konuda diğer milletlere olan durumlarını, milletlerin önemli edip ve alimlerini, onların icat ettikleri ürünleri, düşünceleri inceler. Doğa Tarihi ise, hayvanların bir dereceye kadar kabiliyetleriyle ahlakından ve cansız varlıklardan, bunların birbirlerine kimyevi karışımlarından bahseder.⁸⁵³

Ali Tevfik Umumi Tarihi, Siyasi Tarihin alt dallarından biri olarak kabul eder. Yaratılıştan'tan son zamanlara kadar tüm olaylar Umumi Tarih kapsamındadır. Dönemlendirmede ise yine Kurûn-ı Ulâ, Kurûn-ı Vustâ ve Kurûn-ı Ahire kısımlarına ayırır.⁸⁵⁴ Fakat Ali Tevfik, bu çağların başlangıç ve bitiş zamanları konusunda İslam ve Osmanlı merkezli hareket eder. Kurûn-ı Ulâ, Yaratılış'tan Hz. Muhammed'in Asr-ı Saadetlerine ve Hicret'in başlangıcına kadardır. Hicret ile İstanbul'un Osmanlılarca fethi arasında kalan zaman dilimi Kurûn-ı Vustâ'yı ifade eder. Bu tarihten başlayarak II. Mahmud'un Nizam-ı Cedid'i kurması ve Yeniçeriliği kaldırmasına kadarki dönem Kurûn-ı Ahire'dir. Sonraki dönem ise Tarih-i Asr olarak değerlendirilir. Kurûn-ı Ulâ ise; Ezmine-i Evveliye, Ezmine-i Esatiriyye ve Ezmine-i Tarihiyye olmak üzere üç kısma ayrılır.⁸⁵⁵

Ezmine-i evveliye Yaratılış'tan, dünya üzerinde ilk hükümetlerin kurulmasına kadar geçen süreçte meydana gelen gelişmelerin öyküsüdür. Alemin yaratılışı, Hz. Adem,

---

⁸⁵² *A.g.e.*, s. 5.

⁸⁵³ *A.g.e.*, s. 4.

⁸⁵⁴ *A.g.e.*, s. 4.

⁸⁵⁵ *A.g.e.*, s. 5.

Nuh Tufanı, Nuh evladının yeryüzüne yayılması içeren bu süreç tamamen kutsal bir çerçeveye sahiptir. Ali Tevfik, daha önceki yazarlar gibi bunun sebebini, döneme ilişkin kutsal kitaplardan başka kaynağın olmamasına bağlar.⁸⁵⁶ Fakat dünyanın ve insanlığın ortaya çıkışına dair 19. yüzyılda Avrupalı doğa bilimciler birtakım bilimsel veriler elde edilmiştir. Gerek Ahmed Midhat'ın *Kainat* (1870-81)'ında gerek Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Alem* (1876)'inde söz konusu bilimsel veriler rivayetlerle karşılaştırmalı olarak verilmişti. Onlardan yaklaşık 15-20 yıl sonra dünya tarihi yazan Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'de bu konulardan hiç bahsetmez. Tevrat kökenli bilgiler bu dönemin dünya algısını belirlemede hakimdir.

Evvelâ cenâb-ı hak “hazret-i Âdem”i topraktan halik edip onun vücûdundan dahi “hazret-i Havva”yı yaratarak dâr-ı nâime idhâl ve orada maişet-i ebediyye ile yaşamayı tecelli etmiş ve bir ağacın meyvesinden ekl etmeyi dahi tenbih eylemiş ise de şecere-i menhiyyeden ekl etmeleri cennetten ihrâçlarını icâb etmekle ikisini de dünyâ yüzüne indirdi.⁸⁵⁷

Hız. Adem ve Havva'nın dünyaya gönderilmeleriyle birlikte insanlık tarihi de başlamış oluyordu. Onlardan doğan fakat Tufan'la birlikte yok olmaya yüz tutan insanlık, Tufan'dan sonra Nuh'un soyu ile tekrar çoğalmaya, dünya yüzüne yayılmaya ve hükümetler, medeniyetler kurmaya başladılar. Ali Tevfik İlkçağın ikinci kısmı olan Ezmîne-i Esatiriye'de insanların kurduğu bu hükümetleri anlatmıştır. Söz konusu hükümetler Mısırlılar, Keldaniler, Babil ve Asur, Farşlılar, İbraniler, Çinliler, Hintliler, Türkler, Ermeniler, Suriyeliler, Fenikeliler, Kartacalılar ve Yunanlılardır.

Ezmîne-i Esatiriye Roma şehrinin kuruluşuna kadar gelir. Bu tarihten Hicret'e kadar geçen süre Ezmîne-i Tarihiye yani tarihi zamanlardır. Dolayısıyla İlkçağ'ın ilk dönemleri için yani dünyanın ve insanoğlunun ortaya çıkışı, insanların yeryüzüne yayılması, ilk hükümetlerin kurulması konusunda Mukaddes Tarih'in esas alındığını

⁸⁵⁶ A.g.e., s. 6.

⁸⁵⁷ A.g.e., s. 6.

görülmektedir. *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'nin ders kitabı olarak okutulduğu düşünülürse, tarihin ilk zamanları hakkında öğrencilere Tanrısal iradenin hakim olduğu kutsal bir dünya algısının yüklendiğini söylenebilir. Kurulan ilk hükümetlerin tarihlerinde ise tamamen klasik tarihyazıcılığı örneği sergilenir. Hükümdarlar ya da sülaleler çevresinde dönen ve sürekli savaşların anlatıldığı bir tarih söz konusudur.

Fezleke-i Tarih-i Umumi (1880-1881)'nin ikinci cildi Kurûn-ı Vustâ'ya aittir. Ali Tevfik, Kurûn-ı Vustâ'ya öncelikle çağın tarif ve taksimini yaparak başlamıştır. İki bölüme ayrılan ciltte İslam medeniyetinin bu çağdaki gelişmişliği, onu ilk kısma yerleştirmiştir. Dolayısıyla İslam tarihine ayrılan pay da daha fazladır. İslam tarihi 115 sayfada anlatılırken, diğer hükümetler olarak Avrupa tarihi İslam tarihinin yarısı oranında bir yer kaplamıştır.

Özet bir dünya tarihi olması, *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'yi yüzeysel bir anlatımla karşı karşıya bırakır. Örneğin İslam tarihine ayrılan birinci kısımda Ahmed Midhat veya Mizancı'nın yaptığı medeniyet analizine rastlanmaz. Ortaçağ dünyasında İslamiyet ne anlama geliyordu? Hıristiyanlıkla karşılaştırılınca nasıl bir sonuç çıkıyordu? İki arasında nasıl bir etkileşim vardı? İslamiyet'in Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçişte ve Avrupa'nın ilerlemesinde etkisi neydi? Bu soruların yanıtları *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'de görülmez.

İslam tarihi, İslamiyet öncesi Arapların durumunu analizle başlar. Arap coğrafyası, Arap taifesinin ayrıldığı tabakalar anlatılır. Daha sonra İslamiyet'in zuhuru, yayılması, Hicret, halifeler dönemi, Emevi ve Abbasiler, İslam memleketlerinde ortaya çıkan çeşitli hükümetlere, Cengiz Han'a, Selçuklulara ve Osmanlı Devleti'ne değinilir. Eserin birinci baskısında Osmanlı Devleti tarihi Timur'un Ankara Savaşı'nda Osmanlıları

mağlup etmesi ve istilasına kadar getirilirken⁸⁵⁸, 1308 tarihli ikinci baskıda Osmanlı tarihi anlatılmaz. Ali Tevfik, aslında İstanbul'un fethine kadar Osmanlı tarihinin eserde anlatılması gerektiğini, fakat Osmanlı Tarihi'nin idadi mekteplerde ayrıca okutulduğundan bu bölümün yazımından vazgeçtiğini belirtmiştir.⁸⁵⁹

Ali Tevfik Timur istilasına kadar getirdiği Osmanlı tarihinden sonra Haçlı Seferlerini anlatmıştır. Ali Tevfik'e göre Haçlı Seferleri "Büyük İslam Milleti"nin ulaştığı yüksek istila seviyesi karşısında Hıristiyan milletlerin korkusunun bir sonucuydu. Eğer İslam ordularının istilasına bir çare bulunamazsa Avrupa'nın tamamen Müslümanların eline geçmesi olasılığı Ali Tevfik'e göre Haçlı ordularının kurulmasını sağlayan tek neden olmuştu.⁸⁶⁰

Yazar, Haçlı Seferlerinin sonuçlarına dair bir değerlendirme yapmadan ikinci kısma, yani Ortaçağ'ın diğer devletlerinin tasvirine geçmiştir. Bu bölümde ise Fransa, İngiltere, Almanya ülkelerinin Ortaçağ tarihleri anlatıldıktan sonra derebeylik usulüne dair açıklamalar yapılmıştır. Derebeyliğin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı, sistemin işleyişi kısaca anlatılmış, daha sonra Macar, İtalya, Rusya, Lehistan, İskandinavya ülkelerinin tarihleri birer ikişer sayfa ile geçirilmiştir.

Fezleke-i Tarih-i Umumi (1880-1881)'nin üçüncü cildi Kurûn-ı Ahire'ye ya da başka bir deyişle Kurûn-ı Cedide'ye ayrılmıştır. Ali Tevfik her ne kadar İslam ve Osmanlı merkezli düşünerek Yeniçağ'ı Ortaçağ'dan ayıran olayın İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi olduğunu belirtse de, Avrupa'da meydana gelen birtakım önemli gelişmeleri de bu iki çağı birbirinden ayıran etkenler olarak görmüştür. Fransa ve İngiltere arasındaki Yüz Sene Savaşları'nın bitimi ile keşifler söz konusu gelişmelerdendir.⁸⁶¹

⁸⁵⁸ *A.g.e.*, C. 2, (1298), s. 95-103.

⁸⁵⁹ *A.g.e.*, C. 2, (1308), s. 131.

⁸⁶⁰ *A.g.e.*, C. 2, (1298), s. 105-106; *A.g.e.*, C. 2, (1308), s. 132-133.

⁸⁶¹ *A.g.e.*, c. 3, s. 4.

Ali Tevfik Kurûn-ı Cedide cildini de iki bölüme ayırır. Birinci bölümde önce Fransa ülksine, hükümetin başına geçen hanedanlar ekseninde değinir. Önemli bir nokta Ali Tevfik'in Fransız İhtilali'ni "*vak'a-i müellime*" yani elem verici bir ihtilal olarak belirtmesidir. Zaten Ali Tevfik Fransız İhtilali'ne neredeyse bir sayfalık bir yer ayırır. İhtilalin çıkış sebebini ülkenin mali yapısının düzeltilmesi için zadegan, ruhban, avam takımından oluşan üç sınıflı genel mecliste üçüncü sınıftan Mirabeau ve benzeri kişilerin tahrikiyle halkın ayaklanması olarak gösterir. Amerika'daki kolonilerin İngilizlere karşı verdikleri bağımsızlık savaşı ise, sadece 16. Lui'nin, düşman kuvveti olarak gördüğü İngilizlere karşı Amerikalıları desteklemesi şeklinde konu edilmektedir.⁸⁶² Daha sonra da Fransa'nın yönetim sistemindeki değişiklikler ve Fransa ile diğer Avrupa devletleri arasındaki askeri mücadeleler söz konusudur.

Mizancı'nın sıkça kullandığı "Avrupa Dengesi", İhtilal'den önceki düzene dönüş için yapılan Viyana Kongresi, İngiliz parlamenter sisteminin gelişimine dair yaptığı analizler *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'de yoktur. Ali Tevfik, Yeniçağ'ı Ortaçağ'dan ayıran önemli bir gelişme olarak gördüğü Yüz Yıl Savaşları'nın ve keşiflerin de bu ayrımında nasıl bir etkide bulunduğuna dair açıklamalara da pek yer vermez.

Ali Tevfik'in, konu anlatımında kronolojiye de çoğu yerde uymadığını söyleyebiliriz. Fransa ve İngiltere'nin Yeniçağ'daki tarihlerine değinirken neredeyse 19. yüzyılın ilk yarısına kadar gelir. Fakat bir sonraki başlıkta "Keşifler Çağı"na, 16. yüzyıla bir dönüş yapar. Öncelikle İspanya ve Portekiz tarihine değindikten sonra Keşifler Çağı'nın ilk devrelerini anlatır. Denizci Hanri'nin, Diaz'ın, Vasco da Gama'nın, Kolomb'un ve diğer keşiflerin keşiflerden bahseder. Ali Tevfik, keşiflerin "fiiliyatından önce tasavvurunun"başlangıcını Danimarka ve İskandinavlı balıkçıların avlanmak için

---

⁸⁶² *A.g.e.*, s. 38-39.

daha 9. ve 10. yüzyıllarda İzlanda'ya, oradan da Amerika'nın kuzeyindeki Grönland'a giderek Amerika'nın doğu sahillerine ulaşmalarına dayandırır. Fakat o zamanlar henüz dikkate alınmayan bu seyahatler Amerika'yı Avrupa'ya tanıttıramamıştır. 15. yüzyılın ortalarında ise, Avrupalı gemiciler Baltık'a ve Akdeniz'e seyahat etmişlerdir. Yine de gemiciler sahilden uzaklaşmamakta, bu nedenle büyük keşifler yapılamamaktadır. Ali Tevfik tam da bu noktada Endülüs İslamlarını bir kurtarıcı olarak devreye sokar. Endülüs İslamlarının himmet ve gayretlerinin sonucunda maarif ve sanayide ilerlemeleri ve bu sayede pusulanın icat edilmesindeki katkıları keşifler için gerekli koşulların oluşmasını sağlamıştır. Araplar bu aleti kullanıp biraz daha geliştirerek Avrupalılara aktarmışlardır. Arapların bu gayretleri sayesinde Avrupa'yı ilerleme konusunda hızlandıran keşifler çağı da böylece başlamıştır.⁸⁶³

Ali Tevfik, Avrupalı Kristof Kolomb'un Amerika'nın doğusunda San Salvador Adası'na vardığında yerli ahali ile Avrupalıların ilk ilişkilerinin gayet insani şekilde geliştiğini belirtmiştir. Yerliler, o zamana kadar görmedikleri bu garip seyyahlar ile onları taşıyan gemileri şaşkınlıkla karşılamışlar, birbirlerine hediyeler vermişlerdir. Eski Dünya halkı ile Yeni Dünya halkı arasındaki bu ilişki gayet dostane bir şekilde sürmüştür.⁸⁶⁴ Fakat Ali Tevfik, Mizancı Murad'ın aksine Avrupalıların sonraki dönemlerde yerli halka kötü davranışlarını, sömürgeci faaliyetlerini, keşifler sonucunda meydana gelen dünya düzenini; ticari, mali, dini, kültürel, toplumsal, vb. dönüşümleri anlatmamıştır. *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'de keşiflerin sonuçları Portekiz, İspanya, İngiltere, Flemenk ülkelerinin olağanüstü servet edinmeleri, Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya göç hareketi olduğu ve yeni hükümetler kurulduğuyla sınırlandırılmıştır.⁸⁶⁵

---

⁸⁶³ A.g.e., s. 125-126.

⁸⁶⁴ A.g.e., s. 133.

⁸⁶⁵ A.g.e., s. 140.

Keşifler Çağı'ndan sonra Rusya, İskandinavya, Almanya, Prusya, İtalya devletlerinin siyasi ve askeri yoğunluklu tarihi olayları anlatılmaktadır. İlk önce Rusya tarihine ve Rusya'nın Büyük Petro döneminden bahsedilir. Büyük Petro'nun politikası, Rusyalıların Avrupa ile ilişkilerini kuvvetlendirmek ve bunun için de Baltık ve Karadeniz sahillerinde egemen olmak çerçevesinde açıklanır. Rusya'nın Osmanlılar ve İsveç ile mücadelelerine değinilir.⁸⁶⁶

Fezleke-i Tarih-i Umumi (1880-1881) özet ve klasik tarihyazıcılığı formatına sahip bir eser olsa da, Osmanlı tarihçiliğinin dünya kavrayışına dair bazı ipuçları vermektedir. Öncelikle dünya ve insanlığın ortaya çıkışına hala “kutsallık” egemendir. Tevrat kökenli rivayetler bu dönemin açıklanmasında ana kaynaktır. Dolayısıyla tarihin bu dönemleri Tanrısal iradenin etkinliğiyle biçimlenen bir süreç olarak algılanır. Evrenin oluşumuna dair 19. yüzyılın özellikle de ikinci yarısından sonra Avrupa'da elde edinilen bilimsel yaklaşımlara hiç yer verilmez. Sonraki çağlar, kutsallıktan sıyrılarak “medeni” tarih olarak incelenir. Öte yandan, ağırlıklı olarak klasik bir tarihyazıcılığı formatında hükümdarların yapıp ettikleri ve devletlerin birbirleriyle savaşları üzerine kurulmuşsa da *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881), Osmanlı tarihçiliğinin, dünyanın diğer coğrafyalarındaki gelişmelerle de ilgilenip bunları topluma aktarma isteğinin bir yansımasıdır. Klasik dönem Osmanlı kroniklerinde görülen “yalan” ve “geçici”, aldanılmaması gereken dünyanın yerini, üzerinde olup bitenin merak edildiği bir dünya almıştır. Üstelik Avrupa'ya yaklaşımda olumsuz ve küçültücü ifadelerle rastlanmaz. Tam tersine Avrupa, özellikle keşif hareketlerinden sonra gelişen ve güçlenen bir mekandır. Eserin eksik yanlarından biri de burada kendisini gösterir. Ali Tevfik de, Osmanlı Devleti

---

⁸⁶⁶ A.g.e., s. 148.

tarihini bütünsel yapı içinde değerlendirmez. Yazar bunun sebebi olarak Osmanlı tarihi dersinin zaten ayrı bir ders halinde öğrencilere verilmesini göstermiştir.

IV.8. Kısa Bir Dünya Tarihi Çalışması: Mehmed Şükrü ve *Tarih-i Umumi*

Mekatib-i Bahriyye-i Şahane muallimlerinden sol kol ağası olan Mehmed Şükrü, yine bu okulun idadi kısmının ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulmak üzere bir *Tarih-i Umumi* hazırlar.⁸⁶⁷ Ön kapakta eserin, Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 28 Şevval 1313 / 30 Mart 1312 tarihli ve 35 numaralı ruhsatnamesine sahip olduğu belirtilir. Yazarın, incelediğimiz eseri ilk baskı olup, Mekteb-i Fünun-ı Bahriye-i Şahane Matbaası'nda basılmıştır. Toplam 438 sayfa olan bu eserde "Fihrist" kısmı bulunmaz. Sadece eserin sonunda "Hata ve Düzeltme" listesi bulunmaktadır.

Eser "alemin yaratıcısı" Allah'a ve Hz. Muhammed'e hamd ü sena ile başlar. Hemen sonrasında meramını arzettiği bölümde yazar II. Abdülhamid'e övgü ve dua vardır. Yazar bu bölümde, bir seneden beri *Mekteb-i Bahriye-i Şahane*'nin idadi birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarında Osmanlı ve dünya tarihi dersleriyle meşgul olduğunu, gördüğü gereklilik üzerine bu derslerin programına uygun olmak üzere kısa bir dünya tarihi yazma işinin mektep nazırı *Erkan-ı Harbiye-i Bahriye* miralaylarından Hüsnü Bey'in emr ve tenbihleri ve Hasan Hüsnü Paşa'nın inzimam-ı rey ve tenbihleriyle görevlendirildiğini belirtir.⁸⁶⁸

Eserinde herhangi bir kaynak belirtmemiş olsa da Mehmed Şükrü'nün de, bu özet dünya tarihini hazırlarken Mizancı Murad'ın altı ciltlik geniş *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'sinden büyük oranda yararlandığı görülür. Bölüm başlıklarında, bunların alt başlıklarında, konuların sıralanmasında ve içeriğinde görülen benzerlik bu iddiayı güçlendirmektedir. Mehmed Şükrü yer yer Mizancı Murad'ın eserindeki konu

⁸⁶⁷ Mehmed Şükrü, *Tarih-i Umumi*, Mekteb-i Fünun'ı Bahriye-i Şahane Matbaası, 1313.

⁸⁶⁸ *A.g.e.*, s. 2-3.

sıralamasında değişiklikler yapmış, bazı bölümleri atlamış, bazı alt başlıklar ekleyip çıkarmıştır. Tarih ilmine dair yapılan açıklamalar bunlardandır. Mizancı Murad'ın tanımında umumi tarih, insanoğlunun vahşi ve bedevi halden çıkıp bugünkü umran ve medeniyet mertebesine gelinceye kadar yaşadığı durumları, olayları ve değişim ve dönüşümleri açıklayan bir fenndi. Tarih geçmişteki insanlar, toplumlar ve davranışları inceleyerek insanın kötülüklerden uzak durup iyiliklere yönelmesini teşvik etmekteydi. Tarihin millet ve devleti yönetenlere faydası ise daha fazlaydı. Çünkü toplumların gelişim veya çöküş süreçlerinin asıl nedenlerini incelememezi sağlayan yine tarihtir.⁸⁶⁹ Mehmed Şükrü de Mizancı'yla aynı tanımı yapar: “Dünya tarihi, insanların vahşet ve bedeviyet halini terk edip cemiyetler kurarak birlikte yaşamaya başladıkları zamandan beri geçirdikleri her türlü olay ve durumlardan genel olarak bahseden bir ilimdir. İnsanların ahlak ve tavırlarını ıslaha en fazla hizmet eden tarihtir. Tarih, geçmişteki iyi ve kötü her türlü hal ve hareketlerden bahsettiği için insana iyiliği ve kötü davranışlardan sakınmayı öğretir. Bu ilimden en fazla yararlanacak olanlar ise devlet adamlarıdır. Çünkü tarih, geçmişteki iyi ve kötü idare örneklerini de onların gözleri önüne getirerek bunlardan tecrübe kazanmalarını sağlar.”⁸⁷⁰

Mehmed Şükrü, tarihin Avrupamerkezci ve yorumlarını devam ettirir: “Tarihin, milletlerin geçmişlerinden bahsedebilmesi için onlar tarafından bırakılmış eserlere ihtiyacı vardır. Tarih “asar-ı metruke”si olmayan kavimlerin durumlarından bahsetmez. Eski kavimler arasında yalnız Kafkas cinsine mensup olanlar medeniyet ve gelişme yolunda hayli ilerleyip müteaddid cemiyetler kurarak çeşitli eserler bırakmışlardır. Bu anlamda tarih de yalnız Kafkas cinsine özgü olaylardan bahsetmiştir.”⁸⁷¹

⁸⁶⁹ Mizancı Murad, *Tarih-i Umumi*, C. 1, s. 4-5.

⁸⁷⁰ Mehmed Şükrü, *a.g.e.*, s. 5.

⁸⁷¹ *A.g.e.*, s. 6.

Tarihin “umumi” ve “hususî” olarak ikiye ayrımı, kaynakları, tarihe yardımcı ilimler⁸⁷² ve dünya tarihinin dönemlendirilmesinde de Avrupamerkezci anlayışla hareket edilmektedir.⁸⁷³ Mizancı Murad, İlkçağı Tarih-i Mukaddes’le başlatmış dünyanın ve insanoğlunun yaratılışını, yeryüzünde yayılmalarını, cinslerin ve dillerin ortaya çıkmasını tamamen Tanrısal iradeyle açıklayarak Osmanlı tarihçiliğindeki “uhrevî” algıyı devam ettirmiştir. Mehmed Şükrü’nün Mizancı’dan farklılaştığı bir nokta, çok kısa bir paragrafla oldukça yüzeysel bir şekilde, alemin yaratılışına dair bilimsel görüşe yer vermesidir.⁸⁷⁴ Dolayısıyla Osmanlı tarihçiliğinin dünya algısındaki “uhreviyet”in, eserini Mizancı Murad’dan 13-15 sene sonra 1895-96’da yazan Mehmed Şükrü örneğinde de devam ettiğini görürüz.

Mehmed Şükrü İlkçağ kronolojisi ve medeniyetlerine ilişkin tasvirlerinde de Mizancı’yı takip eder. İsrailoğullarını da kapsayan bir şekilde Tarih-i Mukaddes’le başlayan İlkçağ tarihi sırasıyla “Şarki Asya” başlığı altında Çin, Hindistan ve Türkistan; Mısır, Asur, Babil, Fenike, Kartaca, İranlılar, Yunan ve Roma şeklinde devam eder. Çin, Hindistan ve Türkistan bölgeler medeni bir gelişim gösteremedikleri ve medeni eserler bırakmadıkları için tarihe katkıları da olmamıştır. Dolayısıyla tarih de bu toplumlardan bahsetmemektedir. Yazar, hali hazırda Çin’in eski tarz idarelerinin devam ettiğini, bu nedenle de ilerleme gösteremediklerini belirtmiştir. Pusula, barut, baskı yöntemini icat etmelerine rağmen bunlardan gerektiği şekilde yararlanamamışlardır.⁸⁷⁵

İlkçağ’ın diğer toplumları hakkında da Mizancı’dan etkilenme devam eder. Mehmed Şükrü’ye göre, medeniyet asıl olarak Mısır tarihi ile başlar. Mısırlıların tarihe ve

---

⁸⁷² *A.g.e.*, s. 6-7.

⁸⁷³ *A.g.e.*, s. 8.

⁸⁷⁴ Fenn erbabının ifadelerine göre yerküre başlangıçta ateşten bir küre olup yavaş yavaş soğuyup sertleşmesi sonucunda üzerinde bir kabuki oluşur. Bir çok zaman geçtikten sonra önce bitkiler, sonra hayvanlar ve nihayetinde insanın yaşayabileceği bir hale gelir. İnsanın yaratıldıktan sonra da temeddün ve terakki kazanıncaya kadar çok zamanlar geçmiştir. *A.g.e.*, s. 8.

⁸⁷⁵ *A.g.e.*, s. 24.

medeniyete katkıları önceki toplumlardan fazladır. Mısır kıtası dünyanın en eski medeniyetlerindedir.⁸⁷⁶ Mısır medeniyetinin en düzenli ve mükemmel tarafları hukuk, kanun, nizam ve muhakeme usullerine ait olanlardır.⁸⁷⁷ Bununla birlikte sanat ve maarifte gösterdikleri ilerlemeler; tarihe kazandırdıkları ehramlar, dikilitaşlar, heykeller, saraylar ve piramid gibi eserler Mısırlıların medeni bir topluluk olduklarının göstergeleridir. Dolayısıyla tarihleri hakkında bilgiler de medeni alemde eser bırakmayan toplumlardan daha fazladır. Yazara göre, Mısırlılar gibi Asur ve Babil'in de medeniyete önemli hizmetleri olmuştur, fakat bıraktıkları eserler zamanla mahvolduğu için tarihleri yeterince bilinmemektedir. Keldani kahinleri riyaziyeyi ve özellikle astronominin esasını belirlemekle birlikte ilerlemesine de hizmet etmişlerdir. Ziraatte ve çeşitli sanatlarda uzmanlaşmışlardır. Babil aynı zamanda ticaret merkezidir. Bu nedenle nüfusu kalabalık olduğu gibi İlkçağ'da çeşitli milletlerin bir araya geldikleri bir bölge durumundadır.⁸⁷⁸ Fenikeliler, ticareti daha da ileriye götürmüşler ve gemileri ve kervanlarıyla adeta uluslararası bir ticaret ağı kurmuşlardır. Yunan medeniyeti ise öncekilerle kıyaslanamayacak derecede ilerdedir.⁸⁷⁹ Yunan toplumu kendi içinde farklı hükümetlere ayrılrsa da ortak bir Yunan kültür ve kimliğine sahiptir. Mizancı'nın yaptığı gibi Mehmed Şükrü de, Yunanlıların bu gelişmesinde önceki medeniyetlerin katkısını unutmaz. İlim ve maarif Yunanistan'a Hindistan, Mısır, Babil ve Fenike gibi memleketlerden gelmiş, Yunanlılar bunu daha da geliştirerek ileriye taşımışlardır.⁸⁸⁰

İlkçağ'da olduğu gibi Ortaçağ ve Yeniçağ tarihlerinde de Mizancı etkisi belirgindir. Mehmed Şükrü bu bölümde bazı başlıkların yerlerini değiştirmiştir. Örneğin Mizancı Murad eserin üçüncü cildinde "Muhaceret-i Umumiye", "Şark Kayzerliği ve

---

⁸⁷⁶ *A.g.e.*, s. 29.

⁸⁷⁷ *A.g.e.*, s. 37.

⁸⁷⁸ *A.g.e.*, s. 53-54.

⁸⁷⁹ *A.g.e.*, s. 57-61.

⁸⁸⁰ *A.g.e.*, s. 104.

İran”dan sonra İslam tarihine geçer. İslam tarihini anlattıktan sonra Avrupa tarihine döner. Mehmed Şükrü ise Avrupa tarihine böyle bir ara vermez; “Şark Kayzerliği ve İran” bölümündeki “İran” kısmını çok daha sonra anlatır ve hemen ardından İslam tarihine geçer. İçerik ve başlıklardaki uyuşma devam etmektedir.

İslam tarihi Mehmed Şükrü’nün eserinde de 436 sayfanın 51 sayfası gibi önemli bir yer kaplamaktadır. Zeki ve faal bir kavim olan Arapların, doğaları gereği terakki ve temeddüne meyilli oldukları halde coğrafyanın, Arapların bu kabiliyetlerini gösterecek koşullarda olmadığı tasvirine Mehmed Şükrü’de de rastlarız. Yazara göre, coğrafi koşulların zorluğu, Arapları ilerleme ve medenileşmeden mahrum bırakarak milletler arasındaki gerçek yerini almasını da engellemiştir.⁸⁸¹

İslamiyet’in ortaya çıkması ve yayılmasıyla birlikte Araplar da hızlı bir ilerleme sürecine girmiştir. Mehmed Şükrü de, diğer tarihçiler gibi Abbasiler devrinde İslam medeniyetinin en güçlü seviyesine yükseldiğini belirtir. Onların İslam medeniyetine en önemli hizmetleri İslam milletleri arasında ilim ve maarifin yayılmasına ve öğretilmesine gayret etmeleriydi. Hukuk, astronomi, cebir, felsefe, tıp ilimleri büyük bir gayretle Bağdat’ta ve Abbasi hilafetinin himayesinde olan yerlerde ilerlemiş ve yayılmıştı. Araplar bu ilimlere yönelik eserler yazmaya başladıkları gibi eski Yunanca’dan çeviriler de yapmaktaydılar. Mimarlık, resim, nakış, tasvir, şiir, musiki gibi güzel sanatlar alanında da İslam medeniyeti büyük ilerlemeler kaydediyordu. Hatta Mehmed Şükrü’ye göre, Kurûn-ı Ahire’de Avrupa’da yazılan romanlar aslında Arap eserlerinin taklidinden ibaretti. Arap denizcilerin Şark denizlerinde büyük cesaretle dolaşmaları da Avrupalılara, ticari seyahatler konusunda örnek olmuştur. Kısacası Mehmed Şükrü, medeniyet-i hazıranın bir

---

⁸⁸¹ *A.g.e.*, s. 242.

an önce meydana gelmesine Arapların çalışkanlığının ve gayretlerinin sebep olduğunu belirtmiştir.⁸⁸²

Sadece Mizancı Murad ve Mehmed Şükrü'nün eserlerinde değil, incelenen diğer Osmanlı dünya tarihlerinde de Ortaçağ'a ilişkin tasvirlerde sürekli İslam medeniyetinin Avrupa'ya karşı üstünlüğü ve medeniyet-i hazıranın temellerini oluşturduğu vurgulanmıştır. İslam medeniyeti denildiğinde ise söz konusu eserler daha çok Araplar'ın medeniyet yolunda ilerlemelerine ve faaliyetlerine yer vermişler; İslam medeniyetini Arap medeniyeti olarak algılamışlardır. Mizancı örneğinde bu açıkça görülmektedir. Fakat Mehmed Şükrü ile aynı tarihlerde yani 1315 (1897)'te yazılan *Avrupa Medeniyeti'nin Esasına Bir Nazar* (1897-98), isimli eserde Akyiğitzade Musa, İslam veya Müslüman medeniyetini sadece bir Arap medeniyetiymiş gibi algılanmasına karşı çıkmıştır. “o vakit ulûm ve fûnûna müteallik eserlerin Arab lisânı üzre kaleme alınması adet hükmünde câri idi. Halbûki ulûm ve fûnûnu yazan müellifin miyânında Türkler pek çok olduğu gibi ihtidâ eden Yahudi ve sâir milletlere mensûb olanlar dahi vardı.”⁸⁸³ Eserleri Latince'ye tercüme edilip Avrupa okullarında okutulan İbn Sina'dan örnek veren yazar, onun Buharalı Türk oğlu Türk olduğunu söyler. Dolayısıyla diğer milletlerin de hizmetlerini düşünerek Arap medeniyeti yerine İslam medeniyeti denilmesi daha doğru olacaktır.⁸⁸⁴ Bunun dışında Akyiğitzade Musa da, İslam medeniyetinin Ortaçağ'daki üstünlüğünü ve şimdiki Avrupa medeniyetinin temellerini oluşturduğunu daha vurgulu bir şekilde eserinde belirtmiştir. Yazara göre, “medeniyet-i hazıranın temelleri muamelât ve ehâdis ve ef'âl-i Hazret-i Muhammedi'den başka birşey değildir.”⁸⁸⁵ Kur'an ayetleri ve peygamberin hadislerinden meydana gelen İslam medeniyeti Akyiğitzade'ye göre, Avrupa'yı Kurûn-ı Vustâ'daki

⁸⁸² A.g.e., s. 270-271.

⁸⁸³ Akyiğitzade Musa, *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*, Cemal efendi Matbaası, İstanbul, 1315, s. 6-7.

⁸⁸⁴ A.g.e., s. 7.

⁸⁸⁵ A.g.e., s. 3.

barbarlık ve cehaletten kurtarmıştı.⁸⁸⁶ İlim ve fenlerde, deniz ticaretinin gelişiminde, fabrikacılık ve sanayide, sanatlarda, ziraat ve hayvancılıkta ve daha birçok alanda Akyığıtzade, İslamiyet'in Avrupa medeniyetinin üstadı ve piri olduğunu belirtmiştir.⁸⁸⁷

Mehmed Şükrü, İslam medeniyetinin Kurûn-ı Vustâ'daki gelişmişliğine karşın Avrupa'nın içinde bulunduğu durumu da tasvir ederken aslında diğer Osmanlı dünya tarihlerinde gördüğümüz benzer ifadelere değinmektedir. Yazara göre, İslam medeniyetinin parladığı zamanlarda Avrupa'da eski Yunan ve Roma toplumsal heyeti gibi düzenli bir heyet, esas kuvvete dayanan bir hükümet görülememiştir.⁸⁸⁸ Feodalizm, Papalık ve Katolik Kilisesi Ortaçağ Avrupa'sının siyasi ve toplumsal yapısına egemendir. Papalar ruhani otoritelerinin yanında devlet işlerine karışarak cismani kuvvetlerini de artırmak isterler. Halk cehalet ve taassup içindedir.⁸⁸⁹ İlim ve maarif oldukça düşük seviyelerdedir. Haçlı Seferleriyle birlikte Avrupa'nın Doğu ile tanışması ve Endülüs'teki İslam medeniyeti Avrupa'nın tekrar ilerlemesinin temeli olmuştur.⁸⁹⁰

Yazar eserinin Kurûn-ı Ahire kısmında Avrupa'daki genel dönüşümleri “Tebeddülât-ı Siyasiye”, “Tebeddülât-ı Fenniye”, “Tebeddülât-ı Maliye”, “Tebeddülât-ı Mezhebiye” başlıkları altında ele alır. Siyasi değişimde yani hükümetlerin idare tarzlarının değişmesinde barut ve ateşli silahların; fenni değişimde ise kağıt ve matbaa etkili olan temel unsurlar olarak gösterilir. Mehmed Şükrü, mali dönüşümlerin odağına ise, yeni kıtaların ve ticaret yollarının keşfini koymaktadır. Ticarete meydana gelen büyük dönüşüm ve ilerleme Avrupa'yı hızlı bir ilerleme sürecine sokmuştur. Mezhepsel dönüşümde ise Katolik Kilisesi'nin yozlaşmış yapısına karşı Protestan inancı olmak üzere dinde yenilenme hareketleri söz konusudur.

---

⁸⁸⁶ *A.g.e.*, s. 4.

⁸⁸⁷ *A.g.e.*, s. 7-17.

⁸⁸⁸ *A.g.e.*, s. 314.

⁸⁸⁹ *A.g.e.*, s. 318.

⁸⁹⁰ *A.g.e.*, s. 330.

Mehmed Şükrü'nün *Tarih-i Umumi* (1895-96)'sini, Mizancı Murad'ın eserinden ayıran ve onu önemli kılan fark ise, yazarın eserine almadığı bölümler olmuştur. Mehmed Şükrü Yeniçağ'ın başlarındaki genel dönüşümleri anlattıktan sonra İspanya, Portekiz, Almanya ve Avusturya, Fransa tarihlerine yer verir. Fransa tarihi diğerlerine göre daha ayrıntılıdır. Fakat Mehmed Şükrü, Mizancı Murad'ın oldukça ayrıntılı anlattığı Fransız İhtilali'ne hiç değinmez. Yazar, İhtilal öncesi halkın ve devletin içinde bulunduğu kötü durumu tasvir eder, ama gelişmelerin bir ihtilal yaratıp yaratmadığı anlaşılmas. Dolayısıyla Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan devrimci fikirler de eserde yer almaz. Meşrutî sistem, Anayasa, halk egemenliği, insan hakları, parlamento, vb. mutlak monarşileri sıkıntıya sokacak kavramlara Mehmed Şükrü yer vermez. Sadece halkın ağır vergilere ve mali duruma olan tepkisi sonucunda milli bir meclis kurulduğunu söyler.⁸⁹¹

Eserde, Fransa'yla birlikte İngiltere tarihi de diğer Avrupalı devletler tarihine göre daha geniştir. Mehmed Şükrü Fransız İhtilali'nde gösterdiği tavrın benzerini İngiltere tarihinde de gösterir. Mizancı İngiliz parlamentosu ve meşrutî sistem, halk egemenliği gibi konuları sürekli gündemde tutarken, Mehmed Şükrü bunlardan hiç bahsetmez. Örneğin Mehmed Şükrü, Mizancı'nın "Usul-i Meşrutîyet" başlığını atlar. William d'Orange'nin kabul ettiği "Hukuk Layihası"nı, çok yüzeysel bir ifadeyle halka çeşitli imtiyazlar veren bir belge olarak tanımlar.⁸⁹² Yine Amerika kıtasında bağımsızlıklarını ilan eden kolonilerin Philadelphia Kongresin'de, Kongre'nin halka hitaben söyledikleri sözler de yer almaz. Mizancı, söz konusu bölümde, Tanrı'nın bütün insanları eşit yarattığından, idarenin ancak halkın rızasıyla olabileceğinden, halkın zulüm gördüğünde ise yönetime karşı isyan hakkı kazandığı gibi fikirlerden bahseder. Mehmed Şükrü ise böylesi özgürlük, eşitlik ve halk egemenliğini hissettirecek konulardan bahsetmeyerek doğrudan İskandinavya, Rusya,

---

⁸⁹¹ A.g.e., s. 379-380.

⁸⁹² A.g.e., s. 397.

Prusya, Avusturya, Flemenk ve Belçika, İtalya tarihlerinin kısa anlatımıyla eseri sonlandırılır.

Mehmed Şükrü'nün Fransız İhtilali ile gelen anayasa, meşrutî sistem, millet egemenliği, hürriyet, eşitlik vb. mutlak monarşiyi rahatsız edecek konuları neden atladığı eserin yazıldığı dönemin siyasi koşulları ile alakalıdır. Osmanlı Devleti'nde hürriyet ve ilk meşrutiyet girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, hürriyet fikrine karşı II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimi başlamış, meşrutiyet düşüncesini savunmak imkansız hale gelmiştir.⁸⁹³ Mehmed Şükrü de bahriye mektepleri için hazırladığı bu eseri 1896'da yani II. Abdülhamid'in tahtta oturduğu dönemlerde yazmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid'i rahatsız edecek, yönetimini tehlikeye sokacak fikirleri eserinde işlemesi mümkün gözükmemektedir.

Mehmed Şükrü, çağdaş uygarlığa dair bir tasvir ve Osmanlı tarihi de bulunmaz. Diğer 19. yüzyıl Osmanlı tarihlerindeki gibi, Mehmed Şükrü'nün eseri de dünyanın nasıl görüldüğüne ilişkin önceki dönemlerden gelen bakış açısının değiştiğinin işaretlerindedir. Mehmed Şükrü de Batı'ya artık “kafir” gözüyle bakmamaktadır. Yeniçağ'da geçirdiği dönüşümlerle birlikte sürekli ilerleyen Batı, tarihin merkezindedir. Batı'nın ilerlemesinde yatan temel nedenler, onların geçmişlerine bir ilgi duyulmasına yol açar. Avrupa, Osmanlı tarihçileri tarafından artık ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, tanınması gereken bir mekan ve tarih olmaktadır. Öte yandan Mehmed Şükrü'nün özellikle Fransız İhtilali ve İhtilal'in yarattığı düzene ve fikirlere yer vermemesi siyasi iktidarla tarih ilişkisini ortaya koyması açısından da önemlidir.

---

⁸⁹³ Ülken, *a.g.e.*, s. 142-143.

IV.9. Abdurrahman Şeref Efendi: Hikayelerin Özü

Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisi olan Abdurrahman Şeref Efendi, *Zübdetü't-Kıyas* (1897-1899) (Hikayelerin Özü) isimli dünya tarihi eserini 19. yüzyılın sonunda yani 1898'de, *Mekteb-i Sultani* (Galatasaray Lisesi) müdürüyken yayınladı.⁸⁹⁴ *Zübdetü't-Kıyas* (1897-1899) idadi mekteplerde okutulacak bir ders kitabıydı. Yaptığı açıklamalara bakılırsa yazarın, bu eseri hazırlarken hiç zorlanmadığı anlaşılır. Çünkü elinde eserini meydana getirecek gerekli her şey mevcuttur. Yazarın belirttiğine göre daha önce görev yaptığı okullarda okuttuğu umumi tarihin müsveddeleri ve İslam tarihi hakkındaki *Fezleke*, *Zübdetü't-Kıyas* (1897-1899)'ın temelini oluşturmuştur. Yazar, ayrıca Şark'ın Kurûn-ı Ulâ'ya ait olayları için de Fransızca'dan çeviri ve kitap haline getirilmiş risalelerin varlığından da bahsetmiştir. Abdurrahman Şeref, eserini aslında Kurûn-ı Vustâ ve Kurûn-ı Ahire yani Ortaçağ ve Yeniçağ tarihi olarak üç cilt halinde çıkarmayı planlasa da ancak iki cildini bastırabilmiştir.⁸⁹⁵

Eserin girişindeki içerik ve amaca ilişkin değerlendirmeler yazarın nasıl bir dünya algısıyla hareket edeceğinin göstergelerindedir. Abdurrahman Şeref, açık bir şekilde Batı odaklı yaklaşımına karşı dünya tarihinin merkezine “Doğu medeniyeti”ni koymakta, Osmanlı Devleti’ni Doğu medeniyetinin bir parçası olarak tanımlamaktadır. Yazar, algı merkezine Doğu’yu almasının sebebi olarak da “milli terbiyemiz”in bu medeniyete ait unsurlarla şekillendirilmiş olmasını gösterir.

⁸⁹⁴ Mekteb-i Sultani müdürlüğüne 1894/1895 yılında getirilen Abdurrahman Şeref Efendi, bu görevini II. Meşrutiyet’in ilanının onuncu gününe kadar sürdürmüştür. Yazar, Mekteb-i Sultani’den mezun olduktan sonra Mahrec-i Aklam adındaki okulda tarih-i umumi; Mekteb-i Sultani’de kavaid ve imla, Osmanlı ve İslam tarihi; Darül Muallimin’de tarih-i umumi; Mekteb-i Mülkiye’de umumi coğrafya, Osmanlı tarihi, beşeri coğrafya ve istatistik, ilm-i ahlak; Darülfünun’da devletler tarihi öğretmenliklerinde bulunmuştur. M. Efdal Tekiner, “Abdurrahman Şeref Efendi (Biyografisi, Resmi ve Özel Hayatı)”, (Haz. Vehbi Günay), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, Sayı 1, Temmuz 2009, ss. 253-278, s. 256-257.

⁸⁹⁵ Abdurrahman Şeref, *Zübdetü't-Kıyas*, 1. Basım, 1315, (y.y. yok), s. 2-3. Eserin ön kapağında ön kapağında Maarif Nezaret-i Celilesi’nin 2 numara ve 29 Şaban 1315 ve 10 Kanunısanı 1313 tarihli ruhsatnamesiyle basıldığı ifadesi yer alır.

Her millet eslâfının menâkıb-ı târihiyesiyle tezyîn-i havâtır eylemiştir. iş'âr ve edebiyâtında ve hatta en âdî hikâyâtında bile o menâkıbdan pek çok me'hûzât ve muktebesâtı vardır ki terbiye-i milliyyesinde onların dahl-i küllisi görülür. Bizim bu husûsda te'sîrâtını müşâhede eylediğimiz târih-i Osmânîmizden başka tevârih Arab ve Acem'dir. Herhangi şâirimizin bir kâsidesini açsak Arab ve Acem'e mensûb birkaç isme tesâdüf olunmamak mümkün değildir. Binâen âleyh târih derslerinde en evvel şâkirdâna öğreteceğimiz şeyler vakayi'-i Şarkıyyedir.⁸⁹⁶

Zübdetü't-Kısas (1897-1899)'ın Avrupamerkezciliğe karşıtlığı, çağların başlangıç ve bitiş zamanlarında da görülmektedir. Süleyman Hüsnü Paşa'nın *Tarih-i Alem* (1876)'inde, Diyarbakırlı Said Paşa'nın *Miratü'l-İber* (1886-1889)'inde ve Ali Tevfik'in *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'sinde olduğu gibi Abdurrahman Şeref de *Zübdetü't-Kısas* (1897-1899)'ta çağları başlatan ve bitiren gelişmelerde İslam ve Osmanlı tarihini merkeze alarak Kurûn-ı Vustâ'yı İslamiyet'le başlatır. Bu arada, İslam tarihinden önceki Peygamberler tarihi ve eski Fars tarihi de, öğrencilere faydası olacağını düşünerek kısaca anlatılır. Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışına daeserde kısaca yer verilmektedir.

İslam tarihinin Ortaçağ ve Yeniçağ zamanlarına odaklanan *Zübdetü't-Kısas* (1897-1899) Avrupamerkezciliğe karşıt olduğu kadar aslında onunla bir bakıma benzerlik taşımaktadır. Avrupamerkezci tarih anlayışının Batı'ya odaklanıp medeniyeti Avrupa'ya atfetmesinin karşısında Abdurrahman Şeref, Doğu ve İslam medeniyetini ön plana alarak bütünsel çerçeveyi gözardı etmiştir. Yazar aslında Yeniçağ'da Batı medeniyetinin ilerlediği, fenni keşiflerle ve icatlarla Doğu'ya karşı üstün geldiğinin farkındadır, fakat daha sonra da göreceğimiz üzere, Avrupa ilerlemesinin temeline İslam medeniyetini koymaktadır. İslam medeniyetinin ışığının Endülüs'te söndüğü sıralarda Doğu'da yükselen başka bir güç olarak Osmanlı Devleti bu coğrafyayı tekrar ayağa kaldıracaktır. Bu nedenle Abdurrahman Şeref, Yeniçağ cildinde Osmanlı tarihini temel alacağını, Avrupa tarihini de

⁸⁹⁶ A.g.e., s. 2.

Osmanlı'yla ilgisi olan konularda ve ona ekleyerek inceleyip medeni ilerlemeyi takip edeceğini belirtmektedir.⁸⁹⁷

Zübdetü't-Kıyas (1897-1899) da kendinden önceki Osmanlı dünya tarihleri gibi Mukaddes Tarihle başlar. “Hilkat-i Alem ve Adem”, “Kabil ve Habil”, “Hz. Şit”, “Hz. İdris”, “Hz. Nuh ve Tufan” bu bölümün başlıklarıdır. İbrani tarihi de Mukaddes Tarih içinde anlatır. İnsanların yeryüzüne yayılmaları, ırkların ve dillerin oluşumu, yeryüzüne gönderilen peygamberler, Tanrısal iradenin hakim olduğu uhrevi bir görüş dahilinde işlenir. Hz. Yakup'un Mısır'a gelişine kadarki İbrani tarihini, Roma Devleti ve Hıristiyanlığın yayılışı izler. Abdurrahman Şeref, Roma'nın yükseliş ve çöküşünü bir solukta anlatır. Yazarın bu süreci değerlendirirken İbn Haldun etkisini taşımaktadır. Roma Devleti fetih gücüyle, askeri düzendeki mükemmeliyetiyle, milli ahlaklarındaki sağlamlıklarıyla, siyasi ve toplumsal düzendeki adli ve kanuni düzeniyle kısa sürede büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Ancak kılıç kuvvetiyle yükselen diğer toplumlarda olduğu gibi Roma da, büyük bir imparatorluk olmanın getirdiği servet ve bolluk sonucunda sefahata dalmış, eski askeri gücünü kaybetmiştir. Özellikle Yunan medeniyetinin Roma'ya intikali de bunda etkili olmuş; hem askeri hem de ahlaki açıdan bir yozlaşma başlamıştır.⁸⁹⁸

Abdurrahman Şeref, Roma İmparatorluğu'ndan sonra eski İran tarihine de değinir ve sekizinci bölümde Arap tarihiyle birlikte İslam tarihine geçer. Bu bölümden itibaren *Zübdetü't-Kıyas* (1897-1899) ayrıntılı bir İslam tarihidir. Hz. Muhammed, Hulefa-i Raşidin, Emeviler ve Abbasiler dönemi; peygamberin, halifelerin ve hükümdarların failliği ekseninde incelenir. Genelde siyasi ve askeri temalarıçeren bir anlatım söz konusudur. Abdurrahman Şeref, Abbasiler dönemini, Roma İmparatorluğu'nun yıkılış sürecinde

---

⁸⁹⁷ A.g.e., s. 3.

⁸⁹⁸ A.g.e., s. 37-38.

yaptığı gibi İbn Haldun'dan yola çıkarak , bedeviyetten hazariyete geçiş olarak tanımlar. Abbasiler memleketlerinin saadet ve mamuriyetine hizmet edecek hiçbir şeyi unutmamışlar, hatta savaş yerine füyuzat-ı hazariyyeti yani şehir yaşamının imkanlarını ve kazançlarını tercih etmişlerdir. Böylece İslam devletinin dahili serveti artmış, ziraat ilerlemiş, madenler işletilmiş, her tarafta tezgahlar ve imalathaneler kurulmuştur. Burada verdiği bir örnek yazarın dünya tarihinde İslam/Doğu ve Hıristiyan/Batı medeniyetini nasıl konumlandığını gösterir. Harun Reşid zamanında Abbasiler diğer alanlarda olduğu gibi mekanik sanatlarda da büyük ilerlemeler göstermiştir. Örneğin Halife, Şarلمان'a büyük bir saat hediye etmiş, fakat Frank ümerası bu satin mekanizmasını anlayamadıklarından onu bir sihir alameti olarak değerlendirmişlerdir.⁸⁹⁹ Yazara göre bu durum, İslam medeniyeti'nin Batı'dan ne kadar üstün olduğunu gösteren örneklerdendi.

İslam medeniyetinin Avrupa'ya karşı bu üstünlüğü sadece maddi alanla sınırlı değildir; düşünsel olarak da büyük ilerlemeler söz konusudur. Abbasiler döneminde çeşitli medreseler açılmış, fennlerin öğretilmesi ve yayılmasında büyük bir ciddiyet sergilenmiştir. Rumca'dan birçok çeviri yapılmış, güzel sanatlarda önemli eserler üretilmiştir. Yazara göre, söz konusu eserler en medeni milletlere dahi örnek olacak nitelikteydi. Yazar, İslam medeniyetinin yüksek seviyesine karşın Avrupa'nın durumunu ise bir "kabalık" hali olarak tanımlar.⁹⁰⁰ Onları bu kabalıktan kurtaran ve medeniyeti getiren Endülüs İslamlarıydı. İslam medeniyeti sayesinde Ortaçağ'da İspanya Avrupa'nın en kalabalık ve en faal ve gelişmiş ülkesi haline geldi; hiçbir milletin görmediği mamuriyet ile üç yüz sene kadar ömür geçirdi. Emevilerin gelmesi bu kıta için büyük bir nimetti.⁹⁰¹ Avrupa'nın diğer tarafları sapkınlık, zorbalık, kabalık ve vahşet halindeyken Endülüs'de

---

⁸⁹⁹ *A.g.e.*, s. 288-289.

⁹⁰⁰ *A.g.e.*, s. 289-290.

⁹⁰¹ *A.g.e.*, s. 304.

meydana gelen fenni ve sanatsal eserler Araplara Yeniçağ medeniyetinin “hoca”sı olma şerefini veriyordu.⁹⁰²

Abdurrahman Şeref’in İslam medeniyetine ve kimliğine odaklanan dünya algısında Türkler, Mizancı Murad’da olduğu gibi Abbasi Devleti’ni ve İslam medeniyetinin zaafa uğratan etkili bir unsurdur. Bunun temelinde ise Türklerin Abbasi askeri teşkilatına alınmaları, önceleri sayıları azken zamanla çoğalarak ileri gelenlerinin devlet işlerini ellerine geçirecek seviyelere ulaşmış olmaları yatıyordu. Sayıları zamanla artan Türk askerleri itaatsizlik ve azgınlık gösterip her istediklerini yapmaktan ve halkın mal ve canlarına saldırmaktan da çekinmiyorlardı. Türkler halkın başına bela kesilmişlerdi; yapmadıkları şer ve şekavet kalmamıştı. Türk askeri Araplar arasındaki şeref-i asabiyetin ne olduğunu bilen, hilafetin manevi şanını takdir eden takımdan olmadıklarından yağmalarına devam edip, İslam memleketlerinin Abbasiler elinden çıkmasına neden olmuştu.⁹⁰³ Türklere yüklenen olumsuz imajlar, onların tümü için geçerli değildi. Örneğin Selçuklular Türk neslinden olmasına rağmen İslam bölgelerini “müşrik Türkler” in saldırılarından korumuştur.⁹⁰⁴ Fakat Abdurrahman Şeref, Selçukluları genelde Türklükten ziyade İslami aidiyetle ve İslam tarihinin bir parçası olarak değerlendirmiştir.

Zübdetü't-Kıyas (1897-1899)’ın ikinci cildi Avrupa tarihiyle başlamaktadır. Kavimler göçü sonucunda Avrupa’ya yerleşen yeni milletler, feodal düzenin tasviri, bu düzen içinde Kilise ve Papalık kurumunun nüfuzu, Fransa, Almanya, İtalya, İngiltere ve Haçlı Seferleri ve tekrar Fransa ile İngiltere tarihleri izler. Haçlı Seferleri, Avrupa tarihine ait diğer konulara göre çok daha ayrıntılı ele alınmıştır. Yazar, çok kan akmasından başka sonucu olmamış gibi görünse de Haçlı Seferleri’nin aslında mülki, ticari, ilmi birçok önemli sonuçlar doğurduğunu belirtmiştir. Öncelikle Haçlı Seferleri merkezi otoritenin

⁹⁰² A.g.e., s. 305.

⁹⁰³ A.g.e., s. 294-296.

⁹⁰⁴ A.g.e., s. 376.

yani kralların güçlenmesini, feodal sistemin çözülüp toprakların köylülerin eline geçmesini sağlamıştır. Abdurrahman Şeref, Avrupa’da hukuksal eşitlik fikirlerinin başlangıcını bu zamana bağlar. Haçlı Seferleri sonucunda Avrupalılar, Müslümanların daha ileri bir ilmi, idari, askeri ve adli düzene sahip olduklarını görmüşler, kendilerine uygun olanları memleketlerinde uygulamaya başlamışlardı. Abdurrahman Şeref de bazı dünya tarihlerinde gördüğümüz üzere bu seferlerin en önemli sonuçlarından biri olarak “Avrupalılık” kimliğinin oluşmasını gösterir. O ana kadar birbirlerini pek tanımayan hatta sevmeyen Avrupalılar, Haçlı Seferlerinin verdiği duygusal birlik sonucunda siyaseten de tek vücut olmaya başlamışlardı. Öte yandan İslam medeniyeti ile tanışmak Avrupa’daki ticari ve iktisadi yaşamı da geliştirdi. Ürünlerde çeşitlilik artmış, uluslararası deniz ticareti ilerledi ve bu ticarete ilişkin bağlayıcılığı olan uluslararası kanunlar ortaya çıktı. Gelişmeye ve ilerlemeye başlayan ticaret aynı zamanda o zamana kadar servetin yegane kaynağı olan toprağın yerini almaya başlıyordu. İlimlerde de etkilenmeler olduğu gibi mimaride “Arabesk” denilen usul Avrupa’da etkili oldu.⁹⁰⁵ Abdurrahman Şeref Avrupa’ya dair bu konuların dışında Papalar ile kralların nüfuz mücadelelerine de önemli bir yer ayırmıştır.

Avrupa tarihinden sonra eserde Cengiz Han ve Moğollar tarihine geçilir. Yazara göre Kurûn-ı Vustâ’da İslam Devletini çöküşe uğratan iki “musibet” vardı. Birincisi Haçlı Seferleri, ikincisi de Moğol “belası”ydı.⁹⁰⁶ Haçlı Seferleri’nin düşmanlığı dinle ilgiliydi ve verdiği zararlar sadece izledikleri güzergahlarla ve civarındaki yerlerle sınırlı kalmıştı. Bu nedenle de telafisi kolaydı. Moğol belası ise ne dini düşmanlık ne de başka bir siyasi amaçları olmadığı halde İslam memleketlerini baştan başa yağma ve tahrip

⁹⁰⁵ *A.g.e.*, C. 2, Matbaa-ı Amire, 1316, s. 76-78.

⁹⁰⁶ *A.g.e.*, s. 108.

ederek halkları da vahşi bir şekilde katletmiştir. Dolayısıyla verdikleri zararları telafi etmek de mümkün olmadı.⁹⁰⁷

Zübdetü't-Kıyas (1897-1899)'ta Moğollarla birlikte Türk tarihine de geçiş yapılır. Öncelikle Türk dilinden söz eden yazar, Türk ırkının en önemli özelliği olarak milliyet ve dillerini korumada gösterdikleri dirayeti göstermiştir. Yazara göre, Türkler Asya'nın en kuvvetli, en hareketli ve en fazla nüfusa sahip unsuruydu. Savaşta ve asabiyetlerini korumada örnek millet olan Türkler, zihni bir gelişim gösteremedi ise bu kadar başarılı olamadılar. Çünkü fikri ürünleri ve medeni ilerlemeleri hakkında tarihte hiçbir eserleri yoktu. Dolayısıyla Batı'da İslam medeniyetinin Doğu'da ise Çin medeniyetinin çok kolay mahkumu olmuşlardı.⁹⁰⁸

Abdurrahman Şeref'e göre, Türklerin İslamiyet'le tanışmaları Batı ve Doğu Türkleri arasındaki farkın da ortaya çıkmasını sağladı. Yazar, İslamiyet'i kabul eden Batı Türklerini ise "Asıl Türkler" olarak adlandırmıştır. Samaniler, Gazneviler, Selçukiler, Harezmliler, Tolunoğulları, Kölemenler ve Osmanlılar Batı Türklerine dahildiler. Doğu'da ise gayrimüslim Türkler yani Tatarlar bulunuyordu. Cengiz ise Türk ve Tatarları tekrar birbirine karıştırmış ve yalnız kendi kavmi olan Moğol'a bir siyasi vücut vermişti.⁹⁰⁹

Moğollardan sonra eserin yirmi üçüncü bölümünde Osmanlı Devleti tarihi yer almaktadır. Her padişah dönemi ayrı bir başlık altında, siyasi ve askeri olaylar ağırlıklı anlatılmaktadır. İstanbul'un fethine kadar bu tarzda gelen Osmanlı tarihinden sonra Abdurrahman Şeref, Kurûn-ı Vustâ'nın sonlarına kadar devletlerin genel durumlarına gözlerini çevirir. Karakoyunlular, Akkoyunlular, Kölemenler, Ruslar, Lehler,

⁹⁰⁷ A.g.e., s. 110.

⁹⁰⁸ A.g.e., s. 110-111.

⁹⁰⁹ A.g.e., s. 112-113; Abdurrahman Şeref Moğol hücumlarını "Nuh Tufan"ının başka bir versiyonu olarak tanımlar. "Tufan-ı Kebir tufan-ı mai ise zuhur-ı Tatar'a Tufan-ı Ateş yahud Tufan-ı Hun denilse şayestedir. Çünkü bir fırkası bir şehre hücum etse behemehal yerinde kemik yığınınından, bina hakisterinden başka birşey kalmazdı. Bir ordusu bir sahraya uğrasa elbette atları diz kapaklarına kadar kan ile yoğrulmuş çamura batmadan geçmez idi." A.g.e., s. 119.

İskandinavlar, Macarlar, Almanya, İtalya, Fransa ve İngiltere arasındaki Yüz Yıl Savaşları, İspanya tarihleri bu kapsamda anlatılır.

“Kurûn-ı Vustâ Medeniyeti” başlıklı bölümde Abdurrahman Şeref, daha önceki Osmanlı tarihçilerinin yaptığına benzer bir tasvirde bulunacağını daha ilk cümlede ortaya koymaktadır: Kurûn-ı Vustâ medeniyeti demek medeniyet-i İslamiye demektir. Çünkü o devirde medeniyete ilişkin her şeyin sahibi ve koruyucusu ehl-i İslam’dır.⁹¹⁰ Mizancı’nın yaptığı gibi, Abdurrahman Şeref de Kurûn-ı Vustâ’da tarih dairesinde iki alem olduğunu söyler: İrfan alemini meydana getiren İslam ve maariften nasibini almamış Hristiyan alemi. Bunlar birbirinden çok farklı alemlerdir. Dini hükümler ve bunların uygulanmasında, idari, siyasi, ilmi alanda söz konusu farklılıklar kolayca görülmektedir.⁹¹¹

Abdurrahman Şeref iki alem arasında olduğunu söylediği farkları başlıklar halinde inceler. İlki, İslam şeriatı ile İncil hükümleri arasında mülki idare açısından görülen farklılıktır. İncil hükümleri sadece ruhani işlerle ilgilidir. Cismani ve dünyevi işlerle ilgilenmez. İncil “kayzere ait olanı kayzere terk ediniz” ilkesinden hareket eder. Memleket idaresi hükümdara aittir. Dolayısıyla Hristiyan hükümeti tabiri de doğru olmaz. Çünkü o hükümetin nizam ve kanunlarında İncil’e dayanan hükümler bulunmaz. İslam şeriatı ise cami ve muhittir; onda yok yoktur. Bir İslam heyetinin kurulmasıyla birlikte onun bağlı olacağı kanun ve dayanacağı hükümler de bellidir.⁹¹² Hristiyan mezhebinde inanca aykırı bir kitap yazıldığında ruhban heyeti telaşa düşer, papanın emriyle bir tarafta konsil toplanırdı. Sonuçta kitap yakılarak, fikirleri yasaklanır, yazarı ise ellerine geçerse o da anında yakılırdı. İslam’da ise ulemaya fütur gelmez; öyle konsül tarzında meclis akdine gerek görülmez, kitaplar yakılmaz, yazarları cezalandırılmazdı. İtiraz edenlere yalnız kalem ile söz ile cevap verilirdi. Abdurrahman Şeref bunu bir örnekle de açıklamaya

⁹¹⁰ *A.g.e.*, s. 267-268.

⁹¹¹ *A.g.e.*, s. 269.

⁹¹² *A.g.e.*, s. 269-270.

çalışmıştır. İslamiyet'te mutezile ile Hıristiyanlıkta Protestanlar en kuvvetli itirazcılarıdır. İslam uleması hiçbir mutezileyi yakmadılar, işkenceye tutmadılar; yalnız bahs ve münazara ile o mezhebin kökünü kazıdılar. Halbuki Protestanlığın yasaklanması hakkında Katolikler tarafından pek çok katliamlar ve şiddetli cezalar uygulanmıştır.⁹¹³

Yazara göre, İslam ile Hıristiyanlık arasındaki bir fark da kanunlarında görülmektedir. İslamiyet'te, Hıristiyan alemindeki bedeviyete özgü ve her memlekete göre değişen kanunlar yoktur. İslam memleketlerinde baştan başa kanun birdir. Buhara'da hükmeden Kadı ile Kurtuba'da hükmeden Kadı'nın kitabı aynıdır. Herkes bu kitaba bağlıdır, imtiyazlı kimse yoktur.⁹¹⁴

İki alem arasındaki başka bir karşılaştırma da feodal düzen ve Osmanlı Devleti'ndeki zeamet usulü arasında yapılır. Yazara göre, zeamet usulünün faydalarına karşın feodal düzenin zararları ortadadır. İkisi arasında esaslı farklar vardır. Bunlardan biri merkezle yerel otoriteler arasındaki ilişkileri belirleyen bir farktır. Osmanlı'da dirlikler şahsa değil memuriyete özgüydü. Bu nedenle şahsın görev yeri değiştiğinde dirliği de değişiyordu. Feodalite de ise düklerin veya kontların toprakları şahsa özgüydü ve miras bırakılabiliyordu. Bu ise merkezi hükümete karşı bir karşı duruşa neden oluyordu. Feodal düzende dirliklerin dağıtım usulü de merkezi otoriteye bağlılıkta zararlara neden oluyordu. Has sahipleri zeameti, zeamet sahipleri de tımarları izin almaksızın istedikleri kişilere dağıtabiliyordu. Osmanlı Devleti'nde ise irili ufaklı bütün dirlikleri padişah dağıttığı için bütün dirlik sahipleri padişahın bendesi idi. Herhangi bir otorite kaybı olmuyordu. Öte yandan tüm memurlar da tebaa gibi şer'i hükümlere ve kanunlara itaat etmek zorundaydı, imtiyazlı sınıf yoktu. Avrupa'da olduğu gibi serkeşlik bir nevi resmiyet altına giremezdi.⁹¹⁵

⁹¹³ *A.g.e.*, s. 270-271.

⁹¹⁴ *A.g.e.*, s. 272.

⁹¹⁵ *A.g.e.*, s. 276-277.

Zübdetü't-Kıyas (1897-1899) diğerk bir karşılaştırmayı da her iki inancın kurumsal yapısı üzerinden yapar. İslamiyet'te ruhani heyet namıyla bağımsız bir sınıf yoktur. Yazara göre bizdeki İلميye'nin Avrupa kilise heyetine benzer bir tarafı da yoktur. İلميye heyeti eğitim-öğretimden ve adliyeden ibarettir ki, müderrisler ve kadılar şer'i kanunların talim ve uygulanmasıyla görevlidir. Bunların diğerk fertlerden hiçbir farkı yoktur, olsa olsa toplum içinde manevi olarak hürmet sahibidirler. İslamiyet'te Tanrı ile kul arasında da hiçbir aracı yoktur. Avrupa'da ise ruhani heyet tamamen başka bir sınıftır. Emri altında asker gibi itaat eden teslis inancıyla bağılı düzenli bir topluluk vardır. Papazlar halkın kalplerindeki inancı da idare etmeye çalışıyorlardı. Yani Tanrı ile kul arasında aracı oluyorlardı. Daha önemli amaçları ise cismani heyete de nüfuz etme istekleriydi. Bunun için her yolu denemekten çekinmezlerdi.⁹¹⁶

İslamiyet, sınırları dahilinde yaşayan, onu kabul eden veya etmeyen insanlara davranışları açısından da farklılıklar göstermektedir. Abdurrahman Şeref buna örnek olarak Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi içinde gayrimüslimlere yaklaşımla Hıristiyanların Haçlı Seferleri ve Endülüs Emevileri zamanında Müslümanlar ile Yahudilere uyguladıkları zulümleri karşılaştırır. Hemen sonrasında ise Arapça ve Latince, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, felsefe, tasavvuf ilimleri hakkında bilgiler verir. İslam mezheplerinin uygulamalarına ve bazı İslam filozoflarına, mutasavvurlarına da değinir. Şiir ve edebiyatta, tarih ve coğrafya, riyaziye, doğa ilimleri alanında da İslam medeniyetinin gelişmişliğini ve üstünlüğünü belirten Abdurrahman Şeref, bu ilimlerin de önde gelen temsilcilerine yer verir. İlim ve fenlerin dışında İslam medeniyeti kendisini ziraat, ticaret ve sanatlarda da göstermiş ve büyük ilerlemelere, icatlara imza atmıştır. Yazar, İslam medeniyetinin ilmen böylesi gelişmeler sağlamasına karşın Avrupa'yı ise

---

⁹¹⁶ A.g.e., s. 278-279.

karanlık içinde kalmış bir mekan olarak tasvir eder. Kurûn-ı Vustâ'da Avrupa fenn ve maarif yalnız halkça değil ümera ve kübera nezdinde dahi rağbet görmezdi. Eğitime rağbet gösterenler sadece ruhbanlar olmakla birlikte bunlar da sadece din kitaplarının dışına çıkmazlardı. Avrupa'nın zihnine egemen olan şey ise skolastik düşünce idi.⁹¹⁷

Son dönem Osmanlı dünya tarihlerinde gördüğümüz tamamlanamayan eserler zincirine *Zübdetü't-Kısas* (1897-1899) da girmektedir. Abdurrahman Şeref, eserini Ortaçağ ve Yeniçağ tarihini üç cilt halinde yazmayı planlamış olsada Yeniçağ'ı içeren üçüncü cilt ortaya çıkmamıştır. Eserin tümü dikkate alındığında Kurûn-ı Vustâ ve İslam medeniyetinin siyasi, dini ve kültürel yapısının ayrıntılı bir tasviri yapılmış; karşılaştırmalı bir yaklaşımla İslam ve Hıristiyan medeniyetleri arasındaki farklar ortaya konulmuştur. Yaptığı karşılaştırmada Abdurrahman Şeref Efendi İslamiyet'i Kurûn-ı Vustâ'nın asıl medeniyeti olarak görmüştür. İslam medeniyeti bu dönemin kıyas kabul edilemeyecek yegane gücüydü. Yazar, Osmanlıları ise asıl Türklerden sayarak, onları İslam medeniyetine zeval veren ve olumsuz imajlar yüklediği Doğu Türklerinden ayırmıştır. Aksine Osmanlı Devleti'nin de içinde yer aldığı Batı Türklerinin başta Osmanlılar olmak üzere İslam medeniyetine büyük hizmetleri olmuştur. Fakat Abdurrahman Şeref, Türklük'ten ziyade Osmanlı'nın İslami kimliğini, İslam medeniyetine olan hizmetlerini ön plana çıkarmıştır.

Dünya tarihinin Avrupamerkezci yorumuna karşın Doğu medeniyetini temsil eden İslamiyet merkezli bir yaklaşımı benimseyen Abdurrahman Şeref, 19. yüzyılın son yıllarında Osmanlı tarihçiliğinde, tarihin ilk zamanlarına ilişkin mukaddes algıyı devam ettiren tarihçilerden olmuştur.

---

⁹¹⁷ *A.g.e.*, s. 351.

IV.10. Sabri Cemil: *Küçük Tarih-i Umumi*

IV.10.1. Milli Menfaatler Yolunda Dünya Tarihinin Gerekliği

*Zira dünyada hangi mevkii işgal ettiğini bilmedikçe insan kendi memleketinin bütün tarihini öğrenemez.*⁹¹⁸

24 Temmuz 1908’de, Sabri Cemil’in “milletin hayrına çalışan”, “açık fikirli genç Osmanlılar”⁹¹⁹ olarak tanımladığı ve övdüğü Jön Türkler Osmanlı topraklarında Meşrutiyet’in öncekinden daha sağlam bir şekilde ikinci defa ilan edilmesini sağladılar. II. Meşrutiyet’in ilanı ile başlayan sürecin Türkiye tarihi açısından önemine işaret eden İnalçık’a göre, Cumhuriyet 1908 Devrimi’nin bir ürünüydü. Bugünkü Türkiye’yi anlamak için Meşrutiyet dönemini anlamak şarttı.⁹²⁰ Tunaya da, II. Meşrutiyet’i, bugünün kapılarını açan anahtarları verecek özlü bir devre olarak görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu, tarihin bu sayfasında en kritik anlarını yaşamış, bu devrede tarihe karışmıştır. Fakat yeni bir Türkiye’nin doğum sancıları da II. Meşrutiyet döneminde çekilmiştir.⁹²¹ Tunaya’ya göre Türk inkılabı, TBMM hükümeti ve Cumhuriyet rejimi içinde dahi Meşrutiyet’in fikir ve siyaset adamları etkin bir rol oynamıştı.⁹²² Kansu 1876’daki meşrutiyet girişimiyle karşılaştırıldığında 1908 Devrimi’nin çok daha geniş ve yeni taleplerle meydana geldiğini söyler. 1876’daki anayasal hareket yalnızca mutlakiyetçi monarşiye çekidüzen veren

⁹¹⁸ Sabri Cemil (Yalkut), *Küçük Tarih-i Umumi*, Kitabhane-i Askeri, İstanbul, 1327, s. 4.

⁹¹⁹ Sabri Cemil, *a.g.e.*, s. 254.

⁹²⁰ İnalçık, “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 11, S. 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, ss. 11-16, s. 11; Karpaz da, İTC döneminden Cumhuriyet’e kalan mirasın bir yandan hürriyet, diğer yandan sert devlet yönetimi alışkanlığı ve dinin, dilin, tarihin, kültürün modern “milli” kimliği belirlemekteki yetkinin tanıtılmasının ve rolünün devlete devredilmesi olduğunu söyler. Ona göre, bu devletçi miras şekil değiştirmekle beraber halen entelektüel hayatımızda önemini korumaktadır. Kemal Karpaz, “İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyet Mirası”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 11, S. 46, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, ss. 25-31, s. 31.

⁹²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı: II. Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. xi.

⁹²² Tunaya, *Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 67; Gündüz’e göre de II. Meşrutiyet aydınlarının ütopyaları ve fikri/siyasi çabaları Cumhuriyet’i inşa etmişti. Mustafa Gündüz, “II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 11, S. 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, ss. 149-170, s. 150.

hareketten başka bir anlam ifade etmiyordu. Siyasal güç monarşi ile bürokrasi arasında paylaştırılmıştı. 1908'e yaklaşıldığında ise artık halkın istediği, her türlü yetkiyle donatılmış ve Padişah'la bürokrasinin üstünde olan bir meclisle yönetilmekte. Hatta Kansu'ya göre, dönemi "II. Meşrutiyet" olarak anmak da yanlıştı. Böyle bir tabir Devrim'in küçültülmesi anlamına gelmekteydi.⁹²³ Öte yandan Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte iktidara gittikçe daha sağlam bir şekilde hakim olmaya başlayan İttihat ve Terakki öncülüğünde merkezîyetçi-devletçi-milliyetçi prensiplere dayanan bir program da uygulanmaya başlandı. Türkçülük cereyanı altında uygulanan milliyetçilik prensibi ise özellikle Batılılaşmak yönünde geliştirilmiş ve eğitim meseleleri ön planda tutulmuştu.⁹²⁴

Türkiye tarihinin birçok yönünde olduğu gibi, tarihçiliğinin de dönüşümünde 1908 Devrimi önemli bir milattır.⁹²⁵ 1908'den sonra, Osmanlı Devleti'nde çağdaş ve kurumsal tarihçilik yolunda esaslı adımlar atılmış, ilk kez yoğun bir şekilde tarih metodolojisi üzerine yazılar yazılmaya ve çevrilmeye başlanmıştır.⁹²⁶ Öte yandan, Osmanlıcılık düşüncesi hakimmiş gibi görünse de Türk milliyetçiliğinin de bu dönemde tarihçilik üzerinde etkisini artırdığı gözlenmiştir. Bu noktada, istenilen ideolojinin yaygınlaştırılmasında tarih eğitimi ve ders kitapları ise ayrı bir önem taşımaktaydı.

Sabri Cemil (Yalkut) da ders kitabı niteliğindeki dünya tarihini II. Meşrutiyet'in hemen ilk yıllarında yazmıştır. *Üsküp İdadî-i Mülki* muallimlerinden olan Sabri Cemil'in *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'si de Ali Tevfik'in *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'si gibi özet bir dünya tarihidir. Eserde dörtlü bir dönemlendirme dahilinde Kurûn-ı Ulâ, Kurûn-ı Vustâ, Kurûn-ı Ahire ve Asr-ı Hazır Tarihi'ne ilişkin "Dersler, Hülasalar, Düşünceler" tek bir kitapta toplanır. Eserin ilk baskısı 1327 (1909/10)

⁹²³ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 1-3.

⁹²⁴ Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s. 37.

⁹²⁵ Ergut, *a.g.m.*, s. 133.

⁹²⁶ *A.g.e.*, s. 145.

tarihli olup, Tüccarzade Hilmi'nin sahibi olduğu *Kitabhane-i Askeri Matbaası*'nda, Hilmi'nin Mekteb Kitapları serisinden çıkmıştır.

Küçük Tarih-i Umumi (1909/10) derslerde okutulmak için hazırlandığı için Sabri Cemil eserin başında “Hevace Efendilere” seslenerek, dünya tarihinin nasıl okutulması gerektiğine dair açıklamalarda ve uyarılarda bulunur. İlk uyarı, dünya tarihlerinin ayrıntılı olarak anlatılmaması gerektiğidir. Yazara göre, eski ve yeni mekteplerden başlıcalarında okutulan dünya tarihleri kısaca tedris edilmelidir; zira bu ilim oldukça geniştir. Her şeyi söylemek arzusundan sakınmak ve ayrıntıları kesinlikle feda etmek lazımdır. Böylece çeşitli kavimleri tek tek ele almanın doğuracağı tekrar ve karışıklık engellenecektir. Buna uygun olarak Sabri Cemil, kendi eserinde de dört dönemin her birinde belli başlı kavimleri genel hatlarıyla ele alıp onların medeniyet tarihindeki konumlarını ve rollerini açıklamaya çalışmıştır.⁹²⁷

Sabri Cemil'e göre böyle bir tarih çalışması, öğrencilere sağlayacağı faydanın yanında, çok daha önemli bir amaca hizmet edecektir. Zira kavimler ancak açık bir dil ve geniş ölçekte özet olarak yazılacak bir dünya tarihi içinde kendilerine düşen payı belirleyebilecekler, tarihlerinin yeterli ve doğru bir analizini yapabileceklerdir.⁹²⁸ Dolayısıyla dünya tarihçiliği ve evrensel ile yerelin birlikteliği yazar için adeta bir zorunluluktur. Başka bir deyişle Sabri Cemil'in ifadeleri, dünya tarihindeki gelişmelerin birbiriyle etkileşimine, birbirlerinden ayrı düşünülmemeyeceğine, dolayısıyla sadece yerel kimliklere sıkışıp kalmanın yetersizliğine işaret etmektedir. Yazarın sözleri aynı zamanda Osmanlı tarihçiliğine de bir mesajdır. Yani söz konusu ifadeler göre Sabri Cemil, Osmanlıların da, tarihlerini tam anlamıyla öğrenmelerini, kendilerini dünya tarihiyle birlikte ve bu tarih içinde düşünmeleriyle mümkün olacağı düşüncesindedir.

⁹²⁷ Sabri Cemil, *a.g.e.*, s. 3.

⁹²⁸ *A.g.e.*, s. 3.

II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğinin hedeflerinden birinin ülke insanlarına Osmanlılık düşüncesi ekseninde tarih bilgisi, şuuru ve vatan sevgisi kazandırmak olduğu düşünüldüğünde, *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'nin de bu doğrultuda hareket ettiği söylenebilir. Fakat Sabri Cemil söz konusu hedefe ulaşmada dünya tarihçiliğini de elzem görmüştür. Zira dünya tarihi yazara göre, vatan terbiyesinin de tamamlayıcısıdır. Türkiye'nin menfaatleri nelerdir, ne gibi tehlikeler altındadır, ne gibi ümitlerle karşı karşıyadır, kendilerine hangi vazifeler yüklenmiştir? Çocuklarımız daha okurken bu soruların cevaplarını düşünmeli ve öğrenmelidir. Yazar, Osmanlı gençlerinde böyle bir tarih terbiyesi olmamasından üzüntü duymaktadır.⁹²⁹ Bu nedenle tarihçiliğin özellikle milli bilinç ve kimlik aşılamadaki işlevinden yararlanarak *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'yi pedagojik bir formatta düzenlediği anlaşılır. Eserde açık bir hedef gözetilir: Osmanlı gençlerinde tarih yoluyla vatan sevgisi, terbiyesi ve bağlılığı yaratmak, Osmanlılık kimliğini güçlendirmek, genç fikirlerin açık bir tarihi terbiye edinmelerini sağlamak. Sabri Cemil bunu başarabilmek için eserde Osmanlılık bahislerini artırdığını da belirtmiştir.⁹³⁰

Giriş bölümünde eserin planına yönelik bilgiler de verilmektedir. Plana göre, Osmanlılık dışında, Fransız İhtilali ile başlayan döneme daha fazla yer ayrılır. Asr-ı Hazır Tarihi olarak adlandırılan bu dönemde İhtilal'in meydana getirdiği gelişmeler tasvir edildikten sonra 19. yüzyılın büyük olayları, hükümetleri, ıslahat ve devrimleri, siyasi savaşları, özellikle Şark Meselesi tarihi, Yunanistan, Belçika, Almanya gibi yeni hükümetler kuran milli savaşlar tarihinin uzunca açıklanacağı söylenmiştir. Bununla birlikte siyasi olayların ve savaşların yanında barışçıl olaylar; sanat, ticaret ve arazilerin imarı gibi konuların da anlatılması planlanır.⁹³¹

⁹²⁹ A.g.e., s. 4.

⁹³⁰ A.g.e., s. 4.

⁹³¹ A.g.e., s. 3.

IV.10.2. Kutsal Tarih'ten Medeni Tarih'e

Tarihi, “geçmiş zamanlarındaki vukuattan bahs eden” bir ilim olarak tanımlayan Sabri Cemil, bu ilmi, hususi ve umumi olmak üzere ikiye ayırır.⁹³² Yazarın umumi tarihi ele alışında ise II. Meşrutiyet dönemi tarihçilik anlayışının izlerine rastlarız. II. Meşrutiyet dönemi tarih ders kitapları pozitivist etkinin sonucu olarak büyük ölçüde Fransa'ya ve Fransız Devrimi'ne odaklanıyordu.⁹³³ Sabri Cemil de eserinin giriş bölümünde, Fransız İhtilali ile başlayan döneme ve ihtilalin meydana getirdiklerine daha fazla yer ayracağını belirtmiştir.

Pozitivist tarihçiliğin ders kitaplarına bir başka etkisi de, onları Kutsal Tarih anlayışından uzaklaştırmasıydı. Fakat pozitivist etki sadece ders kitaplarında değil, genel okuyucu kitlesi için yazılan eserlerde de görülür. Ahmed Refik gibi çeşitli tarihçiler yazdıkları dünya tarihlerinde II. Meşrutiyet döneminin pozitivist tarih görüşü altında uhreviden dünyeviye yönelmişlerdi. Bu görüşün bir gereği olarak Ahmed Refik, dünya tarihinin ilk evrelerini bilimin verileri ile açıklamaya çalışıyor, yaratılışçı teoriyi ve Tevrat'ın rivayetlerini tarihsel gerçeklik olarak kabul etmiyordu. Dönemin tarih ders kitapları ise Tarih-i Mukaddes'i içeriklerinden tamamen çıkararak onu din derslerinin konusu yapıyordu.⁹³⁴ Örneğin 1309 (1891) 'da Vilayat-ı Şahane'deki idadi mektepler için hazırladığı *Tarih-i Umumi*'de Hasan Sırrı, tarihin en önemli kaynaklarından biri olarak kutsal kitapları gösteriyor ve o kaynağa dayanarak eserine Hilkat, Tufan, İnsanlığın ortaya çıkışıyla başlıyordu.⁹³⁵ Fakat Sabri Cemil'in II. Meşrutiyet döneminde yazdığı *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'de Mukaddes Tarih'e yer verilmez. Tanrısal buyruk sonucu yaratılan bir aleme, Adem ve Havva'nın yeryüzüne indirilişi ve onlardan insanoğlunun

⁹³² A.g.e., s. 3.

⁹³³ Zafer Toprak, “Darwinizmden Ateizme Türkiye'de Tarih Eğitiminin Evrimi”, *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 216, İstanbul, 2011, ss. 2-14, s. 5.

⁹³⁴ Toprak, a.g.m. s. 5.

⁹³⁵ Hasan Sırrı, *Tarih-i Umumi*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1309, s. 14.

türemesine, Nuh Tufanı ve Nuh evladının yeryüzüne yayılmasıyla birlikte ortaya çıkan dünya tarihi öyküsüne yer yoktur. Fakat tarihin ilk zamanları hakkında doğa bilimlerinin ulaştığı bilgilere de yer verilmez. Dünya tarihinin başlangıcı, İlkçağ'ın ilk uygarlığı olarak görülen Mısır tarihi ile başlatılır yani Medeni Tarih ile. Dolayısıyla *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10), Tanzimat döneminin Medeni ve Kutsal Tarih ikiliğini de aşmıştır. Sabri Cemil'den bir sene sonra eserini yazan Ali Nüzhet (Göksel) de aynı yöntemi izler. Nüzhet de rüşdiye mektepleri için yazdığı *İcmal Tarih-i Umumi* (1910-1911)'sinde Kutsal Tarih'ye yer vermeden konuya Mısır tarihi ile başlamıştır.⁹³⁶ Yine, Abdür-rauf Mehmed ve Ahmed Halid (Yaşaroğlu)'nun 1330 (1911-12) tarihinde yazdığı *Umumi Tarih*'de yazarlar her ne kadar insanoğlunun Adem'den türediğini belirtse de, Kutsal Tarih eserde yer almamıştır. Sabri Cemil ve Ali Nüzhet'in yaptığı gibi, onlar da eserlerine Mısır tarihi ile başlamışlardır.⁹³⁷

“Medeni” kavramı Sabri Cemil'e göre, ilmin her tarafa yayılması, güzel kanunların yapılması, ticaret ve sanatın ilerlemesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla insanoğlunun ilk zamanları Medeni Tarih'ten sayılmaz. Çünkü ilk zamanlarda ne toplum düzenini sağlayan kanunlar ne de ilim, sanat ve ticarete dair bir gelişim vardır. Beş bin sene öncesinde Avrupa'daki insanların mağaralarda ya da kulübelerde oturup, hayvan derileri giydiği ve vahşi bir yaşam sürdükleri dönemde Mısırlılar sedler yapmaya, şehirler kurmaya, çift sürmeye, bir hükümet altında birleşmeyi bilen medeni bir hayatı başlatmışlardır.⁹³⁸ Toprağı sürmek, dokuma yapmak, demiri işlemek ve eritmek, heykel yapmak ve yazı yazmak gibi oldukça önemli işleri ilk önce Avrupalılar değil Mısırlılar icat etmiştir. Avrupalılar bunları Mısırlılardan öğrenmişlerdir. Bu anlamda Sabri Cemil'e göre

⁹³⁶ Ali Nüzhet (Göksel), *İcmal Tarih-i Umumi*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1328, s. 11.

⁹³⁷ Abdür-rauf Mehmed - Ahmed Halid (Yaşaroğlu), *Umumi Tarih*, Zarafet Matbaası, İstanbul, 1330, s. 9.

⁹³⁸ Sabri Cemil, *a.g.e.*, s. 5-6.

medeniyetin temeli Mısır'dır. Asur, Babil gibi büyük devletler medeniyet konusunda Mısır'dan geri kaldıkları için eserde kendilerine yer bulamamışlardır.⁹³⁹

İlerlemeci tarih anlayışına uygun olarak Sabri Cemil, medeniyetin Mısırlılar'dan Babil, Asur İran yoluyla Yunanlılara ulaştığı, Yunanlıların bu eski kavimlerden öğrendiklerini daha da geliştirip medeniyeti ilerlettikleri, onların önce Romalıların sonra da Batılı milletlerin hocası oldukları anlatısını tekrarlar.⁹⁴⁰ Vurgulanan nokta, ilk medeni kavimlerin Doğulu oldukları, Batılıların Doğu sayesinde barbar bir yaşamdan kurtulduklarıdır. Medeniyetin rotası Doğu'dan Batı'ya bir çizgide ilerlemiştir.⁹⁴¹

Tarihin çağlara ayrılmasında, çağların başlangıç ve bitiş zamanlarını belirleyen olaylarda Sabri Cemil'in Avrupamerkezci yaklaşımı devam ettirmektedir. Dünya tarihi üç çağa ayrılacak şekilde incelenir. Mısır medeniyetinin ortaya çıkışından Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına kadarki süreç Kurûn-ı Ulâ'dır. Hunların, Cermenlerin, Gotların, Burgond ve Vandalların, Frankların vb. vahşi kavimlerin Roma İmparatorluğu'na yaptıkları akınlar dünya tarihinde Kurûn-ı Vustâ'nın kapılarını aralar. Yazar bu istilaların sonucu olarak, dünyaya egemen olan tek bir siyasi yapıdan, bir çok krallığın kurulduğu düzene geçildiğini, barbarların Hıristiyanlaşarak ve Roma medeniyetinden nasiplerini alarak medenileşmeye başladıklarını belirtir.⁹⁴² Araplar ise, Kurûn-ı Vustâ'da medeni olarak Avrupalılardan kat be kat üstün bir topluluk olarak tanımlanır.⁹⁴³

Araplar ve İslamiyet'in ardından, Şarlıman İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla ortaya çıkan derebeylik dönemine ve sistem içindeki unsurlara da çok kısa değinen Sabri Cemil buradan Haçlı Seferleri'ne geçer. Fakat Mizancı'nın bu Seferlerle ilgili yaptığı ayrıntılı ve gerçekçi analizlere Sabri Cemil'de rastlanmaz. Haçlı Seferleri'nin Sabri

⁹³⁹ *A.g.e.*, s. 13.

⁹⁴⁰ *A.g.e.*, s. 29.

⁹⁴¹ *A.g.e.*, s. 48.

⁹⁴² *A.g.e.*, s. 48.

⁹⁴³ *A.g.e.*, s. 65.

Cemil’de beliren sebebi Hıristiyan olmayan toplumların Hıristiyanlaştırılma arzusudur.⁹⁴⁴ Haçlı Seferleri’nden sonra Almanya, İtalya ve Türk tarihi aynı başlık altında ele alınır. Türkler bahsi altında Osmanlı Devleti’nin kuruluşun İstanbul’un fethine kadarki tarihi 3-5 sayfa tutacak şekilde anlatılır. Kurûn-ı Vustâ sonlarında Avrupa’nın ne durumda olduğunu da yine çok kısa anlatan Sabri Cemil’e göre, İsveç ve Norveç gibi ülkeler ise, tarihlerinden bahsedilmeyecek kadar önemsizdirler.⁹⁴⁵ Avrupa’nın doğusu ise, Türkler tarafından fethedilmiştir. İşte bu dönemlerin Türk ve Osmanlı gücüne vurgu yapan Sabri Cemil milli hisleri okşayan sözler söyler: “O zaman fütuhhat, askerlik, kanun, ilm, adalet şarkda Osmanlılarda görünüyordu. Avrupalılar Türklerin bu kuvvetinden korkuya düşerek ilerlemelerine mani olmaya çalışıyorlardı. Fakat Osmanlı hükümeti bayrağını düşman memleketlerinde dalgalandırıyor ve İstanbul gibi dünyanın en güzel bir şehrini geçirmiş oluyordu.”⁹⁴⁶

Keşifler dönemiyle birlikte Batı’daki gelişmelere odaklanan Sabri Cemil, Avrupa ilerlemesinin altında yatan gelişmeleri incelemeye çalışmıştır. 15. yüzyılın sonlarında Avrupa’da yapılan icatlar ve Avrupalıların keşif hareketleri *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)’de yeni bir zamanın, Kurûn-ı Ahire’nin başlangıcını temsil eden önemli gelişmelerdir. Barutun icadı sayesinde muharebe sanatı değişmiş, derebeylik sistemi çözülmeye başlamıştır. Keşfedilen yerlerden sağlanan hammaddeler Avrupa ekonomisinde değişim yaratmış, bu zamana kadar Avrupalılar dünyanın sadece bir köşesini tanırlarken keşiflerle birlikte dünyanın tamamını tanımaya başlamışlardır. Sabri Cemil, Avrupalıların diğer coğrafyaları merak ve tanıma isteğinin emperyalizmi ortaya çıkardığını da vurgular.

---

⁹⁴⁴ A.g.e., s. 65.

⁹⁴⁵ A.g.e., s. 90.

⁹⁴⁶ A.g.e., s. 91.

Keşiflerden önce dar bir mekana sıkışan Avrupalılar artık, bütün Amerika ve Okyanusya'ya yayılmışlardır.⁹⁴⁷

Sabri Cemil'e göre, keşiflerle başlayan dönem Avrupa için tam bir yenilenme sürecidir. Çünkü Avrupalılar sadece dünyanın bilinmeyen bölgelerini keşfetmemişler, aynı zamanda düşünsel ve bilimsel alanlarda hızlı bir ilerleme sürecinde girmişlerdir. Matbaanın icadı, güzel sanatların ve ilimlerin gelişimi, büyük alimlerin yetişmesi, Katolik Kilisesi'nin yozlaşmış yapısına karşı yeni dinde ıslahat girişimleri, İngiltere'de kralların yetkisini azaltan ve halkın hukukunu artıran parlamenter düzenin gelişmesi, vb. olaylar Avrupa ilerlemesinin temellerini oluşturan etkenler olarak tasvir edilir. Bu dönemin siyasi olayları arasında Fransa-İspanya savaşları, 16. Lui zamanında Avrupa'da Fransa'ya karşı kurulan ittifaklar, Büyük Petro dönemindeki Rus ilerlemesi, Prusya Devleti'nin ortaya çıkması, sömürgeler için verilen savaşlar neredeyse birer sayfa da olsa anlatılmadan geçilmez.

IV.10.3. Tarih-i Asr-ı Hazır ve Osmanlı Devleti

Avrupa merkezci çağ sistemine uygun bir şekilde *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'de Fransız İhtilali yeni bir çağın habercisi ve başlangıcıdır. Daha önceki dünya tarihlerinde görüldüğü üzere bu dönem Tarih-i Asr-ı Hazır'dır. Sabri Cemil eserinde en çok bu devirdeki gelişmelere yer verir. Yazara göre, Tarih-i Asr-ı Hazır'ın Fransız Devrimi ile başlamasının sebebi, devrimin tüm dünyayı etkilemesidir. İhtilal *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'de sadece Fransa'nın değil, tüm dünyanın özgürlüğü ve eşitliği için, dünyadaki tüm insanların hukukunun ilanı için verilen bir mücadeledir.⁹⁴⁸

Yazarın Fransız İhtilali'ni bir özgürlük ve eşitlik mücadelesi olarak tasvir etmesi aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminin yarattığı siyasi ortamın bir sonucudur. II.

⁹⁴⁷ A.g.e., s. 91.

⁹⁴⁸ A.g.e., s. 143.

Abdülhamid döneminde tarih eğitimi üzerindeki baskılar tarih-i umumi derslerinin ve özellikle de Fransız Devrimi fikirlerinin okullarda okutulmasının yasaklanmasına yol açmıştı. 1908'e kadar devam eden bu yasak, II. Meşrutiyet'in ilanı ile kaldırıldı. Fransız Devrimi'ne vurgu olarak "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" sloganlarının hakim olduğu bu dönemde tarih-i umumi dersleri tekrar okul müfredatlarına girdi. Toprak, II. Meşrutiyet döneminde yazılan tarih ders kitaplarının da büyük ölçüde Fransa'ya ve Fransız Devrimi'ne odaklandığını belirtir. Çünkü, Osmanlı topraklarında 1908'in bir devrim olarak algılanışı Fransız Devrimi'ne bir gönderme yapmayı gerektiriyordu.⁹⁴⁹ Dolayısıyla Sabri Cemil de, bir ders kitabı niteliğinde hazırladığı eserinde Fransız Devrimi'ne ve onun getirdiği ilkeleri öğrencilerine aktarmada sakınca görmez:

- 1- Bütün insanlar hür ve aynı hukuka maliktir.
- 2- Herkes başkasına zarar vermeyecek her bir şeyi yapmakta serbesttir; düşünmekte, yazmakta, dinini tutmakta, kitaplar bastırmakta hürdür. Herkes istediği yere gitmekte, istediği şehirde oturmakta, istediği san'atı işlemekte hürdür. Habs edilemez; bir cinayetten şüphe edilirse ancak o zaman tutulur. Ve "jüri" denilen ahaliden mürekkep bir meclisten başka yerde muhakeme olunamaz.
- 3- Kanun herkes içindir. Bütün ahalinin memur ve zabıt olmaya hakkı vardır. Bunların yalnız kendi tabiatlarına bakılır; ailelerine yahud zenginliklerine itibar olunmaz. Bütün ahali aynı vergileri vermeye borçludur. Kanun önünde hepsi bir ve beraberdir.
- 4- Ahali vekillerini (me'busları) seçmek için toplanırlar. Yalnız mebusan meclisinin vergileri tasdik etmeye ve kanunlar yapmaya hakkı vardır. Nazırlar me'busları dinlemeye borçludur. Zira hükm ve idare eden nazırlar değil millettir.⁹⁵⁰

Sabri Cemil, Fransız İhtilali ile birlikte dünyanın yeni bir düzene evrildiğinin farkındadır. Mutlakiyetle yönetilen rejimlerin yerini, milletin egemen olduğu parlamenter sistemler almakta, özgürlük ve eşitlik siyasi ve toplumsal düzenin temel ilkeleri olmaktadır. Yazar, açık bir şekilde yeni liberal dünyanın savunucusudur. Ona göre, millete kendi kendini idare de serbestlik tanınmalıdır. Hükümdarlar ve vekiller millete hakim

⁹⁴⁹ Toprak, *a.g.m.*, s. 5.

⁹⁵⁰ Sabri Cemil, *a.g.e.*, s. 144-145.

olmamalıdır, aksine bunlar anayasaya ve memleket de vekillerine itaat etmelidir. Mebuslar hiç olmazsa senede bir kere toplanmalıdır. Meşrutiyet yazara göre bir milletin iyi idare edilebilmesi için gerekli olan idare sistemidir.⁹⁵¹

“89 Devrimi”nden beri İspanya, İtalya, Almanya, Rusya, Fransa, Güney Amerika, kralların ve nazırlarının keyfine göre idare ediliyordu. Hollanda, İngiltere, İsviçre ve Birleşik Devletler’den başka hiçbir millet kendi kendini idare etmiyordu. Millet değil, yalnız tebaa vardı. Fakat Sabri Cemil’e göre “idare-i mutlaka” olarak adlandırılan eski düzenin bu yeni dünyada artık yeri yoktur; böyle bir yönetim altında yaşanılmaz. Sabri Cemil’in bu ülkeler arasında “bizim eski hükümetimiz” dediği Osmanlı Devleti de vardır. Dolayısıyla burada Osmanlı Devleti’nin 1908 öncesi yönetimine de açık bir saldırı söz konusudur. Yazar için 1908 Meşrutiyet’in ilanı, Osmanlı Devleti ve toplumunu eski düzenden kurtarıp yaşanılabilir yeni dünyaya kavuşturan bir “devrim”dir.

Bu kaidelerin çoğu size pek tabii görünür. Bir memlekette ki ne çalışmak, ne söylemek, ne düşünmek serbest değildir; hükümet, adamları hapse koyabilir yahud onları keyfi için asdırabilir, orada nasıl yaşanabilir diye belki düşünürsünüz, düşününüz ki biz Osmanlılar bile daha düne kadar, 10 Temmuz 1324 tarihine kadar böyle bir hükümet-i mutlaka idaresi altında yaşıyorduk.⁹⁵²

Sabri Cemil, İhtilal’den sonra Avrupa’da Fransa’ya karşı ittifakın nedenini ise açıkça, Avrupalıların devrimle birlikte gelen özgürlük ve eşitlik ilkelerinden korkmasına bağlar. Yazara göre, Avrupa’nın mutlakiyetçi yönetimleri yalnız kendi kuvvetlerini korumak sevdasındaydılar. Bunlar milletlerin kendilerini idare edebileceklerine de inanmıyorlardı. Bu nedenle askerlerin büyüklerine boyun eğdiği gibi, milletin de kendilerine itaat ettiği mutlak bir güç peşindeydiler. Üstelik krallara göre, hükmetme yetkisi kendilerine, itaat etme emri de tebaasına Tanrı tarafından verilmişti.⁹⁵³ Böylece

⁹⁵¹ *A.g.e.*, s. 163.

⁹⁵² *A.g.e.*, s. 145.

⁹⁵³ *A.g.e.*, s. 146-147.

iktidar yetkisi ilahi bir kaynakla meşrulaştırılıyordu. Fakat Fransız İhtilali, iktidarın bu dinsel temelini de yok ederek milleti asıl güç ilan ediyordu. Fransız İhtilali'nden itibaren başlayan ve 1815'de yoğunlaşan mücadeleler bu nedenle Sabri Cemil tarafından meşruti ve mutlaki hükümetlerin ve fikirlerin çatışması olarak tasvir edilir. Yazar, mutlakiyetçi kralları “hürriyet düşmanı” ilan eder.⁹⁵⁴ 1860'lardan itibaren de meşruti yönetimlerin gittikçe güç kazandığı ve bu sisteme uygun bir siyasi ve toplumsal düzenin oluşmaya başladığına dair bir anlatı hakimdir.

Sabri Cemil, 19. yüzyılın milliyetçi özelliğini de unutmaz ve milli hareketleri bu yüzyıl tarihinin en önemli öznesi olarak tasvir eder. 1815'den beri çeşitli yerler fethetmek amacıyla savaşlar yapıyordu. Fakat Fransız İhtilali ile birlikte insanlar daha özgürlükçü ve kendilerinin egemen olduğu bir siyasi yapı arzularken, diğer yandan bunu kendi etnik kimliklerine göre şekillenmiş bir siyasi yapı içinde gerçekleştirmek istiyorlardı. Dolayısıyla 19. yüzyılın savaşlarında artık milliyet kaidesi hakimdi. Bu savaşlar milletlerin özgür olmak, başka milletlerin egemenliğinden kurtulmak için yaptıkları savaşlardı. Bu nedenle Sabri Cemil milli muharebeleri “makbul” ve “şanlı” buluyordu. Toprak fethetmek için yapılan savaşlar ise çirkin ve fenalıktan başka sonuçlar doğurmamıştı.⁹⁵⁵

Küçük Tarih-i Umumi (1909/10)'de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılı da bir yönden bu milliyetçi hareketler eşliğinde anlatılır. Öyleki, Osmanlı Devleti milli muharebeler ülkesi haline gelmiştir. Sabri Cemil, Rus Çarı Nikola'nın Osmanlı Devleti için söylediği “hasta adam” tabirini de haklı görür.⁹⁵⁶ Bir zamanların güçlü, cihanşümul iddiaya sahip Osmanlı İmparatorluğu algısının yerini *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'de, varlığı Avrupa devletlerinin elinde olan bir devlet almıştır. İmparatorluğu kötü gidişattan

⁹⁵⁴ A.g.e., s. 164.

⁹⁵⁵ A.g.e., s. 178-179.

⁹⁵⁶ A.g.e., s. 180.

kurtaracak girişimler, yazarın “açık fikirli” diye tanımladığı III. Selim’le başlar.⁹⁵⁷ III. Selim ve II. Mahmut “yenilikçi” padişahlar olarak gösterilir. Bu padişahların dönemi sürekli ıslahat faaliyetleriyle doludur. Fakat yazara göre, Osmanlı Devleti’nin son 32 yılı büsbütün ezilmişliklerle geçmiştir ve bunun sorumlusu II. Abdülhamid ve onun baskıcı, zalimane saltanatıdır. Abdülhamid’in Balkanlar’da özellikle de Makedonya’da izlediği yönetim anlayışı Osmanlı Devleti’ni yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Sabri Cemil, tam da bu noktada Jöntürkleri bir “kurtarıcı” olarak öne sürer. “Bereket versin ki Osmanlı milletinin ilerlemesi için canlarını feda etmekten çekinmeyen Jöntürkler”⁹⁵⁸ sayesinde Osmanlı Devleti Avrupa’nın müdahalesinden kurtulmuştur. Avrupa’ya kaçarak senelerden beri orada Osmanlıların hayrına çalışna Jön Türkler, “milletin hayrına çalışan”, “açık fikirli genç Osmanlılar” olarak tasvir edilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni geliştiren Jöntürkler sayesinde Osmanlı bayrağı altındaki bütün kavimler rahat yaşamak, vatanları ellerinde kalmak için birlik olmaları gerektiğini anladılar. Asker milletle beraber oldu; hükümetten meşrutiyeti istediler. Nihayet 10 Temmuz 1324 tarihinde hürriyet ilan edildi. Bu tarihten beri Avrupa’nın müdahalesi kesildi.⁹⁵⁹

Meşrutiyet, Sabri Cemil tarafından Osmanlı Devleti’nin yeni dünya düzenine katılmasının en önemli adımıydı. Onun karşısında olanlar ise eski düzenin savunucularıydı. Eski düzen ise baskı, zulüm ve yaşanılmaz bir idare olarak adlandırılıyordu. Osmanlı Devleti’nde bu iki düzenin çatışması 31 Mart 1325’de İstanbul’da bir ayaklanmaya neden olmuştu. Sabri Cemil ayaklanan grubu sert bir şekilde, “eski düzen taraftarı birtakım alçaklar” olarak tanımlar. Para ile avutulmuş bir miktar asker olan bu grup, milletin egemenliğini temsil eden meclis-i mebusana karşı silah kullanmıştır. Fakat Sabri Cemil’e göre “hürriyet”in uğruna ölünecek bir değer haline gelmesi, bu ayaklanmayı boşa çıkarmış,

⁹⁵⁷ A.g.e., s. 249.

⁹⁵⁸ A.g.e., s. 183

⁹⁵⁹ A.g.e., s. 254.

meşruti idare muhafaza edilmiştir. “Artık Osmanlılar gözünü açmıştır. Allahın inayetinden umulur ki, devlet ve millet el ele verip eski şeref ve şöhreti elde edecek ve Avrupalıların hasta adam dediği Osmanlı hükümeti yeniden can bulacaktır.”⁹⁶⁰

Dikkati çekici başka bir nokta ise Osmanlılık düşüncesinden Türk kimliğine geçişin de işaretlerinin verilmesidir. Osmanlı’dan bahsederken Sabri Cemil “Türk hükümeti”, “Türkiye”, “Türkler” gibi tabirler de kullanır.⁹⁶¹ Osmanlı Devleti Türklerin Kayı Han kabilesinden gelme Asyalı bir kavim olarak tanımlanır. Osmanlı’nın İslami bağına pek vurgu yapılmaz.

Sabri Cemil “Avrupa’nın Şimdiki Hali” başlığı altında, 1815’den beri milli, kavmi ayaklanmalar ile Şark’ta siyasi muharebelerin birbirine karışmış bir şekilde devam ettiğini, Şark Meselesi’nin hala çözülemediğini, zira Avrupalıların Türkiye’nin iyice zayıflamasını beklediklerini belirtir. Fakat, Avrupalıların bu planının işe yaramayacağı düşüncesindedir. Osmanlı hükümeti bundan sonra ezilmeyecek, çalışıp kuvvet bulacaktır.⁹⁶²

Diğer yandan Sabri Cemil, sadece Osmanlı ülkesi için değil, tüm dünyayı etkileyecek büyük bir savaşın patlak vereceği öngörüsünde de bulunur. Yazara göre, böyle bir savaşın gerekçeleri asr-ı hazırda oluşmaktadır. Çükü Alsas-Loren kendi halinden hoşnut değildir. Polonya kendisini parçalayan üç devletin idaresi altında kalmayı kabul etmemekte. İrlanda İngiltere’ye karşı ayaklanmaya her zaman hazır. Barış anlaşmaları yapılmıştır, fakat bilinir ki para ve asker bulunduğu zaman anlaşmalar savaşı engellemeyecektir. Bunun için Avrupa’daki bütün milletler savaşa hazırlanmaktadır. Birtakım hükümetler ittifak halinde. Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya üçlü ittifakı; Fransa, Rusya diğer bir kanadı oluşturmakta. Fakat her millet bilir ki, her şeyden ziyade

⁹⁶⁰ *A.g.e.*, s. 183 ve 252-255.

⁹⁶¹ *A.g.e.*, s. 179-180.

⁹⁶² *A.g.e.*, s. 199.

kendine güvenmek lazımdır. Hepsi büyük bir orduya ve iyi kalelere sahip olmaya çalışıyorlar. Büyük bir orduya sahip olmak için artık, önceden olduğu gibi yalnız gönüllüler veya fırka neferleri alınmıyor. Birçok memlekette zorunlu askerlik hizmeti kabul edilmekte. Bu orduların binlerce topları var. Böyle tahripkar silahlar ile Avrupa milletleri bilir ki, 25 seneden beri büyük bir savaş yaşamayan Avrupa, dehşetli bir savaşa sahne olacaktır.⁹⁶³

Sabri Cemil, öngördüğü büyük bir savaşın diğer sebebi olarak sömürge ve pazar yarışını göstermiştir: 19. yüzyıl sonunda Avrupa'daki hemen bütün milletler, yaptıkları şeyleri satmak için dünyada ele geçirilecek birtakım ülkeler aradılar. İngiltere yeryüzünün en geniş memleketini sömürge olarak ele geçirdi. Fransa, Almanya ve Rusya da sömürgelerini büyütme istiyorlar. Bunun için de savaşmaları, savaş için de birçok silaha asker eve gemiye sahip olmaları gerekir.⁹⁶⁴

Eserin daha sonraki bölümlerinde Avrupa devletlerinin Avrupa dışındaki coğrafyalarda sömürge ve ticari faaliyetlerine, bunlar için verdikleri mücadelelere değinilir. “Hindistan’da İngilizler”, “Asya’da Ruslar”, “Çin muharebeleri”, “Çin’de Japonyalılar ve Avrupalılar”, “Japonya’da Avrupalılar”, “Rus-Japon Muharebeleri”, “Hind Çini’nde Fransızlar”, “Avustralya’da İngilizler”, “Afrika ve Amerika’da Avrupalılar” gibi başlıklar altında Avrupalıların sömürge yarışları tasvir edilir. Bunlar Sabri Cemil’e göre ilerde çıkması yüksek ihtimal olan dünya savaşının belirtileridir. Fakat yazara göre, böylesi bir savaş, insanları acıtacak en büyük bela olacaktır.⁹⁶⁵

Sabri Cemil, çok kısa da olsa ,19. yüzyıl dünyasının fenn, sanat ve ticarete geldiği noktaya da değinmeden geçmez. Bu yüzyılda birçok şey icat edilmiş, var olanlar geliştirilmiş; felsefe, kimya, jeoloji, doğa tarihi, tıp gibi alanlarda önemli ilerlemeler

⁹⁶³ *A.g.e.*, s. 200.

⁹⁶⁴ *A.g.e.*, s. 199-201.

⁹⁶⁵ *A.g.e.*, s. 202.

meydana gelmiştir. Yine makineleşme, 19. yüzyılın önemli gelişmelerindendir. Buharlı makineler, telgraf ve elektrikli makinelerin ve petrolle çalışan otomobillerin üretilmesi, vapur ve şimendiferler iletişim ve ulaşımda ve ticarete büyük kolaylıklara ve gelişmelere yol açmıştır. Serbest ticaret milletlerin zenginliğine büyük katkı sağlamıştır. Eskinin o yasakçı zihniyeti kalkmış, yeni ticari usuller gelmiştir. Yazar, dönemin ticari usullerini korumacı ve serbes olarak ikiye ayırmıştır.⁹⁶⁶

Küçük Tarih-i Umumi (1909/10)'nin son bölümleri bazı ülkelerin özel tarihlerine yer vermiştir. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı bahsinden sonra Kuzey Afrika, Avusturya, İngiltere, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya, Belçika, Prusya, Portekiz, Peru, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Fransa, Kanada, Mısır, Meksika, Hollanda, Hindistan ve son olarak da Yunanistan başlığı altında özet halinde bir ülke tarihi vererek eseri bitirir.

Küçük Tarih-i Umumi (1909/10), Osmanlı tarihçiliğinin dünya algısında yaşadığı değişimi gösteren örneklerden biri olarak karşımızda durmaktadır. Bu algı değişikliği kendisini öncelikle Mukaddes Tarih'ten Medeni Tarih'e geçişte gösterir. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı tarihçiliğindeki pozitivist görüşün etkisiyle Sabri Cemil de *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'de klasik İslam ve Osmanlı dünya tarihlerinde görülen tarihin ilk evrelerine ilişkin Tevrat'a dayalı anlatıyı terketmiştir. Hatta insanlık tarihine ilişkin 19. yüzyılın bilimsel bulgularına da yer vermeyerek eserini doğrudan ilk medeni topluluk olarak gördüğü Mısırlılardan başlatmıştır. Uhrevi'den dünyevi olana evrilmeye beraber yeryüzü dünyasının "yalan", "geçici", "aldanılmaması gereken" nitelikleri de kaybolmuştur. Dolayısıyla Sabri Cemil, Osmanlı klasik dünya tarihlerinin yeryüzü dünyası tanımlarından ve dar bir mekana sıkışan anlayışından da uzaklaşmıştır.

---

⁹⁶⁶ A.g.e., s. 203-211.

Eserde, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin, kötü gidişatı durdurmak için gözünü Batı'ya çevirdiği, “Kanun-ı Kadim” yerine Batı'yı model alan anlayışın izlerini görürüz. Keşiflerden sonra Avrupa, hızlı bir ilerleme ve yenilenme sürecine girmiştir. Bu nedenle o coğrafyadaki gelişmeleri de dikkate almak gerekmektedir. Sabri Cemil özellikle de Fransız İhtilali'nden sonraki dünyanın durumuna odaklanarak Osmanlı'yı bu kapsamda değerlendirmeye çalışmıştır. Kralların ve baskıcı yönetimlerin hakim olduğu eski düzenden, özgürlükçü, eşitlikçi ve milletin egemen olduğu bir sisteme geçiş vardır. Sabri Cemil açık bir şekilde eski düzen olarak tanımladığı II. Abdülhamid'i ve baskıcı yönetimini suçlayarak, Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirme koşulunu Avrupa'daki meşruti yönetim sisteminin kabul edilmesine bağlamıştır. Bu uğurda mücadele eden Jöntürkleri övgüyle karşılarken, mutlakiyet idaresini savunanları sert bir şekilde eleştirmiştir. Kısacası, *Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'de, devletin kötü gidişatının önlemenin yolu artık devletin kendi iç dinamiklerinde veya eskiye dönüştürme değil, çağının en ileri medeniyeti olarak kabul edilen Batı'da aranmaktadır. Bu da Sabri Cemil'in gözlerini diğer coğrafyalara çevirmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti tarihinin gereği gibi anlaşılmasında bu coğrafyalardaki gelişmelerin takip edilmesi zaruri olmuştur.

Öte yandan, genel olarak Osmanlılık düşüncesiyle hareket etse de *Küçük Küçük Tarih-i Umumi* (1909/10)'de Türklük bilincine doğru bir kayışın da işaretlerini görürüz. Osmanlılardan bahsedilirken, İslami kimlik yerine Türklük vurgusu ön plandadır. Osmanlı Devleti, İslam tarihinin bir parçası veya onun devamı olarak algılanmaz. Onlar, birer İslam askeri, İslam'ın kılıcı da değillerdir. Osmanlılar, “büyük babaları Kayı Han kabilesine bağlı Asyalı bir Türk kavmi”dir. Türk kavminin ilk vatanı ise Orta Asya'dır.⁹⁶⁷

---

⁹⁶⁷A.g.e., s. 203-211.

İşte, çocuklara dünya tarihinin okutulması Sabri Cemil'e göre, onları kendi tarihlerine milli menfaatleri yolunda bilinçlendirecektir. Çocuklar kendi ülkelerini ancak dünya tarihi içinde değerlendirdikleri takdirde vatan ve tarih terbiyesiyle donanacaklardır. Böylece 19. yüzyıldan itibaren eğitim sisteminde beliren ihtiyaçlar doğrultusunda tarih öğretiminde yalnızca yerel değil, evrensel ve karşılaştırmalı bir bakış açısına uygun olarak Sabri Cemil'in de bütünsel bir bakış açısıyla hareket ettiğini söyleyebiliriz. Üstelik o, dünya tarihini milli tarihlerin bir alternatifi olarak değil, birbirlerini tamamlayan alanlar olarak görmüştür.

IV.11. Ahmed Refik ve Dünya Tarihçiliği

IV.11.1. Mükemmel Bir Dünya Tarihi Girişimi *Büyük Tarih-i Umumi*

*Halâ mükemmel bir tarihimiz,
bir tarih-i umumimiz yoktur.*⁹⁶⁸

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911) Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin sahibi olduğu *Kitabhane-i İslam ve Askeri Matbaası*'nda basılmıştır. Eserin yayıncısı olarak İbrahim Hilmi kitabın hemen girişinde "Naşirin İfadesi" başlıklı kısa bir bölümde tarihçilik hakkında çeşitli analizlerde bulunmaktadır. İki sayfalık bir bölüm olmasına rağmen İbrahim Hilmi'nin açıklamaları gerek dönemin tarihçilikten beklentilerini gerek Osmanlı tarihçiliğinin II. Meşrutiyet'in henüz ilk yıllarında geldiği noktayı işaret etmesi açısından önemlidir. Ayrıca naşirin sözlerinden, *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'nin hedefi hakkında ipuçları da elde edilebilir. Dolayısıyla Ahmed Refik'ten önce İbrahim Hilmi'nin görüşleri üzerinde durmak gerekmektedir.

Ahmed Midhat'ın milletlerin ilerlemesi ile tarihe verilen önem arasında kurduğu paralelliğe İbrahim Hilmi'nin sözlerinde de rastlanılır. Tarihi, bir milleti yükselten

⁹⁶⁸ Ahmed Refik (Altınay), *Büyük Tarih-i Umumi*, C. 1, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1328, s. 1

ve terbiye eden en önemli kuvvet olarak gören İbrahim Hilmi, Osmanlı milletin uyanmasını ve varlığını koruması da geceli gündüzlü tarih okumasına bağlamaktadır.⁹⁶⁹ Fakat İbrahim Hilmi, II. Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı milletin tarih ilmine karşı sorumluluğu yerine getiremediği ve onu önemsemediği konusunda da bir özeleştirici yapma gereği duyar. Söz konusu eleştiriler Osmanlıların sadece kendi geçmişlerine değil, diğer milletlerin tarihine karşı ilgisizliğe bir özeleştiridir.

Biz şimdiye kadar târihe vukûfsuzlukla yaşadık. Ne esbâb-ı teâlimizi, ne de esbâb-ı inhitâtımızı araştırmadığımız gibi akvâm-ı sairenin de hayât-ı târihiyesine ehemmiyet vermedik. Bununçün bi'l-cümle mefâhir-i milliyemiz söndü, kanımız kurudu, hayâtımız gevşedi. Târih okumadığımız için vatan ve millet hisleri bizce meçhûl kaldı. Biz böyle ta ilkâten asr-ı cedide kadar geçen vakayi'in yabancısı, câhili kaldıkça akvâm-ı sâire kendi ananat-ı târihiyelerini safha safha okudu, maziden müstefid oldu. Vakayi'-i târihiyelerine daha şanlı hadiseler kaydederek uc-ı terakkiye vâsıl oldular. Lisânımız târihçe en fakir lisânlar sırasına geçti. Halâ mükemmel bir tarihimiz, bir târih-i umûmîmiz yoktur. Halkımız yine o eski hurafâta, masallara esirdir. İki senelik devr-i meşrûtiyette târih namına neşr olunan mücelledât herhalde meşrûtiyet ile idâre olunan serbest ve medeni bir milletin asar-ı târihiyesi idâdına geçemez.⁹⁷⁰

Görüldüğü üzere İbrahim Hilmi, daha önce yazılan tarihi eserleri de II. Meşrutiyet dönemi koşullarına uygun ve yeterli çalışmalar olarak görmemektedir. İbrahim Hilmi'nin özellikle de başka ülke ve millet tarihlerine yani dünya tarihinin gerekliliğine vurgusu Osmanlı tarihçiliğinin değişen yüzünün göstergelerindendir. Onun kadar önemli bir diğer konu ise, Ahmed Midhat'ın yaptığı gibi, dünya tarihlerinin Osmanlı dilinde Osmanlı gözüyle yazılmasının gerekliliğiydi. Çünkü Batılı dillerden yapılan tercümeleler başka milletlerin hislerine, eğilimlerine ve düşünce seviyelerine göre yazılmışlardır. Bu anlamda ne Osmanlı dünya tarihçiliğinin gelişimine hizmet eder ne de milletin hassasiyetine uygundur. Dolayısıyla söz konusu tercümelerin miyadı da dolmuştur.⁹⁷¹

⁹⁶⁹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 1

⁹⁷⁰ *A.g.e.*, s. 1.

⁹⁷¹ *A.g.e.*, s. 1.

İbrahim Hilmi Batı tarihçiliğinin yeni yöntemlerle hareket ettiği bir dönemde Osmanlı tarihçiliğinin eski usullerle devam edemeyeceği inancındaydı. Almanya, İngiltere hatta İtalya'da yetişen yeni tarihçiler dünya tarihçiliğini, tarih felsefesini büsbütün değiştirerek bunları bir bilim haline getirmişlerdi. Bu durum Osmanlı tarihlerinin izlediği usulleri de mahvetmişti. Bu anlamda Osmanlıda dünya tarihçiliğinin gelişimi için artık Batı dillerinden doğrudan yapılan tercümeleler çare değildi. İbrahim Hilmi'ye göre, Osmanlı milleti için en mükemmel tarih Alman, İngiltere, İtalyan ve Fransız tarihlerinin ayrı ayrı incelenmesi, milletin ihtiyacına, düşünce seviyesine, milli eğilimlerine göre yazılanlar olacaktır. Böylece hem milletin hassasiyetine hem de vatani hislerin yükseltilmesine hizmet edilecekti.⁹⁷²

İbrahim Hilmi, tarihçiliğin değişen yüzlerinden biri olarak da eserlerin artık çok sayıda resim ve haritaları içermesini göstermektedir. Ona göre, bir dünya tarihi resimden ve haritadan yoksun oldukça insanların o eserden göreceği fayda da azalır. Şimdiki tarih eserler daha ziyade belgelere dayanılarak yazılmaktadır. Fakat söz konusu eserlerin şahısları, olayları resmetmeleri; o zamanın ahlak ve adetlerini gösterir tablolar bulundurmaları da şarttır. Bir dünya tarihi ne kadar ayrıntılı ve ne kadar çok resmi içerirse İbrahim Hilmi'ye göre, o eserin değeri ve önemi o kadar artacaktır. Almanya ve İngiltere'de yirmi, kırk ciltlik dünya tarihlerinin meydana getirilmesinin nedeni de budur.⁹⁷³

Tüm söylenenler göz önüne alındığında böylesi mükemmel bir dünya tarihi meydana getirmek naşire göre oldukça zordur. Fakat Tüccarzade, Ahmed Refik'in *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'sinin, bahsedilen tüm koşulları, ihtiyaçları gözetilen mükemmel bir dünya tarihi olacağı düşüncesindedir.

---

⁹⁷² A.g.e., s. 1.

⁹⁷³ A.g.e., s. 1.

Fi'l-hakikâ böyle mükemmel ve mufassal bir târîh-i umûmî vücûda getirmek pek müşküldür. Evvelâ pek büyük tetebbûata, sâniyyen çok fedâkârlık ve mesârife tevakkuf eder. İşte biz bu fedâkârlığı ihtiyâr ederek büyük bir târîh-i umûmî neşrine ibtidâr ettik. Bu büyük eserin muharriri öteden beri meftûn-ı gayreti bulunduğu genç müverrihimiz Ahmed Refik Bey'dir. Ahmed Refik Bey'in bu mühim eseri nihâyetine kadar kemâli gâyet ve sebâtla ikmâl edeceğine on üç senelik hayât-ı tahririyye-i intizâm-kârânesi şahittir. Kitâbın tab'ı ve neşri cihetine gelince, bu târîhin bütün târîhlerimize fâik bir nefâsette vücûda getirileceğini şimdiye kadar neşriyyâtında vuku' bulan sebâtım ve bununla beraber her ne kitâb olursa olsun ikmâlindeki azmim iyi bir misâldir.⁹⁷⁴

Aslında İbrahim Hilmi bu eserin ortaya çıkış sürecindeki zorluğa değinirken Osmanlı Devleti'nin tarihçilikte geri kalmasının önemli nedenlerinden birini de belirtmiş oluyordu. Naşire göre, Avrupa'daki büyük ve muhteşem eserlerin, düşünce adamlarının ve kulüplerin, çeşitli eğitim cemiyetlerinin teşvikleri ve ilgilerinin benzeri Osmanlı'da yoktu. Osmanlı'da böyle eserlerin ortaya çıkması için hep yazarların ve naşirlerin kıvranması gerekmektedir. Dolayısıyla İbrahim Hilmi, eserin tamamlanabilmesi için vatandaşların da biraz gayretine ihtiyaç olduğu mesajı vermiştir. Çünkü böyle büyük eserlerin bahşettiği şan ve istifade yalnız yazar ve yayıncısına değil, milletin tümüne yöneliktir.⁹⁷⁵ Burada tarih bilincini aydın kesimle sınırlamayıp halka yayıma amacı da ortaya çıkar: "Bu eser bir eser olsun için değil, matbuatımızın bir heykel-i ebedisi, kitâbhane-i milletin ağıâr-ı nazarında bais-i mübahâtı olsun ve aynı zamânda da az tahsîl görmüş bütün sunûf-ı halkın istifâdesine hizmet eylesin maksadıyla tab' ediliyor"⁹⁷⁶

IV.11.2. *Büyük Tarih-i Umumi*'ye Küçük Bir Bakış

İbrahim Hilmi, *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'nin mükemmelliği için her ne yapmak gerekiyorsa yapıldığını söyler. Bir tek resim için beş liralık bir tarih parçalanmıştır. Almanya'da, İngiltere'de, Fransa'da ve Avusturya-Macaristan'da

⁹⁷⁴ A.g.e., s. 2.

⁹⁷⁵ A.g.e., s. 2.

⁹⁷⁶ A.g.e., s. 2.

yayınlanan en mükemmel ve en büyük tarihler getirilmiştir.⁹⁷⁷ Fakat İbrahim Hilmi'nin, tamamlanacağına kuşku duymadığı *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911) de, Ahmed Midhat'ın *Kainat* (1870-81)'ı gibi yarıda kalır.⁹⁷⁸ Toplamda 12 cilt, 360 veya 400 formadan, yaklaşık 6000 sayfadan, yüzlerce harita ve tablodan oluşması tasarlanan⁹⁷⁹ *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911) eğer tamamlanabilseydi, Naşir'in dediği gibi gerçekten Osmanlı tarihçiliğinin tüm eserlerinin üstünde bir konum kazanabilirdi.

Eser, yayınlanan altı cildiyle de oldukça ayrıntılı bir çalışmadır. Birinci ciltte tarih ve tarihçilik, yerküre ve insanlığın medenileşmesi sürecine değinildikten sonra Mısır, Keldani, Babil ve Asur, İsrailoğulları, Fenike, Küçük Asya kavimleri, İran, Hint ve Çin uygarlıklarından bahsedilir. İkinci cildin tamamı Yunanlılara, üçüncü cilt ise Roma İmparatorluğu'na aittir. 4, 5 ve 6. ciltler ise Ortaçağ tarihini içermektedir. Dördün cilt Kavimler Göçü ile başlar. Ahmed Refik, Ahmed Midhat ve Mizancı'dan farklı olarak Bizans İmparatorluğu ve Türkler'e ayrıntılı olarak değinir. Bunun dışında Fransa ve Şarlman'a değindikten sonra Avrupa'nın doğu ve batıdaki hükümetlerini tek tek inceler. Beşinci cildin tamamı ise İslam medeniyetine aittir ve İslamiyet öncesi Araplardan başlayarak Endülüs Emevilerinin çöküşüne kadar gelir. Çoğunlukla siyasi ve askeri mücadelelerin anlatıldığı bu bölümlerin ardından geniş bir medeniyet analizi yapılır; siyasi ve toplumsal düzen, şiir, edebiyat, İslam ilimleri, fenleri ve sanatları hakkında bilgiler verilir. İslam medeniyetinin diğer milletlere etkileri ve çöküş sebepleri de incelenir. Altıncı cilt ise Haçlı Savaşları ile başlar. Yazar, bu savaşlardan sonra Avrupa'yı yine hükümetler bazında tek tek inceler. Derebeylik sistemi, köylüler, zadeganın bu sistem içindeki yeri ve

⁹⁷⁷ A.g.e., s. 2.

⁹⁷⁸ Başak Ocak, eserin yarıda kalmasının sebebi olarak I. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesini göstermiştir. Başak Ocak, "Ahmet Refik Altınay'ın Büyük Tarih-i Umumi'sinin Yayın Öyküsü ve İbrahim Hilmi Çığırcaçan'ın Tarih Anlayışı", *Çağdaş Türkiye Tarihi araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 9-10, Yıl 1999-2000, ss. 187-189.

⁹⁷⁹ A.g.e., s. 2.

idare tarzı açıklanır. Mizancı Murad'dan farklı olarak Ahmed Refik, Selçuklulardan başlamak üzere Osmanlı tarihini bağımsız bir çalışma olarak değil bu eser çerçevesinde ele almayı tasarlamıştır. Yalnız, eser yarıda kaldığı için Osmanlı tarihi desadece İstanbul'un fethine kadardır. Cildin sonunda yükselme devri Osmanlı medeniyeti incelenir.

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911) teknik bazı özellikleri ile de önceki dünya tarihi çalışmalarından ayrılır. İbrahim Hilmi, eserin yazımında Alman, İngiliz, İtalyan ve Fransız tarihlerinden faydalandığını belirtmektedir. Ahmed Refik de, eserin her bölümünün sonunda, o bölümü yazmak için kullandığı kaynakların bir listesini vermektedir. Almanca ve Fransızca eserlerin yararlanılan kaynaklar arasında çoğunlukta olduğunu rahatlıkla söylenebilir. **Henry Smith Williams**: *Tarihü'l-Müverrihin* (*Historians' History of World*) (İngilizce), **Olstein**: *Tarih-i Umumi* (Almanca), **Helmult**: *Tarih-i Umumi* (Almanca), **Spammer**: *Tarih-i Umumi* (Almanca), **Jeckherr**, *Tarih-i Umumi*, *Yunan Tarihi*, *Roma Tarihi*(Almanca), **Houston Stewart Chamberlein**: *On Dokuzuncu Asrın Esasları* (Almanca), **Zeckler**: *Tarih-i Umumi* (Almanca), **Flatte ve Herr Spergel**: *Tarih-i Umumi*, *Bizanslılar ve Osmanlı İmparatorluğu* (Almanca), **Seignobos ve Langlois**: *Tetebbuat-ı Tarihiyyeye Medhal*, **Ksenopol**: *Nazariyyat-ı Tarihiyye*, *Romanya Tarihi*, **Seignobos**: *Tarihin Ulum-ı İçtimaiyyeye Tatbiki*, *Tarih-i Medeniyet*, *Akvam-ı Kadime-i Şarkiye Tarihi*, *Yunanistan Tarihi*, *Roma Tarihi* (Fransızca) **Hegel**: *İnsanın Menşei*, **Alfred von Kremer**: *Arz ve Beşeriyyet*, *Halifelerin Tarih-i Medeniyeti*, **Luney**: *Tarih-i Arz*, **Lubbock**: *Kable't-tarih-i İnsan*, **Mortiyé**: *Ezmine-i kable't-tarihiyye*, **Gustav Le Bon**: *İlk Medeniyetler*, *Hind Medeniyeti*, *Arap Medeniyeti* (Fransızca), **Max Nordau**: *Mana-yı Tarih*, **Henry Thomas Buckle**: *İngiltere Tarih-i Medeniyeti*, **Sorel**: *Tecariüb-i Cedide-i Tarihiyye ve Tenkidiiyye*, **Julyen**: *On Dokuzuncu Asırda Fransız Müverrihleri*, **G. C. C. Maspero**: *Akvam-ı Kadime-i Şarkiye Tarihi*, *Mısır Sanayi'i*, (Fransızca), **Edward**

Mayer: *Mısır-ı Kadim Tarihi* (Almanca) **Adolf Erman:** *Ezmine-i Kadime'de Mısır ve Mısır Hayatı* (Almanca), **Vidman:** *Mısır Tarihi* (Almanca) **Bourgeois:** *Firavunlar Zamanında Mısır Tarihi* (Fransızca), **Auguste Mariette:** *Muhtasar Mısır Tarihi* (Fransızca), **James H. Breasted:** *Mısır Tarihi* (İngilizce'den Almanca'ya çeviri), **Max Dwenger:** *Akvam-ı Kadime Tarihi* (Almanca), **Murdeter:** *Keldaniler ve Asuriler Tarihi* (Almanca), **Joseph F. Hummel:** *Asuriler ve Babililer Tarihi* (Almanca), **Delitsch:** *Tevrat ve Babil* (Almanca), **Landau:** *Fenike Kitabeleri ve Fenikeliler* (Almanca), **Felton ve Ficher:** *Tarih-i Umumi* (Almanca), **Leopold M. Smith:** *Hititler* (Almanca), **Seyes:** *Unutulmuş Bir Hükümet* (İngilizce'den Fransızca'ya tercüme), **Winkler:** *Asya-i Sagiri Akvamı* (Almanca), **Kifork Aslanyan:** *Ermeni Milletinin Tarihine Dair Mutalaat* (Fransızca), **Flog Hartung:** *Tarih-i Umumi* (Almanca), **Ernest Lindel:** *Keyhüsrev* (Almanca), **Diyolafua:** *İran Sanayi-i Kadimesi*, **Brunof:** *Buda Tarihine Medhal* (Fransızca), **Edmond Hardi:** *Hükümdar Asuka* (Almanca), **George Grote:** *Yunan Tarihi* (Almanca), **Kurtius:** *Yunanistan Tarihi* (Almanca), **Victor Duruy:** *Yunan Tarihi* (Fransızca), **Pulman:** *Yunan Tarihinin Esasları* (Almanca), **Johann Gustav Dreusen:** *Helenizm Tarihi* (Almanca), **A. M. Kruvaze:** *Yunan Tarih-i Edebiyatı* (Fransızca), **Hartman:** *Tarih-i San'at-ı Mimari* (Almanca), **Fustel de Coulanges:** *Belde-i Kadim, Eski Fransa'nın Tarih-i Nizamı*, **Drerob:** *Homer* (Almanca), **Nietzsche:** *Yunanistan ve Makedonya Hükümetlerinin Tarihi, Roma Tarihi* (Almanca), **Theodor Mommsen:** *Roma Tarihi* (Almanca), **Grop:** *İmparatorluk Zamanında Roma Tarih-i Medeniyeti* (Almanca), **Rot:** *Roma Tarihi* (Almanca), **Duruvi:** *Roma Tarihi* (Fransızca), **Ferero:** *Romalıların Şevket ve İnhitatu* (Fransızca), **Augusten Tierri:** *Merovenjler Devrinde Hikayat*, **François Guizot:** *Fransa Tarih-i Medeniyeti*, **Grin:** *İngiliz Kavminin Tarihi*, **Breizig:** *Şarl Martel*, **Varen König ve Jerar:** *Karolenjilerin Tarihi*, **Ernest Lavis:** *Fransa Tarihi, Avrupa*

Tarih-i Siyasisine Bir Nazar, **Rambaud**: *Fransız Tarih-i Medeniyeti*, *Rusya Tarihi*, **Lavisse-Rambaud**: *Tarih-i Umumi*, **Maleh**: *Tarih-i Umumi*, **Şarl Deyl**: *Bizans Simaları*, **Piyer Grenie**: *Bizans İmparatorluğu*, **Güstav Şulumberje**: *Bizans Mefahiri*, **Mortman**: *Bizansın Son Günleri*, **Krum Baher**: *Bizans Edebiyatı* (Almanca), **Giben**: *Şark İmparatorluğu'nun İnkırazı*, **Leon Cahun**: *Asya Tarihine Medhal*, *Sahaifü'l-ahbar*, **Hammer**: *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, **Wilhwlm Radloff**: *Türk Kavminin Milli Edebiyatına Dair Tecarüb*, **Vambery**: *Türk Milleti*, **K. Müller**: *Uygurika*, **Seyu**: *Macar Tarihi*, **Georgi Zeidan**: *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, **Jullius Wellhausen**: *Arap Hükümeti ve İnkırazı*, **Joseph Hell**: *Arap Medeniyeti*, **Howard**: *Arap Tarihi*, *Arap Tarih-i Edebiyatı*, **Gyrim**: *Hz. Muhammed*, **Deverje**: *Arabistan*, **Sedillo**: *Arap Tarihi*, **Saladen**: *İslam Sanayi'i*, *Mimari*, **Mijon**: *İslam Sanayi'i*, *Sanayi-i Tezyiniyye*, **Thomas Karlayl**: *Hz. Muhammed*, **Ukza**: *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, **Nicolae Yorga**: *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, **Ahmed Tevhid**: *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, **Prevu Paradol**: *Tarih-i Umumiye Dair Tecariüb*,

Kaynak belirtmenin dışında her cildin sonunda telafuzu zor olan bazı kelimelerin Fransızcalarının, çeşitli tablo ve resimlerinve olayların kronolojik bir listesi de bulunmaktadır.

IV.11.3. Bir Fenn Olarak Tarih ve Dünya Tarihçiliği Tartışması

“Bundan sonra her kim târih yazacak olursa birkaç milletin târihini okumalı ve bu kavimlerin vücûda getirdikleri asar-ı târihiyeyi tedkîk etmelidir.”⁹⁸⁰ İbrahim Hilmi'nin bu sözleri Osmanlı'da tarihçiliğin ve tarihe bakış açısındaki değişimin göstergelerindedir. Ahmed Refik'in Schiller'den alıntı yaparak kurduğu ilk cümleler de bu değişikliğin açık kanıtıdır. “Saha-i beşeriyette vukua gelen her mühim hadise bütün beşeriyet için şayân-ı

⁹⁸⁰A.g.e., s. 1.

ehemmiyettir. Yalnız bir millet hakkında icâle-i kalem etmek mahdûd bir fikre esir olmaktır. Felsefi bir fikr bu derece dar kuyûdât altında esir olamaz.”⁹⁸¹ Ahmed Refik’in gerçekleştirmeye çalıştığı da Osmanlı tarihini ve tarihçiliğini kendi sularından çıkarıp okyanusta gezdirmektir. Yazara göre tarih, dar anlamıyla geçmişteki olayları araştıran bir bilimdir. Daha geniş anlamda ise tarih, “beşerin mübâreze-i hayât-ı vakayi’inin hey’et-i mecmûasından ibarettir.”⁹⁸² Yani tarih, insan hayatında yaşadıklarının toplamıdır.

Dünya tarihi perspektifiyle hareket eden Ahmed Refik, öncelikle dünya tarihçiliğinin tarih ilmi içindeki gelişimini açıklar. Tarihi, Yunanlıların icadı gören Ahmed Refik, Herodot’u ise “tarihçilerin babası” olarak tanımlar. Fakat Herodot zamanında tarih henüz ilk devirlerindedir. Fakat Ahmed Refik bu dönemin tarih eserlerinin dünya tarihi kapsamında değerlendirilemeyeceğini söyler. Çünkü tarihi olaylar Yunan şehirlerine özgüdür. Yazara göre, dünya tarihini icra eden ilk tarihçi Polybios’tur. Daha sonra tarihin umumi bir şekilde yazılması işi dördüncü asırda papazlara geçmiş, asrımızda ise dünya tarihçiliği bir genişlik ve olgunluk kazanmıştır.⁹⁸³

Ahmed Refik’e göre bir dünya tarihinde en dikkat edilmesi gereken konu tahlil ve tasviri yapılacak olayların seçim tarzıdır. İlkçağ tarihçileri bu usule uymamıştır. Ahmed Refik Thukydides’ten başlayarak görüşlerine açıklık getirmeye çalışır. Örneğin Thukydides’e göre bir dünya tarihinde en çok, yaşadığımız an için gerekli ve yararlı olaylar dikkate alınmalıydı. Fakat Thukydides bu kaideyi sadece devlet adamları ve kumandanlar için uygulamıştı. Dolayısıyla Thukydides’in eserleri dünya tarihinden ve içtimai tarihten ziyade askeri ve siyasi nitelikteydiler. *Peleponnes Seferleri* ile Ksenofos’un *On Binlerin Ricatı* adlı eserleri de aynı tarzdaydı. Öte yandan eski tarihçiler ahlaki bir gaye çerçevesinde hareket etmekteydiler. Geçmiş her zaman yaşanılan an için ibretlik bir

⁹⁸¹ A.g.e., s. 5.

⁹⁸² A.g.e., s. 5.

⁹⁸³ A.g.e., s. 6.

temsildi; gerçek olaylar ahlaki eğilimlere feda edilirdi. O zamanlar tarihin amacı iyilerle kötülerin yaptıklarını yazarak iyileri ve yasal olanları övmek, insanları iyiye meyletmektir. Yazar, Plutarkhos (45-120)'un *Hayat-ı Meşahir*'ini (Paralel Yaşamlar) ve Xenon'un *On İki Kayzer* adlı eserlerini bu amaç için yazılan eserlere örnek olarak gösterir.⁹⁸⁴

Yazara göre, İlkçağ tarihçilerinin diğeri bir özelliği de, işittikleri ve rastladıkları bütün olayları belli bir ayrıma tabi tutmadan toplayıp birleştirmeleri ve en ince ayrıntısına varıncaya kadar anlatmalarıydı. Diğeri yandan, İlkçağ tarihçileri arasında medeni ilerlemeyi ve hatta edebi eserleri dikkate alanlar, çağdaşlarının fikri ürünleri hakkında araştırmalarda bulunanlar da vardı. Söz konusu tarihçiler eserlerinde birçok süslü nutuklara yer verirler, ahlaki ve ruhi gayet ince tartışmalar yaparlardı. Ahmed Refik böyle eserleri ise tarihten ziyade edebi bir menkıbe olarak değerlendirmiştir.⁹⁸⁵

Tarihin edebi ve siyasi niteliği 19. yüzyıla kadar sürdüğünü belirten Ahmed Refik'e göre, ancak "cidden tarih asrı" olan 19. yüzyılda tarih, fenni bir inceleme derecesine gelmiştir. Bu yüzyılda bir yandan olaylar ve belgeler titizlikle incelenmiş, diğeri yandan insanlığa ait tüm fikri, dini, edebi ürünler tarihi bir önem kazanmıştır. Yine 19. yüzyılda, her devrin, her kavmin duygu ve düşüncesi en ince ayrıntısına varıncaya kadar incelenmeye başlanmıştır.⁹⁸⁶ Yazar bu konudaki katkılarından dolayı Alman üniversitelerinden övgüyle bahseder. Bu üniversitelerde bütün geçmiş olaylar bir tarih usulü çerçevesinde incelenmiş, olaylar kronolojik olarak düzenlenmiştir. Bu yöntem dahilinde yazının, dilin, kilisenin, dinin, hukuk ve edebiyatın, mimarinin, adet ve nizamın ayrıntılı birer tarihi meydana getirilmiştir. Tarihin böylesi dalları içerdiği anlaşılınca da uzmanlaşmaya gerek görülmüştür. Ahmed Refik'e göre, uzmanlaşma ise, tarihi tam

⁹⁸⁴ A.g.e., s. 6.

⁹⁸⁵ A.g.e., s. 6-7.

⁹⁸⁶ A.g.e., s. 7.

anlamıyla bir fen haline getirmiştir. Almanya, İngiltere ve Fransa tarihin fenn olarak en çok ilerlediği ülkeler olarak gösterilmiştir.⁹⁸⁷

Ahmed Refik konuya dünya tarihçiliği açısından yaklaştığında ise, tarihin olgunlaştığı ve bir fen haline geldiği 19. yüzyılda tarih-i umuminin unutulmaya yüz tuttuğu görüşündedir. Ayrıca dünya tarihçiliğinin bir fen sayılıp sayılamayacağına ilişkin tartışmaların dayandığını belirtir. 19. yüzyılda Almanya’da August von Schlözer, Weber; İtalya’da Cesar Cantu gibi tarihçiler dünya tarihine bir genişlik, bir genel çerçeve kazandırmak için çok çalışır. Onların gayretine karşı *“beşeriyetin heyet-i umumiyesi ile bir tarik-i tekamül takib eylemesi yanlış bir kaidedir”* denilerek dünya tarihinin bir fen olamayacağı ileri sürülür. Dünya tarihinin bilimsel bir dal olduğunu savunan Ahmed Refik bu görüşe karşıdır. Çünkü özel tarihler ne derece mükemmel olursa olsun, ne insan topluluklarının tekamülünü ne de dünyanın tarihini tüm açıklığı ile kuşatamazlar. Tarihi olaylar arasında daima bir bağlantı vardır. Her bir olay başka bir çevrenin, ırkın, fikri bir halin etkisiyle meydana gelir. Bütün bu olayları inceleyebilecek güce sahip olan da dünya tarihidir. Böyle bir dünya tarihi ilim ve fennlerin yardımlarına dayandıkça hiçbir zaman fenne aykırı sayılmayacaktır. Bu nedenle Almanya’da dünya tarihçiliği büyük bir genişlik kazanmış, dünya tarihlerinin en iyi örnekleri Almanya’dan çıkmıştır. Fransa’da Lavisserambaud, İngiltere’de Henry Smith Williams ile Hermes Vurst’un dünya tarihlerinden başka büyük tarih eserleri nadir bulunduğu halde Almanya’da Schlözer, Weber, Onken, Hern ve Unkeret, Helmult ve Fulk Hartong’un dünya tarihleri insanlığın tüm geçmişini, güzel düşüncelerini, sanat ürünlerini toplayan meşhur tarihler olarak sayılabilirler. Bunların hepsinde ilim ve fenlerin kendi zamanlarındaki ilerlemesi dikkate alınmış, tarih gerçek bir fen olarak kitap haline getirilmiştir. Ahmed Refik’e göre burada dikkat

---

⁹⁸⁷ A.g.e.,s. 7.

edilmesi gerekli en önemli konu, dünya tarihinin yazımında *Kozmopolitizm* düşüncesiyle hareket edilmesiydi. Çünkü Avrupa'nın en mükemmel dünya tarihleri her milletin iftiharları olan tarih uzmanlarının ortak yardımları ile meydana getirilmişti.⁹⁸⁸

Dünya tarihi Ahmed Refik için aynı zamanda bir insanlık tarihidir. Dolayısıyla insanların ve yeryüzünün nasıl oluştuğu, tarih öncesi dönemlerdeki halleri ve nasıl geçindikleri derinlemesine incelenmeli ve bilgi sahibi olunmalıdır. Sir John Lubbock gibi alimlerin araştırmaları sonucunda insanlığın medeniyete erişmeden önce “prehistorya” denilen uzun bir tarih öncesi devirden geçtiği kanıtlanmıştır. Bu anlamda insanlığın tarih öncesi devrinin araştırılması yeni ilimleri ortaya çıkarmıştır. Bunlar bilinmedikçe dünya tarihinin bilimsel amacına erişmek ve insanlığın geçmişi hakkında bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Kozmogoni, Kozmoloji, Jeoloji, Paleontoloji, Antropoloji, Prehistorya, Coğrafya, Etnoloji, Dilbilim, Fizyoloji, Psikoloji, Arkeoloji, Paleografi, Nüvizmatik, Epigrafi, Diploması ve toplumsal bilimler yazar tarafından dünya tarihlerinin güncel bilimsel ilerlemelere uygun olabilmesi için bağlantı kurması gereken bilim dallarına örnek gösterilir.⁹⁸⁹

Görüldüğü üzere Ahmed Refik'in tarihin bilimselliğine ve bilimsel bir dünya tarihçiliğine vurgusunun temelinde, Batı'nın 19. yüzyıl tarihçilik ve tarih felsefesinde yaşadığı değişimler yatmaktadır. Özellikle Almanya'da Alman Tarih Okulu etrafında gelişen tartışmaların ve Fransa'daki pozitivism düşüncesinin esere yansıdığı görülür. Modern tarih biliminin kurulmasında çok büyük katkıları olan Alman Tarih Okulu, Herder'in görüşleriyle ulusal tarihyazıcılığın dayanağı ilke ve kuralları belirlediği gibi, yine onun etkisiyle, hümanite idesi altında bir dünya tarihine yönelir. Herder, tarihte “hümanitenin parladığı anlar”dan söz ederken “insanlık tarihi”ne de eğilmek gerektiğini

---

⁹⁸⁸ *A.g.e.*, s. 8-10.

⁹⁸⁹ *A.g.e.*, s. 10-11.

söylemiş ve Alman Tarih Okulu’nu bu yönde etkilemişti. W. v. Humboldt’ta tarih araştırmasının, ulusal tarihlerin yanında, bir de dünya tarihine hümanite açısından eğilip, “insani genel”in ortaya çıkarılmasına yönelmek gerektiğini belirtmişti. Bunu yaparken insani olan her şeye, yani bilime, sanata, dine, felsefeye vb. alanlarda da çok iyi bir donanıma sahip olmak gerekliydi. İnsan böyle bir donanımla tarihe yöneldiğinde, bizzat tarihin, “tüm insani-ahlaksal oluşumunun taşıyıcısı” olduğunu görür. Bu da Humboldt’u, insani olan her şeyin aynı zamanda *tarihsel* olduğu sonucuna götürmüştür. Ona göre gerçek tarihçi, ister ulusal ister evrensel düzeyde olsun, konusuna böyle bir kültürel donanım ve onun sağladığı *tarihselci* bakışla eğilecektir. Kısacası Humboldt’la birlikte, Alman Tarih Okulu’nda iki ana yönelimin bir arada etkin olduğu saptanabilir. Bir yandan tarihsel olayları, halkları, ulusları, dönemleri, çağları kendi özellik, bireysellik ve tekillikleri, başka olay, çağ, ulus, dönem vb. ile benzemezliği açısından ele alan bir *somut tarih araştırmacılığı*; diğer yandan insanlık tarihine yönelik, Ranke’nin sözleriyle “tümüyle tarihsel bir şey olarak insanlığı kendi bütünlüğü içinde görebilecek” bir *dünya tarihçiliği*. İkinci ana yönelim Ranke ve Sybel’in sözlerinde ifadesini bulur. Tarihin, doğasını evrenselde bulacağını belirten Ranke, hem teorik hem Pratik felsefeyi işaret ederken Sybel de tarihin hiçbir zaman sadece bilim olarak kalmayacağını, pratik yarar kaygısı ve bu kaygıdan kopamayan bir “yorum”u da içinde barındıracağını belirtmiştir.⁹⁹⁰

Almanya’daki bu tartışmaların yanında Pozitivizm ise, tarihi, Fransa’da ve özellikle de İngiltere’de doğa ile analogi içinde çalışan ve doğa bilimleri gibi yasalar koyan bir bilim olarak konumlamak istemiştir.⁹⁹¹ Pozitivistler için tarihsel süreç, türü bakımından

---

⁹⁹⁰ Özlem, *a.g.e.*, s. 143-149.

⁹⁹¹ *A.g.e.*, s.143-149.

doğal süreçle özdeşti ve doğa biliminin yöntemlerinin tarihin yorumlanmasına uygulanabilirdi.⁹⁹²

Ahmed Refik de bu doğrultuda, tarihin de fenn gibi bir usulü olduğunu düşünüyordu. Bu usul, tarihi olayları fenni bir surette tayin etmeye, olayları fenni usuller çerçevesinde toplamaya ve tasvir etmeye hizmet etmekteydi. Yazar, tarihin de kimya ve jeoloji gibi bir fen olduğuna dair Ernest Renan ve Albert Sorel'in görüşlerine başvurduktan sonra, 19. yüzyıl tarihçilerinin, tarih yazmak için kullandıkları usullere değinmiştir. Ahmed Refik, öncelikle tarihin şahsi ve gayrişahsiliği üzerinde durmuştur⁹⁹³.

Ahmed Refik, söz konusu tartışmada ilk olarak, gayrişahsi tarih anlayışı savunan Ranke'nin sözlerine yer vermiştir: “Bir müverrih istikbâli tenvîr için mazîyi muhakeme ve hali müstefid etmelidir deniyor. Ben bu derece balâ-i pervâzâne bir maksad takîb edemem. Yalnız vakayi' nasıl olmuş ise o sûretle göstermeye çalışırım” Ranke'nin tarihe yaklaşımındaki tarafsızlığını ve olayları olduğu gibi gösterme anlayışını yansıtan Ahmed Refik'in kendisi de aynı düşüncededir. “...târihin bir fenn olduğu nazar-ı i'tibâra alınırsa (gayr-ı şahsi) olması iktizâ eder.” Aksi taktirde gerçek olaylar şairane hislere ve tutkunluğa feda edilir. Bir bilimadamı gibi, tarihçi de şahsiyetini feda etmeye alışmalı, olayları fenni açıdan incelemelidir. Muhakemeli tarih yazmak, fenni gerçeklere oldukça zararlı bir yol izlemektir.⁹⁹⁴ Ahmed Refik bu görüşünü Rousseau'nun sözleriyle de destekler: “gençler için en fenâ müverrihler, târihi muhakeme edenlerdir. Asıl lâzım olan şey, vakayi'dir!” Tarihçinin geçmiş olaylar hakkında yapacağı muhakeme ne kadar düzgün, ne derece hatibane olursa olsun, araştıran bir fikrin eleştiri ışığı karşısında bir duman gibi yok olurlar; bu nedenle meydana getirilen tarih, tarafgirane olmaktan kurtulamaz. Halbuki tarihçi yalnız olayları söyler, onları olduğu gibi tasvir eder, daima

⁹⁹² Collingwood, *a.g.e.*, s. 165.

⁹⁹³ *A.g.e.*, s. 14.

⁹⁹⁴ *A.g.e.*, s. 15.

sağlam ve inandırıcı delillere dayanarak olayların sebeplerini açıklarsa mantıklı sözleri ile okuyucuları iknada daha başarılı olurlar. Ahmed Refik, görüşlerini desteklemek için taraflı yazılmış birkaç eseri de örnek gösterir.⁹⁹⁵

Eğer tarih gayrişahsi olursa, Ahmed Refik'in, tarihçilerin izlediğini belirttiği ahlaki ve vatanperverane tarih yöntemlerine de gerek kalmayacaktır. Tarihin ahlaki etkisi inkar edilemese de bu etki bir şekilde buradan çıkarılacaktır. Yazar, özellikle de vatanperverliğin tarih ile karıştırılmasının tehlikeli olacağı düşüncesindedir. Fransız tarihçi Fustel de Coulanges'e atıfta bulunarak, bunlardan birinin fen diğerinin ise fazilet olduğunu belirtir. Tarih, ancak gerçeği tereddüt etmeksizin takip edecek olursa insanlığa hizmet etmiş olacaktır.⁹⁹⁶

IV.11.4. Tarihin Devirlere Taksimi

19. yüzyılda Osmanlı tarihçilerinin tarihi, devirlere ayırmada benimsediği Avrupamerkezci yaklaşım *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'de de görülür. Kurûn-ı Ulâ, Kurûn-ı Vustâ, Kurûn-ı Ahire ve Asr-ı Hazır tarihin dört devridir. Ahmed Refik tarihi devirleri başka bir ifadeyle Medeni Tarih'i "rivâyât-ı mevsûkanın mevcûd olduğu" zamandan, yani sağlam ve güvenilir yazılı kayıtların ortaya çıktığı dönemlerden başlatır. Medeni Tarih'in ilk devri Kurûn-ı Ulâ böylece Mısır'dan başlatılarak Roma'nın çöküşüne kadar getirilir. Mısırlılar, İbraniler, Keldaniler, Asuriler, Fenikeliler, Medyalılar, İraniler, Romalılar gibi Şark'ın ve Garb'ın bilinen kavimlerinin eski medeniyetleri Ezmine-i Kadime'nin yani Kurûn-ı Ulâ'nın konularındandır. Batı Roma'nın çöküşüyle birlikte Kurûn-ı Vustâ başlatılır. Barbarların Garb'a hücumu, İslamiyet'in zuhuru, Haçlı Seferleri'ne karşı savunması, Derebeylik usulü, Türk İmparatorluğu, Osmanlıların zuhuru ve Avrupa'da hükümet kurlmaları Kurûn-ı Vustâ'nın konularındandır. Ahmed Refik

⁹⁹⁵ Bunlardan biri Fransız Ten olarak belirttiği yazarın *Şimdiki Fransa'nın Menşei* adlı çalışmasıyla, C. M. Theodor Mommsen'in *Roma Tarihi*'dir. Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁹⁹⁶ *A.g.e.*, s. 16.

Kurûn-ı Vustâ'yı her ne kadar Osmanlıların İstanbul'u fetihleriyle sonlandırırsa da, bu tarz bir ayırımın her yerde aynen kabul görmediğini de hatırlatır. Örneğin Avrupalı tarihçiler İstanbul'un Osmanlılarca fethini medeni ilerleme açısından bir dönüm noktası olarak görmez. Matbaacılığın gelişmesi ve Amerika'nın keşfi medeniyet açısından çok daha önemli ve büyük bir adım sayılır. Çünkü o tarihten itibaren toplumsal hayat iki önemli dönem geçirmiştir: *İntibah* (Uyanma) ve *Islahat* (Yenilenme). Hükümetler arasında meydana gelen kanlı savaşlar, din mücadeleleri ıslahat devrinin etkisiyle meydana gelmişlerdi. Yine bütün güzel sanatkârâne eserler Uyanma Devri'nin mükemmel ürünleridir. Dolayısıyla bu devrin etkileri tarihin medeni ilerleme göstermesi açısından İstanbul'un fethine göre çok daha önemli olaylardır. Bu nedenle Avrupalı tarihçiler Kurûn-ı Vustâ'yı Keşifler Devri ile bitirmekte ve Kurûn-ı Ahire'yi başlatmaktadırlar. Kurûn-ı Ahire'yi bitiren ve Asr-ı Hazır'a kapı aralayan Fransız Devrimi için de aynı şeyler geçerlidir.⁹⁹⁷

Ahmed Refik bu ayırımın, tarihin çağlara ayrılmasında izlenen tek yöntem olmadığını, çeşitli milletlerin farklı dönemlendirmelere gittiğini de belirterek Alman tarihçilerden örnek verir. Alman tarihçilerden bazıları bu dörtlü şema yerine olayları milattan önce ve sonra diye ikiye ayırırlar. Bazıları da fenni fikirlere dayanmak üzere kavimleri coğrafi bir sınıflandırmaya tabi tutarlar. Bunlara göre tarihte doğa ile insan müştereken icrada ve etkide bulunurlar. Kavimlerin yeryüzündeki oluşumlarını, denizlerin yakınlığı ve uzaklığını, mekanların durumunu, hayvan ve bitkileri de göz önüne almak gerekir. Çünkü kavimlerin tabiat ve teşkilatlarının belirlenmesi üzerinde zeminin önemli bir etkisi vardır. Aynı zemin, üzerinde yaşayan kavimlerin kabiliyetine ve karakterine göre farklı etkiler meydana getirir. Bu etkenler dikkate alınarak tarihin coğrafya açısından

---

⁹⁹⁷ A.g.e.,s. 18.

sınıflandırılması da kabul edilmiştir, fakat bu tarz bir ayırım tarihçiler arasında yaygın değildir. Fakat Ahmed Refik'e göre insanoğlunun geçmişinin incelenebilmesi için tarihin yalnız bu tarz bir sınıflandırmayla yazılması yetmeyecektir. İnsanların ebedi meskeni olan yeryüzünün oluşum biçimini, insanların ortaya çıkışını, onların tarih öncesi ne tür bir sosyal hayat geçirdiğini de araştırmak gerekmektedir. Son asra gelinceye kadar bütün tarihçiler bu noktaları açıklamaktan kaçınmışlardır. Tarih öncesi dönemle uğraşan bilimadamları sayesinde ki son yazılan dünya tarihlerinde yeryüzü ve insanın yaratılışı, evrimi, insanların tarih öncesi geçirdikleri medeni devirler de dikkate alınmaya başlanmıştır. Ranke'ye başvuruya, insanoğlunun yazının icadından önce de bir medeniyete sahip olduğunu söyleyen Ahmed Refik, tarihin yazının icadıyla başladığını tekrar vurgulamıştır.⁹⁹⁸

IV.11.5. Arz ve Beşer: Bilimsel Gerçeklerin Zaferi

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911) Osmanlı dünya tarihçiliğindeki dönüşümün en açık yansımalarındandır. Eseri türünün önceki örneklerinden ayıran en önemli özellik, 19. yüzyıl Batı tarihçiliğinin pozitivist etkisini net olarak taşımasıdır. Ahmed Refik, doğa bilimleri nasıl deney ve gözleme yani somut kanıtlara dayanıyorsa, tarihi olayların açıklanmasında rivayetler yerine sağlam ve güvenilir kaynakların dikkate alınması gerekliliğini savunuyordu. Daha önce de belirtildiği üzere Ahmed Refik'e göre tarih bir fenni ve fenni gerçeklere dayanmak zorundaydı. Muhakemeli ve şahsi usullerde tarih yazmak, fenni gerçeklere zarar verirdi.⁹⁹⁹

Ahmed Refik'in tarihe fenni açıdan yaklaşımının izlerine alemin ve insanoğlunun yaratılışı konusunda da rastlanılır. Dünya'nın ve insanın yaratılışına ilişkin rivayetçi anlatı *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'de önemini kesinlikle kaybeder. Ahmed

⁹⁹⁸ A.g.e.,s. 19.

⁹⁹⁹ A.g.e.,s. 15.

Midhat, Süleyman Paşa ve Mizancı Murad ve incelenen diğer dünya tarihlerinde alemin ve insanoğlunun yaratılışı ve sonraki seyri üzerine Kutsal Tarih zemininde hareket eden ve Tevrat'ın tek kaynak kabul edildiği rivayetçi bir anlatı vardır. Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa eserlerinde bilimsel verilerle rivayeti karşılaştıran bir açıklama sunsa da, onlar bazı yerlerde bilimin verileri batıl görüyor, halkı bu boş inançlardan korumak gerektiğine inanıyorlar; bazı yerlerde ise bilimsel verileri Tevrat'ı teyid etmek için kullanıyorlardı. Böyle olsa da Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa'nın değerlendirmeleri, o güne kadar tarihin ilk zamanlarına Kutsal Tarih anlayışıyla yaklaşan Osmanlı tarihçiliğinin pozitivist görüşler etkisindeki değişiminin de habercisiydi. Mizancı Murad ise *Tarih-i Umumi* (1880-1882)'sinde Kutsal Tarih anlayışını bütünüyle devam ettirmekteydi. *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'de ise arz ve beşerin ilk zamanları hakkında bilimsel veriler Kutsal Tarih'in rivayetlerine karşı büyük bir zafer kazanmaktadır.

Ahmed Refik, yeryüzü ile ilgili ilk bilimsel araştırmaları Yunanlılara atfeder. Bu onun için, ilkçağlara inançsal yaklaşımın sonu, bütün felsefi görüşlerin bilimsel esasa dayanmasının başlangıcıdır. Yazar, alemlerin yaratılması hakkında en eski Yunan nazariyesi Hesiodos'un kitabında mevcut olmakla birlikte Miletli Anaksimandros'un, arzın fenni bir surette incelenmesi yolunda adım atan ilk kişi olarak kabul edilebileceğini belirtir. Anaksimandros MÖ. 6. asırda yeryüzünün bir haritası meydana getirmiştir.¹⁰⁰⁰ Arzı dünyanın merkezi olarak gören Pisagor'un görüşleri ise diğer tüm Antik Yunan düşünürlerinin görüşlerine galip gelmiştir.¹⁰⁰¹

Ahmed Refik, Romalılar zamanında dünyanın yaratılışıyla ilgilenen araştırmacıların azlığına işaret eder. Araçlar ise, Hilkat-i Alem ve yeryüzünün şekli konusunda Yunanlıların fikirlerini benimsemişlerdir. Hatta Ahmed Refik, dünyanın şeklini

¹⁰⁰⁰ A.g.e.,s. 20.

¹⁰⁰¹ A.g.e.,s. 21.

ortaya çıkaracak fikri Ebu'l-Fida'ya atfeder. Ebu'l-Fida, yeryüzünün bir noktasından hareket edip aynı istikameti izleyen bir seyyahın birgün mutlaka karşı karşıya geleceklerini ifade etmiştir. Bilimin ilerlemesi ise dünyanın oluşumu ve şekli üzerindeki meseleye son noktayı koyar.¹⁰⁰² Ahmed Refik dünyanın oluşum sürecini bundan sonra tamamen bilime dayanarak anlatır. Kainat, yıldızlar, güneş sistemi hakkında bilgiler verilir. Bu arada yapılan açıklamalar görsellerle de betimlemeler desteklenir.¹⁰⁰³

Dünyanın oluşumuyla ilgili açıklamaları jeolojik devirlerin anlatımı izler. Ahmed Refik tarih öncesi dört jeolojik devirde yeryüzünün durumunu tasvir eder. İlk devir yeryüzünde hayatın zuhuruyla başlar. Bu devirde yaşayan hayvanlar bizim bildiklerimizden tamamen farklıdır. İkinci devirde yer kabuğu sakinidir; büyük yanardağ püskürmeleri olmaz. Sürüngenler, balıklar, devrin sonlarına doğru da kuşlar ortaya çıkar. Bu devirdeki hayvanların şekilleri daha düzgündür. Üçüncü devirde ise daha çok coğrafi değişiklikler meydana gelir. Alp, Himalaya, Pirene dağları bu devirde oluşur. Memeli hayvanlar bu devirde yaşar; çiçekler ve hurma ağaçları, kemikli balıklar, kertenkeleler, kaplumbağalar, gergedanlar bu devirde ortaya çıkar. Filler bu devrin sonlarına doğru yaşar. Jeologlar arasında bu devir, insanın müjdecisidir. Çünkü insanların ortaya çıkışına kanıt oluşturacak hayvanlar bu devirde yaşamıştır. Bugün yeryüzünde yaşayan hayvanların hepsi bu devirde ortaya çıkmışlardır. Dördüncü devri hayat açısından ayıran nokta insanın görünmesi, jeolojik açıdan ayıran ise buzulların ortaya çıkmasıdır. İnsanların ortaya çıkmasıyla birlikte jeolojik devirler de son bulmuş ve artık tarihi devirler başlamıştır.¹⁰⁰⁴

Bu bölümlerde Ahmed Midhat'ın yaptığı gibi, bilimin verilerini Tevrat'ın rivayetleriyle uzlaştırma, ona uygun olduğunu kanıtlama girişimi yoktur. Bilimin verileri tek gerçektir. Ama insanoğlunun nasıl meydana geldiğine dair Ahmed Refik'de de bilimsel

¹⁰⁰² *A.g.e.*, s. 21.

¹⁰⁰³ *A.g.e.*, s. 20-24.

¹⁰⁰⁴ *A.g.e.*, s. 26.

bir açıklama yoktur. Yazar, bu konuda 19. yüzyıldaki doğa bilimlerinin, özellikle de Ahmed Midhat'ın bile ismini andığı Darwin'in fikirlerinden haberdar olmaması mümkün değildir.

Ahmed Refik tarih öncesi devirleri de Taş, Tunç ve Demir Devri olmak üzere üçe ayırarak tarihin Avrupamerkezci dönemlendirmesini devam ettirir. Yazarın söz konusu devirlerde dikkat çektiği nokta, insanların her devirde bir öncekine göre sürekli ilerlemeleridir. Her bir devirde insanların kabiliyetleri artmakta, yeni şeyler öğrendikçe kendisini geliştirmektedir. Aynı zamanlarda olmasa da her memleket bu üç devri yani Taş, Tunç ve Demir devrini yaşayarak medeniyet dairesine girmişlerdir. Bunların kanıtları toprak altında bulunan kemikler ile insan ürünü olan kalıntılardır. Ahmed Refik insanların bu devirlerdeki yaşamları, yaptıkları ve kullandıkları aletleri, eşyaları, silahları, nasıl geçindiklerini her bir devri ayrı ayrı inceleyerek çeşitli görsellerle açıklar.¹⁰⁰⁵

Mizancı'da olduğu gibi Ahmed Refik'de Avrupamerkezci yaklaşımın olumsuz bir özelliği olarak ırkçı bakış açısından kurtulamaz. Yazar, insanları renklerine göre beyaz, sarı, siyah ve kızıl olmak üzere sıralamaya koyar. Buna göre medeni kavimlerin hemen hepsi beyaz cinse mensuptur. Diğer cinse mensup insanların bazıları, tarih öncesi devirlerde yaşayan insanlar gibi vahşi halde kalmışlardır. Sarı cinsten olan Çinliler kendilerine özgü bir medeniyet ve bir hükümet kurmayı başarmışlardır, fakat Asya'nın en uzak köşesinde buldukları için diğer medeni kavimler üzerinde etkide bulunamamışlardır. İlk medeni kavimler ise Asya ile Afrika arasında doğmuştur.¹⁰⁰⁶

Tarihi, vahşiyetten medeniyete ilerleyen bir süreç olarak gören Ahmed Refik'e göre Ahmed Refik'e İnsanları medeniyete sürükleyen unsurlar düşünce, hayat, düzen ve inançtaki ilerlemeler ile hükümet haline gelmektir. Hükümet haline gelen bir topluluğun

---

¹⁰⁰⁵ A.g.e., s. 27-34.

¹⁰⁰⁶ A.g.e., s. 36-37.

medenileşmesinde etkili unsurları ise ırk, din, çevre ve verasettir. Ahmed Midhat ve Mizancı Murad'ın yaptığı gibi Ahmed Refik de, özellikle çevrenin yani coğrafyanın etkisini oldukça önemser. Çünkü ona göre, İnsanların yaşadıkları çevrenin coğrafi şartları, iklim özellikleri onların karakterlerini etkilediği gibi fikirlerini, faaliyetlerini ve sanata bakış açılarını da etkilemektedir. Dolayısıyla çevrenin medeniyetçe ilerlemede önemli rolü vardır. Özellikle bu etki insanlığın ilk zamanlarında olağanüstü dereceldedir. Çevresel faktörlerin ırkların ayrımında da etkili olduğunu belirten Ahmed Refik, bir kavmin ilerlemesini, içinde bulunduğu ırkın mümkün olduğu kadar homojen olmasına bağlamıştır. Çünkü diğer ırklarla karışım ne kadar çoksa ilerleme de o kadar zordur. Yazar, İskender ve Şarlman imparatorluklarının uzun ömürlü olmamasını da buna dayandırır.¹⁰⁰⁷

Eserde, çevre-medeniyet ilişkisi özellikle İlkçağ toplumları söz konusu olduğunda etkisini daha fazla göstermektedir. Nil Nehri verilen örneklerden biridir. Doğanın eli ile, ayrı kavimler halinde yaşayan bir toplum çobanlıktan çiftçiliğe geçerek mülki teşkilatlarını kurmaya, verimli toprakları korumak için birleşmeye ve vatan fikri edinmeye başlamışlardır.¹⁰⁰⁸ Nil'in Mısır'da yaptığını Fırat ve Dicle de Keladani ve Asur medeniyeti için yapmıştır. Mısırlılar Nil Nehri sahillerinde mimari, idare usulü ve ahlak kurallarının tesisi ile meşgullerken, Fırat ve Dicle sahillerinde Keldaniler ve Asurlular hesap ilimleriyle uğraşmışlardır.¹⁰⁰⁹ Yine Fenikelilerin gemiciliğe yönelmesinde, girişimci ve tacir bir kavim olup çeşitli sahillerde ticaret kolonileri kurmasında ve medeniyetin taşıyıcısı olmalarında coğrafi şartların zorlaması vardı.¹⁰¹⁰ Bu faal tacirler medeniyetin esaslarını Avrupa'ya nakletmekte aracı olmuşlardır.¹⁰¹¹

---

¹⁰⁰⁷ *A.g.e.*, s. 38-44.

¹⁰⁰⁸ *A.g.e.*, s. 53.

¹⁰⁰⁹ *A.g.e.*, s. 157-159.

¹⁰¹⁰ *A.g.e.*, s. 301.

¹⁰¹¹ *A.g.e.*, s. 302-307.

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911) Ahmed Midhat ve Mizancı Murad'ın eserlerinden yaklaşık 30 sene sonra yayınlanır. Bu süre zarfında Batı tarihçiliğindeki gelişmeler, değişimler, tartışmalar ve tarihin doğa bilimleri gibi bir bilim olduğu anlayışı *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'ye de yansımıştır. Eserin bu özelliği, onu önceki dünya tarihlerinden farklılaştıran en önemli noktalardan biridir. Diğer yandan Batı'da dünya tarihi alanındaki değişimlerden hareketle Ahmed Refik, kendi eserinde yine önceki yazarlardan farklı olarak ve onlarla kıyaslanamayacak derecede Batılı kaynaklara başvurmuştur. Dolayısıyla *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911) ele aldığı konular bakımından da çok daha ayrıntılıdır. Örneğin İlkçağ dünyası, Anadolu ve Suriye'deki kavimlerle genişletilir. Hititler, Lidyalılar, Ermenistan, Pont, Frigya, Misya, Paflagonya, Truva, Kilikya, Kapadokya, Likya, Karya, Bitinya kavimleri, Filistinliler, Kenaniler, Aramiler'e değinilir. Bunlar içinde; Asya ve Avrupa arasında kara yolu vasıtasıyla nakliyat ve ticaret yapmaları, ticari işlemler için büyük öneme sahip olan altın ve gümüş parayı icad etmeleri nedeniyle Lidyalılara İlkçağ dünyasında ayrı bir önem atfedilir.¹⁰¹² İlkçağ toplulukları hakkında yapılan bu açıklamalarda Ahmed Refik konuya yine çeşitli bilim dallarının sağladığı somut veriler ışığında yaklaşır.

IV.11.6. İlkçağ Asya Medeniyetinin Dünya Tarihindeki Konumu

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911) İlkçağ dünyasına tüm boyutlarıyla oldukça geniş bir yer ayırmıştır. Öyle ki, Mizancı Murad'ın Yunan ve Roma dışında birkaç sayfada değindiği İlkçağ toplulukları Ahmet Refik bir ciltte anlatmıştır. Asya, Afrika ve Ortadoğu'daki toplulukların İlkçağ tarihleri birinci cilde sığdırılırken, diğer iki cilt Avrupa medeniyetini temsil eden Yunan ve Roma'yı kapsamaktadır. Buna rağmen Avrupa dışındaki halkların tarihlerine, yaşam şekillerine, toplumsal, siyasal, kültürel vb. özellikleri

---

¹⁰¹² A.g.e., s. 343.

ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. İlkçağ dünyasına yönelik tasvirde Ahmed Refik'i diğerlerinden ayıran başka bir özellik, Asya coğrafyasının dünya tarihindeki konumuna yönelik bir analizde bulunmasıdır.

Asya tarihine yönelik ilk tasvir, onun mahiyet ve karakteri üzerinedir. Ahmed Refik'e göre bunları meydana getiren kuvvetler, iki "*şekl-i tarih*" altında görünmüşlerdir. Bir yanda esas karakterlerini korumak için her türlü saldırıya, uzun ve yorucu mücadelelere karşı koyan hükümetlerdir. Yazar bunları Çin ve Hindliler gibi medeni grupta değerlendirir. Diğer yandan bazı hükümetler vardı ki, doğaları gereği yıkıcıdır. Bunlara da bedevi bir hayat tarzı süren Moğollarla Orta Asya'daki diğer kavimler örnek gösterilir. Bedevi kavimler, aslında seri hücumlarla çok geniş yerler istila ederler, fakat hiçbiri esaslı bir tarih etkisi meydana getiremezler. Yazara göre, bir kavmin devamlı ve etkili bir medeniyet kurması, fertlerinin vatana içten bağlılığı ile mümkündür. Dolayısıyla Asya tarihi söz konusu farkları göstermesi açısından zengin bir bölge olarak sunulur. Mesela Sümerler medeni bir kavimdir. Bunların dillerine, eserlerine çok uzun zamanlar sonra bölgede kurulan Sami kavimlerinde de rastlamak mümkündür. Mısırlılar da böyledir; esas karakterlerini kesinlikle değiştirmemişler, geleneklerini korumuşlardır. Mısır'da, yalnızca bir kuvvet eksiktir, o da başka medeniyetlerle sentez kabiliyetidir. Çin ise tamamen farklıdır. Hiçbir hükümet Çinliler kadar asli hallerini korumada direnç gösterememiştir. Çinliler, tarihi geleneklerini korumak için sarsılmaz bir metanetle bütün hücumlara karşı durmuşlardır. Hatta bu hücumların etkisiyle Çin'e giren kuvvetlere daima üstün gelmişlerdir. Dolayısıyla Ahmed Refik'e göre, İlkçağ dünyasında tarihi gelenekler, bilgiler ancak Mısır, Babil, Çin gibi, bir mevkiye bağlı ve oraya bağlılık duyan toplumlarda oluşacak ve korunabilecektir. Bir kavim, hatıralarını ve tarihi ilişkilerini hayati uğraşlardan saymadıkça o kavimde tarihi bilgiler de meydana gelmez. Bu

nedenledir ki, bedevi kavimlerin tarihi gelenekleri ve bilgileri yoktur. Bedevi bir kavim ancak ganimet sevdasıyla medeni memleketlere dahil olur. Asli karakteri bu olan toplumlar medeni eserler vücuda getiremezler. Nitekim Arabistan'ın bedevi kavimleri ile Cengiz Han'ın istilacı tutumu hiçbir vakit esaslı ve daimi bir hükümet idaresi kurulmasına gayret etmemişlerdir.¹⁰¹³

Asya tarihini medeni-bedevi ayrımında inceleyen Ahmed Refik, onu dünya tarihi açısından bir de doğu-batı olmak üzere iki medeniyet bölgesi üzerinden ele alır. Yazar, bu iki bölgeye dünya tarihinde özel bir önem atfetmektedir. Çünkü, Amerika kıtasının özel durumu istisna edilecek olunursa, insanlığın hemen bütün tarihi hayatı daima bu iki bölgenin nüfuzu altında kalmaktan kurtulamamıştır. Batı Asya'nın en eski tarihi zemini Babil ve Mısır bölgesidir. Bu arada Batı'ya komşu Küçük Asya'da ayrı bir "ara medeniyet" bölgesi daha ortaya çıkar. Buranın en kuvvetli kavmi Hititlerdir; Medyalılar ve İranlılar da bu bölgede ortaya çıkmışlardır. Ahmed Refik, Avrupa medeniyetinin kökleri olarak Asya'nın Batı medeniyet bölgesine işaret eder. Bu bölgenin etkileri önce Akdeniz sahillerine yayılmış, sonra İskender tarafından Yunanlılaştırılmıştır; Romalılar tarafından da tamamen memleketlerine dahil edilmiştir. Araplar bu bölgeyi Bizanslılardan almış, Asya içlerinden Batı Bölgesi'ne giren Türkler de Arapları püskürtmüşlerdir. Dolayısıyla Batı Bölgesi'nin tarihi durumu göz önüne alınırsa görülür ki, burada en fazla büyük ve esaslı medeniyetler kurmayı başaranlar Sami kavimleri olmuştur. Ahmed Refik, Sami kavimlerin böyle güçlü medeniyet kurmalarının temelinde çevre faktörünü tekrar gündeme getirir. Mısır bölgesindeki Nil vadileri, Fenike ile Filistin arasında ulaşımın kolaylığı, sahilde gemi yolculuğu kabiliyeti, Mezopotamyada ise dağlar ve çöllerle çevrili Fırat ve

---

¹⁰¹³ A.g.e.,s. 473-474.

Dicle havzalarının verimli toprakları büyük insan yığınlarının buralarda yerleşmelerini ve ilerlemelerini kolaylaştırmıştır.¹⁰¹⁴

Asya'nın Batı Medeniyet Bölgesi'nin kavimler arası bu yoğun ilişkiler ağına karşın Ahmed Refik, Doğu Bölgesi için farklı bir tablo çizer. Bölgenin Hind ve Çin olarak ikiye ayrılan kısımları her konuda birbirinden farklıdır. Aralarında bir ilişki varsa o da Buda mezhebidir. Yazar Buda mezhebine, Uzakdoğu ve Orta Asya kavimleri arasında kurduğu ilişki ve Tibet ile Moğolistan'ın yarı vahşi kavimleri arasında medeni bir etki uyandırması bakımından tarihi bir önem yükler. Asya'nın bu iki medeniyet bölgesi arasında çeşitli dönemlerde temaslar ve birleştirilmeye yönelik girişimler olsa da, hedeflenen büyük birleşme hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Fakat yazara göre, Doğu ve Batı Asya Medeniyet Bölgelerinin birbiriyle temasları sonucunda medeniyet tarihi açısından olağanüstü etkiler bırakan ilişkiler kurulmuştur. Yunan medeniyetinin etkileri Çin'e kadar yayılmıştır. Han sülalesi zamanında Çinlilerle Romalılar arasında çeşitli ilişkiler kurulmuştur. Daha sonra Araplarla Cengiz Han Doğu ve Batı mntıklarını tamamıyla birleştirmeye çalışmışlardır. Bu temasların her birinde her iki medeniyet bölgesi halkları arasında fikri ve maddi alışverişler meydana gelmiştir.¹⁰¹⁵

Ahmed Refik'e göre, Asya'nın büyük Doğu ve Batı Medeniyet Bölgeleri, doğal vasıtalarının yardımıyla büyük bir tarihi varlık gösteremeyen Asya'nın kuzey ve güney ve orta tarafları üzerinde etkili olmuştur. Çinliler ve Araplar bu bölgelerde iki etkili güç olarak sahneye çıkmışlardır. Tibet bölgesi tamamen Hind medeniyetine tabi kaldığı halde eski medeniyetin işlek yolları üzerindeki Doğu Türkistan bölgesinde karma bir medeniyet meydana gelmiş; Çin'i, Hind'i ve batı bölgelerini etkilemişlerdir. Dolayısıyla

---

¹⁰¹⁴ *A.g.e.*, s. 475-476.

¹⁰¹⁵ *A.g.e.*, s. 476.

Ahmed Refik Asya kıtasının dünya tarihinde, kuvvetlerin ve etkilerin kaynağı olarak görülebileceğini söyler.¹⁰¹⁶

Ahmed Refik, Asya'nın Avrupa üzerindeki etkilerini de unutmaz. Yazar bu etkilerden birini Babil'e atfeder. Babil efsaneleri din tarihi açısından Avrupa'yı olağanüstü derecede etkilemiş, kainatı farklı tarzda kavrama yolunu göstermiştir. Babililer zaman ve mekanı ölçmeyi, ölçüm aleti ve değer birimlerini icat ederek fenni üretkenlikleriyle medeniyet alemine kalıcı ve kıymetli hizmetler etmişlerdir.¹⁰¹⁷ Yine, yazarın “*Şark'ın cesur ve faal İngilizleri*” olarak tanımladığı Fenikeliler, ticari seyahatleri ve kurdukları ticaret kolonileri sayesinde “medeniyetin taşıyıcıları” rolü üstlenmişlerdir. Yunan sanatlarının ve maarifinin gelişmesinde Fenikeliler sayesinde aktarılan yazının payı büyüktü. Bu tüccar kavmin sayesinde ki, medeniyetin ilk temelleri Avrupa'ya nakledilmişti.¹⁰¹⁸

Asya'nın dünya tarihi açısından önemini Ahmed Refik, Mommsen'in sözleriyle daha net ifade etmektedir. “Beşeriyet yıldızların muharrikini ilk önce buralarda temâşâ eylemiş; buralarda yazıp tekellüm etmiş; zamân ve mekânı, tabiâtın kuvva-i faâlesini buralarda tefekkür etmeye başlamış; ilm-i hey'etin, târihin, alfâbenin, evzân ve eşkâlin ilk esâsları buralarda vücâda getirilmiştir.”¹⁰¹⁹ Bununla birlikte Ahmed Refik Asya'da meydana gelen bazı gelişmelerin de dünya tarihini etkileyecek nitelikte olduklarını söyler. Örneğin Grek kent devletleriyle o zamanki dünya siyasetinde etkili olduklarını belirttiği İranlı bir kavim olan Akamenidler arasında MÖ 480'de meydana gelen Salamis deniz savaşını dünya tarihinde esaslı bir dönüm noktası olarak tanımlar.

¹⁰¹⁶ A.g.e., s. 477.

¹⁰¹⁷ A.g.e., s. 477.

¹⁰¹⁸ A.g.e., s. 307, 322.

¹⁰¹⁹ A.g.e., s. 326.

Fakat bunu Asya ve Avrupa arasındaki bir medeniyet mücadelesi şeklinde tasvir eder.¹⁰²⁰

Ahmed Refik bu bölümde, Asya tarihi ile Avrupa medeni hayatının bir karşılaştırmasını da yapar. Zıtlıklarına rağmen Asya kavimleri arasında, güçlü, etkili kişilikler ve oldukça zengin bir fikri hayat vardır. Yazar, bütün dinlerin Asya'da ortaya çıkmasını bu iddiaya delil olarak gösterir.¹⁰²¹ Fakat Ahmed Refik, konuya bir de toplumsallık/grup/biz ve bireysellik/ben ayrımından yaklaşır. Ona göre, Avrupa tarihinde olup da Asya'da olmayan bir tek şey vardır: Bireysellik. Asya'da sihir fikrine sahip dehalar, milyonlarca insanı sırf düşünce gücüyle etki altına alacak zekalar yetiştirmiş; fakat bu dehaların etkisi hep halk kitlelerinin ve çevrenin yardımıyla büyümüştür. Avrupa medeniyetinde yetişen dehalarda ise bireysellik daha özgür bir ortamda belirmiş, bütün bireysel fikirler sadece kainatı bilmek arzusuyla araştırmaya yönelmiştir. Bu durum Asya toplumlarında bilginin üretilmediği, gelişimin olmadığı anlamına gelmemelidir. Ahmed Refik, Babillilerin de gözlemlerde bulunarak fennen büyük hizmetler yaptıklarını, hukukta ilerlediklerini; hatta Hindlilerle Çinlilerinşimdikine yakın birçok felsefi bilgi meydana getirdiklerini belirtir. Aradaki fark bu bilginin nasıl ve ne için kullanıldığında ortaya çıkmaktadır. Asya toplumlarında üretilen fenni bilgiler daha çok, dini menfaatlere bağlı kalırken, Yunanlılarda ise bütün alimane çalışmalar gerçeklerin incelenmesi yolunda harcanmıştır.¹⁰²²

Ahmed Refik, Asya ile Avrupa medeniyeti arasındaki bir büyük farkı da din ile kavmiyet arasındaki ilişkide görmüştür. Buna göre Asya'da din daima kavmiyete özel, Avrupa'da ise hükümetlere mahsus kalmıştır. İsrailoğullarının Yave dini gibi, din ile millet ve memleket arasında sıkı bir ilişki Avrupa tarihinde asla görülemez. İşte Ahmed Refik Asya kıtasının İlkçağ'da hem kendi içindeki hem de Avrupa'ya karşı konumunun dünya

¹⁰²⁰ *A.g.e.*, s. 477.

¹⁰²¹ *A.g.e.*, s. 478.

¹⁰²² *A.g.e.*, s. 478.

tarihi açısından böyle etkilerinin olduğunu söylemektedir.¹⁰²³

IV.11.7. Medeniyete Şekil Verenler

Ahmed Refik “medeniyete şekil verenler ” tabirini Yunanlılar için kullanır. Şimdiki medeniyetin şekil ve tarzı Yunan etkisiyle meydana gelmiştir. Bu yüzden Yunan tarihinin büyük öneme sahip olduğu ve dikkatlice incelenmesi gerektiği mesajı henüz konunun başında verilir.

Yunan kavminin târihi beşeriyetin yalnız ef’âl ve ızdırabâtını, milletlerin kanlı ve muharrib mücâdelâtını nakl ve hikâye etmez; asr-ı hazır medeniyetinin esâsını teşkil eden ulûm ve funûnun, sanâyi’-i nefisenin, edebiyât ve felsefenin nev-şüküfte devirlerini, hikmet-i bedâyi’in güzide eserlerini müselsel bir meşher-i nefâis halinde nazar-ı tetebbu’ önünde canlandırır. Daha doğrusu, Avrupa hayât—fikri ve ictimâiyesindeki güzelliklerin esâsını Yunan sanâyi’i hazırlamış, tekemmül ettirmiştir. Sanâyi’-i nefisenin sırf bedâyi’-i tabîattan iktibâs-ı hüsn etmesi, şiirin tannân ve ruh-ı istinâs bir tarzda inşâd edilmesi, felsefenin revâbıt-ı eşyâ üzerine istinâd eylemesi, hürriyet-i siyâsiyenin daimâ ve müttehid bir vatan hissine müstenid bulunması hep Yunan-ı kâdim medeniyetini tedkik ve taklîd sayesinde idrâk edilmiş ve bütün bu istihrâcât, ihtiyâcât-ı hazıraya da tevfiik edilerek Avrupa medeniyetinin esâslarını meydâna çıkarmıştır.¹⁰²⁴

Ahmed Refik buradan yola çıkarak Yunanlıları medeniyetin kurucuları değil, belki *muharriki* yani teşvik eden kuvvet olabileceğini söyler. “Fakat Yunan medeniyeti de tedkik edilirse görülür ki, Yunaniler medeniyetlerinin esâsını Şark’ın gülistanlarından iktibâs etmişler, daha sonra milli tabiâtlarına göre değiştirerek yeni bir tarza dönüştürmüşlerdir.”¹⁰²⁵ İşte bu önemden kaynaklanmaktadır ki, Yunan ve ardından Roma tarihleri birer ciltte ayrıntılı olarak incelenir.

Ahmed Refik, eserin ikinci cildinin ilk bölümüne, Yunan tarihinin ve medeniyetinin temellerini oluşturmasından dolayı büyük bir önem atfeder. Asya’nın Batı Medeniyet Bölgesi’ndeki kavimlerin gelişmesinde olduğu gibi, Yunan medeniyetinin

¹⁰²³ A.g.e., s. 478.

¹⁰²⁴ A.g.e., C. 2, s. 3.

¹⁰²⁵ A.g.e., s. 4.

ortaya çıkması ve ilerlemesinde de coğrafi koşulların etkisi ön plandadır. Yazar, burada ülkenin deniz ulaşımına elverişliliğinden kaynaklanan kazanımlarına dikkati çeker. İlerlemeyi sağlayacak unsurlar yani ticaret ve gemiciliğin gelişmesi, uzak yerlere yapılan seyahatler ve başka kültürlerle tanışmalar çevrenin sağladığı olanaklarla mümkün olmuştur. Yazar, Yunanlıların özellikle Fenikelilerle ilişkilerini, medeniyetin ilerlemesine sağladığı büyük katkılar açısından ele alır. Ahmed Refik'e göre bu süreçte dünya tarihi açısından önemli olan gelişme Yunanlıların Akdeniz havzasına yayılmalarıdır.¹⁰²⁶ Yayılma sürecinde Yunanlılar, Fenikelilerin kurduklarından farklı nitelikte sömürgeler kurarlar. Birer ticaret merkezi ve iskele konumundaki Fenike sömürgelerinin asıl amacı ticarete bir dayanak noktası oluşturmaktır. Yunan sömürgeleri ise aynı zamanda yerleşmek ve keşif hareketleri için kullanılan mevkiilerdi. Üstelik sömürgelere yerleşenler asli vatanlarıyla bağlarını sürekli korudukları için Yunanlılık bilincini hiç bir zaman yitirmezlerdi.¹⁰²⁷ Ahmed Refik bu sömürgelerden doğan Yunan hükümetlerini, onların toplumsal, idari, hayatlarını, hükümdar ve muharebelerini, tiranları ve düzenlemelerini anlattıktan sonra üçüncü fasılda Yunan-İran savaşlarına yer verir.

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911)'de Yunan-İran savaşları, Yunanistan'ın ilerlemesinde önemli ve büyük bir adım olarak tasvir edilir. Ahmed Refik, Yunanlı ve Avrupalı tarihçilerin Medya Savaşlarını aynı zamanda "İstiklal Savaşı" ve "Barbarlarla Savaş" olarak görüp, İran temsilinde Doğu'yu olumsuz bir "öteki" imajıyla tanımlamalarını destekler görünür. Çünkü yazara göre bu savaşlar, Atina'nın milli itibarını yükselttiği gibi insanlık tarihi için de en önemli kaideleri ortaya çıkarıyordu. Neydi bu kaideler? Öncelikle istibdata karşı hürriyet mücadelesiydi. Kavimlerin güçlerini artıran siyasi ve fikri hürriyet kavramları bu savaşların sonucunda doğmuştu. Daha doğrusu

---

¹⁰²⁶ A.g.e., s. 31.

¹⁰²⁷ A.g.e., s. 33-34.

Ahmed Refik'e göre, Yunanlıların galibiyeti şahsi hürriyetin zaferiydi ve eğer İranlılar galip gelseydi şahsi hürriyetin esareti gerçekleşecekti. Yunanlılar bu savaşlarda anlamışlardı ki, bir milletin kuvveti efsaneler ve kehanetlerle değil, toplumsal ve fikirsel ilerlemelerle mümkündür.¹⁰²⁸

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911)'de Yunan-İran savaşlarını, Atina'nın Perikles dönemindeki parlak ve emsalsiz yükseliş devri izler. Ahmed Refik bu devirdeki ilerlemelerin limanlarda duran gemilerden ziyade, devlet adamlarının ve sanatkarların zekasına bağlar. Atina bu devirde medeniyetin merkezidir.¹⁰²⁹ Devrin en önemli olayı olarak Peloponnes Savaşları, demokrasiyi savunan Yunanlılarla aristokrasi taraftarı Ispartalıların mücadelesi olarak tasvir edilir.¹⁰³⁰ Fakat Yunan ve dünya tarihinde bunlardan daha önemli bir devir olarak Büyük İskender zamanı gösterilmektedir. Çünkü İskender'in seferleri birçok kavmin tarihini etkilemiş, onların ilerlemesini sağlamıştır. Özellikle Asya'nın maddi, fikri ve ahlaki ilerlemesine katkısı büyüktür. İskender, Asya toplumları için baskıcı bir hükümdardan ziyade, onları bu baskıdan kurtaran bir portredir. Daha da önemlisi, Asya ve Yunanistan'ı birbirine yaklaştırarak yeni medeniyete parlak bir esas kazandırmıştır. Yazar, İskender'i yücelterek, onun asrının üzerinde bir deha olduğunu belirtir.¹⁰³¹

Cildin son faslında İskender devrinde Yunan medeniyetine ilişkin daha ayrıntılı bir analiz yer alır. Ahmed Refik bu analizde öncelikle, Doğu'nun Batı gözündeki olumsuz imajının İskender sayesinde değiştiğine değinir. Ona göre İskender, Yunanlılık dışında kalanları barbar ve esir olarak gören sade fikirliilerden değildir. İskender'in en büyük iyiliği, Asya ve Yunan kavimleri arasındaki düşmanlıkları ve korkuları gidermesiydi. Artık

¹⁰²⁸ A.g.e., s. 102-103.

¹⁰²⁹ A.g.e., s. 132.

¹⁰³⁰ A.g.e., s. 135.

¹⁰³¹ A.g.e., s. 247.

Yunan tacirleri en uzak bölgelere gidip ticaret yapabiliyor, Doğu'nun en uzak yerlerinde Yunan eserleri görülüyordu. İskender, idaresi altına aldığı toplumların dinlerine ve yaşam şekillerine saygı duyardı. Ahmed Refik, bu davranışın altında yatan sebebin, onun bütün insanlığı kapsayacak bir imparatorluk kurma hevesi olabileceği izlenimini de vermektedir. Böyle bir amacın gerçekleşmesi önündeki en büyük engel olarak da Yunanlıların söz konusu dönemdeki fikri ilerlemelerini gösterir. İlim ve fen bakımından oldukça ilerleyen Yunanlılar bu tür düşünceleri ve savunucularını perişan etmişler, kainatı olduğu gibi görmeye ve anlamaya çalışmışlardır.¹⁰³²

Ahmed Refik'e göre, Yunan medeniyetinin İskender devri ve öncesi arasında da büyük bir fark vardı. Son derece milli ve avama has olan ilim ve fenler İskender devrinde daha mütecanis ve daha alimane bir tarz kazanmıştı.¹⁰³³ Öte yandan tarih ve özellikle coğrafya ilminde de ilerlemeler yaşandı. İskender'in fetihleri ve ticaretin olağanüstü derecelerde ilerlemesi Yunan düşüncesinde bilinmeyen ufukları tanıtmıştı. Yeni memleketler tarif ediliyor, eski Yunanistan araştırılıyor, fünün-ı sahihanın ilerlemesi küre-i arz hakkında doğru fikirler ortaya çıkarıyordu.¹⁰³⁴ Ahmed Refik İskender devri Yunan medeniyetinin dil, doğa bilimleri ve tıp, mimari şiir, ve edebiyat alanındaki gelişmelerine, bazı önemli edebî şahsiyetlere örnekler de vermiştir.

Ahmed Refik, İskender'in Yunan medeniyetinin Doğu'daki etkisinin temel olarak Yunanca'nın hakimiyeti üzerinden açıklar. Özellikle Suriye ve Mısır'ı, Yunan etkisinin en fazla görüldüğü mekanlar olarak tasvir eder. Örneğin Suriye'de tahsil ve terbiye görenler Yunanca konuşuyorlardı, ticarete Yunanca kullanılıyordu, paralara Yunanca yazılıyor, yeni şehirlere Yunanca isim veriliyordu. Hatta eski şehir isimlerine bir

---

¹⁰³² *A.g.e.*, s. 430-431.

¹⁰³³ *A.g.e.*, s. 444.

¹⁰³⁴ *A.g.e.*, s. 448.

de Yunanca ilave ediliyordu.¹⁰³⁵ Yazar, aynı dönemlerde Yunanca'nın ve Yunan edebiyatının Hindistan'da bile önemli bir oranda yayıldığı belirtir. İlimler ve fenlerde ise özellikle Yunan astronomisine, tıbbına önem veriliyordu. Yunanca Hint lisanını da etkilemişti. Ahmed Refik, Mısırda'ki bütün dönüşümlerin kaynağında olması bakımından, İskenderiye kentine dair ayrıntılı açıklamalar da yapar. İskender'in Yunanlılara bir galibiyet abidesi olarak tanımladığı bu şehir aynı zamanda Batı ile Doğu arasında daimi bir temas noktası ve dünyanın ticaret merkeziydi.¹⁰³⁶ Yazar, bu dönemde meydana gelen yoğun ticari ilişkilere ve ticari rekabetin varlığına da değinir. Özellikle İskenderiye ticaretinin Yahudilerin eline geçmesiyle birlikte Yahudilerin dünya ticaretindeki etkinliklerinin artışına dikkat çeker.¹⁰³⁷

İskender devri dışında, Yunanlıların genel anlamda dini, siyasi ve toplumsal hayatı, Homer devrinde Yunan şiir ve sanatı, tarihçiler ve tarih anlayışı, felsefe alanında yetişen kişiler ve düşünceleri, mimari ve heykeltıraşlık vb. medeniyetlerini oluşturan unsurlara dair ayrıntılı bir tasvir de eserin son bölümlerinde yer almıştır.

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911)'nin İlkçağ dünyasını sonlandıran üçüncü cildi Roma İmparatorluğu'na dairdir. On dört fasla ayrılan bu cilt, Roma'nın her yönüyle ayrıntılı bir tarihidir. Birinci fasılda imparatorluğun kurulduğu mekanın coğrafi ve etnik bir analizi yapılır. Bu faslı Roma krallığı ve krallık devri medeniyeti bölümleri izler. Krallık devri medeniyeti başlığı altında halk sınıfları, kral, senato, hukuksal düzenlemeler, ordu teşkilatı, adli işler, ziraat, sanayi ve ticaret, takvim, Roma alfabesi, dans, musiki, mimari ve süsleme, din ve ibadet vb. konularda tasvirler yapılır. Dördüncü fasıldan itibaren Cumhuriyet devri başlar. Roma idari ve mülki yapısındaki gelişmeler, hukuksal

¹⁰³⁵ *A.g.e.*, s. 433-437.

¹⁰³⁶ *A.g.e.*, s. 439-441.

¹⁰³⁷ *A.g.e.*, s. 442.

düzenlemeler, Romalıların diğer kavimlerle ilişkileri gibi konular hakkında bilgiler verildikten sonra Cumhuriyet devrinde siyasi ve toplumsal hayat ile ilimlere ve fenlere ilişkin açıklamalar yer alır. İdare tarzı, İtalya'nın Romalılaştırılması, zadegan ve şövalye sınıfı, ordu teşkilatı, lejyonlar, müttefikler, muharebe ve yürüyüş düzeni, ordugah, maaş, ganimetler ve muharebe düzeni, talimler, zafer alayı, milli ahlak, elbise, yemekler, meşguliyetler, kadınların hayat tarzları, esirler, Yunan tarzı ibadet, adliye, zabıta, ziraat ve sanayi, ticaret ve meskukat, mimari, şiir, tiyatro, tarih, hukuk, tahsil ve terbiye gibi konular Cumhuriyet devrinin medeniyet analizinin başlıklarıdır. Hemen ardından Roma Cumhuriyeti'nin en güçlü olduğu devir anlatılır. Fetihler, savaşlar, zaferler bu bölümün temelini oluşturur. Daha sonra söz konusu devrin, bir öncekine benzer şekilde siyasi ve toplumsal hayatına, ilim ve fenn alanlarındaki duruma değinilir. Sekizinci fasılın anlatısı ise inkılab ve imparatorluktaki iç savaş üzerinedir. Onu, Pompeus ve Sezar dönemi Roma'sı izler. Devrin sonlarında siyasi ve toplumsal hayatın betimlemesine dair yapılan açıklamada, Yunan medeniyeti ve felsefesinin Roma üzerindeki etkisi üzerinde durulur. Cumhuriyet'te adeta bir Yunanlaşma başlamış, Yunan terbiye ve tahsili adeta İtalyan geleneklerinden sayılmaya başlanmıştır. Bunu önlemek için Roma milli terbiyesine yönelik hukuksal düzenlemeler yapılsa da Yunan medeniyetine özgü unsurlar Roma'da oldukça yerleşmiştir.¹⁰³⁸ Takip eden fasıllar İmparatorluk ve İstibdat Devri ile imparatorluk devrinin siyasi ve toplumsal hayatına ilişkindir. Son yani on dördüncü fasıl ise Kostantin ve Roma İmparatorluğu'nun son devirlerine ayrılır.

---

¹⁰³⁸ *A.g.e.*, C. 3, s. 336-337.

IV.11.8. Doğu Medeniyetinin Hakimiyeti

IV.11.8.1 Bizans'ın Yükselişi

Roma İmparatorluğu'nun, Romalıların kendilerinden olmayanları tanımlamak için kullandıkları “barbar” kavimleri tarafından istilası, çoğu Osmanlı tarihçisinin kabul ettiği gibi Ahmed Refik için de Kurûn-ı Vustâ'nın başlangıcıdır. Çağın tasvirinde öne çıkardığı unsurlar bakımından Ahmed Refik, on dokuzuncu yılın diğer Osmanlı dünya tarihi yazarlarıyla benzeşmektedir. Öncelikle Ahmed Refik de, Papalık ve Kilise teşkilatının ruhani iktidarlarının yanı sıra dünyevi hakimiyetlerinin artışına dikkat çeker. Kilise, Batı'ya göç eden barbar kavimlerin istilaları sonucunda Avrupa'daki yeni düzenin en önemli kurucusudur. Toplumsal, siyasal, fikri hayata, terbiye ve ahlaka ait her şeyde Kilise önemli bir belirleyicidir. Barbar kavimlerin medenileşmesinde Ahmed Refik de Roma'dan kalan kurumsal yapıyı ve Hıristiyan inancı ön planda tutar. Feodalite, bu sistem içinde yer alan köylüler, derebeyler, krallar, bunların birbirleriyle ilişkileri, sahip oldukları yetki ve görevler *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'de anlatılır. Üstelik bu bilgiler daha fazla Batılı kaynaktan yararlanılarak ve daha kapsamlıdır.

Benzerlikler olduğu gibi Kurûn-ı Vustâ'nın tasvirinde Ahmed Refik'i diğerlerinden farklılaştıran anlatımlar da bulunmaktadır. Ahmed Refik barbar kavimlerin medenileşmesinde Hıristiyan ve putperest edebiyatı arasındaki mücadeleye yer verir. Hıristiyanlar Putperest edebiyatını ya tamamen yıkmaya ya da Hıristiyanlığı savunan eserler yazma yoluna gitmiştir. Sonunda Hıristiyanlık, eski putperest edebiyatına tamamen yeni bir şekil ve mahiyet vermiştir. Edebiyat, halkı eğitmekten ziyade kavrayışını vedüşüncesini değiştirecek bir kimliğe bürünmüştü.¹⁰³⁹

¹⁰³⁹ A.g.e., C.4, (1327), s. 45-47.

Ahmed Refik, Kilise ile tarihçilik arasındaki ilişkiye de değinir, hatta buna benzer bir ilişkiyi İslam medeniyeti söz konusu olduğunda da kurar. Yazar, edebiyatta olduğu gibi Kilise'nin nüfuzu altında “*tarihnevîslik*”in de ilerlediğini belirtir. Bu dönemde tarihçiler eserlerine İsrailoğulları tarihini de ekleyerek Hz. Adem'den itibaren başlayan dünya tarihleri yazmaya başlarlar. Bununla birlikte insanlığın durumunu doğal bir biçimde nakl ve tasvir etmeyip, her şeyi maneviyatın etkisinde işliyorlardı.¹⁰⁴⁰

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911)'yi farklı kılan özelliklerden biri de Doğu medeniyetini analizde gösterdiği yaklaşımdır. Öncelikle Bizans, Doğu medeniyeti kapsamında değerlendirilmektedir. Bizans, sırf siyasi ve askeri mücadeleler anlatısı olarak sunulmaz; üstelik böyle bir tarz yazarca eleştirilir. Bu nedenle siyasi ve askeri tarihinin yanında Bizans'ı Bizans yapan ve Roma'dan ayıran özellikler Yunanlılık ve Yunan bilincine vurguyla açıklanır. Ahmed Refik'e göre Roma sadece siyasi açıdan yekvücut bir imparatorluktu; içtimai bir bütünlüğe sahip değildi. Dolayısıyla barbar saldırıları sonucunda ikiye ayrılması da doğaldı. Yunanlılık ise Bizans hakimiyetinde bulunan Avrupa Anadolu'sunun büyük ve farklı memleketler arasında samimi bir bağlantı oluşturuyordu. Yunan bilinci alimler ile yüksek sınıflarda dil, düşünce ve ahlak bakımından gerçek bir birlik meydana getirirken, halkın en aşağı tabakalarına da nüfuz ediyordu. Yunan medeniyeti Romalıların idaresinde tazelik kazanmıştı. Hıristiyan dini İlkçağ dünyasına Yunanlılık sayesinde yayılmıştı. İmparatorlukta Roma merasimi takip edilmesine, imparatorların kendilerine Roma unvanları vermesine rağmen gerçekte Bizans ilk günden itibaren Yunan'dı. Çünkü bütün kuvvetini Yunanlılıktan almış, dini kaidelerini Ortodoksluk oluşturmuştu.¹⁰⁴¹

---

¹⁰⁴⁰ *A.g.e.*, s. 47-49.

¹⁰⁴¹ *A.g.e.*, s. 95.

Ahmed Refik, Bizans'ın yükselişini sadece Yunanlılığa bağlamaz. İmparatorluğun geleceğini ellerine alanlar, imparatorluğa dahil olan diğer unsurları da temsilde başarılı olmuşlardır. Slavlar, Bulgarlar, Macarlar, Peçenekler, Hazarlar, Ermeniler, Türkler, Araplar bu imparatorluk hakimiyetinde uzun süre yaşamışlardır. Bizans bu kavimleri kendi hareketlerine ortak etmiş, kaybettikleri kuvvetleri bunlarla telafi etmeye çalışmıştı. Yunan unsuru bu karışım sonucunda zaafa uğrasa da Yunan medeniyeti baki kalmıştır.¹⁰⁴²

Jüstinyanus ve Herakliyus devrindeki gelişmeler, Bizans'da büyük bir iç çatışmaya neden olan İkonoklast hareket; takip eden fasıllarda çeşitli hanedanlara bağlı imparatorlar bazında Bizans'ın siyasi, askeri ve idari tarihinin çerçevesi de çizilir. Fakat daha önce de belirtildiği üzere Ahmed Refik, Bizans tarihinin sadece siyasi bir içeriğe sahip olduğu algısını yıkmak amacındadır. Yazara göre Bizans İmparatorluğu'nun tarihi sadece kuzey kavimlerinin taarruzundan, İranlılarla savaşlardan, taht ve saltanat kavgalarından, kilise anlaşmazlıklarından, sirk fırkalarının siyasi mücadelelerinden ibaret değildir. Bu uzun tarih devresi esnasında öyle seneler geçmiştir ki, bu süre boyunca Bizans sınırlarına hiçbir barbar ayak basmamış, Yunanistan ile Adalar denizindeki adalar ve Anadolu savaş ve kavgaya çok az maruz kalmıştır. Bu nedenle Batı'da kanlı ihtialler olduğu halde Bizans'ta yeni bir medeniyet vücuda gelmişti. Bunu sağlayan da Yunan-Roma-Şark ve Hıristiyan sentezinin Bizans medeniyetine dönüşmesiydi. Bizans, Batı'dan uzaklaştıkça Slav kavimleri arasında yayılmış ve bu kavimler ile yeni bir kuvvet kazanmıştı. Yedinci asır ortalarında Roman ve Cermen medeniyetinden uzaklaşan, özellikle güneydoğu tarafları Araplar tarafından fethedilen Bizans, Yunanca konuşan kavimlerden

---

¹⁰⁴² A.g.e., s. 96.

ibaret kalınca bu unsurlara dayanmayı siyaset edinmiş, böylece Yunan unsurları Bizans'a mili bir yenilenme kazandırmıştır.¹⁰⁴³

Bizans medeniyetinin yükselişi kadar çöküşünü analiz eden bir pasaj da bölüme eklenmiştir. Ahmed Refik, Bizans'ın yükselişini nasıl ki sadece siyasi ve askeri mücadelelere atfetmiyorsa, çöküşünde de aynı tür açıklamalarla yetinmez. Toplumsal ve iktisadi sorunlar ile manevi bağlardaki zedelenmeleri de çöküşün sebepleri arasında gösterir. Vatan sevgisinin olmayışı ve yegane bağlılığı oluşturan Yunanlılığın mahv olma derecelerine gelmesi çöküşün manevi sebeplerindendir. Buna ek olarak, siyasi yapıdaki istikrarsızlık, toplumsal düzendeki adaletsizlik, iç isyanların yanında civarda yeni ve güçlü devletlerin ortaya çıkması gibi etkenler de çöküşün kaynaklarındandı. Ahmed Refik bu isyanların, aralarında sıkı bir bağlantı olan toplumsal ve iktisadi kökenine vurgu yapar. Arazilerin Kilise eline geçmesiyle birlikte hazinenin gelirlerini azalması, ticaret ve sanayinin yabancıların tekelinde olması, Kilise ve halkın bazı kesimlerinin vergiden muaf olması nedeniyle vergi yükünün köylü, esnaf ve sıradan halkın omuzlarına yüklenmesi, vb. temelde iktisadi ve mali sorunların, halkı sürekli isyana sevkedecek toplumsal sorunları da doğuruyordu.¹⁰⁴⁴ Ahmed Refik'in bu analizi, yükselişleri, çöküşleri, eylemlerin sonuçlarını bir olaya veya kişinin faaliyetlerine bağlayan, olay-anlatıcı klasik Osmanlı tarihçilik anlayışından uzaklaşıldığının göstergeleridir. Yazar siyasi olayların yanında, toplumsal ve iktisadi alandaki gelişmelerin birbiriyle olan bağlantısına değinerek yüzeysel bir tarih anlayışı yerine, sebep-sonuç ilikisini ayrıntılı bir şekilde işlemeye çalışmıştır.

---

¹⁰⁴³ *A.g.e.*, s. 208-209.

¹⁰⁴⁴ *A.g.e.*, s.255-256.

IV.11.8.2 İslam Medeniyeti: Karanlık ve Vahşete Karşı İlim ve İrfan Işığı

Bizans'a yaklaşımdaki farklılık İslam medeniyetinde de söz konusudur. *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911) ayrıntılı bir İslam medeniyeti tarihini içerir. Öyle ki, Yunan ve Roma tarihlerinde olduğu gibi eserin beşinci cildinin tamamı İslam devletlerinin tarihleri etrafında şekillenir. Toplamda dokuz fasılda incelenen beşinci cildin ilk faslı Arapların İslamiyet'ten önceki hayatlarına, toplumsal düzenlerine ve medeniyetlerine ilişkindir. Bu bölümlerde Arap tarihi üzerine Avrupa'da yapılan çalışmalara da örnekler verilir. Daha sonra Arabistan yarımadasının coğrafi koşulları ve ilerleme üzerindeki etkisi ele alınır.¹⁰⁴⁵ Arap tarihinin Ortaçağ dünyasında önemli kılacak asıl gelişme olarak, Arapların yedinci asrın başlarında İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla birlikte milli hareketin öncüsü olması gösterilir. Çünkü Asya'nın güney batısında Araplar tarafından başlatılan milli hareket, Akdeniz'in doğu ve batısındaki durumu büsbütün değiştirecek nitelikteydi.¹⁰⁴⁶ Bu kapsamda öncelikle İslamiyet'in ortaya çıkışı ve Hz. Muhammed dönemi, bunu takiben de halifeler devri anlatılır. "Cumhuriyet" olarak tanımlanan bu devrin temel prensipleri ise eşitlik, adalet, kardeşlik ve hemcinsine yardımdır. Hatta bu prensiplerden dolayı Ahmed Refik'e göre "Cumhuriyet" idaresinin bütün kanunlarının dayanağı, sosyalizm ve halk egemenliği idi.¹⁰⁴⁷

Ahmed Refik, halifeler devrinden sonra Emevi ve Abbasi dönemi İslam medeniyetinin eriştiği seviye ile Avrupa arasında bir karşılaştırma yapar. Araplar İber Yarımadası'nı fethettiklerinde Avrupa karanlık ve vahşet içindeyken, Araplar medeniyetlerinin zirvesindeydiler. Avrupa cehalet ve taassup içindeyken Araplar ilim, irfan ve olgunluk dönemini yaşıyorlardı. Hıristiyan Avrupa, kuvvet ve zorbalık elindeyken

¹⁰⁴⁵ A.g.e., C.5, s. 7-8.

¹⁰⁴⁶ A.g.e., s. 3.

¹⁰⁴⁷ A.g.e., s. 80.

İspanya Arapları ilim ve sanatlara rağbet ediyorlardı.¹⁰⁴⁸ İslam medeniyetinin bu çağdaki görüntüsü, Ahmed Refik'i, Ortaçağ medeniyetinde söz sahibi olan yegane kavmin Araplar olduğu görüşüne yöneltmiştir. Araplar, kuzey kavimlerinin göçleri ile sarsılan Avrupa'da eğitim ışığı ile aydınlanmışlar, Yunan felsefesinin ebedi kaynağına ulaşarak Avrupa ile eski medeniyet arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Hatta yeni usuller icat ederek bu medeniyeti daha da zenginleştirmişlerdi.¹⁰⁴⁹

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911) İslam toplumundaki sosyal ve siyasal hayata dair geniş bir çerçeveye sahiptir. Valiler ve atanma biçimleri, vezirlik, İslam memleketleri ve hilafet merkezi, adliye ve kasabalar, mahkemeler, mali işler, sadaka, zekat, cizye, haraç, aşar ve gümrük gelirleri, çöküş devrinde mali durum, meskukat, maaşlar, ordu teşkilatı, gayrimüslimlerin hukuku, posta ve haberleşme, saraylar ve kadınlar, özel hayat, hükümet işlerinde ahlaksızlık vb. birçok konu bu kapsamda değerlendirilir. Sekizinci fasılda bu konular arasına şiir, edebiyat, ilim, fen ve sanat alanındaki gelişmeler de eklenir. İslam tarihçiliğine ise ayrıntılı olarak ayrıca değinilir.

Ahmed Refik bilimsel tarihçiliğin ilkeleri gereğince İslamiyet'ten önceki Arap tarihçiliğini, rivayet, hikaye ve abartmalardan ibaret olduğu için dikkate değer görmez. Araplar tarih ilmine ancak İslamiyet'ten sonra önem vermeye başlarlar. Çünkü tarih, önemli meselenin halledilmesinde artık bir başvuru kaynağıdır. Bu bölümde birçok İslam tarihçisi ile İslam tarihyazıcılığı örneklerinden Megazi, Siyer, Tabakat, umumi tarih ve coğrafyaeserleri hakkında bilgiler de vardır. İbn İshak, İmam Vakdi, İbn Seyyid, Belazuri, Taberi, Mesudi, Hamza bin El-İsfahani, İbn Halikan, Katibü'l-Bağdadi örnek gösterilen tarihçilerden bazılarıdır.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁸ A.g.e., s. 223.

¹⁰⁴⁹ A.g.e., s. 281.

¹⁰⁵⁰ A.g.e., s. 367-371.

Eserde, dahili analizinin yanında İslam medeniyetinin Doğu-Batı etkileşimi kapsamında ayrıntılı bir analizi de söz konusudur. İslam medeniyeti Bizans ile birlikte 8. ve 12. yüzyıl arasındaki döneme damgasını vuran ve ikisi de Doğu'ya ait mevcut iki medeniyettir. Yayılma gücü ve kapsamı bakımından İslam medeniyetinin etkinlik alanı çok daha geniştir. Ona bu gücü kazandıran, hatta ortaya çıkaran ise, Doğu'nun özellikle İran ve Yunan medeniyet bölgeleri ile etkileşimidir. İran, Sasaniler zamanında adeta bir uyanma devri geçirmişti. Bu bölge coğrafi konumu itibariyle Bizans, Çin ve Hindistan arasında olduğundan dört asır boyunca bilgi alışverişinin bağlantı noktasıydı. İran'a bir taraftan Çin sefirleri geldiği gibi diğer yandan İran edebiyatı ve fikirleri Hind kaynağından yararlanıyordu. Nesturi rahipleri ve Atina ile İskenderiye mekteplerine mensup Eflatun felsefesine bağlı olanlar İran'a geliyor, burada Yunan ulema ve bilginlerinin eserlerini tercüme ediyorlardı.¹⁰⁵¹ Kısacası Ahmed Refik'e göre, Araplar Irak, Mısır ve Suriye'yi zapt ettiklerinde oturmuş bir yapıyla karşılaşmışlardı. Müslümanlar Doğu'daki Anadolu'yu ele geçirince Bizanslılarla yani Yunan medeniyetiyle de temas ettiler. İran aracılığıyla Hind ve Çin medeniyetlerini edindikleri gibi Bizans üzerinden de Yunan dehasını kavradılar. Mısır ve Babil'de ise yüzyılların tozları altında kalan bir defne şeklinde İlkçağ'ın hatıralarına, Asur abidelerine rastladılar. Bu medeniyetlerin bilgileriyle donanan Araplar, olgunluk devrine ulaştıklarında aynı dine inanan, aynı dil konuşan, aynı kanunlara itaat eden bir topluluktu. İslam hükümetini oluşturan kavimler arasında kuvvetli bir ortaklık meydana gelmişti. Keza birbirleriyle çarpışmışlar, karışmışlardı. Her kavim diğer kavimlerin ananelerini, tarihini, doğal kabiliyetlerini birbirine aktarmıştı. Dolayısıyla İslam medeniyetinin parlak bir seviyeye ulaşmasında gösterilen en önemli etken bu büyük sentezdi. Böyle bir sentezle meydana gelen yapıya sadece Arap medeniyeti denilemezdi. O,

---

¹⁰⁵¹ A.g.e., s. 443.

bulunduğu çevrenin şekil ve mahiyetine göre Yunan, İran, Süryani, Mısır, Hint ve Magribi'ydi. Araplık bütün bu amillerin içinde egemen olandı.¹⁰⁵²

Ahmed Refik, söz konusu etkileşimde Arapların iki önemli rolü olduğunu söyler. Birincisi, Araplar Doğu ile Batı arasında aracılırlar. Afrika, İspanya ve Latin Avrupa kavimlerine Uzakdoğu sanayi ve icatlarını, ilim ve irfanını nakilde Arapların rolü büyüktü. İkincisi ise Araplar, her taraftan topladıkları düzensiz ve dağınık malzemeyi toplayıp ona kendilerine özgü bir şekil ve nitelik kazandıran mucitlerdi. Araplar etkilenen olmaktan çıkıp etkileyen konumuna geçmişlerdi. Ahmed Refik'e göre değişimin ardında Arapların, insanlık tarihinin en aktif millet olması yatmaktaydı. İslam medeniyeti birliğini ve mahiyetini koruyabilmişse bu, Araplar sayesindeydi.¹⁰⁵³

Yazara göre, Arapların Batı ile etkileşiminde ise mahiyet ve şekil bakımından farklılıklar görülür. Doğu'da İslam din, dil ve sanat açısından etkiliydi; Batı'da ise İslam dininin hiçbir etkisi yoktu; sanat ve dil etkisi ise sınırlıydı. İslam medeniyetinin ilmi, edebi, ahlaki alanda Batı'ya etkileri ise olağanüstü derecelerde idi. Yazar bu etkiyi, Araplar ve Avrupalıların karşılaştırması üzerinden inceler. Araplar Avrupa'ya etki etmeye başladıkları zaman Avrupa medeniyeti ilerlemiş bir halde değildi. İspanya'da İslam medeniyeti olanca şaşasıyla parladığı sırada Batı'da medeniyet merkezlerinin en önemlilerini derebeyi kuleleri oluşturuyordu. Hıristiyanlık aleminin en alim insanları cahil birtakım rahiplerden ibaretti. Avrupa'nın vahşeti dikkati çekecek bir derecede devam ediyordu. İlk ilmi eserler ise ancak 11. ve 12. asırlara doğru ortaya çıktı. Fikren biraz aydın kimseler, üzerlerindeki cehalet kefeninden sıyrılmayı başarinca hemen Arap medeniyetine başvurdular. Dolayısıyla Avrupa'ya Doğu ilmi ve fenni, Haçlı savaşlarından ziyade, İspanya, Sicilya ve İtalya yoluyla dahil olmuştu. Ahmed Refik, bu aktarımda tercüme faaliyetlerinin yoğunluğunu,

---

¹⁰⁵² *A.g.e.*, s. 444.

¹⁰⁵³ *A.g.e.*, s. 444-445.

Avrupa üniversitelerinde Ebubekir Razi, İbn-i Sina'nın eserlerinin ve özellikle de İbn Rüşd felsefesinin Avrupa üniversitelerinde 13. yüzyıla kadar süren etkinliğini vurgular.¹⁰⁵⁴ İslam medeniyetinin Avrupa'nın mimarisi, ahlakı, adetleri vb. birçok alandaki etkisiyle anlatı devam eder.

Kısacası Ahmed Refik'in İslam medeniyetinin etkisi üzerine tezlerinden çıkan sonuçlar, onların insanlık tarihinde büyük bir görevler yerine getirdiğiydi. İslam medeniyeti, Roma İmparatorluğu'nu yıkan kavimleri manevi etkileriyle medeniyet dairesine aldıkları gibi, fikri tesirleriyle de Avrupa'yı yeni bir ilim ve fen dünyasıyla tanıştırmışlar, edebiyat ve felsefede gerçek bir rehber olmuşlardı. Ahmed Refik, bu görüşlerini Avrupalı yazarların sözleriyle de destekleme çabasındadır. Sedillo'ya göre, Araplar Avrupa'da uyanış devrini hazırlamışlardır.¹⁰⁵⁵ Humbold ise, Arapları doğa ilimlerinin kurucusu sayar.¹⁰⁵⁶ Gustav Le Bonn, İslamların Avrupa'ya medeniyetleriyle hakim olduğunu ve bu nüfuz altından pek yakın zamanlarda kurtulabildiği inancındadır. Böylece Ahmed Refik, İslam medeniyetinin mucidane mahiyetini kanıtlamış oluyordu. Örneğin Araplar Çinlilerden atıl vaziyette aldıkları kağıt, pusula, barut gibi icadları iletmişler ve faydalı sonuçlar elde etmişlerdir. Bu nedenle Arapların medeniyet sahasındaki nüfuzu zamanımız medeniyetinin çeşitli şubeleri üzerine etki etmiştir. Ahmed Refik bu anlamda Arapları bir yandan Avrupalıların üstadı konumuna yükseltirken, diğer yandan onları, Yunan medeniyeti ile medeniyet-i hazırta arasındaki boşluğu dolduran ve bu iki medeniyet arasında emin ve esaslı bir bağlantı meydana getiren unsurlar olarak görür.¹⁰⁵⁷

Böylesine parlak bir seviyeye ulaşan İslam medeniyetinin çöküş sebeplerine

¹⁰⁵⁴ *A.g.e.*, s. 447.

¹⁰⁵⁵ *A.g.e.*, s. 452.

¹⁰⁵⁶ *A.g.e.*, s. 453.

¹⁰⁵⁷ *A.g.e.*, s. 451-455.

dair yapılan analizde vurgulanan öncelikli etken, ilk dönem fetihlerinde etkili olan gaza ideolojisinin artık zarar veriyor olmasıydı. Çünkü gaza ideolojisinin yöneleceği alankalmamıştı.¹⁰⁵⁸ Oysaki, Arabistan'ın dağınık ve çeşitli toplumlarını bir arada tutan şey İslamiyet'in manevi esaslarıydı. Hilafetin saltanata dönüşmesi debdebeyi, zevk ve sefahatı getirerek Arapları maddi ve manevi çöküşe sürüklemiştir.¹⁰⁵⁹

Öte yandan Arapların idaresindeki kavimlerin çeşitli cinslerden oluşması da eserde başlı başına bir çöküş sebebi olarak gösterilir. Ahmed Refik'e göre bu çeşitlilik Arap ırkını da bozuyordu. Arapların bu kavimlerle birlikte yaşaması için iki şart lazımdı.¹⁰⁶⁰ Birincisi mağlup halkı büyük ve ezici bir kuvvet karşısında olduğuna inandırarak isyana cesaret gösteremeyecek duruma getirmektir. İkincisi ise Arapların bu halkla ile karışmasına engel olmaktır. İkinci şartı gerçekleştirilememiş, idare altındaki kavimlere zor ve şiddet kullanılmamıştı. Çünkü İslamiyet'i kabul eden bu toplumlar, hangi ırka mensup olursa olsun eşitlerdi. Dolayısıyla galip ile mağlup aynı hissiyata, aynı inanca, aynı menfaate sahip yekvücut bir kuvvetti. Kavimler arasındaki düşmanlıklar yatışmıştı, fakat bitmemişti. Birlik içinde bozulmalar başgösterir göstermez düşmanlıklar tekrar su yüzüne çıkmış ve isyanlar meydana gelmişti. Öte yandan diğer kavimlerle karışmalar sonucunda Arap ırkının azalması ve hükümetin sadece dini esaslara dayanması da Arap medeniyetinin çöküşünde etkiliydi. Mezhep anlaşmazlıkları çıktığında dini esaslara dayanan medeniyet de çökmeye başlamıştı.¹⁰⁶¹

---

¹⁰⁵⁸ *A.g.e.*, s. 456.

¹⁰⁵⁹ *A.g.e.*, s. 457.

¹⁰⁶⁰ *A.g.e.*, s. 458.

¹⁰⁶¹ *A.g.e.*, C. 4, s. 459-460.

IV.11.8.3. Türk Tarihi'ne Yaklaşım

Kushner'e göre, geleneksel Osmanlı tarihçileri Anadolu'da ilk beyliklerin kuruluşundan önceki Türk tarihinden çok kısa bahsetmiş ve genellikle Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önceki tarihlerini ihmal etmişlerdi. Hatta 19. yüzyılın ikinci yarısına söz konusu ihmalin izleri görülmekteydi. Örneğin 19. yüzyılın önemli tarihçilerinden olan Hayrullah Efendi, Osmanlıların Türk soyundan geldiğinden bahsetmemiş ve Türklerin tarihiyle ilgili yeni buluşların hiçbirisini kitabına almamıştı. Namık Kemal ise, tarihin fert ve millet hayatı için öneminden bahsettiği halde, Türkler için düşüncelerini hiçbir yerde belirtmemiş ve Osmanlıların köklerini, eski Türkler'de değil, Oğuz Türkmen aşiretlerinde bulmuştu. Kushner, modern Osmanlı edebiyatında Türkçülüğün ilk temsilcisi olarak görülen Ahmed Vefik Paşa'nın bile, Osmanlı tarihine ait ders kitaplarında Osmanlı öncesi Türk tarihi hakkında kendisinden önce gelen tarihçilerin yazdıklarını aşamadığını belirtmiştir.¹⁰⁶² Fakat 18. yüzyıldan itibaren eski Türk tarihine bir ilginin giderek artmaya başladığı da ortadaydı.

Kushner'e göre, daha da önemli bir konu ise Türk tarihinin genel tarih kitaplarında yerini almaya başlamasıydı. Ahmed Hilmi'nin 1864'te Chambers'in *Universal History*'sinin bir tercümesini yaptığı ve Türkçe'deki ilk genel tarih kitabı olan eserde bir bölüm İskitlere ayrılmıştı.¹⁰⁶³ Süleyman Paşa ise tamamlayamadığı *Tarih-i Alem* (1876)'de İslamiyet öncesi Türk tarihe ayrıntılı olarak değinmişti. Türk tarihi 160 sayfa ile eserin en büyük bölümlerinden birini oluşturmaktaydı. Ahmed Midhat da *Mufassal Tarih-i Kurûn Cedide* (1885/86)'nin ilk cildine "Türk Tarihi Hakkında Tenkidat" başlığı altında bir bölüm ekleyerek eski Türk tarihine dair bilgiler vermişti. Ahmed Midhat burada, ister barbar olsun ister medeni Türklerin tarihi önemlerinin hiçbir milletle kıyaslanamaz

¹⁰⁶² David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (Çev. Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem-Fahri Erdem), Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s. 61-62.

¹⁰⁶³ Kushner, *a.g.e.*, s. 64.

derecede olduğunu belirtiyordu.¹⁰⁶⁴ Yazara göre Osmanlılar ne Acem ve Araplarla ne de Selçuklularla asla bağlantılı olmayan bir millettir. Selçukluların en son hükümdarı, aslında Tatarlar tarafından Konya'ya atanan bir vali, daha doğrusu bir hükümet mültezimi idi.¹⁰⁶⁵ Osmanlıların aslı ise Orta Asya'ya, Kayı Han'a, oradan da Yafes'e dayandırılmıştır.¹⁰⁶⁶ Yazar *Kainat* (1870-81)'ta da Türklerin anavatanı olarak Orta Asya'yı, Osmanlıların aslını da "Kayı familyası"na dayandırmaktaydı.¹⁰⁶⁷ *Tarih-i Umumi* (1880-1882) adlı eserinde Mizancı Mehmed Murad da İslamiyet'ten önce Türklerin büyük devletler kurduğuna işaret etmişse de Süleyman Paşa ve Ahmed Midhat'la kıyaslanamayacak derecede kısa ve yüzeysel bilgiler vermiştir.¹⁰⁶⁸ Türk ırkını Yafes'e dayandıran Ali Tevfik bile özet bir dünya tarihi niteliğinde olan *Fezleke-i Tarih-i Umumi* (1880-1881)'de eski Türk tarihine, Mizancı'dan daha fazla değinmekteydi.¹⁰⁶⁹ Ali Tevfik, eserinin ikinci baskısında Türklere ayırdığı payı çok az daha artırmıştı.¹⁰⁷⁰

II. Meşrutiyet dönemi tarihçilerinden Ahmed Refik'de *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'nin dördüncü cildinde eski Türk tarihini "Türkler" adlı ayrı bir bölümde inceler. Bu bölümde İslamiyet öncesi Türk ayrı tarihine genel bir bakış söz konusudur. İslamiyet sonrası süreçleriyle birlikte değerlendirildiğinde ise Moğol İmparatorluğu odaklı Türk tarihi on beşinci asra kadar getirilir. Bölümün ilk faslında Türklerin kökenine dair efsaneleri, ananeleri, yaşam tarzlarını, bünyesindeki kavimleri, Çinliler ve İbranilerle ilişkilerini, Batı'ya doğru hareketlerini, dillerini ve sosyal hayatları hakkında doyurucu analizler yapmaktadır. Yazar, Asya'da miladın birinci asrından zamanımıza kadarki dönüşümlerde Türklerin önemli katkıları olduğunu belirtir. Anavatanlarının Orta Asya

¹⁰⁶⁴ Ahmed Midhat, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*, C. 1, s. 123.

¹⁰⁶⁵ *A.g.e.*, s. 153.

¹⁰⁶⁶ *A.g.e.*, s. 155-156.

¹⁰⁶⁷ Ahmed Midhat, *Kainat*, C. 15, s. 146.

¹⁰⁶⁸ Mizancı Mehmed Murad, *Tarih-i Umumi*, C. 1, s. 83-86.

¹⁰⁶⁹ Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C. 1, (1298), s. 75-84.

¹⁰⁷⁰ Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C. 1, (1307), s. 109-121.

olarak gösterildiği Türklerin medeniyete katkıları daha çok maddiydi; manevi etkileriye oldukça sınırlıydı. Türklerin manevi katkıları Batı, Çin ve İran fikirlerini öğretmek ve yaymaktan ibaretti.¹⁰⁷¹ Ahmed Refik, Türklerin medeniyete manevi hizmetlerinin sınırlı kalmasının nedenini ise, Orta Asya'nın coğrafi zorluklarına bağlanmıştır. Bu koşullar daha çok, bedevi hayata, çapulculuğa, baskınlara zemin hazırlayan bir yapıdaydı.¹⁰⁷²

Ahmed Refik, Türklerin önemli eksikliklerinden biri olarak, kendi eski tarihlerini anlatacak muntazam bir tarih eseri oluşturamamalarını göstermiştir. Ona göre, Her kavimde olduğu gibi Türklerde de tarihi gelenekler kahramanlık efsanelerinden ibaretti. Orhun Kitabeleri ve *Kutadgu Bilig* dışında Bizans, İran ve Çin vakayinamelerinde, o da şairane hikayeler ve kahramanlık destanlarından ibaret bilgiler yer almaktaydı.¹⁰⁷³

Ahmed Refik “Türkler” bölümünün ikinci faslında “Türkler ve İslamiyet” konusuna adım atar. “İslamiyet ve Türklük Alemi”, “Türkler ve Hıristiyanlık”, “Türkistan’da Araplar”, “Arap İdaresinde Türkler”, “Mançurların Çin’de Galibiyeti”, “Çin’de Mançurlar ve Milli Hanedan” konularına yer vermiştir.¹⁰⁷⁴ Üçüncü fasılla birlikte “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu”na geçilir. “Timuçin ve Validesi”, “Timuçin’in İlk Muharebeleri”, “Timuçin’in siyaset-i Hariciyesi”, “Timuçin’in İmparatorluğu”, “Cengiz’in Çin Seferi”, “Cengiz Han ve Harezimler”, “Harezimlerin İnkırazı”, “Cengiz’in Garp Seferi”, “Cengiz’in Son Seneleri” başlıklarıyla Timuçin ve Cengiz dönemi Moğol İmparatorluğu’nun siyasi-askeri tarihi anlatılır.¹⁰⁷⁵ Dördüncü fasılda ise “Cengiz’in Halefleri”yle Moğolların sonraki dönemleri hakkında bilgiler verilir.¹⁰⁷⁶ Beşinci fasılla birlikte “Timurlenk ve İmparatorluğu” incelenir. Ahmed Refik bu bölümün sonlarında

¹⁰⁷¹ *A.g.e.*, s. 261.

¹⁰⁷² *A.g.e.*, s. 262.

¹⁰⁷³ *A.g.e.*, s. 263.

¹⁰⁷⁴ *A.g.e.*, s. 280-288.

¹⁰⁷⁵ *A.g.e.*, s. 289-312.

¹⁰⁷⁶ *A.g.e.*, s. 313-323.

siyasi-askeri anlatının dışında Türklerin medeni alemdeki durumlarına ilişkin analizlerde de bulunmuştur. Ahmed Refik'e göre Orta Asya'daki Türkler arasında "Devr-i İntibah" İslamiyet'in Kurûn-ı Vustâ'da onlar arasında yayılmasıyla başlar. Avrupalılar, gözlerini daha geniş ufuklara çevirmeye başladıkları sırada Orta Asya halkı Arapların Aristo felsefesini değiştirilmiş haliyle kabul ederek onu bir yenilik saymışlardır. Dolayısıyla Avrupa'da Türklerin bütün fikri faaliyetleri skolastik edebiyata, fıkıh ilmine, Batlamyus ve Hipokrat'ı ihyaya çalışmışlar; fakat Eflatun'a zorla çıkabilmişlerdir. Daha ilerisine gitmek ise onlar için adeta yolunu şaşırarak tehlikesini ortaya çıkarmıştır. On beşinci asırda ise Türkler için bir ilerleme devri idi. Ahmed Refik, Türklerin güzel sanatlar, dil ve ilim alanında önemli ilerlemeler kaydettiğini belirtir.¹⁰⁷⁷

IV.11.9. Avrupa İlerlemesinde Büyük Bir Dinamik: Ticaret

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911) altıncı ciltle birlikte temposu gittikçe artan, hareketli bir dünyaya yönelir. Siyasi, toplumsal ve dinsel yapıda; bilimsel, teknolojik, sanatsal ve düşünsel alanda hızlı dönüşümlerin temellerinin atıldığı bir dönem yaşanmaktadır. Doğu kültürü ile tanışma ve ticaret *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'de hareketliliği sağlayan ana etkidir. Alışlageldiği üzere Haçlı Seferleri Batı'nın Doğu kültürüyle karşılaşmasına, yeni fikirlerle donanmasına ve ticareti canlandırmaya yaptığı katkı bakımından tempoyu artıran bir gelişmedir. Fakat Ahmed Refik'in uyarısı, Doğu medeniyetini Avrupa'ya nakledenlerin sadece Haçlılar olmadığı ya da bunun sadece Haçlı Seferleri'ne atfedilmemesi gerektiği idi. Haçlı Seferleri önemliydi, fakat Doğu medeniyeti zaten daha önce de Batı ile ilişkiyi sağlayacak dinamikleri yakalamış, tüm Afrika sahili ile İspanya'ya yerleşmişti. Hıristiyanlar Mısır, Tunus, İspanya İslamları ve İstanbul Ortodokslarıyla düzenli olarak ticari ilişkilerde bulunuyorlardı. Haçlı Seferleri, bu ilişkileri

---

¹⁰⁷⁷ A.g.e., s. 345.

daha kitlesel boyutlara ve yoğun bir hale getirdi. Kudüs ziyaretçilerini taşımak için Akdeniz şehirlerinden çıkan gemiler büyük bir ticari faaliyet meydana getiriyordu. Venedik, Pisa, Cenova ve Marsilya bu ticaretin yükünü taşıyan şehirlerdi. Karadan ve denizden Doğu'ya yapılan ziyaretler Haçlılar için aynı zamanda bir inceleme ve bilgi edinme süreciydi. Köylerinden ve şatolarından çıktıkları zaman birşey bilmeyen bu insanlar, birden bire büyük şehirlerde, yeni memleketlerde kendilerini görür görmez insaniyet ve medeniyet namına yeni fikirler ortaya çıkarmaya başladılar. Haçlı Seferleri boyunca Doğu ve Batı arasında kurulan ticari, toplumsal ve siyasi ilişkiler, Batılıların Müslümanlar hakkındaki olumsuz ve doğru olmayan algılarını değiştirdiği gibi, feodal sistemin zayıflayıp krallıkların güçlenmesinde, İtalya'da ve daha sonra tüm Avrupa'ya yayılacak "Uyanma Devri"nin başlamasında, Papalık nüfuzunun azalması vb. birçok gelişmede etkili olacaktı.¹⁰⁷⁸

Ahmed Refik, özellikle Haçlı Sefeleri'nden sonraki gelişimiyle ticareti, siyasi ve toplumsal birçok gelişmenin kaynağı olarak gösterir. Yeni ticaret ve zanaat şehirlerinin kurulmasında, burjuva sınıfının doğmasında, feodal sistemin çözülmesinde, sanatsal ve düşünsel yeni fikir ve akımların meydana gelmesinde ticarete büyük bir rol yükler. Örneğin, Haçlı Seferleri'nden sonra Avrupa'da başlayan iktisadi hayat, Flander yani şimdiki Belçika bölgesini Batı ticaretinin en büyük antreposu konumuna getirmişti. Bölge bir taraftan İstanbul'dan başlayarak Rusya ve Baltık'tan, diğer taraftan da Akdeniz ve Fransa'dan geçen yolların birleşme noktası olduğu için bütün dünyanın emtiası da burada toplanırdı. Ticaretin gelişmesiyle birlikte bölge, Avrupa'da ticaretin yoğun olduğu diğer şehirlerde olduğu gibi finansal açıdan ilerlemiş ticaret ajansları ve bankalar kurulmuştur.¹⁰⁷⁹ Ahmed Refik, özellikle İtalyan şehir devletlerinin ticari potansiyellerini

¹⁰⁷⁸ *A.g.e.*, C. 6, s. 59-60.

¹⁰⁷⁹ *A.g.e.*, s. 163.

ön plana çıkarmaktadır. Hatta Avrupa prensleri borç almak için Floransa bankerlerine başvuracak düzeye gelirler. Ticaretin ilerlemesi zengin burjuva sınıflarını doğurarak, bunları siyasi, toplumsal olayların aktörleri yapar.¹⁰⁸⁰

Gelişen ticaretin daha birçok ilerlemeyi ve iktisadi canlanmayı da beraberinde getirdiği, eserde vurgulanmaktadır: Üretim kapasitesindeki artış, zanaatçılığın gelişimi, Avrupa pazarlarında ürün çeşitliliğinin artması, ticaret yolları üzerinde fabrikalar kurulması gibi... Ticari potansiyele rağmen Ahmed Refik'e göre, bazı nedenlerden dolayı 13. yüzyıla gelindiğinde iktisadi uyanış tam anlamıyla gerçekleşemez. Çünkü iktisadi uyanışı sağlayacak fiziki koşullar da henüz yoktu. Düzenli yollar ve köprüler nadirdi. Yollar tehlikeli olmakla birlikte ıssızdı. Dağlık yollarda yatacak yer, yiyecek ve içecek bulmak mümkün değildi. Ticaret bu şekilde zor olduğu gibi nakliye vergileri de ağırdı. Yazara göre, iktisadi uyanışa başka bir engel de, ticaretin henüz yeterince değerinin olmaması veya yaygınlaşmaması idi. Kilise, faiz ile para vermeyi yasaklamıştı. Yasaklara rağmen faizcilik görülüyor değildi ve bu sektör Yahudiler elindeydi.¹⁰⁸¹ Dolayısıyla Doğu ticaretinde etkili olamayan Avrupalı tacirler, bu ticareti Müslümanlara kaptırıyorlardı. Ahmed Refik, Avrupalıların aksine, Müslümanların ticaretteki etkinliği daha ileri boyularda olduğunu söyler. Müslümanlar daha sekizinci asırdan itibaren yalnız siyaset sahnesinde değil, ticaret ve sanayi konusunda da Bizans ile rekabete girişmişlerdi. Hind ve Çin emtiasını Batı'ya nakledenler Müslümanlardı. Basra ve Hürmüz mevkileri Arapların en önemli ticaret noktalarıydı. Avrupa tacirleri kendi bölgelerinden öteye gidemedikleri için Doğu ticaretine İslamlar hakim olmuştu. Başlıca ticaret yolu ise Akdeniz'di.¹⁰⁸²

---

¹⁰⁸⁰ *A.g.e.*, s. 167-169.

¹⁰⁸¹ *A.g.e.*, s. 239.

¹⁰⁸² *A.g.e.*, s. 241-244.

Ahmed Refik'in, Ortaçağ ticaretinde dikkat çektiği noktalardan biri de ticaret şirketleri olmuştur. Yazara göre Ortaçağ'da ticaret ve sanayinin mahiyetini en fazla ortaya çıkaran kurumlar şirketlerdi. Sanat erbabı ile tacirlerin mahalle mahalle toplanarak bir burjuva sınıfı oluşturmaları, daha sonra serbestlik ve ayrıcalıklar kazanmaları sonucu kurulan şirketler ticari işlerle yetinmeyip, yerel sanayiyide kontrol altına almışlardı.¹⁰⁸³ Yabancı memleketlerde kendi veya şirketleri hesabına hareket eden tacirler ise, başka tarzda şirketler kurmuşlardı. Bunlar aynı dili konuşan ve aynı ırka mensup kişilerle birleşerek tezgahlar, antrepolar ve pazarlar meydana getirdiler. Tacirlerin dışında, sanayi erbabı da "korporasyon" denilen esnaf cemiyetleri kurmuşlardı. On birinci ve on ikinci asırda bu gibi cemiyetler her tarafta yaygındı.¹⁰⁸⁴ Ahmed Refik esnaf cemiyetlerinin nizamnamelerine ve rekabete izin vermeyen işleyişlerine dikkat çekmekte, serbest rekabetin ve ferdin iktisadi hürriyetinin kalmadığını belirtmektedir.¹⁰⁸⁵ Ortaçağ'da ticaret ve sanayi de halk gibi, Roma enkazı altında ezilmiş, barbarların hücumuyla sarsılmış, kilisece himaye edilememiştir. Fakat Ortaçağların sonlarına doğru ticaret tekrar canlanmıştır.¹⁰⁸⁶

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911), ticaretin dışında ve onunla bağlantılı olarak Kurûn-ı Vustâ Avrupa'sını hareketlendiren bir gelişme olarak Rönesans'a, başka bir ifadeyle "Uyanma Devri"ne de geniş bir yer ayırır.

Devr-i intibâh (Rönesanas), Ezmine-i Kadime enâfis-i asarının taklidinden, daha doğrusu Kurûn-ı Vustâ efkâr ve eşkâlinin yerine yeni fikirler ve yeni şekiller koymak için husûle gelen hareket-i fikriyye ve san'at-kârâneneden ibarettir." San'atkârlar ve mütefekkirler eski skolastik şekilllerden sarf-ı nazar ederek tabiâta ve müşahedât-ı sahiheye ri'cat etmişlerdi. Keza usûl-i fenni ile Eflatun felsefesi de pek ziyade râğbet bulmuş, saâdet-i maddiye artmış, ince bir medeniyet, zarif bir ahlâk bu hareketin terakkisini te'min eylemiştir. İtikâdât, nüfûza tabiyetten kurtularak akıl ve tenkîde tâbi' olmuştu. Bu hareket-i fikriyye bidâyette sırf yüksek sınıflara

¹⁰⁸³ A.g.e., s. 245.

¹⁰⁸⁴ A.g.e., s. 246.

¹⁰⁸⁵ A.g.e., s. 247-249.

¹⁰⁸⁶ A.g.e., s. 249-250.

inhisâr etmiş, fakat matbaacılığın icadı bütün hey'et-i içtimâiyyenin tahsil ve terbiyesine, efkâr-ı cedîdesine vüs'ât ve güşâyış bahş eylemişti.¹⁰⁸⁷

Eski Roma geleneklerinin devam etmesi, Roma'ya gelen seyyahların şehrin harabelerinden etkilenmesi, daha da önemlisi İtalyanca'nın Latince'den türemiş olması ve İtalyan halkının Romalıları ataları olarak görmesi Rönesans'ın İtalya'da başlamasının sebepleri olarak gösterilir. Yine ilmi gelişmişliğin yanında düşünce hürriyetindeki ilerlemeye de vurgu yapılır. Dolayısıyla İlkçağ medeniyetine karşı yeni bir ilgi de doğmuş oluyordu.¹⁰⁸⁸ Ahmed Refik bu dönem boyunca, İtalya'da üniversitelerin kurulmaya başladığına; siyasi hukuk, mülkiye, tıp, felsefe, astronomi ve Yunan dili üzerine araştırmaların arttığına dikkat çekmiştir. Özellikle felsefedeki gelişmeler Avrupa'nın düşünsel ilerlemesinde etkili olmuştur. Aristo ve Eflatun felsefesi arasında tartışmalar yaşanmış, realizm ve idealizm gibi sanatsal akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımların sanat üzerindeki etkisi de eserde incelenmiştir.¹⁰⁸⁹

Ahmed Refik, eserinin Ortaçağ kısmına ait bölümlerde feodal sistem ve unsurları hakkında bilgiler verdikten sonra Fransa, İngiltere, Almanya, İberya Krallıkları, İskandinavya ve Hollanda, İtalya, Bohemya, Macarlar, Polonya, Ruslar, Balkan hükümetlerinin bu dönemdeki tarihleri de tek tek ele alır. Hemen ardından Selçuklu tarihi ve İstanbul'un fethine kadar Osmanlı tarihini anlatır. Eserin sonunda ise, Ortaçağ tarihini temsil eden üç şahsiyet olarak Papa, Batı İmparatoru ve Doğu İmparatoru'nu gösterir.¹⁰⁹⁰ Sözlerini ise, Kurûn-ı Vustâ'dan Medeniyet-i Hâzıra'ya geçişin hiç de güllük gülistanlık olmadığıyla bitirir.

Nihâyet Kurûn-ı Vustâ'nın şamatalı ve muzlim sinesinde, eski Yunan ve Roma'dan daha büyük ve daha pür-satvet bir şahs-ı târihi zuhur etmişti: Bu şahs-ı târihi, Avrupa idi. Artık

¹⁰⁸⁷ *A.g.e.*, s. 172.

¹⁰⁸⁸ *A.g.e.*, s. 172-174.

¹⁰⁸⁹ *A.g.e.*, s. 175-181.

¹⁰⁹⁰ *A.g.e.*, s. 467.

Kurûn-ı Vustâ mahv olmuş, medeniyet-i hazıra Kurûn-ı Vustâ'nın zarfını perişân eylemişti. Kurumuş bir nebâtın sapından nasıl ki pür-tarâvet bir filiz yetişirse, Kurûn-ı Vustâ enkâzı ortasından da medeniyet-i hazıra zuhûr eylemişti. Fakat hayât-ı beşeriyyette vukua gelen bu teceddüd, kedersiz ve kansız olmamıştı. Mâzi ile istikbâlin bu mücâdele-i mütemâdiyesi esnâsında birçok ihtirâsât-ı beşeriyyeye tesâdüüm etmiş, seyr-i kâinat düçâr-ı atâlet olmakla beraber oldukça bir arızaya giriftâr olmuştu. Kurûn-ı Vustâ nizâm-ı ictimâiyyesinin tesisi Avrupa'yı pek çok fenâlıklara giriftâr etmişti; şimdi bu nizâmın sarsılıp yıkılması daha pahalıya mâl olmuştu. İtalya, Papalık ve imparatorluk ihtirâslarıyla herc ü merc olmuş, İngiltere'de Çifte Gül harbi seller gibi kan dökülmesine sebebiyet vermişti. Fransa'da Yüz Sene harbi müthiş kıtalleri, yâğmaları ve açlıkları ile hüküm-fermâ olmuştu. Şark'ta İslâm medeniyeti ile Osmânlı Devleti de Kurûn-ı Vustâ'nın bu muhâcemeleri içinde tesis edebilmişti. Öyle muhâcemeler ki, Kurûn-ı Vustâ şâirlerinden birinin dediği gibi “anlaşılmaz lisânlar, müthiş küfrler, elemnak sözler, gazab-âlûd hitâblar, acıklı feryâdlar, boğuk inilteler, düşman elleriyle yapılan müsâdemeler bu hava-yımezâlim içinde, seyr-i rüzgâra kapılan girdâblar gibi velvele-dâr bir sûrette yekdiğerine karışmış” medeniyet-i hazıra bu kanlı ve müşevveş âlemden zuhûr eylemişti.¹⁰⁹¹

Büyük Tarih-i Umumi (1910-1911)de, Ahmed Midhat'ın *Kainat* (1870-81)'ı gibi tamamlanmamış bir tarihtir. Yeniçağ ve Fransız İhtilali'nden itibaren başlatılan Asr-ı Hazır tarihi yazılamamıştır. Dolayısıyla, dünyayı esas büyük dönüşümlere uğratacak siyasi, toplumsal, kültürel ve düşünsel, bilimsel ve teknolojik gelişmeler Ahmed Refik'in gözünden izlenememektedir. Eserin önceki ciltlerinden yola çıkarak söylenilebilir ki, eğer *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911) tamamlanabilseydi, İbrahim Hilmi'nin de belirttiği gibi, Osmanlı Devleti'nde dünya tarihçiliğinin bir “heykel-i ebedi”si olacaktı. Çünkü ne kendisinden önce yazılan böyle bir dünya tarihi vardı, ne de sonrasında olacaktı.

IV.12. Midhat Sadullah ve *Mücmel Tari-i Umumi Dersleri*

Son dönem Osmanlı dünya tarihlerinden okullarda okutulmak için hazırlananları, ders ve öğrencilerin kapasitesi göz önüne alınarak genelde kısaltılmış eserlerdir. “Muhtasar”, “Hülasa”, “Küçük”, “Mücmel” gibi isimlerle başlayan bu tür

¹⁰⁹¹ A.g.e.,s. 469.

çalışmalara II. Meşrutiyet döneminde Midhat Sadullah¹⁰⁹² da *Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri* (1911)'yle¹⁰⁹³ katkıda bulunmuştur. Tarih'ten ziyade edebiyatçı kimliğiyle tanınan Midhat Sadullah bu eserini *Aftab-ı Maarif Mektebi*'nde ders nazırlığı, tarih ve Türkçe öğretmenliği; *Hadika-i Meşveret Mektebi*'nde medeni bilgiler öğretmenliği yaptığı sıralarda hazırlamıştır. Yazarın 1329 yani 1911'te yayınladığı çalışma, müfredattaki son programa uygun olarak yedi senelik idadilerin üçüncü ve dördüncü sınıfları ile rüştiye mekteplerinin son sınıflarında öğretilmek üzere düzenlenmiştir. Midhat Sadullah her sayfanın altında dipnot şeklinde o sayfada geçen konuyla ilgili öğrenciler için sorular da sormuştur.

Eser, önceki Osmanlı dünya tarihlerinde gördüğümüz gibi tarihe dair çok kısa açıklamalarla başlar. “Tarih, bizden evvel gelen insanların ahval ve vakayi’-i maziyelerini bildirir. Yani o adamların ne suretle yaşadıklarından ve ne gibi şeyler yaptıklarından bahseder.” Bu nedenle tarih, pek faydalı bir ilimdir. Midhat Sadullah, Osmanlı dünya tarihlerinde klasikleşmiş bir biçimde tarihin kaynaklarını da “Asar-ı Mazbuta”, “Asar-ı Menkule” ve “Asar-ı Atika” olarak üçe ayırır.¹⁰⁹⁴ Tarih, bu eserlerin hepsinden ayrı ayrı yararlanır. Yazara göre tarih aslında cemiyet halinde yaşamış ve her halde bir eser bırakmış olan insanların durumlarından bahsetmektedir; eser bırakmayan insanlar, tarihin değerlendirme alanının dışında kalmıştır. Bu tanımla birlikte tarihi “medeni” alanla

¹⁰⁹² 1892’de İstanbul’da doğan Midhat Sadullah (Sander) 16 Ekim 1961’de İstanbul’da vefat etmiştir. Atatürk döneminde ilk özel alfabeyi hazırlayan eğitimci ve yazar Midhat Sadullah, İstanbul Kabataş İdadisi’ni ve Darülfünun hukuk bölümünü bitirmiştir. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen M. Sadullah, İstanbul liselerinde edebiyat ve Türkçe öğretmenliği yapmıştır. İlk yazıları, dönemin edebiyat dergisi Mizan ve Devr-i Cedid’de çıktı. 1909-1910 yıllarında faaliyet gösteren “Arkadaş” adlı edebi bir dergi çıkardı. En büyük hizmeti ise okul kitaplarında meydana getirdiği yeniliktir. Türkiye’de Avrupa tarzında okul kitabı yazan ilk ismin Midhat Sadullah olduğu iddia edilir. Sade ve akıcı bir anlatımla ilk ve ortaokullar için 100’e yakın okuma, tarih, yurt bilgisi ve gramer kitapları yazmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk özel alfabe kitabı olan “Sinemalı Alfabe ve Kıraat”ı 1928’de, “Resimli Cumhuriyet Alfabeti” ve “Resimli Millet Alfabeti”ni ise 1929’da yayınlamıştır. http://www.boyutpedia.com/default-ID~1447~aID~63714~link~midhat_sadullah_sander.html. Erişim: 18.07.2014.

¹⁰⁹³ Midhat Sadullah (Sander), *Mücmel Tarih-i Umumi Dersleri*, Kasbar Matbaası, 1. Basım, İstanbul, 1329.

¹⁰⁹⁴ A.g.e., s. 3.

sınırlayan Midhat Sadullah, tarihin ilk zamanlarına ilişkin kutsal kitaplardaki rivayetleri eserinde değerlendirmeyeceğini, alemin ve insanoğlunun yaratılışı meselesini “Tarih-i Enbiya”ya yani din derslerine bırakacağını açıkça ifade etmiştir. Yazar, sözlerinin devamında dünyanın ortaya çıkışını kısa bir paragrafla fenni bilgilere göre açıklar, fakat konuya dair ayrıntılı bilimsel açıklamaların da fenni bilgiler derslerine ait olduğunu söyler.¹⁰⁹⁵

Midhat Sadullah, ırkların oluşumunu mukaddes tarihe bağlayan açıklamalardan da vazgeçerek, fiziksel farklılıklardan hareket etmiştir. Böylece yazar, Mizancı'nın yaptığı aksine siyah ırka mensup insanların Ham'ın yaptığı bir hata sonucunda Tanrı tarafından siyah renkle cezalandırılmış olduğu gibi mukaddes bir anlatıdan da vazgeçmiştir. Midhat Sadullah, mukaddes tarihi mümkün olduğunca minimize etmeye çalışmıştır. Fakat ırk ve zeka arasında bağlantı kuran, Afrikalı siyahileri “mahdud zekalı” olarak niteleyen; tarihin, ancak beyaz ırktan bahsettiğini savunan ırkçı ve Avrupamerkezci bir yaklaşımın izleri Midhat Sadullah'ta da görülmektedir. Yazar, sözlerinin gerekçesini ise, “çünkü en ziyade terakki eden eser bırakan bu ırktır” diyerek açıklamıştır.¹⁰⁹⁶

Avrupamerkezci yorum, dünya tarihinin devirlere ayrılmasında da kendisini göstermiştir. Midhat Sadullah tarihi, “Tarihten Önce” ve “Tarihi Zamanlar” olarak ikiye ayırır. Tarih Öncesi zaman, insanların başlarından geçen olayların kaydedilmediği, medeni hayatlarına dair bilgilerin bulunmadığı devirlerdir ve dört kısma ayrılır: Kesse Taş Devri, Cilalı Taş Devri, Tunç ve Demir Devri.¹⁰⁹⁷ Yazar dünya tarihini de Kurûn-ı Ulâ, Kurûn-ı Vustâ, Kurûn-ı Uhrâ, Kurûn-ı Cedide olmak üzere dört devre ayırır. Yazar, Kurûn-ı

¹⁰⁹⁵ A.g.e, s. 5.

¹⁰⁹⁶ A.g.e, s. 5-6.

¹⁰⁹⁷ A.g.e, s. 8-9

Cedide’yi, diğ er dünya tarihçilerinin Tarih-i Asr-ı Hazır dedikleri devirle özdeleştirmiştir. Kurûn-ı Cedide, Fransız İhtilali’nden sonraki zamanı kapsamaktadır.¹⁰⁹⁸

Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri (1911)’inde Kurûn-ı Ulâ tarihi Çin ile başlar; Hindistan, Türkler, Mısır, Asur ve Babil, Fenike, Kartaca, İsrailoğulları, İran, Medya, Yunan, Makedonya ve Roma ile devam eder. İlk üç topluma iki üç sayfalık yerler ayrılırken, medeni anlamda önemli eserler bıraktıkları için tarihlerinden haberdar olunan Mısırlılara 22 sayfa yer ayrılır. Yunanistan ve Roma’ya ayrılan pay doğal olarak daha fazladır. Midhat Sadullah, eski Yunanlıları önce Romalıların sonra Batı milletlerinin, özellikle de Fransız ve İtalyanların hocası olarak görmüştür.¹⁰⁹⁹

Kurûn-ı Vustâ ise, Avrupamerkezci yoruma uygun olarak Roma İmparatorluğu’nun “vahşi” ve “barbar” olarak anılan kavimlerin saldırısı sonucu yıkılmasıyla başlamaktadır. Yazar, önce vahşi ve barbar olarak tanımladığı kavimler hakkında tek tek ve özet açıklamalar yapar. Şarılman’ı anlattıktan sonra da İslam tarihine geçer. Arapların Kurûn-ı Vustâ’da sanat, ticaret, ilim ve maarif bakımından en medeni toplum oldukları ve medeniyete büyük hizmetlerde bulduklarını belirtilse de, daha önce gördüğümüz özet dünya tarihlerinden farklı ve onlardan çok daha kısa bir İslam tarihi tasviri vardır. Pusula, barut, kağıt gibi önemli icatları Çin’den alıp Avrupa’ya nakletmelerine, Avrupa medeniyetine birçok etkide bulunduğunu söylemesine rağmen İslam tarihi bu eserde Mısır tarihine ayrılandan bile çok daha az bir yere sahiptir. Neredeyse doğrudan Hicret’le başlayan İslam tarihinde, Hz. Muhammed ve Hulefa-yı Raşidin dönemleri anlatılmaz. Emevi ve Abbasi, Endülüs İslam Devletleri de hemen kurulup yıkılırlar.¹¹⁰⁰ Avrupa’nın ilerlemesinde İslam medeniyetinin rolü de kısımdır.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁸ A.g.e, s. 9-10.

¹⁰⁹⁹ A.g.e, s. 104.

¹¹⁰⁰ A.g.e, s. 175-182.

¹¹⁰¹ A.g.e, s. 187.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olan İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethiyle birlikte Midhat Sadullah'ın Kurûn-ı Ahire yani Ortaçağ ve Yeniçağ arasına koyduğu devir başlar. Kurûn-ı Ahire'yi başlatan gelişme olarak Midhat Sadullah da barut, pusula, matbaa gibi icatlara ve yeni mekanların keşfedilmesine dikkat çeker. Bunlar sadece Avrupa'nın değil dünyanın siyasi, dini, iktisadi ve ticari, kültürel yapısında önemli değişimlere neden olmuştur. Önceden bir kısmı bilinen dünyanın, keşiflerle birlikte tamamı Avrupalılarca öğrenilmiştir. O zamana kadar bir coğrafyaya sıkışıp kalan Avrupalılar dünyaya yayılmaya, buralarda çeşitli hükümetler ve sömürgeler kurmaya başlamışlardır. Midhat Sadullah böylece Batı emperyalizminin doğuşunu da vurguluyordu. Öte yandan yeni bulunan kıtalarla eskileri arasında mal ve insan değişimi de başlıyordu.¹¹⁰²

IV.12.2. İstibdadın Reddi, Meşrutiyetin Savunusu

Midhat Sadullah *Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri* (1911)'inde II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğinin genel özelliği diyebileceğimiz bir duruş sergileyerek Fransız İhtilali ile başlayan Kurûn-ı Cedide veya Tarih-i Asr-ı Hazır'ı hürriyet, meşrutiyet, anayasa, millet egemenliği fikirleri ekseninde ele alır. Mizancı Murad istisna tutulursa, II. Abdülhamid zamanında yazılan dünya tarihlerinin bahsedemediği bu sözcükler ve düşünceler II. Meşrutiyet döneminde yazılan eserlerde sıkça kullanılır. Midhat Sadullah da, bir ders kitabı olarak yazdığı eserinde idare-i meşrutayı överken idare-i mutlakayı eleştirir. Yazar, Fransız Devrimi'ne ilham olan meşrutiyet fikirlerini ve ne anlama geldiğini "İngiltere İnkılabı" başlığı altında incelemeye başlar. Ülkede yapılan inkılap gereği İngiltere kralları diğer Avrupa kralları gibi her istediğini yapamaz, bütün İngilizlerin rızası olmadıkça bir işe girişemez.¹¹⁰³ Halkın parlamento aracılığıyla yönetimdeki etkinliğini ve mutlak idarenin yıkılışını tasvir eden Midhat Sadullah "Usul-ı Meşrutiyet" isimli başka bir bölümde

¹¹⁰² A.g.e, s. 214-215.

¹¹⁰³ A.g.e, s. 333.

meşrutiyet sistemini daha açık bir şekilde öğrencilerine aktarır. Meşrutiyetin özü gereği krallar halkın hukukuna ve anayasaya uymak mecburiyetindedirler.¹¹⁰⁴

Midhat Sadullah meşrutiyet, hürriyet, insan hukuku gibi fikirleri, Fransız İhtilali ile daha fazla gündeme getirmektedir. Ona göre, idare-i mutlaka insan hukukunu ihlal eden bir düzendir. İhtilal öncesinde Fransızlara göre ise idare-i mutlaka doğal bir düzendir. Çünkü hükümdarlara hükümet etme yetkisinin aynı zamanda Tanrı tarafından verildiğine inanılıyordu. Bu nedenle krala her konuda itaat etmek lazımdı; hükümet her istediğini yapardı. Böylesi fikirler okullarda çocuklara sürekli öğretilirdi. Fransa’da düşünce özgürlüğü benimsenmediği gibi sanayi ve ticarete de serbestlik yoktu. Midhat Sadullah, İhtilal öncesi Avrupa halkları ve hükümdarları arasında yaptığı karşılaştırmayla meşrutiyeti ve hürriyetin ilanının gerekliliğini vurguluyordu. Avrupa halkı sefalet içindeyken hükümdarlar zevk ve sefahatla vakit geçiriyor, halktan istedikleri kadar vergi alıyor, milletin menfaatini ve vatanlarının selametini hiç düşünmüyorlardı. Kısacası istibdat yönetimi Fransa’da olağanüstü derecelerde hüküm sürüyordu. Diğer yandan İngiltere’den etkilenen Fransız düşünürlerin çabalarıyla Fransa’da meşrutiyet ve hürriyet fikirleri doğrultusunda bir uyanış da yaşanıyor.¹¹⁰⁵

Midhat Sadullah’a göre “bize” hürriyet fikirlerini verenler de Montesquieu, Volter, Diderot, J. J. Rousseau ve Courney gibi Fransa’nın meşhur muharrirleriydi.¹¹⁰⁶ Yazar, okuyucuları özellikle Rousseau’nun *Contrat Social* (Toplum Sözleşmesi) adlı eserine yönelterek “hakimiyet-i milliye” kavramına dikkat çekmektedir.¹¹⁰⁷ Midhat Sadullah, Osmanlı Devleti’nin II. Abdülhamid saltanatını Fransa’nın 15. Lui dönemine benzetir. Ona göre, her iki dönem de idare-i mutlakayı temsil etmektedir. Yeni fikirler 15.

¹¹⁰⁴ A.g.e, s. 239-240.

¹¹⁰⁵ A.g.e, s. 259-260 ve 281.

¹¹⁰⁶ A.g.e, s. 261.

¹¹⁰⁷ A.g.e, s. 263.

Lui döneminde ortaya çıkmış, hürriyet fikirlerini içeren eserler gizliden gizliye bu dönemde basılmış ve yayılmıştır. Böylece halkta bir aydınlanma başlamıştı. Aydınlanmış fikirlerle dolan halk sonunda baskıcı düzene karşı isyan etmişlerdi. Midhat Sadullah bu durumu coşkuyla karşılar. “Artık kimse ‘Yaşasın Kral’ diye bağırıyordu.”¹¹⁰⁸

Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri (1911)’de Fransa’nın soraki tarihi ise hürriyetin ve meşrutiyetin korunması için verilen mücadeleleri içermektedir. Özellikle 1860 sonrası Avrupa’nın tasvirinde meşrutiyet taraftarlarının zaferi söz konusudur. Avusturya, Macaristan, İspanya ve İtalya’da meşrutiyet ilan edilmiş, millet meclisleri kurulmuştur.¹¹⁰⁹

Daha önce incelenen dünya tarihlerinde görülen bir özellik *Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri* (1911)’inde de mevcuttur. Midhat Sadullah da Osmanlı tarihini bir paragrafla kuruluşun İstanbul’un fethine kadar getirir. Fransız İhtilali ile II. Meşrutiyet arası tarihini de yüzeysel anlatır. Yazar, Osmanlı tarihine ayrıntılı bir yer vermemesinin nedeni olarak, onun ayrıca “Osmanlı Tarihi” dersinde görülecek veya görülüyor olmasını gösterir.¹¹¹⁰

Eserde Fransız İhtilali sonrası Osmanlı Devleti tarihi sıkıntılı geçen bir süreç olarak tasvir edilmiştir. Bu dönemde bir taraftan Yeniçerilerin isyanları, valilerin merkeze itaatsizliği; diğer taraftan mali durumun kötülüğü devleti zayıf düşürmüştür. Mehmed Ali Paşa isyanı dışında ve Balkanlarda milliyetçi ayaklanmalar vardır. Diğer yandan Şark Meselesi ayrı bir sorundur. Kısacası Osmanlı toprakları isyanlar ve karışıklıklar içindedir. Saltanatın bulunan II. Abdülhamid ise uzun bir müddet ülkeyi zulüm ve istibdat altında inletmiştir.¹¹¹¹ Fakat 19. yüzyılın sonları aynı zamanda meşrutiyet ve hürriyet fikirlerinin

¹¹⁰⁸ A.g.e, s. 264.

¹¹⁰⁹ A.g.e, s. 292.

¹¹¹⁰ A.g.e, s. 202.

¹¹¹¹ A.g.e, s. 298.

Fransız düşünürlerden etkilenerek Osmanlı aydınına ulaştığı ve gizlice yayıldığı bir dönemdi.¹¹¹² Senelerden beri hürriyetin ilanı için çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri sonunda 10 Temmuz 1324'te hürriyet ilan ederek Türkiye'de yeni bir hayat başlatmışlardı.¹¹¹³

Fransız Devrimi'nden etkilenme bununla sınırlı değildi. Yazar, Anayasa'nın ilanından sonra Fransa'da hürriyet, eşitlik, kardeşlik kelimelerinin bütün evraklara konması uygulamasının, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte "bizde"de yapıldığını ifade eder.¹¹¹⁴ Böylece klasik Osmanlı dünya tarihlerinde çözüm "Kanun-ı Kadim" de aranırken, Midhat Sadullah'da da gördüğümüz üzere "cedid"i temsil eden Avrupa, siyasi düzeni başta olmak üzere, tüm unsurlarıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin kurtuluş umudu olarak düşünülmüştür. Midhat Sadullah, Batı'yı sadece Osmanlı Devleti için değil, Avrupa dışındaki diğer coğrafyaların medenileşmesi için de bir model olarak sunmuştur. Örneğin eserinin son bölümlerinde çok kısa Uzakdoğu'ya değinen yazar, Çin ve özellikle de Japonya'nın Batı medeniyetini kabullenmesi sonucunda ilerlediğini ve önemli bir güç haline gelmeye başladığını söylemiştir.¹¹¹⁵

IV.12.3. Tarih-i Asr-ı Hazır: İlerleme Yüzyılı ve Büyük Savaş Tehlikesi

Mücmel-i Tarih-i Umumi Dersleri (1911)'inde Asr-ı Hazır yani Fransız İhtilali'nden sonraki süreç, Avrupa medeniyetini temsil etmektedir. Avrupalılar, daha önceki çağlarda yakaladıkları gelişim ve ilerlemeyi bu çağda daha da hızlandırmıştır. Onların daha önceki çağlardaki keşif ve icatları geliştirmeleri, bu çağda başka keşif ve icatlara erişmeleri Avrupa'nın dünya üzerindeki hakimiyetini sağlamıştır. Midhat Sadullah da öncelikle bu 19. yüzyılda Avrupa'da yetişen ilim ve fenn erbabının akıllara hayret

¹¹¹² A.g.e, s. 278.

¹¹¹³ A.g.e, s. 298.

¹¹¹⁴ A.g.e, s. 278.

¹¹¹⁵ A.g.e, s. 307-308.

verecek keşiflere, icatlara ve bunların önemine değinmiştir. En önemli icatlar buhar kuvveti ve elektrik enerjisi ile bunların sanayiye uygulanmasıydı. Ortaya çıkan sonuçlar Avrupa'dan tüm dünyaya yayılıyordu. Midhat Sadullah, icatlar sayesinde küresel bir dünyanın haberini de vermektedir. Buhar kuvveti sayesinde çeşitli makineler, vapurlar, şimendiferler üretilirken; elektrik enerjisi sayesinde insani ilişkiler de son derece yaygınlaşmıştır. Telgraf ve telefon vücuda gelmiştir. Hava gazı ve elektrik ışıkları; şehirleri, sokakları, dükkanları vesair yerleri gündüz gibi aydınlatmıştır. Fotoğraf ve dinamit keşfedilmiş, otomobiller yapılmıştır. Kimyevi gübreler, birtakım ilaçlar, insanlığa yarayan daha binlerce şeyler bulunmuştur.¹¹¹⁶ 1851'de ilk defa İngiltere'de ürünlerin teşhiri için açılan sergiyi, Avrupa'daki diğerleri izlemiştir. Bununla birlikte sanayi ve ticarete de büyük ilerlemeler yaşandı. İktisat ilmi büyük adımlar attı. Serbest ticaret usulü gittikçe yaygınlaştı, bankalar kuruldu, hisse senetleri yaygınlaştı, büyük şirketler ortaya çıktı. Kısacası son zamanlarda insani işlerin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için her tarafta çalışılıyordu. İnsanlar başka memleketlere giderek oraların ahalisini, çevresini araştırma hevesindeydi. Seyahatler sayesinde uzak, çeşitli kıtalardaki milletler birbirleriyle tanışıyorlar ve böylece kalıcı toplumsal ilişkiler artmaya başlıyordu.¹¹¹⁷

Midhat Sadullah buraya kadar Asr-ı Hazır medeniyetini “ilerleme”, “gelişme”, “küreselleşme” ekseninde tasvir etmiştir. Fakat bir de madalyonun öteki yüzü vardır. Dünyanın ilerlemesine, insanların birbirini daha iyi tanıyıp iletişim kurmasına rağmen hükümetler arasında anlaşmazlıklar eksik olmamaktadır. Yazar, bunun nedenini, her milletin kendi arzusunu ve çıkarları doğrultusunda çalışmasına bağlar. Böylece devletler daima savaşa hazır bir halde durmakta, genel barış bir türlü sağlanamamaktadır. Üstelik devletler olası bir savaşa karşı tedbirlerini durmadan artmaktadır. Zorunlu askerlik hizmeti,

---

¹¹¹⁶ *A.g.e*, s. 312.

¹¹¹⁷ *A.g.e*, s. 313.

top ve tüfek üretimindeki süreklilik, hızve askeri nakliyatlar için yapılan trenler her milletin, askerini mükemmel bir şekilde silahlandırmak için giriştiği çabalardır. Midhat Sadullah bu durumu “sulh-ı müsella” yani silahlı sulh ya da başka bir ifadeyle silahlanarak korunan sulh olarak tanımlar. Midhat Sadullah her an savaşın çıkma ihtimali olduğu bir ortamda, devletlerin birbirlerine karşı adalet ve kardeşlik dairesinde yaklaşmaya mecbur olduklarını ifade etmiştir. Adalet, onların istiklal, haysiyet ve sahip olduklarıyla birbirlerine karşı saygılı olmalıdırlar. Dolayısıyla Midhat Sadullah menfaatlerin ve ihtirasların yatıştırılması için yapılan savaşları cinayet sayarken, kendini müdafa için yapılanlar ise meşru görür. Savaş son çare olarak düşünölmelidir. Son zamanlarda bu fikri gözeten milletler aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için çoğunlukla daha insani yaklaşımlara başvurmaya başlamışlar, uluslararası konferanslar ve anlaşmalar yapmışlardır. Anlaşma kurallarına pek uyulmasa da, eski “barbarlık”lara göre büyük ilerlemeler sağlanmışdır. Midhat Sadullah’a göre, bundan sonra da medeniyetin üstelik tüm milletlerin ortak çabasıyla ilerletilebilmesi ancak barış ortamında mümkün olabilecektir. Barış ortamının sağlanabilmesi için de uluslararası antlaşmaların yaygınlaştırılması gerekmektedir.¹¹¹⁸

---

¹¹¹⁸ *A.g.e*, s. 314-316.

IV.13. Ali Razi ve *Hülasetü't-Tevarih*

Ali Reşad'ın Sultaniler için umumi tarih yazdığı sıralarda Ali Razi de II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı tarihçiliğine bir dünya tarihi kazandırır. *Melga Mekteb-i Tıbbiye İdadisi*'nde dünya tarihi ve *Mekteb-i Harbiye*'de Osmanlı tarihi dersleri veren ve aynı zamanda Miralaylıktan emekli olan Ali Razi, *Hülasetü't-Tevarih*'i¹¹¹⁹ 1330 (1911/1912)'de yazmıştır. Tek ciltten oluşan eser, dünya tarihinin bir özettir. Öğrenciler için yazıldığından Ali Razi, onları yormamak ve bıktırmamak istemiştir.¹¹²⁰

Ali Razi, eserin hemen girişindeki “İfade” bölümünde tarih fennine yüklediği önemi açıkça belirtmektedir. Tarih inceleme alanı bakımından geçmişe ait olaylarla ilgileniyorsa da aslı ve amacı itibarıyla geleceğe yönelik büyük bir fendir. Çünkü mazi hakkında bilgi sahibi olmak, bu bilgileri yaşanılan zamanda kullanabilmek insanları gelecek hakkında daha da ümitlendirir. Fakat tarihin anlam ve önemi, onun sadece geçmişteki olaylara bakıp ders almaktan kaynaklanmaz. Ali Razi'ye göre tarihin önemi çok daha büyüktür. Yazarın, tarihin önemine ilişkin ifadeleri Ahmed Midhat ve Ahmed Refik'le benzerdir. Tarihe vakıf olmak bir kavmin yalnız siyasetini değil, şiir ve edebiyatını, hatta sanat ve ticaretini temin edeceği gibi siyasi, içtimai ve iktisadi hayatın temel direği olacaktır. Geçmişteki olaylardan haberdar etmesi ise çeşitli olayları görmek ve duymak anlamına geleceğinden tarih insan ömrünü maziye doğru uzatacaktır. Tarihe vakıf olmayanlar ise siyasi, içtimai ve beşeri bütün durumları gereği gibi değerlendiremeyeceklerdir. Dolayısıyla tarihe vakıf olmak Ali Razi için insanoğlunun kavrama yeteneğini mükemmele ve sağlamlığa yönelten bir araçtır.¹¹²¹

Ali Razi eserinin son sayfalarına, daha önce incelediğimiz Osmanlı dünya tarihlerinde rastlamadığımız bir şekilde Ortaçağ ve Yeniçağ'da Fransa, İngiltere, Almanya

¹¹¹⁹ Ali Razi, *Hülasetü't-Tevarih*, Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1330.

¹¹²⁰ *A.g.e.*, s. 4.

¹¹²¹ *A.g.e.*, s. 3.

ve diğ er bazı Avrupa ÷lkelerinde h÷k÷m s÷ren h÷k÷mdarların isimlerini ve h÷k÷met s÷relerini i÷eren bir cetvel de eklemiştir.

IV.13.1. Vahşiyetten Medeniyete İlkçağ Tarihi

H÷lasetü't-Tevarih (1911/1912)'te diğ er Osmanlı dünya tarihlerinde sıkça gördüğümüz Kainat'ı, canlı ve cansız tüm varlıkları yaratan bir Tanrı'ya, dönemin padişahına dua ve övgü yoktur. Üç çağa ayırdığı dünya tarihinin İlkçağ kısmından Hilkat-i Alem ve Adem ile insanoğlunun yeryüzüne yayılışlarını kutsal kitapların rivayetlerine dayanarak anlatan Mukaddes Tarih eserden çıkarılmıştır. Her ne kadar İbraniler kısmında Tanrısal irade bir fail olarak ortaya çıksa da, "uhrevi"den "dünyevi"ye ge÷iş Ali Razi'de de gör÷lmektedir.

İnsanlık tarihini, "arazi-i rabia" yani dördüncü jeolojik devirden başlatan Ali Razi, insanoğlunun yeryüzünde gör÷ldüğü andan son zamanlara kadar ge÷irdiğı süreci vahşiyetten medeniyete ge÷iş olarak tanımlar. İlk devirlerde arazinin, hayvan ve bitkilerin şekilleri ve durumları da şimdikilere benzemediğı gibi insanların durumu da şimdikilerden farklıdır. İnsanoğlu vahşiyet durumundan medeniyete ge÷inceye kadar pek çok zaman ve devir ge÷miştir. *H÷lasetü't-Tevarih* (1911/1912)'te bu dönemler Kesme Taş Devri (Hacer-i maktu), Cilalı Taş Devri (Hacer-i Mücella) ve Tunç Devri ve Demir Devri olarak sıralar. İlk devirde insanlar avladıkları hayvanların etlerini yerler, postlarını giyerler ve mağaralarda yaşarlardı. Vahşi hayvanlardan korunmak için taştan kaba saba ve düzensiz aletler yapan bu devrin insanları bir sonraki devirde yeteneklerini artırmaya başlamışlardır. İkinci devirde, yonttukları taşlara şekil vermiş, onları cilalamış, topraktan çanak çömlek yapmış ve mağaralardan çıkarak göl kenarlarında yaptıkları kulübelerde yaşamışlardır. Üçüncü devirde ise her türlü alet ve edevatı tunç madeninden yapmışlardır. Demir devrinde ise ateş yakmayı ve sıcaklık vasıtasıyla demiri döverek ona şekil vermeye

başladılar. İşte bu süreç insanoğlunu tedricen vahşet halinden bedavete, bedavetten hazariyyete, oradan da medeniyete sürüklemiştir.¹¹²² İbn Haldun etkisini de taşıdığı açıkça görülen Ali Razi, böylece insanoğlunun çizgisel bir süreçte sürekli ilerlediğini vurgulamıştır. Medeniyet çizgiselliğin son ve sürekli devam edecek aşaması olarak görülmüştür.

Ali Razi, dünya tarihlerinde artık bir adet haline gelen ırk tasnifine de yer verir. Ketb-i semaviyenin insanoğlunun Adem ile Havva'dan geldiği tezine karşılık Ali Razi fenn-i tarihin insanoğlunu dört ırka böldüğünü belirtir. Ali Razi ırk tasnifinde ise, beyaz ırkın üstün olduğuna ya da medeni eserler bırakma yeteneğinin beyaz ırka ait olduğuna dair bir iddiada bulunmaz. Dahası Said Paşa'nın, Mizancı Murad'ın, Mehmed Şükrü'nün ve diğer bazı tarihçilerin yaptığı gibi, beyaz ırk dışında olanlara olumsuz bir yaklaşım da söz konusu değildir.¹¹²³

Ali Razi İlkçağ medeniyetlerine Çin ile başlar; Hindistan, Mısır, Fenike, Asur ve İbraniler, Medyalılar Farslılar, Türkler, Yunanistan, Roma ve Araplar ile devam eder. Zaten dünya tarihinin bir özeti niteliğinde olan eserde Çin, Hindistan ve Türkler bölümü neredeyse yok gibidir. Yazar medeniyet ışığının ilk Hindistan'da ortaya çıktığını, ilk medeni eserlerin ise Nil Nehri vadisinde görüldüğünü belirtir. Medeniyetin İlkçağ dünyasındaki çizgisi Hindistan, Keldanistan, Mısır, Fenike, Yunanistan ve Roma çizgisini izlemiştir.¹¹²⁴ Çin ve Türkler bu medeniyet çizgisinde gösterilmez.

İlkçağ'da toplumlarının medeniyet alemindeki yerleri diğer Osmanlı dünya tarihçilerinin belirledikleriyle hemen hemen aynıdır. Yunan ve Roma, İlkçağ medeniyet çizgisinde yine en gelişmiş toplumlar olarak tanımlanır ve tarihlerine daha ayrıntılı yer verilir. Roma dönemindeki Hıristiyanlığın inanç tartışmalarına da yer veren Ali Razi, çeşiti

¹¹²² *A.g.e.*, s. 5-6.

¹¹²³ *A.g.e.*, s. 7-8.

¹¹²⁴ *A.g.e.*, s. 22.

konsüller sonucunda kabul edilen “teslis” ilkesini Tanrı’ya şirk koşmak olarak tanımlamıştır. Ona göre, Hıristiyanlığın esası birlik iken, siyasi bir amaçla bu garip teslis kabul edilerek Hıristiyanlar müşrik olmuşlardır.¹¹²⁵

IV.13.2. Şark’ı Aydınlatan Işık

Ali Razi Avrupamerkezci üçlü çağ sistemine göre dünya tarihini dönemlendirmekle birlikte Kurûn-ı Vustâ’yı Hz. Muhammed’in doğumuyla yani İslam tarihiyle başlatır. Klasik İslam tarihi silsilesi burada da söz konusudur. Hz. Muhammed’in doğumuyla başlayan İslam tarihi, onun dönemindeki olaylara değindikten sonra “Hülefa-yı Raşidin”, “Emeviler”, “Abbasiler”, “Endülüs Emevi Devleti”; “Tavaif-i Müluk” başlığı altında da “Atabeylikler”, “Selçuklu” tarihine değinilir. Osmanlı tarihi anlatılmaz, fakat bu silsilede İslam tarihinin bir parçası ve devamıdır. Selçuklulardan sonra “Devlet-i Cengiziyeh”, “Timur” ve “Safevi” tarihine de yer verilir. Ali Razi, Cengiz Han’ı gayet zalim ve kan dökücü, bütün Asya’yı al kanlara boyayan, İslam alemine de oldukça büyük hasarlar veren bir adam olarak tasvir etmiştir.¹¹²⁶

Hülasetü’-t-Tevarih (1911/1912) Kurûn-ı Vustâ’da Hıristiyan ve İslam aleminin karşılaştırmasını Haçlı Savaşları üzerinden yapmaktadır. Yazara göre bu savaşların özünde İslam medeniyetinin Hıristiyan dünya karşısındaki üstünlüğü yatmaktadır. Papalar öteden beri Arap İmparatorluğu tacını giyme hayalindedir. Bu hayallerini din anlaşmazlığını bahane ederek gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Papalar amaçlarını gerçekleştirmek için daima Hıristiyan aleminin cehalet ve taassubundan, onlar üzerindeki ruhani nüfuzlarından yararlanmışlardır. Batı alemi Hıristiyanlıkla taassub ve cehalet içindeyken İslam güneşi ve hakikat ışığı Şark’ı aydınlatmakta, ilerletmektedir. Ali Razi, İslamiyet’in medeniyet ışığının parlamasının yanında, İslam sınırlarının da Kurûn-ı Vustâ’da hızla genişlediğini

¹¹²⁵ A.g.e., s. 83.

¹¹²⁶ A.g.e., s. 128.

söylemiştir. Doğuşundan henüz bir asır geçmeden İslamiyet, Emeviler vasıtasıyla İspanya ve Sicilya'yı zaptederek Hıristiyanlığın merkezine dayanmış ve Roma'yı tehdit etmişti. Diğer yandan bütün Anadolu'yu istila eden Selçuklular vasıtasıyla da bu kez Doğu Roma İmparatorluğu'na yaklaşan İslamiyet, Hıristiyan alemi adeta bir kuşatma altına almıştı. Ali Razi de, diğer bazı Osmanlı tarihçileri gibi Müslümanlar arasındaki ayrılıklar ve Abbasi halifelerinin devlet işlerini Türklerin ellerine bırakmalarını İslam'ın ilerleyişini durduran etkenler olarak sıralamıştır.¹¹²⁷

Haçlı Savaşlarını Avrupa ilerlemesinin temellerinden sayan açıklamalar Ali Razi'de yoktur. Yazar böyle bir değerlendirmeyi Yüz Yıl Savaşlarının sonuçlarında yapar. Yazara göre, Yüz Yıl Savaşları Kurûn-ı Vustâ'yı tüm özellikleriyle birlikte tedricen çöküşe sürükleyip yeni bir çağın temellerini hazırlamıştır. Derebeyleri krallar karşısında zayıflamış, sanat ve edebiyatta yenilik devrine bir adım atılmıştır. Papaların önemleri kalmayıp dini taassup azalmaya, inanç ve siyaset başka bir renk almaya başlamıştır.¹¹²⁸ Ali Razi bu arada Haçlı Seferlerinden sonra vahşi Cermen kavimlerinin Roma memleketlerine hücumlarını, Avrupa'nın toplumsal ve siyasal yaşamında etkili olan feodaliteyi ve Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, İskandinavya, Lehistan ve Rusya hükümetlerini de ele alır.

Osmanlı dünya tarihlerinde sürekli vurgulanan bir tema olarak İslamiyet'in, Kurûn-ı Vustâ'da medeniyeti canlandıran ve Yeniçağ'a taşıyan yegane kuvvet ve şimdiki medeniyetin temellerini hazırlayan etken olduğuna dair açıklamalar *Hülasetu't-Tevarih* (1911/1912)'te yoktur. Örneğin Mizancı, dünya tarihi bir zincir olarak düşündüğünde İslamiyet'i zincirin en önemli halkalarından biri olarak görmüş; kendinden öncekilerden etkilendiği gibi sonrakileri de etkilediğini söylemişti. *Hülasetu't-Tevarih* (1911/1912) böyle bir etkileşime yer vermediği gibi, diğer tarihçilerce İslam ışığının Avrupa'ya

¹¹²⁷ *A.g.e.*, s. 135-136.

¹¹²⁸ *A.g.e.*, s. 187.

yayılmada etkili iki unsur olarak gösterilen Endülüs İslamları ve Haçlı Seferleri'nin bu noktadaki sonuçlarına da değinmez. Böyle bir algı İslamiyeti, genel medeniyet çizgisinin dışında bir süreçmiş gibi görülmesine neden olmaktadır.

IV.13.3. Ezmine-i Cedide: Avrupa'ya Ait Bir Tarih

Ali Razi, Kurûn-ı Vustâ'da duraklama hatta gerileme sürecine giren medeniyetin "Ezmine-i Cedide"de yeniden yükselişini işler. Bu çağdan itibaren *Hülasetü't-Tevarih* (1911/1912)'de dünya tarihi, Avrupa tarihine dönüşür. Yazar dünya tarihin Yeni Zamanlar'ını üç dönemde inceler. Birincisi Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden Otuz Sene Muharebesi sonuna yani 1648 Vestfalya Anlaşması'na kadar; ikincisi 1648'den 1789 Fransız Devrimi'ne kadar; üçüncüsü de Devrim'den son zamanlara kadar gelen süreçtir.¹¹²⁹

Hülasetü't-Tevarih (1911/1912) özet bir eser olsa da, Avrupa'daki gelişmeleri, Avrupa ilerlemesinin nedenlerini işleyerek Osmanlı tarihçiliğinin dünyaya bakışındaki değişimi net olarak gösterir. Ali Razi'ye göre Avrupa'nın ilerlemesi "inkılab" kelimesinde gizlidir. "İnkılab" Avrupa yeni çağının genel tanımıdır. Kurûn-ı Cedide Avrupa'sında siyasi ve toplumsal yaşamdan ekonomik, kültürel ve bilimsel alanlara uzanan geniş bir yelpazede çeşitli dönüşümler yaşanmaktadır. Üstelik bunlar birbirine bağlı, birbirini etkileyen gelişmelerdir. Yeni çağda merkezi otoriteler yani krallıklar güçlenmiş, keşifler sayesinde yeni ticaret yolları bulunmuş, gelişen ticaret Avrupa'nın iktisadi yaşamını dönüştürmüştür. Servetin kaynağı bu zamana kadar topraktı ve daha çok zadegan ve papazların ellerindeydi. Keşiflerden sonra servetin asıl kaynağı ticarettir ve sıradan halkın da servet sahibi olmasının yolları açılmıştır. Böylece Ali Razi toplumsal ve sınıfsal

---

¹¹²⁹ A.g.e., s. 188.

yaşamdaki değişikliğe de işaret etmiştir. Öte yandan Luther, Calvin gibi rahibler kilisenin ıslahına yönelik fikirler geliştirerek dini bir dönüşüm yarattığını söylemiştir.¹¹³⁰

Hülasatü't-Tevarih (1911/1912)'te Avrupa'nın düşünsel devrimini gerçekleştirenler olarak Bacon ve Descartes gibi filozoflar gösterilmektedir. Ali Razi düşünsel dönüşümün temsilcilerini de her yüzyılı ayrı başlıklar altında inceleyerek ele alır. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren Fransa'nın düşünsel alanlardaki üstünlüğünü vurgular.¹¹³¹ 18. yüzyılı ise, fenler açısından bir yenilenme dönemi olarak tasvir eder. Bu yüzyılda Avrupa kamuoyu maliyenin durumunu ıslah, zadegan ve ruhbana mahsus ayrıcalıkların feshini, angarya usulünün ve işkencenin kaldırılmasını, Hıristiyanlık taassubuna son verilmesini, ceza kanununun hafifletilmesini, medeni kanunun daha hakkaniyetli olmasını talep etmişlerdir.¹¹³² 1789'da Versay'da mali işleri düzene koymak için toplanan ve zadegan, ruhban ve avamdan oluşan genel mecliste avamın zadegan ve ruhbanın sayısına eşit olması şartının Necker tarafından ileri sürülmesi Fransız İnkılabı'nın fitilini ateşleyen gelişme olmuştur.¹¹³³

Ali Razi Fransız İhtilali'nin getirdiği fikirlere ve sonuçlara ayrıntılı olarak değinmese de Devrim'den sonraki Avrupa'nın siyasi ve toplumsal yaşamını mutlakiyet ve meşrutiyet arasındaki mücadele olarak anlatır. Devrim'den sonraki çatışma ortamı ve Napolyon'un icraatlarına da anlatılmadan geçilmez. Napolyon Bonapart dönemi Avrupa'sını ise bir satranç tahtasına benzetir. Yazara göre Napolyon kendi fikri ve zekasıyla oynadığı kanlı oyunlarla Avrupa'da asayiş-i umumiye ihlal ve 300 sene evvel din namına dökülen kanları siyaset namına dökmeye başlamıştı.¹¹³⁴

¹¹³⁰ *A.g.e.*, s. 188-189 ve 214-215.

¹¹³¹ *A.g.e.*, s. 250-252.

¹¹³² *A.g.e.*, s. 276-277.

¹¹³³ *A.g.e.*, s. 278.

¹¹³⁴ *A.g.e.*, s. 293.

Hülasetü't-Tevarih (1911/1912)'te 19. yüzyıl ise sanat, edebiyat, bilim, sanayi ve ticarete daha büyük ilerlemeleri temsil etmektedir.¹¹³⁵ Fakat Ali Razi'ye göre, dönemin en önemli sorunu Şark Meselesi'dir. Ali Razi Şark Meselesi'ni üç esas üzerine inşa eder. Birincisi İstanbul Boğazı sahili, ikincisi Orta Asya'da Rusya ve İngiltere arasında Hindistan rekabeti, üçüncüsü de Çin ve Japon meselesidir ki bütün Avrupa deniz devletleri bu meseleyle alakadardırlar.¹¹³⁶ Yazar her üç dayanağı açıklarken Şark Meselesi'nin, Avrupa devletlerinin emperyalist emellerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Eserin son bölümünde "Hatme" başlığı altında medeniyetin son zamanlardaki olağanüstü gelişmelerine kısa da olsa yer verilmektedir. Orta Asya ve Afrika kıtalarının bilinmeyen bölgeleri keşfedilmiş, mevcut bilimler daha da gelişerek dünya ve insanlık hakkındaki bilgileri artırmıştır. Filoloji ve arkeoloji, insanlığın meçhul zamanlarını ve olaylarını keşfetmeye başlamıştır. Antropoloji, insanın yeryüzünde ortaya çıkışını beş altı bin sene değil, çok daha eski zamanlara dayandığını; ilk zamanlarının ise, öyle mesut bir şekilde değil, vahşi hayvanlara karşı kendilerini korumakla geçirdiğini kanıtlamıştır. Ali Razi 20. yüzyılın başlarında fennin maddi alemin kanunları içine nüfuz ederek insanın kavrama yeteneğini artırıp sağlamlaştırdığını ifade etmiştir. Bilimin sanayiye uygulanması yeni makineleri ortaya çıkarıp serveti artırdığı gibi, iletişim ve ulaşımda da mesafelerin önemini kaybetmesine yol açmıştır.¹¹³⁷

Ali Razi insan toplulukları için gerekli ve yararlı olduğuna inandığı siyasi faaliyetleri, fenni ilerlemeyi sekteye uğrattığı için zararlı saymıştır. Eğer savaşlar ve çatışmalar gibi siyasi olaylar olmasaydı fenni ilerleme şimdikinden çok daha ileri bir seviyede olacaktı. Ali Razi, medeniyetin insanlığın faydaları olduğu gibi, son sözlerinde onun diğer yüzünü göstermeye çalışmıştır.

¹¹³⁵ *A.g.e.*, s. 304-306.

¹¹³⁶ *A.g.e.*, s. 320.

¹¹³⁷ *A.g.e.*, s. 350-351.

Bu şaşâli medeniyetin çırâ-ı dest-i himmeti olan toprak, tüfenkler ve ahenin-i zırhlılarla bir avuç toprak için bir asırda la-akl bir milyon kişinin üftâde-i hâk-ı helâk olması medeniyet ve insâniyet namına cây-i teessüf değil midir? Acaba bu müesserat-ı medeniyye, ahlâk-ı beşer üzerine bir te'sir icrâ edip de, bu belâ-ı ihtirâsın önü ne vakit alınacak; acaba ne vakit top ve tüfenk fabrikalarının şemâtet-i cânhrâşî sükûnet-pezir aramış olacak; insanlar ne vakit huzûr ve saâdetle imrâr-ı hayât edeceklerdir ?¹¹³⁸

IV.13.4. Cihan İmparatorluğu Algısının Sonu

18. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'ni merkezde gören tarihçiliğin yerini, 19. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş merkezin Batı'ya kaydığı ve Osmanlı'nın daha çok Batı'dan etkilenen bir konumda yer aldığı anlayış almaya başlamıştır. Ali Razi'nin eserinde de bu değişim görülmektedir. *Hülasetü't-Tevarih* (1911/1912)'te kuruluştan son zamanlara kadar gelen bir Osmanlı tarihi yoktur. Yazar, İslam tarihini anlattığı bölümün sonunda Osmanlı Devleti'ni Seçuklu bünyesinden doğan ve İslam tarihinin son devleti olarak ele alır. Fakat Osmanlı tarihine değinmez. Onu, diğer ülkelerin tarihleriyle ilgili olduğu sürece ve en çok da yeri geldikçe emperyalist politikaları dahilinde ele alır. Buradan hareketle *Hülasetü't-Tevarih* (1911/1912)'te bir cihan imparatorluğu algısı değil, varlığı Avrupa devletlerinin korumasına muhtaç, toprakları da emperyalist politikalar uğrunda Avrupa devletlerinin sürekli müdahalesine maruz kalan bir Osmanlı Devleti vardır.

Osmanlı tarihinin tamamı anlatılmadığı için Ali Razi'nin, devletin ıslahı konusunda yapılan çalışmalara nasıl yaklaştığını veya ıslahatlarda nasıl davranılması gerektiği gibi düşüncelere rastlanılmasa da Batı'yı yeni bir model olarak sunmaktadır. Siyasi ve toplumsal yaşamda ise mutlak idare yerine, Avrupa'daki meşrutî sistemin örnek alınmasını savunmaktadır. Yazar, meşrutî düzeni savunurken mutlakiyetle yönetilen eski düzene de sert eleştiriler yöneltmiştir. Eleştirilerin merkezinde II. Abdülhamid vardır. Ali

¹¹³⁸ A.g.e., s. 350-352.

Razi'ye göre, Berlin Antlaşması'ndan sonra II. Abdülhamit meşrutî düzene geçeceği yerde, oldukça yanlış politikalar izlemiştir:

Ve'l-hezâ devlet-i mezkûre bu musibetten mütenebbih olarak elinde kalmış olan arâzi-i vasiayı bademâ hüsn-i idâre ile devletin bunca zaiyâtını telâfi edici bir idâre-i faâle-i meşrûta teşkil etmesi lâzım iken Abdülhamid gibi bir zâlim-i cebbârın tamâm otuz üç sene dest-i ahenin-i istibdâdı altında ezilerek erbâb-ı namusun hasm-ı cânı olan o şahsın zulm ve gaddarı ile nice namuslu aileler mahv olduktan başka...¹¹³⁹

II. Abdülhamid'i "zalim", "gaddar" olarak niteleyen Ali Razi, onu, izlediği politikalar yüzünden devletin kara ve deniz kuvvetleri, siyasi ve mali itibarı dahi yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmakla da suçlamıştır.¹¹⁴⁰ Yazar, II. Abdülhamid yönetimine karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve kurucusu Osmanlı gençlerini kurtarıcı olarak göstermiştir:

"...devletimizin şu halinden dağ-dâr-ı teessüf olan gençlerimizin (İttihat ve Terakki) Cemiyeti namıyla akd etmiş oldukları cemiyet-i hafiyenin himemât-i aliyye ve mesâ-i meşkûresiyle esbâb-ı lâzıme tehiyye ve 1293'te sed etmiş olduğu meclis-i me'bûsânı tekrar küşâd etmesi için Abdülhamid Selanik'ten tehdid ve tazyik olunarak 1908 sene-i milâdisine tesâdüf olan 1324 sene-i maliyyesi Temmuz'unu onuncu günü meclis küşâda mecbur edilip ilân-ı meşrûtiyyet olundu."¹¹⁴¹

Ali Razi, II. Abdülhamid'e, Meşrutîyet'in ilanından sonraki tavrı nedeniyle "yemininden dönen" gibi olumsuz bir nitelik yüklemiştir. Çünkü Meşrutîyet'e sadık kalacağına yemin eden II. Abdülhamid 1325 senesi Mart'ında 31. günü İstanbul'daki askeri para ile Meşrutîyet aleyhinde isyana teşvik etmiştir. Bu nedenle hakkında verilen fetva ile tahttan indirilmiş, Selanik'e sürgün edilmiş ve kardeşi Sultan 5. Mehmed Osmanlı tahtına geçirilmiştir.¹¹⁴²

¹¹³⁹ A.g.e., s. 348-349.

¹¹⁴⁰ A.g.e., s. 349

¹¹⁴¹ A.g.e., s. 349.

¹¹⁴² A.g.e., s. 348-349.

Dolayısıyla Ali Razi, mutlak idarelerin yerine insanların daha özgür ve kendilerinin de söz hakkına sahip olabilecekleri bir siyasal yaşama evrilen dünyada Osmanlı Devleti'nin de kurtuluş reçetesini meşruti düzende göstermektedir. Osmanlı tarihçilerinin bir zamanlar hakkında bilgi sahip olmadıkları, olmak konusunda da pek istekli davranmadıkları, kafir olarak niteledikleri toplumlar *Hülasetü't-Tevarih* (1911/1912)'te en azından siyasal yaşamda Osmanlı Devleti'nin önünde duran en iyi modeldir.

IV.14. Ali Reşad'ın Dünyası

Ali Reşad, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, çeşitli tercüme ve telif eserleriyle dikkat çeken tarihçilerdendir. Ertürk, Ali Reşad'ın tarihçilik yönünün 1908 sonrasında ortaya çıktığını belirtir.¹¹⁴³ Yazarın daha çok, Yakınçağ tarihine ve Fransızca eserlerin tercümesine odaklandığı görülür. Özellikle II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı tarihçiliğinin ana referans noktasını oluşturan Charles Seignobos'tan¹¹⁴⁴ çeviriler ağırlıktadır:

Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi: 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hazırda Avrupa*, C. 1, (Trc. Ali Kemal, Ali Reşad), İstanbul, Kader Matbaası, 1324.

Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi: 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hazırda Avrupa*, C. 2, (Trc. Ali Reşad), İstanbul, Kader Matbaası, 1325,

Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi: 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hazırda Avrupa*, C. 3, (Trc. Ali Reşad), İstanbul, Ahmet Saki Bey Matbaası, 1326.

Fransız diplomatlarından bir zat, *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları*, (Mütercimleri: Macar İskender, Ali Reşad), Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1330.

¹¹⁴³ Ertürk, *a.g.m.*, s. 207.

¹¹⁴⁴ Toprak, *a.g.m.*, s. 5.

E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniyyenin Tarih-i Islahatı*, (Çev. Ali Reşad), Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328.

Serge Goriainow, *Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti*, Kanaat Kütüphanesi, Dersaadet, 1331.

Gustave Le Bonn, *Cihan Muvazenesinin Bozulması*, C.1-2, (Trc. Ali Reşad, Galip Ata), İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1339-1340.

Tarih-i Kadim: Akvam-ı Kadime-i Şarkıyye, C. 1, (Seignobos, Maspero, Leon Cahun); *Tarih-i Kadim: Romalılar, Bizanslılar, İslavlar, Türkler, İraniler*, C. 2, (Seignobos, Cahun, Bayet ve Denis), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331.

Tarih-i Umumi: Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar, C. 1: Evveliyat 395-1095, (Ernest Lavis ve Alfred Rambaud'un riyaseti altında bir heyet tarafından telif ve darülfünun edebiyat medresesi müderris ve muallimlerinden mürekkebe bir heyet tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926.

Ahmed Midhat ve Ahmed Refik'in Osmanlı tarihçiliğine eleştirilerinden ya da ya da eksikliğini belirttikleri noktalardan biri, dünya tarihini Osmanlı gözüyle değerlendiren çalışmaların olmayıştı. Her iki yazar da Batılı kaynaklardan yapılan tercümelerin Osmanlı'ya tam anlamda fayda sağlamayacağını, Osmanlı'nın temayüllerini yansıtmayacağına; söz konusu eserlerin birtakım yanlışlıklar, önyargılar ve düşmanca fikirlerle dolu olduğuna dikkat çekmekteydi. Dolayısıyla Ahmed Midhat *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)'yi Ahmed Refik'de *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)'yi dünya tarihine Osmanlı gözüyle yaklaştırmaya çalışmışlardı. Fransız bir diplomatın *Kapitülasyonlar* (1914-1915) adlı eserini tercüme eden Ali Reşad da, eserin girişinde, Avrupalı yazarların Doğu'ya dair eserlerinde eleştiriye ve düzenlemeye muhtaç birçok konunun olduğunu söyler. Bununla birlikte Ali Reşad, yanlış bilgiler içerse de söz konusu eserlerin

tercümelerini bir açıdan faydalı bulmaktadır. Ona göre, Batılı kaynaklardan yapılan tercümeleler, Avrupa'nın bizim hakkımızdaki düşünce ve değerlendirmelerini Osmanlı okuyucularına bildireceği için gerekliydi.¹¹⁴⁵

Çeviri eserlerin dışında Ali Reşad, ilköğretimden yüksekokul düzeyine kadar eğitimin her seviyesine uygun ders kitabı niteliğinde dünya tarihleri de yazmıştır. Taşra idadilerinin 3.,4. ve 5. sınıfları için Ali Seydi ile birlikte yazdığı, resimli ve haritalı üç ciltlik *Tarih-i Umumi* (1327); Sultani birinci devre 3. ve 4. sınıfları için iki cilt olarak yazdığı *Tarih-i Umumi* (1331); Mekatib-i Rüşdiye 3. sınıflar için Ali Seydi ile birlikte yazdığı resimli ve haritalı *Tarih-i Umumi* (1327); Liselerin birinci devre 1., 2. ve 3. sınıfları için üç cilt olarak yazdığı *Yeni Tarih-i Umumi* (1340); Ortaokul 1., 2. ve 3. sınıflar için üç cilt olarak yazılan *Umumi Tarih* (1928); Sultanilerin 6,7,8 ve 9. sınıfları için dört cilt olarak yazdığı *Tarih-i Umumi* (1330-1330-1331-1339) yazarın ders kitabı olarak hazırladığı dünya tarihleridir. Ayrıca Kurûn-ı Cedide ve Asrı Hazır Tarihi adı altında Sultani ve İdadi sınıfları için de tarihler yazmıştır.¹¹⁴⁶

Tez'de Ali Reşad'ın Ali Seydi'yle İdadiler için yazdığı üç ciltlik umumi tarih ile, yazarın kendisinin Sultaniler için yazdığı dört ciltlik umumi tarih esas alınmıştır.

IV.14.1. Tarihin Tarifi ve Önemi

Alışlageldiği üzere Ali Reşad ve Ali Seydi, eserlerinin girişinde öncelikle tarihçilik hakkında çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. Tarih, Ali Reşad'ın tanımında, “bizden evvel yaşamış olan akvâm-ı medeniyyenin ahvâl-i siyâsiyye ve şerâit-i içtimâiyyesinden bahs bir fenn”dir. Tarih öyle bir “fenn-i celildir ki, adeta insaniyyetin terceme-i ahvâli demektir.”¹¹⁴⁷ Pozitivist tarih anlayışının II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı

¹¹⁴⁵ *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları*, (Trc. Ali Reşad-Macar İskender), Kanaat Kitabhanesi, Dersaadet, 1330, s. 5.

¹¹⁴⁶ Ertürk, *a.g.m.*, 219-222.

¹¹⁴⁷ Ali Reşad-Ali Seydi, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul, 1327, s. 4.

tarihçiliği ve tarih eğitimi üzerindeki etkisi Ali Reşat ve Ali Seydi'nin tarih tanımında açık olarak görülmektedir. Tarih ilminin inceleme alanı, alemin ve insanoğlunun yaratılışıyla değil, medeni kavimlerle başlatılır. Yazarın Sultaniler için yazdığı dünya tarihinde de tarih tanımında “medeni”ye vurgu devam eder. “Târih, nev-i beşerin ahvâl vakayi'-i sabikasını sûret-i sahihede hikâye ve tedkîk eden bir fenndir. Ta'bir-i diğerle târih, nev-i beşerin terakkiyât-ı mütetâbia-i medeniyyesini nakl ve tenkid eder.”¹¹⁴⁸

Ertürk'e göre, Fransa merkezli pozitivist akım Ali Reşad'ın tarih anlayışının gelişiminde önemli bir etkendi ve Ali Reşad, bu akımın etkisinde gerçekleştirdiği tarih anlayışından ölümüne dek taviz vermemişti. O, özellikle son dönem Avrupa'sında gelişen pozitivist yaklaşımın yönlendiriciliğinde bilgi eleştirisini gündeme getiren, sağlıklı belgesel temellere dayalı bilgilerin geçerliliğini vurgulayan bir tarihçiydi.¹¹⁴⁹ Tarihin tanımında görülen pozitivist etki, eserde Mukaddes Tarih'ten tamamen uzaklaşıldığı anlamına gelmez. Ali Reşad, daha sonra da göreceğimiz üzere, gerek Ali Seydi ile yazdığı gerekse daha sonra kendisinin Sultaniler için yazdığı dünya tarihinde Mukaddes Tarih'e referansta bulunur. Özellikle, Sultaniler için yazdığı eserinde alemin yaratılışı ve insanoğlunun ortaya çıkıp yeryüzüne yayılması konusunda Mukaddes Tarih'e dönüş yapar. Ali Reşad, tarihin ilk zamanları hakkında bizlere Tevrat'tan başka bilgi verecek kaynağın olmadığını belirtir. Halbuki hemen öncesinde doğa bilimlerinin bu konuya ilişkin verilerini de aktarmaktadır.¹¹⁵⁰ Dolayısıyla yazarın buradaki tavrı, pozitivist tarihçiliğe aykırı bir duruş anlamına gelmektedir.

Yazarın pozitivist tarih anlayışı, tarihin “öteki dünya” ile sonlanacak bir zaman algısıyla da darbe alır. *Tarih-i Umumi* (1909-1910)'nin özellikle İslam medeniyetinin çöküşünün anlatıldığı bölümlerde yeryüzü dünyasının geçiciliğine ve yalan olduğuna işaret

¹¹⁴⁸ Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, C. 1, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul, 1330, s. 1, 13-15.

¹¹⁴⁹ Ertürk, *a.g.m.*, s. 208.

¹¹⁵⁰ Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 13.

eden cümleler kurmuştur. Yazar sonlu bir zamana vurgu yapsa da sürekli ilerleyen bir tarih anlayışı içerisinde. İbn-i Halduncu anlayışın izlerini de göreceğimiz şekilde tarih, “sahâ-i medeniyette isbât-ı vücûd ve âsâr eyleyen milletlerin hâl-i vahşet ve bedeviyetten bugünkü hâl-i tekemmül ve medeniyete vasıl oluncaya kadar geçirdikleri ahvâlden, vakayi'den, inkılabatdan, elhasıl şuûn-ı hayâtiyye-i akvâmdan bahisdir.”¹¹⁵¹ Fakat tarih sadece geçmişteki durumlar ve olaylar hakkındaki merakımızı gidermekten ibaret değildir. Tarih insanların en fazla faydalanabilecekleri ve muhtaç oldukları bir fennidir. Çünkü tarih bilmeyen bir insan ne iyi bir hükümet adamı, ne hariciye memuru, ne mükemmel bir askeri kumandan, ne de bir müellif ve muharrir olabilir. Ahmed Midhat'ın tarihle ilgilenmenin sağlayacağı faydaları hatırlatacak şekilde Ali Reşad ve Ali Seydi, ilerlemiş milletlerle tarih arasında bağlantı kurar. Medeniyette ilerlemiş olan milletler tarihe büyük önem verirler. Bu milletlerin okullarında diğer ilimlerden ziyade tarih okutulur. İnsanlar tarihten iki açıdan faydalanabilirler. Öncelikle, en eski zamanlardan şimdiye kadar gelmiş geçmiş milletlerin neler yaptıklarını, ne gibi olaylar geçirdiklerini, nasıl kurulduklarını, nasıl ve neden dolayı yıkıldıklarını, medeniyetin nasıl ilerleyip bu hale geldiğini, ziraatın, sanatın, icatların esaslarının ne olduğunu öğrenerek adeta dünyanın başlangıcından beri yaşıyormuş gibi cihanın, insan aleminin haline dair bilgi sahibi olurlar. Tarih, medeniyette birbiri ardına gelen ilerlemelerin bir yansımasını sağladığı için insan düşüncesini ilk zamanlara kadar uzatır. Bundan daha önemli ve faydalı bir şey olamaz.¹¹⁵² Burada tarihin insana kazandırdığı makro zaman bilinci söz konusudur. Ali Reşad ve Ali Seydi, insanlara bu makro zaman bilincini kazandıracak olan şeyin ise, dünya tarihçiliği olacağı vurgusunu yaparlar. İnsanlar bu sayede zihinlerini en eski zamanlara uzatabileceği gibi, geçmişe bakarak gelecek hakkında da öngörü sahibi olabileceklerdir.

¹¹⁵¹ *A.g.e.*, s. 1.

¹¹⁵² Ali Reşad-Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 4-5; Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, s.2.

IV.14.2. Tarihin Taksimi ve Kaynakları

Ali Reşad ve Ali Seydi tarihin çeşitleri konusunda II. Meşrutiyet tarihçiliğinin yansıması olarak, “Mukaddes” ve “Medeni” ayrımını daha da netleştirir. İkili bir ayrım yine söz konusudur, fakat bu Medeni Tarih içinde yapılır. Hükümetlerin dahili ve harici siyasetlerini inceleyen Siyasi Tarih, çeşitli toplumların medeni ve toplumsal durumlarını inceleyen Medeniyet Tarihi, bunun dışında Sanat Tarihi, Doğa Tarihi, Riyaziyat Tarihi, Mukaddes Tarih vb. birçok ayrıma tabi tutulabilse de yazara göre tarih temelde umumi ve hususi olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisi, medeniyet sahasında az çok eser bırakmış olan tüm kavimlerin olaylar dizisinden bahseder. Ali Reşad’a göre asıl tarih budur. Yalnız bir devletin veya bir kavmin medeni ve siyasi durumlarını içeren hususi tarihi de, dünya tarihinin bir parçası olarak görür.¹¹⁵³

Tarihin Avrupamerkezci çağ sistemi Ali Reşad ve Ali Seydi’de de devam etmektedir. Tarihin hakkıyla vakıf olamadığı devirler tarih öncesi zamanlar olarak tanımlanmaktadır. Fakat eserde, arkeoloji ilminin gelişmesiyle birlikte tarih öncesi dönemde yaşayan insanlar hakkında bilgilerin artmaya başladığı da söylenmektedir.¹¹⁵⁴ Dolayısıyla Ali Reşad ve Ali Seydi’nin arkeolojiyi, kutsal kitapların dışında tarih öncesi zamanlar için yeni bir kaynak olarak gösterdikleri söylenebilir. Eserde arkeoloji biliminin verilerinden hareketle insanların tarih öncesinde geçirdikleri aşamalar kısaca anlatılır. Arkeoloji ilminden edinilen bilgilere göre, insanlar her devirde fikren sürekli bir adım daha ilerlemektedir. Taş ve Tunç devirlerini yaşayan insanoğlu Demir Devri ile medeniyete ilk adımlarını atmışlardır. İşte bu andan sonra tarihi devirler başlar. Çünkü tarih, insanları ancak topluluk ve kavmiyet oluşturdukları zamandan itibaren tanır. Bunun ne zaman başladığı da tam olarak bilinmediği için, bu dönem hakkında hurafelerle dolu bilgiler

¹¹⁵³ Ali Reşad, *a.g.e.*, s.3.

¹¹⁵⁴ Ali Seydi-Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 6.

vardır. Seydi ve Reşad, bütün milletlerce Adem'in yaratılışını başlangıç kabul ettiklerini, buradan itibaren genel olarak tarihçilerin ki, burada Avrupalı tarihçilerden bahsetmektedir, dünya tarihini dört büyük döneme ayırdıklarını belirtir. Avrupamerkezci bu dönemlendirmeyi Ali Seydi ve Ali Reşad kendi eserlerine de uygular. Bu çağlar Kurûn-ı Ulâ, Kurûn-ı Vustâ, Kurûn-ı Ahire ve Kurûn-ı Cedide'dir.¹¹⁵⁵ Ali Reşad, daha sonra yazdığı dünya tarihinde de bu dönemlendirmeyi devam ettirir, fakat küçük farklılıklarla. Bu farklılık dönemlendirmedeki sıralanmadan kaynaklanır. Kurûn-ı Vustâ'dan sonra Kurûn-ı Cedide ve sonrasında da Kurûn-ı Cedide Evâhiri ve Asr-ı Hâzır kısmı yer alır.

Her iki eserde de tarihin kaynakları konusunda üçlü bir ayrıma söz konusudur: Asar-ı mazbuta, asar-ı menkule ve asar-ı atika. Burada kaynakların niteliğine, doğruluğuna ilişkin bir bilgilendirme de vardır. Nakil yoluyla edinilen bilgilerin yalan, yanlış ve abartılı olma ihtimalleri yüksektir. Öte yandan bazı olayların gerçekliğini vurgulayan abideler, yapılar, kitabeler, paralar, silahlar, eşyalar bunlar üzerinde bulunan resimler, isimler vb. eski eserler nakli bilgilere göre daha güvenilirdir. Fakat bazı abideler yalan bilgiler de vermiyor değildir. Tarihte hezimetlerini saklamak için zafer takları inşa eden hükümdarlar vardır. Bu nedenle bu tür eserlerin de dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekir. İnsanlar olayları kaydetmeye başladıklarında ise tarih hakkında daha doğru bilgiler edinilmeye başlanmıştır. Reşad ve Seydi, yazılı kaynakların doğruluğunu bilmek için de eleştirel aklın gerekliliğini vurgulamayı unutmaz.¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁵ Ali Seydi-Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 6-8; Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, s. 3-9.

¹¹⁵⁶ Ali Seydi-Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 5; Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, s. 3-5

IV.14.3. Beyaz Irkın Tarihi

Dünya tarihini Avrupamerkezci çağ sistemine göre dönemlendiren Reşad ve Seydi, İlkçağ tarihinin genellikle Hilkat-i Adem'den başlatıldığını belirtse de, 1327 (1909-1910)'de yazdıkları *Tarih-i Umumi*'de II. Meşrutiyet döneminin tarihçilik anlayışındaki pozitivist etkinin sonucu olarak Mukaddes Tarih'e yer vermeden, ilk medeni kavim kabul ettikleri Mısırlılarla başlarlar. Ali Reşad üç yıl sonra Sultaniler için yazdığı aynı isimli eserde de Avrupamerkezci dönemlendirmeye bağlı kalmıştır, fakat Hilkat-i Alem ve insanlığın yaratılışına dair mukaddes anlatıya geri döner. Ahmed Midhat gibi “*mecburiyet-i diniyye gereği*” mi yaptığı bilinmez ama Ali Reşad'ın bu konuda “fenn-i nazariye”nin yerine “ketb-i mukaddese”nin rivayetlerin itibar ettiği görülür. Ahmed Refik rivayetleri tarihi gerçeklik değil de, efsane olarak görürken; Ali Reşad için, tarihin ilk zamanları hakkında Tevrat'tan başka bilgi sahibi olabileceğimiz kaynak yoktur. Dolayısıyla pozitivist tarihçiliğin geliştiği bu dönemde Ali Reşad öğrencilerine tarihin ilk zamanlarını Tanrısal iradenin hakim olduğu uhrevi bir algı çerçevesinde anlatmaktadır. Buna göre cenab-ı hak bütün varlıkları altı günde yaratır. Birinci gün arz ve ışığı, ikinci gün semayı ve fezayı, üçüncü gün arz üzerindeki suları karadan ayırarak topraktaki bitkileri, dördüncü gün güneşi, ayı ve diğer gök cisimlerini, beşinci gün hayvanları, altıncı gün de Hz. Adem'i yaratarak yedinci gün yaratma işlerini bırakmıştır. Ali Reşad bundan sonraki süreçte Hz. Adem ve Havva'nın cennetten kovulması, bu ikisinden türeyen insanoğlunun Tufan ile cezalandırılması, Nuh'la birlikte insanoğlunun tekrar çoğalıp yeryüzüne yayılması, ırkların ve dillerin ortaya çıkması konularına yer verir. Kutsal bir kavrayış dahilinde Mizancı gibi, Ali Reşad da Ham neslinden gelen Afrikalıların ten

renginin siyahlığını, Ham'ın kabahati üzerine babası Nuh tarafından beddua almasına bağlayabilmektedir.¹¹⁵⁷

Ali Reşad, son zamanlardaki arkeolojik kazıların eski medeniyetlere dair rivayetlerin bildirdiği bazı bilgileri çürüttüğünü söylemesine rağmen, Tevrat'ı tarihin ilk zamanları için kaynak kabul edebilmektedir. Dolayısıyla yazarın çelişkide kaldığı görülür. Eserin Keldanistan, Asur ve Babil tarihlerinin anlatıldığı bölümler söz konusu çelişkiye örnektir. Reşad, üç medeniyetin önce rivayetlere göre tarihlerini anlattıktan sonra yeni arkeolojik keşifler sonucunda rivayetlerin bazı noktalarda yanlışlığını ortaya koyar.¹¹⁵⁸ Yine de eserinin çeşitli bölümlerinde rivayetlere referansta bulunmaktadır. Özellikle İbraniler söz konusu olduğunda Ali Reşad pozitivist tarih anlayışından daha fazla ödün vererek, Tanrısal iradenin yoğun olduğu bir anlatı sunmuştur.

Ali Reşad İlkçağ tarihine ayrılan kısımda sırasıyla Mısır, Asuriler, Keldaniler, İbraniler, Fenike ve Kartacalılar, İraniler, Küçük Asya kavimleri (Hititler, Lidya, Likya, Karya, Pamfilya, Kilikya, Kapadokya, Firigya, Misya, Bitinya, Galatya, Paflagonya, Likaonya, Pisidya, Pont, Ermenistan), Çin, Hindistan, Türkistan, Yunan ve Roma konularını inceler.

Seydi ve Reşad'ın İlkçağ tasavvurunda söylenebilecek sözlerden biri, medeni gelişme konusundaki Avrupamerkezci yaklaşımın devamıdır. Bütün Avrupa, Asya'nın batısı, Kuzey Afrika'da bulunan kavimler ve Araplar Kafkas ırkına; Çinliler, Moğollar ve Türkler ırk-ı asfere yani sarı ırka; Afrika'nın içlerindeki halk siyah ırka; Amerika'nın yerli halkı ile Avusturalya'nın eski halkı kızıl ırka mensupturlar. Reşad'a göre, Kafkas ırkı dışında diğerlerinin İlkçağ dünyasında herhangi bir etkinliği yoktur. Bunların tarihleri, halleri ve adetleri hakkında da herhangi bir bilgi de mevcut değildir. Kafkas cinsine

¹¹⁵⁷ Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, s. 13-16.

¹¹⁵⁸ Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 87-91.

mensup insanlar yani beyaz ırktan olanlar İlkçağ tarihinin merkezindedir. Seydi ve Reşad'a göre bu devir sadece beyaz ırkın tarihini anlatır. Çünkü, medeniyet aleminde eser bırakan kavimler tarihin konusu olabilirlerdi. Bu yetenek ise yalnız beyaz ırkta vardır. Dünya tarihinde medeniyetin ortaya çıktığı ilk bölgenin beyaz ırktan insanların yerleştiği bölge yani Akdeniz olması, Seydi ve Reşad'ın, görüşlerini desteklemekte kullandıkları en önemli kanıttır. Aslında Seydi ve Reşad sadece İlkçağ'ın değil daha sonraki devirlerde de beyaz ırkın diğerlerine her zaman üstün olduğunu, hakimiyetlerinin son zamanlarda da sürdüğünü belirtir. Dolayısıyla dünyanın tarihi aynı zamanda beyaz ırkın tarihidir. Bir havuza atılan taşın yarattığı dalgaların merkezden çevreye yayılması gibi, medeniyet de İlkçağ'da Akdeniz'den beyaz ırk sayesinde dünyaya yayılmıştı. Mısır, Babil, Asur ve İran, Yunan ve Roma medeniyetleri beyaz ırkın eseri idi ve medeniyeti dünyaya onlar yaymışlardı.¹¹⁵⁹

Ali Reşad, İlkçağ tarihini aynı zamanda, çeşitli orduların büyük bir geçit törenine benzetir. Mısır, Babil, Asur, İsraililer, Medyalılar, İraniler, Fenikeliler, Yunan ve Romalılar bu geçit töreninde yer almışlardır. Bunların her biri, bir öncekinden aldığı mirasla kendisini daha da geliştirerek medeniyeti ilerletmiş ve genişletmişlerdir. Bunlar sayesinde medeni toplumun esasları belirlenmiş, şimdiki toplumların var olma sebepleri ortaya çıkmıştır.¹¹⁶⁰

Reşad ve Seydi'nin yazdığı *Tarih-i Umumi* (1909-1910)'nin İlkçağ kısmında beyaz ırk dışında toplulukların tarihine yer verilmezken, Reşad'ın *Tarih-i Umumi* (1911-1921)'sinin İlkçağ'a ayrılan bölümünde 524 sayfadan sadece 27 sayfalık bölümü Çin, Hindistan ve Türkistan'a ayırmıştır. Yunan ve Roma medeniyeti ise, İlkçağ kısmının yarısını oluşturmaktadır. Ali Reşad, sarı ırktan olan Çinlileri; pratik, ahiretten çok dünya dünya işleriyle meşgul olan, hayattan mümkün olduğu derecede faydalanmaya çalışan bir

¹¹⁵⁹ Ali Seydi-Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 6; Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, s. 10-11, 17-18.

¹¹⁶⁰ Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 19-20.

topluluk olarak tanımlar. Hatta medeniyet aleminde eser bırakma yeteneğini verdiği beyaz ırkın karışık efsanelerine ve hurafelerine karşın, sarı ırka mensup Çinlilerin insaniyete yakışır birtakım ahlak kuralları da ortaya çıkardığını söyler.¹¹⁶¹

Her iki eserde de Avrupamerkezci çağ sistemine uygun bir şekilde, 4.yüzyılın sonlarında Roma İmparatorluğu'nun “barbar” olarak adlandırılan kavimlerin saldırısı sonucu yıkılması Kurûn-ı Vustâ'nın yani Ortaçağ'ın başlangıcı kabul edilmektedir. Cermen istilaları ve sonrasında Batı'da ortaya çıkan düzen hakkında daha önceki dünya tarihinde gördüğümüz anlatılara burada da rastlarız. Roma'nın yıkılmasından sonra Batı'da meydana gelen yeni ve parçalanmış bir siyasi düzen, barbarların aynı zamanda medeniyet alemine girmiş ve medenileşmeye başlamış olmaları; onların yaşam şekilleri, inançları, medeniyetleri; Şarلمان'ın Avrupa'nın parçalanmış siyasi yapısını tekrar büyük bir imparatorluk haline getirme çabaları, tek düzenli ve kuvvetli kurum olarak Kilise teşkilatı ve Papalık, Papa'nın ruhani iktidar yanında dünyevi iktidara da hakim olma isteği ve bu yönde Avrupa hükümdarları ve hanedanlarıyla mücadeleleri her iki eserde de Ortaçağ Batı dünyasının ana temalarını oluşturmaktadır. Seydi ve Reşad'da, Batı'nın Kurûn-ı Vustâ tarihini genelde siyasi ve askeri olaylar ve iktidar mücadeleleriyle şekillenir. Mizancı veya Ahmed Refik'e göre Seydi ve Reşad ticaretin yeni bir fail olarak ortaya çıktığına daha az değinmektedir. Eserde özellikle Yüzyıl Savaşları sonucunda İngiltere'nin Flandır yani şimdiki Belçika bölgesiyle serbest ticarete başlaması ve Avrupa'daki bazı şehirlerin Doğu ticareti ile zenginleşmesine yer verilir. Bunun önemli sonuçlarından biri olarak da ticaret sayesinde zenginleşen yeni bir sınıfın, burjuvazinin ortaya çıkması ve feodal sistemin çözülmeye başlaması gösterilir.¹¹⁶²

¹¹⁶¹ *A.g.e.*, s. 217.

¹¹⁶² 1327 tarihli eserle, Ali Reşad'ın kendi yazdığı umumi tarihin konu sıralaması arasında farklılıklar vardır. 1327 tarihli eserin birinci cildinde İlkçağ ve Ortaçağ kısmının Batı'ya ait bölümü birlikte ele alınmıştır. “Barbarlar” başlığı altında bu kavimler tek tek ele alındıktan sonra, Şark Roma İmparatorluğu'na

Ali Reşad'a göre Kurûn-ı Vustâ medeniyetini şekillendiren olgular, feodalite ve Katolik Kilise'siyle onun yaydığı cehalet ve dini taassuptu. Kilise teşkilatının bu dönemdeki ruhani ve dünyevi alandaki gücünü Ali Reşad sayfalarca anlatmaktadır. Fakat yazara göre, Kurûn-ı Vustâ'ya damgasını vuran asıl güç Araplar ve İslam medeniyetidir. İki eserde de Kurûn-ı Vustâ'da Arapların ya da İslam medeniyetinin, Batı ile karşılaştırıldığında oldukça üstün ve onların üstadları olduklarına dair temalar vardır. Fakat Reşad ve Seydi'nin odak noktasını daha ziyade 16. yüzyıldan sonraki süreç oluşturacaktır.

IV.14.4. Yeni Bir Dünyaya Yolculuk

16. yüzyıldan itibaren dünya tarihindeki gelişmeler Osmanlı Devleti'nin ideal düzenini ve kendine güven duygusunu sarsarken, Batı hızlı bir ilerleme sürecine giriyordu. Osmanlı tarihçileri eserlerinde devletin kötü gidişatına yönelik çok az da olsa betimlemelerde bulunmaya başlarken, sorun yine dünyadan bağımsız, devletin ve toplumun kendi iç dinamiklerinde aranıyordu. “Cedid”e bakmak yerine “Kadim” hala Osmanlı tarihçilerinin temel referansıydı. Bu düşünce kendisini uzun süre korumasına rağmen özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Kadim” yerine artık “Cedid”e, kendi sınırlarında gezinen tarihçilik yerine Batı'daki gelişmeleri de dikkate alan bir dünya tarihi yaklaşımının sergilendiği görülmektedir.

Reşad ve *Tarih-i Umumi* (1911-1921)'si de söz konusu yaklaşım çerçevesinde değerlendirilebilir. Ali Reşad, Avrupalıları “kafir”, “lanetlenmiş” gibi olumsuz imajlarla ötkileştirmek yerine onları tüm yönleriyle tanımaya çalışır; ilerleme sürecine girmesinin nedenlerini merak ederek Avrupa tarihinin kapsamlı bir analizini yapar. Yazar, Avrupa

---

değnilmiştir. Daha sonraki konu başlıkları İran, Frank Hükümeti, Almanya, İsviçre Fransa, İngiltere, İtalya, İskandinavya, Rusya, Lehistan ile devam etmiştir. İkinci cilt Kurûn-ı Vustâ Evahiri ve Kurûn-ı Uhra'ya ilişkindir ve İslam tarihi ile başlar. Hz. Muhammed, Halifeler, Emevi, Abbasi, Endülüs Emevi Devleti ve Tavaif-i Müluk anlatıldıktan sonra Haçlı Seferleri'ne geçilir. Hemen arkasından İslam medeniyeti başlığı atılır. Kurûn-ı Vustâ'da Osmanlılar bölümünde ise İstanbul'un fethine kadarki süreç anlatılır. Bu olayla birlikte Ali Seydi ve Ali Reşad Yeniçağ tarihine geçmiş olurlar.

ilerlemesinin temellerini Haçlı Seferleri'ne kadar götürmektedir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren siyasi, ilmi ve dini alandaki birtakım dönüşümlere odaklanan Reşad, dünyanın yeni bir görünüme kavuştuğuna dikkati çekmektedir. Bu yolculuk hem “eski”nin dönüşümünü hem de mekansal anlamda bugüne kadar bilinmeyen yerlerin keşfedilmesini simgelemektedir. Yani dünya tarihinde Kurûn-ı Uhrâ veya Kurûn-ı Cedide adlı yeni bir çağ başlamaktaydı. Yeni çağa kapı aralayanlar yine, beyaz ırktan olan Avrupalılardı.

Kurûn-ı Cedide'nin temelini oluşturması bakımından Haçlı Seferleri'nin yarattığı olumlu sonuçlardan ilki Reşad'a göre, Avrupalıların Doğu'ya dair bilgiler edinmesinin yanında kendisini tanıması ve kendisinin farkına varmasıydı. Başka bir ifadeyle Reşad, Mizancı Murad'ın 18. yüzyılda tam anlamıyla oluştuğunu ifade ettiği “Avrupalılık” fikri ve bilincinin temellerini Haçlı Seferleri'ne dayandırmaktaydı. Daha önce birbirini sevmeyen, birbirine adeta yabancı ve düşman olan Avrupa milletleri Haçlı Seferleri'yle birlikte kaynaşmaya başlamışlardı. Bununla birlikte Haçlı Seferleri Avrupa'nın ticari, iktisadi, siyasi ve kültürel anlamda dönüşümünün, dolayısıyla fikri uyanışın tohumlarını da atmıştı.¹¹⁶³

Kurûn-ı Vustâ'nın sonlarındaki birtakım icatlar veya önceki icatların tekrar ıslahı da dönüşüme katkı yapan ve yeni dünyanın kapılarını aralayan gelişmelerdi. Reşad, barutun siyasi sistemde yarattığı etkileri incelerken, kağıt ve matbaanın kültürel ve düşünsel sonuçlarına da değinmiştir. Reşad, Avrupa ilerlemesinde matbaanın faydalarına ayrı bir pay biçmekteydi. Yazara göre hiçbir icat matbaanın yaptığı kadar insanlığa katkı sağlamamıştı. İnsanlık matbaa sayesinde üç dört bin senede ulaşabildiği ilerlemenin birkaç

¹¹⁶³ Ali Reşad, *a.g.e.* c. 2, Şems Matbaası, İstanbul, 1342, s. 427-430.

misline yüz elli senede ulaşmış oluyordu. Pusulanın geliştirilmesiyle birlikte keşif hareketlerinin başlaması ise, adımları daha da hızlandırmıştı.¹¹⁶⁴

Ali Reşad, keşif hareketleriyle birlikte, birbirine yabancı bir kültür olarak tanımladığı Avrupa'nın yerkürenin tamamına yayılışını incelemeye başlar. Yazar keşiflerin sadece İspanyol ve Portekizliler için değil, tüm dünyayı kapsayan iktisadi, siyasi, ilmi, dini ve kültürel sonuçlara sahip bir olay olduğunu söylese de, ilerleme sadece Avrupa'da gerçekleşmekteydi. Keşiflerle birlikte Avrupa'nın iktisadi yapısı dönüşüme uğruyor, servetin kaynağı olan toprak yerini ticarete bırakıyordu. Sömürgelerden Avrupa'ya akan altın ve gümüş yavaş yavaş zanaatkar ve tacirlerin yani burjuvaların eline geçiyor, 16. yüzyıldan itibaren bu sınıf toplumsal hayatta siyasi etkinliğini artırıyor. Yeni ticaret yolları bulan Avrupalılar eski limanları terk ediyorlardı.¹¹⁶⁵

Yazara göre, keşiflerin önemli sonuçlarından biri de dünya ve insanlık hakkında yeni bilgiler edinilmesiydi. Ali Reşad Avrupalıların yeni kıtalar, yeni, yıldızlar, yeni ırklar, yeni medeniyet ve kültürlerle karşılaştıklarını; birçok yeni bitki, hayvan türleriyle tanışarak hayret ve merak hisleriyle dolduklarını belirtir. Tüm bunlar yazara göre Avrupalılarda eski ilmi düşüncelerin sarsılarak fikri aydınlanmanın gerçekleşmesine yol açmıştı. Avrupalıların keşfedilen şeylere ilgisi özellikle coğrafya, astronomi bilimini geliştirirken, bitki ve hayvanları inceleyen yeni bilimlerin ortaya çıkmasını sağladı.¹¹⁶⁶ Keşfedilen yerlerden altın ve gümüş gibi değerli madenler geldiği gibi, eski ve yeni dünya arasında birbirlerinin tanımadığı bitki ve hayvan türlerinin nakli de gerçekleşiyordu. Öte yandan Reşad'a göre, coğrafya ve insanlığa dair yeni bilgiler inançsal alanda da bir uyanışa neden oluyordu. Çünkü, Avrupa'daki ruhban heyetinin Hıristiyanlıkla ilgili

¹¹⁶⁴ Ali Reşad-Ali Seydi, *Tarih-i Umumi*, C. 2, s. 84-85; Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, C. 3, Kanaat Ketphanesi, 1331, s. 106.

¹¹⁶⁵ *A.g.e.*, s. 125-126.

¹¹⁶⁶ *A.g.e.*, s. 127.

düşüncelerinin yanlışlığı ortaya çıkmış, dinin eğitim üzerindeki etkinliği azalmaya başlamıştı. Laik bir eğitim sürecine vurgu yapan Ali Reşad, keşiflerin dinde reform hareketlerine, dini buhrana ve yeni fikirlerin ortaya çıkıp ilerlemesine haylice fırsat verdiğini belirtmiştir.¹¹⁶⁷

Tarih-i Umumi (1911-1921) keşfedilen toprakların sömürgeleştirilmesini ise, insanlık için yeni felaketlerin habercisi olarak görmektedir. Avrupalılar, sömürgelerdeki maden ocaklarını işletmek, tarlaları sürmek vb. zor ve ağır şartlarda çalıştırmak için önce yerli nüfusu sonra da Afrika kıtasındaki yerlileri sömürgelere sürmeye başlamıştı. Böylece köle ticareti hızlanmış, Afrikalı milyonlarca insan ölmüştü.¹¹⁶⁸ Fakat Reşad'a göre her şeye rağmen Avrupa'nın 15. ve 16. yüzyılında bir dönüşüm yaşanıyordu. Dönüşüm ise, Avrupa'da "Devri Teceddüd ve İntibah" ı başlatmıştı. Avrupalıların Rönesans olarak adlandırdıkları dönemin tasvirinde Ali Reşad, edebiyattan, felsefeye, güzel sanatlardan doğa bilimlerine kadar ortaya çıkan düşünceleri, akımları ve temsilcilerini kısa da olsa tanıtır. Bu çerçevede öğrencilerini Hümanizmle, Copernic, Kepler, Galilee, Torricelli, Newton, Leibnitz, Harvey gibi isimlerle tanıştırır.¹¹⁶⁹

Ali Reşad, Avrupa'nın 17. yüzyıl tarihinde ise, daha çok dinde reform girişimleri ve mezhep kavgalarından kaynaklanan siyasi ve askeri mücadeleler odaklı bir anlatım sunmaktadır. Yazara göre, büyük çatışmalara ve katliamlara neden olan 17. yüzyıl aynı zamanda Avrupa ilerlemesinin dinamikleri de barındırıyordu. Çünkü 17. yüzyıl Avrupa'nın din alanında yaşadığı problemleri çözdüğü, dinde aydınlanmaya ve mezhepsel yenilenmeye girdiği dönemdi. Ali Reşad bunun temelinde de yine matbaanın sağladığı kazanımları göstermektedir.¹¹⁷⁰ Tevrat ve İncil nüshaları çoğaltılıp halk arasında

¹¹⁶⁷ *A.g.e.*, s. 128.

¹¹⁶⁸ *A.g.e.*, s. 119; Ali Reşad-Ali Seydi, *Tarih-i Umumi*, C. 2, s. 87.

¹¹⁶⁹ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 3, s. 129-135.

¹¹⁷⁰ *A.g.e.*, s. 238.

yaygınlaşıyor, bu sayede ruhban heyetinin kutsal kitapların ilkelerine uymadıklarını anlayan halk daha da öfkeleniyordu. Zaten 16. yüzyılda başlayan Rönesans hareketi, Avrupa’da fikri bir uyanma gerçekleştirmişti. Hümanistler Ortaçağ fikirlerini reddediyor, onlara saldırıyorlardı. Skolastik düşünceye karşı çıkan hümanistler böylece Roma kilisesinin temellerini de sarsmaya başlamışlardı.¹¹⁷¹ İşte bu dönemlerde yani 16. yüzyıl başlarında Almanya’da, Kilise’ye tepki gösteren Luther’in fikirleri Avrupa’da yeni bir mezhebin ve dolayısıyla mezhep kavgalarının fitilini ateşlemişti. Ali Reşad mezhep kavgalarına ve Otuz Sene Savaşları’na eserinde ayrıntısıyla yer vermiştir. Fakat savaşın uzun bir tasviri ve sınır değişimlerine neden olması dışında, sadece Almanya’da ilerlemeyi sekteye uğrattığını, sanayi ve ticareti mahvettiğini belirtmekle yetinmiştir.¹¹⁷² Otuz Sene Savaşlarından sonra gelen Fransa, İsveç, Lehistan, Rusya tarihleri de hükümdarlar ve onların birtakım ıslahatları, ama daha çok siyasi ve askeri faaliyetlerinin anlatımıyla geçmiştir.

Diğer Osmanlı dünya tarihlerine benzer olarak Reşad ve Seydi’nin eserlerinde de Avrupa artık, 16. yüzyıldan son zamanlara geçirdiği dönüşümlerle ilerlemenin kaynağı, örnek alınması gereken bir medeniyettir. Seydi ve Reşad, Rusya örneğinde bunu somutlaştırmışlardır. O zamana kadar Avrupa’nın diğer kavimleri gözünde “barbar” kimliğine sahip olan Ruslar, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa medeniyetini ülkelerinde yerleştirecek girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Avrupalılar Rusya’ya davet edilmiş, diplomatik ilişkiler artırılmış, Rus çarları Avrupa’ya yabancı elçiler gönderirmişlerdi.¹¹⁷³ Rusya’ya gelen Avrupalıların çoğu ise silahçı, madenci, dülger, mühendis, zabıt gibi sanayii erbabıydı. Öte yandan 17. yüzyılda Rusya ve Avrupa ülkeleri arasında ticari ilişkiler de artmaya başladı. Hatta Rus zadeganları ticaret sayesinde kendilerini Avrupai

¹¹⁷¹ *A.g.e.*, s. 341.

¹¹⁷² *A.g.e.*, s. 397-398.

¹¹⁷³ *A.g.e.*, s. 491.

görünümüne kavuşturacak süs eşyası getirtmeye çalışıyorlardı.¹¹⁷⁴ Büyük Petro zamanında ise değişim çabaları yoğunlaşmış, Rusya hızla Batılılaşarak ilerleme sürecine girmiştir.

Kısacası, Ali Reşad'a göre Avrupa kıtasındaki milletler birbirlerine yabancı olmaktan çıkıp bir "Avrupalılık" fikri ve bilinci etrafında hızlıca ilerlemiş, dünyanın geri kalanına üstünlük sağlamışlardır. Avrupa, ilerlemenin kaynağı ve onunla eşdeğer görüldüğü bir mekan olmuştur.

IV.14.5. On Sekizinci Yüzyıl: Mutlakiyetin Reddi

Ali Reşad eserinin dördüncü cildini Kurûn-ı Cedide Evâhiri ve Asr-ı Hazır Tarihi'ne ayırmıştır. Kurûn-ı Cedide Evâhiri yani Yeniçağ'ın son zamanları 18. yüzyıl tarihidir. Dünya tarihine damga vuran gelişmeler yine Avrupa'dadır. Özellikle yüzyılın sonundaki gelişmeler eserde, dünya tarihinde yeni bir çağa girileceğinin habercisi olarak sunulmaktadır. Ana tema ise, mutlakiyete karşı hürriyettir.

18. yüzyıl politika ve devlet yüzyılıdır. İki ayrı devlet biçimi bu yüzyılın siyasi tarihine hakimdir: İlimli İngiliz monarşisi ve Fransız monarşisi. Russ'a göre, bu iki siyasi model, devlet ve hukukla ilgili sorgulamaların ufkunu oluşturur ve bu yöndeki teorilere yer verir. İngilizler henüz 17. yüzyılda, keyfi uygulamalara karşı bireysel özgürlüğün korunması gibi hukuki bazı teminatlar elde etmiştir. Ayrıca yine bu yüzyılın sonlarından itibaren tanrısal hak egemenliği, yerini siyasi egemenliğe bırakmıştır. 18. yüzyılda ise, İngiliz yönetim biçimi parlamenter monarşi şeklini almıştır.¹¹⁷⁵ Ali Reşad, dünya tarihinin 18. yüzyılını mutlakiyetçi rejimlerden parlamenter sisteme geçiş sürecini İngiliz ve Fransız monarşileri örneğinde ele almaktadır.

Eserde 18. yüzyıl İngiltere tarihi "Usûl-i Meşveret" yani parlamenter sistem ile başlatılır. Mutlakiyetçi ve eski düzeni savunan fikirlerin 17. yüzyılın ikinci yarısından

¹¹⁷⁴ *A.g.e.*, s. 342-493.

¹¹⁷⁵ *Russ, a.g.e.*, s. 236.

itibaren İngiltere’de itirazlara uğramıştır. Ali Reşad’a göre, 1648 ve 1688 devrimleri parlamenter sistem yolunda ilk girişimlerdir. İngilizler böylece eski düşüncelere aykırı hükümet tarzını denemeye çalışmışlardır. “Usûl-i Meşveret”te müstebid bir kral yerine nüfuz ve iktidarı parlamento ile sınırlandırılmış kral vardı. Yalnız bir mezhep değil birçok mezhebe izin veriliyordu.¹¹⁷⁶

Ali Reşad, mutlakiyete karşı itirazlarını yükselten İngilizlerin parlamenter rejim doğrultusundaki çabalarını her iki eserinde de anlatmıştır. Yazara göre, bazı İngilizler 17. yüzyılın sonlarına doğru siyaset ve diyanet hakkında yeni fikirler üretmeye başlamışlardı. Bunlar hükümetin yalnız krala değil, millet tarafından seçilmiş bir meclise ait olduğunu ve bu açıdan bakıldığında memleket halkının zımni bir sözleşme akdettiğini söylüyorlardı. Yine yeni fikir sahibi İngilizler, insanların dini inançlarına müdahale edilmemesi gerektiğini ve herkesin inanç konusunda serbest olduğunu belirtiyorlardı. Ali Reşad mutlakiyetçi düşüncelere itirazı Locke’un düşünceleriyle de destekler. Locke adında bir İngiliz’e göre cenab-ı hak insanlara bütün kanunların üstünde bazı haklar vermiştir. Bunlar da: insan hukuku, hürriyet, mülkiyet hakkıdır. Locke’a göre, insanlar cemiyet halinde yaşamak için birleştikleri zaman bir hükümet kurmuşlardır. Fakat bu hükümetin tesisinden maksat yalnız hukuku sağlamaktır. Hükümetin mülkiyet hakkına dokunmaya yetkisi yoktur. Hükümet paraya ihtiyaç duyduğu zaman halktan vergi tahsili için milletin vekilleri olan meclis-i mebusanın olurlarını almalıdır. Kral ise ancak meclisin izniyle vergi tarh edebilir. Din ve mezhep herkesin vicdanına kalmış bir işittir. Hükümet, halkı hiçbir din ve mezhebi kabule zorlayamaz. Aksine çeşitli mezheplere izin vermelidir.¹¹⁷⁷

Yazar, mutlakiyetçi düzenin yerine özgür bir ortamın faydalarının sadece siyasi alanda değil, sanayi ve ticarete de görülebileceğini yine İngiltere’deki Whig ve Tory

¹¹⁷⁶ Ali Reşad-Ali Seydi, *a.g.e.*, C. 3, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1327, s. 6.

¹¹⁷⁷ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 4, (1339) s. 287-288; Ali Reşad-Ali Seydi, *a.g.e.*, C. 3, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1327, s. 6-7.

partilerinin çekişmesi çerçevesinde anlatılmaktadır. Whigler birkaç büyük zadegan ailesini, şehir ve limanlar halkını, sermayedarları, bankerleri, zanaatkarlar ve tacirleri içeriyordu. Sanayi ve ticaretin ilerlemesiyle hayat bulan Whigler'in doğal eğilimleri de sanayi ve ticaretin gelişmesini sağlamak için hükümdarın baskısına karşı millete mümkün derecede çok hürriyet ve güvence verilmesi yönündeydi.¹¹⁷⁸ Ali Reşad'a göre, bu sistem sayesinde İngiltere'nin genel anlamda ilerlemesi kolaylaşmıştı. Hatta son zamanların olağanüstü iktisadi ilerlemelerinin temeli bu yüzyılda, özellikle 1760'dan sonra atılmıştı. O zamana kadar demir madeni cevheri odun ile tasfiye edilmekteydi. Demirin taş kömürü ile tasfiye edilmesi, kömür ve demir yönünden çok zengin olan İngiltere'nin maden sanayisini uzun bir süre rakipsiz bırakmıştı. Yine o sıralarda pamuk dokuması için yeni makineler icat edilmiş ve Watt isimindeki mucit buhar makinesini mensucat tezgahlarına uygulamıştır. O zamana kadar laboratuvarlarda sadece bir oyuncak olan buhar makineleri İngiliz milletine milyonlarca kol daha eklemiştir. Böylece imalat ve üretim son derece artmış, İngilizler dünyanın en zanaatkar milleti olmuştu.¹¹⁷⁹ Söz konusu ilerlemelerin hepsi Ali Reşad'a göre mutlakiyetçi rejim yerine millete verilen serbestliğin bir sonucuydu.

Ali Reşad, siyasi ve iktisadi düzende baskıcı rejimlere karşı tepkileri ve hürriyetperver fikirlerin savunusunu 18. yüzyıl Fransız monarşisinde daha net ortaya koymaktadır. Yazar, Fransız monarşisinin en yoğun olduğu dönem olarak da XV. Louis'in saltanatı gösterir. Louis, mutlak gücünü tanrısal hak iddiasıyla da meşrulaştırmıştır: “Bizim tacımız taraf-ı Allahi'den bahş edilmiştir. Kanun yapmak hakkı yalnız bize aittir. Hiçkimse ve hiçbir heyet bu hakka iştirak edemez”¹¹⁸⁰ Ali Reşad, mutlak idareyi benimseyen, onu doğal bir durummuş gibi kabul eden halkı da eleştirmekten geri durmaz. Ortaçağ'dan 17. yüzyıla kadar geçen zaman zarfında başka memleketlerde olduğu gibi Fransa'daki tebaa

¹¹⁷⁸ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 4, s. 301.

¹¹⁷⁹ *A.g.e.*, s. 309-310.

¹¹⁸⁰ *A.g.e.*, s. 282-283.

da, kral ve vekillerine körükörüne bir bağıllık içindeydi. Hükümet her istediğini yapar, ama kesinlikle sorgulanmazdı. Keyfine göre savaş ilan eder, istediği kadar vergi alır, tebaasından istediğini tutuklatır, hapse attırır, istediği kitapları bastırır, istediğini bastırmaz ve bu konularda da kimseye hesap vermezdi. Halk mutlakiyetten başka bir idare tarzı da düşünmezdi. İnsanlar mensup oldukları ailelere göre hukukça eşit değillerdi; zadegan ve ruhban vergilerden muafıtı; askeri ve mülki memurluklar bunlara aitti. Üstelik halk arasında, birçok imtiyaza sahip bir sınıfın olması doğal karşılanırdı. O zamanın düşüncesine göre bir hükümetin memleketi dahilinde yalnız bir din bulunabilirdi ve kilise herkesin inancına karışabilirdi. Hükümet ve kilisenin gücü sınırsız ve mutlaktı. Bunlar halkı denetim altında tutmak için ittifak halindediler. On sekizinci asrın sonlarına kadar bütün Avrupa’da hükümet tarzları mutlakiyet esası üzerine kurulmuştu.¹¹⁸¹

Fransız monarşisine ilk itirazları yapanlar da, İngiltere’deki parlamenter monarşiyi gören ve tanıyan, ülkelerine döndüklerinde eserlerinde bunları dile getiren Fransa’ya sıçraması ise İngiltere’ye giden ve döndüklerinde bu ilkeleri kendi ülkelerinde de yaymaya çalışan Voltaire ve Montesquieu gibi düşünürlerdi.¹¹⁸² Ali Reşad mutlakiyet rejimini yıkmaya çalışan ve devrimin düşünsel temellerini hazırlayan Montesquieu ve Voltaire hakkında kısa da olsa açıklamalarda bulunurken, onların düşüncelerini içeren eserlerini de öğrencileriyle paylaşır. Yazara göre, Montesquieu ve Voltaire gibi özgürlükçü isimler devrimin habercisiydiler. 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan filozoflar ise o zamanın bütün mevzuat ve idari kurumlarına temelinden hücum eden yapıdaydılar. Yazar burada Diderot ve Rousseau’ya işaret eder.¹¹⁸³ Ali Razi’nin yaptığı gibi Ali Reşad da, Rousseau’nun Toplum Sözleşmesi adlı eserindeki aynı cümleyi aktarır: “İnsan hür olarak doğar; fakat her yerde zincirler ile bağlıdır. Cemiyet-i beşeriyyenin hal-i hâzırı mugâyir-i

¹¹⁸¹ *A.g.e.*, s. 285-286; Ali Reşad-Ali Seydi, *a.g.e.*, C. 3, s. 5-6.

¹¹⁸² Ali Reşad, *a.g.e.* C. 4, s. 288.

¹¹⁸³ *A.g.e.*, s. 290.

adl ve hakkaniyettir. Çünkü sunûf-ı mümtâzeye diğerlerinden ziyâde kavâid ve muhasenât temin eyliyor.” Rousseau, hükümet hakkının yalnız millette bulunmasının gerektiğini söylüyordu. Öğrencileri ise ondan daha ileri giderek cumhuriyet taraftarı oldular ve Büyük İnkılap sırasında hükümet hakkı ile eşitlik hukukuna dair görüşlerini uygulamaya başladılar.¹¹⁸⁴

Ali Reşad, İngiltere’de olduğu gibi Fransa’da da Devrim’den önce sadece politik düzende değil; vergi, sanayi ve ticaretle ilgili ekonomik düzendeki baskıya itirazlardan da söz etmiştir. İktisat ilmi ile uğraştıkları için bunlara *İktisadiyyun* yani Ekonomistler deniliyordu. Kenney gibi ekonomistlerden bazıları servetin kaynağını toprakta görüp, hükümetin tarımı zorlaştıracak uygulamalara gitmemesi gerektiğini belirtirken, Vincent de Gournay (1712-1759) gibi bazıları da hükümetin imalathane sahiplerini ve tacirleri zanaatlarını uygulamada ve ticarete serbet bırakması gerektiğini, her zanaatkarın ve tacirin kendi menfaatini hükümetten daha iyi takdir edeceğini söylüyorlardı. Ali Reşad burada Gournay’in “*laisser faire, laisser passer*” yani “herkes imalatta ve icra-yı ticarete serbest bırakılmalıdır” ilkesini ortaya atmıştır. Bu düşünce daha sonra Adam Smith tarafından geliştirilmiştir.¹¹⁸⁵

II. Meşrutiyet’in bir devrim olarak görüldüğü ve Fransız Devrimi’yle özdeşleştirildiği bir ortamda eserlerini yazan Ali Reşad ve Ali Seydi’nin böylece, Meşrutiyet’ten önceki Osmanlı siyasal düzenine özellikle de II. Abdülhamid dönemine açık bir gönderme yaptığı söylenebilir. İngiliz ve Fransız örneğinde mutlakiyetçi monarşinin olumsuzluklarını ortaya koyan Ali Reşad ve Ali Seydi’nin 20. yüzyıldaki dünya algısında hakim olan kavramlar insan hakları, özgürlük, eşitlik ve millet egemenliği olmuştur. Her iki eserin de bir ders kitabı olduğu düşünüldüğünde II. Meşrutiyet’in genç

¹¹⁸⁴ A.g.e., s. 292-293; Ali Reşad-Ali Seydi, a.g.e., C. 3, s. 9.

¹¹⁸⁵ Ali Reşad, a.g.e., C. 4, s. 293-294.

kuşaklarına Devrim fikirleri doğrultusunda bir dünya görüşü aşılandığı söylenebilir. *Kainat* (1870-81)'ı II. Abdülhamid'in döneminde yazan ve meşrutiyet taraftarlarını sert bir dille eleştiren Ahmed Midhat'ın aksine, Ali Reşad ve Ali Seydi'de mutlakliyetin reddi ve özgür dünyanın kabulü vardır.

IV.14.6. “Tebaa”dan “Vatandaş”a

“Olay” sözcüğü, tarih biliminin yarattığı özellikle yapay bir terimdir. Devasa bir sürecin “gerçek” başlangıcı olduğu tartışılan, birbirinden farklı birtakım hadiseler için bir ikisi haricinde kullanılması çok zordur. “Fransız Devrimi” çalkantılı, planlanmamış, eşi benzeri olmayan ve o zamana kadar hayal bile edilmeyen bir olaylar zinciriydi. Burada meydana gelenler daha çok fokur fokur kaynayan bir tencerenin kapağının açılması ya da büyük bir heyelanın önüne set çekip ardından bu seti kaldırmak gibiydi.¹¹⁸⁶ Büyük İhtilal Ali Reşad ve Ali Seydi'nin eserlerinde de “Tarih-i Asr-ı Hazır”ı, başka bir deyişle 19. yüzyılı hazırlayan olaylar zinciri olarak tasvir edilmişti. 18. yüzyıl Avrupa'sının mutlakliyetçi rejimler altındaki sıkıntıları ve bu rejimlerin ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkan hürriyetperver birtakım yeni fikirlerle sarsılmaya başlaması; İngiltere ile sömürge ticareti rekabetinin ve Amerikan bağımsızlık savaşının masraflarının getirdiği mali yük; toplumsal alanla hukuksal eşitsizlikler ve bunlara karşı tepkiler eserde İhtilal'i meydana getiren olaylar zincirinin halkaları olarak sunulmuştur. Ali Reşad özellikle Fransız monarşisinin yarattığı baskıcı ortamı, iktidarın keyfiliğini, özgür ve hukuksal eşitliğe olan talebi ihtilalin asıl sebebi olarak gösteriyordu. Öyleki, bu sorunlar 18. yüzyıl ve sonraki dönem dünya tasvirinde sıkça dile getirilen noktalardı.

Eşitlik ve özgürlük fikirlerini benimsediği görülen Ali Reşad, eserinde millet egemenliğini ve hukuksal eşitliği savunan bir belge olarak Amerikan Devrimi sonucunda

¹¹⁸⁶ Roberts, *Avrupa Tarihi*, s. 420.

ilan edilen İnsan Hakları Beyannamesi'ni de övmüş ve bu devrimi, Fransız İhtilali'nin aciliyetini ortaya çıkaran gelişme olarak görmüştür. Yazara göre Amerikan Bağımsızlık Savaşı sadece Amerika veya İngiltere için değil tüm Avrupa siyaseti için önemlidir. 18. yüzyıl aydınları bu beyannamenin getirdiği vatandaş hukuku ve millet egemenliği ilkelerini ana ilke olarak benimsemişlerdir.¹¹⁸⁷ Bu ilkeler Fransız İhtilali sonrasında Milli Meclis'in Anayasa'yı ilan etmeden önce yayınladığı Fransız İnsan Hakları Beyannamesi'nin de temellerini oluşturuyordu. Ali Reşad'a göre Beyanname'nin hayati şartları milleti, ırkı, ailesi ne olursa olsun bütün insanların yalnız “insan” olmak sıfatıyla talep ve elde edebileceği hukuk maddelerini dile getiriyordu.¹¹⁸⁸ Hürriyet ve eşitlik bu kaidelere dayanıyordu. Beyanname ile gelen ilkeler eserde bütün açıklığıyla anlatıyordu: Bütün siyasi cemiyetlerin amacı doğal ve değişmez olan insan hukukunu korumaktır. Bu hukuk hürriyet, tasarruf, emniyet, zulm ve baskılara karşı müdafaadır. Her hakimiyetin kaynağı millettir. Hiçbir heyet, hiçbir şahıs millettan sudur etmeyen hiçbir hakimiyeti icra edemez. Yazar, bu sözlerle Tanrısal hak egemenliğinden dünyevi temelli meşruiyete geçişi vurgulamaktadır. Egemenliğin ilahi kökenli olmaktan çıkıp millete dayanması ise aynı zamanda Ali Reşad tarafından tebaadan vatandaşlığa geçiş olarak değerlendirilmiştir. Millet egemenliği gereğince hükümet artık kendi başına ne kanun yapabilir ne de bir vergi koyabilirdi. Bunu yapabilecek tek kurum milletin vekillerinden oluşacak millet meclisiydi. Bu beyannameyle birlikte çeşitli hürriyetlerin de temelleri atılmıştı. Bireysel hürriyet, din ve vicdan hürriyeti, basın ve serbestçe ticaret yapma hürriyeti bunlardandı. Kanun herkes için aynı ve eşitti.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁷ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 4, s. 393-399.

¹¹⁸⁸ *A.g.e.*, s. 403; Ali Reşad-Ali Seydi, *a.g.e.*, C. 3, s. 29.

¹¹⁸⁹ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 4, s. 404-405.

Eserinin son cildini Osmanlı Devleti'nin henüz tarihe karıştığı ve millet egemenliğine dayalı yeni bir devletin kurulduğu yıllarda yazan Ali Reşad'ın bu tür konuları sıkça dile getirmesi, “eski düzen” olarak kabul ettiği Osmanlı idare düzenine bir gönderme olarak da düşünülebilir.

Eserde İhtilal'nden sonraki Fransa tarihi ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ali Reşad'ın İhtilal'den sonraki dünya düzenine ilişkin belirttiği noktalardan biri de milliyetçi hareketlerin hız kazanmasıdır. Yazar, tek tek ülkeler örneğinde milli hareketlerin gelişimi incelemiş, 19. yüzyıl aynı zamanda milliyetçi hareketlerin yüzyılı olarak tanımlamıştır. Sömürge rekabetine devam eden İngiltere ve Fransa; milli birliklerini tamamlayarak yarışa katılan Almanya ve İtalya; iyice güçlenen Rusya Ali Reşad'ın 19. yüzyıl dünya tarihi tasvirinde öne çıkan ülkeler olmuştur. Avrupa dışındaki coğrafyalar ise sömürge faaliyetlerinin bir uzantısı şeklinde ancak dünya tarihine girmişlerdir.

IV.14.7. Avrupa Medeniyetinin Zaferi

16. yüzyıl tarihinin tasviriyle birlikte Ali Reşad ve Ali Seydi'nin *Tarih-i Umumîleri* bir bakıma dünya tarihi olmaktan çıkıp aslında Avrupa tarihine dönüşmektedir. Çünkü dünya tarihini etkileyen tüm önemli gelişmelerin merkezi Avrupa'dır. Dünya tarihinin akışı tek yönlüdür ve bu yönü Avrupa belirlemektedir. Diğer coğrafyalar Avrupa'nın onlara teması sonucunda ele alınmaktadır. Seydi ve Reşad'ın umumi tarihlerinde de Avrupa medeniyetinin diğerleri karşısında zaferi vardır. Avrupa, geri kalan ülkelerin model alabileceği yegane örnektir. Çünkü kıta, sürekli ilerleyen ve gelişen bir coğrafyayı temsil etmektedir. Asrın ihtiyaçlarına cevap verebilecek olanlar sadece Avrupalılardır. Yazar Rusya, Çin ve Japonya'nın Batı ile temastan sonra ilerlemelerini de bunun kanıtı olarak sunmuştur.

Çin ve Japon tarihi 19. yüzyılda Avrupalıların sömürge faaliyetleri kapsamında dünya tarihine girmiştir. Ali Reşad, Çinlileri son zamanlara kadar Avrupa'nın nüfuz ve medeniyetine bigane kalmış bir toplum olarak tanımlar. Avrupalılar zor ve kuvvet kullanarak Çin'i Batı ticaretine açmaya çalışmışlardır. Çin bu savaşlardan sonra asrın ihtiyaçlarına uygun ıslahat yapmak istemiştir. Savaş gemileri, son sistemde silahlar satın almış, gençleri eğitim için Avrupa'ya göndermiştir. Fakat geçmişe bağlılık, yabancı icatlara ve keşiflere güvensizlik, Avrupalılara düşmanlık fikirleri bu ilerlemenin önünde bir süre engel olmuştur.¹¹⁹⁰

Japonlar ise 1854 senesine kadar Çin'den daha kapalı bir ülkeydi; Avrupa medeniyetinden haberdar değillerdi. Burada derebeylik sisteminde hükümet edilirdi. 19. yüzyılda Japonya'ya çıkan bir Avrupalı mutlaka idam edilirdi. Fakat 1854'ten itibaren Amerika, Japonya'yı bazı limanlarını ticarete açma konusunda mecbur bırakmıştı. Daha sonra diğer Avrupalılar da yavaş yavaş Japon pazarına girmeye başladı. Derebeyleri bu durumdan memnun olmazken Japonların bir kısmı Avrupalılarda gördükleri şeyleri inceleyerek yenilik gereğini hissetmişti. Böylece Japonya'da muhafazakarlar ile yenilik taraftarları arasında mücadeleler başladı. Yenilik taraftarlarının zaferleriyle birlikte 1868'de derebeylik usulü kaldırıldı, meşrutî ve parlamenter bir sistem kuruldu. Bundan sonra bütün Japonlar Avrupalılaşmak lüzum ve zaruriyetini anlamışlardı. Memlekete Avrupalı uzmanlar çağırıldılar, Avrupa'ya binlerce öğrenci gönderdiler, ilerleme yolunda dev adımlar attılar. Yollar, demiryolları, telgraf hatları yaptılar. Sanayi ilerledi. Büyük fabrikalar açtılar. Avrupa usulünde talim ve teçhiz edilmiş 400 bin kişilik ordu ile son sistemde kuvvetli bir donanma vücuda getirdiler. Japon ticaret gemileri Batı milletlerinin deniz ticaretiyle rekabete başladı. Avrupa medeniyetini örnek alan ve böylece Ortaçağ

---

¹¹⁹⁰ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 4, s. 527.

sisteminden çıkararak ilerleyen Japonlar 20. yüzyılın hemen başlarında Rusya gibi güçlü bir Avrupa devletini de mağlup etti. Japonların Rusya karşısında kazandığı zafer doğal olarak Çinlilerin de uyanmasını sağlamış, bu nedenle Çinliler 1912 de cumhuriyeti ilan etmişlerdi.¹¹⁹¹

Reşad, 19. yüzyıl Avrupa tarihinde çoğunlukla parlamenter sistem geçiş sürecine ve milliyetçi girişimlere yer vermektedir. Ayrıca kısa da olsa Avrupa ülkelerinin iç ve dış siyasetteki çatışmaları ve temel politikalarını gündeme getirmiştir: İngiltere’de emperyalist ve statükocu grupların kavgaları, proletarya sınıfının talepleri ve sosyalistlerin; Amerika Birleşik Devletleri’nin emperyalist bir politika izleyerek tüm Amerika kıtasına hatta Avrupa’ya meydan okur hale gelmesi; Rusya’nın Panislavist politikası vb...

Tarih-i Umumi (1911-1921)’de 20. yüzyıl tarihine ilişkin tek konu Dünya Savaşı’dır. Yazara göre savaşın nedeni İngiltere ve Almanya’nın, kuvvetli donanmalarıyla denizlere hakim olmak, oldukça ilerlemiş sanayi ve ticaretleriyle iktisadi olarak dünyaya hükmetmek istemeleridir. Diğer taraftan Büyük Okyanusa ve Okyanusya’nın bir kısmına hakim olan Amerika ile Japonya arasında şiddetli bir siyasi ve iktisadi rekabet de vardı. İşte dünya savaşının gerçek nedenleri Reşad’a göre cihana hakim olmak iddiası, başka bir deyişle emperyalizmdi. Fakat Reşad, savaşın sorumluluğunu daha çok, Almanya ile diğer devletler arasındaki rekabet ve düşmanlıkta görmüştür.¹¹⁹² Yazara göre, savaşta Almanya oldukça hırslıydı; Alman imparatorluğunun, darülfünunlarının, ticaret ve sanayi adamlarının cihana hükmedecek bir Almanya İmparatorluğu’na dair büyük hayalleri vardı.¹¹⁹³ Reşad, daha sonra Doğu ve Batı cephelerindeki çarpışmaları, Rus İhtilali’ni, Amerika’nın savaşa müdahalesini ve savaş sonunda imzalanan anlaşmaları da çok kısa aktararak eserini sonlandırmıştır.

¹¹⁹¹ *A.g.e.*, s. 527-533.

¹¹⁹² *A.g.e.*, s. 575.

¹¹⁹³ *A.g.e.*, s. 576.

IV.14.8. Dünya Tasavvurunda Osmanlı Tarihi

IV.14.8.1 On Yedinci Yüzyıl'a Kadar Osmanlı Devleti

Dünya tarihinin Osmanlı Devleti'ne ait kısımları *Tarih-i Umumi* başlıklı iki eserde de farklı dönemler altında incelenmiştir. Reşad'ın Seydi ile yazdığı *Tarih-i Umumi* (1909-1910)'de Osmanlı Devleti tarihi ikinci cildin dokuzuncu bölümünde “Kurûn-ı Vustâ'da Osmanlılar” başlığı altında anlatılmıştır. Burada kuruluştan İstanbul'un fethine uzanan bir zaman dilimi söz konusudur. Daha sonra Avrupa tarihine geçilmiştir. Üçüncü ciltte ise Fransız İhtilali ve Avrupa tarihi anlatıldıktan sonra Osmanlı Devleti tarihi, İstanbul'un fethinden II. Meşrutiyet devrine kadar getirilmektedir. Reşad, Sultaniler için kendi yazdığı *Tarih-i Umumi* (1911-1921)'de ise daha farklı bir yöntem izler. Eserin üçüncü ve dördüncü ciltleri Osmanlı Tarihi ile başlar. Üçüncü ciltte Osmanlı tarihi yine kuruluştan İstanbul'un fethine kadar gelir. Yazar sonra Kurûn-ı Cedide'de Avrupa'daki gelişmelere odaklanır. Bu bölümden sonra Osmanlı Devleti tarihini, İstanbul'un fethinden 1606 yılında Avusturya ile yapılan Zitvatorok Anlaşması'na kadar anlatır.

Ali Reşad dünya tarihinin 16. yüzyıldan sonraki kısmını yüzyıllık dilimlere bölerek işlemektedir. Bu yöntem özellikle de Avrupa tarihi için geçerlidir. Osmanlı tarihi de yüzyıllara göre Avrupa tarihlerinin hemen ardından anlatılır. Örneğin 16. yüzyıl Avrupa tarihi anlatıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıldaki durumu incelenir. Yine 17. yüzyıl Avrupa tarihinden sonra, dördüncü cildin başlangıç konusu olmak üzere Osmanlı tarihi Sultan III. Ahmed'in saltanatından başlar, fakat Reşad burada düzene uymayarak Osmanlı tarihini son zamanlara kadar bir solukta anlatılır. Hemen ardından 18. ve 19. yüzyıl Avrupa tarihlerine değinir. Reşad'ın izlediği bu yöntem, onun, Osmanlı tarihini dünya tarihinin bir parçası ve onunla birlikte değerlendirme çabasının işaretleri olarak düşünülebilir.

Reşad ve Seydi, Osmanlıların atalarını, Horasan ve Mohan taraflarında sakin Türk kabilelerinden Kayı Han aşiretinden göstermektedir. Yedinci hicri asırda İslam memleketlerindeki Tatar istilası üzerine Türk kabilelerinden her biri bir tarafa dağıldığı gibi Kayı Hanlılar da Anadolu'ya gelmişlerdir.¹¹⁹⁴ Seydi ve Reşad, kuruluş devrinden Karlofça Anlaşması'na kadar geçen süreçte Osmanlı tarihini çoğunlukla fetih hareketlerini ekseninde anlatmışlardır. Özellikle II. Mehmed döneminden Karlofça Anlaşması'na kadar Osmanlı Devleti'nin genişleyen sınırları ve güçlü devlet yapısı vurgulanır. Kanuni Sultan Süleyman döneminin tasvirinde ise, Sultan'ın bir cihan imparatorluğu yaratma arzusu yansıtılır.

Reşad ve Seydi eserlerinde, Osmanlıların aslında Avrupa devletlerinin keşif hareketlerinden ve yeni denizlere açıldığından haberdar olduklarına dikkat çekmektedir. Nitekim, Portekiz'in Hindistan'daki varlığından rahatsızlık duyan Kanuni Sultan Süleyman'ın Hindistan'a yaptığı seferler gündeme getirilir. Fakat Avrupa'nın diğer alanlarda yaşadığı gelişmelere karşı Osmanlı Devleti'nin nasıl bir tavır sergilediğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti zaten en güçlü dönemindedir ve ideal bir idari ve toplumsal düzen yaratmıştır. Eserin son bölümlerindeki "Osmanlı Medeniyeti" başlığında bu idari ve askeri düzen ayrıntısıyla verilmekte; devletin aynı zamanda edebiyatta, güzel sanatlarda, ilim ve fenlerdeki iyi seviyede olduğu gösterilmektedir:

El hâsıl 48 sene padişâhlık etmiş olan Kanûni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı bayrâğı Hind denizinde, Viyana burçlarında, Sebte boğazlarında, Sahra-i kebirde, Kafkas dağlarında temvic ediyordu. O zamanlar Osmanlılara berren ve bahren mukabele edecek hiçbir hükümet mevcût olmak şöye dursun üçünün beşinin ittifakından dahi bir netice hâsıl olamazdı. Osmanlılar o devirde askerlikçe bu mertebe-i ale'l-ale vardıkları gibi ilmen, san'atan da haiz-i kemâl idiler. Ulemâmızın, şuarâmızın, ümerâmızın, mi'marlarımızın en meşhûru o asırda yetişmiştir.¹¹⁹⁵

¹¹⁹⁴ Ali Reşad- Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 10.

¹¹⁹⁵ Ali Reşad-Ali Seydi, *a.g.e.*, C. 3, s. 175.

Osmanlı Devleti’ni dünya tarihi içinde değerlendirme çabasına karşın Ali Reşad, Sokullu Mehmet Paşa’nın ölümüyle başlattığı dağılma devrinin nedenlerini ise bu bütünden bağımsız ele almıştır. Yazara göre, dağılmanın nedenleri İstanbul’daki kötü yönetimin eyaletlere sıçraması, devlet kurumlarında rüşvetin yaygınlaşması vb. sorunlardır. Tüm bunlar devletin idari, mali ve siyasi düzeninde bozulmalara neden oluyordu.¹¹⁹⁶ Seydi ve Reşad Osmanlı ilerleyişinin durmasını doğanın bir kanunu olarak görürler. “Kanuni Sultan Süleyman devri nokta-i kemâl olduğundan ve her kemâli bir zeval takib eylemek kavânin-i tabiyye icâbâtından bulunduğundan Kanûni’nin târih-i vefâtı olan (974) senesine müntehâ-i ikbâl nazarıyla bakılır.” Osmanlı Devleti’nin bu gerilemesine karşın Avrupa’nın durumunun ise sadece bir uyanış ve ilerleme meydana geldiğini hatırlatmakla sınırlı kalır.¹¹⁹⁷

IV.14.8.2. “Kadim”den “Cedid”e

1699 tarihli Karlofça Anlaşması Osmanlı Devleti için dünya tarihinde yeni bir dönemin başlangıcını temsil ediyordu. Osmanlı Devleti bu tarihten sonra dış siyasette etkinliği azalıyor, devlet idaresindeki bozulmalar artık daha da gün yüzüne çıkıyordu. Toprak kayıpları dışında Ali Reşad’a göre Karlofça’nın Osmanlı için en önemli sonucu, devletin o zamana kadar dünya tarihinde oluşturduğu algının zedelenmesi; Avrupa’nın gözünde, devletin heybetinden kaynaklanan korkunun kaybolmasıydı.¹¹⁹⁸ Dolayısıyla Ali Reşad, Osmanlı Devleti’nin yükselme dönemlerinin yarattığı kendine güven ve diğer toplumlardan kendini üstün görme anlayışında çözümlere işaret etmiştir. Yani, Osmanlı Devleti’nin dünya tarihindeki konumu değişmektedir. Pasarofça Anlaşması’yla değişim

¹¹⁹⁶ Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, C. 3, s. 219.

¹¹⁹⁷ Ali Reşad-Ali Seydi, *a.g.e.*, C. 3, s. 176.

¹¹⁹⁸ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 3, s. 272.

daha açık ifade edilir. “Devlet-i Osmaniye’nin Avrupa’yı titrettiği günler geçmiştir artık.”¹¹⁹⁹

Reşad, 18. yüzyılı Osmanlı Devleti için bir gerileme devri olarak görmüştür. Eserde 18. yüzyılın tasviri, yazarın, Osmanlı Devleti’ni dünya tarihi içinde nasıl konumlandığını daha net göstermektedir. Yüzyılın ilk çeyreğinde hüküm süren III. Ahmed’in saltanat yılları, devletin kötü gidişatına çözüm bulma yolunda “kadim” yerine açıkça “cedid”in dikkate alınmaya başlandığı ilk dönemdir. “Yeni”, 18. yüzyılda Avrupa’dır. Ali Reşad da III. Ahmed dönemin, Osmanlı tarihinde özel bir yer tutmasını Avrupa’ya yaklaşımdaki değişime bağlamıştır. İstanbul’da ilk matbaa açılmış, tarih vs. birçok yeni kitap basılmış, yeni icatların kıymeti artmış, çok az da olsa bazı devlet adamları Avrupa medeniyetine meylenmeye başlamışlardır. Devlet ricali, Avrupa elçileriyle daha fazla görüşmeye, bu vasıtayla Avrupa’nın siyasi durumu hakkında daha fazla ve doğru bilgiler edinmeye başlamıştır.¹²⁰⁰

Avrupa medeniyetinin tanınması taraftarı olan Reşad matbaacılığın Avrupa medeniyetini tanıtmaya ve takip etmedeki önemine ayrıca değinmiştir. Özellikle İbrahim Müteferrika, yazarın gözünde, Avrupa medeniyetinin yeni ilimler ve fenlerini Osmanlılar arasında neşr ve tamimi gereğini anlayan ilk kişidir.¹²⁰¹ III. Selim dönemi ise, bu gerekliliğin artık açık bir şekilde görüldüğü süreci başlatacaktır. Bu dönem “Teceddüd ve Islahat Devri”ydi.¹²⁰²

Ali Reşad, III. Selim’i yenilikçi bir hükümdar olarak tasvir etmiştir. Yazara göre, III. Selim’de “Cedid”e yönelme ve Avrupa medeniyetinin gerekliliği düşüncesi henüz şehzadelik yıllarında belirmişti. Selim, daha tahta oturur oturmaz devlet düzeninde,

¹¹⁹⁹ Ali Reşad, *a.g.e.*, C. 4, s. 17.

¹²⁰⁰ *A.g.e.*, s. 21.

¹²⁰¹ *A.g.e.*, s. 23.

¹²⁰² *A.g.e.*, s. 71

mali ve askeri alanda, toprak sisteminde çeşitli ıslahatlara girişmişti. Reşad, Sultan'ın, ıslahatları yaparken Avrupa medeniyetinden yararlandığını da sürekli vurgulamış, devleti “yeni bir meslek-i medeniyete idhale” çalıştığını söylemiştir. Örneğin tersanelerin yapımında Fransız ve İsveçli mühendislerden faydalanılmış, ilim ve fenn alanında birçok Batılı kaynağın tercümesi yapılmıştı. Daha da önemlisi daimi elçiliklerin kurulmasıydı. Ali Reşad'a göre o zamana kadar Avrupa'da daimi elçiliklerin olmayışı, Osmanlı Devleti'ni Avrupa ülkelerinin dışında bırakıyor, dış ilişkilerde zarara neden oluyordu.¹²⁰³ Elçiliklerin kurulmasıyla Avrupa durumuna vakıf devlet adamları da yetişmiş oluyordu. III. Selim'le başlayan dönem yazara göre Osmanlı Devleti'nin Avrupa medeniyetine dahil olma mücadelesiydi. Tanzimat-ı Hayriyye de Avrupa heyetine girmek için yapılan bir düzenlemeydi. Yazar yenilik karşıtlarını, “mutaassıf ve kendi çıkarlarını düşünenler” olarak tanımlamıştır.¹²⁰⁴

Eserin son kısımları, çok kısa olarak, Fransız İhtilali'nden etkilenen Osmanlı meşrutî düzen taraftarlarının 19. yüzyılın son çeyreğinde millet egemenliği ve hürriyet yolundaki mücadelelerini içerir. Diğer alanlarda olduğu gibi siyasal düzende de artık Avrupa'nın örnek alınması gerektiği anlayışı hakimdir. Yazar, millet egemenliğinden yana tavrını belli eder, fakat Sabri Cemil'in yaptığına aksine ne Abdülhamid'i “zalim” ve eski düzen taraftarlarını “alçak” ne de meşrutiyeti getirenleri “kurtarıcı” gibi unvanlarla anar. II. Abdülhamid'in idaresini “istibdad” tabiri ile anılabileceğini belirten Ali Reşad, meşrutiyete karşı ayaklananları da sadece “asi” olarak tanımlar. Yazar, *Tarih-i Umumi* (1911-1921)'nin dördüncü cildini 1921 yılında, Osmanlı Devleti'nden miras kalan topraklar üzerinde kurulan Türkiye Devleti'nin mensubu olarak yazmıştır. Osmanlı Devleti tarihe karımış, yerine yeni bir devlet kurulmuştur. Bu devlet düzeninde başında padişahın bulunduğu

¹²⁰³ A.g.e., s. 72.

¹²⁰⁴ A.g.e., s. 165-166.

meşruti bir düzen yoktur. Siyasal düzen tamamen millet egemenliğine dayanmaktadır ve bunu temsil eden kurum da Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir.

SONUÇ

Dünya tarihçiliği farklı bir tavidir; geniş ölçekli zaman ve mekan tasavvurundan hareketle toplumlar arası karşılaştırma imkanı sunar. Dünya tarihi metinlerinden, toplumların kendilerini tarihte nasıl konumlandığının ve birbirlerini nasıl algıladıklarının ipuçları elde edilebilir. Büyük ölçekli zaman ve mekan analizini içeren böylesi metinler dünyaya ilgi ve merakın boyutlarını gösterdiği gibi, bir toplumun dünya kavrayışındaki değişimlerin zihinsel sürecini de ortaya koymaktadır. Dünya tarihçiliğinin 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ndeki seyri de, tarihçilerinin önceki dönemlere göre dünyaya yaklaşımlarındaki değişimi izlemeyi mümkün kılmaktadır.

Hikayeci, destansı, tasvirici, nakilci, tarihi olaylara dini ve mistik bir yorum getiren yaklaşım Tanzimat öncesi Osmanlı tarihçiliğinin ana karakterini oluşturmaktadır. Özellikle İslam tarih geleneği ve dünya görüşü, söz konusu dönemin metinlerine hakimdir. Tarihçiler, İslamiyet'in sonlu zaman çizgisinden hareketle yeryüzünü "geçici", "yalan", nimetlerine ve güzelliklerine aldanılmaması gerekli bir mekan olarak tanımlamışlardı. *Cennet* ise, mutluluğun ve mekanın gerçekliğini simgelemekteydi. *Cennet*'e ulaşmak İslami ilkelere uygun bir yaşam sürmekle mümkündü. Yeryüzü zamanında ise Osmanlı Devleti, İslam tarihinin bir parçası ve devamı olarak anlatılmaktaydı. Kimlik tanımlamaları da tarihsel devamlılığı gösteriyordu: Osmanlı Devleti aynı zamanda bir İslam devleti, sultanları bir İslam padişahı, ordusu da İslam'ın bir kılıcıydı.

İslami aidiyet, Osmanlı dünya tarihçilerinin mekansal sınırlamalarında da görülmektedir. Tanzimat öncesinde Katip Çelebi ve Hüseyin Hezarfen gibi birkaç tanesi

dışında Osmanlı ve İslam coğrafyasını aşan, Avrupa'daki gelişmelerin farkına varan tarihçi yoktur. Yerel aidiyetlere odaklanan tarihçiler, dünyanın diğer mekanlarında olup bitenlere uzaktırlar. Çünkü Osmanlı Devleti'ni tarihin ve dünyanın merkezinde görmektedirler. Osmanlı "etkileyen", diğerleri "etkilenen"dir. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde güçlü ve ideal düzenin kurulduğuna duyulan inanç ve güvenden hareketle Osmanlı tarihçileri için kendi devlet ve toplumları, örnek alınabilecek bir yapıydı. Hükümdarları ise, İslam aleminin ve dünyanın koruyucusu veya hakimi gibi evrensel sıfatlarla anılmaktaydı. Sonraki dönemlerde ideal düzende bozulmalar görülse de tarih metinleri Osmanlı Devleti'nin yüceliğini ve diğerlerinden üstünlüğünü vurgulamaya devam etmekteydi. Hıristiyan Batı ise, "öteki" olarak olumsuz imajlara sahipti. Avrupalılar her şeyden önce "kafir", "korkak", "lanetlenmiş", "perişan", insanlardı. Avrupa hakkında doğru bilgiler edinmenin gerekliliğine dikkati çeken Katip Çelebi bile onları "cehennemlik" ve "lanetlenmiş" bir halk olarak tarif ediyordu. Osmanlılar, başka bir ifadeyle Türk gaziler ise yiğit, cesur, ahlaki açıdan üstün, mazlumları koruyan vb. meziyetlerle donatılıyordu.

19. yüzyıl öncesinde çoğunlukla kendi sınırlarına hapsolan Osmanlı tarihçiliği, devlet ve toplum düzenindeki sorunlarını iç dinamiklerinde arayarak ya da "Kanun-ı Kadim'e dönüş özlemiyle yatıştırmaya çalışmıştır. Halbuki aynı dönemler, Attali'nin deyişiyle Avrupa'nın zincirlerini kırdığı, koşar adımlarla ilerlediği yüzyıllardır. Rönesans'ın verdiği coşkuyla Avrupalılar, insanlığı ve dünyayı keşfe çıkmakta, mutluluğu öteki dünyada aramak yerine "yeryüzü cenneti" fikriyle hareket etmektedir. Diğer yandan kendisini ve dünyayı inşa faaliyetinde Avrupa, Osmanlı'nın aksine, sürekli "cedid'e ve yaratıcı fikirlere yönelmektedir. Batı'nın girişimci ve yaratıcı ruhunun meydana getirdiği ilerleme, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı tarihçilerinin geleneksel dünya tasavvuruna da sarsmaya başlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılı, Batı'ya karşı ilk büyük çaplı toprak kaybına neden olan Karlofça Antlaşması (1699)'yla başlamaktadır. Karlofça, Osmanlı Devlet'inde Avrupa'ya karşı üstünlük ve güven duygusunun yitirildiğinin, ideal düzene duyulan inancın sarsılmaya başladığının simgesel göstergesidir. Osmanlı tarihçilerinin gözünde Osmanlı ve Avrupa arasındaki merkez-çevre veya etkileyen-etkilenen ilişkisi terse döner. En azından ilk aşamada askeri ve teknik konularda örnek alınan Avrupa, sonraki dönemlerde devlet ve toplum hayatını ilgilendiren tüm konularda Osmanlı Devleti için izlenmesi gereken bir mekan olacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya tarihçiliğine duyulan ilgi de, Avrupa'yı ve onun tarihini doğru tanıma ihtiyacını karşılamaya yönelik girişimlerin bir yansımasıdır. Örneğin, milletlerin ilerlemesi ile tarih arasında ilişki kuran Ahmet Midhat, Ahmed Refik ve Sabri Cemil gibilerine göre dünya tarihçiliği oldukça gerekli ve önemliydi. Ahmed Midhat, yeryüzünde birçok devlet ve millet varken, bunlara ilgi ve merak duymamanın imkansızlığına dikkat çekiyordu. Bu dönemlerde Tanzimat öncesi İslam ve Osmanlı coğrafyasıyla yetinen yapıtların yerini, dünyanın, çoğunlukla Batı'sına odaklanan daha bütünsel çalışmalar almıştır. Üstelik bütünün diğer parçalarına yönelik kimlik tanımlamalarındaki olumsuz söylemler de kaybolmaya başlamıştır. Artık “kafir”, “korkak”, “lanetlenmiş”, “cehennemlik” gibi söylemlerden ziyade, Avrupa'ya yaklaşımda daha gerçekçi bir tavır söz konusudur. Özellikle coğrafi keşifler sonrasındaki durumyla Batı, Osmanlı tarihçilerine göre “gelişim”i, “ilerleme”yi ve “yeni”yi temsil eder. Yazarlar, çoğunlukla siyasi ve askeri konulara odaklansalar da Avrupa tarihine geniş bir yer ayırmaktadırlar. Osmanlı tarihçiliği için olumlu sayılabilecek bu tavır, Avrupa ve dünya tarihine yine Batı penceresinden bakılması gibi bir tutumla birlikte yürümüştür. Böylece Batı'nın; askeri, teknik, siyasi,

ekonomik ve ticari yapısıyla çağın en ileri ve gelişmiş medeniyeti olduğu kanaati Osmanlı tarihçilerince de kabul ediliyordu.

Geçmişin veya çağın Batı gözüyle okunmasının yarattığı başka bir sorun ise, dünya tarihinin belli bir noktadan özellikle de Yeniçağ'dan itibaren Avrupa tarihine dönüşmesi algısıdır. Medeniyet tarihi artık Avrupamerkezci bir kurguyla anlatılır. Dünya tarihi üçlü bir dönemlendirmeye ve ırkçı bir yaklaşımla anlatılmaya başlanır. Medenileşme, içinde Avrupalıların da bulunduğu beyaz ırkla özdeşleştirilir. Böyle bir anlatı da Mısır, genellikle, medeniyet izlerinin ilk görüldüğü yerdir. Çin ve Hindistan kısmı, bir iki sayfayla geçiştirilir ve medeniyete katkılarının oldukça sınırlı olduğu ya da olmadığı belirtilir. Mezopotamya'daki uygarlıklardan etkilenen Yunanlılar, bu medeniyeti yüksek seviyelere ulaştırarak Roma'ya aktarmıştır. Kurguya uymayan nokta, Osmanlı dünya tarihçilerinin İslamiyet'i Ortaçağ'ın tek ve asıl medeniyeti olarak görmeleridir. Örneğin Mizancı Mehmed Murad Ortaçağ İslam medeniyetini dünya tarihinin vazgeçilmez bir halkası olarak görmüştür. Yazara göre, İslam medeniyetini dışlayan bir dünya tarihi gerçek anlamda bir tarih olmazdı. Ahmed Midhat ise, benzer cümleleri Osmanlı Devleti için kullanmaktaydı. Fakat Yeniçağ'dan itibaren Avrupamerkezci öykü tekrar devreye girmekte ve Batı, dünya tarihinin tek hakimi olmaktaydı.

Avrupa'nın üstünlüğünü kabul etmekle birlikte, tarihin anlatımında alternatif yaklaşımlar da söz konusuydu. Abdurrahman Şeref *Zübdetü't-Kıyas* (1897-1899)'da, Doğu medeniyetini merkeze alıyor, fakat İslam ve Osmanlı dışında Doğu'nun diğer unsurlarına yer vermiyordu. Yani, *Zübdetü't-Kıyas* (1897-1899)'ın Doğu merkezli tarihçiliği de Avrupamerkezci anlayış kadar dışlayıcıydı. Ahmed Midhat ve Tüccarzade İbrahim Hilmi ise Osmanlı Devleti'nin dünya tarihindeki gerçek değerini ve konumunu belirlemenin yolunun dünya tarihine bir Osmanlı gözüyle bakabilmek olduğunu, bunu Avrupalı

tarihçilerden beklemenin sakıncalarına değinmişlerdir. Çünkü Batı kaynaklarından yapılan tercümeleler, başka milletlerin hislerini ve eğilimlerini yansıttığı için çare değillerdi. Diğer yandan bazı Osmanlı tarihçileri çağların başlangıç ve bitiş zamanlarında da Avrupamerkezci anlatıya alternatif olarak İslam ve Osmanlı merkezli hareket etmeye çalışmışlardır.

Tanzimat öncesi yazarları, İslami yorumdan hareketle çizgisel ve “Kıyamet”le sonlanacak bir tarih kurgusuna sahiptirler. Esas ilke, insanların bu kurguda ruhani amaçlar doğrultusunda yaşamalarıdır. Batı’da ise, özellikle Aydınlanma döneminden itibaren bilimsel ruh, tarihsel sürecin merkezindedir. 19. yüzyılın pozitivist tarih düşüncesi bilimin merkezdeki konumunu sağlamlaştırır. Başka bir ifadeyle ilerlemeci tarih anlayışı, dinden arındırılarak dünyevileştirilir. Bu ilerlemede artık İlahi Kudret değil akıl ön plandadır. Üstelik tarihin belli bir sonda biteceği düşüncesinin yerini de, sonsuz bir gelişim çizgisi alır. Tanzimat döneminin düalizmi yani ikili yapısı içinde Osmanlı tarihçileri de, İbn-i Haldun’un etkisiyle tarihi, vahşiyetten medeniyete ilerleyen bir süreç olarak tasvir etmişlerdir. Örneğin Ali Razi *Hülasetu’t-Tevarih* (1911/1912)’te insanlık tarihinin vahşiyet-bedeviyet-hazariyet-medeniyet çizgisinde gelişen bir süreç olarak değerlendirmişti. Söz konusu kavramlara diğer tarihçilerde rastlamak da mümkündü. Fakat İbn-i Haldun’da, döngüyü sürdüren ve aynı zamanda çözülmeye eş anlamlı bir kavram olan medeniyet, Osmanlı tarihçilerince ilerlemenin son aşamasıydı. Yazarlar bundan sonraki sürecin artık sadece daha iyiye gideceğini vurguluyorlardı.

Dünyevileştirilen tarihsel sürecin bir yönünü de, kainatın ve insanoğlunun meydana gelişine dair “Kutsal Tarih” algının sarsılmasıydı. Böylece Kutsal’dan Medeni Tarih’e evrilen süreç de başlamaktaydı. Osmanlı dünya tarihçiliğinde Tanzimat döneminin düalizmi burada da devreye girmekteydi. “Kutsal” ve “Medeni” her iki tarih, Tanzimat

dönemi eserlerinde yan yanadır. Tarihçiler, geleneğin devamı olarak eserlerine genellikle “Kutsal Tarih”le giriş yaparlar. Kutsal kitapların rivayetleri dünya tarihinin ilk zamanları için tarihsel bir kaynak olarak kabul edilir. Fakat Avrupa’da doğa bilimleri araştırmalarının söz konusu çağlara ilişkin rivayetleri sarsacak veriler elde etmesi, bazı tarihçileri farklı bir tavır içine sürükler. Özellikle Ahmed Midhat ve Süleyman Paşa bilimsel verilerle rivayetleri karşılaştırarak, kutsal metinlerin doğruluğunu kanıtlamak amacındaydı. İki yazarın da uyguladığı yöntem, rivayetleri bilimsel veriler doğrultusunda tekrar yorumlamak ve çoğu konuda ikisi arasında bir uyum olduğunu ortaya koymaktı. Böyle bir çaba yazarları çeşitli çelişkilere de düşürmekteydi. Örneğin Ahmed Midhat bir yandan bilimsel verilerin batıllığını, diğer yandan da rivayetlerle uygunluğunu ispat etmeye çalışmıştı. Yine Ahmed Midhat bilimsel tarihçiliğin gelişimini hedeflerken, diğer yandan kutsal kitapların rivayetlerini “dini mecburiyet” gereği kabul etmekteydi.

II. Meşrutiyet döneminde yazılan dünya tarihlerinde ise “kutsal”dan “medeni” ye, başka bir ifadeyle “uhrevi”den “dünyevi”ye yöneliş daha keskindir. Süreç, dönemin eğitim anlayışından da izlenebilir. Pozitivist tarih görüşü II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı tarihçiliğine nüfuzunu artırmakta, eğitim sistemi daha seküler bir yapıya kavuşmaktadır. Tarih ders kitaplarından çıkartılan Kutsal Tarih, din derslerinin konuları arasına girmiştir. Bir ders kitabı olarak hazırladığı eserinde Midhat Sadullah, Kutsal Tarihi “Tarih-i Enbiya”ya bırakacağını açıkça belirtmişti. Yine aynı nitelikteki eserinde Sabri Cemil, konuya Mısır tarihiyle başlamış, Ahmed Refik rivayetleri tarihsel gerçeklik olarak kabul etmemişti. Süreç hızlansa da, Kutsal Tarih’e referansların tamamen yok olduğu söylenemez. Doğa bilimleri araştırmalarının sonuçlarından haberdar olan Ali Reşad, alemin yaratılışına dair Tevrat’ın rivayetlerinden başka kaynak olmadığını hala söyleyebilmiştir. Ali Razi ise, *Hülasatü’-t-Tevarih* (1911/1912)’te konuya Medeni Tarih’le

başlasa da, Kutsal Tarih'e referansda bulunmuş ve bazı olaylarda Tanrısal iradenin varlığından bahsetmiştir.

Özellikle antropoloji ve arkeoloji alanındaki çalışmaların da etkisiyle pozitivism, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki tarihçiliğe damgasını vurmuştur. Bizzat Atatürk'ün girişimleriyle 1927-1928 yıllarında tercüme ettirilen Herbert George Wells'in *Cihan Tarihinin Umumi Hatları* adlı eseri, yeni tarih görüşünün yansımalarındandır. Eserde dünyanın ve insanoğlunun yaratılışı bilimsel temeller üzerine inşa edilmişti.¹²⁰⁵ Yine, 1932'de *Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti*'nin dört ciltlik *Tarih* serisi Cumhuriyet tarihçiliğinin izleyeceği yolu gösteriyordu. Eserin ilk cildinde Kainat ve insan, Tanrısal bir yaratım olmaktan çıkıyor; insan, doğa kanunlarına bağlı ve evrim geçiren bir varlık haline geliyordu. "...tabiat hem kanunların sahibidir, hem de aynı kanunlara tabiidir. ...Fihakika, insan, tabiatın mahlukudur. ...Tabiatte hiçbir şey yokolmaz ve hiçbir şey yoktan varolmaz." İnsanın bütün bilgileri ve inanışları, zekasının bir ürünüdür. Tabiatın üstünde ve dışında bütün inanışlar, yine insan tarafından uydurulan şeylerdir. Dünyanın ortaya çıkışına dair din kitaplarında yazanlar da hikayeden ibaret, doğru olmayan konulardır. Kısacası, bilimsel gerçeklere dayanmayan düşünceler, Cumhuriyet tarihçiliğinde yer almıyordu artık. *Tarih I*'de "Hayat Zinciri" başlığında ilk hayata dair bugüne kadar edinilen bütün bilgilerin kitabı olarak da "kayalar sicili" gösteriliyordu. Daha sonra hayatın, evrim kuramına göre bir anlatımı gelmekteydi.¹²⁰⁶ Atatürk'ün vefatından sonra ise, ders kitaplarına egemen olan evrimci fikirler tarih kitaplarından yeniden çıkarılmıştır.¹²⁰⁷

¹²⁰⁵ Bkz. H.G. Wells, *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*, C. 1, (Trc. Avni Bey), Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.

¹²⁰⁶ *Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 1-3.

¹²⁰⁷ Toprak, *a.g.m.*, s. 11.

II. Meşrutiyet öncesi dünya tarihleri ile sonrakiler arasındaki bir farklılık da, Tarih-i Asr-ı Hazır'ı açan Fransız İhtilali'ne ve yaydığı düşüncelere yaklaşımda ortaya çıkmaktadır. II. Abdülhamid dönemi eserlerinden çoğu Fransız İhtilali'ni ya anlatmıyor ya da ya da üstünkörü geçiyordu. İstisnalardan biri II. Abdülhamid yönetiminin henüz ilk yıllarında eserini yazan Mizancı Mehmed Murad'dır. Yazar, Fransız İhtilali'ni açıkça özgürlük ekseninde ele almış; eşitlik ve insan hakları, millet meclisi ve hakimiyeti, anayasa kavramlarını sürekli vurgulamıştı. Ahmed Midhat ise, İhtilal'in sebeplerinden mutlak monarşinin baskıcı tutumuna pek değinmemişti. Parlamento, anayasa, serbestlik, milliyetçilik, eşitlik gibi düşünceleri satır aralarında birkaç cümleyle geçiştiren Ahmed Midhat, İnsan Hakları Beyannamesi'ni ise görmezden geliyor, İhtilal'i, Avrupa'nın bir iç meselesi olarak değerlendiriyordu. Ali Tevfik ise Fransız İhtilali'ne hiç değinmemişti. Mehmed Şükrü de, Mizancı Murad'dan etkilenmesine rağmen söz konusu kavramlara çok uzaktı.

II. Meşrutiyet dönemi eserlerinde ise, Fransız Devrim'inin yaydığı fikirler korkusuzca anlatılmakta ve savunulmaktaydı. Toprak'ın da belirttiği gibi, 1908, bir devrim olarak algılanışı Fransız Devrimi'ne gönderme yapmayı gerektiriyordu. Çünkü hürriyet, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri İttihatçıların da şiarı olacaktı.¹²⁰⁸ Dolayısıyla dönemin II. Dünya tarihleri Devrim fikirlerini anlatmakta bir sakınca görmemişti.

Tarih-i Asrı Hazır'ın küreselleşen dünyasına çok az eserde rastlanılmaktadır. Ahmed Midhat'a göre Asr-ı Hazır Tarihi "*her şeyin umumileştiği bir dünya*"ydı. Yazar haberleşme, ulaşım ve ticaretteki gelişmelerin rolüne büyük bir pay biçmişti. Mizancı Murad ise Fransız İhtilali'nden sonraki dünyanın yeni görüntüsünü büyük bir dönüşüm olarak tasvir etmişti. Murad, eserinin sonlarında haritayı biraz daha genişleterek dünyanın

---

¹²⁰⁸ Toprak, *a.g.m.*, s. 5.

son görüntüsüne ve ilerde gerçekleşecekler dair tahminlerde de bulunuyordu: Medeniyet 19. yüzyılda kimsenin hayal edemeyeceği seviyelere ulaşmıştı ve daha da ilerleyeceği kesindi. İnsanlık, ergenlik çağındaydı. Fakat Mizancı, sadece medeniyetin iyi yanlarını değil, sorunlarını da dile getirmekteydi. Yazara göre silahlanma yarışı, iktisadi problemler ve milliyetçiliğin yayılması, medeniyetin geleceğini tehdit edecek potansiyelde olumsuz gelişmelerdi.

Dünya tarihinin büyük bir savaşa gebe olduğu öngörüsünde bulunanlardan biri de Sabri Cemil'di. Yazara göre böyle bir savaş, insanlık tarihinde en acı verecek "bela" olacaktır. Toplumsal ilişkilerin çağdaş dünyada olağanüstü derecelerde hızlandığına ve genişlediğine dikkat çeken Midhat Sadullah ise, kalıcı barışın sağlanması gerektiğini vurgulamaktaydı. Nihayet Ali Reşad, tarihçilerin öngördüğü ve gerçekleşen Dünya Savaşı'nı anlatarak eserini sonlandırmıştı.

Tezde incelenen eserlerin çoğunun tamamlanamamış olması, yazarların hem dünya tarihini bir bütün olarak nasıl algıladıklarını hem de Osmanlı Devleti'ni bu algı içinde nasıl konumlandıklarını belirlemeyi zorlaştırmıştır. Tamamlanmış olan eserlerin bazılarında ise, Osmanlı tarihi ya İstanbul'un fethiyle bitirilmiş ya da bağımsız bir çalışma olarak tasarlandığı için dünya tarihiyle birlikte düşünülmemiştir. Eserlerinde tam bir Osmanlı Devleti tarihine yer verenler sadece Ahmed Midhat ve Ali Reşad'dır. Sabri Cemil, Midhat Sadullah ve Ali Razi ise, kısa olmak üzere daha çok son dönem Osmanlı tarihine odaklanmışlardır.

Ahmed Midhat, yazılacak bir dünya tarihinin mükemmeliyeti için Osmanlı Devleti'ni vazgeçilmez bir unsur olarak görüyordu. Başka bir ifadeyle, Osmanlı tarihini içermeyen bir çalışmanın düşünülmesi mümkün değildi. Yazar, *Kainat* (1870-81)'ın bir cildini tamamen kaplayan Osmanlı Devleti'ni İslam tarihinin devamı olarak görüyordu.

Diğer yandan, Tanzimat sonrası Osmanlı tarihçiliğinin Avrupa'ya bakışındaki değişiklik *Kainat* (1870-81) örneğinde de okunabilir. Tanzimat öncesi tarihçiliğinde bir tarafta yüceltilen, devlet ve toplum yapısıyla örnek gösterilen Osmanlı Devleti; diğer tarafta ise, olumsuz imajlarla sürekli değersizleştirilen bir Avrupa vardır. *Kainat* (1870-81) Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yaklaşımındaki kırılmayı net olarak göstermektedir. Artık, bakan ve bakılan, etkileyen etkilenen arasındaki roller değişmiştir. Şimdi, Avrupa karşısında ve Avrupalılar tarafından “millet-i vahşiye” olarak ötekileştirilen bir Osmanlı vardır. Yazara göre, III. Selim'le başlayan reform girişimleri, “millet-i vahşiye” algısını değiştirmeye yönelikti. Üstelik Ahmed Midhat, reformlara tepkileri ise sert bir şekilde eleştirerek, muhaliflerin faaliyetlerini “*birtakım köpeklerin sermaye kavgası*” olarak tanımlamaktaydı.

Yönetim sistemi söz konusu olduğunda ise Ahmed Midhat'ın tavrı değişiyor ve II. Abdülhamid savunuluyordu. Sultan “vatansever”; meşrutiyetçiler ise fesatçı, devletin açığını arayan, düşmanla işbirliği yapan istibdatçılardır. II. Meşrutiyet dönemindeki dünya tarihlerinde ise II. Abdülhamid dönemine sert eleştiriler vardır. “İdare-i mutlaka” karşısında, meşrutî düzen övülmüştür. Sabri Cemil meşrutiyet taraftarıdır ve Osmanlı Devleti'nin kurtuluş yollarından birini Avrupa'nın meşrutî sistemini uygulamakta görür. 1908 Meşrutiyet'in ilanı yazara göre, devleti yeni dünya düzenine sokacak bir “devrimdir.” Midhat Sadullah'da da “idare-i mutlaka”, insan hukukunu ihlal eden bir düzen, II. Meşrutiyet ise “yeni bir hayat”tır. Ali Reşad ve Ali Razi de, Avrupa'daki meşrutî sistemi gündeme getirerek, mutlakîyet karşıtı saftadırlar. İnsan hakları, özgürlük, eşitlik, millet egemenliği, anayasa vb. kavramlar II. Meşrutiyet dönemi dünya kavrayışında hakimdir. Bu nedenle Ali Reşad, Avrupa'nın tam anlamıyla tanınması ve Avrupa medeniyetine dahil olma taraftarıdır. Özellikle III. Selim dönemi Ali Reşad için Avrupa medeniyetine katılma mücadelesinin başlangıcıydı. Ali Razi de, Osmanlı'nın son dönemlerini, bir cihan

imparatorluğu algısıyla değil; aksine, varlığı Avrupa devletlerinin korumasına muhtaç nitelikte anlatılmaktaydı. Çözümü Avrupa’da gören yazar, II. Abdülhamid’i “zalim-i cebbar” ilan ederek meşrutiyet yolunda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin faaliyetlerini ise destekliyordu.

Değinilebilecek diğer bir nokta, milliyetçiliğin etkili olduğu bir dönemde Osmanlı dünya tarihlerinin “Osmanlılık” kimliğini temel almalarıydı. Türklük, Türk kimliği vurgusu ve Türk tarihi söz konusu eserlerde çok az işlenmekteydi. İslamiyet öncesi Türk tarihine eserinde en çok yer veren yazar Süleyman Paşa’ydı. Ahmed Midhat *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86)’sinde ve Ahmed Refik de *Büyük Tarih-i Umumi* (1910-1911)’sinde Türk tarihine yer vermişti. Ahmed Midhat konuyu daha çok İslamiyet’le bağlantılı ele alırken, Ahmed Refik eski Türklerin adetlerine ve yaşam tarzlarına da geniş yer ayırıyordu. Diğer yandan Ahmed Refik Türk tarihini daha çok Moğol İmparatorluğu ekseninde ele almıştı. Türk kimliğine vurgunun II. Meşrutiyet tarihçiliğinde etkisini daha çok göstermeye başlasa da Osmanlılık düşüncesi hala hakimiyetini korumaktaydı. II. Meşrutiyet dönemi tarihçisi Sabri Cemil çocuklara vatan terbiyesinden, Türkiye’nin milli menfaatlerinden, önündeki tehlike ve ümitlerden bahsetmek gerektiğini ifade ederken bile “Osmanlılık”, “Osmanlı bayrağı altında yaşamak” fikrindeydi. Fakat Türk tarihi İslamiyet’in gölgesinden yavaş yavaş çıkmakta, İslamiyet öncesi Türklerin medeniyete hizmetleri de ön plana geçmeye başlamaktaydı. Diğer yandan Osmanlılar da, kökenleri Orta Asya olan ve Oğuz Han kabilesinin Kayı aşiretine bağlanıyordu.

Tarihçilik Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren ise, milli devlet ve kimlik inşasında iktidarın en önemli araçlarından biri olmuştur. II. Meşrutiyet dönemi eserlerinde Osmanlılık fikrinden hareket eden Ali Reşad, Cumhuriyet döneminde liseler için 1341 (1922-23)’de hazırladığı *Yeni Tarih-i Umumi*’nin İlkçağ kısmında Türkler

hakkında ayrıntılı bilgiler veriyordu. Yazar söz konusu eserinde tarihin milli menfaatler yolunda önemine işaret etmekteydi.¹²⁰⁹ 1930'lu yılların ders kitaplarının temelini oluşturan *Tarih* serisinin birinci cildinde de anavatanları Orta Asya olan Türklerin “Büyük ve Medeni ” tarihleri ele almıyordu.

İktidarların tarihe ve tarih eğitimine ideolojik yaklaşımları tarih bilincine olumsuz etkilerde bulunma potansiyeline her zaman sahiptir. Çünkü siyasi iktidarlara tarih; kendi ideolojilerini inşa edecekleri, meşrulaştıracakları, ideolojilerine uygun nesil ve geçmiş bilinci yaratacakları, günlük politik ihtiyaçlarını karşılayacakları bir kaynaktır. Milliyetçilik söz konusu olduğunda tarihin işlevselliği daha da artmaktadır.¹²¹⁰ Milli devletlerin inşası sürecinde milliyetçi ideologlar tarihin “milli” versiyonu üretir.¹²¹¹ Tarih, belli bir etnik kökenin tarihine dönüştüğü gibi; yaşanan coğrafya da, kendine özgü, başkalarına benzemeyen, nitelikleri ve güzellikleri övülen bir mekan olarak milli kimliğin gelişmesine hizmet eder.¹²¹²

¹²⁰⁹ Bkz. Ali Reşad, *Yeni Tarih-i Umumi*, C. I, Kanaat Ketbhanesi, 1341.

¹²¹⁰ Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, (Çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 7; Calhoun böyle düşünse de, milliyetçilerin en ufak ihtimalle Whig hikayeleri, yani guru okşayıcı ‘Biz nasıl biz olduk?’ hikayeleri yazma eğiliminde olduklarını belirtir. Örneğin Nehru'nun (1989) *The Discovery of India* adlı eserini milliyetçi bir tarih, bir millet inşası olarak görür. Calhoun'a göre eser Dravidianları ve Moğolları Hintli yapmakla kalmaz, onlara ortak ve sanki hep var olacak bir olgunun yani Hindistan'ın inşasında ve yeniden inşasında rol oynayan aktörler olarak da önem atfeder. Hanedan savaşlarında ve istilalarda kazananlar da kaybedenler de Hindistan'ın hikayesinin bir parçası olmuştur. Bkz. Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, (Çev. Bilgen Sütçüoğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 71; Şerafettin Turan, "Milliyetçilik Anlayışında Tarih Yazıcılığının Önemi", *Tarih ve Milliyetçilik*, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, Mersin Üniversitesi, 1999, ss. 143-149, s. 143; Tekeli, "Uluslaşma Süreçleri ve Ulusçu Tarih Yazımı Üzerine", *Tarih ve Milliyetçilik*, , ss. 121-138, s. 128; Ali Yaşar Sarıbay, "Ulus Devlet, Kültür ve Tarih: Post-Modern Ulus Olmanın Teorik Olasılıkları", *Tarih ve Milliyetçilik*, ss. 4-6, s. 4.

¹²¹¹ Erganlı, *a.g.e.*, s. 23-24.

¹²¹² Tekeli, *Tarih Bilinci ve Gençlik...*, s. 23-24; Ulus-devletlerin aşıldığı bir dünyada tarih yazımının karşılaşılabilecek değişiklikler ise küreselleşme ve yerelleşme olarak belirtilir. Küreselleşme ve yerelleşmeyi birbirinin tamamlayıcısı olan iki sürecin doğal sonucu olarak gören Tekeli, yerelleşmenin ihmal edildiği düşüncesindedir. Ona göre, yerelleşme sadece yerel kimliklerin yeniden canlandırılması olarak görülmemelidir. Küreselleşen dünyanın daha iyi anlaşılması açısından yerelleşmenin de dikkate alınması gerekir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli, "Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Neler Olabilir?", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Yay. Haz. Salih Özbaran, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 34-42; Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 54. 20; Tekeli, "Uluslaşma Süreçleri ve Ulusçu Tarih Yazımı Üzerine", s. 134; Özel de, etnik kimliğe ve yerel coğrafyaya tarihçilik anlayışının, Türkiye'deki tarihçilik ve bütünsel çalışmalar üzerine olumsuz etkisini vurgulamaktadır. Özel'e göre, Türkiye'deki tarihçiliğin yaşadığı sorunların kaynağında üç ana ayağa

Osmanlı'da da devletin bekasına yönelik kaygılar önce, Osmanlılık ve İslamcılık düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Balkan savaşlarında sonucunda elde kalan sınırlar içindeki Türk nüfusun ağırlığı ise, Türkçülüğü bir siyasal seferberlik sloganı haline getirdi.¹²¹³ Aslında milli bilinç yaratımı olarak Türkçülük, Tanzimat döneminde dil, edebiyat ve tarih alanındaki çalışmalarla ortaya çıkmışsa da, düşünce akımına dönüşmesi II. Meşrutiyet'le başladı. Kültürel Türkçülüğün gelişmesi için kurulan dernekler ise geleneksel Osmanlı vakanüvisliğinden kopuşun düşünsel ortamını ve milli tarihçiliğin zeminini yaratmaktaydı. Süreç, Cumhuriyet'in ilk yıllarında milli eğitim ideolojisiyle devam ettirildi.¹²¹⁴ Başka bir deyişle Cumhuriyet'in yönetici kadrosu ve ideologları tarih eğitimine böyle bir sorumluluk yüklediler. Çünkü tarih, hem hedeflenen projeye uygun bir Türk kimliği ve bilincinin inşasına hem de onun milli kimliğe dönüşmesine hizmet edecekti. Bu da ancak içeriği Türk olan ve Türklüğü yücelten bir tarih anlayışı ile mümkün olabilirdi.¹²¹⁵ Otuzlu yıllarda Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'nin faaliyetleri, Türk Tarih

---

sahip zihinsel bir süreç yatmaktadır. İmparatorluğun çöküş sürecinde devletin bekasına yönelik kaygılar, buna eşlik eden ve özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında ağırlığını hissettiren milli kimlik inşası çabası, bu ikisiyle iç içe gelişen "biz bize benzercilik" anlayışı Türkiye tarihçiliğinde yaşanan sorunların zihinsel temelini oluşturur. Özel, *a.g.e.*, s. 27.

¹²¹³ Ersanlı, *a.g.e.*, s. 73-74

¹²¹⁴ 1908'de Türk Derneği'nin, 1911'de Türk Yurdu dergisinin, 1912'de ise Türk Ocağı'nın kurulması, örgütlü kültürel Türkçülüğün gelişimi açısından önemli birer aşamadır. Oral, *a.g.e.*, s. 83; Türk Ocakları ve Türk Yurdu dergisi çevresinde bir araya gelen grup sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, sonraları Cumhuriyet'in milliyetçi politikalarının oluşmasında da önemli bir rol oynayacaklardır. Bkz. Firdevs Gümüoğlu, "Türk Yurdu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 269-274. Türk Ocaklarıyla ilgili bkz. Fusun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Ersanlı, daha öncesinde yani Tanzimat döneminde birçok tarihçinin Türklerle ilgili çalışmalar yaptığını fakat bunları milliyetçi bir efsaneye dönüştürdüklerini belirtir. Çeşitli Avrupalı şarkiyatçıların Türklerin geçmişi ile ilgili bulguları da bu çalışmalara esin kaynağı olmuştur. 18. yüzyılda Joseph de Guignes (1721-1800)'in *Histoire Général des Huns, Turcs, Mongols et autres Tartares Occidentaux* adlı kitabı, Macar antropolog ve Türkolog Vambery (1852-1913)'nin Türklerin Turani ırkların bir parçası olduğuna dair çalışmaları, Fransız şarkiyatçı Leon Cahun (1841-1900)'un Türklerin tarihi ve genel anlamda uygarlıktaki rolleri ile ilgilenmesi, Polonya kökenli Mustafa Celaleddin Paşa yani Konstantin Borzcki (1826-1875)'nin tanınmış kitabı *Les Turcs Anciens et Modernes* isimli çalışması söz konusu şarkiyatçılara ve çalışmalarına örnektir. Bkz. Ersanlı, *a.g.e.*, 74-75; İsmail Kaplan, "Milli Eğitim İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, ss. 788-799, s. 788.

¹²¹⁵ Akçam'a göre bu aynı zamanda Türk kimliğinin aşağılanmasına tepkisel bir süreçti. Fakat bu aşağılanma duygusuyla perçinlenen Türk kimliği, diğer halklara ve kavimlere üstün ve onları yönetme hakkına sahip olduğu yolunda bir inancın da doğmasına yol açmıştır. Akçam bu aşağılanmanın sadece Batılılar tarafından yapılmadığını, aynı zamanda Osmanlı tarihinde de Türklüğe kaba, cahil, anlayışsız, akılsız gibi olumsuz

Tezi, Türk Tarihi ve Türk Dili Kurultayları, Güneş Dil Teorisi gibi girişimler hem milliyetçi tarih anlayışını hem de Türk kimliğini güçlendirmeye yönelik girişimlerdi.¹²¹⁶ Devletin neredeyse tüm kurumları bu bilinci oluşturmak için seferber edildi.¹²¹⁷ Berktaş'a göre Türk Tarih Kongreleri genel olarak Türk milliyetçiliğinin "ideolojik" kürsüsü niteliğine bürünmüş, dolayısıyla Türkiye'deki tarihçiliğin gelişmesinde başlıca engel haline gelmişti.¹²¹⁸

Türk Tarih Tezi ve milli bilinci aşlamaya yönelik diğer faaliyetler ülkenin milli eğitim sistemini de dönüşüme uğratmaktaydı. Ders kitapları yeniden düzenlenerek, Tez'in ana hatları da içermeye başladı.¹²¹⁹ Türklerin medeniyetin köklerini oluşturduğu savlarının yanında onların sürekli tehdit altında ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya

---

anlamlar yüklendiğini, Türklüğün aşağılanmakla eş anlamlı olduğunu belirtir. Taner Akçam, "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, ss. 53-62 s. 55-56.

¹²¹⁶ C.H.F'nin 1931 yılı programının "Milli Talim ve Terbiye" başlıklı beşinci kısmında milli talim ve terbiyede izlenecek düsturlara yer verilmiştir. Bu bölümde "derin" Türk tarihinin öğretilmesi partinin en çok önem verdiği şey olmuştur. "Fırkamız, vatandaşların, Türkün derin tarihini bilmesine fevkalade ehemmiyet verir. Bu bilgi Türkün kabiliyet ve kudretini, nefesine itimat hislerini ve milli varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini besleyen mukaddes bir cevherdir." Programın ayrıntıları için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 479-480.

¹²¹⁷ Türk Tarihi Araştırma Kurumu Programının Avaprojesi bu seferberliği net bir şekilde belirtmiştir. Bu plana göre "bütün devlet ve millet müesseseleri, Fakülteler, Akademiler, Yüksek Mektepler, Müzeler, Lise Tarih Öğretmenleri, bütün mutahassis ve münevver unsurlar, hatta geniş halk tabakaları, Türk Tarih Araştırma Kurumu'na filî, müspet yardım ve hizmette bulunacaklar, bunu vataniğ, millîğ vazife bilecekler, ve bununla mükellef tutulacaklar. Böylece memlekette umumîğ ve canlı bir tarih seferberliği ve büyük ölçüde bir tarih faaliyeti açılacak ve ... memlekette şuurlu, canlı ve sürekli bir tarih inşa devrinin açılmasına çalışacaktır" Bu süreçte "hükümet otoritelerinin ve belediyelerin yakın alaka, takip ve mesuliyetleri altında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin Halkevlerine ve parti organlarına açtıracağı sürekli ve usanmaz bir propaganda faaliyetile ve Matbuat Umum Müdürlüğünün nezaret ve takibi altında günlük gazete ve mecmualarda yaptırılacak sürekli, tesirli popüler neşriyatla" milli tarih ve bilinç yaygınlaştırılacaktı. Projenin ayrıntıları için bkz. Uluğ İğdemir, "Atatürk'ün Buyruğıyla Türk Tarih Kurumu İçin Hazırlanan Bir Program Tasarısı", *Belleten*, C. 27, S. 108, TTK Yayınları, Ankara, 1963, ss. 641-656.

¹²¹⁸ Halil Berktaş, "İdeolojik Milliyetçilikten, Propaganda Güdümülülüğüne", *Tarih ve Toplum*, C. 6, S. 34, 1986, ss. 274-278, s. 274.

¹²¹⁹ Çağaptay, Tez'i öğretmek için 1930'lı yıllar boyunca dört ciltlik temel ders kitabı hazırlandığını belirtir. Bunlar Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar, Tarih II: Ortazamanlar (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı Tarihi (İstanbul: 1934), Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti (Ankara: 1939); Bu dönemde Türk Tarih Tezi'ne uygun başka ders kitapları da hazırlanmıştır. Bunlar arasında Celal Nuri, Vatandaşlık Yurt Bilgisi (İstanbul: İleri Kütüphanesi, 1931); Şevket Aziz Kansu, Antropoloji Dersleri (İstanbul: Devlet Matbaası, 1938); Recep Peker, İnkılap Dersleri Notları (Ankara: Ulus Matbaası, 1935) gibi eserler yer almaktadır. Soner Çağaptay, "Otuza Türk Milliyetçiliğinde İrk, Dil ve Etnisite", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, ss. 245-261, s. 249.

oldukları algısı da milli kimliği pekiştirici bir unsur olarak ders kitaplarında yer aldı.¹²²⁰ Milli kimliği güçlendirmek için yaratılan teyakkuz hali ve tehdit algısı tarihçiliğin en önemli zaaflarından olan “biz”e karşı “öteki” düşüncesinin Türkiye tarihçiliğinde kökleşmesi gibi olumsuz bir duruma da yol açmaktaydı.¹²²¹ Sürecin kaçınılmaz ürünleri ise içe kapanık, kendisine düşman yaratan, milliyetçi savunma refleksleri güçlü bir tarihçilik ve tarihçi tipi idi.¹²²² Dolayısıyla tarihyazımı da, dayanışmanın ve millete ait ortak değerlerin varlığını duyurmanın, öncelikli olarak millete "kendini tanıtırma"nın ve "milli mesuliyetini bildirme"nin işlevsel bir aracına dönüştü.¹²²³

Kabapınar'ın Cumhuriyet'ten 90'lı yıllara kadar lise tarih kitapları üzerinde yaptığı araştırma devletin kontrolünde gelişen ve resmi tarih¹²²⁴ olarak adlandırılan tarihyazımının izlerini net bir şekilde yansıtmaktadır. Lise kitaplarında empoze edilen bilgiler iktidarın düşünsel sisteminin propagandası, tarih bilimi de egemen ideolojilerin

¹²²⁰ Özellikle birlik ve bölünmeyi ifade eden sözcüklerin ders kitaplarında sıklıkla kullanılması bu yargıya kanıttır. Etienne Copeaux, "Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih, İşaretler", Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik, ss. 44-52, s. 45; Akçam da, özellikle dahili ve harici unsurlardan oluşan koalisyonla uğraşmak zorunda kalmasının Türk milli kimliğinin oluşumunu önemli ölçüde belirlediğini belirtir. "Vatan elden gidiyor!" temelinde gelişen parçalanma paniği ise bu kimliği temel kaygı haline getirmişti. Akçam, a.g.m, s. 56-60.

¹²²¹ Milas, milliyetçiliğin aşırılıklara vardığında oluşturduğu sorunun milli düşmanlarla sınırlı kalmayacağını belirtir: ...Yaratılan toplumsal güvensizlik başka alanlarda da dar boğazlar oluşturur. Genel bir güvensizlik ve yabancı düşmanlığı toplumsal yaşamın her alanına yayılır, hoşgörü azalır, huzursuzluk yaşanır. Etrafta 'öteki'nin uzantıları olarak algılanan düşmanlar, ajanlar vb. görülmeye başlanabilir. Ülkede olağan dışı bir durumun varlığı kabul edilir ve demokratik özgürlüklerin kısıtlanması gerekli görülebilir. Milli kimliğin üzerinde bina edildiği mitoslar, aşırı tutarsızlıkları yüzünden, yurttaşlar arasında tedirginlik yaratabilir. Ülkenin komşularıyla ve başka ülkelerle ilişkileri bozulabilir. Giderek ülke dünyadan tecrit edilebilir, soyutlanır, içine kapanabilir. Herkül Milas, "Milli Türk Kimliği ve 'Öteki' (Yunan)", Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik, ss. 193-201, s. 198.

¹²²² Özel, a.g.e., s. 28.

¹²²³ Sönmez, a.g.e., s. 117-118.

¹²²⁴ Resmi tarih demekle, devletin yansıtmak istediği tez ve ideoloji doğrultusunda veya ülkede egemen olan ideolojinin gözetiminde yönlendirilmiş ve/veya bu ideolojinin telkinleri ışığında yazılmış tarih anlaşılmalıdır. Bu şekilde resmi tarih, bir yerde tarihin bir ideolojinin amaçlarına uygun şekilde tahrif edilerek yazıldığı anlamını içerir. Bkz. Rıfat N. Bali, "İrçılığın 'Bilimsel' Şekli: Revizyonist Tarih Anlatımı", Tarih ve Toplum, C. 26, S. 152, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 79-84, s. 79. Ortaylı, ister resmi tarih olsun ister alternatif tarih, her ikisinde de durumun aynı olduğunu, hiçbirinin somut bilgiye ve malzemeye dayanmadığını belirtir. Ona göre, Türkiye'deki okumuş zümre dahi efsanelerle ya da hazır sloganlarla, fazla karıştırmadan birtakım araştırmalar yapmaktadır. İlber Ortaylı İle Tarihin Sınırlarına Yolculuk, (Haz. Mustafa Armağan), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003, s. 9

yörüngesinde bir uydu niteliğindedir.¹²²⁵ Özellikle Türk Tarih Tezi'nde beliren anlayış 1980 askeri darbesiyle birlikte Türk-İslam Sentezi'ne dönüşerek, tarih eğitimi ve bilinci üzerinde olumsuz etkiler yarattı. 1981 yılında yayınlanan bir kitapta , Türk Milli Eğitim Sistemi için önerilerde bulunuluyordu: "Türk çocuğuna milli ruh ve milli ülküler vermek; onlara, örf ve adetlerine bağlı kalmalarını sağlamak, milli kültürünü tanıyacak bir muhteva vermektir. Bunun için dil, edebiyat, tarih, coğrafya, din, ahlak v.b. derslerin programları Türk-İslam mefküresine uygun bir şekilde geliştirilmeli ve düzenlenmeliydi."¹²²⁶ Böylece milli eğitim sistemi ve milli tarih eğitimi İslam ile harmanlanarak dünyadaki yeni yaklaşımlara ve yöntemlere kapatılmaktaydı. Egemen ideolojinin vurguladığı nokta, milli sınırlar içinde Türk tarihinin üstünlüğü ve başka tarihlerle kıyaslanamayacağı üzerinedir. "Özgünlük", kimseye "benzemez"lik savları, milliyetçi ideolojinin üstünlük iddialarını da körükledi. Ayrıca gerek seçtiği yöntem gerek ideolojik yöneliminden dolayı Türkiye'deki tarihçilik, devlet ve merkezin normatif olarak koyduğu kalıplar açısından yazılan bir tarihçilik haline geldi.¹²²⁷ 1980 askeri darbesinin eğitimde meydana getirdiği bağnazlaşma bilimin evrenselliği savından vazgeçildiğinin ve öğretimde ideolojik yönlendirme yapılacağına da açık bir ifadesi oldu.¹²²⁸

¹²²⁵ Yücel Kabapınar, "Bir İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Lise Tarih Kitapları I", Tarih ve Toplum, C. 18, S. 106, 1992, ss. 228-232, s. 229. Yazarın konuyla ilgili Tarih ve Toplum dergisinde çıkan diğer yazıları için bkz. Kabapınar, "Bir İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Lise Tarih Kitapları II", C. 18, S. 107, ss. 284-287; "Bir İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Lise Tarih Kitapları III", C. 18, S. 108, ss. 359-364; "İdeolojik Bir Sendroma Yanıtı", Tarih ve Toplum, C. 19, S. 113, 1993, ss. 306-312; Ayrıca bkz. Özbaran, "Türkiye'de Tarih Eğitimi I", Tarih ve Toplum, C. 8, S. 44, 1987, ss.51-54; "Türkiye'de Tarih Eğitimi II", C. 8, S. 46, 1987, ss. 180-184; "Türkiye'de Tarih Eğitimi III", ss. 233-236.

¹²²⁶ Abdullah Nişancı, Milli Eğitim Meselelerimiz, İstanbul, 1981, s. 76'dan aktaran: Kabapınar, "Bir İdeolojik Mücadele Alanı.....II", s. 284.

¹²²⁷ Bu tür tarihçiliğin sorunlar için bkz. Tekeli, a.g.e., s. 79.

¹²²⁸ Tekeli'ye göre, II. Dünya Savaşı sonrasında bir yandan hızlı nüfus artışının, öte yandan popülist siyaset anlayışının baskısıyla, genel olarak orta öğretimin sürekli olarak kalite kaygısından ödün vermesi ve yüzeyselleşmesi de tarih öğretiminin dünyadaki gelişmelere paralel bir değişme göstermesini engelleyen Türkiye'ye özgü şartlardan biridir. Bu yüzeyselleşme, beraberinde tarih yazımına salt bir ideolojik yönlendirme aracı olarak bakılmasına da neden olmuştur. Tekeli, "Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Neler Olabilir?", s. 35; Milliyetçi ideolojinin tarihçilikte yarattığı olumsuzlukları sadece Türkiye'deki bir sorun olarak düşünmemek gerekir. Özellikle Osmanlı'dan ayrılarak ulus-devlet yapılanmasına giren komşu ülkelerde de benzer durumlar söz konusudur. Örneğin Bulgar tarihyazıcılığı

Cumhuriyetin ilk yıllarında yani ulus-devletin inşası sürecinde Türk tarihinin özellikle vurgulanmasını anlaşılabilir bulan Öz'e göre, tarihçiliğimizin zaman içerisinde diğer ülke ve kültürlerle yönelememesi kabul edilemezdir. Başka ülkelerin dil, tarih ve kültürlerini bir bütün olarak inceleme ve uzmanlaşma geleneğinin oluşmaması Türkiye tarihçiliğinin en önemli eksikliklerindendi.¹²²⁹ Böyle bir gelenek içinde yetişmeyen aydın kesim ise Türkiye tarihçiliğindeki sorunların merkezine oturmaktadır. Tarih anlayışının çeşitli baskı gruplarının etkisi ve kıskacı altında kalması Türk aydınının, geniş bakış açılarından ve konu zenginliğinden yararlanmasını engellemiştir. Aydın denilen kişinin tarih bilinci oldukça yüzeysel kalmış ya da kısa sürede politik, fikirsel sonuç almak isteyenlerin cenderesine girmiştir.¹²³⁰ Özel, bu tarihçi tipini bir "devlet memuru" olarak tanımlar. Tarihi, bilgiden ziyade inanç alanı olarak gören aydın, Türk tarihini dünya tarihinden soyutlayan, içe kapanık ve milliyetçi savunma refleksleri güçlü bir tarihçidir.¹²³¹

üzerine araştırmalar yapan Maria Todorova, milliyetçi ideolojinin etkisini buradada görür. 1878 ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde, yeni doğmuş ve gelişmekte olan bir ulus-devlet çerçevesinde güçlü ve iyimser bir irredenta işlevi gören Bulgar tarihçiliğinin temel amacı ulusal bilinci ve itibarı tarihsel bilgi temelinde şekillendirmektir. II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda 19. ve 20. yüzyılların ulusal/milliyetçi sürekliliği yeniden kuruldu. Bkz. Maria Todorova, "Bulgar Tarihçiliğinde Osmanlı Dönemi", Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu, 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğler 8-10 Haziran 1995, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 37-45, s. 38; Yine Thalia Dragonas, Yunan okullarında okutulan ders kitaplarının içeriğine bakıldığında, "milli ben" in ve "milli öteki" nin toplumda nasıl temsil edildiğini görebileceğimizi belirtir. Hem bu kitaplardaki hem de öğretmenlerin kafalarındaki toplumsal kategoriler ve önyargılarla biçimlenmiş klişe toplumsal imgeler Yunan milli kimliğinin tehdit altında olduğunu öne sürerler. Örneğin tarih ve coğrafya kitaplarında üç bin yıllık süreklilik vurgulanarak, şanlı geçmişin Yunanlıların üstünlüğünün özünü oluşturduğu iddia edilir. Tarihin tarihdışı kullanımıyla milli kimlik ebedi, değişmez ve homojenmiş gibi gösterilir. Geçmişin idealleştirilmesiyle kurulan bu kimlik, zaman ve mekandan bağımsızmış gibi düşünülür. Bkz. Thalia Dragonas, "Tehdit Altındaki Milli Kimlikle Başa Çıkmak", Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu, ss. 113-124.

¹²²⁹ Mehmet Öz, "Cumhuriyet Döneminde Tarih Araştırmaları", Atatürk'ün Ölümünün 62. Yılında Cumhuriyet Dönemi Türkiyesinde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu, 8-10 Kasım 2000, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2001, ss. 17-27, s. 23-25.

¹²³⁰ Salih Özbaran, *Güdümlü Tarih*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 11-13. Ayrıca bkz. Özbaran, "Türkiye'de 'Mektepli' Tarihçiliğin Sorunları - Bir Özeleştirisi -", *Tarih ve Toplum*, C. 19, S. 112, ss. 212-215.

¹²³¹ Özel, a.g.e., s. 27-28.

Timur'a göre, Türk aydınında görülen bu sorun da, son dönem Osmanlı aydınından mirastır.¹²³²

Kısacası, çeşitli tarzlarda kendisini gösteren tarihyazıcılığı, Türkiye'de en sorunlu alanlardandır. Sorunun kaynağında, bir inanç ve ibadet alanı olarak görülen tarihyazıcılığına Türkiye'de aşkın bir kutsallık yüklenmesidir. Her ideoloji tarihi kendi "şimdi"sinin meşruiyetini sağlama aracı olarak görmüş, en doğru tarihi kendisinin yazdığını iddia etmiştir.¹²³³ Özel'e göre, bilimsel ölçütlere yakın bir tutumla hareket eden, uluslararası standartlarda ve disiplinlerarası çalışmalar yapan tarihçilerin sayısı yetersizdir. Bu yetersizlik Türkiye tarihçiliğinin sınırlarını aşip diğer kültürlerle ilişki kurmasına engel en büyük sorunlardandır.¹²³⁴ Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı değişim ve gelişmelere karşın, Türkiye'de tarih derslerinde kullanılan öğretim yöntemlerinin ve malzemesinin bu gelişmeleri izleyememesi de kültürlerarası bağlantıları kuracak tarihçi tipinin yetişmesini engellemektedir.¹²³⁵ Özbaran'a göre çözüm yollarından biri, tarih öğretiminden beklentilerimizi iyi tartmamız gerektiğidir: Öncelikle okullarda tarih eğitimi ve müfredatı politik kaygıların dışında tutulmalı ve ideolojik bir taraftarlıkla hazırlanmamalıdır. İkincisi, tarih öğretiminin önyargılı ve dışlayıcı olmaması ve toplum

¹²³² Son dönem Osmanlı aydını, Batı kültürünün üstünlüğünü kabul etmesine ve Batı dilleri bilmesine rağmen bu kültüre evrensel biçimde yaklaşmamış, savunma güdüsü içinde hareket etmiştir. Bu ise onları Batı'nın en kötü ideolojisine sürüklemiştir. Dolayısıyla bu aydınlar, Türkçülüğe ve Türk tarihine yanlış bir yaklaşım getirerek eski Türk tarihi üzerinde yoğunlaşmış ve saf bir Türk uygarlığı aramaya başlamışlardır. Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 233.

¹²³³ Oktay Gökdemir, "Küreselleşme Bağlamında Türkiye'de Cumhuriyet Tarihi Yazıcılığının Sorunları", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, ss.205-213, s. 206

¹²³³ Erdal Aslan, "Türkiye'de Tarih Eğitiminin Sorunları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 18, İzmir, 2005, ss. 106-114, s. 107.

¹²³⁴ Tüm bu olumsuzluklara rağmen Özel'e göre, henüz yeterli olmasa da kültürel ve toplumsal inançlarıyla değil bilimsel ölçütlere yakın bir tutumla hareket eden, uluslararası standartlarda ve zaman zaman disiplinlerarası nitelikte çalışmalar yapan tarihçiler de vardır. Özel, Türkiye tarihçiliğini uluslararası ölçekte temsil eden bu tarihçilerin içinden geldiği geleneğin ise başka türden zaafı olduğunu belirtir. Bunların başında, Batı'da gelişen Avrupamerkezci ve oryantalist tarihçiliğin temel argümanı ve modellerini yeterince eleştiri süzgecinden geçirmeden Türk ve Türkiye tarihine aktarma, dolayısıyla özgüllüklerini gözden kaçırma eğiliminin zikredilebilir. Bununla birlikte, son yıllarda bu eğilimin büyük ölçüde ortadan kalkmaya başladığını da sözlerine ekler. Özel, a.g.e., s. 28.

¹²³⁵ Aslan, "Türkiye'de Tarih Eğitiminin Sorunları", s. 107.

içinde "öteki"nin oluşmasını sağlayacak bir tarih bilinci aşlamaması gerekir. Son olarak tarih öğretiminin ufuklarının geniş olması ve çağdaş değişimleri yansıtacak nesnel bilgiler ışığında hazırlanması gerekmektedir.¹²³⁶ Aksi takdirde kamunun veya kamu adına otorite kullananların tarihsel alana müdahaleleri tarihin ve tarihçiliğin içeriğini boşaltacağı gibi üretilen bilgilerin güvenilirliğini de şüpheli hale getirecektir.¹²³⁷ Böyle bir anlayış Gündüz Vassaf'ın tabiriyle "terzi tarihçiler"in¹²³⁸ ortaya çıkmasına da neden olacaktır. Fakat tarihçilerin görevi, devletin ve siyasal iktidarların zaman zaman geliştirdikleri gerilimlerin yanında ve karşısında olmaksızın mesleklerinin ve bilim etiğinin gereklerini yerine getirmektir. Tarihçiler aynı zamanda sosyal bilimlerin diğer alanlarıyla ilişki kurmalı, dünya tarihçiliğinde son dönemlerde ortaya çıkan tartışmaları ve yöntem yaklaşımlarını izlemeleri gerekmektedir.¹²³⁹

Ortaylı da, geniş ölçekli bir tarihçilik önerir. Bunun için dini, milli ve yerel duygulardan da arınmak gerekir. Böylece tarihçi objektif bir nitelik kazanacaktır. Öte yandan aydına ve halka mal olacak bir üslupla tarih yazılmadan okul ve halk kitaplarının meydana gelmesi de mümkün değildir.¹²⁴⁰ Tarih değişik coğrafya ve toplumlarda aranmadığı, başka ülkelerin tarihlerine ilişkin araştırma ve öğretim üniteleri kurulmadığı ve dünya ölçeğinde ortaya atılan varsayımlarla kıyaslanmadığı müddetçe yanlışlar ve benzersizlik savları sürüp gidecektir. Dolayısıyla tarihçiliğimiz, dış dünyadan soyutlanmış ve sadece ülkenin kendi arşivlerinde yer alan belgelere dayalı bir yaklaşımdan vazgeçmelidir.¹²⁴¹

¹²³⁶ Özbaran, *Tarih, Tarihçi...*, s. 133 vd.

¹²³⁷ Özel, a.g.e., s. 119-124.

¹²³⁸ Vassaf, toplumun kırılma noktalarından, darbelerden sonra, geçmişi başka senaryolarla yazma siparişi verilen tarihçilerin bu tür terzilerden farklı olmadığını belirtir. Gündüz Vassaf, *Tarihi Yargılıyorum, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2007, s. 20.

¹²³⁹ Gökdemir, a.g.m., s. 212-213

¹²⁴⁰ Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s. 26-27.

¹²⁴¹ Özbaran, *Türkiye'de Tarihçiliğin Sorunları II*, s. 310.

Fevzi Demir'in 2000'de 11, 2010'da ise 50 üniversitenin tarih lisans programları üzerinde tarihin nasıl öğretildiğine dair yaptığı inceleme durumun pek de değişmediğini göstermektedir. Her iki araştırmada ortaya koyulan grafiklerde oranlar birbirine çok yakındır. Oranlar, Türk tarihçisinin daha çok kendi tarihiyle ilgilendiğini, üniversitelerin genel Türk ve Osmanlı tarihi yoğunluklu bir öğretim verdiğini göstermektedir. Bütünsel şablonlar ise son derece sınırlı bir orandadır. Demir'e göre bütünden kopuk bir tarih anlayışı Türkiye toplumunu insanlığın ortak mirasından ve geleceğini paylaşmaktan alıkoyacağı gibi ülkenin "milli menfaatleri"ni de koruyamayacaktır.¹²⁴² Tarih öğretimine getirilecek makro bakış açısı ise mikro tarihten vazgeçmemiz anlamına gelmeyeceği gibi mikronun yararına da olacaktır. Yazar, dünya tarihyazını ve öğretiminde günümüzde en yaygın olan yaklaşımın küresel dünya tarihi çalışmaları olduğuna dikkati çeker.¹²⁴³

Berktaý da Türkiye tarihçiliğinin ve Türkiye'deki tarih öğretimin sıkıntılarını aşma yolunda benzer öneriler sunmaktadır. "Biz"in karşısına evrensel, total ya da komparatif tarihin konulmasını öneren Berktaý, kullandığımız tarih dilinin evrensel olması

¹²⁴² Fevzi Demir, "Bir Algılama ve Uygulama Alanı Olarak Türkiye'de Tarih Lisans Programlarında Tarihsel Özne" *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 137-141, s. 139; Ayrıca bkz. Demir, "Türkiye'de Makro Tarih Eğitiminin Aciliyeti Üzerine Düşünceler", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik...*, ss. 731-745.

¹²⁴³ Demir, küresel dünya tarihi yaklaşımının dışında tercih etmemiz veya en azından üzerinde düşünmemiz gereken iki ana dünya tarihi yazımı ve öğretimi yaklaşımı daha olduğunu ifade eder. Bunlardan birincisi modern dünyanın bölünmelerine dayalı coğrafya merkezli dünya tarihi çalışmalarıdır. Fakat tarihin, bölgelerin zaman içinde değişen öneminin ve ilişkiselliğinin ihmal edilmesini bu yaklaşımın en önemli eksikliği olarak görür. İkinci yaklaşım, uygarlık tarihi çalışmalarıdır, ki tarihsel bakış açısından faydalanarak dünyayı öğretmenin en yaygın biçimini oluşturmaktadır. Fakat bu yaklaşım da tarihi, uygarlık zamanı ve alanlarıyla sınırlıdır. Ayrıca dahil olunan uygarlığın merkeze alınması açısından da sorunlu konumdur. Demir, "Türkiye'de Makro Tarih...", s. 732-733. Tufan Gündüz'ün Türkiye üniversitelerinin tarih bölümleri programlarında yaptığı inceleme de, burada uygulanan öğretimin temelde Türk tarihi merkezli olduğunu göstermektedir. Programların içerikleri için bkz. Tufan Gündüz, "Tarih Bölümlerinin Programlarına Dair", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik...*, ss. 226-236, s. 226. Serdar Erkan ise Fen-Edebiyat Fakülteleri ve Eğitim Fakültelerinin tarih bölümleri ders programlarında hangi derslerin hangi dönemlerde ne kadar okutulduğuna bakarak genel bir değerlendirmede bulunmuştur. Buradan da aynı sonuçları çıkarmak mümkündür. Serdar Erkan, "Üniversitelerdeki Tarih Öğreniminin Bugünkü Durumu", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik...*, ss. 237-289.

gerektiğini vurgulamıştır.¹²⁴⁴ Tunçay'a göre ise artık, 500 yıl önce İstanbul'u aldığımızı sevinmekten ve 300 yıl önce Viyana'yı alamadığımızı hayıflanmaktan vazgeçmeliyiz. Bu tarihsel gerçekler hümanist bir toptan tarih yaklaşımıyla anlatılmalıdır. İnsanlar askeri zaferler kazanmaya değil bilimlere katkıda bulunmaya ve sanatsal yaratıcılığa özendirilmelidir. Bununla birlikte tarihçiliğimize ve tarih öğretimimize eleştirel bir bakış açısı da kazandırılmalıdır.¹²⁴⁵ Osmanlı'yla özdeşleşme veya milli duyguları, benliği yüceltme gibi hayali bir altınçağ türü fikirler hastalıklı bir yaklaşıma temel oluşturacağı gibi¹²⁴⁶ hedeflenen eleştirel, barışçı ve bütünsel bir tarihyazımı yaklaşımına aykırı olacaktır. Böyle bir durumda tarihçinin görevi geçmişi geniş bir açıdan değerlendirerek tarihi tüm taraflarıyla bir bütün olarak ortaya koymaktır.¹²⁴⁷

Özbaran, Türkiye'deki tarihçiliğin başka bir eksikliğinin kurumsal olduğunu belirtmektedir. Yazara göre, başka ülke ve toplumların tarihine ilişkin araştırma yapacak kurumlar ve uzmanlar yetersizdir. Tarihçiliğimizin dünya ile iletişimini sağlayan ve ona geniş görüş açıları kazandıran girişim, bu tür kurum ve uzmanların özgün çalışmalarından ziyade çeviri faaliyetleri olmuştur.¹²⁴⁸ Mehmet Öz de aynı fikirdedir: Türkiye'nin,

¹²⁴⁴ Halil Berktaş, "Dünyada ve Türkiye'de Tarihçiliğin Durumu ve 'Dilin Evrenselleşmesi' Üzerine Düşünceler", (Yay. Haz. Salih Özbaran). *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 69-86, s. 77-79.

¹²⁴⁵ Mete Tunçay, "Tarih Öğretiminin İyileştirilmesine Yönelik Düşünceler", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, ss. 52-54, s. 53; Bu nokta da Arı da, Türkiye tarihçiliğine ve tarih öğretimine bütünsel bakış açısı kazandırmak, ideolojik sapmalardan ve önyargılardan kurtulmak gerektiğini belirtir. Bu aynı zamanda insanlara doğru bir tarih bilinci vermede yardımcı olacaktır. Yanlış, yanlış, çarpıtılmış, içi boşaltılmış veya abartılı biçimde oluşan bir tarih bilinci, çarpık bir tarihsel kimlik ve duruş yaratacaktır. Bkz. Kemal Arı, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik*, s. 857.

¹²⁴⁶ Sina Akşin, "Tarih Öğretimimizde Temel Paradigma Sorunu", TÖDK, ss. 62-68, s. 68.

¹²⁴⁷ Mehmet Öz, "Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler", I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2006, ss. 251-259, s. 255.

¹²⁴⁸ Özbaran daha bu yıllarda yani 90'lı yılların ortasında, Türkiye'deki tarih çalışmalarının, inceledikleri konular itibarıyla, ortaya koyduğu kurumlar açısından, yalnızca kendi ülkesini, toplumunu, kendine özgüllüğü içinde konu edindiğini belirtmiştir. Bu da, Türkiye'deki tarih çalışmalarının, kendilerine koydukları yapay sınırları aşamalarına neden olmuştur. Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Eric Hobsbawm, E.P. Thompson, Edward Said, Feroz Ahmad, Eric J. Zürcher gibi önemli bazı araştırmacıların eserlerinin Türkçe'ye kazandırılmaları, Türkiye'deki tarihçiliğin dünya ile bağlantısını kurmaya çalışmıştır. Özbaran, "1980'den 1995'e Genel Bakış: Türkiye'de Tarihçiliğin Sorunları II", *Tarih ve Toplum*, C. 25, S. 149, 1996, ss. 307-314 s. 313. Ayrıca bkz. Özbaran, "1980'den 1995'e Genel Bakış: Türkiye'de Tarihçiliğin Sorunları I", a.g.e, S. 148, ss. 197-202.

öncelikle yakın ilgi alanlarından başlayarak dünyanın bütün bölgelerinin tarihleri alanında uzmanlaşmış insanlara, yani dünyayı bir bütün olarak tanımaya ihtiyacı vardır. Türkiye ve Türk tarihi dışındaki alanlara yönelme ve diğer sosyal bilimlerle tarihi bir bütünlük içinde ele alma bakımından Türkiye tarihçiliği henüz işin başlangıcındadır.¹²⁴⁹ Dolayısıyla önerilen hedefler doğrultusunda katetmesi gereken uzun mesafeler vardır. Türkiye’de tarihçilik, kendisini bütünün içinde değerlendirdiği, büyük ölçekli zaman ve mekan analizini geliştirdiği ölçüde önemli ilerlemeler kaydedecektir.

---

¹²⁴⁹ Bahaeddin Yediyıldız ise Türkiye’de Türk tarihi dışında tarih araştırması yapılmamasına iki neden göstermiştir. Bunlardan birincisi, araştırma geliştirme çalışanlarının azlığıdır. Türkiye’de araştırmacı olarak istihdam edilenlerin sayısı onbinde altıdır. Bu, gelişmiş ülkelerdeki oranlara göre çok az bir sayıdır. Yediyıldız, bunlar arasında tarihçilerin sayısının ise daha az olduğunu belirtir. Fakat bu oranın 10-12 yıl önceki bir oran olduğu da unutulmamalıdır. Yediyıldız’ın öne sürdüğü ikinci neden ise parayla ilgilidir. Buna göre, gelişmiş ülkeler kendileri dışındaki coğrafyaları incelemek için araştırmalara ciddi bir kaynak ayırmaktadır Avrupalılar, Avrupa dışındaki ülkeleri de öğrenme, araştırma merakı içindedir. Bunun için mesela Hindistan’ı, Japonya’yı, Çin’i, Türk Dünyasını, kısacası uzak yakın bütün Doğu’yu inceleyen bir bilim dalı doğmuştur: Oryantalizm. Bizde ise maddi imkan ve yeterli insan gücü olmamasından dolayı bu alanda mesafe katedilememektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, "Cumhuriyet Döneminde Tarih Araştırmaları", s. 23-25.

KAYNAKÇA

Osmanlıca Eserler

Abdurrahman Şeref. (1315). *Zübdetü't-Kıyas*. Cilt 1, (y.y. yok).

Abdurrahman Şeref. (1316). *Zübdetü't-Kıyas*. Cilt 2, İstanbul: Matbaa-i Amire.

Abdür-rauf Mehmed - Ahmed Halid (Yaşaroğlu). (1330). *Umumi Tarih*, İstanbul: Zarafet Matbaası.

Ahmed Midhat Efendi. (1303). *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide*. Cilt 1-3 İstanbul: (Y.y. yok).

Ahmed Midhat Efendi. (1288). *Kainat*. Cilt 2-4 İstanbul: Muharririn zatına mahsus matbaada basılmıştır.

Ahmed Midhat Efendi. (1292). *Kainat*. Cilt 5-6, İstanbul: Kırkanbar Matbaası

Ahmed Midhat Efendi. (1293). *Kainat*. Cilt 7, İstanbul: Kırkanbar Matbaası

Ahmed Midhat Efendi. (1295). *Tarih-i Umumi*. C. 1, İstanbul: Kırkanbar Matbaası.

Ahmed Midhat Efendi. (1297). *Kainat*. Cilt 8, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat.

Ahmed Midhat Efendi. (1298). *Kainat*. Cilt 9-15, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat

Ahmed Midhat Efendi. (1299). *Kainat*. Cilt 1, İstanbul: Kırkanbar Matbaası.

Ahmed Refik (Altınay). (1327). *Büyük Tarih-i Umumi*. Cilt 4, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri.

Ahmed Refik (Altınay). (1328). *Büyük Tarih-i Umumi*. Cilt 1-3, 5-6. İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri.

Akyiğitzade Musa (1315). *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.

Ali Nüzhet (Göksel) (1328). *İcmal Tarih-i Umumi*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası.

Ali Razi. (1330). *Hülasetü't-Tevarih*. İstanbul: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası.

Ali Reşad & Ali Seydi. (1327). *Tarih-i Umumi*. Cilt 1-3, İstanbul: İkdam Matbaası.

Ali Reşad. (1330). *Tarih-i Umumi*. Cilt 1-2, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi.

Ali Reşad. (1331). *Tarih-i Umumi*. Cilt 3, İstanbul: Kanaat Ketbhanesi.

Ali Reşad. (1339). *Tarih-i Umumi*. Cilt 4, İstanbul: Kanaat Ketbhanesi.

Ali Reşad (1341). *Yeni Tarih-i Umumi*, Cilt 1, İstanbul: Kanaat Ketbhanesi.

Ali Tevfik (1298). *Fezleke-i Tarih-i Umumi*. Cilt 1-2, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye-i Şahane Matbaası.

Ali Tevfik (1307). *Fezleke-i Tarih-i Umumi*. Cilt 1, İstanbul: Kitapçı Karabet.

Ali Tevfik. (1308). *Fezleke-i Tarih-i Umumi*. Cilt 2-3, İstanbul: Karabet Matbaası.

Chambers, William. (1283). *Tarih-i Umumi*. Cilt 1, (Çev. Ahmed Hilmi). İstanbul: Matbaa-ı Amire.

Diyarbakırlı Said Paşa. (1304). *Miratü'l-İber*. Cilt 1-5, Dersaadet: Karabet ve Kasbar Matbaası.

Diyarbakırlı Said Paşa. (1305). *Miratü'l-İber*. Cilt 6-7, Dersaadet: Karabet ve Kasbar Matbaası.

Diyarbakırlı Said Paşa. (1306). *Miratü'l-İber*. Cilt 8-9, Dersaadet: Karabet ve Kasbar Matbaası.

Feraizizade Mahmed Said. (y.t. yok). *Gülşen-i Maarif*. Cilt 1-2, (y.y. yok).

Fransız diplomatlarından bir zat. (1330). *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları*, (Çev. Macar İskender, Ali Reşad). Dersaadet, Kanaat Matbaası.

Gelibolulu Mustafa Ali. (y.t. yok.). *Künhü'l Ahbar*. Cilt 1, (y.y. yok).

Hasan Sırrı (1309). *Tarih-i Umumi*. C. 1, İstanbul: Karabet Matbaası.

İbrahim Hakkı. (1305). *Tarih-i Umumi*. Cilt 1-2, Dersaadet: Karabet ve Kasbar Matbaası.

İbrahim Hakkı. (1306). *Tarih-i Umumi*. Cilt 3, Dersaadet: Kasbar Matbaası.

Lütfi Paşa. (1341). *Tevârih-i Âl-i Osman*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Mehmed Atıf. (1289). *Hülasetü'l Tevarih*. Cilt 1-2, İstanbul: Muhibb Matbaası.

Mehmed Şükrü. (1313). *Tarih-i Umumi*. İstanbul: Mekteb-i Fünun'ı Bahriye-i Şahane Matbaası.

Midhat Sadullah (Sander). (1329). *Mücmel Tarih-i Umumi Dersleri*. İstanbul: Kasbar Matbaası.

Mizancı Mehmed Murad. (1298). *Tarih-i Umumi*. Cilt 3, İstanbul: Mihran Matbaası.

Mizancı Mehmed Murad. (1299). *Tarih-i Umumi*. Cilt 4, İstanbul: Kantar Biraderler Matbaası.

Mizancı Mehmed Murad. (1299). *Tarih-i Umumi*. Cilt 5, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Mizancı Mehmed Murad. (1300). *Tarih-i Umumi*. Cilt 1, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Mizancı Mehmed Murad. (1302). *Tarih-i Umumi*. Cilt 2, İstanbul: Tercüman-ı Efkar Matbaası.

Mizancı Mehmed Murad. (1299). *Tarih-i Umumi*, C. 6, İstanbul: Karabet Matbaası.

Mizancı Mehmed Murad. (1328). *Tarih-i Umumi*. Cilt 6. İstanbul: Kasbar Matbaası.

Mustafa Naima. (1927). *Tarih*. Cilt 1-6, İstanbul: Devlet Matbaası.

Sabri Cemil (Yalkut). (1327). *Küçük Tarih-i Umumi*. İstanbul: Kitabhane-i Askeri.

Süleyman Hüsni Paşa. (1293). *Tarih-i Alem*. İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye-i Hazret-i Şahane Matbaası.

Şamdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi. (1338). *Merii'l-tevharih*. İstanbul: Maarif Nezareti tarafından tab' ettirilmiştir.

Araştırma Eserler ve Makaleler

Adalıoğlu, H. H. (2007). Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk adlı eserindeki Türk dünyası haritası üzerine düşünceler ve yorumlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 17, 1-28.

Adanır, O. (2001). Occidentalisme! *Doğu-Batı*, 4 (14), 102-107.

Adivar, A. A. (1991). *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Afetinan, A. (1992). *Piri Reis'in hayatı ve eserleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmad, S. M. (1993). Coğrafya. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (8, 50-62). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam araştırmaları Merkezi.

Ahmad, S. M. (1997). Harita. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (16, 205-210). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam araştırmaları Merkezi.

Ahmedi. (1949). *Dâsîtân ve Tevârih-i Âl-i Osman*. Çiftçioğlu N. Atsız (Haz). *Osmanlı Tarihleri I* içinde (3-35) İstanbul: Türkiye Basımevi.

Ahmedi. (1983). *İskender-name*. İ. Ünver (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi I*. M. Gencer, D. Alikılıç, A. Armağan, G. Yavuzcan, ve İ. Bülbul (Yay. Kur). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

Akçam, T. (2003). Türk ulusal kimliği üzerine bazı tezler. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* içinde, (4, 53-62). İstanbul: İletişim Yayınları.

Akçura, Y. (2012). *Türkçülük: Türkçülüğün tarihsel gelişimi*. İstanbul: İlgi Kültür-Sanat Yayıncılık.

Akşin, S. (2007). Tarih öğretimimizde temel paradigma sorunu. S. Özbaran, (Yay. Haz.) *Tarih öğretimi ve ders kitapları 1994 Buca sempozyumu bildiriler* içinde (62-68). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları .

Akün, Ö. F. (1989). Ahmed Vefik Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (2, 143-157). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Akün, Ö. F. (1998). Hayrullah Efendi tarihi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (17, 76-79). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Akün, Ö. F. (2006). Namık Kemal” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (32, 361-378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Akyıldız, A. (2006). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyıldız, A. (2011). Tercüme Odası. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (40, 504-506). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Akyol, İ. H. (1989). Coğrafya. *İslam Ansiklopedisi* içinde (3, 202-220). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Akyüzoğlu, İ. (2003). *İbn Miskeveyh ve tarih anlayışı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara.

Alkan, N. (2009). Tarihin çağlara ayrılmasında ‘üç’lü sistem ve ‘Avrupa merkezci’ tarih kurgusu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (9), 23-42.

Allen, M. I. (2003). Universal history 300-1000: Origins and Western developments. M. D. Deliyannis, (Ed.) *Historiography in the middle ages* içinde (17-42) Leiden: Brill.

Alpugan, B. B. (1999). Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda tarih yazıcılığı ve tarih kitapları. *Osmanlı* içinde (8, 262-270). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Altuniş-Gürsoy, B. (2006). Türk modernleşmesinde sefir ve sefaretnamelerin rolü. *Bilig*, 36, 139-165.

Amin, S. (2007). *Avrupa-merkezcilik: Bir ideolojinin eleştirisi*. (Çev. M. Sert). İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.

Arı, K. (2011). Tarih yazımında ideolojiler, mitler ve önyargılar. *Cumhuriyet döneminde Türkiye’de tarihçilik ve tarih yayıncılığı sempozyumu bildiriler* içinde (849-863), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arıkan, Z. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (6, 1584-1594). İstanbul: İletişim Yayınları.

Arıkan, Z. (2011). Tarih-i Cevdet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (40, 75-77). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Arlı, A. (2004). *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Şerif Mardin*. İstanbul: Küre Yayınları.

Armağan, M. (1999).“Osmanlı tarihinde hakkı yenmiş yüzyıllar”, *Osmanlı içinde* (7,195-199). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Armağan, M. (Haz.). (1999). *İlber Ortaylı ile tarihin sınırlarına yolculuk*. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Arslan, A. (1999). Osmanlı darülfünunu. *Osmanlı içinde* (5, 297-305). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Arslantürk, Z. (1997). *Naima'ya göre XVII. yüzyıl Osmanlı toplum yapısı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Aslan, E. (2005). Türkiye'de tarih eğitiminin sorunları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, 106-114.

Attali, J. (1999). *1492*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi. (Özgün çalışma 1991).

Avcılar, S. B. (2002). Asya tipi üretim tarzına veda. *Bilig*, 22, 1-28.

Aysevener, K. (1992). Tarih ve döngüsellik. *Felsefe Dünyası*, 3, 81-89.

Aysevener, K. (2009). Antikçağ'dan günümüze tarih tasarımları, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7 (18-19), 1-19.

Aysevener, K. (2001). Bir ilerleme tasarımı olarak tarih. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 41 (1), 171-186.

Babinger, F. (2000). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*. (Çev. C. Üçok). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bagchi, K. (2005). Ethnocentrism, *Berkshire Encyclopedia of World History* içinde (2, 685-688).

Bali, R. N. (1996). Irkçılığın 'bilimsel' şekli: Revizyonist tarih anlatımı. *Tarih ve Toplum*, 26 (152), 79-84.

Baltacı, C. (2004). Osmanlılarda mektep. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (29, 6-7). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk edebiyatı tarihi 1*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Barkey, K. (2008). *Farklılıklar imparatorluğu karşılaştırmalı tarih perspektifinden Osmanlılar*. İstanbul: Versus Kitap.

Baş, E. (2006). *Osmanlı Türklerinde Arapça tarih yazıcılığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bayrak, M. O. (2002). *Osmanlı tarih yazarları*. İstanbul: Milenyum Yayınları.

Bayraktar, K. (2011). Arkeolog, bankacı, casus, sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı coğrafyası. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12, (1), 281-300.

Mustafa Celalettin Paşa. (2014). *Eski ve modern Türkler*. (Çev. G. Beker), İstanbul: Kaynak Yayınları.

Bentley, M. (1999). *Modern historiography*. New York: Routledge.

Berkes, N. (2002). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. A. Kuyaş (Yay. Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berktaş, H. (1986). İdeolojik milliyetçilikten, propaganda güdümlülüğüne. *Tarih ve Toplum*, 6 (34), 274-278.

Berktaş, H. (2011). Dünyada ve Türkiye'de tarihçiliğin durumu ve 'dil'in evrenselleşmesi' üzerine düşünceler. S. Özbaran, (Yay. Haz.). *Tarih öğretimi ve ders*

kitapları 1994 Buca sempozyumu bildiriler içinde (69-86). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bernal, M. (1998). *Kara Atena*. (Çev. Ö. Buze), İstanbul: Kaynak Yayınları. (Özgün çalışma 1987)

Bilim, C. Y. (1998). Osmanlılar'da Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 17-38

Bilim, C. Y. (1999). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı sefaretnameleri. *Osmanlı içinde* (7, 205-211), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bloch, M. (1998). *Feodal toplum*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: Opus Yayınları. (Özgün çalışma 1961)

Bolay, H. (1999). Klasik dönem Osmanlı düşüncesi ve Osmanlı'da tehafüt tutkusu. *Osmanlı içinde*. (7, 111-127). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bouamrane, C. (1988). İslam tarihçiliği ve tarihlerine bakış. (Çev. N. Yazıcı). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (1), 265-277.

Bozdağ, İ. (2009). *Sultan Abdülhamid'in hatıra defteri*. İstanbul: Truva Yayınları.

Boztemur, R. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-toplum ilişkileri: Araştırma yöntemlerinde ve kurumsal yaklaşımlarda tek yanlılık", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9, 79-110.

Breisach, E. (2009). *Tarihyazımı*. (Çev. H. Kocaoluk). İstanbul: YKY. (özgün çalışma 1983).

Bultmann, R. (2006). *Tarih ve eskatoloji*. (Çev. E. Kuşçu). Ankara: Elis Yayınları.

Bulut, Y. (2012). Orientalism'in ardından, *Sosyoloji Dergisi*, 24, 1-57.

Burke, P. (2005). *History and social theory*, New York: Cornell University Press.

Calhoun, C. (2007). *Milliyetçilik*. (Çev. B. Sütçüoğlu). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Canatan, K. (1995). *Bir değişim süreci olarak modernleşme*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Christian, D. (2004). *Maps of time*. London: University of California Press.

Christian, D. (2005). Macrohistory: The play of scales. *Social Evolution & History*. [Elektronik versiyon]. 4 (1), 22-59, 20 Nisan 2013 tarihinde http://www.socionauki.ru/journal/files/seh/2005_1/macrohistory_the_play_of_scales.pdf, adresinden alınmıştır.

Christian, D. (2008). *The fleeting world: A short of humanity*. Massachusetts: Berkshire Publishing Group.

Christian, D. The return of universal history. [Elektronik versiyon]. 1-16, 09 Eylül 2013 tarihinde <http://thegreatstory.org/universal-history.pdf>, adresinden alınmıştır.

Chun, S. (1973). *On studying some world history*, Peking: Foreign Languages Press.

Cihan, A. (2007). *Osmanlı'da eğitim*. İstanbul: 3 F Yayınevi.

Clark, R. P. (1997). *The global imperative: An interpretive history of the spread of humankind*, Oxford: Westview Press.

Collingwood, R. G. (1996). *Tarih tasarımı*. (Çev. K. Dinçer). Ankara: Gündoğan Yayınları. (Özgün çalışma 1946).

Copeaux, E. (2003). Türk milliyetçiliği: Sözcükler, tarih, işaretler. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik* (4, 44-52). İstanbul: İletişim Yayınları.

Corbin, H. (2000). *İslam felsefesi tarihi*. Cilt. 2. (Çev. A. Arslan). İstanbul: İletişim Yayınları.

Çağaptay, S. (2003). Otuzlarda Türk milliyetçiliğinde ırk, dil ve etnisite. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* (4, 245-261). İstanbul: İletişim Yayınları.

Çağatay, N. (1997). *Sorularla İslam dini ve İslam tarihi*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Çavdar, T. (1999). *Türkiye’nin demokrasi tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi.

Çelebi, İ. (1999). Osmanlı medreselerinin kuruluşu, yükseliş ve çöküş nedenleri. *Osmanlı içinde* (5, 168-175). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Çetin, N. M. (1988). Ahbar. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (1, 486-489). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Çüçen, A. K. (1996). Ortaçağ felsefesinde zaman kavramı. *Felsefe Dünyası*, 20, 73-79.

Daffara, P. (2004). Macrohistory and city futures. [Elektronik versiyon]. *Journal of Futures Studies*, 9 (1),13-30. 03 Ekim 2013 tarihinde <http://www.jfs.tku.edu.tw/9-1/03.pdf> adresinden alınmıştır.

Dağ, M. (1973). İslam felsefesinde Aristocu zaman görüşü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX, 97-116.

Dağ, M. (1975). Yunan ve İslam felsefesinde Aristocu zaman görüşüne tepkiler. *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 2, 71-89.

Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu’nda reform 1856-1876*. (Çev. O. Akınhay). İstanbul: Agora Kitaplığı. (Orjinal çalışma 1963).

Dawson, C. (2003). *İlerleme ve din*.(Çev. Y. Kaplan & A. Doğan). İstanbul: Açılım Kitap.

Demir, F. (2000). Bir algılama ve uygulama alanı olarak Türkiye'de tarih lisans programlarında tarihsel özne. *Tarih yazımında yeni yaklaşımlar: Küreselleşme ve yerelleşme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Demir, F. (2011). Türkiye'de makro tarih eğitiminin aciliyeti üzerine düşünceler. Öz, M. (Ed.) *Cumhuriyet döneminde Türkiye'de tarihçilik ve tarih yayıncılığı sempozyumu bildiriler içinde*, (731-745), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demir, M. (2007). İslam ortaçağında İran bölgesindeki tarih yazıcılığı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 255-273.

Demir, N. (2004). *Danışmend-Name*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Demircan, A. (2012). El-Belazuri'nin Ensabü'l-Eşraf adlı eseri. [Elektronik versiyon]. *Bir Tarih, Siyer ve Neseb alimi olarak Ahmed B. Yahya El-Belazuri* 279 (892), 12-18, 23 Temmuz 2013 tarihinde http://siyerarastirmalari.org/ayak_izleri/el-belazuri/1/el-belazuri.pdf adresinden alınmıştır.

Develioğlu, F. (2001). Magazi. *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Dölen, E. (2009). *Türkiye üniversite tarihi I: Osmanlı döneminde Darülfünun 1863-1922*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dragonas, T. (1998). Tehdit altındaki milli kimlikle başa çıkmak. *Tarih eğitimi ve tarihte öteki sorunu*, 2. uluslararası tarih kongresi tebliğler içinde (113-124), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ed-Duri, A. (2002). İbn Şihab ez-Zühri ve İslam tarih yazıcılığının başlamasındaki rolü. (Çev. C. Avcı). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 57-77.

Ekiz, T. (2007). Alımlama estetiği mi metinlerarasılık mı?" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47, (2), 119-127.

Eliade, M. (1992). *İmgeler ve simgeler*. (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları. (Özgün çalışma 1991).

Eliade, M. (1994). *Ebedi dönüş mitosu*. (Çev. Ü. Altuğ), Ankara: İmge Kitabevi. (Özgün çalışma 1949).

Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi I*. (Çev. A. Berktay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi. (Özgün çalışma 1976).

Eldem, E. (1999). 18. yüzyıl ve değişim. *Cogito*, 19, 189-199.

Emil, B. (2009). *Son dönem Osmanlı aydını Mizancı Murad Bey*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Erdoğan, A. T. (2012). 2000'den sonra Türkiye'de tarihçilik. Y. K. Taştan, (Ed.) *M. Fuat Köprülü içinde* (277-302) Ankara: T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ergin, O. N. (1941). *Türkiye maarif tarihi III*. İstanbul: Osmanbey Matbaası.

Ergut, F. (2010). Tarihçiliğin profesyonelleşme süreci olarak II. Meşrutiyet. M. Ö. Alkan, (Yay. Haz.). *Yadigâr-ı Meşrutiyet içinde* (133-155), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

E. Ergüven. (2010). *Mitoloji*. İstanbul: NTV Yayınları.

Erkan, S. (2011). Üniversitelerdeki tarih öğreniminin bugünkü durumu. Öz, M. (Ed.). *Cumhuriyet döneminde Türkiye'de tarihçilik ve tarih yayıncılığı sempozyumu bildiriler* içinde (237-289), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erol, H. İ. (2012). Şanizade Mahmet Ataullah: Bir Osmanlı tarih tasavvur ve yazımı örneği. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 2 (3), 33-56.

Ersanlı, B. (2003). İktidar ve tarih: Türkiye'de "resmi tarih" tezinin oluşumu (1929-1937), İstanbul: İletişim Yayınları.

Ertürk, B. E. (2000). Ali Reşat bibliyografyası denemesi. *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, III, (9-10), 205-227.

Etheredge, L. (Ed.). (2010). *The Islamic world: Islamic history*. New York: Britannica Educational Publishing.

Evans, R. (1999). *Tarihin savunusu*. (Çev. U. Kocabaşoğlu). Ankara: İmge Kitabevi. (Özgün çalışma 1997).

Eyyubi. (1991). *Menâkıb-ı Sultan Süleyman*. M. Akkuş (Yay. Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Fagan, B. M. (2012). Botta, Paul Emile. N. A. Silberman (Ed.). *The Oxford companion to archaeology* içinde (1, 208). New York: Oxford University Press.

Fayda, M. (1995). Ensab. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (11, 244-249). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Fayda, M., ve Küçükaşçı, S. (2011). Ortaçağ İslam dünyasında Arapça tarih yazımı. V. Engin, ve A. Şimşek (Eds). *Türkiye'de tarihyazımı* (69-105). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Fayda, M. (2012). El-Belazuri'nin hayatı ve eserleri. [Elektronik versiyon]. *Bir Tarih, Siyer ve Neseb alimi olarak Ahmed B. Yahya El-Belazuri* (v. 279/892). 4-11, 23

Temmuz 2013 tarihinde http://siyerarastirmalari.org/ayak_izleri/el-belazuri/1/el-belazuri.pdf. adresinden alınmıştır.

Findley, C. V. (1999). *Ahmed Mithat Efendi Avrupa'da*. (Çev. A. Anadol). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Fleischer, C. F. (2008). *Tarihçi Mustafa Ali bir Osmanlı aydın ve bürokratu*. (Çev. A. Ortaç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Frunk, A. G. (2005). Eurocentrism. *Berkshire Encyclopedia of World History*, 2, 688-691.

Galtung, J. (1997). Arnold Toynbee: Challenge and response. J. Galtung, ve S. İnyatullah (Eds). *Macrohistory and Macrohistorians: Perspectives on Individual, Social and Civilizational Change* içinde (120-127). London, Praeger Publishers.

Gencer, A. İ. (1994). Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşid Paşa. *Mustafa Reşid Paşa ve dönemi semineri bildiriler* içinde (31-37), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gibb, H. A. R. (1979). Tarih. *İslam Ansiklopedisi* içinde (11, 782-799). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gilderhus, M. T. (2011). *Tarih ve tarihçiler: Tarih yazıcılığına giriş*. (Çev. E. S. Özcan). Ankara: Birleşik Yayınevi.

Goodman, L. E. (2006). *İslam hümanizmi*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: İletişim Yayınları.

Goody, J. (2012). *Tarih hırsızlığı*. (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Özgün çalışma 2006).

Goucher, C., ve Walton, L. (2004). What is world history. [Elektronik versiyon]. *Bridging World History*, 14 Ağustos 2013 tarihinde <http://www.learner.org/courses/worldhistory/whatis.html>. adresinden alınmıştır.

Gökbilgin, M. T. (1979). Müneccim-Başı. *İslam Ansiklopedisi* içinde (8, 801-806). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gökdemir, O. (2000). Küreselleşme bağlamında Türkiye'de Cumhuriyet tarihi yazıcılığının sorunları. *Tarih yazımında yeni yaklaşımlar küreselleşme ve yerelleşme* içinde (205-213). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gökman, M. (1978). *Tarihi sevdiren adam*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Göyünç, N. (1977). Tarihçiliğimizin dünü ve bugünü. *Felsefe Kurumu Seminerleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Graves, R., ve Patai, R. (2009). *İbrani mitleri*. (Çev. U. Akpur). İstanbul: Say Yayınları.

Guha, R. (2006). *Dünya-tarihinin sınırında tarih*. (Çev. E. Ünal). İstanbul: Metis Yayınları. (Özgün çalışma 2002).

Gültekin, A. K. (2014). Erken Cumhuriyet döneminde antropoloji ve ırkçılık: Malûl bir ilişki hakkında notlar. *Teori*, 295, 40-57.

Gümüşçü, O. (2010). *Tarihi coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Gümüsoğlu, F. (2003). Türk yurdu. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* içinde (4, 269-274). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gündüz, M. (2008). II. Meşrutiyet ideolojilerinde sosyoloji ve geleceğin toplum tasavvuru. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 11 (45), 149-170.

Gündüz, T. (2011). Tarih bölümlerinin programlarına dair. M. Öz (Ed.). *Cumhuriyet döneminde Türkiye'de tarihçilik ve tarih yayıncılığı sempozyumu bildiriler* içinde (226-236), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gündüz, M. (2012). *Eğitimci yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Güneş, A. (2005). Kur'an'da Sünnetullah ve toplumların çöküş nedenleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5 (1), 61-93.

Halaçoğlu, Y., ve Aydın, M. A. (1993). Cevdet Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (7, 443-450). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Halil, İ. (1998). *İslam'ın tarih yorumu*. (Çev. A. Ağırakça). İstanbul: Risale Yayınları.

Haklı, Ş. (2007). İslam felsefesinde mekan ve boşluk tasavvurunun kozmolojiye tatbiki. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (12), 41-58.

Hançerlioğlu, O. (1995). *Düşünce tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hassan, Ü. (1998). *İbn Haldun'un metodu ve siyaset teorisi*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Hayta, N., ve Ünal, U. (2011). Modernleşme döneminde Osmanlı tarih yazıcılığı (1789-1908). V. Engin, ve A. Şimşek, (Eds.). *Türkiye'de Tarihyazımı* içinde (137-153). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Hillenbrand, C. (Ed.). (2007). *Mediaeval Islamic historiography and political legitimacy: Bal'am 'i's Târikhnâma*, New York : Routledge.

Hizmetli, S. (1991). *İslam tarihi (Başlangıçtan ilk dört halife devri sonuna kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Hobsbawm, E. J. (1995). *1780'den günümüze milletler ve milliyetçilik*: (Çev. O. Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hoca Sadettin Efendi. (1992). *Tâcü't-Tevarih*, Cilt I-V, İ. Parmaksızoğlu (Yay. Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hodgson, M. G. S. (1993). *İslam'ın serüveni: Bir dünya medeniyetinde bilinç ve tarih I*. Kollektif. İstanbul: İz Yayıncılık.

Hodgson, M. G. S. (2001). *Dünya tarihini yeniden düşünmek*. (Çev. A. Kanlıdere & A. Aydoğan). İstanbul: Yöneliş Yayınları. (Özgün çalışma 1993).

Hughes-Warrington, M. (2005). Writing world history. *Berkshire Encyclopedia of World History* içinde (5, 2095-2013).

Işıltan, F. (1989). Taberi. *İslam Ansiklopedisi* içinde (11, 594-598). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

İbn Haldun. (1977). *Mukaddime I*. (Çev. Turan Dursun). Ankara: Onur Yayınları.

İbn Hurdazbih. (2003). *Yollar ve ülkeler kitabı*. (Çev. M. Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

İbn-i Kemal. (1996). *Tevârih-i Âl-i Osman, X. defter*. Ş. Severcan (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbrahim Peçevi Efendi. (1992). *Peçevi Tarihi*. I-II, B. S. Baykal (Haz.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İğdemir, U. (1963). Atatürk'ün buyruğıyle Türk Tarih Kurumu için hazırlanan bir program tasarısı. *Bellekten*, 27 (108), 641-656.

İhsanoğlu, E. (1993). Darülfünun. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (8, 521-525). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

İhsanoğlu, E. (1993). Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (7, 333-334) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

İhsanoğlu, E. (1993). Darülfünun tarihçesine giriş II. *Bellekten*, 57 (218), 201-233.

İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nda bilim, teknoloji ve sanayide modernleşme gayretleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*. F. Günergun (Yay. Haz.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Imber, C. (2002). Erken Osmanlı tarihinde idealler ve meşruiyet. M. Kunt, ve C. Woodhead, (Ed.). *Kanuni ve çağı Yeniçağ'da Osmanlı dünyası* içinde (138-154). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İnalcık, H. (1959). Osmanlılarda saltanat veraseti usulü ve Türk hakimiyet telakkisiyle ilgisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 68-94,

İnalcık, H., ve Oğuz, M. (1989). *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnalcık, H. (2000). Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu. O. Özel, ve M. Öz (Ed.). *Söğüt'ten İstanbul'a* içinde (93-117). Ankara: İmge Kitabevi.

İnalcık, H. (2000). Aşıkpaşazade tarihi nasıl okunmalı?. O. Özel, ve M. Öz, (Ed.). *Söğüt'ten İstanbul'a* içinde (119-145). Ankara: İmge Kitabevi.

İnalcık, H. (2001). Avrupa devletler sistemi: Fransa ve Osmanlı. *Doğu-Batı*, 4 (14), 128-144.

İnalcık, H. (2008). II. Meşrutiyet: Anayasa rejimi geliyor, Cumhuriyet yolu açılıyor. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 11 (45), 11-16.

İnalçık, H. (2011). Türkiye’de modern tarihçiliğin kurucuları. V. Engin, ve A. Şimşek, (Eds). *Türkiye’de tarihyazımı (179-196)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İnan, H. (1983). Osmanlı tarihi ve dünya sistemi: Bir değerlendirme. *Toplum ve Bilim*, 23, 9-39.

İnayattullah, S. (1997). Oswald Spengler: The maturation and decay of cultures. J. Galtung, ve S. İnayattullah (Eds). *Macrohistory and Macrohistorians: Perspectives on Individual, Social and Civilizational Change*. içinde. London, Praeger Publishers, 98-105

İnayattullah, S. (1998). Macrohistory and futures studies. *Futures*, 30 (5), 381-394.

İpşirli, M. (1995). Enderun. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (11, 185-187). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

İpşirli, M. (2003). Medrese. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (28, 327-33). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

İpşirli, M. (1999). Osmanlı tarih yazıcılığı. *Osmanlı* içinde (8, 247-256). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

İsen, M. (1988). *Gelibolulu Mustafa Ali*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Iitzkowitz, N. (1999). XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu. *Osmanlı* içinde (1, 519-514). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Jahn, K. (1966). Cihan tarihçisi olarak Reşidüddin. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (Review of The Institute of Islamic Studies)*, III (3-4), 228-236.

Kabapınar, Y. (1992). Bir ideolojik mücadele alanı olarak lise tarih kitapları I. *Tarih ve Toplum*, 18 (106), 228-232.

Kabapınar, Y. (1992). Bir ideolojik mücadele alanı olarak lise tarih kitapları II. *Tarih ve Toplum*, 18 (107), 284-287.

Kafesoğlu, İ. (1988). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kalkan, İ., Şermet, Z. & Fidan, F. S. (Röportaj). (1999). Prof. Dr. Cemal Kafadar ile söyleşi: Osmanlı kültür tarihinden konuşurken pek çok ön yargıyı yıkmamız gerekiyor. [Elektronik versiyon]. *Açılım*, 6, 22 Ocak 2014 tarihinde <http://reocities.com/Athens/styx/8567/page21.html>. adresinden alınmıştır.

Kansu, A. (1995). *1908 devrimi*, (Çev. A Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları. (Özgün çalışma 1997).

Kaplan, İ. (2003). Milli eğitim ideolojisi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik* içinde (4, 788-799). İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaçavuş, A. (2009). Richard L. Chambers'in 'The Encümen-i Daniş and Ottoman modernization' adlı makalesinin değerlendirme ve çevirisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9 (2), 137-146,

Karal, E. Z. (1977). Tanzimat'tan bugüne kadar tarihçiliğimiz. *Felsefe kurumu seminerleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karaosmanoğlu, K., ve Karaosmanoğlu, D. (2013). Avrupamerkezciliği eleştirmek: Çıkmazlar ve alternatif bakışlar. *İnsan ve Toplum*, 3 (6), 49-68.

Karpat, K. (2008). İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 ayırım noktası ve Cumhuriyet mirası”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 11 (46), 25-31.

Kaşgarlı Mahmud. (1985). *Divanü Lügat-it-Türk tercümesi* 1, (Çev. B. Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kazıcı, Z. (1999). Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde genel medreseler. *Osmanlı* içinde (5, 161-167). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Keleş, A. (2008). İslam geleneğinde tarihin öznesi sorunu. *İslami İlimler Dergisi*, 3 (2), 63-75.

Khalidi, T. (1975). *İslamic historiography: The histories of Mas'udi*. Albany: State University of New York Press.

Khalidi, T. (1996). *Arabic historical thought in the classical period*. New York: Cambridge University Press.

Khella, K. (2005). *Üniversalist tarih*. (Çev. İ. Kaygusuz). İstanbul: Su Yayınevi.

Kılıçbay, M. A. (2001). Tarihsizliğin marjından marjinalleştiren tarih alanına: Avrupa'nın kendini ve dünyayı inşa etmesi. *Doğu-Batı*, 4 (14), 95-101.

Koçi Bey (1994). *Koçi Bey risalesi*. Y. Kurt (Yay. Haz.). Ankara: Ecdad Yayın.

Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kongar, E. (1981). *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koray, E. (1959). *Türkiye tarih yayınları bibliyografyası 1729-1955*. İstanbul: Maarif Basımevi.

Koselleck, R. (2007). *İlerleme*. (Çev. M. Özdemir). Ankara: Dost Kitabevi. (Özgün çalışma 1975).

Köksal, O. (1999). XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ıslahat ihtiyacının algılanışı ve ıslahat temayülleri. *Osmanlı içinde* (7, 162-169). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Köprülü, M. F. (1981). *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Köprülü, M. F. (1991). Bizde tarih ve müverrihler hakkında. (Çev. B. Gencer). *Tarih ve Toplum*, 15 (99), 16-20.

Kun, T. H. (1989). İbrahim Müteferrika. *İslam Ansiklopedisi* içinde (7, 896-900). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kurşun, Z. (2000). İsmail Hakkı Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (21, 311-314). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Kushner, D. (2009). *Türk milliyetçiliğinin doğuşu (1876-1908)*, (Çev. Ş. S. Türet-R. Ertem-F. Erdem), İstanbul: Kesit Yayınları.

Kutluer, İ. (2000). Katip Çelebi ve bilimler: Keşfü'z-zünun'un mukaddimesinde "el-İlm" kavramı. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 79-99.

Kültür Bakanlığı. (1990). *Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Lai, C. (2004). *Braudel's historiography reconsidered*. California: University Press of America.

Levend, A. S. (2000). *Gazavat-nameler ve Mihailoğlu Ali Bey'in Gazavat-namesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Lewis, B. (2000). *Müslümanların Avrupa'yı keşfi*. (Çev. İ. Durdu). İstanbul: Ayışığı Kitapları. (Özgün çalışma 1982).

Levi-Strauss, C. (2014). *Modern dünya'nın sorunları karşısında antropoloji*. (Çev. A. Terzi). İstanbul: Metis Yayınları.

Lintvedt, A. (2004). Teaching the world history survey course in the 21st century: Rationales, resarch, and themes. [Elektronik versiyon]. *Bridging World History*.

1-12, 14 Ağustos 2013 tarihinde

http://www.learner.org/courses/worldhistory/whatis_articles.html. adresinden alınmıştır.

Long, T. L. (2005). Periodization, conceptions of. *Berkshire Encyclopedia of World History* içinde (4, 1458-1461).

Manning, P. (1996). The problem of interactions in world history. [Elektronik versiyon]. *The American Historical Review*, 101 (3), 771-782, 14 Ağustos 2013 tarihinde http://www.learner.org/courses/worldhistory/whatis_articles.html. adresinden alınmıştır.

Manning, P. (2003). *Navigating world history (historians create a global past)*. New York: Palgrave Macmillian.

Mattelart, A. (2005). *Gezegensel ütopya tarihi: Kehanetsel kentten küresel topluma*, (Çev. Ş. Çiltaş), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Mayor, F., ve Forti, A. (2008). *Bilim ve iktidar*. (Çev. M. Küçük).Ankara: Tübitak Yayınları.

McNeill, W. H. (2005). Preface. *Berkshire Encyclopedia of World History*, 1, XLI-XLIII.

Medkur, İ. (2011). Müslüman kelamcılara göre Aristo mantığı. (Çev. G. Türcan), *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 197-207.

Mehmed Şem'i Efendi. (2004). *Esmarü't-tevarih*, (Haz. S. F. Göncüoğlu & S. Alpay). İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları.

Menage, V. L. (2000). Osmanlı tarihçiliğinin ilk dönemleri. O. Özel, ve M. Öz, (Ed.). *Söğüt'ten İstanbul'a içinde* (74-91). Ankara: İmge Kitabevi.

Metin, A. (2013). *Oksidentalizm: İki Doğu iki Batı*, İstanbul: Açılım Kitap.

Michelet, J. (1996). *Rönesans*, (Çev. K. Berker). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. (Özgün çalışma 1855).

Milas, H. (2003). Milli Türk kimliği ve 'öteki' (Yunan). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik içinde* (4, 193-201). İstanbul: İletişim Yayınları.

Minerbi, D. R. (1997). Giambattista Vico: Barbarism and providence” J. Galtung, ve S. İnayatullah (Eds). *Macrohistory and Macrohistorians: Perspectives on Individual, Social and Civilizational Change* içinde (32-40). London, Praeger Publishers.

Miquel, A. (2003). *Arap coğrafyacılarının gözünden 1000 yılında İslam dünyası ve yabancı diyarlar*. (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Moore, R. I. (1997). World history. M. Bentley (Eds.). *Companion to historiography* içinde (918-936). London & New York: Routledge.

Namık Kemal. (1962). *Renan müdafianamesi (İslamiyet ve maarif)*. (Yay. Haz. M. F. Köprülü). Ankara: Milli Kültür Yayınları Güven Matbaası.

Nazaretyan, A. P. (2005). Big (universal) history paradigm: Versions and approaches. [Elektronik versiyon]. *Social Evolution & History*, 4 (1), 61-86. 20 Nisan 2013 tarihinde <http://www.socionauki.ru/journal/articles/128202/>. adresinden alınmıştır.

Neumann, C. K. (1999). *Araç tarih amaç tanzimat Tarih-i Cevdet'in siyasi anlamı*. (Çev. M. Arun). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ocak, B. (1999-2000). Ahmet Refik Altınay'ın Büyük Tarih-i Umumi'sinin yayın öyküsü ve İbrahim Hilmi Çığırca'nın tarih anlayışı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (9-10), 187-189.

Ocak, A. Y. (2002). *Türk sufiliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ocak, A. Y. (2009). *Türkler, Türkiye ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ocak, A. Y. (2010). *Kültür tarihi kaynağı olarak menakıbnameler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ocak, A. Y. (2011). *Sarı Saltık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Okay, M. O. (1989). Ahmed Midhat Efendi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (2, 100-103). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Okay, M. O. (1991). *Batı medeniyeti karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Oral, M. (2006). *Türkiye'de romantik tarihçilik 1910-1940*. Ankara: Asil Yayınları.

Orhonlu, C. (1979). Tecüman. *İslam Ansiklopedisi* içinde (12/1, 175-181) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

Ortaylı, İ. (1986). Cevdet Paşa ve Avrupa tarihi. *Ahmet Cevdet Paşa semineri bildiriler* içinde (163-172), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ortaylı, İ. (2004). *Gelenekten geleceğe*. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Ortaylı, İ. (2004). *Osmanlı barışı*. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Ortaylı, İ. (2007). *Son imparatorluk Osmanlı*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı düşünce dünyası ve tarihyazımı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Öz, M. (2001). Cumhuriyet döneminde tarih araştırmaları. *Atatürk'ün ölümünün 62. yılında cumhuriyet dönemi Türkiyesinde bilimsel gelişmeler sempozyumu bildiriler 8-10 Kasım 2000* içinde (17-27). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Öz, M. (2006). Tarih ve tarihçiliğimiz üzerine bazı düşünceler. *I. Türkiyat araştırmaları sempozyumu bildirileri* içinde (251-259). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Öz, Ş. (2011). Kutadgu Bilig'de Türk cihan hakimiyeti düşüncesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (1), 19-35.

Özbaran, S. (1987). Türkiye'de tarih eğitimi II. *Tarih ve Toplum*, 8 (46), 180-184.

Özbaran, S. (1996). 1980'den 1995'e genel bakış: Türkiye'de tarihçiliğin sorunları II. *Tarih ve Toplum*, 25 (149), 307-314.

Özbaran, S. (2003). *Güdümlü tarih*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Özbaran, S. (2005). *Tarih, tarihçi ve toplum*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Özbilgen, E. (2012). *Osmanlı'nın Balkanlardan çekilişi: Süleyman Hüsnü Paşa ve dönemi*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Özcan, T. (2006). Mustafa Nuri Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (31, 342-343). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Özcan, A. (2011). Tarih-i Osmani Encümeni. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (40, 83-86). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Özcan, A. (2011). *Türkiye'de popüler tarihçilik 1908-1960*, Ankara: TTK Yayınları.

Özcan, A. (2013). Osmanlı tarihçiliğine ve tarih kaynaklarına genel bir bakış. [Elektronik versiyon]. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1, 271-293.

Özdemir, K. (2004). *Osmanlı haritaları*. İstanbul: Creative Yayıncılık.

Özel, O. (2009). *Dün sancısı: Türkiye'de geçmiş algısı ve akademik tarihçilik*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Özen, M. E. (2006). Piri Reis ve müntehab-ı Kitab-ı Bahriye. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 7 (2), 120-131.

Özer, S. (2005). İslam düşüncesinde kutsal (zaman) kavramı. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 18 (3), 305-322.

Özkaya, Y. (2010). *18. yüzyılda Osmanlı toplumu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Özlem, D. (2010). *Tarih felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.

Öztürk, N. (1999). Osmanlılar'da tarih yazıcılığı üzerine. *Osmanlı içinde* (8, 257-261) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Öztürk, N. (Haz.). (2003). *Fatih devri kaynaklarından Düsturname-i Enveri Osmanlı tarihi kısmı (1299-1466)* İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Page, R. I. (2009). *İskandinav mitleri*. (Çev. İ. Yılmaz). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Pomper, P. (1998). The theory and practise of world history. P. Pomper, R. H. Elphick, ve R. T. Vann (Eds.). *Worl history: Ideologies, structures, and identities içinde*. (1-17), Oxford: Blackwell Publishers.

Rahman, R. (1995). *Islamic methodology in history*. İslamabad: Islamic Research Institute.

Roberts, J. M. (2010). *Avrupa tarihi*. (Çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Özgün çalışma 1996).

Roberts, J. M. (2011). *Dünya tarihi*. (Çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Özgün çalışma 2002).

Rosenberg, D. (1998). *Dünya mitolojisi büyük destan ve söylenler antolojisi*. K. Emiroğlu (Yay. Haz.). Ankara: İmge Kitabevi. (Özgün çalışma 1994).

Rossi, P. (2009). *Modern bilimin doğuşu*. (Çev. N. Domaniç). İstanbul: Literatür Yayınları. (Özgün çalışma 2001).

Russ, J. (2011). *Avrupa düşüncesinin serüveni*. (Çev. Ö. Doğan). İstanbul: Doğu Batı Yayınları. (Özgün çalışma 1998).

Sabev, O. (2006). *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726-1746)*. (Çev. O. Salih). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Sarıbay, A. Y. (1999). Ulus devlet, kültür ve tarih: Post-modern ulus olmanın teorik olasılıkları. *Tarih ve milliyetçilik, I. ulusal tarih kongresi bildiriler içinde* (4-6). Mersin: Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

Selaniki Mustafa Efendi. (1999). *Tarih-i Selaniki*. I-II, M. İpşirli (Yay. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Seyidoğlu, H. (2003). *Bilimsel araştırma ve yazma el kitabı*, İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Sıddiki, A. (1978). *Tarihin yorumu*. (Çev. M. B. Eryarsoy). İstanbul: Düşünce Yayınları.

Sıddiki, M. (1982). *Kur'an'da tarih kavramı*. (Çev. S. Kalkan). İstanbul: Pınar Yayınları.

Skybreak, A. (2010). *Evrin bilimi ve yaratılış efsanesi*. (Çev. B. Çelik). İstanbul: Yordam Kitap. (Özgün çalışma 2006).

Smith, P. (2001). *Rönesans ve Reform çağı: Bir sosyal arkaplan çalışması*. (Çev. S. Çağlayan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Solak-zade Mehmed Hemdemi Çelebi. (1989). *Solak-zade Tarihi*. I-II, (Haz. V. Çabuk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Southgate, B. (2012). *Tarih: Ne ve neden? Antik, modern ve postmodern yaklaşımlar*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Sönmez, E. (2010). *Annales okulu ve Türkiye'de tarihyazımı- Annales okulu'nun Türkiye'deki tarihyazımına etkisi: Başlangıçtan 1980'e*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Söylemez, M. M. (2008). Klasik dönem İslam tarihçilerinin tarih anlayışı. *İslami İlimler Dergisi*, 3 (2), 7-32.

Spier, F. (2010). *Big history and the future of humanity*. West Sussex, Wiley-Blackwell Publishing.

Stearns, P. N. (2011). *World history: The Basics*. New York: Routledge.

Şen, A. (1995). *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2004). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları.

Şirin, İ. (2009). *Osmanlı imgeleminde Avrupa*. Ankara: Lotus Yayınları.

Şulul, K. (2002). İbn Haldun'un (1332-1406) tarih görüşü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, Kış-İlkbahar, 141-170.

Şükrullah (1949). Behçetü't Tevarih. Çiftçioğlu N. Atsız (Haz). *Osmanlı Tarihleri I içinde (52-60)* İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Tabakoğlu, A. (2005). *İktisat tarihi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Taeschner, F. (1928). Osmanlılar'da coğrafya. *Türkiyat Mecmuası II*, 271-314.

Tekeli, S. (1997). *İlk Japon haritasını çizen türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un haritasına dayanarak en eski Amerika haritasını çizen Türk amirali Piri Reis*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Tekeli, S. (2001). *Bilim tarihine giriş*. Ankara: Nobel Yayınları.

Tekeli, İ. (1999). Uluslaşma süreçleri ve ulusçu tarih yazımı üzerine. *Tarih ve Milliyetçilik, I. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler* içinde (121-138). Mersin: Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

Tekeli, İ. (1998). *Tarih bilinci ve gençlik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (1998). *Türkiye’de ilk ve orta öğrenim düzeyinde tarih öğretiminin yeniden yapılandırılması*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (1998). *Tarih yazımı üzerine düşünmek*. Ankara: Dost Kitabevi.

Tekeli, İ. (2011). Küreselleşen dünyada tarih öğretiminin amaçları neler olabilir. *Tarih öğretimi ve ders kitapları 1994 Buca sempozyumu* içinde (34-42), S. Özbaran (Yay. Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Tekindağ, Ş. (1967). Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim’in İran seferi. *Tarih Dergisi*, 17 (22), 49-78.

Tekindağ, Ş. (1971). Osmanlı tarih yazıcılığı. *Belleten*, XXXV (140), 655-663.

Tekiner, M. E. (2009). Abdurrahman Şeref Efendi (biyografisi, resmi ve özel hayatı). (Haz. V. Günay). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 24 (1), 253-278.

Tergip, A. Siyer yazıcılığı ve Türklerin siyer ilmine katkıları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (15), 221-232.

Tezcan, B. (2011). Tarih üzerinden siyaset: Erken modern Osmanlı tarihyazımı. V. H. Aksan, ve D. Goffman, (Eds.). *Erken modern Osmanlılar* (223-267). İstanbul: Timaş Yayınları.

Timur, T. (2000). *Toplumsal değişme ve üniversiteler*. Ankara: İmge Kitabevi.

Timur, T. (2010). *Osmanlı kimliği*, Ankara: İmge Kitabevi.

Todorova, M. (1998). Bulgar tarihyazıcılığında Osmanlı dönemi. *Tarih eğitimi ve tarihte öteki sorunu, 2. uluslararası tarih kongresi tebliğler*. içinde (37-45), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tokarev, S. A. (2006). *Dünya halklarının dinler tarihi*. (Çev. R. Aksungur). İstanbul: Ozan Yayıncılık. (Özgün çalışma 1964).

Tokgöz, A. İ. (1993). *Matbuat hatıralarım*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Toksöz, M. (2002). The world of Mehmed Murad: Writing histories universelles in Ottoman Turkish. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XL, 343-363.

Topdemir, H. G. (2002). *İbrahim Müteferrika ve Türk matbaacılığı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Topdemir, H. G. (2011). Eratosthenes ve Helenistik çağ'da coğrafya. [Elektronik versiyon]. *Bilim ve Teknik*, 90-91, 21 Mart 2014 tarihinde http://vizyon21yy.com/documan/egitim_ogretim/Onemli_Insanlari/Yab_Bilim_Insnlari_1/Eratosthenes/Eratosthenes_ve_Helenistik.pdf. adresinden alınmıştır.

Toprak, Z. (2011). Darwinizmden ateizme: Türkiye'de tarih eğitiminin evrimi. *Toplumsal Tarih*, 216, 2-14.

Townsend, R. F. (2001). *Aztekler*. (Çev. M. Özdemir). Ankara: Arkadaş Yayınevi. (Özgün çalışma 2000).

Tunaya, T. Z. (2004). *Hürriyetin ilanı: II. Meşrutiyet'in siyasi hayatına bakışlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2004). *Türk siyasi hayatında Batılılaşma hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunçay, M. (2005). *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti yönetiminin kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tunçay, M. (2007). Tarih öğretiminin iyileştirilmesine yönelik düşünceler. S. Özbaran, *Tarih öğretimi ve ders kitapları 1994 Buca sempozyumu içinde* (52-54). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları .

Turan, O. (2003). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, O. (2006). *Türk cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Turan, Ş. (1999). Milliyetçilik anlayışında tarih yazıcılığının önemi. *Tarih ve milliyetçilik, I. ulusal tarih kongresi bildiriler içinde* (143-149). Mersin: Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti. (1932). *Tarih I: tarihten evvelki zamanlar ve eski zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Türkay, C. (1999). *Osmanlı Türklerinde coğrafya*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Türkdoğan, M. G. (2009). Ahmedi'nin 'İskendernamesi'nde kadın hükümdar modeli ve kraliçe kaydafa. *Turkish Studies*, 4 (7), 760-773, 30.12.2013

Uçman, A. (1995). Encümen-i Daniş. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (11, 176-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Uçman, A. (2003). Mecmua-i Fünun. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (28, 270-271). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Uçman, A. (2005). Mizancı Murad. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (30, 214-216). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Uçman, A. (2006). Necip Asım Yazıksız. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (32, 493-494). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Unan, F. (1999). Osmanlılarda medrese eğitimi. *Osmanlı içinde* (5, 149-160). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Unat, F. R. (2008). *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Urton, G. (2009). *İnka mitleri*. (Çev. İ. Yılmaz). Ankara: Phoenix Yayınevi. (Özgün çalışma 1999).

Uşaklıgil, H. Z. (1987). *Kırk yıl: Anılar*. (Haz. Ş. Kutlu). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Varol, B. (1999). İbn Kuteybe (v. 276/889) hayatı, eserleri ve İslam tarihçiliğindeki yeri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/5, 245-274.

Vassaf, G. (2007). *Tarihi yargılıyorum*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Vatin, N. (2004). Bir Osmanlı Türk'ü yaptığı seyahati niçin anlatır. *Cogito*, 19, 159-178.

Wells, H. G. (1927). *Cihan tarihinin umumi hatları I*. (Çev. Avni Bey). İstanbul: Devlet Matbaası.

Wilkinson, P. (2011). *Kökenleri ve anlamlarıyla efsaneler ve mitler*. (Çev. E. Lakşe). İstanbul: Alfa Basım Yayım.

Woodhead, W. (1999). Osmanlı Gazavatnamesi. *Osmanlı içinde* (7, 128-133). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yalçinkaya, M. A. (1996). Osmanlı zihniyetindeki değişimin göstergesi olarak sefaretnamelerin kaynak defteri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7, 319-338.

Yıldırım, C. (1999). *Bilim tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yıldız, H. D. (1988). Abbasiler. *Diyanet İşleri Ansiklopedisi* içinde (1, 31-48). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Yıldız, M. (2010). İbn Haldun'un tarihselci devlet kuramı. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 25-55.

Yinanç, M. H. (1940). Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar bizde tarihçilik. *Tanzimat I* içinde (573-595), İstanbul: Maarif Matbaası.

Yolalıcı, M. E. (1999). XIX. yüzyıl ve sonrası Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim kurumları. *Osmanlı* içinde (5, 281-296). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yurtoğlu, B. (2009). *Katip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Yücel, Y. (1987). *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 yıl*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Zweig, Z. (2013). *Dünün dünyası*, (Çev. Gülperi Sert), İstanbul: Can Yayınları. (Özgün çalışma 1942).

http://www.karto.itu.edu.tr/derslerimiz/hartarihi/Piri_reis_ve_ilk_dunya.pdf

<http://geography.about.com/library/weekly/aa082597.htm>,

<http://www.kuranmealleri.net/araf/176>

http://www.boyutpedia.com/default~ID~1447~aID~63714~link~midhat_sadullah_sander.html.

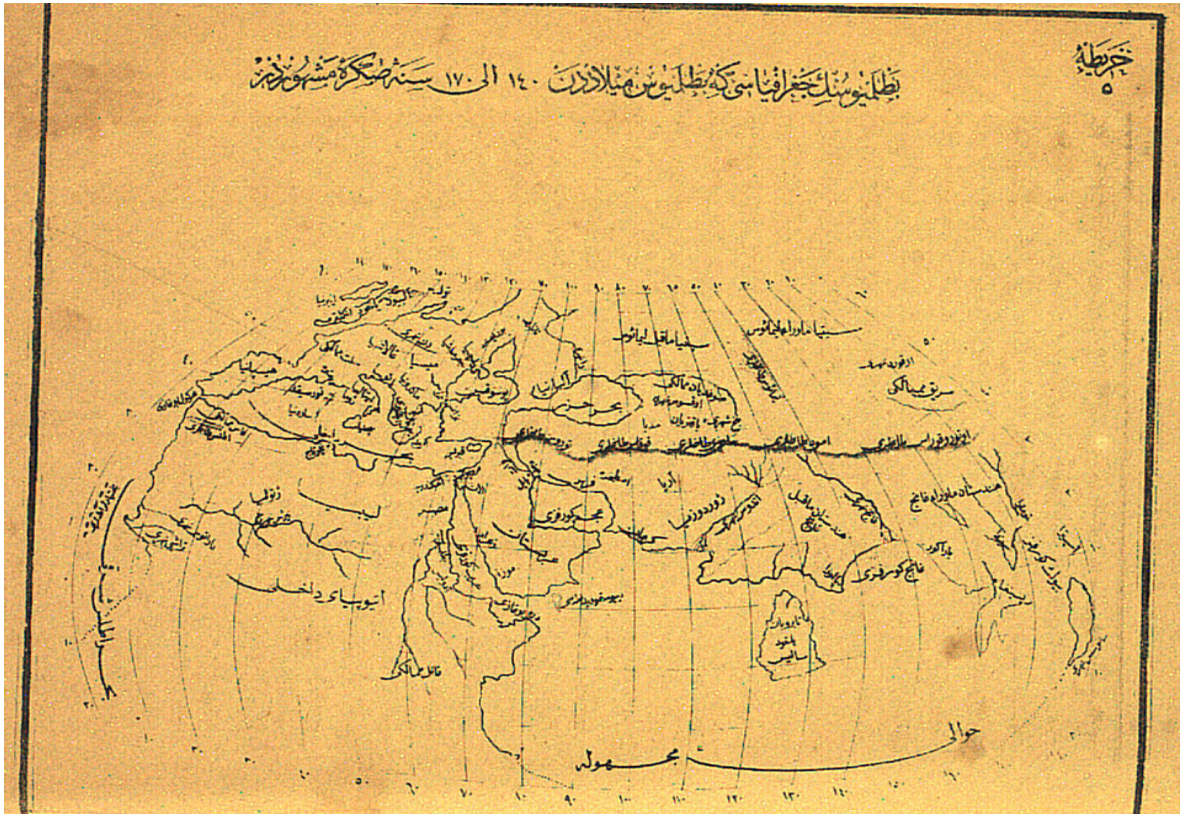

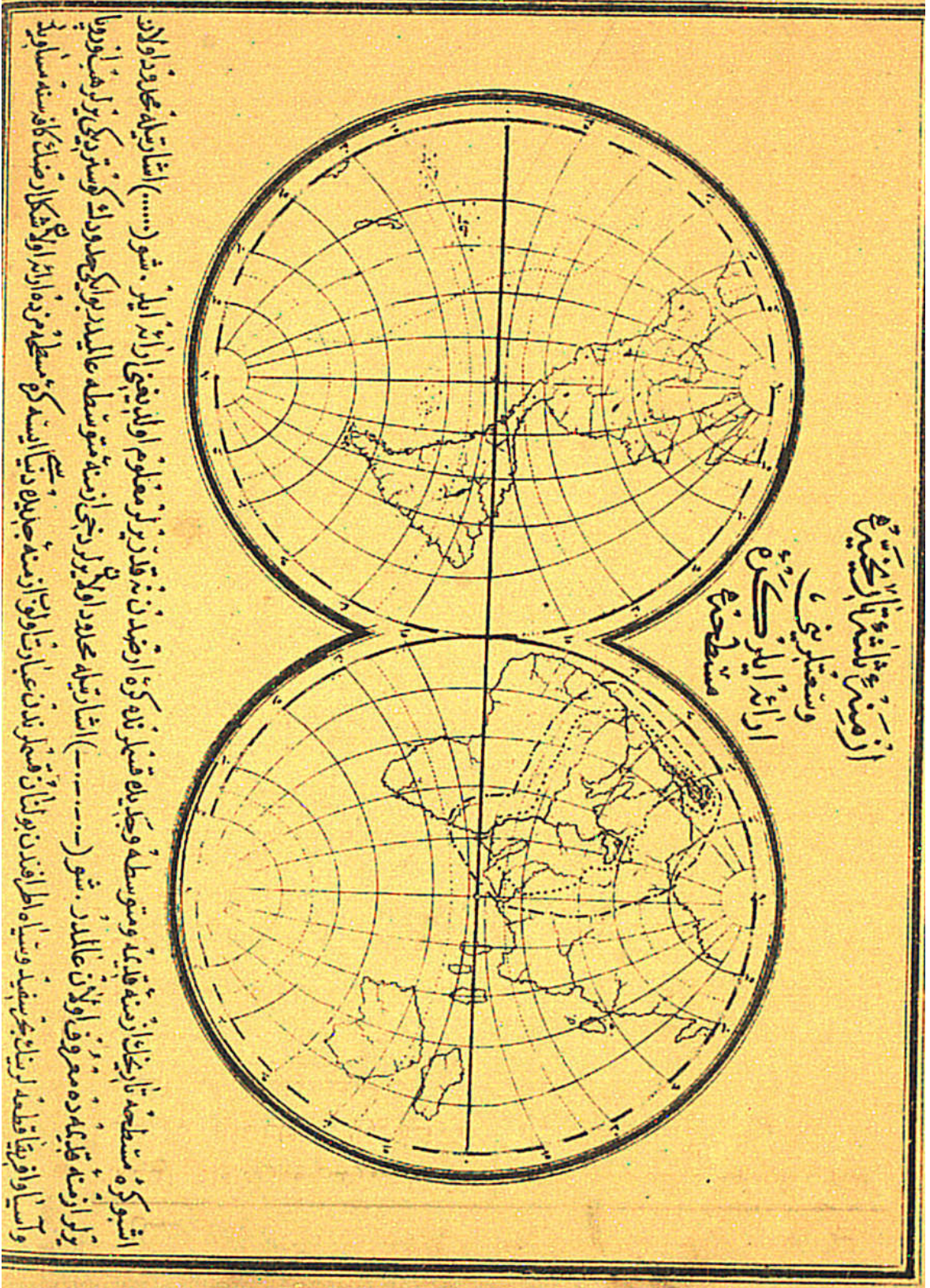

EK:6: Batlamyus'un Coğrafyası (Ahmed Midhat Efendi, *Mufasssal Tarih-i Kurun-i Cedide*, C.1, 1885-86, s. 88)

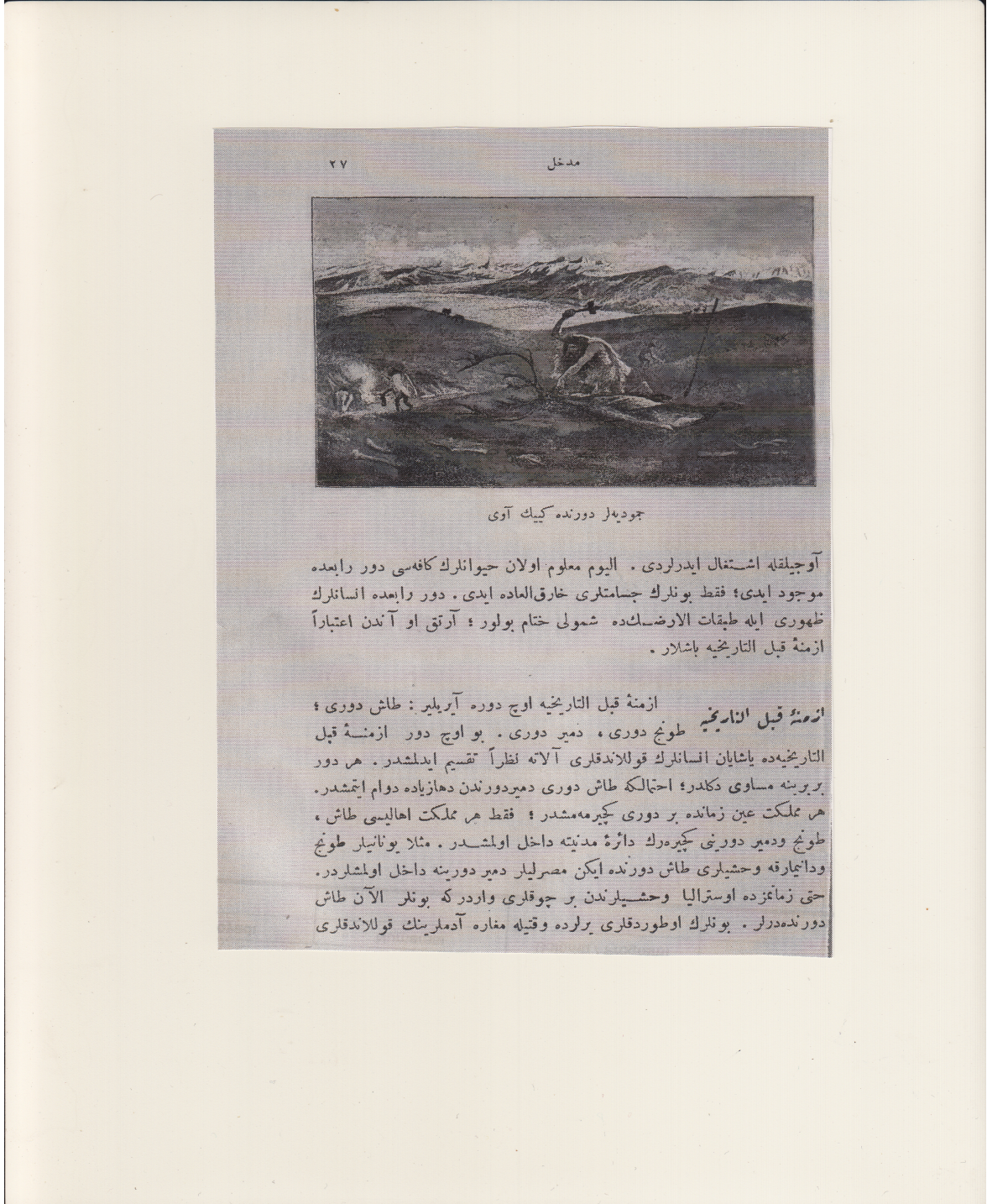

EK:8: Mebâdi-i Kurûn-ı Cedide'de Ahvâl-i Umûmiyye-i Âlemi Mübeyyin Küre-i Musattıha (Ahmed Midhat Efendi, *Mufasssal Tarih-i Kurun-ı Cedide*, C.3, 1885-86, s. 320)

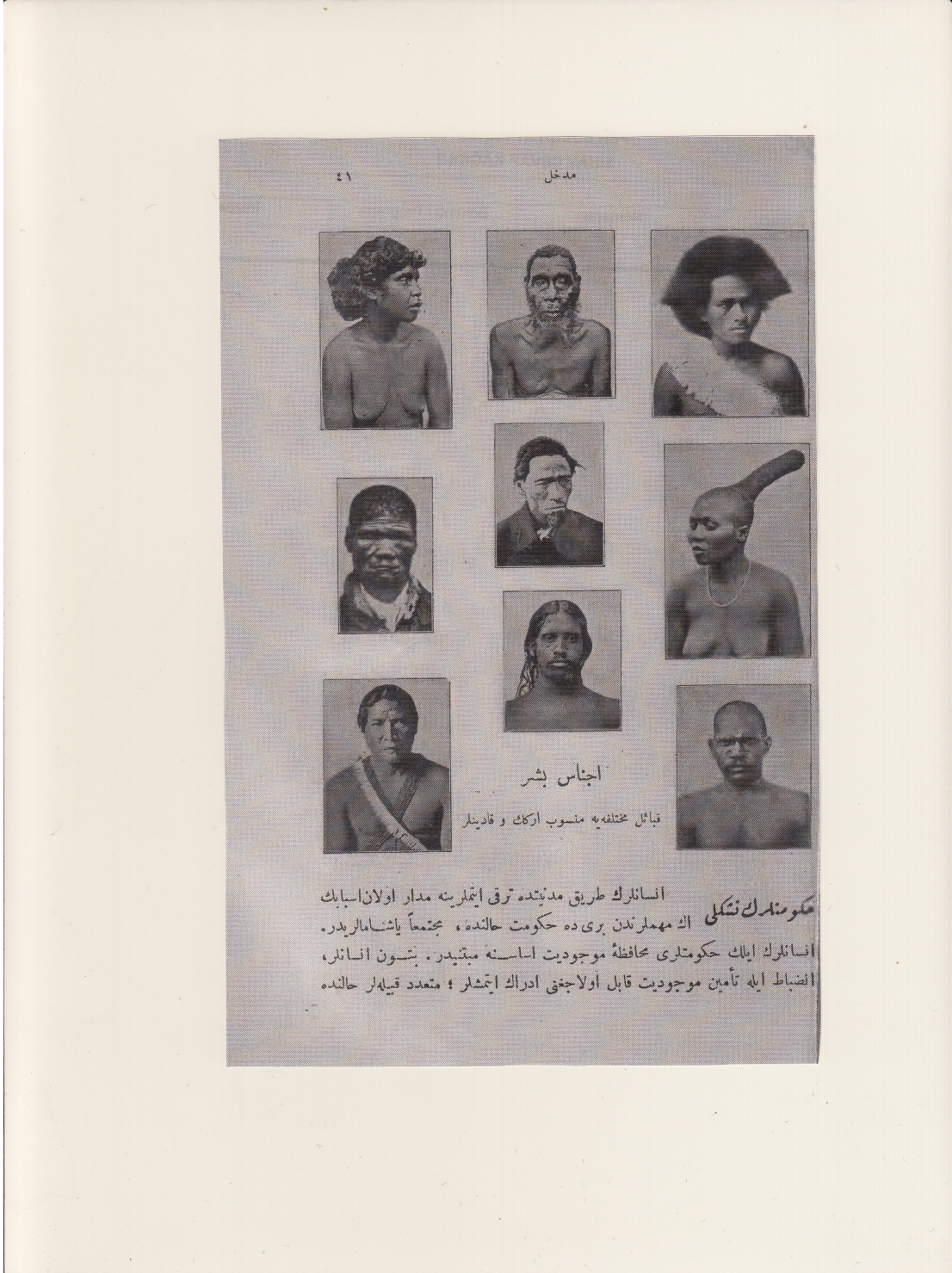
EK:9: İnsanoğlunun uygarlık öncesi yaşantılarına dair bilimsel bilgilerin resimler eşliğinde Osmanlı dünya tarihlerinde yer almaya başlamasına bir örnek: Cümûdiyye (Buzul) Devri'nde Geyik Avı. (Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumi*, C. 1, 1910-11, s. 27)

EK 10: Avrupamerkezci ırkçı tarih görüşünün Osmanlı dünya tarihlerine de yansımaları.

Ecnas-ı Beşer: Kabâil-i muhtelifeye mensûb erkek ve kadınlar. (Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumi*, C. 1, 1910-11, s. 41)

EK 11: Sabri Cemil'in *Küçük Tarih-i Umumi*'sinin kapak resmi

EK 12: Ali Reşad'ın *Tarih-i Umumi*'sinin dördüncü cildinin kapağı. (Ali Reşad, *Tarih-i Umumi: Kurûn-ı Cedide Evâhiri ve Asr-ı Hazır*, C. 4, 1920-21)

